

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. IV, sv. 2, br. 8

Izdavač
INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija

Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batričević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Marjana Đukić (Podgorica)
Jakov Sabljić (Osijek)
Stevan Konstantinović (Novi Sad)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Jelena Šušanj (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Sanja Orlandić

Podgorica, 2011.

Miomir ABOVIĆ (Tivat)
Univerzitet Mediteran – Podgorica
abovicmiomir@t-com.me

DIHOTOMIJA PRAVILNO/NEPRAVILNO U JEZIKU U SVIJETLU SAVREMENIH POGLEDA NA STANDARDNI JEZIK

U radu se razmatra problem onoga što se može/ne može prihvatiti kao normativna konstrukcija u okviru određenoga jezika. Pokušavaju se iznaći pouzdani kriterijumi pomoću kojih bi se ustanovila granica između standardno prihvatljivih/neprihvatljivih konstrukcija, a zatim i primijeniti ti kriterijumi na konkretnome jezičkom materijalu. Istraživanje je sprovedeno na korpusu (prije svega) crnogorskoga jezika, a onda i ostalih jezika baziranih na štokavskome narječju.

Ključne riječi: *standardni jezik, jezička konstrukcija, sintagma, padež, leksema, fonološki lik, crnogorski jezik, sportski komentatori*

U drugoj polovini dvadesetoga vijeka pogled na pojam i/ili problem pravilnoga/nepravilnoga u jeziku i pojam standardnoga jezika u svjetskoj lingvistici doživio je korjenite promjene u odnosu na stavove prema njima lingvistike ranijih vremena. Tako je znameniti francuski lingvist Andre Martine u svojoj knjizi prevedenoj i objavljenoj u Zagrebu 1982. pod nazivom *Temelji opće lingvistike* ustvrdio da je lingvistika „...znanstveno proučavanje jezika“, a da „Znanstveno stoji u opreci prema preskriptivnomu“ (Martine 1982:1). I ugledni sarajevski jezikoslovac Midhat Ridanović u priručniku iz opšte lingvistike *Jezik i njegova struktura* (možda i najboljoj knjizi te vrste na jezicima nastalim na osnovi štokavskog narječja) konstatuje da je „...dominantan stav modernih lingvista... da u čisto lingvističkom smislu, ništa što prirodno kažete u svom maternjem jeziku ili dijalektu, slijedeći svoje intimno jezičko osjećanje, ne može biti nepravilno“ (Ridanović 1998:15). Na njegovom tragu je, u svojoj zanimljivoj knjizi *Čiji je jezik?*, i jedan od najistaknutijih hrvatskih lingvista mlađe generacije Mate Kapović. On tvrdi da „...ni o kakvoj 'pravil-

nosti' i 'nepravilnosti' u jeziku nema smisla govoriti. Sve što se uobičajeno govori je i pravilno. Eventualno se nepravilnostima mogu nazvati prave jezične pogreške, kada posve slučajno izgovorite neku riječ ili frazu krivo, npr. kad se pogreškom umjesto **pas i mačka** kaže **mas i pačka** ili kad se čovjek zabuni pa mu izleti **bio sam u kuće** umjesto **bio sam u kući**. U takvim se slučajevima može govoriti o jezičnim pogreškama, no, jasno, i to su opet posve normalne pojave, a i, kada se to dogodi, i govorniku i slušatelju je jasno da je riječ o pogrešci, za razliku od situacije kad kažete npr. **sa njom** (umjesto standardnog **s njom**), što vrlo često ni najžešće jezične cjeplidlake neće primijetiti“ (Kapović 2011:43). U lingvističkoj nauci jezika nastalih na bazi štokavskoga narječja, međutim, čini se da su i dalje dominantni kruti normativistički stavovi. Tome se ne bi trebalo čuditi kad su u pitanju srednjoškolski profesori jezika i književnosti koji fenomenu jezične djelatnosti pristupaju s možda manjom dozom zapitanosti i kritičkoga otklona, ali su svakako nejasni određeni napuci, preporuke, jezički savjeti i, konačno, zabrane koji potiču od strane (eminentnih) univerzitetskih profesora lingvistike. Evo jednoga tipičnog primjera: „Da bi se videlo kako je u ovim vrelim avgustovskim danima lektorska pažnja vidno oslabila, dovoljno je prelistati dnevnu štampu. Tako smo u samo dva broja jednih naših renomiranih novina čitali o 'najboljem filmu ikada', o poseti 'Bankoku' '(davne 1966.)', o oblakoderu u kome su 'po prvi put uključena sva svetla', o 'tviningz čaju', 'rentgenima koji ne rade'. Ovde su se potkrale različite greške“ (Stijović 2011:5). Prvu od tih „grešaka“ autorka opisuje i diskredituje na sljedeći način: „Konstrukcija 'najbolji film ikada' prevedenica je sa engleskog jezika, koja sve više uzima maha ulazeći u modu lako kao što to često kod nas biva s onim što ima prizvuk stranoga. Tako čitamo o najlepšem paru ikada, o najsigurnijem automobilu ikada, najgorem atletičaru ikada, najnižim cenama ikada itd. Prilog ikad(a) mora da stoji uz trpni pridev ili glagol određujući vreme dešavanja iskazane radnje: 'Najbolji film ikada snimljen (prikazan, viđen)', 'najsigurniji automobil ikada proizveden' ili 'najbolji film koji smo ikada gledali' i sl.

Može biti da se ovakav iskaz lako prima zato što se javlja najčešće u reklamama, za koje je karakteristično eliptično izražavanje, pa se pojedine reči podrazumevaju, može biti i zato što prilog ikad postoji i u našim izrekama (eliptičnim) poput: 'Bolje ikad nego ikad'. Ipak, rečenice poput 'Gledali smo sinoć najbolji film ikada', 'Imam najboljeg momka ikada' nepotpune su i ne mogu se pustiti u književni jezik. A svedoci smo da one sve više prodiru, pogotovo u jezik mladih“ (Stijović 2011:5). Jezički preskriptivizam u tome i sličnim primjerima ogleda se u potpuno subjektivnim i na naučnim kriterijumima neutemeljenim stavovima. Autorka u svojoj tvrdnji da prilog ikad(a) „... mora da stoji uz trpni pridev ili glagol“ očito polazi od činjenice da su prilozima zaista vrsta riječi koja prije svega i primarno stoji uz glagol prenebrejavajući,

međutim, pri tome čak i definiciju priloga iz srednjoškolskoga udžbenika gramatike će se tvrdi da su prilozi „... reči koje stoje uz glagole, [ali i] prideve, imenice i druge priloge određujući ih po nekom od njihovih stalnih pratilačkih elemenata (mestu, vremenu, količini i sl.)“ (Stanojčić, Popović 2008:130). Jer, ako **najgori atletičar ikad(a), najbolji film ikad(a)** itd. proglasimo za nenormativne konstrukcije, šta onda sa sintagmama tipa **druga vrata desno, sprat iznad** itd. što su takođe nastale u procesu elizije, koje su sasvim uobičajene u svakodnevnome jeziku i koje niko ne proglašava nenormativnim? Ili, ako idemo u krajnost, jesu li nenormativne i rečenice tipa **Ja ću kupiti hranu, a ti piće** kod kojih je u drugoj klauzi elidiran glagol, a koje su takođe u opštoj upotrebi i još niz sličnih konstrukcija nastalih elizijom?

Potrebu da se jezik normira i da postoji standardni jezički varijetet bilo bi, naravno, besmisleno poricati. Citirani Kapović kaže o toj problematici da je „... posve ... jasno da je u moderno ustrojenu društvu potreban neki oblik standardnoga, tj. službenoga, jezika. Ne zato što 'i u jeziku treba biti reda' ili zato što 'jedna nacija treba imati jedan i jedinstven jezik' ili iz sličnih ezoteričnih razloga, nego iz jednostavnih praktično-funkcionalnih razloga – iz istih razloga iz kojih postoji i standardiziran sustav mjera, standardizirani prometni propisi i sl. Potreban je nekakav službeni oblik jezika kojim će se pisati službeni dokumenti i zakoni, kojim će se govoriti na javnoj televiziji, koji će općenito služiti kao koliko-toliko neutralno sredstvo sporazumijevanja i kao takvo se podučavati u školama“ (Kapović 2011:57). Standardni jezik, znači, valja promišljati i posmatrati ne kao neki obogotvoreni entitet u koji se ni pošto ne smije sumnjati i koji je nedodirljiv, nego kao jezički varijetet čiji je cilj da obezbijedi elementarno korektnu komunikaciju u jednome društvu i spriječi jezičko rasulo.

Centralno pitanje, međutim, jeste pitanje kvalifikovanja neke jezičke konstrukcije kao normativne odnosno nenormativne tj. povlačenja granice između onoga što se može „pustiti“ u standardni jezik i onoga što ne može. To pitanje svodi se na pokušaj uspostavljanja objektivnih kriterijuma na osnovu kojih se neka jezička konstrukcija može proglasiti normativnom ili nenormativnom. M. Kovačević navodi dva relevantna kriterijuma u tome pravcu – **kriterijum sistemnosti i kriterijum svrsishodnosti**. „Da bi jedna jezička činjenica dobila književnojezički status, gotovo nužan i najčešće i dovoljan uslov jeste da ona bude u skladu sa sistemom (da odgovara njegovim unutrašnjim zakonitostima), iako se njena normativnost ne mora svesti na njenu sistemnost. Jer 'jezična činjenica može zadovoljavati sistem, a da ne zadovoljava normu'. Prvi su slučajevi ekstralingvističke naravi (kad je u pitanju norma kao 'politički čin' i kad tad dovode u pitanje konzistentnost norme), drugi su rijetkost kod kojih sistemska činjenica nema upotrebnu vrijednost (najčešće se vezuju za sintaksičku normu).

Kriterijum sistemnosti kao osnovni potrebno je kombinovati još s kriterijem svrsishodnosti (koji podrazumijeva komunikativnostilsku vrijednost sistemne jezičke činjenice). Tako bi se metod **normativnosti**, van ortografske norme ... mogao temeljiti na kombinaciji kriterija sistemnosti i kriterija svrsishodnosti. Prvi uvažava jezičke a drugi komunikativne i stilističke zakonitosti. Ukoliko neka jezička činjenica zadovoljava oba kriterija, nužno bi morala steći normativan status, ukoliko pak jedan od njih ne zadovoljava, ne bi se mogla smatrati književnojezički prihvatljivom. Pri tom se potpuno iz kriterija isključuju 'jezičko osjećanje', 'jezik dobrih pisaca' a čak i 'frekventnosti u upotrebi' pošto takav model treba da omogući i procjenu normativne vrijednosti nikad zabilježenih jezičkih činjenica, a ne samo 'ovjeru potvrđenog' (Kovačević 1996 : 127).

Ponuđeni kriterijumi pružaju u velikoj mjeri pouzdan osnov za procjenu neke jezičke konstrukcije kao normativne/nenormativne i pored toga što je drugi kriterijum, kriterijum svrsishodnosti, opet u određenoj mjeri zavisao od subjektivne interpretacije. Ako sklad sa sistemnošću i svrsishodnošću uzmemo kao parametar mogućnosti prihvatanja određene jezičke konstrukcije kao standardnojezičke, onda mnoge (kvazi)normativne preporuke poput one koju smo citirali postaju besmislene baš kao što je besmisleno i odricanje takvim konstrukcijama statusa normativnih. (In)kompatibilnost s kriterijumima sistemnosti i svrsishodnosti omogućava nam pak, s druge strane, da neke jezičke konstrukcije markiramo kao nesumnjivo nenormativne. Evo nekoliko primjera takvih konstrukcija iz (prvenstveno) crnogorskoga i drugih jezika nastalih na osnovi štokavskoga narječja.

Jedna pojava koja je veoma frekventna u razgovornom stilu jezika koji se govori na teritoriji Crne Gore može se ilustrovati primjerima tipa **Stigao sam u Podgorici, Otputovao sam u Beogradu, Ušao sam u prodavnici** itd. Upotreba padeža mjesta (lokativa) u takvim primjerima, naravno, potpuno je nenormativna budući da navedeni glagoli zahtijevaju upotrebu padeža pravca (akuzativ) npr. **Stigao sam u Podgoricu** itd. Nije teško objasniti odakle ta supstitucija akuzativa lokativom u navedenim i sličnim primjerima – naime, najvažnija osobina tzv. zetsko-lovcenskoga dijalekta nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika, jednoga od dva dijalekta koji se govore na teritoriji Crne Gore, u oblasti sintakse je „... nepoznavanje opozicije između padeža mesta (lok. ili instr.) i padeža pravca (ak.) pri upotrebi predloga za mesto kao na, u, među, pod itd.“ (Ivić 1994:204-205). Radi se o poznatim primjerima tipa **Šedi u kuću, Ležim na krevet** itd. koji su okvalifikovani kao nenormativni. Izbjegavajući ogrešenje o normu u takvim slučajevima tj. upotrebu akuzativa uz glagole koje ne znače završetak kretanja u nekoj tački, veliki broj prošečnih govornika jezika na teritoriji Crne Gore otišao je u drugu krajnost – počeli su, naime, upotrebljavati lokativ ne samo uz glagole koji u svojoj semantičkoj

strukturi ne sadrže semu „završetak kretanja u nekoj tački“ i uz koje je lokativ normativan, nego i uz glagole koji sadrže tu semu, a koji zahtijevaju i uz koje je normativan akuzativ, a ne lokativ. Pitanje je koliki će opseg i domet imati ta jezička promjena čijim smo počecima svjedoci; njenu dalju sudbinu, zaživljavanje ili gubljenje njenih rezultata, pokazaće vrijeme; u ovome sinhronijskom prešeku jezika, međutim, svakako je treba posmatrati kao remećenje norme i ukazivati na nju u tome svjetlu.

Odstupanja od pravilne upotrebe sriječemo i u sferi leksike. Za razliku od opisane promjene u upotrebi padeža koja se tiče kombinabilnosti jezičkih jedinica tj. spada u oblast sintakse i gramatike u užem smislu, deformacije u oblasti leksike su upadljivije i, samim tim, podložne snažnijoj kritici. Ovdje ćemo se osvrnuti na široku upotrebu dvaju leksema u neodgovarajućem fonološkom liku. Prva od te dvije foneme je glagol **faliti** čiji je regularni fonološki lik upravo takav, s fonemom **f** na početku, čije je značenje „... 1. (nekome ili bezl.) ne biti na raspolaganju, nedosta(ja)ti, (po)manjkati ... 2. ne biti prisutan gde se očekuje, biti odsutan, odsustvovati, izosta(ja)ti“ (RSJ 2007:1431). U svakodnevnome govoru, čak i kod ljudi od kojih se to nipošto ne bi očekivalo (čemu je autor ovoga rada i sam bio svjedokom), veoma često se srijeće, umjesto fonološkoga lika **faliti**, oblik **hvaliti** u značenju glagola **faliti**. Ta se pogrešna upotreba, prema našem mišljenju, takođe može objasniti „skretanjem“ u drugu krajnost – nastojanjem da se izbjegne izgovor određenih dijalektizama sa **f** umjesto grupe **hv** koji su, u formi sa **f**, u svijesti govornika jasno markirani kao nenormativni; naime, oblici kao **fala** (umjesto **hvala**), **pofaliti** (umjesto normativnoga **pohvaliti**), **ufaliti** (umjesto normativnoga **uhvatiti**) koji su veoma česti u svakodnevnom govoru i koji se jasno apercepiraju kao dijalektalni i nenormativni utiču da se **f** i u leksemi **faliti** koje je tu sasvim na mjestu počne zamjenjivati grupom **hv**. Iako se proces analogije zahvaljujući kome se javlja **hv** – umjesto **f** – u navedenoj leksemi sasvim uobičajen u jeziku, na glasovni lik **hvaliti** u značenju **faliti** treba upozoravati kao na neprihvatljiv između ostaloga i zbog toga što se stvara nepotrebna homonimija između **hvaliti** u značenju **faliti** i **hvaliti** u značenju „... isticati nečije vrline, vrednosti, lepotu...“ (RSJ 2007:1457) (mada, naravno, homonimiju limitira akcenatska razlika između dvaju glagola). Naročito bi na neprihvatljivost glasovnoga lika **hvaliti** u značenju **faliti** trebalo ukazivati u formalnome registru.

Slična upravo opisanoj je i učestala upotreba fonetskog lika glagola **proizilaziti** umjesto **proizlaziti**. Budući da je osnovni glagol **izlaziti**, izvedeni mora biti **proizlaziti**. Taj lik (proizilaziti), međutim, moguće da se doživljava kao zbog nečega nepotpun pa se nepotrebno počelo umetati **i** što je stvorilo nenormativan oblik **proizilaziti**.

Neprihvatljivost određenih jezičkih konstrukcija kao normativnih iz razloga stilske prirode ilustrovaćemo nekim, veoma frekventnim, konstrukcijama iz jezika sportskih komentatora. (Jezik sportskih komentatora inače je veoma interesantan, plodan teren za proučavanje raznovrsnih gramatičko-semantičkih fenomena). Prva od tih konstrukcija je imenička sintagma **šef struke**. U pitanju je posesivna imenička sintagma u kojoj bi zavisni član (imenica *struka* u genitivu jednine) trebalo da funkcioniše kao metonimijska zamjena za imeničku sintagmu **stručni štab**. Čitava sintagma **šef struke**, naravno, zamjenjiva je monoleksemskom jedinicom **trener**. Ako metonimiju definišemo kao stilsku figuru „... kod koje se zamjena odvija po susjednosti...“, a „susjednost pri tome može biti prostorna, vremenska, odnos sadržina – ono u čemu se sadržina nalazi ili uzročno-posljedična veza“ (Katnić – Bakaršić 2001:325), tj. kao stilsku figuru kod koje se značenje prenosi prema određenim stvarnim odnosima, dodirivanju ili povezanosti u prostoru i vremenu odnosno prema logičkoj vezi onda bi imenica **struka** i mogla, u neku ruku, funkcionisati kao metonimija za **stručni štab**, a čitava sintagma kao označitelj za trenera. Ali, zar ne bismo po istoj logici kapitena fudbalskog tima mogli nazvati **kapitenom fudbala**, upravnika popravnoga doma **upravnikom popravka**, direktora pogrebne kapele **direktorom pogreba** itd. Ukratko, navedena sintagma djeluje poprilično izvještačeno, štoviše čak i smiješno.

Drugi primjer je glagolska sintagma **probiti nekoga** u smislu slomiti njegov otpor: *...probili su srpske igrače...* (RTCG 2, 7.09.2011.), *Endi Rodik ne može da probije Džeka Soka na mreži...* (Eurosport, 3.09.2011.) itd. Kao i u prethodnome slučaju, i tu je u pitanju slučaj metonimijske zamjene – konkretna ljudska biće metonimija su za određenu aktivnost tih bića, tj. otpor i odbranu u sportskoj igri. Izbor metonimije u takvim i sličnim primjerima nije, naravno, slučajan. „Metonymic concepts allow us to conceptualize one thing by means of its relation to something else. When we think of a Picasso, we are not just thinking of a work of art alone, in and of itself. We think of it in terms of its relation to the artist, that is, his conception of art, his technique, his role in art history, etc. We act with reverence toward a Picasso, even a sketch he made as a teenager, because of its relation to the artist. This is a way in which the producer for product metonymy affects both our thought and our action“ (Lakoff, Johnson 2003 : 39). Možemo konstatovati da je posezanje za metonimijom razumljivo jer metonimija **ljudsko biće za djelatnost** čin slamanja odbrane protivničkoga tima ili odbrane pojedinca (ako je riječ o sportskoj igri u kojoj se pojedinac bori protiv pojedinca), predstavlja kao akt slamanja samoga pojedinca – nosioca date aktivnosti, što je svakako veoma efektan način za postizanje punije percepcije i intenzivnijega doživljaja datoga čina. Ali, s druge strane, kolokacija **probiti čovjeka**, kroz primarno značenje glagola *probiti* „načiniti rupu, otvor, prodor u čemu, probušiti“ (RSJ:1055), neizbježno

referiše i na čin povređivanja ljudskoga bića pa bi je, i u žargonu sportskih novinara, trebalo izbjegavati.

Treći primjer u jeziku sportskih komentatora takođe je veoma frekventna konstrukcija, rečenica **Visi gol (nekome) u vazduhu**. Uz dužno razumijevanje potrebe komentatora da datu situaciju jezički uobliče tako da to zvuči što provokativnije i dramatičnije, ni u slikovitome izražavanju **višnja u vazduhu** nije sretno izabrana jezička kombinacija.

Rezimirajući, možemo reći da i u jeziku, uprkos ogromnim mogućnostima kombinovanja njegovih jedinica u izražajne svrhe, ipak mora biti nekih ograničenja. U procesu njegove standardizacije pak treba biti promišljen, strpljiv i fleksibilan. U protivnom, stvari mogu otići u neželjenom pravcu (čak i u kaos) kako u jeziku tako i u vanjezičkoj stvarnosti.

Literatura

- Ivić, Pavle (1994), *Srpskohrvatski dijalekti*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kapović, Mate (2011), *Čiji je jezik?*, Zagreb: Algoritam.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga.
- Kovačević, Miloš (1996), *Suštastveno i mimogredno u lingvistici*, Podgorica: Unireks.
- Lakoff, George, Johnson, Mark (2003), *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.
- Martinet, Andre (1982), *Osnovi opće lingvistike*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Stanojčić, Živojin, Popović, Ljubomir (2008), *Gramatika srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Stijović, Rada (2011), „Najbolji film ikada“, *Politika*, Kultura, umetnost, nauka, god. 55, br. 21:5, Beograd.
- Riđanović, Midhat (1998), *Jezik i njegova struktura*, Sarajevo: Šahinpašić.
- *Rečnik srpskoga jezika* (2007), Novi Sad: Matica srpska.

Miomir ABOVIĆ

Miomir ABOVIĆ

**THE CORRECT/INCORRECT DICHOTOMY IN THE
LIGHT OF MODERN VIEWS OF THE STANDARD
LANGUAGE**

This paper discusses the issue of what can / cannot be accepted as a normative structure within a given language. The author aims to identify reliable criteria for establishing the line between acceptable and unacceptable constructions, and then to apply those criteria to specific linguistic corpus. The survey was primarily conducted on the corpus of the Montenegrin language, and other languages based on the Štokavian dialect.

Key words: the standard language, language constructions, syntagm, case, the Montenegrin language, sports commentators

Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica
palajsa@t-com.me

EUFEMIZACIJA SPORTSKOGA DISKURSA NA KORPUSU CRNOGORSKIH DNEVNIH NOVINA

Ovaj rad bavi se pragmatičkom analizom primjera eufemizama i eufemističkih strategija iz oblasti sportskog diskursa u savremenim pisanim medijima. Autor daje kratak pregled najvažnijih pragmatičkih koncepata (princip učtivosti, strategije očuvanja obraza i Grajsove maksime) za koje se smatra da značajno motivišu upotrebu eufemizama i ortofemizama u toj vrsti javne komunikacije. Nakon osvrta na ključnu literaturu koja se bavi tom problematikom, izdvajaju se, a potom i analiziraju, najreprezentativniji primjeri eufemizacije te vrste medijskog diskursa.

Ključne riječi: *eufemizmi, pragmatika, sportski diskurs, princip učtivosti, Grajsove maksime, strategije očuvanja obraza*

Eufemizmi i njihove funkcije

Riječ eufemizam prvi put u engleskom jeziku zabilježena je tek 1656. godine u djelu *Glossographia* i definiše se kao: „dobro ili povoljno tumačenje loše riječi” (*a good or favourable interpretation of a bad word*) (Enright, 1985: 13). Nakon te, rekli bismo vrlo sažete definicije, uslijedila su mnogobrojna tumačenja u kojima su naglašavani različiti aspekti analize eufemizama, a koje i danas možemo naći u opštim i specijalizovanim rječnicima, knjigama i naučnim radovima koji se bave tom tematikom. Tako se kod Bugarskog eufemizmi definišu kao „lepše reči za pojmove neprijatnih asocijacija ili manje cenjena zanimanja, odnosno niži status“ (npr. pokojnik, blagosloveno stanje, zaobilaziti istinu, radnik na održavanju čistoće itd.) (Bugarski, 2009: 212).

Na ovome mjestu izdvojicemo još neke definicije eufemizama na koje često nailazimo u stručnoj literaturi, a koje mogu doprinijeti boljem razumijevanju toga naočigled vrlo jednostavnog pojma:

- ... *an alternative to a dispreferred expression, in order to avoid possible loss of face: either one's own face or, through giving offense, that of the audience, or some third party.*¹
- ... *inoffensive or positive words (or phrases) we use to soften a harsh, unpleasant or distasteful reality.*²
- ...*we have a euphemism if the interpreter perceives the use of some word or expression as evidence of a wish on the part of the speaker to denote some sensitive phenomenon in a tactful and/or veiled manner.*³

Kao što se vidi na primjerima izdvojenih citata, različite perspektive izučavanja mogu dominirati prilikom definisanja eufemizama. Neki autori smatraju da kroz upotrebu eufemističkih strategija u javnom i privatnom diskursu govornici nastoje sačuvati svoj obraz, ali i obraz sagovornika i drugih učesnika u konverzaciji. Po *Rawsonu* i *Lutzu* ipak je najvažnije istaći funkciju eufemizma koju odlikuje zamjenjivanje neprikladnog ili uvredljivog izraza blažim, pozitivnim riječima i frazama, kako bi se na taj način pokušala ublažiti neprijatna situacija. Međutim, nema sumnje da eufemističke strategije kojima govornici pribjegavaju nekad mogu biti teško uočljive, jer ih sprovode na vrlo suptilan način kako bi izbjegli moguće nesporazume u toku komunikacije. S tim u vezi, Voren nam nudi kriterijum za identifikaciju prisutnosti eufemizama u jeziku, a koji nam nalaže da dobro oslušnemo da li je diskurs koji je predmet našeg izučavanja obogaćen riječima i frazama kojima se u nekoj prikrivenoj formi nastoji govoriti o osetljivim temama. Ukoliko utvrdimo postojanje takve namjere, onda je, po njegovom mišljenju, nesumnjivo riječ o jezičkoj strategiji koja se služi eufemizmima u postizanju nekih od već pomenutih ciljeva.

Analizirajući sve navedene definicije primjećujemo da je svako od pomenutih tumačenja usmjereno na jedan ili više ključnih aspekata koji čine fenomen eufemizma u jeziku, a koji se mogu izučavati u okviru lingvističkih, sociolingvističkih pa i psiholingvističkih disciplina. Međutim, kao što se vidi, sve definicije naposljetku dijele zajedničku ideju, a to je da se kroz upotrebu eufemizama u komunikaciji nastoje zamijeniti neugodni ili neodgovarajući izrazi prikladnijim i indirektnim terminom koji više odgovara kontekstu upotrebe ili datoj situaciji. To je vjerujemo srž koncepta koji su tokom proteklih godina istraživali brojni naučnici i lingvisti, u skladu sa svojim jezičkim afinitetima, a kako bi ukazali na različite funkcije upotrebe toga lingvističkog sredstva u pisanome i govornome diskursu.

¹ *Allan & Burridge*, 1991: 11.

² *Mihás*, 2005: 129.

³ *Gradečak-Erdeljić*, 2005: 187.

Izučavanje eufemizama sa stanovišta pragmatike

„Pragmatika je disciplina koja proučava upotrebu jezika, posebno sa stanovišta *komunikacijskih namera* govornika i *dejstva* koje oni postižu služeći se jezikom” (Bugarski, 2009: 221).

Lingvisti se često odlučuju za analizu eufemizama sa stanovišta pragmatike. Njen značaj ističu jer se ta disciplina ne bavi izučavanjem značenja u izolaciji, već tumači kontekstualizovane rečenice tj. iskaze (Bugarski, 2009: 221). Primijet ćemo da se razlika pravi između rečenice kao jedinice jezičkoga sistema i iskaza kao realizacije te jedinice u govoru, a u okviru određenoga konteksta. U ovome radu bavićemo se analizom prisustva eufemističkih termina i upotrebe eufemističkih strategija isključivo u domenu pisanoga diskursa tj. na primjerima izdvojenih djelova iz odabranoga korpusa crnogorske dnevne štampe.

Poimanje eufemizama i procesa eufemizacije u modernoj javnoj komunikaciji neće biti potpuno bez temeljnoga razumijevanja pragmatičkih koncepata učtivosti, očuvanja obraza kao i Grajsovih maksima, koji se smatraju ključnim faktorima za efikasnu i uspješnu razmjenu informacija u jeziku.

Svjesni smo činjenice da u današnje vrijeme uspjeh u raznim društvenim krugovima zahtijeva prisustvo izvjesnoga stepena komunikativne kompetencije⁴ govornika, što se između ostaloga reflektuje i kroz sve veću upotrebu eufemizama, da bi se izbjegao zastoj, a naročito prekid u komunikaciji. To je u javnoj komunikaciji, a posebno u diskursu medija, moguće postići primjenom principa učtivosti (*politeness principle*) u razgovoru sa sagovornicima, a potom upotrebom strategija koje obezbjeđuju očuvanje obraza govornika i njegovih slušalaca/čitalaca (*face-saving strategies*), što najčešće rezultira kršenjem nekih ili možda svih Grajsovih konverzionih maksima (*Grice's maxims*).

Kao što smo već ukazali, eufemizmi se koriste kako bi se izbjegla neugodna situacija, te stvorili preduslovi za ostvarivanje komunikacije među zainteresovanim učesnicima. U tome značajnu ulogu igra princip učtivosti koji učesnici u konverzaciji dosljedno primjenjuju u želji da ne povrijede osećanja drugih, i na taj način demonstriraju svoju sposobnost za uspješno vođenje razgovora.

Politeness can be defined as showing awareness of and consideration for another person's face (Yule, 2006: 119).

⁴ Bugarski je definiše kao: „znanje potrebno da se prikladno upotrebljavaju jezička sredstva neke govorne zajednice” (Bugarski, 2004: 104).

Kao što vidimo iz te definicije, primjena principa učtivosti ukazuje na obazrivost govornika da ne uvrijedi obraz drugih učesnika u procesu komunikacije. Na taj način princip učtivosti dovodi se u blisku vezu i s konceptom očuvanja obraza sagovornika. Pored ključne kategorije obraza, brojni drugi faktori takođe se uzimaju u obzir prilikom primjene principa učtivosti. Najvažniji među njima je svakako kontekst, pa slijede: uzrast učesnika, stepen njihove bliskosti, društveni status, tema, okruženje i sl. Ukoliko vodimo računa i o tim ekstralingvističkim faktorima, komunikacija će se odvijati bez većih poteškoća, pa se smatra da efekat pristojnosti u tome slučaju neće izostati.

Allan i Burridge tvrde da uspješna razmjena informacija i mišljenja nalaže upotrebu eufemizama i ortofemizama, ali ne i disfemizama. Upotreba eufemizama je u bliskoj vezi sa principom učtivosti i podrazumijeva korišćenje pozitivno ili neutralno obilježenog termina, a nikako onoga koji može imati negativne konotacije. Taj negativno obilježeni termin oni nazivaju disfemizmom i definišu ga kao izraz čije konotacije mogu biti uvredljive za lice na koje se odnosi ili druge slušaoce, ili čak za obje strane, pa ga je neophodno zamijeniti neutralnim ili eufemističkim terminom (*Allan and Burridge*, 1991: 26).

Braunova i Levinson takođe su proučavali fenomen učtivosti u interpersonalnoj komunikaciji, te zaključuju da se njegovom primjenom nastoji spriječiti konflikt među sagovornicima, pri čemu se posebno vodi računa o slušaocima kroz primjenu neke od eufemističkih strategija. Oni učtivost dijele na pozitivnu i negativnu. Prema njihovom mišljenju, pozitivna učtivost služi da sačuva pozitivan obraz slušalaca (pozitivnu sliku o sebi), dok negativna ima za cilj djelimično očuvanje negativnog obraza slušalaca⁵ (*Brown & Levinson*, 1987).

Već smo pomenuli da eufemizmi i ortofemizmi imaju veliku ulogu u očuvanju obraza govornika, slušalaca i drugih učesnika u komunikaciji, a što je neodvojivo povezano i s principom učtivosti. Mnogi autori međutim smatraju da je upravo koncept obraza osnova pomenutog principa. *Allan i Burridge* definišu obraz kao sliku koju govornici imaju o sebi u javnosti, i tako upotrebu eufemizama u komunikaciji vezuju za:

- očuvanje obraza govornika (*save one's face*);
- očuvanje/smanjenje prijetnje po obraz slušalaca ili drugih učesnika (*face-wants of others*).⁶

---

⁵ Zanimljivo je i da su utvrdili da su žene više pozitivno učtive nego muškarci kao i da žene koriste strategije negativne učtivosti u situacijama u kojima ih muškarci ne bi koristili (*Santaemilia*, 2005: 10).

⁶ Detaljnije o tome vidi u: *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*.

Kako bismo to postigli posebnu pažnju treba obratiti na: izbor adekvatnog (pozitivnog) termina, način izražavanja, neverbalnu komunikaciju i dr.

S tim u vezi, *McGlone i Batchelor* su u radu: *Looking Out for Number One: Euphemism and Face* pokušali da utvrde da li se eufemizmi koriste u jednakoj mjeri u situacijama kad je ugrožen obraz govornika, kao i u onima kad se dovodi u pitanje pozitivan obraz drugih učesnika. Vođeni tom idejom, sproveli su istraživanje vezano za strategiju očuvanja obraza govornika i slušalaca, s ciljem da otkriju da li je upotreba eufemizama više motivisana željom da govornik zaštiti sebe ili svoje sagovornike kad se govori o nekoj neugodnoj temi. Rezultati do kojih su došli nesumnjivo su pokazali da je upotreba eufemizama bila izraženija u situacijama kada je govornik unaprijed znao da će nakon eksperimenta njegov identitet biti otkriven. Taj podatak je autore naveo na zaključak da je brojnost eufemizama u javnoj komunikaciji izraženija kad je u pitanju očuvanje sopstvenog obraza i zaštita ličnosti, a znatno manja kada se vodi računa o obrazu slušalaca i drugih učesnika.⁷ To istraživanje ujedno se može posmatrati i kao svojevrsni indikator aktuelnoga stanja i promjena koje se odvijaju u komunikacijama modernoga društva. Iz tih rezultata može se zaključiti da u današnje vrijeme postojanje neprijatnosti tokom konverzacije najviše vezujemo za očuvanje/gubitak obraza govornika, dok je u prošlosti dominirao strah od pominjanja tabu teme i termina.

I za kraj, moramo pomenuti Grajsov princip saradnje i konverzacione maksime koje učesnici u komunikaciji treba da poštuju i dosljedno sprovede kako bi se realizovala optimalna razmjena informacija. Grajs zagovara saradnju u procesu komunikacije kroz primjenu načela saradnje/kooperativnosti (*Grice's Cooperative Principle*) kojim se od učesnika traži da poštuju četiri osnovne maksime i time doprinesu uspjehu govornoga čina. Kako bi se taj princip ostvario, neophodno je prvo poznavati, a zatim i poštovati sljedeće četiri Grajsove maksime:

- **maksima kvantiteta** – govori o količini informacija koju treba pružiti:

Ne prezentovati više informacija nego što je neophodno (primjer kršenja maksime: prevelika ili nedovoljna količina podataka).

- **maksima kvaliteta** – odnosi se na istinitost tvrdnji:

Iznositi samo one činjenice u koje smo sigurni i za koje posedujemo dokaze (primjer kršenja maksime: prenošenje netačnih ili neprovjerenih informacija).

---

⁷ Za detalje o istraživanju vidi *McGlone i Batchelor: Looking Out for Number One: Euphemism and Face*.

- **maksima odnosa** – odnosi se na relevantnost informacija koje se vezuju za neki kontekst:

Saopštiti samo informacije koje su relevantne za dati kontekst: (primjer kršenja maksime: prezentovati činjenice koje nijesu relevantne za tekuću temu te naprasno započeti novu).

- **maksima načina** – odnosi se na način izražavanja:

Govoriti jasno, sažeto bez dvosmislenosti i konfuznosti (primjer kršenja maksime: predugačka uvodna priča koja odlaže glavnu radnju; namjerno iznijeti nejasno saopštenje).⁸

Pragmatička analiza eufemizacije sportskoga diskursa

Jedan od najboljih načina da proanaliziramo kako se upotrebom eufemizama pokušava ublažiti realno stanje i sačuvati obraz učesnika komunikacije, jeste posmatranjem diskursa kojem govornici pribjegavaju kad moraju saopštiti nepovoljne rezultate koji su ostvareni u oblasti sporta. Proučavajući novinske članke (iz korpusa crnogorskih dnevnih novina „Dan“ i „Vijesti“) koji su izvještavali o plasmanima ekipa na raznim takmičenjima, mogli smo primijetiti da se o neuspjesima favorizovanih timova govorilo na jedan poseban način, i to primjenom eufemističkih strategija kojima se nastoje ispoštovati pragmatički koncepti, često uz upotrebu raznih semantičkih sredstava (metafora, metonimija, parafraza itd.), a nikako na direktan ili možda grub način. Tako smo zaključili da sportski žargon predstavlja veoma povoljno tlo za sprovođenje strategije eufemizacije, a sve u skladu s pomenutim principima očuvanja obraza i učtivosti, o kojima je ranije bilo govora.

Kao tipičan primjer rečenice kojom se u dnevnim novinama nagovještava da je utakmica izgubljena, izdvajamo naslov teksta koji glasi: *Još jednom nedostajalo malo*. Česta je upotreba fraze *falilo je malo* ili *falilo nam je nešto* uz razne premodifikacije i postmodifikacije, kada se želi indirektno saopštiti vijest o porazu koji je ekipa pretrpjela. To je obično uvod, nakon čega slijede brojna objašnjenja o tome što je dovelo do takvoga stanja. U nastavku izdvojili smo neke primjere u kojima se sprovodi pomenuta jezička praksa:

- *Tokom čitave utakmice smo vodili gol ili dva razlike, ali u posljednjoj četvrtini se ispostavilo da nismo imali snage da održimo rezultat. Umor je rezultirao gubitkom koncentracije...*
- *Igrali smo dobro do finiša, ali smo na kraju izgubili. Naporan put i dva dana bez treninga su uticali na to.*

---

⁸ Detaljnije o njima: *Grice, Logic and Conversation*.

- *Mogli smo do pobjede ali su Mađari još jednom pokazali da su odlična ekipa.*
- *Odigrali su vaterpolisti Crne Gore dobro tri četvrtine protiv Mađarske, ali im je u poslednjoj ponestalo snage, što je rival iskoristio da serijom 4:0 stigne do pobjede na startu Svjetskog prvenstva u Šangaju.*
- *Kada budemo na višem nivou sa fizičkom spremom, bićemo daleko bolji.*
- *Protiv Litvanije smo prikazali dobru partiju, bili u egalu, ali smo poklekli u finišu.*
- *Međutim, poslije odmora došlo je do opuštanja u redovima "crvenih", što je iskoristio Čerapović i do 25. minuta vratio Šveđane u meč (54:52).*

Kao što vidimo, samo u jednom izdvojenom primjeru eksplicitno je rečeno da je ekipa izgubila utakmicu. U ostalim rečenicama na poraz se samo aludiralo, eufemizirajući ga na razne načine: *nismo imali snage da održimo rezultat, mogli smo do pobjede, ali..., što je rival iskoristio da stigne do pobjede, bićemo bolji, poklekli smo u finišu, došlo je do opuštanja, što je iskoristio* itd. Izborom adekvatnih termina i karakterističnim načinom izražavanja govornici su se opredijelili za strategiju očuvanja svog obraza korišćenjem različitih eufemističkih sredstava. Napominjemo da je poznavanje konteksta u kojem su rečenice smještene od presudnog značaja za način interpretacije eufemizama. Često se isti, djelimično stereotipni izrazi koriste i u funkciji disfemizma, što isključivo zavisi od okolnosti i namjere govornika u datoj situaciji. Posebno je zanimljiv i jedan primjer u kojem trener protivničke ekipe komentariše „katastrofalni“ poraz svojih suparnika, i to sljedećom rečenicom:

- *Mislim da Rudar nije igrao toliko loše koliko rezultat pokazuje.*

U tome primjeru na djelu je primjena principa učtivosti kombinovana s pokušajem govornika da sačuva obraz sagovornika u javnoj komunikaciji (*face-wants of others*), vjerujemo iz čistog saosećanja s rivalima. Međutim, u pisanim medijima ovakvi primjeri nijesu toliko česti kao što je to slučaj sa onima koji pripadaju kategoriji očuvanja sopstvenog obraza u kojima govornici nastoje da odbrane sebe i svoje postupke, kao što nam je pokazalo i istraživanje koje su sproveli *McGlone i Batchelor*.

Za kraj, izdvojićemo još neke zanimljive primjere kojima se obavještava šira javnost o negativnom ishodu meča uvođenjem raznih eufemističkih sinonima. Svi oni imaju za cilj da prikažu kako je ekipi *malo nedostajalo da*

dođe do pobjede pa je izgubila minimalnim rezultatom ili bolje rečeno poklonila je rivalu pobjedu jer su ovaj put protivnici možda ipak bili bolji:

- *Od tog trenutka Austrija je razbila koncepciju Pljevljaka, i sa još dva gola u nastavku uspjela da već u prvom meču riješi sve dileme oko plasmana u narednu rundu.*
- *Reprezentacija Srbije je neslavno završila učešće na šampionatu.*
- *Nijesmo uspjeli da realizujemo svoje šanse.*
- *Rudar će dakle, kao i ostali crnogorski predstavnici, svoje učešće u evropskim kupovima, okončati na prvoj prepreci.*

Zaključak

Možemo zaključiti da oblast sportskog izvještavanja i terminologije može biti veoma pogodno tlo za eufemizaciju jezika vođenu različitim komunikacijskim motivima, posebno u domenu saopštavanja loših rezultata koje su ekipe ostvarile. Nastojanja govornika da kroz jezik eufemizacije što više ublaže loš rezultat svoga tima, putem medija dosežu i do šire čitalačke publike. Kao dominantan princip tokom izvještavanja izdvaja se koncept očuvanja sopstvenog obraza, posebno u situacijama kad je govornik izložen velikoj kritici. U takvim slučajevima smatra se bitnim da tokom komunikacije dominira princip učtivosti, kako bi se ona održala i ne bi došlo do neželjenog ishoda tj. prekida komuniciranja.

Poštovanje pomenutih principa neminovno je vodilo i kršenju Grajsovih maksima. Ako se još jednom osvrnemo na izdvojene primjere iz korpusa, zaključićemo da su u procesu eufemizacije skoro uvijek narušavane maksime kvantiteta i načina. To će reći da se o porazima najčešće govorilo prezentovanjem velike količine podataka koji su često ugrožavali jasnoću i preciznost izraza (*razbila koncepciju Pljevljaka...i u nastavku uspjela da već u prvom meču riješi sve dileme oko plasmana u narednu rundu; neslavno završila učešće; svoje učešće...okončati na prvoj prepreci*). Na taj način jedan od najvećih disfemističkih termina iz vokabulara sportskog izvještavanja (poraz/poraziti) raščlanjen je na tri ili više elemenata, kako bi se ublažile negativne konotacije informacija koje se žele javno saopštiti.

U ovome radu željeli smo prikazati najčešće eufemističke strategije kojima se govornici služe kad su u situaciji da komentarišu neku za njih neugodnu temu, a u okviru sportskog diskursa. Izdvojili smo najčešće primjere eufemizacije koji posredstvom naših pisanih medija dopijevaju do šire čitalačke javnosti, u kojima je više nego evidentna težnja govornika da na učtiv način pokušaju odbraniti sopstveni obraz, a da pri tome ne ugroze obraz svojih protivnika. Na kraju smo takođe pokazali da jezička praksa kojom se nastoje

ispoštovati ključni pragmatički principi neminovno vodi kršenju barem jedne od Grajsovih maksima koje su dugo vremena smatrane preduslovom kada je riječ o vođenju uspješne konverzacije.

Literatura

- Allan, K. and Burrige, K., *Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Allan, K. and Burrige, K., *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Brown, P. and Levinson, S., *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Bugarski, R., *Jezik u društvu*, Beograd: Čigoja štampa, 2004.
- Bugarski, R., *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa, 2009.
- Enright, D. (ed.), *Fair of Speech: The Uses of Euphemism*. Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Gradečak-Erdeljić, T., “Metonimija kao izlaz - eufemizmi u jeziku politike”, u: Stolac, D. & Ivanetić, N. & Pritchard, B. (ur.), *Jezik u društvenoj interakciji*, Zagreb; Rijeka: Hrvatsko društvo za primjenjenu lingvistiku, 2005, 185-192.
- Grice, H., “Logic and Conversation”, in: Peter C. and Morgan, J. (eds.) *Syntax and Semantics, Vol. 3, Speech Acts*, New York: Academic Press, 1975, 41-58.
- McGlone, M. and Batchelor, J., “Looking Out for Number One: Euphemism and Face”, in *Journal of Communication*, 2003, 251-264.
- Mihas, E., “Non-Literal Language in Political Discourse”, *LSO Working Papers in Linguistics 5: Proceedings of WIGL 2005*, 2005, 124-139.
- Santaemilia, J., “Researching the Language of Sex: Gender, Discourse and (Im)Politeness”, in *The Language of Sex: Saying and Not Saying*, Valencia: Universitat de Valencia, 2005, 03-22.
- Yule, G., *The Study of Language*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ

Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ

**EUPHEMIZATION IN SPORTS DISCOURSE:
MONTENEGRIN DAILIES**

This paper analyzes euphemisms and euphemistic strategies in the field of sports discourse from the Montenegrin daily newspapers. The author emphasizes pragmatic concepts (politeness principle, face-saving strategies and Grice's maxims) in analyzing the euphemization of this type of contemporary public discourse. After providing an overview of relevant research and literature dealing with this topic, the focus is placed on extracting and analyzing the most prominent examples of euphemisms present in the sports section of media discourse.

Key words: euphemisms, sports discourse, politeness principle, face-saving strategies, Grice's maxims

Goran DRINČIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica
gorandr@t-com.me

GRAFOLOŠKI UZUSI U DISKURSU INTERNET ČETOVA: NEOGRAFIJA KAO VID SAJBERKULTURE

U ovome radu autor daje kratak osvrt na ortografske i grafološke karakteristike diskursa interneta, prevashodno četa u kome se jezičke inovacije, odnosno odstupanje od tradicionalnog pisanog i govornog izraza najbolje ogleda. U fokusu analize ovoga puta nalaze se diskursne strategije skraćivanja iskaza putem upotrebe silabograma, logograma i piktograma.

Ključne riječi: *diskurs interneta, čet, neografija, silabogrami, logogrami, piktogrami*

Uvod

Tehnološki razvoj kroz istoriju uvijek je sa sobom donosio i lingvističku revoluciju. Tako je bilo sa pojavom novina, telefona, radija, televizije, a tako je i danas, s pojavom najnovijih sredstava elektronske komunikacije u vidu interneta. Razlog za to leži u činjenici da ljudi imaju sklonost da prilagođavaju jezik konkretnoj komunikacijskoj situaciji, odnosno mediju. Ipak, diskurs interneta nije jezički homogen i različiti vidovi komunikacije putem interneta kao što su imejl, forumi za diskusiju, blog, čet itd., međusobno se razlikuju u više aspekata. U svim tim vidovima računarski posredovane komunikacije vidljiv je uticaj tehnologije, međutim, način na koji tehnologija utiče na komunikaciju odnosno jezičku strukturu najbolje se odslikava u četu. Osobnosti jezika četa u odnosu na druge vidove komunikacije mogu se pronaći na mnogo nivoa – diskursnom, semantičkom, sintaksičkom, ortografskom, morfološkom, leksičkom itd. U svojoj studiji o jeziku interneta Kristal kaže: „(...) sinhrona čet interakcije su te koje prouzrokuju najradikalnije lingvističke inovacije (...) koje utiču na više osnovnih konvencija tradicionalne pisane i govorne komunikacije“ (2006: 135). Taj stav potvrđuje i Radić-Bojanić kad kaže da je „(...) diskurs elektronskih časkaonica najdinamičniji od svih novonastalih vidova komunikacije na internetu (...) i pokazuje najviše jezičkih

promena u odnosu na tradicionalne načine komuniciranja, te stoga nudi mnogo polja za istraživanje“ (2007: 3). Upravo u radikalnim promjenama koje čet unosi u različite oblasti jezika, leži razlog interesovanja mnogih lingvista za proučavanje tog vida komunikacije¹. Oblasti u kojima su najočiglednije pomenute jezičke novine u diskursu četa su pisanje i leksika kao nivoi jezika koji su najotvoreniji za inovacije i devijacije od standarda (v. Kristal, 2006: 96), i fokus ovoga rada biće upravo na njima, odnosno na neografskim konvencijama u diskursu četa.

Za analizu neografije u jeziku četa iskoristićemo korpus prikupljen tokom 2010. godine sa više domaćih četova. Djelimično slijedeći tipologiju neografskih transformacija izloženu u Žakeovoj studiji o nekonvencionalnom pisanju u jeziku francuskih SMS poruka² (Jacques, 2007: 88), uočene specifičnosti analizirali smo u okviru sljedećih triju kategorija: silabogrami, logogrami i piktogrami.

Silabogrami

Silabogram je, najprostije rečeno, znak ili simbol kojim se označava slog u određenoj riječi odnosno njegova zvučna realizacija. Izvorno, radi se o osnovnoj jedinici slogovnog pisma – preteći alfabetskog odnosno fonetskog pisma. Pri tome, „svaka grafema u silabičkom fonološkom sistemu odgovara izgovorenom slogu, obično paru konsonant-samoglasnik“ (Kristal, 2010: 211). U skladu s time, silabogram se u diskursu četa odnosi na situaciju u kojoj određeno slovo ili broj zamjenjuje fonetsku tj. glasovnu sekvencu koja čini njegovu realizaciju u govoru. U tome kontekstu, korišćenje silabograma izjednačava se s pisanjem u rebusima. Tako, na primjer, *b4* u engleskom jeziku označava riječ *before* (v. Jacques, 2007: 102). U procesu interpretacije silabograma, dakle, do namjeravanog značenja dolazimo spajanjem izgovora sloga kodiranog slovom ili brojem i izgovora ostatka riječi. Pri tome, homofonija je često približna, i ne odgovara sasvim pravilnom izgovoru kodiranog dijela. Iz toga razloga, „(...) čitaoci nekada moraju učiniti svjestan napor i iskoristiti svoja lingvistička i kontekstualna znanja da bi došli do namjerava-

---

¹ Izučavanjem diskursa interneta i internet četova bave se između ostalih: Kristal (2001, 2006, 2008, 2011), Dane (2001), Dane i Hering (2007), Černi (1999), Radić-Bojanić (2007) itd.

² Kada je u pitanju oblast leksike i tipografije, jezik SMS poruka ima veoma mnogo sličnosti s jezikom četa. Iako strogo tehnički gledano jezik SMS poruka ne spada u domen jezika interneta, postoje računarski programi koji omogućavaju slanje poruka sa računara na telefone i obratno. Današnja napredna tehnološka rješenja na polju mobilnih komunikacijskih uređaja sve više brišu razliku između telefona i računara što je vjerovatno i jedan od razloga lingvističke bliskosti ta dva jezička varijeteta. Štaviše, neki od autora sprovedenih paralelnih proučavanja neografskih konvencija pisanja na korpusu četa i sms poruka u francuskom jeziku (v. Jacques, 2007: 90) tvrde da nijesu pronašli pojave koje bi karakterisale samo jedan od ta dva vida komunikacije.

nog značenja, slično vještinama neophodnim za dešifrovanje teksta napisanog drevnim egipatskim hijeroglifima“ (Jacques, 2007: 102, 109). Shodno tome, osim osnovne funkcije silabograma u jeziku četa koja se sastoji u skraćivanju riječi i iskaza, uštedi vremena pri kucanju, igri jezikom i komunikacijom ili izražavanjem solidarnosti i pripadnosti zajednici (Jacques, 2007: 90), silabogrami u jeziku četa, pogotovo u kombinaciji s drugim neografskim konvencijama, mogu imati i steganografsku funkciju.

Učesnik 1: hey sunce! Drug moj.hey.o5 neke peri5ije?

Učesnik 2: Rođena o5 mi diraš instruktora

Učesnik 3: Info o chaterkama na popus2 do 5og marta,20% uz kupon iz qrira..

Učesnik 4: 05 2 na min

Primjer 1.

U pogledu dešifrovanja navedenih i sličnih primjera, situaciju u našem jeziku dodatno otežava činjenica da se podjednako koriste i naši i engleski silabogrami, ali i njihove međusobne kombinacije. Drugim riječima, u kreiranju silabograma upotrebljava se i engleski i domaći izgovor. Tako, u iskazu „o5 2 na min“ (opet tu na minut), koriste se i domaći (5 = pet), i engleski (2 = tu) silabogram. Slično je i s primjerima *bu2* umjesto Budva, *je2* umjesto jedva, *por2gal* umjesto Portugal itd. Osim brojeva, kao što je već rečeno, kao silabogrami koriste se i slova. Pri tome, kao i u slučaju brojeva, osim domaćih, učesnici čet diskusija koriste i slova iz engleskog alfabeta.

Učesnik 5: ne... takav uqs ima voda iz Dunava, DunavE!:-D

Učesnik 6:... otqd ja znam šta ti ne voliš?

Učesnik 7: Cx0k0lad0 jela nekad kuvani Qqruz?

Učesnik 8: B0rba Alfa-mužjaka u t0Q :-D

Primjer 2.

Kada je u pitanju motiv upotrebe silabograma, ali i drugih nekonvencionalnih načina pisanja riječi u jeziku četa, u literaturi se, kao što smo već istakli, govori o uštedi vremena i prostora, te izražavanju pripadnosti zajednici, igri jezikom itd. Imajući, međutim, u vidu isto tako prisutnu tendenciju nepotrebnog povećavanja broja slova u riječi (*loobenitza* umjesto lubenica, *lootka* umjest lutka), te ponavljanje slova i znakova interpunkcije u svrhu naglašavanja, što opet, ne ide u prilog jezičkoj ekonomiji, ne može se zanemariti steganografska dimenzija, odnosno želja autora silabograma da kroz igru i

kreativnost kodiraju poruku i učine je razumljivom samo njenom primaocu odnosno „članovima čet zajednice“³.

Logogrami

Prema Kristalu, „logografski sistemi pisanja su oni u kojima grafeme predstavljaju riječi“ (2010: 210)⁴. Logogrami ili logografi nazivaju se i ideogramima, međutim, „taj termin nije adekvatan s obzirom na to da se simboli u ovom slučaju odnose na lingvističke jedinice, a ne direktno na koncepte ili stvari“ (Kristal, 2010: 210)⁵. Moderni logogrami prisutni su u većini svjetskih jezika i uključuju univerzalne simbole kao što su ∞ , +, =, @, \$, ♀, ♂ itd. Kad su u pitanju logogrami u diskursu četa, neki od frekventnijih primjera u upotrebi su „+“, u značenju plus, više, ili iznad; „x“, u značenju broja ponavljanja; „@“ kojim se u jeziku četa obično označava primalac poruke u iskazima iz kojih je to nejasno; „\$“, u značenju novca; itd.

Učesnik 9: jel ima neko 33+ za dopis

Učesnik 10: hmmmmmmmm kafa, kakva ideja:)) +

Učesnik 11: . . jbg n sanjam 2x istO

Učesnik 12: zvao sam policiju, rekli da zapusim usi....zvao sam jos 15x

Učesnik 13: č:)))kuj mi te dira m?@Dogi :)

Primjer 3.

U širem smislu riječi, u kategoriju logograma osim simbola mogu se svrstati i jednoslovne skraćenice, kao i akronimi (v. Jacques, 2007: 105). Jednoslovne skraćenice nijesu identifikovane kao česta pojava u analiziranom korpusu diskursu četa. Pronađeni primjeri uglavnom su skraćivanja zamjenica i enklitika (*m* umjesto mene ili meni, *b* umjesto bi, *t* umjesto ti, *s* umjesto se), i naziva polova (*m* za muški, *ž* za ženski). S druge strane, akronimi su mnogo češći ali se uglavnom svode na direktne anglicizme zbog čega se u našem jeziku formalno ne mogu ni smatrati akronimima s obzirom na to da nijesu nastali

³ Pri tome treba imati na umu i veliku brzinu odvijanja te vrste komunikacije, odnosno činjenicu da je bilo koja data poruka, kada su u pitanju najposjećeniji programi za čet, često vidljiva svega nekoliko sekundi.

⁴ Najpoznatiji jezik koji koristi takav sistem je kineski.

⁵ Za razliku od piktograma koji i izgledom podsećaju na predmete koje predstavljaju (egipatski hijeroglifi), te ideograma koji predstavljaju apstraktne koncepte, logogrami predstavljaju riječi ili njihove djelove. U jeziku četa osim logograma koriste se i piktogrami. Tako na primjer simbol c( ) predstavlja virtuelnu šoljicu kafe, simbol [ ] čašu vode, simbol >>>> bombon, a simbol ----<----@ ružu. Ono što je zajedničko svim navedenim kategorijama simbola jeste da iskaz praćen logogramima, ideogramima ili piktogramima dobija novo značenje, na primjer, efekat zvjezdica (☆☆☆) je da nekoga oraspoloži, dok note (♫, ♪) označavaju muziku i pjevanje što implicira da je njihov autor srećan (v. Nishimura, 2007: 174).

akronimizacijom domaćih fraza već kao rezultat direktnog preuzimanja iz engleskog jezika. Pritom, ubjedljivo najzastupljeniji akronim je *lol* (*laughing out loud*), čija rasprostranjenost je tolika da polako postaje kako dijelom govorne komunikacije licem u lice tako i dijelom standardnoga engleskog jezika⁶. Tu su, međutim, i druge pozajmljenice (*btw, lmao, omg, rofl itd.*)⁷.

Učesnik 14: *Pi(L)e. .kako samO t znas=D*

Učesnik 15: *odin .lol. :D*

Učesnik 16: *ehtra družina :D..omg*

Učesnik 17: *DjavalovaNevesta, lol*

Učesnik 18: *btw nemas pojma =d*

Primjer 4.

Piktogrami

Piktografsko pismo predstavlja najraniji sistem pisanja u kojem grafeme (piktogrami) predstavljaju prepoznatljivu sliku ili koncept iz stvarnoga svijeta⁸. Za čitanje piktograma, dovoljno je prepoznati simbol koji, s druge strane, mora biti dovoljno jasan i jednostavan da može odmah biti prepoznat i reprodukovan. Saobraćajni znaci na kojima su grafički vizuelno predstavljene objekti ili informacije primjer su modernih piktograma (v. Kristal, 2010: 207).

Kad je u pitanju jezik četa, uz već pomenute piktograme (v. fusnotu 5), najčešća kategorija u upotrebi su emotikoni – simboli koji nastaju kombinacijom interpunkcijskih znakova, slova i drugih karaktera na tastaturi a kojima se imitira izraz lica. Njihova osnovna svrha je izražavanje emocija i stavova prema primaocu poruke ili temi, ali često imaju i funkciju skraćenica tako što na sažet način izražavaju neki semantički ili pragmatički sadržaj (v. Radić-Bojanić, 2007: 63). Osim semantičke uloge – dodavanja nijanse značenju, kao što je rečeno, emotikoni često imaju i pragmatičku ulogu; signaliziraju intenciju poruke odnosno daju upozorenje kako treba razumjeti poruku (v. Praprotnik, 2007: 90). Primjera radi, emotikon ☺ ili :-) na kraju poruke označiće da se šalimo dok će :-(biti signal da smo ozbiljni.

⁶ Leksema *lol* nedavno je prvi put uvrštena u oksfordsko izdanje Rječnika engleskog jezika. Kod nas se, inače, osim izvornog oblika *lol*, koristi i izraz *lolčina*, zanimljiv amalgam engleske osnove i domaćeg sufiksa. Takvi spojevi su sve češća pojava u novije vrijeme (*like* – lajkovati; *attachment* – atačovati; *google* - izguglati).

⁷ Naravno, diskurs četa nije lišen naših skraćenica (*nzm* umjesto ne znam; *npr* umjesto na primjer; *poz* umjesto pozdrav; *zdr* umjesto zdravo; *oš* umjesto hoćeš itd.); te međutim ne spadaju u kategoriju akronima kojima se na ovome mjestu bavimo.

⁸ Upotreba piktograma kao sistema pisanja zabilježena je u Egiptu i Mesopotamiji i to iz perioda 3000 godina p.n.e., kao i u Kini, oko 1500 godina p.n.e. (v. Kristal, 2010: 207).

Učesnik 19: D.wece :)

Učesnik 20: Ukrali mi kozichicu... :(

Učesnik 21: Au ala je neko uobrazen :O

Učesnik 22: Mala-zowi miliciju,da uapse skota =D

Primjer 5.

Kada je u pitanju motiv njihove upotrebe, treba imati na umu da su emotikoni, kao što je već rečeno, prevashodno i osmišljeni kao način da se poruka odnosno značenje prenese uz uštedu na vremenu i prostoru. U diskursu četa, ali i kompletnoj računarski posredovanoj pisanoj komunikaciji, sadržaj prenesen emotikonima bilo bi vrlo nepraktično prenositi na drugi način. Po Katsuno i Jano, određene nijanse u značenju mogu se prenijeti jedino vizuelnim jezikom emotikona (2007: 284).

Emotikoni su vrlo rasprostranjeni u jeziku četa, ali i šire⁹, a njihova upotreba još je učestalija uz programe koji omogućavaju automatsko ubacivanje gotovih sličica kao na primjer ☺, umjesto njihovog ručnog „stvaranja“ uz pomoć znakova interpunkcije i slova. Programa koji nude paletu najrazličitijih emotikona spremnih za ubacivanje u tekst jednim pritiskom tipke na tastaturi ili kompjuterskom mišu danas je sve više, a samim tim raste i popularnost emotikona u jeziku četa¹⁰.

Zaključak

Istraživanja su pokazala da, kad su u pitanju jezičke inovacije i stvaranje novih konvencija pisanja, od svih različitih vidova računarski posredovane komunikacije jezik četa donosi najviše novina. Štaviše, te novine nerijetko se prenose u druge vidove elektronske komunikacije kao što su SMS poruke ili društvene mreže, te ih je iz toga razloga bitno sagledati i analizirati. Izvršivši klasifikaciju tipografskih konvencija u jeziku četa, pri čemu smo izdvojili kategorije silabograma, logograma i piktograma, u ovom radu smo, analizirajući ulogu simbola u kreiranju jezičkog identiteta diskursa četa, ukazali na osnovne uzuse u toj oblasti.

---

⁹ Interesantan primjer upotrebe emotikona van elektronskog konteksta je onaj iz Rečnika novijih anglicizama (Vasić, Prčić, Nejgebauer, 2001), đe se simbol ☺ koristi za označavanje neprihvatljivih pravopisnih oblika.

¹⁰ Na jednom od čet programa koji smo koristili za analizu, neki od ponuđenih emotikona izgledaju ovako: 😊, 😊, 😊, 😊, 😊. Njihovo ubacivanje u tekst vrlo je jednostavno, a njihova upotrebnost vrijednost velika i ta činjenica svakako doprinosi njihovoj popularnosti.

Literatura

- Crystal, D. (2001) *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2006) *Language and the Internet*, Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2008) *Txtng: The Gr8 Db8*. Oxford: Oxford University Press
- Crystal, D. (2010) *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Third Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2011) *Internet Linguistics: A Student Guide*. Abingdon: Routledge.
- Danet, B. (2001) *Cyberpl@y*. Oxford, New York: Berg.
- Danet, B. and Herring, S. (2007) *The Multilingual Internet: Language, Culture and Communication Online*, New York: Oxford University Press.
- Jacques, A. (2007) “Neography: Unconventional Spelling in French SMS Text Messages” in Danet, B. and Herring, S. (eds.) *The Multilingual Internet: Language, Culture and Communication Online*, New York: Oxford University Press.
- Katsuno, H. and Yano, C. (2007) *Kaomoji and Expressivity in a Japanese Housewives’ Chat Room*, in Danet, B. and Herring, S. (eds.) *The Multilingual Internet: Language, Culture and Communication Online*, New York: Oxford University Press.
- Nishimura, Y. (2007) „Linguistic Innovations and Interactional Features in Japanese BBS Communication“ in Danet, B. and Herring, S. (eds.) *The Multilingual Internet: Language, Culture and Communication Online*, New York: Oxford University Press.
- Praprotnik, T. (2007) „Jezik u (kon)tekstu računalno posredovane komunikacije“, *Medijska istraživanja*, god. 13, br. 2.
- Radić-Bojanić, B. (2007) *Neko za chat?!: Diskurs elektronskih ćaskaonica na engleskom i srpskom jeziku*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Vasić, V., Prčić, T., Nejgebauer, G. (2001) *Do you speak Anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad: ITP Zmaj.

Goran DRINČIĆ

Goran DRINČIĆ

**GRAPHICAL FEATURES OF INTERNET
CHATGROUPS DISCOURSE: NEOGRAPHY AS
CYBERCULTURE**

The author gives a brief overview of the orthographic and graphical features of Internet discourse, primarily chatgroups in which innovations and aberration from the traditional written and spoken language are best reflected. The paper aims to show how syllabograms, logograms and pictograms are used to shorten traditional written expressions.

Key words: *internet discourse, chatgroups, neography, syllabograms, logograms, pictograms*

Indira SMAJLOVIĆ (Tuzla)
indirasmajlovic@yahoo.com

ANALIZA PRIJEDLOŽNO-PADEŽNIH IZRAZA SREDNJOVJEKOVNOGA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG EPIGRAFIKONA

U ovom radu napravljen je pregled prijedložno-padežnih izraza s aspekta prostornog, vremenskog i funkcionalnog značenja, korpusa srednjovjekovnih bosanskohercegovačkih epitafa. U korpusu se varira s dvadeset i tri različita prijedloga, od toga trinaest primarnih te pet sekundarnih prijedložnih oblika koji stupaju u konstrukcije s odgovarajućim padežnim oblicima stvarajući prijedložno-padežne izraze. U radu je urađen prikaz prema padežima, pa smo došli do zaključka da je genitiv najviše aktivan padež u konstrukcijama za prostorno izražavanje ali i izražavanje ablativnosti. Neki se prijedlozi, naročito oni u modelu s akuzativom, javljaju u starome, arhaičnom ili nepravilnome obliku (ot, v, vь, su, š, polъгъ, конъ) ili za sebe vezuju nepravilno izmjenjeni padežni oblik (*na nem* (na mene), *na ne* (na me)). U epitafima pronalazimo stari oblik prijedloga *u* u obliku *v + poluglas > vь*. Instrumental pored socijativnog značenja, identično u konstrukcijama prijedloga sa lokativom definiraju odnose ili radnje u prostoru. Također, prijedložno-padežni izrazi javljaju se u *duplus/triplus modusu* unutar kratke forme i sadržaja natpisa što svjedoči njihovu frekvenciju.

Ključne riječi: *prijedložno-padežni izraz, predmet, konstrukcija, objekt lokalizacije, lokalizator, orijentir, primarni prijedlozi, sekundarni prijedlozi*

Uvod

Leksička i strukturna okamenjenost, invarijantnost, semantička slivenost i semantička nedjeljivost inskribiranih stećaka, oblikuje inventar svjedočanstava o pismenosti regiona u kome su egzistentni, izvodeći isti iz okrilja šutnje i animnosti prepismenog. Tema ovoga rada je bila da se iz identičnoga okrilja šutnje i animnosti izdvoji analiza i opis prijedloga i prijedložno-padežnih izraza korpusa srednjovjekovnoga bosanskohercegovačkog epigrafikona,

na osnovi triju različitih aspekta: *tempusa, locusa i modusa*. Vodeći računa o sva tri aspekta uobličen je korpus prijedložno-padežnih izraza inskribiranih u kamenu tokom pet (možda i šest) stoljeća, što je značajan period i potvrda kulturnih i historijskih dešavanja koja su neupitno ostavila tragove i u jeziku. Teritorijalnom određenošću korpusa koji pokriva bosanskohercegovački jezični teren, reprezentuje se situacija u bosanskome narodnome jeziku srednjovjekovnoga perioda.

Prijedložno-padežni izrazi jesu predmet našeg interesovanja i tema ovoga rada, a kao jezični fenomen specifičnog karaktera podrazumijevaju posmatranje iz šireg opštelingvističkog ugla ali istovremeno i stacioniranje u uže sintaktičke i semantičke okvire vezane za određenu pismenost stećaka, njezin padežni sistem, konkretna gramatička rješenja, semantička značenja i sintaktičke funkcije navedenih inskribiranih spomenika koji usljed svoje fiksiranosti, fosiliziranosti i monolitnosti definiraju spomeničku topografiju i kulturnu geografiju, svjedoče najizravniju emanaciju narodnoga stvaralačkog duha i najviši domet estetske kreacije u bosanskohercegovačkoj kulturi srednjega vijeka.

1. Prijedložni *universus*

Prijedlozi su nepromjenjive riječi koje stoje ispred pojedinih padežnih oblika samostalnih riječi i služe za označavanje i bliže određivanje njihovih različitih odnosa prema drugim riječima u rečenici. (Jahić, Halilović, Palić 2000:297) Prijedlozi se mogu definirati kao vrsta riječi koja označuje podređenost jedne punoznačne riječi drugoj u sintagmama ili rečenicama i tako izražava odnose predmeta i radnji, stanja koja su imenovana tim riječima. Prijedlogom se osnovno značenje padežnog nastavka intenzificira, odnosno sužava se semantičko polje konkretnog oblika. Sintaktička veza prijedloga (neovisno o tvorbi – on i sam može biti prijedložni izraz, tj. može se sastojati od prijedloga i imenice) i padežnog oblika imenice (npr. *kod kuće, na početku stoljeća*) naziva se prijedložno-padežnim izrazom. (Matas Ivanković, 2009:1)

Većina staroslavenskih prijedloga stigla je iz praindoevropskog, manji dio iz praslavenskog jezika. Prvotno su to bili morfemi s adverbijalnim značenjem, najčešće su označavali prostorne odnose, kasnije su se ta značenja izdiferencirala. Takve prijedloge (koji pripadaju praindoevropskom nasljeđu) zovemo prvotnim. Drugotnim prijedlozima zovemo one koji su nastali u vrijeme oblikovanja općeslavenskog književnog jezika najčešće od priložnih izraza. Tako je npr. *blizb* nastao od izraza *blizb do*, *vbslêdĭb* od *vĭb slêdĭb*, *prêžde* je komparativ od *prêdĭb*, itd. (Damjanović, 1995:129)

Prijedlozi kao što su *vb*, *na*, *sv* i *prêdv*, idu u primarne prijedloge i po svome porijeklu pripadaju toj vrsti riječi, dok su prijedlozi, kao što su *radi* (i ostali semantički i morfološki dubleti) sekundarni i po porijeklu su prilozima, a *vb... mēsto* (i: *vb mēstē*) priloška je odredba, kao i: *na srêdē* ili *po srêdē*, na primjer: *stani po srêdē*. U staroslavenskom jeziku ima 18 primarnih prijedloga i svi se oni nalaze i u našem jeziku, s odgovarajućim glasovnim izmjenama. Devet prijedloga se slaže sa po jednim padežom, a ostali idu sa po dva (8) i tri padeža (1). Sekundarni prijedlozi po pravilu slažu se sa po jednim padežom, najviše sa genitivom, pogotovo prijedlozi tipa *posrêdē*. U staroslavenskom jeziku nema složenih prijedloga tipa *iznad* ili *između*. (Đorđić, 1975:209)

Prijedlozi se prema značenju prvo dijele na mjerljive (dimenzionalne) i nemjerljive (nedimenzionalne), a prvi dalje na prostorne (lokalne) i vremenske (temporalne) (Pranjko, 1993: 22). Većina tzv. prvotnih prijedloga – a to su oni koji pripadaju praindoeuropskom i praslavenskom nasljeđu (Damjanović, 2003: 152) – ima prostorno značenje, dakle, glavno je značenje prijedloga mjesno, i iz njega su se razvila druga, prenesena značenja.

Jezik kao najsofisticiraniji i najrasprostranjeniji semiotički sustav, prototipno je oruđe konkretizacije iskustva dok je samo jezično iskustvo *integrum* govornikove interakcije s okolinom, uvjetovano svime što tu interakciju čini mogućom, vanjskim podražajima, kognitivnim i afektivnim sposobnostima govornika. Idealizirani kognitivni modeli ili kognitivne domene, najprije osnovne u kojima Langacker izdvaja VRIJEME i PROSTOR kao temeljne (Langacker 1987:148-150), služe kao konceptualna baza za profiliranje (engl. *mapping*). Prostorni (lokalni) i vremenski (temporalni) odnosi se u jezicima kodiraju na svim razinama opisa, od fonološke do leksičke, a njihove implikacije u jeziku kao determinatora najprije prostornih odnosa u novije vrijeme predmetom su česte analize, odnosno sinteze prijedložno-padežnih izraza, priloga, čestica te prefiksa.

Lingvističke teorije koje zastupaju tezu o prostornoj uvjetovanosti jezika te o prostornoj naravi primarno neprostornih izraza poznate su pod nazivom lokalističke teorije ili teorije lokalizma. Jedna je od prvih i najzapaženijih Andersonova (1971, 1977) lokalistička teorija padeža, pisana u tradiciji generativne gramatike kao vrlo uspio pokušaj uspostave lokalističke hipoteze prema kojoj su, a za razliku od morfološki kodiranih padeža, dubinske, prostorne padežne relacije, u prvom redu one mjesta i smjera iskazane bilo prijedložnim padežnim izrazom bilo flektivno, univerzalne. U okviru lokalističke teorije padeža sredinom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošloga stoljeća objavljeno je dosta rasprava, uglavnom pojedinačnih radova, od kojih se mogu spomenuti primjerice Civjan (1973), Miller (1974), Šaumjan (1974) i Fleischmann (1983). Sredina sedamdesetih i početak osamdesetih godina

također je i vrijeme prvih koraka u kognitivnoj lingvistici koja se do danas razvila u jednu od najrasprostranjenijih lingvističkih teorija i u kojoj su manifestacije prostornih odnosa u jeziku jedno od središnjih područja istraživanja te predstavljaju konstantu već tridesetak godina. U čitavom nizu radova, studija i knjiga koje raspravljaju o pomenutoj tematici, na prvom mjestu svakako treba spomenuti kognitivnu gramatiku (Langacker 1987, 1991, 2000, 2008; Lakoff 1987; Taylor 2002) koja se u svojim prvim inačicama čak i pojavila pod nazivom prostorna gramatika (engl. *space grammar*, Langacker 1982). U analizi prostornih odnosa u jeziku kognitivna gramatika posebnu pozornost posvećuje prostornim prijedlozima, česticama i glagolskim prefiksima (npr. Brugman 1981, Lindner 1981, Rudzka - Ostyn 1985, Janda 1985, 1986, 1988, Lakoff 1987, Taylor 1995, a u hrvatskoj lingvistici npr. Šarić 2003, 2006a, 2006b, 2008; Belaj 2004a, 2005, 2008), a podržana teorijom konceptualne metafore i metonimije (Lakoff i Johnson 1980). Već i letimičan pregled teorijskih pristupa o odnosu jezika i prostora govori u prilog činjenici da je prostor jedna od rijetkih kategorija koja je bila podjednako intrigantna i u okviru formalnih i u okviru funkcionalnih pristupa gramatici, što je samo po sebi i više nego dovoljan dokaz o relevantnosti i nezaobilaznosti kategorije prostora u lingvističkim istraživanjima. (Belaj, 2009:43-44)

Noam Chomsky sredinom sedamdesetih godina prijedloge definira kao centralne leksičke kategorije osvjetljavajući principe prema kojima se pomoću prijedloga semantizuje padež. Zuzana Topolinjska (Topolinjska, 1996:3-4) mjesto prijedloga i njihov način funkcionisanja smatra predodređenim antropocentričnim pristupom tumačenja padežnih odnosa. Na semantičkom planu ih vidi kao modifikatore predikativne realizacije, dok na sintaktičkom planu oni dobivaju ulogu konektora gdje povezuju imeničku sintagmu s predikatskim izrazom ili rjeđe dvije imeničke sintagme. Također, prihvata hijerarhiju po kojoj je prijedlog nadgrađen nad padežnim nastavkom, a u svakoj sintagmi prijedloga i imenice, osim one s prijedlogom *s(a)*, vidi realizaciju lokacionog padežnog odnosa.

Nadalje u ovome tekstu prijedlog sintetiziran sa samostalnom riječju označava predmet, a isključivo sintetiziran s imenicom nazivamo konstrukcijom. Pri navođenju primjera stvara se osvrt na lokalistički pristup ovome pitanju, gdje se odnosi u prostoru projektuju kao relacija sa tri primarna elementa: objektom lokalizacije, lokalizatorom (kao sredstvom lokalizacije) i orijentorom (konkretizatorom odnosa prvih dvaju elemenata).

2. Najčešći slavenski prijedlozi i njihovi ie. ekvivalenti

bezb + *G* (bez) < usp. lit. *bè* „bez“

v̄b + *A* (u) < usp. lit. i, lat. *in*

za + *A* < izvorno I. jd. iste korijenske imenice od koje je prijedlog *izъ*

izъ, iz + *G* (*iz*) < usp. lit. *iš*, lat. *ex*, gr. *èks*

kъ + *D* (*k*) < usp. stir. *coⁿ* - prema, *k*

na + *A, L* (*na*) < usp. lit. *nuð* - od, gr. *ànō* - dolje

nadъ + *A* (*nad*) < v. *podъ*

otъ + *G, A* (*od*) < poopćavanje oblika postalog ozvučivanjem ispred riječi koje su počinjale zvučnim suglasnicima; skr. *áti*, lat. *ad* - pri, do, stir. *ad-*, *aith-*

po + *D, A* (*po*) < gr. *apo*, lat. *ab*, lit. *pō* - pod

podъ + *A, I* (*pod*) < ie. *podo*, gr. *pous* - stopalo

pri + *A* (*pri*) < lit. *prie*, gr. *para* - pri, kod

sъ + *G, I, A* (*s, sa*) < lit. *su* (što bi mogla biti posuđenica iz slavenskoga)

u + *G* (*u*) < skr. *au-*, lat. *au-ferre* - odvesti; potrebno ga je razlikovati od prijedloga *vъ* koji se u našem jeziku odrazio kao *u*

kod (+ *G*) - inovacija u odnosu na **konъ* < mak. *kon*, bug. *към*; završno *-d* postalo je analogijom prema *od, pod, nad* itd. (Matasović, 2008:245-246)

3. Pregled prijedloga inskribiranih stećaka bosanskohercegovačkog korpusa svrstanih po padežima uz koje se upotrebljavaju

padež	primarni prijedlozi	sekundarni prijedlozi
genitiv	<i>iz, ot, od, za, na</i>	<i>poлѣгъ</i> (pored), <i>konъ</i> (kod), <i>pokrai</i> (pokraj), <i>nakon</i>
dativ	<i>k</i>	
akuzativ	<i>vъ, v, za</i>	
genitiv i instrumental	<i>s</i>	
instrumental	<i>z, š, sъ, sa, su,</i>	<i>podъ</i>
lokativ	<i>na, u, po</i>	

4. Pregled po padežima

4.1. Genitiv

U grupi padeža koji su vezani prijedlogom, genitiv spada u tzv. padeže koneksije jer je njihova upotreba u ovom strukturnom liku uslovljena osnovnom predstavom o povezivanju dvaju, inače posebnih pojava, po ne-

kom specifičnom odnosu. Genitiv posjeduje obilježje obuhvatnosti i po tome se u sistemu padežnih oblika povezuje s lokativom. (Sintaksa, grupa autora, 2005:127) Genitiv je padež s najširim mogućnostima upotrebe u prostornom značenju u srednjovjekovnome jeziku epitafa, kao što je to slučaj i u suvremenome bosanskom jeziku. Vrlo je čest atributni genitiv s prijedlogom iz kojim se označava porijeklo predmeta, posebno živih bića.

Nedimenzionalna značenja prijedloga tiču se složenijih logičkih odnosa, kao što su pripadnost, sredstvo, način, uzrok, posljedica, uvjet i sl. Značenje porijekla ili potjecanja (ablativnosti) ukazuje da jedan element vodi porijeklo / da potječe od drugoga elementa, da znači početnu tačku, početak trajanja, postanja, što ima oblik posvojnog genitiva s prijedlogom *od*, koji je danas rijetko u upotrebi. U epitafima pratimo veću zastupljenost starijega oblika *ot*, dok je noviji oblik *od* zapisan vjerovatno početkom četrnaestoga vijeka (Foča), i jedan i drugi oblik u modelu s genitivom u funkciji ablativnog determinatora:

Ovo mlinice [k]upi Vuič i (Đuro) Bilić i pokri Gavro Učukalo *ot Sime Obara* 1543 (ili 1743.g.) (Vego, knj.IV, br. 258)

... I mnogo na zelji bi, a ѓ ni ot jene, i nikorъ *ot moje ruke* ne bi mръt[a]vъ. Ne [hte]h ga ubit[i]. (Vego, knj. IV, br. 222)

... A žihъ u časte bosan[s]ke g[o]spode. Primihъ darove *o[dъ] velike g[o]spode i vlasteo i o[dъ] grъčke g[o]spode*. A vse vidomo. (Vego, knj. III, br. 190)

Kod vremenskih značenja prijedloga riječ je o odnosu između događaja (D) i vremenskoga lokalizatora (VL), tj. jezične jedinice s vremenskim značenjem uz pomoć koje se precizira vrijeme događanja. (Silić, Pranjković, 2007:247) Istodobnost (simultanost) prijedloga u konstrukciji s genitivom do-bija u značenju da se vrijeme događaja podudara s vremenom koje je označeno vremenskim lokalizatorom:

... Barojevi[ć]ъ: smръtъ ne [p]oiskahъ navidъnъ [odъ] kraljev[c]t[va] bosanskoga i gosroc[t]va [srъbs]koga *za moga g[ospodi]na službu...* (Vego, knj. IV, br. 224)

† A se leži Divacъ zlatarъ i [sa] ženomъ milostiu božijomъ. *Za moga života* komu godi služaše, služihъ mu pravo, vъrno hi[m] (njima). (Vego, knj. IV, br. 241)

[† A se ovoj] kamenije uzvuče Radovan s milimъ [bratomъ] s kръstiъninomъ s Radašinom *[za život]a* na se. (Vego, knj. IV, br. 209)

† A se leži Ivanъ Mръč[i]ćъ. U Dobru (Dabru) pгъbihъ *a za života* ov[i] kami postavihъ i ostavih... (Vego, knj. III, br. 150)

Prijedlog *za* u konstrukciji s genitivom može značiti i poslijevremenost ili anteriornost, odnosno da se vrijeme događaja smješta iza vremena označenog vremenskim lokalizatorom:

† Va ime otca i sina i svet[a]go d[u]ha a se leži Vlatko Vla[dje] vić koji ne moljaše nijednoga člov[e]ka takmoriya (bilokakvog), a obiđe mnogo zemlje a doma pogibe, a *za njimъ* ne osta ni sinъ ni bratъ... (Vego, knj. IV, br. 223)

I genitivu s prijedlogom *s(a)* u značenju mjesta *s/iz* kojega započinje kakvo kretanje ili kakva druga aktivnost, prijedlog *s(a)* alternira s prijedlogom *iz*, pri čemu se *s(a)* upotrebljava onda kad se mjesto nalazi na kakvoj uzvisini (*specula*), na kakvoj vodi, kad je riječ o kakvoj ustanovi ili sl., definirajući na taj način ablativno značenje. Primjeri se uglavnom ostvaruju u sinkretizmu s toponimom:

† A se leži Vlatko Branъkovićъ *s Tanorova* i veče [sa] sinomъ. Go[spo]dja Medanъ postavi [kami] te k Vlatku dođe. (Vego, knj. II, br. 84)

† A se leže Bogavacъ i Tarahъ Boljunovićъ *s Jame*. (Vego, knj. II, br. 63)

Pri tome prijedlog *iz* sudjeluje u tipičnoj prostorno-značenjskoj sintagmi s genitivom, sa značenjem potjecanja, gdje se odvija glagolska radnja ili se šta nalazi, precizirajući toponim:

A se leži Radivoj Pićъ *iz Rame* Kovačъpoljaninъ. (Vego, knj. IV, br. 260)

Genitiv s prijedlozima *blizu*, *kod*, *(po)kraj* i *pored* označava primjensnost (adlokálnost). To znači da se ti prijedlozi odnose na imenicu koja znači predmet u čijoj se blizini nalazi ili kreće drugi predmet (Silić, Pranjković, 2007:212), odnosno da je identifikovano mjesto spoljašnost lokalizatora, producirajući dio koji je u kontaktu s jednom od mogućih strana lokalizatora ali bez preciziranja o kojoj strani se radi uz implikaciju spacijalne kvantifikacije proksimalnosti.

Prijedlozi *pored*, *pokraj* ili *kraj* dozvoljavaju i statičan i dinamičan glagol, a s obzirom na kriterij 'živo' sva tri prijedloga su u načelu nemarkirana:

U [i]me brъta velъko[ga] kaznъca Nersъrne, pozida Bъloka kaznъca Nesъrnu svoga gospodina i os[t]avi sebъ mъsto *polъgъ svoga gospodina*. (Vego, knj. IV, br. 54)

A se leži[i..] lazar[ь.....] њѣ[ičъ]. *p[o-]kai me[ne]* pripo. (natispis Lazara, otkriven u Bijeljini 2002. godine, vjerovatno kraj 14. st. poč. 15. st.)

Pri tome prijedlog *kod* zahtijeva statičan glagol a s obzirom na kriterij ‘živo’ (+/-), prijedlog *kod* je markiran te može stajati samo uz imenice koje znače živo:

† A se leži Vukosaвъ Vlaćevićъ s motъ drugovaъ družinomъ i sagiboъ na r[a]zmirnoj Krajine *ko[nъ] moga gospodina*, i donesoše me družina na svoju plemenitu baš[t]i[nu] i da je prokletъ tko će u me taknuti. (Vego, knj. II, br. 96)

† Va ime o[t]ca i sina i svetago duha se leži vojevoda Mitošъ sa svojim sinom Stѣrkomъ svomu gospodinu Vlatku Vlađeviću *konъ nogu* koji mu posluži živu a mŕtva poblži božijom pomoću i kneza Pavla milostiю... (Vego, knj. IV, br. 222)

Prijedlozi *prije*, *poslije* i *nakon* specijalizirani su isključivo za označavanje *tempusa*. Prijedlog *nakon* označava poslijevremenost, posteriornost, tj. događaj koji se odvija iza vremenskog odsječka ili događaja označenoga genitivom:

Gradi Boško, Nikola i Nikola Andrijaš na slavu boga i s[ve]te Gospe i blag[o]sovi biskup *nakon* 1578. godine poroda Isusova, na še[stog] žuna. Pisa fra Bazilijo Ravnjanin. (Vego, knj. II, br. 100)

Tempus se može ostvariti u konstrukciji G + prijedlog *na* pri čemu se jasno precizira vremenski odsječak:

Gradi Boško, Nikola i Nikola Andrijaš na slavu boga i s[ve]te Gospe i blag[o]sovi biskup *nakon* 1578. godine poroda Isusova, *na še[stog] žuna*. Pisa fra Bazilijo Ravnjanin. (Vego, knj. II, br. 100)

4.2. Dativ

Dativom je markiran pojam prema kojemu se nešto usmjerava i upravlja pri čemu nije bitno hoće li se do njega doći, odnosno dok kod akuzativa imenski oblik označuje mjesto gdje se radnja treba završiti, imenski oblik u dativu označava mjesto prema kojemu je nešto usmjereno, ali ne nužno da će se do njega i stići. Skladno s navedenim, dativ može imati obilježja perifernosti ili direktivnosti. Ciljno značenje može imati dativ samo s prijedlogom *k(a)*, pri čemu sam prijedlog funkcioniše kao orijentir a postprijedložni oblik kao cilj, ali je to u suvremenom jeziku sve rjeđe i potiskuje ga dativ bez prijedloga.

† A se leži Vlatko Branьkovićъ s Tanorova i veče [sa] sinomъ. Go[spo]dja Medanъ postavi [kami] te *k Vlatku* dođe. (Vego, knj. II, br. 84)

...Ojdohъ [odъ] otъca veoma rečaona pos[i]nio [u] vsoj mojoj dr[u]žini i b[i]hъ [sa]mъ lj[u]bъv[i]ti. p[o]dj[o]hъ *k mojejimъ vs[i]mъ*. Pođi Radan ddičhanъ so. (Vego, knj. IV, br. 211)

4.3. Akuzativ

Temeljno je značenje akuzativa granična direktivnost, tj. odnos među dvama predmetima u kojem jedan predmet, kakav njegov dio ili prostor u njegovoj blizini služe kao cilj kretanja ili kakve druge aktivnosti vezane za drugi predmet. Za razliku od dativnoga značenja, kod kojega drugi predmet služi kao orijentir, akuzativom se daje obavijest o tome da se taj cilj zaista dostiže, da služi kao stvarna granica kretanju. U kombinaciji akuzativa s prijedlozima *u*, *va* i *vъ* bilježimo široko polje upotrebe sa značenjem vremena, dakle, u obliku temporalog akuzativa koji je sličan temporalnom genitivu i često zamjenjiv njime, s obveznom pridjevskom riječju uz imenicu, pri čemu oblik akuzativa ne može imati spoj riječi apozicijskoga nego samo atributnoga tipa.

Vremenski odnos između glagolske radnje, kao objekta lokalizacije, i vremenskog lokalizatora ima simultan karakter ukoliko radnja cijelim svojim tokom ili jednom fazom koja je u fokusu pažnje pada u okvire datoga lokalizatora. Učestvujući u lokalizaciji radnje, akuzativne konstrukcije zastupaju vremenske periode koji se interpretiraju dvojako, u dinamičkom smislu – kao vrijeme u proticanju, i kao statični (fiksirani) vremenski segment. (Arsenijević 2003:207) Akuzative konstrukcije s prijedlogom *u*, u korpusu epigrafikona imaju funkciju temporalnog determinatora kojim se iskazuju određeni vremenski odnosi, fiksirane segmentacije:

A se leži knezъ Pavaoъ Komlъnovićъ na svoj plemenitoj na Prozračcu *u dni vojevode Sandalъ*. (Vego, knj. I, br. 11)

... Se pisa rabъ b[o]ži i a[ve]tago D[i]mitrija *u dni g[ospo]d[i] na kralja ugarskoga Lojša* i g[ospodi]na bana bosanьskoga Tvъtka... (Vego, knj. I, br. 15)

[† Vъ ime otъca i sina i svet]ago duha. Ja ž[upanъ Miroslavъ zida]hъ s[grьkъvъ svetag]o Kozme i Damitъna u] svojihъ selъhъ *u d[ni velijega župana sl]avъnago Nemanje*. (Vego, knj. I, br. 19)

Bilježimo i primjere sa samim naputkom o vremenskom lokalizatoru u obliku akuzativa pokazne zamjenice kojim se iz ostatka teksta upućuje na isti vremenski lokalizator kazujući u blizini kojega se lica, pojave ili događaja, nalazi ili dešava ono što znači riječ uz koju stoje:

Va ime oca i sina i svet[a]go d[u]ha amin. Se leži Viganъ Miloševićъ. Služi banu Stipanu, i kralju Tv[rt]ku, i kralju Dabiši, i kraljici Grubi i kralja Ostoю. I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralъ s hercegomъ i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna dojde kopъčina na svomъ plemenitomъ rodъ Kočerinomъ... (Vego, knj. I, br. 1)

Na stećcima pronalazimo stari oblik prijedloga *u* u obliku *v + poluglas* > *vъ*, međutim ta dva prijedloga treba razlikovati jer se u našem jeziku *vъ* realizovao u prijedlog *u*. Na domaćem terenu već u najstarijim spomenicima bilježimo pomenutu refleksiju. Na Humačkoj ploči (X ili XI st.) bilježimo: *u ime* (Vego knj. I, br. 14) kao i u Kulinovoj povelji (1189): *u ime* (Turbić-Hadžagić, 2005.). Do XII stoljeća fonološki sustav našega jezika adaptirao je i adoptirao mnoštvene promjene i realizacije glasova, pored vokalizacije nazala, svođenja poluglasa, prelaska *y > i*, bilježimo i promjenu *vъ < u*. Međutim, naš analizirajući korpus svjedoči manifestaciju oblika *vъ* na epitafima s početka II stoljeća.: *Vъ dъni b[a]na velik[a]go Kulin[a] bъše Gra[d]bъša suiđija...* (Vego, knj. IV, br. 252), ali i u primjerima koji potvrđuju upotrebu navedenog oblika tokom naredna tri stoljeća na području okoline Rogatice u prvoj polovini XV st.: *† Vъ ime o[t]ca i s[i]na i sveto[ga] duha ...* (Vego, knj. IV, br. 222), u drugoj polovini XV st.: *Vъ ime oca i s[i]na i svetago d[u]ha ...* (Vego, knj. IV, br. 218) te iste datacije inskribirani natpis u Olovcima kod Stupara: *Vъ ime oca i sina i svetago d[u]ha...* (Vego, knj. IV, br. 237) Pored navedena četiri na analizirajućem korpusu možemo posvjedočiti još deset primjera gdje se u pismu zadržao stari oblik prijedloga *vъ*, u dataciji od 1151 (-1177) do kraja XV ili početka XVI stoljeća: *vъ dni...* (Vego, knj. III, br. 129); *vъ dni... vъ pravadi...* (Vego, knj. II, br. 117); *vъ ime oca ... vъ dn[i]* (Vego, knj. II, br. 102); *vъ ime...* (Vego, knj. II, br. 52; knj. III, br. 193; knj. IV, br. 223, 242, 253)

U konstrukciji s akuzativom navedeni prijedlog odnosi se na VL, odnosno jezičnu jedinicu s vremenskim značenjem uz pomoć koje se precizira vrijeme događanja:

Vъ dъni b[a]na velik[a]go Kulin[a] bъše Gra[d]bъša suiđija...
(Vego, knj. IV, br. 252)

Kada su u ulozi lokalizatora kraći vremenski segmenti, linearnost je minimizirana, tj. s obilježjem puntkualnosti. Česti vremenski lokalizatori jesu godišnja doba koja su zahvaljujući povezanosti i promjenama u prirodi i na osnovi preciziranih granica konvencionalnim jedinicama vremenske mjere, uvijek određeni u pogledu vremenskoga trajanja. U našim primjerima nazivi godišnjih doba u funkciji vremenskih lokalizatora, u konstrukciji akuzativa

samo su s prijedlogom *u* (odnosno njegovim starim oblicima), u odsustvu ikakvih sporadičnih elemenata za doprinos preciziranju:

A se leži ovde Stepko Radivojevićъ. pogrebe se *vъ leto* ZVO = 7072 (1564.g.) (Vego, knj. IV, br. 320)

† *Vъ lъto* 6954 (= 1454) azъ rabъ H[rist]u b[o]gu g[ospo]d[i]nъ hercegъ Stefanъ vъzdvigoh hramъ s[ve]t[a]go vel[i]komuč[e]n[ik]a H[risto]va Georgija... (Vego, knj. III, br. 193)

M[i]se]ca marta 11. prъstavi se rada b[o]žija M[a]rija, a zovomъ D[i]v[i]ca. popa dabiž[i]va podružije, *va ljet[o]* Ϛ ψ λ θ = 6739 = 1231. (Vego, knj. II, br. 53)

U konstrukcijama s akuzativom prijedlozi starog oblika *vъ*, u primjerima u kojima je došlo do vokalizacije poluglasa *va*, samo glasa *v*, i novijeg oblika prijedloga *u*, označava se i obraćanje s većom ili manjom frazeološkošću:

Vъ ime oca i s[i]na i svetago d[u]ha ... (Vego, knj. IV, br. 218)

† *Vъ ime o[t]ca i s[i]na i sveto[ga] duha ...* (Vego, knj. IV, br. 222)

Vъ ime oca i sina i svetago d[u]ha ... (Vego, knj. IV, br. 237)

† *Va ime oca i sina i svet[a]go d[u]ha ...* (Vego, knj. I, br. 1)

† *Va ime o[tъ]ca i s[i]na i s[ve]tago d[u]ha ...* (Vego, knj. I, br. 15)

Va ime boga velikoga съra nebesnoga i zm[ilo]snoga, a se leži Radivoj Krivoušiči. (Vego, knj. I, br. 18)

Va ime tvoje pričasta Trojice... (Vego, knj. III, br. 190)

V ime otca i sina i svetoga d[u]ha amenъ... (Vego, knj. IV, br. 279)

U [i]me brъta velъko[ga] kaznъca Nersъne, pozida Bъloka kaznъca Nersъnu svoga gospodina i os[t]avi sebъ mъsto polъgъ svoga gospodina. (Vego, knj. IV, br. 247)

Konstrukcija prijedlog *u* + lična zamjenica u obliku akuzativa karakteristična je za epitafe sa zvucima opomene i kletve, naime na mjestu gdje je natpis zapažen, u pravilu je tu i nastao, uzevši sa rezervom, zbog eonimskog uzurpiranja iako sami propovijedaju: *Kletъ i prokl[e]tъ tko će kre[nu]ti u me* (Vego knj.II 1962:35), *Tako da nijesi prokletъ ne tikaj u me*. (Vego knj.II 1962:43), *I da je prokletъ tke će u me taknuti* (Vego knj.II 1962:45), *I*

molju vas ne nastupajte na me. Ja s[am]b bilb kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja. (Vego knj.I 1962:13)... *Multi-commutationis* (mnogostruka varijacija) takvih izričaja jedna je od tipskih osobnosti natpisa, osobito onih s notom biografske retorike na kojima je klesar urezivao kratku historiju pokojnikova života, pa su te kletve dolazile kao po očekivanju i pripadnosti.

... Kletb i prokl[e]tb tko će kre[nu]ti u me. (Vego knj.II br. 83)

... i da je prokletb tko će u me taknuti. (Vego, knj. II, br. 96)

... tako da nijesi prokletb ne tikaj u me. (Vego, knj. II, br. 94)

Identične primjere bilježimo i u konstrukcijama s prijedlogom *na*, što se upotrebljava kada je cilj kretanja ili kakve druge aktivnosti gornja strana predmeta odnosno vanjska površina što nazivamo akuzativnim neposrednim izražavanjem *locusa*. Takav prijedložno-padežni izraz znači da je objekt lokalizacije na lokalizatoru a može se ostvariti u:

■ konstrukcijama s ličnim zamjenicama npr.:

... P[ostaviše] na *njemb* bratib b[il]b[eg]b... (Vego, knj. IV, br. 297)

... [p]ostavi na *nju* Vla[dislavb i Bogiša brat] mu... (Vego, knj. I, br. 25)

... a usiče na *nj* [nb] mati Radosava [i] nb (*na*) se. (Vego, knj. I, br. 33)

... Ovi kami usijekoħb na se za života... (Vego, knj. II, br. 51)

... i molju vas ne nastupajte na me. Ja s[am]b bilb kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja. (Vego knj.I, br. 1)

... Si biligb postavi na me bratb moj vojevoda Petarb. (Vego, knj. I, br. 45)

... Dojde me kraj, uřzida na me Đumojičb... (Vego, knj. III, br. 202)

Primjeri iz Bijeljine kojima se datacija određuje u 15. stoljeće, u identičnim konstrukcijama potvrđuju nepravilno bilježenje lične zamjenice ja u akuzativu jednine

[a se leži] raio akela m[.....] [sinovi kami postavi]še na *nem* (natpis Raja Akele, otkriven u Bijeljini 2002. godine, datacija: prva polovina 15. st.)

Se lež[i ...] zem[lu svoiu o-]žalo[sti. bēlegb] na *nem* [staviše] dva si[na .....] (natpis otkriven u Bijeljini 2002. godine, datacija: kraj 14. poč. 15. st.)

[A se leži ra]bъ . b(o)ži m[...] [a zovomъ] miôko .g. [sinove postavije] kamenъ *na ne* (natpis Mioka, otkriven u Bijeljini 2002. godine, datacija: kraj 14. st.)

■ konstrukcijama s imenicama

a) u značenju lokalizatora – živog bića kao cilja kretanja ili neke druge aktivnosti:

... i usikoše kamenъ *na oca Marka* i *na materъ Divnu*. (Vego, knj. I, br. 2)

A se piše kami Vukovićъ (za ili *na*) *junaka Tomovu Rъdiši Zloušićъ*. (Vego, knj. I, br. 7)

Vъ ime oca i sin[a] азъ Bogdanъ *na Drag[ić]a* ѣ navi kamen i postavihъ... (Vego, knj. IV, br. 253)

b) u značenju lokalizatora mjesta, uglavnom nekog uzdignutog položaja:

A se leži Ostoъ Kъ(s)tiъnъ *na Zguno*. (Vego, knj. IV, br. 316)

Nailazimo na konstrukciju gdje je prijedlog *na* uz akuzativ u značenju namjere, uz glagol koji traži dopunu (neizravni objekt) u akuzativu s prijedlogom *na*:

... I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralъ s hercegomъ i z Bosn[o]mъ i *na Ugre* poje Ostoja... (Vego, knj. I, br. 1)

Konstrukcija prijedlog *na* + akuzativ koristi se pri izražavanju načina vršenja neke radnje, uz veću ili manju frazeologizaciju, što je inače frekventno i u suvremenome jeziku:

Gradi Boško, Nikola i Nikola Andrijaš *na slavu boga i s[ve]te Gospe* i blag[o]sovi biskup nakon 1578. godine poroda Isusova, na še[stog] žuna. Pisa fra Bazilijo Ravnjanin. (Vego, knj. II, br. 100)

... Bodoše me, i sъkoše me, [oder]aše, i tuj smrъti ne dopadohъ, i umrъhъ *na roš[s]tvo [Hris]tovo*... (Vego, knj. IV, br. 224)

U konstrukcijama akuzativa s prijedlogom *za* (za + A) označava se također da se nešto čini ili poduzima u prilog ili korist onomu što se označuje akuzativom. Pored najučestalije funkcije intencionalnog determinatora, akuzativ u konstrukciji s prijedlogom *za* javlja se u funkciji kauzalnog determinatora ali i u značenju usmjerenosti i mjere, što mu je ujedno i objektivna uloga (sintaktička):

Neka se zna kako probi Raosav Vukićević putъ za dušu materi-
nu i da majstoromъ 900 asprъ. (Vego, knj. III, br. 124)

† A se leži županъ Juroje kojno pog[i]be na počteno[j] službi za
sv[oga] g[ospo]d[i]na, a pobliž[i] ga knezъ. (Vego, knj. I, br.
39)

† A si grobъ ... Mirušića. Gradih za ovo počivali[šte], a ti i ђ
samъ (biъ) kako i vi a vi ć[ete] [bi]ti kako i ђa. (Vego, knj. III,
br. 137)

A se sѣče Grubačъ kami na Vukšu. Za pet rana (Hristovih).
(Vego, knj. II, br. 67)

4.4. Instrumental

Glavno je značenje instrumentala sredstvo, tj. označavanje predmeta koji služi za to da se njime ili uz njegovu pomoć obavi kakva radnja. Tomu je značenju blisko i značenje društva, pa instrumental često ima i to značenje. Uz instrumental dolaze prijedlozi *s(a)*, *pred(a)*, *za*, *nad(a)*, *pod(a)*, *među*. Prijedlog *s(a)* slaže se s genitivom, ali tada ima posve drugačije značenje nego kad se slaže s instrumentalom. Tada je naime antoniman akuzativnomu prijedlogu *na* (npr. s kuće – na kuću); a kada se kaže s instrumentalom, antoniman je genitivnom prijedlogu *bez*, npr. košulja bez rukava – košulja s rukavima. (Silić, Pranjковиć, 2007:234)

Konstrukcije genitiv + prijedlog *s(a)* u značenju mjesta *s/iz* kojega započinje kakvo kretanje ili kakva druga aktivnost, prijedlog *s(a)* alternira s prijedlogom *iz*, pri čemu se *s(a)* upotrebljava onda kad se mjesto nalazi na kakvoj uzvisini, na kakvoj vodi, kad je riječ o kakvoj ustanovi ili sl., ipak sa većom učestalošću bilježimo konstrukcije instrumental + prijedlog *s(a)*, kojeg u našem korpusu nalazimo manifestiranog u oblicima *s*, *sa*, *su*, *š i z*, kojima se definira osnovno ablativno značenje.

Prijedlog *s(a)* najčešći je i najtipičniji instrumentalni prijedlog. Njemu je svojstveno jedno od dvaju glavnih značenja instrumentala (drugo je značenje sredstva, koje se izriče instrumentalom bez prijedloga), a to je socijativno značenje, značenje društva, udruženosti, prostornoga zajedništva predmeta i sl. (Silić, Pranjковиć, 2007:236)

Va ime oca, sina i svat[a]go duha sije dobri ležiju a sa мноmъ...
(Vego, knj. III br. 184)

... Pravikъ ljetъ M su svojemъ rodом... (Vego, knj. IV, br. 234)

... Si biligъ postavi gospoѣ Vukava s mojimi dobrim, i živu mi
vѣrno služашe i mrtvu mi posluži. (Vego, knj. IV, br. 245)

† A se leži Milobratъ Мгъ́и́цъ *s dobrimъ sinomъ s Ivanišemъ...*
(Vego, knj. III br. 173)

... вѣ то ѿто зѣда јему ракѣ братъ жупанъ Radomirъ *съ snъmi jegovъmi* i žena јему... (Vego, knj. III br. 129)

[† A se ovaj] kamenije uzvuče Radovan s milimъ [bratomъ] *s krъstiъninomъ s Radašinom* [za ž]ivota na se. (Vego, knj. IV, br. 209)

Primjećujemo varijacije i paralelno korištenje prijedloga *s*, *z* i *š* na epitaftima koji bilježe blisku dataciju i često isti *locus* ali i primjere da unutar istoga natpisa imamo ovjekovječen udvojeni *modus* prijedloga. Takav je slučaj na natpisu u Kočerinu:

... I u to vrijeme dojde i svadi se Ostoja kralъ *s hercegomъ i z Bosn[o]mъ* i na Ugre poje Ostoja... (Vego, knj. I, br. 1)

Вѣх[ъ] *z bratomъ[ъ]* [se] [ra]zmenio... (Vego, knj. IV, br. 242)

Нлар[а]съ i ѿ Vogdanъ i ѿ Rajko *z b[r]atijomъ[ъ]*. (Vego, knj. IV, br. 248)

... A postavi je[ga] sinъ njegovъ knezъ Radičъ *z božijomъ pomoćiu* i svojihъ вѣгнѣхъ a s inomъ nijednomъ pomoćiu nego samъ онъ. (Vego, knj. IV, br. 251)

[† se + kuća + Milutina + Marojev[ića] i njegove + žene + Vladislava i niIO ditce i, i u ime Milutinъ, da se + nitkoъ + ne stavi + *š njimъ*. (Vego, knj. IV, br. 261)

A se riše na kръstu Jurja. Da je znati svakomu čoviku Juraj Iv[a] nović kako stekoъ blago i *š njega* rogihoъ. Kami usiče Radičъ kovačъ. (Vego, knj. I, br. 13)

† Se leži Dobrilo Pribilovićъ [sa] sinovcemъ *š Ljubetomъ*, a pisa Obradъ Krajkovićъ. (Vego, knj. II, br. 110)

† Se leži Dobrilo Božićkovićъ *z bratomъ Radojemъ* i sinovcemъ Plavcemъ a pisa Ivko Obradovićъ. (Vego, knj. II, br. 111)

Instrumentalom s prijedlogom *s(a)* često se izriče i način vršenja kakve radnje (a) ali i slučajevi u kojima se izriče socijativna temporalnost, gdje događaj se odvija zajedno s vremenskim odsječkom označenim vremenskim lokalizatorom (b):

a) ... Se je kami Radojica Bilića. Milostio božijomъ i *s pomoćiu roda toga* izdahъ mnogo časnu grobnicu i postavihъ si kami na

grobnici mojeji i ugotovihъ si vični domъ za života svojega...
(Vego, knj. IV, br. 279)

b) ... Ovaj kamin Nenad otac *s večne pomeni* postavi sinu mom
županu Radanu i sinu mu. (Vego, knj. III, br. 174)

Spacijalni, prostorni instrumental s prijedlogom *pod* primarno označuje određenu posrednu prostornu lokalizaciju, odnosno prostor kao cilj kretanja ili kakve druge aktivnosti, predmet koji se nalazi ili radnju koja se vrši u granicama drugoga predmeta, u donjem dijelu ili posve ispod predmeta označena instrumentalom. Sličnu konstrukciju bilježimo i s akuzativnim oblikom (pod ruku, pod sebe i sl.). U analiziranome korpusu zabilježena konstrukcija s prijedlogom *pod* koji se javlja s zadržanim poluglasom, definira isključivo toponim:

A se leži Radona Patkovićъ. Rogibohъ *p[o]dъ gradome p[o]dъ Ključeme...* (Vego, knj. III, br. 159)

To vtime mene Vigna dojde kopčina na svomъ *podъ Kočerinomъ...* (Vego, knj. I, br. 1)

4.5. Lokativ

Lokativ je oblik imenskih riječi kojim se označava o kome ili o čemu se govori, ili gdje se što obavlja ili nalazi, boravi, miruje. (Palić, Halilović, Jahić 2000:195) Lokativ je prototipni (morfološki) prostorni padež, a pobliže ga u našem korpusu određuju prijedlozi *na*, *u*, *pod* i *po* koji se vezuju i uz akuzativ. Lokativom se označava mjesto s odlikom fiksiranosti i *stationisa*, uz isključen *mobilis*, odnosno isključeno kretanje ali uz mogućnost da se ono ostvari unutar limesa predmeta lokalizatora, odnosno imenice u lokativu i takvi se primjeri uglavnom realiziraju s prijedlogom *u* prilikom preciznijeg definiranja *locusa* (primjer iz Bijeljine) ili definiranja toponima:

A se leži bēlosavъ lučićъ *u svoe crъkve plemenite* postaviše kamenъ sinove s[eu] (natpis Belosava Lučića, otkriven u Bijeljini 2002. godine, datacija: treća-četvrta decenija 15. st.)

Se postavi bilēgъ dragosavъ bolesalikhъ blakaninъ svoimi sinim[i] [a umre *u tjuždei zemli* a pisa ropъ bogela kučevъsъ (natpis Dragosava Bolesalića, otkriven u Bijeljini 2002. godine, datacija: kraj 14. st.)

† A se leži Bogdanъ Hateljevićъ Radiča vojevode sluga, a dobri časъ rodih se *u Dabrъ...* (Vego, knj. II br. 93)

... Usťče na me kami Milutinъ Kablovićъ *u Goduši...* (Vego, knj. IV br. 306)

A se leži Petko Rajković *na svojoj baštini i (u) KoraiO ...* (Vego, knj. IV br. 289)

† A se leži knezъ Vlaćъ Bijelićъ *u svojoj crьkvi u svetomъ Lazaru...* (Vego, knj. II br. 95)

Lokativ u konstrukciji s prijedlogom *na* je u funkciji spacijalnog determinatora, označava *locus* uz mirovanje predmeta ili kakve aktivnosti na gornjoj površini, u gornjem dijelu, na početku ili na kraju kakva drugog predmeta (Silić, Pranjković 2007:230)

† A se kami *na Vukcu na Pet[r]oviču. Ase pisa Bolašinъ Bogačićъ.* (Vego, knj. I, br. 42)

A se piše *na krьstu Jurja. Da je znati svakomu čoviku Juraj Iv[a] nović kako stekoň blago i š njega rogiboň. Kami usiče Radićъ kovačъ.* (Vego, knj. I, br. 13)

A se leži *na Obradovića grobnici. Sije Brajke Luka. Ja ne mogu biti kako bićete...* (Vego, knj. I, br. 30)

† A se leži Vukosavъ Vlaćevićъ *s motъ drugovaň družinomъ i sagiboň na r[a]zmirnoj Krajine ko[nъ] moga gospodina...* (Vego, knj. II br. 96)

... To vrime mene Vigna dojde končina *na svomъ plemenitomъ* rođъ Kočerinomъ, i molju vasъ ne nastupajte na me... (Vego, knj. I, br. I)

A se leži Vitko *na svomъ plemenitomъ.* (Vego, knj. I, br. 3)

† A se leži knezъ Pavao Komlъnovićъ *na svoj plemenitoj na Prozračcu u dni vojevode Sandalъ.* (Vego, knj. I, br. 11)

† A se leži Stojsavъ Miloševićъ *na svoj zemlji na plemenitoj, koga mnogo ljudi znaše...* (Vego, knj. I, br. 16)

A se leže Herakъ *na svoj baštini na plemenito.* (Vego, knj. I, br. 32)

Zapažamo dva specifična primjera sa postojanjem fonema *j* u postvokalnoj poziciji pisan grafemom *ĭ*, u slučaju primjera iz Banovića (br. 248) te primjer iz sela Kaljina kod Podromanije gdje zapažamo karakterističnu upotrebu glasa *je* koji se javlja na spomeniku monahinje Polihranije u Veličanima u Popovu polju, i to iz doba kralja Tvrtka I:

A se leži Božićko Vanovićъ *na svoei zemli na plemenitoi i [n] a Dremef[ši]ni, a postaviše ... Hlap[a]sъ i ђ Vogdanъ i ђ Raiko z b[r]jatiom[ъ].* (Vego, knj. IV, br. 248)

† Se leži ovo (?) R[adis]avъ... Ko тѣмѣричѣ *na svoѣi zemlji na plemenitoi*. Pisa porъ Pribislavъ. (Vego, knj. IV, br. 229)

Konstrukcije *na* + lokativ slično konstrukcijama *na* + akuzativ, bilježimo i uz imenice koje označuju kakvo povišenje, uzdignut položaj

... *Na Visokomъ* se robohihъ, *na Dubokome* me dъnъ dojde... (Vego, knj. IV, br. 245)

Nailazimo i na kombinaciju konstrukcije *na* + oblik povratne zamjenice *se* u akuzativu uz konstrukciju *na* + prisvojna zamjenica koju bilježimo ostvarenu u mehkoj varijanti i s izrealiziranim jatom *svoѣ svojъ svojeju*, pridjeva i imenice u oblicima lokativa dvojine:

A seji postavi Vitoje *na se* i *na svojeju milu i dragu kućnicu*. (Vego, knj. III, br. 165)

Model *po* + lokativ može imati značenje kauzalnog determinatora:

A se leži dobri g(ospo)d(i)nъ gostъ Mišljenъ komu biše pri(redio) *po uredbi* Avramъ svoje veliko gostoljubstvo... (Vego, knj. IV, br. 249.) ali i značenje sredstva ... *po b(o)žijoj milosti*... (Vego, knj. III, br. 128)

5. Primarni prijedlozi u *duplus* / *triplus* modusu

Specifična je pojavnost na epitaforma da se neki primarni prijedlozi javljaju u hijerarhijskome odnosu u modusu *duplus* / *triplus*, pri čemu oba prijedložno-padežna izraza imaju vremensko, mjesno ili značenje *socius*, i jedan specificira drugi ili su u paralelnome odnosu. Moguće je da kao cjelina ne doprinose drugačijem značenju ili funkciji jer drugi ili treći prijedlog bi mogli biti izostavljeni, ali stvaraju doprinos formi markirajući izraz. Formule u kojima ih možemo posvjedočiti su:

1. a) s + I + s + I

† A se leži Milobratъ Mгѣcičъ *s dobrimъ sinomъ s Ivanišemъ*... (Vego, knj. III br. 173)

b) s + I + z + I

... I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralъ *s hercegomъ i z Bosn[o]mъ* i na Ugre poje Ostoja... (Vego, knj. I, br. I)

2. s + I + s + I + s + I

[† A se ovaj] kamenije uzvuče Radovan *s milimъ [bratomъ] s krъstihinomъ s Radašinom* [za ž]ivota na se. (Vego, knj. IV, br. 209)

3. a) na + A + na + A

... i usikoše kamenъ *na oca Marka* i *na materъ Divnu*. (Vego, knj. I, br. 2)

b) na + L + na + L

... I[e]že *n[a] svojeji zemlji plemenitoj na Vrъhu mъ...* (Vego, knj. IV, br. 285)

A se leže Herakъ *na svoj baštini na plemenito*. (Vego, knj. I, br. 32)

† A se leži knezъ Pavao Komlъnovićъ *na svoj plemenitoj na Prozračcu* u dni vojevode Sandalъ. (Vego, knj. I, br. 11)

4. na + L + na + L + na + L

† Vъ ime božije se leži Radovanъ Pribilovi[ćъ] *na svojoj zemlji na [pl]emenitoj [n]a Rbčici...* (Vego, knj. IV, br. 242)

A se leži Božičko Vanovićъ *na svojeji zemlji na plemenitoj i [n]a Dreme[š]ini...* (Vego, knj. IV, br. 248)

... a sije leži Mladinъ ... ničić *na svoji zъmlji na plemenitoj na Visorъhъ*. (Vego, knj. IV, br. 287)

Se leži Boľko *na svojeji zemlji na plemenitoj na Lejdisni*. (Vego, knj. IV, br. 309)

6. Posredno i neposredno izražavanje prostora

Prijedložno-padežni izrazi mogu dvojako izražavati prostor posredno kada se objekt lokalizacije nalazi izvan lokalizatora – orijentacijsko značenje, i neposredno kada se objekt lokalizacije nalazi unutar lokalizatora – lokalizacijsko značenje. (Mataš Ivanković, 2009)

■ posredno izražavanje

- objekt lokalizacije nalazi se u blizini lokalizatora

konъ + G (sagiboъ *na r[a]zmirnoj Krajine ko[nъ] moga gospodina; konъ nogu*)

pokrai + G (A se leži[i.] *lazar[ъ.....] њč[ićъ]. p[o-]kai me[ne]*)

polъgъ + G (os[t]avi sebъ mъsto *polъgъ svoga gospodina*)

- objekt lokalizacije nalazi se s donje strane lokalizatora

pod + I (*p[o]dъ gradome p[o]dъ Ključete, podъ Kočerinomъ*)

na + A (*usikoše kamenъ na oca Marka i na materъ Divnu*)

na + L (*na Vukcu na Pet[r]oviču, na krъstu Jurja, na Obradovića grobnici, na r[a]zmirnoj Krajine, na svoj plemenitoj na Prozračcu, na svoj baštini na plemenito, na svoei zemli na plemenitoi i [n]a Dreme[ši]ni, na Dubokome, na se i na svojej milu i dragu kućnic, na svojoj zemlji na [pl]emenitoj [n] a Rbčici, na svoji zemlji na plemenitoj na Visorъhъ, na svojeji zemlji na plemenitoj na Lejdisni*)

- bjeht lokalizacije nalazi se udaljen od lokalizatora koji mu znači porijeklo

s + G (*† A se leži Vlatko Branъkovičъ s Tanorova; † A se leže Bogavacъ i Tarahъ Boljunovičъ s Jame*)

iz + G (*A se leži Radivoj Iličъ iz Rame*)

- neposredno izražavanje

- objekt lokalizacije nalazi se u granicama lokalizatora

u + L (*u svoe crъkve plemenite; umre u t]uždei zemli; u Dabrъ; u Goduši; u svojoj crъkvi u svetomъ Lazaru;*)

7. Izražavanje simultanosti i posteriornosti

- izražavanje simultanosti

- vremenski događaj podudara se s vremenom označenim vremenskim lokalizatorom

za + G (*za moga g[ospodi]na službu Za moga života*)

na + G (*na še[stog] žuna*)

u + A (*u dni vojevode Sandalъ; u dni g[ospo]d[i]na kralja ugarskoga Lojša i g[ospo]d[i]na bana bosanъskoga Tvrgъtka; u d[ni velijega župana sl]avъnago Nemanje; u to vrime;*)

va + A (*va ljet[o] ѿ ψ λ θ = 6739 = 1231*)

vъ + A (*Vъ dъni b[a]na velik[a]go Kulin[a]; vъ leto ZVO = 7072 (1564.g.)*)

- izražavanje posteriornosti

- vremenski događaj smješta se iza vremena označenog vremenskim lokalizatorom

za + G (a za *njimъ* ne osta ni sinъ ni bratъ)

nakon + G (blag[o]sovi biskup *nakon* 1578. godine poroda Isusova)

Literatura

- Arsenijević, Nada: „Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku (I)“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XLVI/1*, Novi Sad, 2003, 101–261.
- Belaj, Branimir: „Prostorna značenja na razini složene rečenice“ / *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih*, Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole / Mićanović, Krešimir (ur.). Zagreb : Zebra komunikacije, 2009.
- Damjanović, Stjepan: *Staroslavenski glasovi i oblici*, Zagreb, 1995.
- Damjanović, Stjepan: *Staroslavenski jezik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2003.
- Đorđić, Petar: *Staroslovenski jezik*, Matica srpska, Beograd, 1975.
- Matasović, Ranko: *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2008.
- Matas Ivanković, Ivana: „Izražavanje prostornih značenja prijedložno-padežnim izrazima“ / *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih* Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole Zagreb, 2009.
- Palić, Halilović, Jahić: *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Piper, Antonić, Ružić, Tanasić, Popović, Tošović: *Sintaksa savremenog srpskog jezika*, Matica srpska SANU, Beograd, 2005.
- Pranjković, Ivo: *Hrvatska skladnja*, Sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Silić, Pranjković: *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
- Turbić-Hadžagić, Amira: *Tragom paleografskih osobitosti bosansko-humskih povelja 12. i 13. stoljeća*, Bosanski jezik, Tuzla, 2005.
- Topolinjska, Zuzana: „Padež i glagolski rod - dve strategije gramatikalizacije odnosa između predikata i njegovih argumenata“, *Južnoslovenski filolog LII*, Beograd, 1996.

Izvori

- Vego, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962.
- Vego, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
- Vego, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1964.
- Vego, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga IV, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1970.

Indira SMAJLOVIĆ

ANALYSIS OF THE PREPOSITIONAL PHRASE EPITAPHS OF MEDIEVAL BOSNIAN TOMBSTONES

In this paper, an overview of prepositional phrases in terms of spatial, temporal and functional significance, the corpus of medieval Bosnian epitaph. In the corpus varies with twenty-three different proposals, of which thirteen primary and five secondary proposal, which shall enter into construction with the corresponding nominal forms making prepositional phrases. The work done by display cases shall, so we came to the conclusion that the genitive case in the most active construction of space and belonging. Some of the proposals, particularly those in the model with the accusative, occurring in the old, archaic form or incorrectly (от, в, въ, су, њ, роѡгъ, конъ) or to bind themselves improperly altered nominal form (*na nem* (na mene), *na ne* (na me)). The epitaphs find old proposal form $v + \text{ъ} > v\text{ъ}$ Instrumental has a social meaning, and they identical with the locative construction with defined relationships in space (*locus*). Also, prepositional phrases occur in *duplus/triplus modus* within a short form and content of the inscription which testifies to their frequency.

Key words: *prepositional phrase, object, construction, object localization, locator, landmark, primary proposals, secondary proposals*

Jasmin HODŽIĆ (Mostar)
Fakultet humanističkih nauka u Mostaru
lingvostop@yahoo.com

GLAGOLSKE DOPUNE GLAGOLSKOM PREDIKATU

U razradi ove teme uzimaju se u obzir određeni sintaksički kriteriji pomoću kojih se može ustanoviti šta sve ulazi u sastav glagolskog predikata kao samostalnog rečeničnog konstituenta. U razmatranju toga pitanja javljaju se određene dileme oko međusobnog odnosa glagolskih (verbativnih) rečeničnih konstituenata u složenim sintaksičkim strukturama. Do dileme dolazi zbog nesrazmjera između gramatičkih kao formalnih i figurativnih kao semantičkih kriterija. Tako se ovom prilikom daje pregled nekih teorijskih postavki o glagolskom predikatu i njegovim verbativnim dopunama te shodno tome izvodi klasifikacija glagolskih složenih sintaksičkih struktura.

Ključne riječi: *glagolski predikat, komplementacija, nominalizacija, složena rečenica, gramatika, semantika*

Uvod

Kada govorimo o određenoj sintaksičkoj funkciji rečeničnih članova (konstituenata), potrebno je imati u vidu njihov sastav (vrstu) i njihovo značenje, srazmjerno čemu se u odnosu prema drugim riječima (konstituentima) određuje i njihova uloga u rečenici. Tako, već tradicionalno, s predikatom i subjektom kao osnovnim dijelovima rečenice, uzimajući u obzir i njihove dopune odnosno dodatke, određene vrste riječi su predodređene za pojedine funkcije u rečenici; glagoli stoje u službi predikata, imenice u službi objekta ili subjekta, pridjevi u službi atributa, te prilozima u službi adverbijalnih odredbi. Međutim, iako je morfologija važan faktor u sintaksi, ovdje morfološki kriterij dakako da neće biti dovoljan, jer svakako da imamo slučajeve gdje (ne) očekivano funkcije rečeničnih konstituenata bivaju i drukčije raspoređene.

Pitanje strukture predikata kao pitanje njegove tipologije u domaćoj literaturi uglavnom je riješeno na način da su svi predikati prvo podijeljeni na glagolske i imenske (neglagolske), a zatim i na proste i složene. Tzv. *složeni*

predikat dalje je podijeljen na složeni glagolski predikat, te složeni neglagolski, u šta spadaju kopulativni, semikopulativni, dekompoirani, frazeološki, itd. (v. Hadžić: 2011 i Brkić: 2011¹). Ovaj rad bavi se sintaksom složenih rečeničnih struktura u kojima je i glagolski predikat, pa će za ispitivanje u obzir doći spojevi dva ili više glagola, odnosno, strukture sa predikatom u čijem je sastavu samo glagol, i dopunom predikatu koja je također glagol.

O sličnim problemima u radovima nešto novijeg datuma posebno izdvajam teme koje je obrađivala V. Ružić (2006), a zatim i sljedeći autori: J. Moskovljević (2004), S. Kordić (1995 i 2002), M. Riđanović (2003), B. Belić (2005), M. Ivić (2008), P. Piper (1999) te M. Radovanović(2004) i dr.

O tome kako je kod nas shvaćen termin *dopuna* dosta je pisao H. Bulić (2011), gdje se slično kao što su to uradili E. Hadžić (2011), te E. Brkić (2011), opširno i dobro pokazuje pregled stajališta naših sintaksičara o datom problemu, a zatim daje i neko zaključno viđenje o tome.

Pod terminom *glagolski predikat* podrazumijevam onaj predikat koji je sastavljen samo od glagola. Pod verbatimnom ili *glagolskom dopunom*² podrazumijevam samostalan glagol u ličnom glagolskom obliku ili u infinitivu, a koji se veže za odgovarajući upravni glagol.

Od postojećih nekoliko sintaksičkih procesa (struktura) koji su relevantni za obradu ove teme i koji su usko povezani s njom, ukazaćemo na sljedeće dvije pojave, a to su: *komplementacija* i *nominalizacija*.

1.0. Komplementacija i nominalizacija vs. predikat

Shodno različitom određenju termina *dopuna* različito se u našoj literaturi shvata i proces komplementacije. (v. Bulić: 2011). S obzirom na to da pojava komplementiranja po svojoj prirodi označava proces upotpunjavanja do cjeline, odnosno, do punine (*dopuna*, *lat.* complementum $\simeq$ complere: ispuniti), u sintaksi ćemo taj pojam uzeti kao oznaku procesa kojim se upotpunjuje smisao predikata koji svojim značenjem skoro uvijek obavezno zahtijeva takvu dopunu. Znači li to da je predikat (glagol) kojem treba komplement po svome smislu nepotpun, i šta znači ako je nepotpun? Je li time nema svoje značenje?

---

¹ Ova godina je po pitanju obrađenih tema iz sintakse našeg jezika čini se dosta bila naklonjena obradi tematike iz tipologije predikata, zbog čega donosim pregledno jedan diplomski i jedan magistarski rad na ovu temu, u kojima se za veliku pohvalu može istać činjenica da donose dobro obrađen pregled svih stajališta domaćih gramatičara kada je u pitanju tipologija predikata. (v. Hadžić:2011, Brkić: 2011)

² Iako se ovdje radi o komplementu koji se veže uz glagol, ne treba miješati termine (verbativna) glagolska dopuna i dopuna glagolu. Verbativna dopuna glagolu odnosi se na komplement u glagolskoj formi, na glagol kao komplement upravnom glagolu. Dakle, radi se o spoju dva glagola. A dopuna glagolu može da bude i neverbativna.

Još davnih 50-ih godina prošlog vijeka, jedan naš lingvista dao je najznačajnije detaljne upute o sintaksičkim pitanjima u našem jeziku; Miodrag S. Lalević (1957) u *Priručniku za nastavu sintakse srpskohrvatskog jezika*. Najnovije postavke u našim priručnicima i gramatikama, bar kada je u pitanju tema o kojoj govorimo, skoro da se od svega toga ni po čemu ne razlikuju. Međutim, odmah treba naglasiti da u pomenutom priručniku, kao jednom od najopširnijih i najstarijih priručnika iz sintakse našeg jezika, naime itekako da ima velikih propusta, a koji se ipak nekako uspijevaju održati čak i u modernim tumačenjima sintaksičkih pitanja u nas. Također, priroda svih propusta može da se svede na jedan jedini problem: odabir gramatičkog i/ili semantičkog kriterija? Naime, često se, ne vodeći računa o formalnom gramatičkom već o grubo postavljenom semantičkom kriteriju u analizi, dogodi da nas semantika „prevari“ pa u strukturu jednog rečeničnog konstituenta uvedemo i više drugih, funkcionalno i značenjski sasvim cjelovitih i kompletnih jedinica, ne pitajući se kakav je odnos među riječima unutar date strukture? A, sintaksu upravo to najviše treba da zanima! Odnos među svim riječima u rečenici. Tako će Lalević (1957) rečenicu koja nam govori da se neko nalazi *iza kuće* gramatički (sintaksički) protumačiti kao da takva rečenica uopšte nema mjesnog adverbijala, i da se, u tom slučaju, taj adverbijalni izraz uokviruje u sastav predikata. Da je rečeno da je neko *na telefonu* (što je M. Lalević isto tako svojevremeno glasno zagovarao kao negramatično) itekako bi se dalo razumjeti da pri tom možda to znači da neko *telefonira* što svakako jeste predikat (bez adverbijala), ali kako sličan izraz napraviti od informacije da je neko *iza kuće*??? Također, kada govori o nekim glagolskim dopunama predikatu (što se nas pobliže tiče), M. Lalević na više mjesta napominje da se tu stvarno zapravo radi o *objektu* (infinitiv, v. niže). Ipak, iz određenih (ne)svrsishodnih razloga, taj se objekt svrstava u sastav predikata?! Napomenimo da od novijih priručnika iz jezika jedino M. Riđanović (2003) govori o glagolu koji je dopuna predikatu, a koji nije predikat već objekt, ili objekatska rečenica. I, zaista, ako već oblik infinitiva može biti subjekt, kao u primjeru (1) *Čitati je zabavno*³, zašto isti oblik infinitiva ne može da bude i objekt, (2) *Volim čitati*, ili prošireno, objekatska rečenica (3) *Volim da čitam*; baš kao što subjekt iz primjera (1) možemo proširiti (1a) *Čitati knjige je zabavno*, i tako dobiti proširenu subjekatsku formu? Dakle, komplement (dopuna) ostvaruje se tamo gdje je potrebno upotpuniti i proširiti postojeće značenje upravnog glagola, kao u primjerima: *Pisati pismo*, *Voljeti pjevanje*, *Moći raditi*, i sl.⁴

³ Upitno je čak da li je ispravno smatrati taj infinitiv subjektom (temom). Uporedi: *Biće zabavno čitati romane* / *Biće zabavno da čitamo romane* / *Biće zabavno kad budemo čitali romane*.

⁴ Predikat svoje značenje širi dodavanjem objekta ili adverbijalne odredbe. Razlika između komplementacije i modifikacije ogleda se u razlici između objekatske dopune i adverbijala. (v. Riđanović 2003: 98)

Proces nominalizacije ima za posljedicu preobražaj glagolskih u imenske forme. Iako proces *infinitivizacije* neki autori neće svesti pod nominalizaciju (v. Pranjaković: 1996), treba napomenuti da za razliku od forme prezenta, oblikom infinitiva ne možemo izraziti predikativnost; a s druge strane, i glagolska *imenica* kao i infinitiv može imati dopunu, up. (1) *Ne volim gledanje filmova*, (2) *Ne volim da gledam filmove*, (3) *Ne volim gledati filmove*.

Postavlja se pitanje šta je sa složenim glagolskim oblicima? Dakako, to je riješeno na nivou morfologije. A, naravno da nije isto futuralno značenje enklitičkog oblika tvorbenog pomoćnog glagola *htjeti* u primjeru (4) *Oni će ići na more* i (4a) *Oni hoće da idu na more*, sa značenjem želje (namjere, pristanka) iskazane prezentom. Sastav predikata dakako u oba primjera određuje lični glagolski oblik. U primjeru (4) samo je jedan, futur. Već je u odjeljku 1.0. pokazana funkcija nominalizirane forme, za što je ovdje dovoljno uporediti primjere sa ili bez nominalizacije; što su primjeri (1), (2) i (3) iz ovog odjeljka.

1.1. Komplementi predikatu: subjekt i objekt

Već smo u odjeljku 1.0. pokrenuli raspravu o infinitivu koji preuzima ili funkciju subjekta, ili funkciju objekta. Infinitiv nam je poznat kao bezlični glagolski oblik. Njegova gramatička svojstva čine ga bliskim glagolskoj imenici. Poznato je infinitivno svojstvo nepredikativnosti. Uporedimo pak primjere koji slijede.

- (1) *Pušenje je zabranjeno (1a) Pušiti je zabranjeno (1b) Zabranjeno je pušiti*
- (2) *Spavanje je potrebno (2a) Spavati je potrebno (2b) Potrebno je spavati*
- (3) *Pjevanje je preporučeno (3a) Pjevati je preporučeno (3b) Preporučeno je pjevati*
- (4) *Pušenje je ružno (4a) Pušiti je ružno (4b) Ružno je pušiti*
- (5) *Spavanje je dosadno (5a) Spavati je dosadno (5b) Dosadno je spavati*
- (6) *Pjevanje je lijepo i (6a) Pjevati je lijepo (6b) Lijepo je pjevati*
- (7) *Pušenje je smrt (7a) Pušiti je smrt (7b) Smrt je pušiti*
- (8) *Spavanje je uživanje (8a) Spavati je uživanje (8b) Uživanje je spavati*
- (9) *Pjevanje je zadovoljstvo (9a) Pjevati je zadovoljstvo (9b) Zadovoljstvo je pjevati*

Ti primjeri sadrže *kopulu* „je“ uz koji se vežu imenice, glagolske imenice, infinitiv, pridjevi, glagolski pridjevi (trpni); a naravno, tu mogu doći i zamjenice, brojevi, oblici pridjeva radnog, ali i prilozni. Ipak, prethodni primjeri razlikuju se od primjera (10) *On je ovdje* i (11) *On je došao*, gdje u primjeru (11) odmah prepoznajemo složeni glagolski oblik, perfekt, a u primjeru (10) prezent glagola *jesam/biti* ima egzistencijalnu semantiku: nalaziti se, biti, postojati; pa „je“ pri tom i ne shvatamo kao kopulu.

Treba dobro osjetiti razliku među vrstama tzv. imenskog dijela predikata u primjerima od (1) do (6). Onda kada u sastavu imenskog predikata imamo pridjev koji je bliži čistom pridjevu nego glagolu, takav imenski dio može da se objasni kao dopuna koja se veže za subjekt, kao odredba subjektu, najzad, kao atribut: *Lijepo pjevanje*. Takvi su primjeri i ostalih imenskih predikata sličnog sastava: *Ja sam student*, *On je mršav*, *To je ovo*, *Staklo je čisto*. Da, to isto jeste i subjekatsko-predikatska veza, ali ovdje se govori o drugoj vrsti odnosa (v. Rđanović: 2003. i Stanojčić/Popović: 2005).

Vidimo da su svi primjeri od (1b) do (6b) dati tako da infinitiv označava objekatsku dopunu⁵, koja može da se iskaže i komplementnim rečenicama:

(1b) *Zabranjeno je da se puši/ Zabranjuje se da se puši*

(2b) *Potrebno je da se spava/ Treba da se spava*

(3b) *Preporučeno je da se pjeva/ Preporučuje se da se pjeva*

(...) itd.

A, u primjerima od (4) do (6) dopunjuje se subjekt:

(4) *Pušenje je ružno*

(5) *Spavanje je dosadno*

(6) *Pjevanje je lijepo*

Uporedi promjenu akcenta i funkcije subjekta i/ili objekta:

(6) *Pjevanje je lijépo*, sa

(6b) *Lijépo je pjevati = Valja (treba) pjevati/ Treba da se pjeva*

A takvi su i drugi primjeri s opisnim pridjevom. Ili primjer u kojem ne dolazi do promjene u akcentu: (3) *Pjevanje je preporučeno = Preporučeno je da se pjeva/Preporučljivo je da se pjeva*

⁵ Iako Rđanović (2003) u takvim primjerima zapravo infinitiv smatra jezgrom imenskog predikata: *Najbolje je otići*. (str. 99). Ipak, ako izraze „najbolje je“, „lijepo je“ i sl. protumačimo kao (6b) (v. gore), dobijemo da je infinitiv u funkciji objekta, kao što je to opisano u drugim slučajevima u kojima je infinitiv objekat.

Treba dakle ispitati karakter supstantiva koji se veže uz kopulu „je“ u sastavu tzv. „imenskog predikata“. Uz kopulu je pri tom može stajati svaki supstantiv: imenica, pridjev, zamjenica, prilog i broj; ali i riječi s glagolskim osobinama: glagolski pridjevi radni i trpni, ili glagolska imenica.

Zato je potrebno u različitim spojevima prepoznati pravu ulogu enklitičkog oblika prezenta pomoćnog glagola *jesam/bit*:

1. *enklitički oblik jesam/bit* kao pomoćni glagol u sastavu složenog glagolskog oblika
2. *egzistencijalno biti/jesam*, s punim značenjem
3. *enklitičko biti* kao dio glagolske fraze (zajedno s imenskim dijelom)
4. *kopula „je“* koja imenski dodatak povezuje sa subjektom.

Shodno tome, a vodeći računa o funkciji infinitiva ili supstantivne dopune uz enklitiku „je“, mogu se razvrstati svi razmatrani primjeri isto tako u četiri grupe, i to:

1. *Primjeri u kojima imenski dio zajedno s kopulom tvori glagolski oblik*, v. pr. (11)
2. *Primjeri u kojima je imenski dio adverbijal, a enklitika ima egzistencijalnu semantiku*, v. pr. (10)
3. *Primjeri u kojima imenski dio zajedno s enklitikom tvori glagolsku frazu*, v. pr. (1b)-(9b)
4. *Primjeri u kojima je imenski dio predikata ustvari dopuna subjektu (identifikacija, kvalifikacija)*, v. pr. (4)-(9).⁶

Dakle, u primjerima gdje se nalazi infinitiv on je u funkciji objekta. U vezi s kopulom tada stoji ili imenica, ili glagolski pridjev trpni, ili obični pridjev. Prilozi u spoju s kopulom daju joj značenje egzistencije i oni su u funkciji adverbijalne odredbe. Također, i „obični“ i glagolski pridjevi i imenice (obične i glagolske) u funkciji su i dopune subjektu (SC = subject complement), dodatno opisujući subjekt koji je supstantiv, pa bi se takvi spojevi mogli smatrati imenskim predikatom (subjekatsko-predikatskom vezom), za što opet u literaturi ne postoji koncenzus. Pravi imenski predikat zasigurno

---

⁶ Treba prokomentarisati i primjere koje nismo razvrstali. Naime, primjeri (1a)-(9a) bliži su primjerima (1b)-(9b) nego primjerima (1)-(9) osim ako se u njima kod infinitiva „ne gleda“ na oblik riječi (na riječ), već samo na leksem (na pojavu), a što je bliže primjerima (1)-(9). Tako je slično sa primjerima: *I je veznik, Raditi je glagol – u kojima se ne uzima u obzir funkcionisanje riječi u rečenici, već se ta riječ izdvaja kao pojam, pa je zato i nije validno posmatrati kao prirodan iskaz za sintaksičku analizu.*

jeste spoj kopule i supstantiva koji ima jedinstveno značenje, a što je opet svojevrsna dekompozicija, odnosno, fraza.

Glagolski pridjev trpni za razliku od opisnog pridjeva ima glagolsku komponentu u sebi, pa je sposoban da bude nosilac predikata (pr. *potrebno je > treba*), a s druge strane, kopula u vezi s opisnim pridjevom daje frazu jedinstvenog značenja (pr. *lijepo je < valja, valjalo bi, trebalo bi.*) A uloga glagolskog pridjeva radnog već je poznata u tvorbi složenih glagolskih oblika. Dakle, „nevolju“ jedino pravi obični opisni pridjev koji u sebi nema ništa glagolsko kao što je to slušaj s radnim i trpnim pridjevima. Zato je opisni pridjev podesan u vezi s kopulom *biti* ponijeti ulogu tzv. imenskog predikata koji traži dopunu. (Ako je dopuna u infinitivu, radi se o jezgru tog predikata, ili o OBJEKTU, a ako je dopuna klauzom da+pezent, imamo složenu rečenicu.)

Ili, opisni pridjev uz kopulu može biti (supstantivno-atributivni) komplement subjektu u slučaju da ulogu subjekta ne preuzima infinitiv, pošto se, u sprezi s infinitivom takav spoj preoblikuje u frazu s modalnom komponentom (tj. modusom) u značenju u kojem kopula „biti“ poprima značenje obaveze, prijedloga, potrebe, želje, slično kao u obliku potencijala, konktetno u obliku optativa: *Ja bih došao > Želim doći. Valjalo bi da dođem. Potrebno je da dođem.* Tako i: *Najbolje je otići > najbolje je < treba.* Slična uloga kopule ostvarena je u primjerima: *Nama je raditi; Učiti je, ako se hoće položiti* – što je opet optativ, željeni način!

Dilema *subjekt /objekt* najbolje će biti vidljiva u složenim sintaksičkim strukturama u kojima se cijela klauza može zamijeniti referencijalnom zamjenicom (supstantivom) koja u tom slučaju može ponijeti ulogu teme (subjekta); ili ako se ta zamjena ne izvrši, imaćemo strukturu koja upućuje na objekatsku formu. Dakle, u sljedećem primjerima imamo slučajeve objekta, objekatske rečenice u sprezi sa subjektom, subjekatskom rečenicom:

(4a1) *Da se puši, (to) je ružno (to nije dobro) / pušiti, (to) je ružno (to nije dobro) (raditi)*

(5a1) *Da se spava, (to) je dosadno/ Spavati, (to) je dosadno*

(6a1) *Da se pjeva, (to) je lijepo/ Pjevati, (to) je lijepo⁷*

2.0. Postoji li složeni (glagolski) predikat?

Uzimajući u obzir prethodna razmatranja, naročito prethodni odjeljak (1.1), nameće se zaključak da ono što se u našoj literaturi većinom naziva kao „složeni glagolski predikat“ zapravo jeste ili predikat u ličnom glagolskom obliku (upravni glagol) koji ima svoj verbativni komplement u u obliku infini-

⁷ Veznik da može da se zamijeni veznikom – prilogom *kad*: *Kad se pjeva, to je ružno...itd.*

tiva i u funkciji objekta, ili, ako se infinitivna forma zamjenjuje formulacijom „da+prezent“, u tom slučaju se radi o dvije posebne klauze, jednoj glavnoj (upravnoj) i drugoj zavisnoj (komplementnoj) subordiniranoj klauzi.

Osim što se slično stajalište može naći kod M. Riđanovića: „Ne postoji nikakav ‘složeni’ predikat“ (Riđanović: 2003:123), korektni zaključci toga tipa mogu se izvesti i iz citata koji pripadaju autorima sa suprotnim stajalištem. Naime, već kod M. Lalevića kada komentariše primjer „predikata“ *On će naučiti pevati*, stoji da: „Jasno će biti da je *pevanje* ili *pesma* objekat učenja, pa je stoga i značenje infinitiva *pevati* objekat glagola *naučiti*“ (Lalević 1957:94). Na drugom mjestu, komentarišući slučaj objekta uz prelazne glagole, isti autor u sastav predikata ovaj put uvrštava čiste⁸ supstantive – *Pruži mu ruku, Digni glavu, Počni rad* – ali za iste kaže da: „U svim tim slučajevima imamo formalno predikat kazan prelaznim glagolom, a prema njemu je objekat kao neophodan elemenat glagolske radnje“ (Lalević 1957:118). Ipak, imenice *ruka, glava i rad*, kako se iz narednog citata vidi, biće svrstane u sastav predikata: „U takvim slučajevima objekat postoji samo formalno, ali je stvaran, smislom uklopljen ne samo prosto u predikatsku sintagmu nego baš u sam predikat“ (Lalević 1957:118).⁹

Dalje, u gramatici čiji su autori Ž. Stanojičić i Lj. Popović (2005) ima zanimljivih stajališta o složenom predikatu: „Upotrebom modalnog ili fznog glagola u rečenici nastaje konstrukcija koja se zove *složeni predikat*.“ (Ž. Stanojičić, Lj. Popović 2005:256). Dalje, u istom udžbeniku stoji da: „... dopunski deo kod složenog glagolskog predikata čini glagol punog značenja upotrebljen u obliku *prezenta* (kongruentnog sa subjektom) ili u obliku *infinitiva*: *Ivan je hteo da kupi karte za bioskop/Ivan je počeo pisati pismo*. (Ž. Stanojičić, Lj. Popović 2005:256-257). Naravno, u duhu onoga što smo do sada mogli da zaključimo, kazaćemo kako prva „greška“ jeste u tome što su pomenuti dopunski dijelovi (komplementi) uvršteni u sastav predikata¹⁰, i drugo, a što sami autori „kasnije“ i potvrđuju, dopuna u obliku *infinitiva*, te dopuna u prezentu sintaksički nikako ne mogu da budu ravnopravne. Naime, pod naslovom „Konstituentna vrednost i funkcije infinitivne jedinice“ (Ž. Stanojičić, Lj. Popović 2005:335), isiče se da se tom jedinicom iskazuje: „... sadržina neke situacije ili se situacija imenuje kao posebna pojava. To ovakvoj jedinici daje jednu vrstu *imeničke* konstituentne vrednosti, koja omogućava upotrebu u *dopunskim* funkcijama, ali i u funkciji *subjekta*.“ Također, nagla-

⁸ Za razliku od infinitiva koji ima osobine i supstantiva i verbativa.

⁹ Iako to autor eksplicitno ne navodi, taj slučaj tjera nas na pomisao da se možda hoće reći da su prethodni primjeri ustvari fraze – Pružiti ruku = Pomoći, Dignuti glavu = Uzoholiti se, i sl.? No, pitanje je koliko sintaksa može da odgovori baš na ovu dilemu, i nije li to posao leksikologa? Šta je „posao“ sintakse, zna se.

¹⁰ Slično kao kod već spomenutog primjera u: Lalević (94).

šava se da se „infinitiv javlja kao OBJEKATSKA DOPUNA (INFINITIVNI PRAVI OBJEKAT) uz razne glagole“ (Ž. Stanojičić, Lj. Popović 2005:335). Usporedimo li ovo s prethodno rečenim, pokazaće se jasne kontradikcije. Naravno u primjerima koji se navode, od kojih je jedan dosta sličan pomenutom primjeru „složenog predikata“. Usporedi: *Ivan je hteo da kupi karte za bioskop*, str. 256 (što je po autorima „složeni predikat“) sa: *Marko je želeo krenuti kući*, str. 335 (za što autori tvrde da nije složeni predikat, tj. da odgovara spoju predikata sa objekatskom infinitivnom dopunom).

Nešto slično sintagmi „složeni predikat“, a vrijedno pažnje, spominje se u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović, 1990), a to je „glagolski kompleks“. Međutim, treba reći da se pod glagolskim kompleksom pritom ubrajaju i svi složeni glagolski oblici, što bi, ako bismo „glagolski kompleks“ smatrali složenim predikatom, značilo da bi u rečenicama s ličnim glagolskim oblikom u perfektu, futuru, i sl., tipa: *On je došao*, *Ona će doći* itd, mogli pronaći „složeni“ predikat? Naravno, znano je da se tipologija predikata ne mjenja zavisno od upotrebe različitih glagolskih oblika, naprotiv.¹¹

Dakle, kada su u pitanju spojevi dva glagola kao upravnog elementa i dopune u vidu infinitiva ili konstrukcije „da+prezent“, ako primijenimo sintaksički kriterij, jasno je da takvi spojevi ne mogu da budu „složeni predikat“, pogotovo i nikako u slučaju obje dopune. Infinitivna dopuna kako je već pokazano dolazi u formi objekatske dopune. Dopuna u prezentu koji za razliku od infinitiva ima obilježje predikativosti, tvori novu predikatnu klauzu, tj. novi predikat. Ono što nije slučaj kod većine naših autora kada je u pitanju obrada tih i takvih primjera, treba reći da se tim pristupom jasno izdiferencirala još jedna važna stvar. A, to je pitanje granice između proste (proširene) i složene rečenice. U svom dosadašnjem pristupu, autori su u više navrata nemoćni da tu granicu odrede, naročito granicu između „složenog predikata“ i složene rečenice.¹²

Dakako, treba reći i to da je većina naših autora (valjda pod „uticajem“ gramatike engleskog jezika) naše modalne glagole svrstala u „defektne“, nepotpune i sl., ne uzimajući u obzir da (za razliku od engleskih) naši modalni glagoli bez razlike prema drugim samostalnim glagolima uglavnom isto tako imaju i oblike za sva vremena, lica i sl. (a daleko od toga da nemaju značenje). U engleskom se za pojedina vremena koriste odgovarajući supletivni oblici.

¹¹ Dakako, zanimljiva je odrednica „složeni“ glagolski oblik. Također, ako se pogleda u njegovu strukturu, satsavljen je od dva glagola. Međutim, treba razlikovati POMOĆNE, od drugih vrsta glagola, a tako i odgovarajuće spojeve s jednim ili drugim. (v. primjere 4. i 4a. u odjeljku 1.0.)

¹² Kada sam pisao o glagolima „ići“ i „imati“ kao upravnim glagolima kod nas, govorio sam o granici između složenog predikata i složene rečenice. (v. Hodžić: 2010). Sada, ovom prilikom nadopunjujem i revidiram svoje stajalište.

Također, često se kod raznih autora ne vidi razlika između modalnih i kopulativnih, naspram drugih prelaznih samostalnih glagola koji traže dopunu ili dodatak.¹³ (Više o tome v. Riđanović, 2003).

Općepoznato je da se glagoli koji su „sposobni“ da za sebe vežu *infinitiv* (ili *da+prezent*), odnosno, koji „moraju“ da za sebe vežu druge glagole kako bi smisla upotpunili svoje značenje, nazivaju prosto *katenativni (lančani) glagoli*¹⁴, s razlikom što u engleskom jeziku nisu gramatički doslovno isti komplementi kao kod nas, i što se, u grupu katenativnih (ili konkatentativnih) glagola kod nas mogu ubrojiti i modalni i fazni glagoli kao njihova podgrupa, kao što to čini Riđanović (2003: 113). Dalje istraživanje po istom obrascu treba obaviti na primjeru tzv. *dekomponovanog* i *perifrastičnog* predikata.

Zaključak

Kada su u pitanju glagolske dopune i glagolski predikat, zaključujemo da se radi o složenim sintaksičkim glagolskim strukturama, odnosno, spojevima tipa „**glagol+glagol**“, tj, o spoju dva glagolska oblika. Pri tom je jedan glagol upravni, drugi dopunski. Upravni glagol je glagol u ličnom glagolskom obliku kojemu je verbatimna dopuna infinitiv ili konstrukcija *da+prezent*. Tu je riječ o katenativnom (lančanom) glagolu koji obuhvata i modalne i fazne glagole. Pošto oblik infinitiva ne može biti nosilac predikativnosti on postaje objekatskom dopunom (objektom) za odgovarajući predikat (upravni glagol). Konstrukcija *da+prezent* s upravnim glagolom pravi zavisnu komplementnu subordiniranu klauzu. Zato se kod takvih spojeva više glagola pojednostavljenim pristupom i strogo gramatičkim (sintaksičkim) kriterijem jasno može izdiferencirati granica (sastav) predikata, a to je lični glagolski oblik koji ima svoje značenje, a time se jasno zna i broj predikata, odnosno, granica između klauza u složenoj rečenici koja je omeđena upravo predikatima.

Literatura

- Bojan BELIĆ (2005): *Complement Verb Variation in Present-Day Serbian*; doktorska disertacija, mentor: Professor Brian D. Joseph, The Ohio State University, Columbus, OH, December 2005.
- Edita BRKIĆ (2011): *Tipologija predikata u književnoumjetničkom tekstu*, diplomski rad, Fakultet humanističkih nauka u Mostaru, (mentor: dr. Mirjana Popović).

---

¹³ Što je pokazao i M.Lalević s primjerom: On je iza kuće. – gdje „priznaje“ da „je“ znači „nalaziti se“, ali i da je ovaj drugi glagol također nepotpun?!

¹⁴ http://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:English_catenative_verbs

- Emina HADŽIĆ (2011): *Složeni predikat u savremenom bosanskom jeziku*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet u Sarajevu, (mentor: dr. Ismail Palić).
- Halid BULIĆ (2011): *Iz morfologije i sintakse savremenog bosanskog jezika*, Sarajevo: Slavistički komitet.
- Ivana LAZIĆ-KONIK (2006): „Struktura, funkcija i leksikografska obrada perifrastičnih predikata - na primerima iz dnevne štampe 2“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, vol. 49, iss. 1, pp. 219-304, 2006.
- Ivana TRBOJEVIĆ-MILOŠEVIĆ (2004): *Modalnost, sud, iskaz*. Beograd: Filološki fakultet.
- Ivo PRANJKOVIĆ (1996): *Funkcionalni stilovi i sintaksa*, SL 41/42, 519-527 (1996).
- Jasmin HODŽIĆ (2010): „Glagoli ‘ići’ i ‘imati’ kao modifikatori glagolske radnje u sintaksi glagola i glagolskih oblika“. Istraživanja, *Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, 5. 167-181.
- Jasmin HODŽIĆ (2011): „Oblici perfekta nekih modalnih glagola u funkciji iskazivanja sadašnje ili buduće radnje sa značenjem namjere, zahtjeva ili sugestije u gramatičkom sistemu bosanskog jezika“, u: *Mednarodna knjižna zbirka Zora*, br. 80. (str. 549-559) Ed. Marko Jesenšek. Maribor: Filozofska fakulteta.
- Jasmina MOSKOVLJEVIĆ (2004): „On distribution of complementizers in contemporary Serbian 2“, *Južnoslovenski filolog*, iss. 60, pp. 57-65.
- Jelena PRTLJAGA (2011): *Deonička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*, disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Josip SILIĆ i Ivo PRANJKOVIĆ (2005): *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga .
- Midhat RIĐANOVIĆ (1998): *Jezik i njegova struktura*, Treće izdanje. Sarajevo: Šahinpašić.
- Midhat RIĐANOVIĆ (2003): *Totalni promašaj*, [Prikaz gramatike bosanskog jezika Dž.Jahića, S.Halilovića, I.Palića], Drugo izdanje, Sarajevo: Šahinpašić.
- Midhat RIĐANOVIĆ (2007): *Praktična engleska gramatika: uz poređenja sa našim jezikom*. 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: Šahinpašić.
- Mihajlo STEVANOVIĆ (1989): *Savremeni srpskohrvatski jezik II, Sintaksa. (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*, Četvrto izdanje. Beograd: Naučna knjiga.
- Milka IVIĆ (2008): *Lingvistički ogledi*; Treće, dopunjeno izdanje, Beograd: XX vek.

- Milorad RADOVANOVIĆ (2004): *Dekompozicija i univerbizacija*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, 2004, vol. 47, br. 1-2, str. 43-49.
- Miodrag S. LALEVIĆ (1957): *Priručnik za nastavu sintakse srpskohrvatskog jezika*: [Glavna pitanja], Beograd : Nolit.
- Mirko PETI (1976-77): *Predikatni proširak*, Jezik, 1, ,13-27, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Pavica, MRAZOVIĆ / Zora, VUKADINOVIĆ (1990): *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci, Novi Sad: Dobra vest.
- Predrag PIPER (1999): *Analitički glagolski izrazi i dekomponovani predikati tipa 'izraziti zahvalnost'*. Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, vol. 42, br. 1, str. 37-43.
- Snježana KODRIĆ (1995): *Relativna rečenica*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Snježana KORDIĆ (2002): *Riječi na granici punoznačnosti*, HSN, Zagreb.
- Vladislava RUŽIĆ (2006): *Dopunske rečenice u savremenom srpskom jeziku(1)*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, vol. 49, iss. 1, pp. 123-217, 2006.
- Vladislava RUŽIĆ (2007): *Dopunska klauza u sistemu zavisnih rečenica srpskog jezika*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, 2007, iss. 71-72, pp. 329-341.
- Vladislava RUŽIĆ (2009): *Glagol tipa čekati kao upravni predikat*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, vol. 52, iss. 1, pp. 191-203.
- Živojin STANOJČIĆ/ Ljubomir POPOVIĆ (2005): *Gramatika srpskoga jezika, udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Deseto izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Jasmin HODŽIĆ

VERBAL PREDICATE STRUCTURE: VERB COMPLEMENTS

With a view to elaborate this topic, certain syntactic criteria are taken into account with which the composition of verbal predicate as an independent sentence constituent can be established. There are some doubts in considering this issue, primarily about the relationship between verbal sentence constitu-

ents in complex syntactic structures. The dilemma arises due to a disproportion between the formal and figurative, i.e. grammatical and semantic criteria. Thus, on this occasion an overview is provided of some theoretical assumptions about the verb predicate and its complements.

Key words: *verbal predicate, complementation, nominalization, complex sentences, grammar, semantics*

Senka MARINČIĆ (Mostar)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
senka.marincic@tel.net.ba

NJEMAČKE POVROTNE KONSTRUKCIJE S PASIVNOM DIJATEZOM I NJIHOVE HRVATSKE PRIJEVODNE REALIZACIJE

Određene konstrukcije s povratnom zamjenicom *sich* u njemačkom jeziku koje dolaze samo u 3. licu ubrajaju se po obliku u aktiv, ali se prepoznaju po značenju sličnom pasivu, usporedimo *Der Roman liest sich schwer* ← *Der Roman wird schwer gelesen* ← *Man liest den Roman schwer*. Riječ je o konstrukcijama u lingvističkoj literaturi označenim kao konkurentnim oblicima pasiva, budući da se njima ne izriče povratnost, nego pasivnost. To su formalno aktivne, ali sadržajno pasivne konstrukcije. Rad istražuje povratne konstrukcije s pasivnom dijatezom u njemačkome i kako se one interpretiraju, odnosno realiziraju u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *povratna konstrukcija, pasivna dijateza, medijalnost, agens-pacijens --identičnost.*

1.

U njemačkoj lingvističkoj literaturi konstrukcije *glagol + povratna zamjenica* tvore jednu multifunkcionalnu kategoriju. Te morfosintaktičke konstrukcije mogu pored povratne, odnosno medijalne dijateze signalizirati i pasivnost, neprijelaznost i uzajamnu povratnost. Unutar sustava povratnih konstrukcija središnje mjesto zauzimaju konstrukcije u kojima se agens i nominativni subjekt poklapaju,¹ dok periferno mjesto zauzimaju *konkurentni*

¹ Tu držimo potrebitim spomenuti kako J. BUSCHA razlikuje *povratne konstrukcije, povratne glagole u užem smislu* i *povratne forme*. Povratne se forme razlikuju od povratnih konstrukcija i povratnih glagola u užem smislu time što nominativni subjekt ne predstavlja agensa glagolske radnje, nego ili pacijensa radnje ili formalni subjekt (zamjenica *es*). Povratne forme dolaze samo u 3. licu, a po funkciji su parafraze pasiva, odnosno povratne forme s obvezatnim priložnim dodatcima imaju dodatno modalno značenje (potencijalnost), usp. *Der Schlüssel hat sich gefunden - Die Apfelsine schält sich schlecht - In dem Sessel sitzt es sich bequem*. Vidi u: J. BUSCHA, *Reflexive Formen, reflexive Konstruktionen und*

*oblici pasiva bez modalnoga dodatnog značenja i konkurentni oblici pasiva s modalnim dodatnim značenjem.*² Radi se o oblicima koji služe opisivanju pasiva, odnosno izricanju pasivnoga gledišta, njihovo se značenje djelomice približava pasivu, a djelomice je čisto pasivno. U tom se kontekstu u istraživanjima govori o *passivisches Reflexiv* ili *Reflexiv-Passiv*,³ ali i o njihovom povezivanju s medijalnim glagolima, tj. konstrukcijama, budući da se medijalni glagoli javljaju sa subjektom tipa *Der Zweig biegt sich, Das Gas erhitzt sich, Das Glas füllt sich, Die Temperatur erhöht sich*⁴.

Rečenice tipa **Der Brief schreibt sich* i **Das Gras mäht sich* medijalno su interpretirane, no tek u prikladnom kontekstu nastaju gramatičke, odnosno medijalne konstrukcije tipa *Der Brief schreibt sich leicht* i *Das Gras mäht sich leicht*.⁵ Istraživanje će obuhvatiti povratne konstrukcije tipa *Das Fenster schließt sich; Der Roman liest sich schwer; Hier sitzt es sich bequem* i *Der Zeitungsartikel lässt sich verstehen*, tj. kako se one interpretiraju, odnosno realiziraju u hrvatskom jeziku.

2.

U istraživanjima vezanim za pasiv i pasivne konstrukcije kao i u mnogim gramatikama⁶ upućuje se na to da se značenje izraženo povratnim kon-

---

reflexive Verben, Deutsch als Fremdsprache, 19. Jahrgang, Hrsg. Herder-Institut der Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1982, str. 167-173.

² Od spomenutih oblika nas zanimaju samo konstrukcije s povratnom zamjenicom *sich*; više o konkurentnim oblicima pasiva usp. G. HELBIG - J. BUSCHA, *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, 19. Auflage, Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1999, str. 184-188.

³ O tome usporedi H. BRINKMANN, *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, 2. Auflage, Sprache und Gemeinschaft im Auftrag eines Arbeitskreises für deutsche Sprache hrsg. von Leo Weisgerber, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1971, str. 222; O. BEHAGHEL, *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung*, Band II, Die Wortklassen und Wortformen, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1924, str. 171 (= „das reflexive Passiv“).

⁴ Primjere smo preuzeli od K. WELKEA, *Eine funktionalgrammatische Betrachtung zum Reflexivum: Das Reflexivum als Metapher*, Deutsche Sprache, Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation, 25. Jahrgang, Erich Schmidt Verlag, 1997, str. 217 (str. 209-231).

⁵ Više o tome vidi u: K. WELKE, *nav. dj.*, str. 221.

⁶ Usp. W. JUNG, *Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, 1967, str. 199; J. ERBEN, *Abriss der deutschen Grammatik*, Hueber Verlag, München, 1966, str. 83; W. ADMONI, *Der deutsche Sprachbau*, 3. Auflage, Beck Verlag, München, 1970, str. 178-179; K. BRINKER, *Zum Problem der angeblich passivnahen Reflexivkonstruktionen in der deutschen Gegenwartssprache*, Muttersprache, Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache, 79. Jahrgang, Bibliographisches Institut Mannheim-Zürich, 1969, str. 1-11; G. STÖTZEL, *Ausdrucksseite und Inhaltsseite der Sprache, Methodenkritische Studien am Beispiel der deutschen Reflexivverben*, Linguistische Reihe, Band 3, hrsg. von K. Baumgärtner, P. v. Polenz und H. Steger, Hueber Verlag, München, 1970, str. 152-162.

strukcijama s neživim subjektom često približava pasivu, ali se od njega razlikuje time što ne dopušta iskazivanje logičkoga subjekta glagolske radnje koji se (misli se na subjekt) razlikuje od gramatičkoga.⁷

Unutar *konkurentnih oblika pasiva bez modalnoga značenja* i *s modalnim dodatnim značenjem* na formalnoj se osnovi razlikuju četiri tipa povratnih konstrukcija:⁸

A) povratne konstrukcije bez obvezatne priložne oznake:

Das Fenster schließt sich.

B) povratne konstrukcije s obvezatnom priložnom oznakom načina:

Der Roman liest sich schwer.

C) povratne konstrukcije s dvjema obvezatnim priložnim oznakama (jedna je priložna oznaka načina, a druga je najčešće mjesta⁹) i različnim *es* kao subjektom:

Hier sitzt es sich bequem.

D) povratne konstrukcije s glagolom *lassen* i obvezatnim *infinitivom*:

Der Zeitungsartikel lässt sich verstehen.

3.

Povratna se konstrukcija može izvesti iz aktiva preko pasiva zbivanja:¹⁰

Das Fenster schließt sich.

← *Das Fenster wird geschlossen (von mir).*

⁷ I. DAL, *Kurze deutsche Syntax*, 2. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1966, str. 156.

⁸ Vidi u: G. STÖTZEL, *nav. dj.*, str. 174-198; K. BRINKER, *nav. dj.*, str. 1; F. WAGNER, *Reflexivkonstruktionen und Genera Verbi*, Sprachwissenschaft in Verbindung mit Herbert Kolb und Klaus Matzel hrsg. von Rudolf Schützeichel, Band 2, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1977, str. 302, 310-314 (str. 302-338); A. JÄNTTI, *Zum Reflexiv und Passiv im heutigen Deutsch*. Eine syntaktische Untersuchung mit semantischen Ansätzen, ANNALES ACADEMIAE SCIENTIARUM FENNICAE DISSERTATIONES HUMANARUM LITTERARUM 15, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1978, str. 142; G. HELBIG - J. BUSCHA konstrukciju *lassen + sich + infinitiv* nazivaju *Passiv-Paraphrasen*, usp. G. HELBIG - J. BUSCHA, *nav. dj.*, str. 183-186; u literaturi se još spominju termini poput *Ersatzformen des Passivs*, *Passivumschreibungen*, *Varianten des Passivs*, *Konkurrenzformen des Passivs*, *Passivsynonyme* i *Umschreibung des Passivs*.

⁹ Vidi između ostalih u: A. JÄNTTI, *nav. dj.*, str. 253-257; J. BUSCHA, *nav. dj.*, str. 168.

¹⁰ Za ilustraciju usp. F. WAGNER, *nav. dj.*, str. 310; A. JÄNTTI, *nav. dj.*, str. 19; K. BRINKER, *nav. dj.*, str. 2-4.; DUDEN, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 4, völlig neu bearb. u. erw. Auflage, hrsg. von Günther Drosdowski u.a., Mannheim-Wien-Zürich, 1984, str. 185; G. HELBIG, *Zu einigen Problemen des Passivs und des Reflexivums im*

← *Ich schließe das Fenster.*

Zajedničko je tim rečenicama da je akuzativni objekt aktivne rečenice postao nominativni subjekt pasivne i povratne rečenice. Temeljna se razlika između pasiva i povratne konstrukcije sastoji u tome da se u pasivnim konstrukcijama subjekt aktivne rečenice načelno može pojaviti u obliku privedložne dopune s *von* i *durch*. To mjesto pripada – neovisno o tome je li u konkretnom slučaju popunjeno ili ne – strukturalnoj cjelovitosti pasivne rečenice (makar to bilo samo prazno mjesto). Najčešći argument protiv povratnih konstrukcija naspram pasivu sastoji se u tome da je mjesto agensa (također prazno) u povratnoj konstrukciji dokinuto.¹¹

Povratne konstrukcije *Das Fenster schließt sich*, *Der Roman liest sich schwer*, *Hier sitzt es sich bequem* i *Der Zeitungsartikel lässt sich verstehen* (u daljnjem tekstu tip A, tip B, tip C i tip D) strukturalno se razlikuju brojem i vrstom dodatno neophodnih rečeničnih elemenata: tip A zahtijeva samo sintaktički subjekt, tip B pored subjekta i jednu obvezatnu priložnu oznaku, tip C bezlično *es* kao subjekt i dvije obvezatne priložne oznake, a tip D pored subjekta obvezatno i infinitiv. Dakle, za razliku od tipova B, C i D tip A ne sadrži obvezatnu priložnu oznaku, a tip C razlikuje se od tipova A, B i D time što je agens uvijek neodređeno-lični tj. *man*.

Konstrukcija tipa B ne može se sukladno Ahti Jänttiu¹² prikazivati kao proširenje tipa A, poput *Das Fenster schließt sich leicht*, jer bi takvo izvođenje prikriilo sintaktičku razliku koja postoji između tih konstrukcija. U semantičkom smislu proširene konstrukcije tipa A (*Das Fenster schließt sich leicht*) odgovaraju konstrukcijama tipa B, ali ne i u sintaktičkom odnosu, tj. priložna oznaka u rečenicama poput *Das Fenster schließt sich leicht* fungira kao slobodna dopuna, dok je kod tipa B označena kao konstitutivni rečenični dio. Stoga se konstrukcije tipa B preoblikom ne mogu svesti na konstrukcije tipa A. Bez toga konstitutivnog rečeničnog dijela nastale bi negramatičke rečenice, usporedimo:

Der Roman liest sich schwer.
→ **Der Roman liest sich.*

Konstrukcije tipa C, sintaktički gledano, razlikuju se od pasiva još i po drugačijoj ulozi neodređenog *es*. U pasivnim rečenicama *es* stoji samo na početku rečenice: *Es wird getanzt.* → *Wird getanzt?* → *Heute wird getanzt.*¹³ To

Deutschen, Verlag der Kiewer Universität, 1975, str. 111-112; G. HELBIG - J. BUSCHA, *nav. dj.*, str. 185-186.

¹¹ Usp. K. BRINKER, *nav. dj.*, str. 3; G. STÖTZEL, *nav. dj.*, str. 113-114.

¹² Više o tome u: A. JÄNTTI, *nav. dj.*, str. 205.

¹³ Kod permutacije, inverzije ili proširenja rečenice *es* ispada, usp. između ostalih DUDEN, *nav. dj.*, str. 179; G. HELBIG - J. BUSCHA, *nav. dj.*, str. 168-169.

se *es* ne smije interpretirati kao subjekt, ono se pojavljuje samo kada mjesto ispred ličnoga glagolskog oblika, koji stoji na drugom mjestu, nije zauzeto u rečenici. Nasuprot tomu *es* ostaje u bezličnim povratnim konstrukcijama: *Es tanzt sich gut. - Hier tanzt es sich gut. - Tanzt es sich hier gut?*¹⁴ Znači, *es* u tipu C nije zamjenljivo. Ne može mu se pripisati nikakvo značenje, ima štoviše čisto sintaktičku funkciju formalnog subjekta.¹⁵

Konstrukcija tipa D može se izvesti na sljedeće načine:

Der Zeitungsartikel lässt sich verstehen.

← *Der Zeitungsartikel kann verstanden werden.*

← *X kann den Zeitungsartikel verstehen.*

Povratna *lassen*-konstrukcija promatra se kao varijanta *werden-pasiva* samo ako je povezana s neživim subjektom¹⁶, primjerice *Das Fenster lässt sich schließen*. Dakle, tek u svezi s neživim subjektom povratna *lassen*-konstrukcija nastupa kao cjelina u sintaktičkom i semantičkom pogledu, kao sklop s novim značenjem koji se ne može raščlaniti. Povratne konstrukcije s neživim subjektom stoje u jednom određenom jasno razlikovnom sintaktičkom odnosu prema aktivu:

Das Fenster wird (von mir) geschlossen. → Ich schließe das Fenster.

Das Fenster schließt sich. → -

Nominativni subjekt iz pasivne konstrukcije ne pojavljuje se kao subjekt u aktivu, nego kao akuzativni objekt. Glede toga sintaktičkog nalaza povratne se konstrukcije s neživim subjektom pripisuju pasivu. Temeljna se sintaktička razlika između *werden-pasiva* i povratne konstrukcije ogleda u tome da povratna konstrukcija u načelu ne sadržava mjesto za prijedložnu frazu koja je sposobna biti subjekt. U semantičkom smislu povratna konstrukcija izriče kao i *werden-pasiv* (a i aktiv) procesualnost. Međutim, za razliku od *werden-pasiva* u povratnoj konstrukciji glagolsko događanje ostaje u načelu u području subjekta, jer su točka polazna i krajnja identične.¹⁷

¹⁴ Usp. DUDEN, *nav. dj.*, str. 573; G. HELBIG - J. BUSCHA, *nav. dj.*, str. 219-220.

¹⁵ Priklanjamo se stajalištu K. BRINKERA da nije dobro rečenice tipa C „als subjektlos zu bezeichnen“ te da „Es ...scheint – rein syntaktisch – als Bezugspunkt des Reflexivpronomens sich gefordert zu sein“, usp. K. BRINKER, *nav. dj.*, str. 4.

¹⁶ Kod živoga subjekta *lassen* znači *zulassen* ili *veranlassen*, usp. *Das Kind lässt sich tragen*. Tu *lassen* ne tvori čvrsto jedinstvo s glagolom *tragen*, nego zadržava osobne značenjske elemente u smislu *zulassen*, *veranlassen*, nije postao pomoćnim glagolom poput *werden*, *sein* itd. Usp. K. BRINKER, *Das Passiv im heutigen Deutsch. Form und Funktion*, Heutiges Deutsch, Linguistische und didaktische Beiträge für den deutschen Sprachunterricht, Reihe I, Band 2, Max Hueber Verlag, Pädagogischer Verlag Schwann, München, 1971, str. 119-120 (str. 1-160) i K. BRINKER, *nav. dj.*, 1969, str. 9-10.

¹⁷ Usp. K. BRINKER, *nav. dj.*, 1971, str. 127.

Konstrukcija tipa D okarakterizirana je stanovitom neovisnošću agensa. Semantički promatrano približava se doduše mnogostruko povratnim tipovima B i C, ali se od njih razlikuje svojom naglašenom oznakom načina, usp. *Der Apfel lässt sich **schlecht** schälen.*

4.

Analizi će koja slijedi predložak biti njemačke povratne konstrukcije tipa A, B, C i D koje obuhvaćaju glagole čiji sintaktički subjekt nije istovjetan agensu, tj. vršitelju radnje, nego pacijensu, tj. trpitelju radnje te glagole s bezličnim *es* kao subjektom čiji je agens uvijek neodređeno-lični *man*. U svim konstrukcijama dolazi do deagentizacije¹⁸, odnosno neizricanja agensa, budući da je „priopćajno žarište na samoj radnji, bez obzira na vršitelja ili trpitelja“¹⁹. Njihove hrvatske prijevodne realizacije obilježiti ćemo kao konstrukcije tipa A', B', C' i D'.

A : A'

Tip A moguć je samo od određenih prijelaznih glagola.²⁰ Sukladno lingvističkim istraživanjima ne postoje, međutim, nikakvi formalni morfosintaktički kriteriji da bi se ti glagoli izdvojili. Sintaktički subjekt prema svojoj semantici ne može vršiti radnju na sebi samom pa se i ne pojavljuje kao agens. Dakle, u semantičkom se pogledu za tip A ne može reći kako isključivo implicira čovjeka kao živoga agensa, može implicirati i životinju, ali i nežive vršitelje kao primjerice vjetar. Agens se kod tipa A može izraziti, no ne uvijek, usp. *Die Tür öffnet sich durch den Wind : Die Tür öffnet sich *durch den Kellner.*²¹ Sintaktički je subjekt s obilježjem +neživo predmet, tvar, materijalni ili apstraktni pojam, usp. *Dicke, gepolsterte Türen schließen sich hinter ihnen : Velika vrata se zatvaraju za njima* ili *Aus Masse und Volumen errechnet sich die mittlere Dichte : Iz mase i volumena izračunava se srednja gustoća.*²²

Prijevodne konstrukcije tipa A rezultiraju pasivnim rečenicama tipa A', odnosno u konstrukcijama se tipa A' jednoznačno radi o *se*-pasivu:

Das Fenster schließt sich.
Die Tür öffnet sich.

Prozor se zatvara.
Vrata se otvaraju.

¹⁸ Više o terminu u: D. SAAVEDRA, *Deagentivnost sintaktičkih konstrukcija u hrvatskome jeziku*, *Suvremena lingvistika*, svezak 35, br. 67, Zagreb, 2009, str. 69-85.

¹⁹ S. HAM, *Neosobne rečenice s predikatom tvorenim glagolskim pridjevom trpnim*, *Jezikoslovlje*, god. II, br. 2-3, Osijek, 1999, str. 11 (str. 3-16).

²⁰ G. STÖTZEL je ukazao na nemogućnost refleksiviranja svih prijelaznih glagola, usp. G. STÖTZEL, *nav. dj.*, str. 192.

²¹ Više o tome u: G. STÖTZEL, *nav. dj.*, str. 158.

²² Njemački su primjeri preuzeti od K. BRINKERA, *nav. dj.*, 1969, str. 6-7.

Der Mord klärt sich auf.   *Ubojstvo se rasvijetljuje.*
Der Wagen wird sich finden.   *Auto će se naći.*

To nam potvrđuje njihova preoblika u prošlo vrijeme:

Ubojstvo se rasvijetlilo. (perfekt)   *Auto se našlo.* (perfekt)
Ubojstvo je rasvijetljeno. (pasiv stanja) *Auto je nađeno.* (pasiv stanja)

Aktivnom se liku prijelaznoga glagola (ne bilo kojega značenja) dodaje čestica *se*, a objekt aktivne rečenice postaje subjekt u pasivnoj.²³ Razvidno je pasivno ustrojstvo s povratnom morfologijom i pacijensom kao sintaktičkim subjektom uz koji se veže semantičko obilježje +neživo. Na razini semantičkog ustrojstva agens je obilježen kao +živo, ali ne i uvijek kao ±ljudsko. Njegovo izricanje je ograničeno.²⁴

U konstrukcijama tipa A i A' subjektu je na semantičkoj razini pridružena uloga trpitelja, tako da se ne radi o agens-pacijens-identitetu. Sintaktički subjekt je zahvaćen radnjom, on ne djeluje svojom voljom, jer ne označuje živa bića.²⁵

B : B'

Konstrukcije tipa B i B' karakterizira radnja koju uzroči samo čovjek kao njezin vršitelj, tj. agens:

Der Roman liest sich schwer.   *Roman se teško čita.*

²³ Sukladno hrvatskoj gramatičkoj tradiciji *se* se uz glagole može naći u ulozi čestice/triječce i zamjenice, kada je *se* čestica može se njome izražavati pasivnost, bezličnost i nepravna povratnost, usp. između ostalih T. MARETIĆ, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963.; J. SILIĆ - I. PRANJKOVIĆ, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, d.d., Zagreb, 2005. Nerazlikovanje je funkcije čestice od funkcije povratne zamjenice prisutno primjerice kod E. BARIĆ i dr. (BARIĆ, E. - LONČARIĆ, M. - MALIĆ, D. - PAVEŠIĆ, S. - PETI, M. - ZEČEVIĆ, V. - ZNIKA, M., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997, str. 231-232), gdje se *se* kod svih vrsta povratnih glagola naziva povratnom zamjenicom, a kod S. BABIĆA i dr. (BABIĆ, S. - BROZOVIĆ, D. - MOGUŠ, M. - PAVEŠIĆ, S. - ŠKARIĆ, I. - TEŽAK, S., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Nacrti za gramatiku, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Razred za filološke znanosti, Knjiga 63, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991, str. 674-676) česticom. Prema našem je mišljenju *se* u izražavanju pasivnosti, bezličnosti i nepravne povratnosti čestica. Držimo neophodnim spomenuti kako je jedino kod povratnih glagola moguće dvojako tumačenje gramatičkoga značenja u smislu pasivnosti i povratnosti, usp. *Juha se hladi*; više o tome vidi u: A. MILKOVIĆ, *Razmatranje glagolske prijelaznosti i povratnosti u hrvatskome jeziku*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knjiga 35, Zagreb, 2009, str. 252 (str. 243-256).

²⁴ Više o mogućnostima (ne)izricanja agensa u pasivnoj rečenici vidi u: S. HAM, *Pasiv i norma*, Jezik, časopis za kulturu Hrvatskoga književnog jezika Hrvatskog filološkog društva u Zagrebu, god. 37, br. 3, Zagreb, 1990, str. 65-76.

²⁵ A. MILKOVIĆ kao iznimku navodi strojeve i prirodne sile koje pokreću radnju, ali ne svjesno, usp. A. MILKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 252, fusnota 7.

Der Fußboden poliert sich leicht.   *Pod se lako lašti.*
Das teuerste Modell verkauft sich gut.   *Najskuplji model se dobro prodaje.*
Die Birne schält sich schwer.   *Kruška se teško guli.*

Upravo ta konstatacija ograničuje u semantičkom pogledu broj prijelaznih glagola koji su sposobni tvoriti konstrukcije tipa B i tipa B' u kojima bilježimo *se*-pasiv. Uz sintaktički se subjekt veže semantičko obilježje +neživo koje dokida kategoriju voljnosti, odnosno kao sintaktički se subjekt može pojaviti apstraktan ili konkretan pojam.²⁶ U sintaktičkom je pogledu razvidna obvezatna dopuna načina u obje konstrukcije i ona kao takva dopušta samo čovjeka kao vršitelja radnje, odnosno *man*. Konstrukcijama tipa B^(C) nedostaje mogućnost eksplicitnoga imenovanja agensa: **Der Roman liest sich durch Studenten / von Studenten schwer* : (***) *Roman se teško čita od (strane) studenta*.²⁷ Obvezatna dopuna načina može implicirati modalitet mogućnosti ili nužnosti glagolske radnje.

Povratni glagol u konstrukciji tipa B postavlja stanovite semantičke restrikcije u pogledu odabira priložne oznake načina, usporedimo:

a) **Das Buch verkauft sich gern.*   **Knjiga se rado prodaje.*
 b) *Das Buch liest sich spannend.*²⁸   **Knjiga se čita napeto.*

Realizacije konstrukcije tipa B, odnosno konstrukcije tipa B' nisu valjane. Razvidno je dakle da ni konstrukcije tipa B' ne podnose sve priložne oznake načina. Semantička podnošljivost moguća je ponekad između modalne dopune i glagola, a ponekad između modalne dopune i sintaktičkoga subjekta.

C : C'

Tip C potvrđuje usmjerenost na radnju, a ne na vršitelja te radnje. Osim povratnog glagola i dvije obvezatne dopune u njemačkoj se konstrukciji pojavljuje i obvezatno bezlično *es* koje je povratnoj zamjenici neophodno kao antecedent. Usporedimo:

Es sitzt sich hier unbequem.   *Ovdje se neudobno sjedi.*
Es arbeitet sich gut in dem neuen Büro.   *U novom se uredu radi dobro.*

²⁶ Moguć bi bio i živi subjekt ali se radnja događa neovisno o njegovoj volji, usp. *Diese Sklaven verkaufen sich gut*, A. JÄNTTI, *nav.dj.*, str. 228.

²⁷ Pored hrvatskoga primjera stavili smo zvjezdicu u zagradu, jer nije primjeren hrvatskom standardnom jeziku, ali je prihvatljiv u administrativnom i novinarsko-publicističkom stilu i ovjeren s gledišta komunikacije, usp. J. SILIĆ - I. PRANJKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 196.

²⁸ Primjere smo preuzeli od A. JÄNTTIA, *nav. dj.*, a) str. 229, b) str. 234-235; sukladno A. JÄNTTIU valjana bi bila uporaba iste oznake načina u preoblici povratne konstrukcije a) u aktivu i b) u pasivu: a) *Man / der Buchhändler verkauft das Buch gern*; b) *Das Buch wird gern verkauft*; ali ne i za primjer b): a) **Man liest das Buch spannend*; b) **Das Buch wird spannend gelesen*.

Es lebt sich schlecht hier. Ovdje se loše živi.
In diesen Stiefeln geht es sich bequem. U ovim se čizmama ide udobno.

Ovaj tip konstrukcije izriče stajalište o radnji koja je određena povratnim glagolom.²⁹ Glagoli kod ovoga tipa su neprijelazni ili se uporabljaju neprijelazno³⁰, dok je sintaktički subjekt bezlično *es* koje se ne može zamijeniti drugim imenima, primjerice: **Der Chef sitzt sich bequem in diesem Sessel* : **Šef se sjedi udobno u tom naslonjaču*.³¹ Agens se kod tipa C ne može izraziti eksplicitno: **Es schläft sich von einem / durch einen Reisenden angenehm in diesem Wagen*.³², no sa stajališta aktiva obilježen je semom +živo, +ljudsko, budući da semantika obvezatnih priložnih oznaka načina implicira samo ljudske referente. Sukladno istraživanjima prva je obvezatna oznaka načinska, a druga, također obvezatna, može biti priložna oznaka mjesta, vremena, društva i sredstva te uzroka.³³

U hrvatskim prijevodima bilježimo obezličjenje³⁴ kao preobliku u ko-

²⁹ G. STÖTZEL kaže da se konstrukcije tipa C mogu izvesti iz *konstrukcija s bezličnim povratnim lassen + infinitiv* uz eliminaciju glagola *lassen*, usp. G. STÖTZEL, *nav. dj.*, str. 184. Međutim, A. JÄNTTI drži kako navedena priložna oznaka načina u ishodišnoj rečenici ne može biti prepuštena implikaciji, nego da mora biti eksplicitno izražena, što slabi izjednačivanje konstrukcija tipa C i takvih *s bezličnim sich lassen + infinitiv*. U semantičkom je smislu subjekt (promatrano sa stajališta aktiva) čovjek, usp. A. JÄNTTI, *nav. dj.*, str. 239-240.

³⁰ Usp. K. BRINKER, *nav. dj.*, 1969, str. 9.

³¹ Pravilo subjekta vrijedi bez iznimke, usp. K. BRINKER, *nav. dj.*, 1969, str. 4.

³² Primjer smo preuzeli od A. JÄNTTIA, *nav. dj.*, str. 251.

³³ Više o tome u: A. JÄNTTI, *nav. dj.*, str. 253-254; sukladno A. JÄNTTIU obvezatne priložne oznake u povratnim konstrukcijama nisu obvezatne u odgovarajućim preoblikama aktiva i pasiva, usp. *nav. dj.*, str. 255.

³⁴ E. BARIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 452-454; u hrvatskom jeziku postoje i rečenice s neizrečenim subjektom u kojima je prijelazni glagol s direktnim objektom u akuzativu, usp. *Vozače se posebno upozorava na sklizak kolnik*: gramatičnost takvih rečenica potvrdile su tek novije hrvatske gramatike (za ilustraciju navodimo E. BARIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 323-325 i R. KATIČIĆ, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Nacrt za gramatiku, drugo ponovljeno izdanje, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Knjiga 61, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991, str. 146), ali im se poriče status pasivnih rečenica kojeg zagovara D. KUČANDA koji temeljem analize sličnih konstrukcija u drugim jezicima drži kako subjektivizacija i sročnost subjekta i predikata nisu nužno obilježje pasivnosti u velikom broju jeziku sa sličnim konstrukcijama te sukladno tome ni hrvatskome ne treba postavljati tako stroge zahtjeve, *Funkcionalni pristup analizi pasiva u hrvatskom*, Suvremena lingvistika, godina 18, svezak 2 (br. 34), Zagreb, 1992, str. 178 (str. 175-184); čestica *se* zapravo obezličuje iskaz, u njemačkom bi tome odgovarao oblik s neodređenom zamjenicom *man*, usp. *Zida se garažu* : *Man baut die Garage*. K. MILOŠEVIĆ tvrdi da se tu zapravo radi o aktivnim rečenicama zato što nije izvršena pretvorba direktnoga objekta u subjekt pa je sukladno tome izostala i sročnost subjekta i predikata, usp. K. MILOŠEVIĆ, *Jedan negramatični rečenični model u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog Instituta za srpskohrvatski jezik, XXXVI, Beograd, 1980, str. 47 (str. 47-63).

joj se predikat (neprijelaznoga glagola a koji nije povratan³⁵) bez izrečenog subjekta i agensa, tj. vršitelja ili pokretača radnje obvezatno pojavljuje u obliku trećeg lica jednine uz dodavanje čestice *se*. Od pasivnih se konstrukcija te rečenice razlikuju po tome što u njima nema gramatičkoga subjekta, a i vršitelji su radnji koje su u njima izrečene, nepoznati, odnosno neodređeni. U pasivnim se rečenicama predikat upravlja prema gramatičkome subjektu glede roda, broja i lica. A u tim se konstrukcijama glagolskim oblikom 3. lica jednine označuje da ono što dotični glagoli izriču obavlja više pojedinaca, tj. kada se vršitelji radnje ne znaju ili se ne žele znati, dakle implicitni agens je uopćen, neodređen i obilježen semom +živo, +ljudsko. Ispuštanjem jedne od dopuna rečenica postaje neovjerena, usp. *U ovim se čizmama ide udobno*, **U ovim se čizmama ide* ili *Ide se udobno.

D : D'

Konstrukciju tipa D hrvatski jezik realizira preko glagola *dati (se)* u značenju modalnoga glagola *moći* ili preko modalnoga glagola *moći + pasivna konstrukcija*³⁶:

Der Zeitungsartikel lässt sich verstehen. Novinski članak može (dade) se razumjeti.
Das Fenster lässt sich schließen. Prozor se može (dade) zatvoriti.
Der Wein lässt sich nicht trinken. Vino se ne može (dade) piti.

Uporabljuje se glagol koji je prijelazni i ima objekt koji može postati subjekt u odgovarajućoj povratnoj, odnosno pasivnoj rečenici. U konstrukciji tipa D *sich* se oslanja na glagol *lassen* (ne na glagol u infinitivu), a u konstrukciji tipa D' čestica *se* veže se uz povratnu konstrukciju. Da bi se konstrukcija mogla razmatrati u pasivnome značenju sintaktički subjekt mora biti obilježen semom +neživo kao apstraktan ili konkretan pojam ili bezlično *es* u konstrukciji tipa D (*Es lässt sich vermeiden, dass wir uns begegnen*), no ne implicira uvijek čovjeka kao vršitelja radnje. Agens se može izraziti (ne uvijek), usporedimo: *Die Fracht lässt sich mit LKWs befördern : Teret se može prevoziti kamionima*. Konstrukcije tipa D i D' valjane su dakle bez priložne oznake načina, no moguće ih je i proširiti njome. To ukazuje na njezinu fakultativnost ali i na dodatni modalitet same radnje:

Das Fenster lässt sich schließen. Prozor se može otvoriti.
Das Fenster lässt sich leicht schließen. Prozor se može lako otvoriti.

³⁵ R. KATIČIĆ drži da je preoblika obezličena moguća i u prijelaznih glagola kada je u rečenici izrečen akuzativni objekt ali ne i subjekt i njime vršitelj radnje, odnosno objekt pri preoblici ne postaje subjekt, kao u pasivnoj rečenici, nego ostaje što je i bio, direktni objekt u akuzativu te potkrjepljuje to primjerom *Zidaju kuću*. Preobličena pasivom rečenica glasi *Zida se kuća*, a preobličena obezličanjem *Zida se kuću*, usp. R. KATIČIĆ, *nav. dj.*, str. 146.

³⁶ Više o tome u: S. MARINČIĆ, *Povratna zamjenica kao dopuna glagolu u njemačkom i u hrvatskom jeziku (Kontrastivna analiza)*, doktorski rad, Zagreb, 2007, str. 204.

Modalni glagol u navedenim i sličnim (de)agentivnim konstrukcijama izriče i „neki govornikov stav o nužnosti ili mogućnosti glagolske radnje“.³⁷

5.

Zaključno se može reći da je u semantičkome pogledu svim konstrukcijskim tipovima obaju jezika zajedničko da izriču radnju u kojoj subjekt i agens nisu identični. U konstrukcijskim se tipovima A, B, C i D upotrebljuju glagoli s povratnom dijatezom, odnosno glagoli s povratnom zamjenicom *sich* koji stoje u sintaktičkoj opoziciji prema aktivu i pasivu, usporedimo *X schließt das Fenster*, *X liest den Roman*, *X sitzt bequem hier* i *X kann den Zeitungssartitel verstehen*. U dubinskoj strukturi tipova A, B, C i D *sich* ne postoji, nego se generira preko pravila preoblike povratne konstrukcije u površinskoj strukturi.

U morfosintaktičkom pogledu uporaba *sich/se* ograničena je na 3. lice u tipovima A^(c), B^(c) i D^(c), a u tipu C^(c) dodatno na 3. lice jednine. U konstrukcijama tipa B^(c) i C^(c) načinska oznaka je obvezatna ali ograničene uporabe, a u konstrukcijama tipa A^(c) i D^(c) neobvezatna. U konstrukciji tipa D^(c) obvezatna je infinitivna dopuna. Glagol je u konstrukcijama tipa A^(c), B^(c) i D^(c) prijelazni, a u konstrukciji tipa C^(c) neprijelazni. Subjekt je istražen glede semantičkoga obilježja živo, neživo, apstraktan, konkretan: u konstrukcijama tipa A^(c), B^(c) i D^(c) nosi obilježje neživo, apstraktan i konkretan, a u konstrukcijama C^(c) i D javlja se u bezličnom liku *es* i u trećem licu jednine predikata uz dodavanje čestice *se*. Agens implicira čovjeka kao vršitelja radnje u svim konstrukcijskim tipovima, ali ne i uvijek u konstrukcijskim tipovima A^(c) i D^(c). Agens se ne može izraziti u konstrukcijskim tipovima B^(c) i C^(c), dok je njegovo izricanje ograničeno u konstrukcijskim tipovima A^(c) i D^(c).

U formalnom pogledu razvidna je razlika između konstrukcija tipa A i A', tipa B i B', tipa D i D' budući da tipove A', B' i D' karakterizira struktura pasivne konstrukcije. Konstrukcije tipa C i C' ograničene su na uporabu glagola u 3. licu jednine i predstavljaju bezlično--povratnu konstrukciju, odnosno obezličenu konstrukciju.

Literatura

- ADMONI, W., *Der deutsche Sprachbau*, 3. Auflage, Beck Verlag, München, 1970.
- BABIĆ, S., BROZOVIĆ, D., MOGUŠ, M., PAVEŠIĆ, S., ŠKARIĆ, I., TEŽAK, S., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Nacrti za gramatiku, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

³⁷ Usp. D. SAAVEDRA, *nav. dj.*, str. 76.

- u Zagrebu, Razred za filološke znanosti, Knjiga 63, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991.
- BARIĆ, E., LONČARIĆ, M., MALIĆ, D., PAVEŠIĆ, S., PETI, M., ZEČEVIĆ, V., ZNIKA, M., *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
  - BAUER, P., *Die Definition des Reflexivpronomens im Deutschen, Ein Problem der Referenzidentität*, Universite Catholique de Louvan, Faculte de Philosophie et Lettres, 1973.
  - BEHAGHEL, O., *Deutsche Syntax*, Band I, Heidelberg, 1923.
  - BEHAGHEL, O., *Deutsche Syntax*. Eine geschichtliche Darstellung, Band II, Die Wortklassen und Wortformen, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1924.
  - BELAJ, B., *Prototipno-kontekstualna analiza povratnih glagola u hrvatskom jeziku*, *Suvremena lingvistika*, svezak 27, br. 51, Zagreb, 2001, str. 1-11.
  - BELAJ, B., *Nominalizacija kao strategija pasivizacije*, *Suvremena lingvistika*, godina 28, br. 53-54, Zagreb, 2002, str. 11-26.
  - BRABEC, I., HRASTE, M., ŽIVKOVIĆ, S., *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1961.
  - BRINKER, K., *Zum Problem der angeblich passivnahen Reflexivkonstruktionen in der deutschen Gegenwartssprache*, *Muttersprache, Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache*, 79. Jahrgang, Bibliographisches Institut Mannheim-Zürich, 1969, str. 1-11.
  - BRINKER, K., *Das Passiv im heutigen Deutsch. Form und Funktion*, *Heutiges Deutsch, Linguistische und didaktische Beiträge für den deutschen Sprachunterricht*, Reihe I, Band 2, Max Hueber Verlag, Pädagogischer Verlag Schwann, München, 1971, str. 1-160.
  - BRINKMANN, H., *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, 2. Auflage, *Sprache und Gemeinschaft im Auftrag eines Arbeitskreises für deutsche Sprache* hrsg. von Leo Weisgerber, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1971.
  - BUSCHA, J., *Zur Wortklassenbestimmung der Reflexiva in der deutschen Gegenwartssprache*, *Deutsch als Fremdsprache*, 9. Jahrgang, Hrsg. Herder-Institut Leipzig, 1972, str. 151-159.
  - BUSCHA J., *Reflexive Formen, reflexive Konstruktionen und reflexive Verben*, *Deutsch als Fremdsprache*, 19. Jahrgang, Hrsg. Herder-Institut der Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1982, str. 167-173.

- BUSCHA, J., WIESE, E., *Zur Klassifizierung der Verbindungen 'Verb + sich' im Deutschen und 'Verb + se' im Polnischen*, Studien zum deutsch-polnischen Sprachvergleich, G. Helbig - G. Jäger (Hrsg.), VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1983, str. 68-88.
- BUSSMAN, H., *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2, völlig neu bearbeitete Auflage, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1990.
- DAL, I., *Kurze deutsche Syntax*, 2. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1966.
- DUDEN, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 4, völlig neu bearb. u. erw. Auflage, hrsg. von Günther Drosdowski u.a., Mannheim-Wien-Zürich, 1984.
- DUDEN, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 5, völlig neu bearb. u. erw. Auflage, Bd. 4, hrsg. und bearb. von Günther Drosdowski in Zusammenarbeit mit Peter Eisenberg..., Dudenverlag Mannheim-Wien-Zürich, 1995.
- ĐUKANOVIĆ, J., *Verben mit sich im Deutschen und mit se im Serbokroatischen*, Vorträge am Slavischen Seminar der Universität Tübingen, Nr. 5, hrsg. von Tilman Berger, Rolf-Dieter Kluge, Jochen Raecke, 1995, str. 1-20.
- EICHLER, W., BÜNTING, K.-D., *Deutsche Grammatik. Form, Leistung und Gebrauch der Gegenwartssprache*, 5. Auflage, Beltz Athenäum, Studienbücher Linguistik, Beltz Athenäum Verlag, Weinheim, 1994.
- EISENBERG, P., *Grundriss der deutschen Grammatik*, Band 2: Der Satz, 3, durchgesehene Auflage, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart - Weimar, 2006.
- ENGEL, U., *Deutsche Grammatik*, Heidelberg, 1988.
- ERBEN, J., *Abriß der deutschen Grammatik*, Hueber Verlag, München, 1966.
- GUNKEL, L., MÜLLER, G., ZIFONUN, G., *Arbeiten zur Reflexivierung*, Linguistische Arbeiten, Band 481, Tübingen, Niemeyer, 2003.
- HAM, S., *Pasiv i norma*, Jezik, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, Hrvatsko filološko društvo, god. 37, br. 3, Zagreb, 1990, str. 65-76.
- HAM, S., *Neosobne rečenice s predikatom tvorenim glagolskim pridjevom trpnim*, Jezikoslovlje, god. II, br. 2-3, Osijek, 1999, str. 3-16.
- HELBIG, G., *Zu einigen Problemen des Passivs und des Reflexivums im Deutschen*, Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik, Verlag der Kiewer Universität, 1975, str. 97-134.

- HELBIG, G., *Was ist ein unpersönliches Passiv?*, Deutsch als Fremdsprache, 12. Jahrgang, Hrsg. Herder-Institut der Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1975, str. 271-277.
- HELBIG, G., *Zur semantischen Beschreibung des Passivs und anderer passivischer Formen*, G. Helbig (Hrsg.): Probleme der Bedeutung und der Kombinierbarkeit im Deutschen, Leipzig, 1977.
- HELBIG, G., BUSCHA, J., *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, 19. Auflage, Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1999.
- JÄNTTI, A., *Zum Reflexiv und Passiv im heutigen Deutsch*. Eine syntaktische Untersuchung mit semantischen Ansätzen, ANNALES ACADEMIAE SCIENTIARUM FENNICAE DISSERTATIONES HUMANARUM LITTERARUM 15, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1978.
- JERNEJ, J., *Bezične povratne tvorbe u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Filologija, br. 8, časopis Razreda za filologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, 1978, str. 153-157.
- JERNEJ, J., *O različnim povratnim tvorbama u hrvatskom jeziku*, Suvremena lingvistika, godina 23, svezak 1-2, br. 43-44, Zagreb, 1997, str. 105-107.
- JUNG, W., *Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, 1967.
- JUNG, W., *Grammatik der deutschen Sprache*, Neuausgabe bearbeitet von Günter Starke, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1980.
- KATIČIĆ, R., *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Nacrt za gramatiku, drugo ponovljeno izdanje, Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Knjiga 61, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991.
- *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, hrsg. von U. Engel und P. Mrazović, Sagners Slavistische Sammlung, hrsg. von Peter Rehder, Band 10, 1. Halbband, Verlag Otto Sagner, München, 1986.
- *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, hrsg. von U. Engel und P. Mrazović, Sagners Slavistische Sammlung, hrsg. von Peter Rehder, Band 10, 2. Halbband, Verlag Otto Sagner, München, 1986.
- KUČANDA, D., *Funkcionalni pristup analizi pasiva u hrvatskom*, Suvremena lingvistika, godina 18, svezak 2 (br. 34), Zagreb, 1992, str. 175-184.
- KUČANDA, D., *Pasivizacija kao strategija subjektivizacijel/topikalizacije*, Jezikoslovlje, god. II, br. 2-3, Osijek, 1999, str. 17-33.

- KUNZE, J., *Reflexive Konstruktionen im Deutschen*, Zeitschrift für Sprachwissenschaft, Organ der Deutschen Gesellschaft für Sprachwissenschaft, Hrsg. Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft, Band 14, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1995, str. 3-53.
- LEITNER, H., *Deutsch-kroatisches Wörterbuch, Verben im Kontext*, 1. Auflage, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- MARETIĆ, T., *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963.
- MARINČIĆ, S., *Povratna zamjenica kao dopuna glagolu u njemačkom i u hrvatskom jeziku (Kontrastivna analiza)*, doktorski rad, Zagreb, 2007.
- MARINČIĆ, S., *Povratna zamjenica kao zamjenica identiteta u njemačkome i hrvatskom jeziku*, HUM, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 4, Mostar, 2008, str. 78-92.
- MILKOVIĆ, A., *Razmatranje glagolske prijelaznosti i povratnosti u hrvatskome jeziku*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knjiga 35, Zagreb, 2009, str. 243-256.
- MILOŠEVIĆ, K., *Jedan negramatični rečenični model u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog Instituta za srpskohrvatski jezik, XXXVI, Beograd, 1980, str. 47-63.
- ORAIĆ, I., *Kako razvrstati glagole s elementom se u valencijskome rječniku hrvatskih glagola?*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knjiga 34, Zagreb, 2008, str. 269-283.
- POLENZ, P., *Ableitungsstrukturen deutscher Verben*, Zeitschrift für deutsche Sprache, Band 24, Heft 1/2, str. 1-15, i Heft 3, 1968, str. 131-160.
- PRIMUS, B., SCHWAMB, J., *Aspekte medialer und nichtmedialer Reflexivkonstruktionen im Deutschen*, Grammatische Untersuchungen, Analysen und Reflexionen, Festschrift für Gisela Zifonun, hrsg. von Breindl, E., Gunkel, L., Strecker, B., Tübingen, Narr, 2006, str. 223-239.
- RAGUŽ, D., *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb, 1997.
- ROTTLUFF A., *Zum Verhältnis von werden-Passiv und der lassen + sich +Infinitiv- -Fügung als Passivsynonym in eingebetteten Sätzen*, Deutsch als Fremdsprache, 19. Jahrgang, Hrsg. Herder-Institut der Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1982, str. 335-341.

- SAMARDŽIJA, M., *Gramatikazavisnosti i teorija valentnosti*, Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika, sv. IV, Teorija valentnosti i rječnik valentnosti hrvatskih glagola. Ur. Rudolf Filipović. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993, str.1-14.
- SAAVEDRA, D., *Deagentivnost sintaktičkih konstrukcija u hrvatskome jeziku*, *Suvremena lingvistika*, svezak 35, br. 67, Zagreb, 2009, str. 69-85.
- SCHULZ, D., GRIESBACH, H., *Grammatik der deutschen Sprache*, Hueber Verlag, 6. Auflage, München, 1967.
- SILIĆ, J. - PRANJKOVIĆ, I., *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, d.d., Zagreb, 2005.
- STÖTZEL, G., *Ausdrucksseite und Inhaltsseite der Sprache, Methodenkritische Studien am Beispiel der deutschen Reflexivverben*, Linguistische Reihe, Band 3, hrsg. von K. Baumgärtner, P. v. Polenz und H. Steger, Hueber Verlag, München, 1970.
- STEUBE, A. - WALTHER, G., *Zur passivischen Diathese im Deutschen*, Linguistische Arbeitsberichte 5, Leipzig, 1972.
- STUMMHÖFER, H., J., VIOREL, E., *Zum Gebrauch der Reflexivkonstruktionen im Deutschen und Rumänischen*, Deutsch als Fremdsprache, 9. Jahrgang, Hrsg. Herder--Institut, Leipzig, 1972, str. 249-255.
- TEŽAK, S., BABIĆ, S., *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika za osnovne i druge škole*, VI. prerađeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1973.
- TEŽAK, S., BABIĆ, S., *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, 12. preuređeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- WAGNER, F., *Reflexivkonstruktionen und Genera Verbi*, Sprachwissenschaft in Verbindung mit Herbert Kolb und Klaus Matzel, hrsg. von Rudolf Schützeichel, Band 2, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1977, str. 302-338.
- WELKE, K., *Eine funktionalgrammatische Betrachtung zum Reflexivum: Das Reflexivum als Metapher*, Deutsche Sprache, Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation, 25. Jahrgang, Erich Schmidt Verlag, 1997, str. 209-231.
- ZIFONUN, G., *Grammatik des Deutschen im europäischen Vergleich: Das Pronomen, Teil II: Reflexiv- und Rezipropronomen*, amades Arbeitspapiere und Materialien zur deutschen Sprache, hrsg. vom Institut für deutsche Sprache, 2003, Nr. 1/03.

Senka MARINČIĆ

**GERMAN REFLEXIVE CONSTRUCTIONS WITH
PASSIVE DIATHESIS AND THEIR CROATIAN
TRANSLATION EQUIVALENTS**

Certain structures with reflexive pronoun *sich* in the German language that occur only in the third person are classified as active forms, but are recognized by a meaning similar to passive – let us compare *Der Roman liest sich schwer* ← *Der Roman wird schwer gelesen* ← *Man liest den Roman schwer*. These are therefore formally active structures, but are passive in terms of their contents. The paper explores the reflexive constructions with passive diathesis in German and how they are interpreted or realized in the Croatian language.

Key words: *reflexive constructions, passive diathesis, agent-patient*

Adi MASLO (Mostar)
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
adi.maslo@unmo.ba

METAPHOR IN PREPOSITION USAGE – ON THE TRANSLATION OF ENGLISH PREPOSITIONS

Ono što će se u ovom radu na kraju tvrditi jeste da je metafora ono na čemu su bazirani prijedlozi. Analizirat ćemo metaforičnu upotrebu engleskih prijedloga kroz kognitivnu lingvistiku. Pokazat ćemo na koji način je metafora zaslužna za česte greške pri prijevodu engleskih prijedloga u bosanski jezik. Kako bismo to dokazali koristit ćemo dvije bazne postavke kognitivne lingvistike – predodžbene sheme i utjelovljeno iskustvo.

Ključne riječi: *matafora, kognitivna lingvistika*

Introduction

The paper will operate within the enterprise of cognitive linguistics. Why cognitive linguistics? Cognitive linguistics places “central importance on the role of meaning, conceptual processes and embodied experience in the study of language and the mind and the way in which they intersect” (Evans, 22:2007). What stems from this is a view different from the traditional one. Our physical body is in a three-dimensional space which is a fact we cannot avoid. This, cognitive linguists would say, has to have an impact on the language we use. The spatio-temporal nature of our physical being influences the use of prepositions. English prepositions are discrepant with prepositions in the Bosnian language at a very high frequency. Each English preposition has its counterpart in Bosnian but only in the basic meaning e.g. the English preposition *in* is regarded synonym for the Bosnian preposition *u*, but only in the basic meaning where the two prepositions have spatial connotations. Prepositions, contrastively regarded, cannot be translated *ad hoc*, without being aware of the different meanings of one preposition in the other language. Why is this so? The reason is that prepositions abound in metaphorical language.

The cognitive approach to language

One of the two pillars of cognitive linguistics, the *Cognitive Commitment*, represents the view that principles of linguistic structure should reflect what is known about human cognition from other disciplines, particularly other cognitive sciences (philosophy, psychology, artificial intelligence and neuroscience) (Evans and Green; 2006: 40-41). The central idea in cognitive linguistics is embodied experience i.e. embodiment affects the nature of our experience. Evans and Green (2006) contrast the human visual system to the one of some species of animals, stating that humans have three kinds of photoreceptors whereas, e.g., pigeons have four, which eventually affects the way we, the humans, see colors.

“CL approaches language as an integrated part of human cognition which operates in interaction with and on the basis of the same principles as other cognitive faculties. CL is therefore defined as a linguistic theory which analyzes language in its relation to other cognitive domains and faculties such as bodily and mental experiences, image-schemas, perception, attention, memory, categorization, abstract thought, emotion, reasoning, inferencing, etc.” (Ungerer and Schmid, 1996)

Bodily and mental experience have always played a major role in the creation of language. In (now) dead metaphors, human body parts were (and still are) used to denote non-human phenomena, e.g., *foot of the mountain*, *leg of the table*, *eye of the needle* etc. The human mind was least reluctant to use human, physical, experienced, body parts to (metaphorically) name different entities. This naming is based on “experienced metaphor” (the ‘limb’ of the table is identified with the human).

To be able to contrast English and Bosnian prepositions within cognitive linguistics, we will make use of human experience and image-schemas, along with the unavoidable feature of cognitive linguistics, metaphor. Most important to cognitive linguistics is that language reflects non-linguistic aspects of cognition i.e. one’s language can serve as a window to his/her way of perceiving and conceptualizing the world.

Image schemas

Our physical bodies interact with concepts we use in language. As noted above, embodied experience plays a major role in the creation of image schemas. What are image schemas? We could describe them as the result of our living in a three-dimensional space. The human body is in an upright direction by means of which we experience the concepts of *up* and *down*; the human

body enters physical containers, itself being one; our physical bodies live on a surface, etc. All of this (and much more) is responsible for image schemas. What follows from this, as for the ‘image’ part, is that image schemas are perceived, experienced concepts of the world. They are called schemas because they stem from repeated action. Johnson describes image schemas as “recurring, dynamic pattern of our perceptual interactions and motor programs that gives coherence and structure to our experience” (Johnson 1987: xiv). Since image schemas derive from sensory experience, we can state that they are pre-conceptual.

“Once the recurrent patterns of sensory information have been extracted and stored as an image schema, sensory experience gives rise to a conceptual representation. This means that image schemas are concepts” (Evans, Green; 2006:180).

The pre-conceptual notion of image schemas is rather difficult to grasp since these concepts are an essential part of human being, the consequence of which is that we are unaware of them. Image schemas with their inborn nature are abstract but we can prove their existence. They, moreover, give rise to concepts we live by. And these concepts produce lexical concepts.

Illustration 1

Johnson (1987) offered a list of image schemas which function as illustrated above.

CONTAINER	BALANCE	COMPULSION
BLOCKAGE	COUNTERFORCE	RESTRAINT REMOVAL
ENABLEMENT	ATTRACTION	MASS-COUNT
PATH	LINK	CENTER-PERIPHERY
CYCLE	NEAR-FAR	SCALE
PART-WHOLE	MERGING	SPLITTING
FULL-EMPTY	MATCHING	SUPERIMPOSITION
ITERATION	CONTACT	PROCESS
SURFACE	OBJECT	COLLECTION

Table 1 – Image schemas (Johnson 1987:126)

As suggested by different authors in cognitive linguistics, over two dozen of different image schemas and several image schema transformations appear regularly in people's everyday thinking, reasoning, and imagination (Johnson 1987; Lakoff 1987). All of these are physical processes, in which the human body engages, deriving meaning. What follows from this is that our everyday life and all we have learned through time, contributes to language creation. We use each of our sensory systems as 'channels' to the creation of image schemas. That image schemas aren't completely perceptual is explained by the fact that they give rise to concepts that are consciously accessible (Mandler 2004). From these consciously accessible concepts we make linguistic concepts i.e. words.

"Most of the image schemas are based on spatial relations and many basic conceptual metaphors are derived from them, such as time is space or change is motion. These spatial metaphors are most noticeable at the lexical level in expressions such as *the coming week* or *turn twenty*. At the grammatical level, spatial metaphors are particularly apparent in the use of prepositions." (Radden and Dirven; 2007:303-304)

Oriental metaphors

Oriental metaphors have spatial orientation. Unlike structural metaphors where one concept is structured in terms of another, orientational metaphors organize a whole system to another one. The founders of the conceptual theory of metaphor, Lakoff and Johnson, in *Metaphors We Live By* (1980), say that orientational metaphors have basis in both our physical and our cultural experience. These two points will have to be proven both in English and Bosnian metaphors with spatial orientation. The two authors mention the English metaphor HAPPY IS UP¹, which yields in a very common English construction, "I'm feeling up today". The mentioned (orientational) metaphor has its counterpart in SAD IS DOWN, like in "I'm feeling down today". However, both of these concepts have different realizations in terms of sentences or utterances, e.g.

- (1) My spirits *rose*.
- (2) You're in *high* spirits.
- (3) I'm feeling *down*.
- (4) I fell *into* a depression.
- (5) My spirits *sank*. (Lakoff and Johnson, 2003:15).

---

¹ We will give concepts in capitalized letters in order to make them distinctive

The authors give the physical basis for these two concepts as: drooping posture goes along with sadness, whereas upright posture goes with happiness. However, a cultural basis is not given.

The two concepts of orientational metaphor, HAPPY IS UP and SAD IS DOWN, can also be found in Bosnian language, e.g.

- (6) Ovo mi je *podiglo* raspoloženje.
- (7) Nakon ovoga, moje samopouzdanje je *poraslo*.
- (8) Pao je u depresiju.
- (9) Nakon onog događaja, on je *klonuo* duhom.

All of these examples are more or less equivalents to the English examples above.

The concepts MORE IS UP and LESS IS DOWN are present in both English and Bosnian.

- (10) The number of books printed each year keeps *going up*.
  - a. Broj knjiga koji se štampa svake godine *raste*.
- (11) My income *rose* last year.
  - a. Moj plata je *porasla* prošle godine.
- (12) The number of errors is incredibly *low*.
  - a. Broj grešaka je na zavidno *niskom* nivou.
- (13) His income *fell* last year.
  - a. Njegov prihod je *opao* prošle godine.

As to check whether the two concepts match in the two languages, we have given the Bosnian translation to each sentence. What we can notice is that both languages employ orientational metaphor. Physical basis: if you add more of a substance or of physical objects to a container or pile, the level goes up. (Lakoff and Johnson, 2003:16). If we fill a bottle with water, the level of the water rises; if we mow a lawn, the level of the grass goes down. All this is physical and experienced by the human being, and therefore present in human language. Illustration 1 from above is easily applicable here; we can easily follow the path from embodiment to the lexical concept of UP and DOWN.

Now, let's check another pair of concept, HIGH (SOCIAL) STATUS IS UP and LOW (SOCIAL) STATUS IS DOWN. The examples Lakoff and Johnson offer go as follows;

- (14) She'll *rise* to the *top*.
- (15) He is at the *peak* of his career.
- (16) He's at the *bottom* of the social hierarchy.
- (17) She *fell* in social status.

Similar examples we have in Bosnian language (*On je na dnu društvene ljestvice. Njegov status u društvu je značajno opao.*), but why do we perceive society spatially? Perhaps, whenever we think of society and the different relations within, we think in form of a pyramid where the more important (or successful) are up there. It is physically also justified since the human being perceives the sky as something valuable and not easily achievable (why not back and front or left and right? Well, because each person can go back and front and left and right, but only the very successful can go up). Here it is visible why these constructions are called orientational metaphors - It is the physical experience metaphorically taken, and put into language.

Metaphor in English and Bosnian prepositions

Having given the causes and genesis of concepts of/for prepositions, we will, henceforth, be operating on them. Metaphor is frequently described as using the known to explain the unknown. Say, we don't know what Juliet is like, but when Romeo says that 'Juliet is the sun'; we will know what he means just through experience. If metaphor uses the known to explain the unknown, what is known in preposition usage, and yet what needs be explained? Known is our physical body and reality around us – it gives rise to basic meanings of prepositions; unknown is anything not physical and therefore we use the physical to explain it. Physical meanings of prepositions are basic meanings of prepositions. Conclusively, each preposition has its basic meaning in the physical sense (see Appendix). The best example for this is that we use spatial prepositions to express time.

- (18) I'll be there *in* five minutes. / Biću tu u *za* pet minuta.
- (19) He came right *on* time. / Došao je tačno *na* vrijeme.
- (20) I'm going *through* hard times. / Prolaziim *kroz* teška vremena.

Isn't it that we have 'physical' prepositions for time here? Looking back at image schemas above, let's consider prepositions. The basic meaning of the English preposition *in* makes use of the image schema of CONTAINER; the basic meaning of *on* makes use of the image schema of CONTACT/SURFACE; *under* and *over* make use of the SCALE image schema, *below*, *beneath*, and *above*, too; *in front of* uses the CENTER-PERIPHERY image schema, *beside* as well. Let's consider Johnson's example which abounds in prepositions:

You wake *out of* a deep sleep and peer *out from* beneath the covers *into* your room. You gradually emerge *out of* your stupor, pull yourself *out from* under the covers, climb *into* your robe, stretch *out* your limbs, and walk *in* a daze *out of* the bedroom and *into* the bathroom. You look *in* the mirror and see your face staring *out* at you. You reach *into* the medicine cabinet, take *out*

the toothpaste, squeeze *out* some toothpaste, put the toothbrush *into* your mouth, brush your teeth *in* a hurry, and rinse *out* your mouth. (Johnson 1987: 331)

What we see in this example are prepositions metaphorically used. We said that the physical meanings of prepositions are the basic meanings, but here you wake ‘out of’ a sleep as if it were something physical. All examples have an underlying image schema concept – CONTAINER. Sleep, the bed, the room, stupor, the robe, the body, the bathroom, the mirror, toothpaste, and the mouth – all of these are metaphorically taken as containers. Now let’s look at the Bosnian equivalents for the above examples with prepositions:

- Wake *out of* a sleep – probudiš se *iz* sna
- Peer *out from* beneath the covers *into* the room – viriš *ispod* pokrivača *u* sobu
- Emerge *out of* your stupor – izlaziš *iz* stanja ukočenosti
- Pull yourself *out from* under the covers – izvlačiš se *ispod* pokrivača
- Climb *into* your robe – uvlačiš se *u* odjeću
- Stretch *out* your limbs – istežeš *u*dove
- Walk *into* the bathroom – ulaziš *u* kupatilo
- Look *in* the mirror – gledaš *u* ogledalo
- Your face staring *out* at you – tvoje lice bulji *u* tebe
- Take *out* the toothpaste – *izvadiš* pastu za zube
- Squeeze *out* some toothpaste – *iscjediš* paste za zube
- Put the toothbrush *into* your mouth – staviš četkicu *u* usta
- Brush your teeth *in* a hurry – opereš zube *nabrzinu*
- Rinse *out* your mouth – *ispereš* usta

All examples with prepositions have been italicized, in both languages. However, we frequently find that in the Bosnian examples verbs contain the preposition as their prefix (these have been both italicized and bolded). These verbs also have the underlying notion of CONTAINER as all other examples. The underlined examples use prepositions metaphorically. Some authors argue about how to settle a metaphor; we will adopt the view that wherever we have a *semantic tension*, the construction will be called a metaphorical one. A semantic tension is whenever something is used out of its basic context i.e. to explain something different. A case of semantic tension, we have in the underlined examples above.

“One of the most interesting things about image schemas is that they motivate important aspects of how we think, reason, and imagine. The same image schema can be instantiated in many different kinds of domains because the internal structure of a

single schema can be metaphorically understood.” (Gibbs and Colston, 2006:241)

In the underlined examples above the CONTAINER image schema is employed metaphorically, whereas in the other examples there is no semantic tension and no metaphor.

Time prepositions are basically metaphorical extensions of place prepositions.

- (21) Let’s meet *at* 10 o’clock. / Nađimo se *u* 10 sati.
- (22) It’ll rain *at* Christmas, they said. / Kiša će padati *na* Božić.
- (23) I saw him *on* Monday. / Vidio sam ga *u* ponedjeljak.
- (24) He was born *on* the first of July. / Rođen je prvog jula.
- (25) She was born *in* 1986. / Ona je rođena 1986-te.
- (26) He’ll arrive *in* the evening. / On će stići *navečer/uvečer.*

Time is an abstract concept so it’s easier for us to perceive it as space since we are aware about space in a physical sense. Examples (21) to (24) use the SURFACE concept to give time reference, whereas (25) and (26) use CONTAINER as the underlying concept. Both concepts are physical and spatial but here they are used to express time.

When it comes to translating prepositions one must be very careful, since they are frequently discrepant. *In* is *u* in its basic meaning, but “I’ve come *in* time” would be translated with “Došao sam *na* vrijeme”. As sentences (23) to (26) show, place prepositions metaphorically used for time are rather different from their respective synonyms in the other language. The English example in (23) makes use of the CONTACT concept whereas the Bosnian *equivalent translation* uses CONTAINER as its concept. Sentences (24) and (25) are even more difficult. The English sentences use CONTACT (23) and CONTAINER (24) whereas the Bosnian equivalent sentences don’t use prepositions at all. The accusative case in the Bosnian sentences makes prepositions redundant since they are incorporated in the accusative noun form. If we were to translate the English preposition literally (someone who isn’t native Bosnian) would search in vain. Sentence (26), again, uses different concepts (CONTAINER vs. CONTACT); and again the Bosnian preposition is ‘hidden’ as the noun’s (večer) prefix. This is of course a matter of language structure but what we have at play is metaphor.

English preposition	Basic concepts	Bosnian preposition
In	CONTAINER	U
On	SURFACE	Na
At	SURFACE	Kod
Between	CENTER-PERIPHERY	Između
From	LINK, ORIGIN	Od
To	PATH	Do

Table 2 – prepositions with their basic concepts

As can be seen in Table 2, the basic concepts of the respective prepositions *do* match, however, only in their basic concept i.e. meaning. E.g.:

(27) The children are *in* the house. / Djeca su *u* kući.

These two sentences employ the preposition in their basic meaning and henceforth we don't experience any difficulty in translation. However, if we opt for any of the metaphorical meanings of the same preposition we'd have to think twice while translating, e.g.:

(28) The train will be leaving *in* a few minutes. / Voz polazi *za* par minuta.

(29) We sold our car *in* the end. / *Na* kraju smo prodali naše auto.

(30) There isn't a cloud *in* the sky. / Nema ni olaka *na* nebu.

Whenever we have a case of preposition usage out of its basic concept, the preposition in the translation changes. This makes the translation of prepositions rather difficult. Were we to opt for the basic meaning of preposition at a hundred per cent frequency, mistakes would be unavoidable.

The basic concept of *on* is SURFACE/CONTACT, but if we use *on* out of its basic concept the Bosnian 'equivalent' preposition changes, e.g.:

(31) See you *on* Monday. / Vidimo se *u* ponedjeljak.

(32) I've just bought a book *on* economics. / Upravo sam kupio knjigu *o* ekonomiji.

(33) *On* his entry, I left. / *Po* njegovm ulasku, ja sam otišao.

At makes use of the SURFACE concept in its basic meaning, however, when used out of this context the Bosnian preposition changes, e.g.:

- (34) I bought this shirt *at* a low price. / Kupila sam ovu majicu *po* niskoj cijeni.
(35) This shop closes *at* five o'clock. / Ova prodavnica zatvara *u* pet sati.

“Through metaphor, we make use of patterns that obtain in our physical experience to organize our more abstract understanding. Understanding via metaphorical projection from the concrete to the abstract makes use of physical experience in two ways. First, our bodily movements and interactions in various physical domains of experience are structured, and that structure can be projected by metaphor onto abstract domains. Second, metaphorical understanding is not merely a matter of arbitrary fanciful projection from anything to anything with no constraints. Concrete bodily experience not only constraints the ‘input’ to the metaphorical projection but also the nature of the projections themselves, that is, the kinds of mappings that can occur across domains.” (Johnson, 1987:XV)

We have already mentioned that metaphor is used to explain the unknown by means of the known, but Johnson puts it quite clearly where metaphorical language originates from, namely, the patterns in metaphor have their roots in our physical being – a matter we stated just above. Concrete bodily experience constraints the input to metaphorical projection which is best observable in prepositions. If metaphorical language is structured in accordance with our bodily experience then prepositions of place should be the basic from which we extract other kinds of prepositions. The English preposition of place, *in*, is a basis for the metaphorical extension for the *time* preposition *in*. The reason for this is that we can experience the physical (place) preposition whereas time is an abstract concept. The same case we have with *at* and *on*, just like with the Bosnian prepositions *u*, *na* and *kod*.

We said that whenever prepositions are used in their basic meaning (now we can say the physical meaning) there is no difficulty in translation between Bosnian and English. However, metaphorical meanings of prepositions are understood differently. Metaphors have an experiential and cultural basis. Cultural differences make an English speaker perceive prepositions with metaphorical notion differently.

“In their metaphorical usages, however, spatial prepositions allow us to make finer distinctions in the abstract domains which we would not be able to make if we could not make use of the spatial metaphor.” (Radden and Dirven; 2007:303)

These ‘finer distinctions’ make the system of prepositions in one language more complex, but for the purpose of language economy it is justified. However, when one form of preposition has its meaning in different conceptual domains within one language, this makes translation more difficult since these ‘finer distinctions’ can never match to a hundred per cent.

Conclusion

In this paper we claimed that what makes prepositions difficult to translate is metaphorical language they contain. However, through the cognitive linguistics frame, we captured common basis of all human beings i.e. image schemas. Human beings are inevitably in a three-dimensional environment which is the basis for image schemas. What follows from this is that all human beings, more or less, experience similar stimuli from the outside world. Personal and cultural experience, have an impact on image schema creation, though. These experiential bases, as we have seen in Illustration 1 give rise to lexical concepts. Contrastively observed, we have come to the conclusion that both English and Bosnian prepositions remain with their respective counterparts (synonyms) in the other language. However, the further we drift away from the basic (physical meaning, as we have claimed), where the prepositions match with their image schemas, the more difficulties we have in translation. The reason for this discrepancy is metaphorical language in prepositions.

Appendix

Here we give some English prepositions with their etymology (taken from the online Oxford English dictionary (www.oxforddictionaries.com)).

1. **About** - Origin: Old English *onbūtan*, from *on* ‘in, on’ + *būtan* ‘outside of’ (see *but*)
2. **Across** - Origin: Middle English (as an adverb meaning ‘in the form of a cross’): from Old French *a croix*, *en croix* ‘in or on a cross’, later regarded as being from *a-* + *cross*
3. **After** - Origin: Old English *æfter*², of Germanic origin; related to Dutch *achter*
4. **Among** - Origin: Old English *ongemang* (from *on* ‘in’ + *gemang* ‘assemblage, mingling’). The *-st* of *amongst* represents *-s* (adverbial genitive) + *-t* probably by association with superlatives (as in *against*)
5. **Around** - Origin: Middle English: from *a-* ‘in, on’ + *round*

---

² Old english *aefter* (*behind*, *after*)

6. **For** - Origin: Old English, probably a reduction of a Germanic preposition meaning 'before' (in place or time); related to German für
7. **From** - indicating the point in space at which a journey, motion, or action starts
8. **Of** - expressing the relationship between a part and a whole
9. **Until** – Origin: Middle English: from Old Norse und 'as far as' + till (the sense thus duplicated)
10. **Upon** - Origin: Middle English: from up + on, suggested by Old Norse upp á
11. **Via** - Origin: late 18th century: from Latin, ablative of via 'way, road'
12. **With** - Origin: Old English, probably a shortening of a Germanic preposition related to obsolete English wither 'adverse, opposite'

Bibliography

- Asbury, A., Dotlačil, J., Gehrke, B., Nouwen, R. (2008), *Syntax and Semantics of Spatial P*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- Evans, V. (2007), *A Glossary of Cognitive Linguistics*, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Evans, V., Green, M. (2006), *Cognitive Linguistics An Introduction*, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Geeraerts, D. (2010), *Theories of Lexical Semantics*, Oxford University Press, Oxford, New York
- Gibbs, R.W., Colston, H. Jr. (2006), "The Cognitive Psychological Reality of Image Schemas and Their Transformations" IN Geeraerts, D., Dirven, R. And Taylor, J.R., *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, Mouton de Gruyter, Berlin and New York
- Johnson, M. (1987), *The Body in the Mind*, The University of Chicago Press, Chicago
- Lakoff, G., Johnson, M. (2003), *Metaphors We Live By*, The University of Chicago Press, Chicago and London
- Mandler, J. (2004), *The Foundations of Mind: Origins of Conceptual Thought*, Oxford University Press, Oxford
- Radden, G., Dirven, R. (2007), *Cognitive English Grammar*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia

- Saint-Dizier, P. (2006), *Syntax and Semantics of Prepositions*, Springer, Dordrecht
- Tyler, A., Evans, V. (2003), *The Semantics of English Prepositions*, Cambridge University Press, Cambridge
- Ungerer, F, Schmid H. J. (1996) *An Introduction to Cognitive Linguistics*, Longman, London/New York

Adi MASLO

**METAPHOR IN PREPOSITION USAGE – ON THE
TRANSLATION OF ENGLISH PREPOSITIONS**

This paper will eventually claim that what underlies prepositions is metaphor. Through cognitive linguistics we will analyze cases of metaphorical usage in English prepositions. We will show in what way metaphor is responsible for frequent mistakes when translating English prepositions into Bosnian. To prove this we will use two of the basic settings in cognitive linguistics i.e. image-schemas and embodied experience.

Key words: *metaphor, cognitive linguistic*

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera

mnikcevi@ffos.hr

JEDINSTVO PROSTORA I DUHOVNOGA ZAVIČAJA CRNE GORE I BOKE KOTORSKE*

U ovome radu autor ukazuje na vjekovnu povezanost prostora Boke Kotorske i njenoga zaleđa. Crna Gora i njeno primorje istorijski su povezani neraskidivim nitima. Autor ocrtava istorijske, sociološke, kulturne, jezičke i etničke osobine tih veza, apostrofirajući povijesno jedinstvo prostora Crne Gore i Boke Kotorske. U tekstu je dat pregled razvoja kulture, umjetnosti i osobito književnosti Boke Kotorske u periodima humanizma i renesanse te baroka i prosvjetiteljstva.

Ključne riječi: *Boka Kotorska, crnogorska književnost, istorija književnosti, humanizam, renesansa, barok, prosvjetiteljstvo*

U istorijskoj nauci odavno je poznato da je područje Boke Kotorske sve do XV vijeka bilo u sastavu, prvo srednjovjekovne Duklje, odnosno od ranog XI vijeka Zete. Na toj teritoriji će kasnije, u oblastima jugozapadno od rijeke Morače i Zete, izrasti današnja Crna Gora. Ekspanzivnim prodorima Otomanskog carstva (Turaka) i Mlečana veći dio južnoslovenskih zemalja, pa samim tim i Crnogorsko primorje i dio klasične Crne Gore, padaju pod tuđinsku, mletačku i tursku vlast. Iako su se prvi crnogorski samostalni vladari, Balšići i Crnojevići, u grčevitim sukobima odupirali okupatorskim nasrtajima, oni su u neravnopravnoj borbi, raznim načinima: prevarama, političkim smicalicama, zatvorskim kaznama, mučenjima, fizičkim torturama i ubistvima, onemogućavani da se održe *na vječnoj poharici*, kako reče Stefan M. Ljubiša.

Poslije nestanka države Crnojevića, Crnogorsko primorje će postepeno sasvim pasti pod mletačku i tursku vlast. Mlečani su nastojali takođe raznim neprijateljskim mjerama, političkim i drugim, privrednim, sredstvima, da Primorje izoluju od njegovoga prirodnog, crnogorskog zaleđa, pa su najčešće

---

* Ovaj rad odlomak je iz rukopisa Istorije crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine.

ograničavali i zabranjivali trgovinu s Crnom Gorom i kontakte s njezinim stanovnicima. U najtežim ratnim trenucima, ekonomskim krizama, zabranjivali su Primorcima da svojim sunarodnicima pomažu u oružanim borbama, da im prodaju ribu, so i druge primorske artikle, da nabavljaju od njih raznovrsne stočne proizvode i poljoprivrednu robu. No, uprkos takvim ograničenjima i zabranama, veze između slobodnoga dijela klasične Crne Gore i Primorja, kao i onih krajeva koji su se nalazili pod Turcima u severnome dijelu, uz granicu Bosne i Srbije (Pljevlja, Bijelo Polje, Sandžak, Plav i Gusinje), nijesu nikada prestajale. Upravo, usljed zajedničkih potreba i interesa, tokom dugoga vremena, među njima se razvila čvrsta uzajamnost, međusobna povezanost, upućenost jednih na druge. Ukratko, formiralo se jedinstvo u otporu protiv zajedničkog mletačkog i turskog neprijatelja. To jedinstvo dostići će najveći zamah u periodu vladavine crnogorskih vladika iz raznih plemena i naročito vladika iz porodice Petrovića u XVIII i XIX vijeku. U tome periodu, pored toga što su neznatno održavani privredni i samo donekle prosvjetno-kulturni i drugi kontakti, nastojalo se da se kontinuirano očuva uticaj posredstvom duhovne jurisdikcije cetinjskih mitropolita, osobito među pravoslavnim vjernicima i to u onim krajevima u kojima su ranije upravljali Balšići i Crnojevići, tj. na područjima koja su „pripadala“ Turskoj i Mletačkoj Republici, odnosno docnije drugim brojnim osvajačima (Astrougarskoj, Austriji, Francuskoj, Rusiji i slično).¹

Crna Gora i njezino Primorje bili su upućeni na međusobne kontakte ne samo putem trgovačkih i drugih vidova privredne i prosvjetno-kulturne saradnje, nego i na bazi mnogo dubljih, zakonitijih i suptilnijih niti, što će reći da su neposredno sušedstvo, rodbinski i kulturno-prosvjetni kontakti, bili jedan od važnih faktora njihova duhovnog zbližavanja i međusobnog povezivanja. Stanovništvo naznačenih krajeva, i pored dugotrajnoga tuđinskog prisustva, nasilne razjedinjenosti, asimilatorskih težnji neprijatelja, nije nikada napuštilo svoje prirodne socio-etničke veze s crnogorskim narodom. Naprotiv, građanstvo u Crnogorskom primorju, koje je bilo ekonomski dobro razvijeno, kroz čitavo vrijeme prisustva tuđinske vlasti, bilo je snažan oslonac Crnogorcima, a i samo je, kao što ćemo nadalje preko književnoistorijskih fakata pokazati, zajedno s njim učestvovalo u oslobodilačkim borbama i uzajamnim zbližavanjima. Taj nukleus zajedništva je Crnogorcima, tokom nekoliko vjekova, značio jedini „prozor u svijet“. Sa svih strana stiješnjeni neprijateljima, teško dostizni u svojim klancima i planinama, Crnogorci su preko Primorja jedino mogli održavati političke, trgovačke, kulturne i druge duhovne kontakte s da-

¹ Vuk Karadžić izričito kaže: „Oni su (crnogorske vladike – M. N.) do našijeh dana upravljali duhovnijem poslovima u Primorju od Dubrovačke oblasti do turske granice. Skoro sve danas žive tamošnje popove rukopoložio je (...) vladika Crnogorski Petar I. i do 1808. Godine on je rukopolagao popove i iz Dalmacije“ (Vuk Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1929, 39).

leko razvijenijim narodima i naprednijim civilizacijama Zapada. S obzirom na to da se o društveno-političkim odnosima Crnogoraca i Primoraca iscrpnije pisalo, pretežito u historiografiji i književnoj istoriji², mi ćemo se, ipak, ukratko, u sumarnom pregledu, zadržati na odnosima Primorja i Crne Gore. To ponajprije da pokažemo njihovo duboko i čvrsto jedinstvo, koje će bitno uticati na postanak i razvoj ne samo književnosti već i sveukupnoga duhovnog i kulturnog razvoja i stvaralaštva. Zapravo, najznačajnije tvorevine umjetnika Boke Kotorske i Crne Gore biće umnogome inspirisane životom tih sredina; preko njihovih tvorevina progovoriće mnogi problemi koji su tištali autohtono stanovništvo i u Crnoj Gori i u njezinom Primorju. Uz to, nastojaćemo da u najkraćim crtama prikažemo ambijent, da istaknemo tekovine duhovne kulture, tradiciju, etos jednoga i drugoga kraja (Crne Gore i Primorja), što će reći, one zajedničke agense duhovno-zavičajnoga života koji su najveće stvaraocice Boke i Crne Gore učinili reprezentima svojega naroda. Sve što smo ovdje kazali dopunićemo još i spoznajama da je kod Bokelja i Crnogoraca bila izuzetno istaknuta svijest da stanovnici Crne Gore i Primorja pripadaju jednom narodu, da imaju duboko zajedničku istorijsku prošlost, crnogorski jezik, iste obrede i običaje, krsne slave, etiku i moral, da imaju zajedničku kulturu i vjekovnu zajedničku duhovnu tradiciju, slobodarsku tradiciju, junački agon, identitet i domovinu.

O tome da su Primorci i Crnogorci posedovali svijest da pripadaju istom narodu, mogu da pokažu pojedini, s teškom mukom sačuvani istorijski zapisi, epistolarne forme, poslanice i drugi književno-istorijski mikro i makro oblici koji su ostali, ipak, ne samo predajom već i u formi zapisa i dokumenta, sačuvani tokom nekoliko vjekovâ tuđinske uprave, uprkos tome što je neprijatelj nastojao da u zametku zatre sve tekovine njihove materijalne i duhovne

² O vezama Zete, odnosno Crne Gore sa Primorjem pisali su, između ostalih, sljedeći autori: A. Majkov, *Istorija srpskog naroda* (prevod Đura Daničića), Beograd, 1876; Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896; Stanoje Stanojević, *Naši vladari*, Beograd, 1927; Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1920; Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933; Marko Dragović, *Istorija Crne Gore I dio*, Podgorica, 1935; Risto J. Dragičević, „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935, 129–136, 193–200, 267–273; Slavko Mijušković, „Njegoš i Boka“, *Istorijski zapisi*, god. XVI, knj. XX, sv. 3, Titograd, 1963, 377–401. Potrebno je napomenuti i to da smo se u ovom dijelu izlaganja služili tradicionalnom terminologijom za odrednicu Primorci i Crnogorci. Naime, ti pojmovi u našoj upotrebi imaju geografsko-regionalno značenje, iako se može pomisliti da se ovdje suprotstavljaju Primorci Crnogorcima, izraz Crnogorci je nacionalni termin i stoji na višoj razini nego termin Primorci. U članku „Kanjoš Macedonović je istorijska ličnost“ (*Pobjeda*, Titograd 12. novembra 1977. godine, 12), dr Ljubomir Zuković, pored toga što je donio jedan dokumenat iz Mletačkoga arhiva kojim se zaista, prvi put, potvrđuje da je Kanjoš istorijska ličnost, kaže: *da nam je prošlost bila takva* (misli na naše narode – M. N.) *da ni najvažnije događaje iz nje nije imao ko zabilježiti, a i ono što je zabilježeno samo je pukim slučajem moglo preživjeti brojne razure, skrivanja i razur...*

kulture. Za dokaz navodimo odlomak iz pisma narodnog zbora iz Grblja od 6. septembra 1743. godine koje je upućeno glavarima, *crnogorskimjema, brckijema i paštrovskimjema*:

Čujemo da se kupite svi glavari, da za to vidite, zato i mi šaljemo od naše bande dva kneza i protopopa k vama, i vidite crkvi način (...) zašto ta manastir nije jednoga plemena ili jedne nahije, no sve Skandarije i Primorja (...). I sad nemamo što čuvat, ni gledat, no ta manastir, oklen izlazi zakon i vjera (. .). No znamo, da je to crkva naša ka i vaša, i mi je služimo bolje nego tko drugi, a mi milostinju davamo sto najbolje možemo i gotovi smo za nju vazda i dušu položiti i imaće (. .) valja i mi hristijani koji smo pod tom crkvom, da sa komu učinimo rataj i momci (...), a manastir naš, ka i vaš ...³

Nekoliko godina kasnije Vasilije Petrović u pismu mletačkom principu (15. jun 1757) izričito veli da se *Zećani, Brđani i Primorci zovu Crnogorcima*.⁴

A u pismu od 29. marta. 1758. godine Mihailu Larionoviću Voroncovu, vladika Vasilije Petrović, ne samo da izražava svijest o tome da su sve okupirane teritorije Crnogorskoga primorja, i one koje su potpale pod vlast Mletačke Republike kao i one što su se nalazile u sastavu Skadarskoga i Hercegovačkoga sandžakata Turske Carevine, djelovi Crne Gore, nego još govori i o kneževima i vojvodama na tim istorijskim područjima.⁵

Vladika Vasilije je osobito radio na učvršćenju odnosa Crne Gore s Primorjem nakon svog povratka iz Rusije 1754. godine. Da bi u Primorju mogao što uspješnije razviti svoje crkvene i političke akcije, a i da bi bio u neposrednijem kontaktu s narodom iz toga područja, on kupuje novcem i neka imanja na toj teritoriji, podiže novu crkvu u Mainama, pa čak isplaćuje i neke zaostale dugove manastira Stanjevići.⁶ U tome manastiru on ciljano saziva narodne zborove Crnogoraca, Brđana i Primoraca; traži od njih podršku i jedinstvo, nagovara ih na bune, a naročito podstiče na borbu plemena Pobora, Maina i Grblja, kako bi se oslobodilačkim ratovima *trgli robstva* i ujedinili ne samo s Crnom Gorom, već i šire, u zajednicu južnoslovenskih naroda.⁷

---

³ R. J. Dragičević, „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935, 129–136, 193, 200, 267–273, 198.

⁴ „Preписка mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih vladara 1752–1759“, *Spomenik*, LXXXVIII, Drugi razred 69, SKA, Beograd, 1938, 47.

⁵ Isto, 58.

⁶ Vladan Đorđević, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912, 94.

⁷ Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, 394.

Savremenik vladike Vasilija, Sava Petrović, a i njegov agilni nasljednik Šćepan Mali, nastavljaju politiku u istom duhu prema Primorcima. Osobito je Njegošev prethodnik i stric, „kongenijalni“ Petar I Petrović, nastojao da Crnoj Gori, uz druga plemena, prisajedini Crnogorsko primorje. Njegova je aktivnost došla do izražaja ponajviše u vrijeme propasti Mletačke Republike (1797), a i docnije. U jednome istorijskom izvoru stoji da je među prvima Budva opredijelila *za svoga pokrovitelja, zaštitnika i sudiju Petra I Petrovića, (...) mnogoslavnoga Arhiepiskopa i Mitropolita Crnogorskoga*. Koliko je on vodio brigu o Primorcima kao dijelu svoga naroda, mogu da pokažu i pojedini citati članova njegova *Zakonika* iz 1799. i 1802. godine. Tako, na primjer, u članu 17. čitamo:

(...) koji lupež po danas ukrade vola ili konja u kojemu drago mjestu u Crnoj Gori i u Brdima, ili u Primorju našoj braći prijateljima (...) da se takvi lupež ima proćerati jednako kao i ubivaoc.

A u članu 18. stoji:

Za sadržati s Primorcima mir i tišinu susjedsku, koje prinosi na obje strane vzaimnu korist i sreću, zabranjuje se svako samovoljstvo i osveta...⁸

Da je Petar I Crnogorce i Primorce smatrao istim narodom, mogu da potvrde i njegove brojne poslanice koje je slao raznim bratstvima i plemenima: Bokeljima, Grbljanima, Poborima, Paštrovićima, Rišnjanima i dr. Tako, u poslanici *Bokeljima* (datirana 6. marta 1804) piše:

*Ja ne spominjem kletvoprestupnoga Vučetića neblagodarnosti i smutnje što je činio, budući to cijeli naš narod od **Primorja i Crne Gore** (kurziv M. N.) vidi i znade...⁹*

Osobito je Petar I u vrijeme zajedničkih crnogorsko-primorskih pobuna i borbi protiv austrijske i francuske vojske pozivao Bokelje na zajedničke dogovore. Primjera radi, na Skupštini u Dobroti (29. oktobra 1813) zaklinju se da će i jedni i drugi dijeliti istu istorijsku sudbinu:

Dvije pogranične provincije Crna Gora i Boka zaklinju se uzajamno gospodom Bogom, da će biti vjerne i svagda u svakom slučaju i događaju ostati ujedno sastavljene . . ., da će obadvije dijeliti istu sudbinu ...¹⁰

⁸ *Zbornik sudskih zakona... za Kraljevinu Crnu Goru*, Cetinje, 1912, 11–12.

⁹ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima, i Primorcima*, izd. II, za štampu priredio Dušan D. Vuksan, Cetinjsko istorijsko društvo, Cetinje, 1935, 45.

¹⁰ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice...*, 233

Snažan uticaj i ugled u Crnogorskom primorju nije prestajao za cijelog života Petra I. On je čestim posjetama, boravcima ne samo u manastiru Stanjevićima, nego i u drugim manastirima: Podmajinama, Savini, Kotoru i Herceg-Novom, nastojao da taj uticaj osnaži, narodnosno i vjerski ojača. Iz tih manastira slao je svoje odluke i poslanice.¹¹ Koliko mu je bilo stalo do dobrih i bratskih odnosa između Crnogoraca i Primoraca, može da pokaže i njegova poslanica (dat. 15. juna 1829), u kojoj decidirano moli Crmničane koji graniče s Primorjem da se u vrijeme razgraničenja s Austrijancima:

*ne bi koji njihovom poslu protivio, ili koje smutnje učinio, ili ikakve protivne i neskladne riječi progovorio, već da se poštuje njihova vlast i volja kako bi videli na koja će mjesta mergine postaviti i ako ih po staroj vazdašnoj granici postave, to će i za nas Primorce ljevše i milije biti.*¹²

Odnosi između Primorja i Crne Gore postali su naročito čvrsti u vrijeme dolaska na vlast Petra II Petrovića Njegoša. Njegoševe veze s Bokom i Bokeljima datiraju još od njegove rane mladosti.¹³ Polazeći od prijateljstva, čvrstih odnosa koje je svojevremeno s tim dijelom svoga naroda stvorio njegov stric Petar I, Njegoš je nastojao da ih produbi, ojača i razvije do nacionalnog oslobođenja i konačnog ujedinjenja Primorja s Crnom Gorom. U Njegoševo vrijeme Crnogorci su još više nego ranije odlazili u Primoje ne samo radi trgovine, već su se tamo sve češće orodaavali i u velikom broju naseljavali. I Njegoš je, pored toga što je sâm neposredno kontaktirao s narodom, sve više razvijao i uspostavljao čvrste veze (ponekad i tajnim kanalima) preko svojih ljudi koje je imao gotovo u svim krajevima Crnogorskog primorja. Tako je, na primjer, u Budvi održavao čvrste kontakte sa sveštenikom iz Pobora Ivanom Zecom. Preko njega je tajno nabavljao oružje, a u nerodnim godinama stvarao je na područje Budve magacine hrane, žita, soli, ribe i oružja. Mnogo taktičniji, vjerski tolerantniji od svojih prethodnika, Njegoš je naročito nastojao da se što neposrednije približi katoličkom življu u Boki.¹⁴ Zbog toga je, iako pravoslavni vladika, bio neobično cijenjen i voljen od Bokelja-katolika. U vrijeme proputovanja, ljetovanja i liječenja u Boki, Njegoša podjednako s

---

¹¹ Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, 159–160.

¹² Petar I Petrović, *Freske na kamenu*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1965.

¹³ Veze s Primorjem započinju još od Njegoševe dvanaeste godine, od vremena kad ga je njegov stric Petar I uputio sredinom 1825. godine na školovanje kod topljanskog paroha Josifa Tropovića.

¹⁴ Vojislav P. Nikčević, „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Kotorske“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja, Tivat, 2006, 105–130.

toplinom i svesrdnošću primaju i u pravoslavnim i u katoličkim porodicama.¹⁵ U literaturi se ističe da je osobito imao srdačne, prijateljske susrete s porodicom Ivanovića i Lumbardića¹⁶, o čemu je i sâm pjesnik ostavio svjedočanstvo u pjesmi *Srbin Srbima na čast zahvaljuje*¹⁷, tvorevini nastaloj, ne samo iz prigodnih razloga, nego i dubokih osećanja bratstva, povjerenja i poštovanja prema svojim sunarodnicima u Boki. Njegoš je i svoj prvi veći spjev *Glas Kamenštaka* prvobitno posvetio katolicima Matu i Jozu Ivanoviću.

Njegoš je, dakle, ne samo ličnim stavom, već i poetskim sastavima, nastojao u Bokeljima iz Crnogorskog primorja probuditi iskru ljubavi i slobode, postaći Primorce na konačno ujedinjenje s Crnom Gorom. Zato Slavko Mijusković i kaže da su oni u njemu gledali, još od njegova dolaska na vlast, ličnost koja će ih *jednog dana osloboditi i trajno ujediti s braćom Crnogorcima*, da su u svojoj ljubavi, prvrženosti Njegošu ispoljili simpatije prema slobodi i nacionalnom ujedinjenju.¹⁸

Austrijske vlasti nastojale su raznim sredstvima, zabranama, uhodama i drugim tajnim kanalima¹⁹ da onemoguće Njegošev uticaj kod sunarodnika u Crnogorskom primorju. Zabranjivali su mu, pored ostaloga, i činodejstvovanje u bokeljskim crkvama. Smatrajući da su manastiri u Stanjevićima i Mainama, kako u prošlosti, tako i u vrijeme Njegoševo, glavna žarišta crnogorsko-bokeljskih veza, Austrija je već od samog Njegoševa dolaska na vlast nastojala da ih preotme.

*...Time će se vladici oduzeti svaki povod da svakog časa silazi na naše („austrijsko“ sic! – M. N.) područje, da ostane nedjeljama i ponekad mjesecima; da povlači sa sobom čitave čete stanovnika one pokrajine, i da širi nadu našim podanicima uspavajući upliv, koji proizlazi iz identičnosti vjere, i koji sva nastojanja javne vlasti nijesu dovoljna da rasprše.*²⁰

Njegoševa pojačana aktivnost prema Crnogorskom primorju naročito se osetila u vrijeme nacionalno-revolucionarnih promjena 1848. godine. I baš tada nastupa period ubrzanog razrješavanja mnogih naraslih nacionalno-di-

¹⁵ Slavko Mijušković u cit. članku, 137, tvrdi da se i danas u tim porodicama čuvaju predmeti kojima se Njegoš služio, njegove slike, pojedini primjerci knjiga s posvetom izdanja njegovih djela.

¹⁶ *Celokupna dela P.P. Njegoša*, knjiga druga, Prosveta, Beograd, 1953, 444.

¹⁷ Isto, 1–10, 61–70.

¹⁸ Slavko Mijušković, cit. članak, 379.

¹⁹ Ljubo Vlačić, „Vladika Rade po spisima tajne arhive namjesništva dalmatinskog“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. VII, sv. 1–2, Beograd, 1927, 73–84.

²⁰ Ljubo Vlačić, „Zabrana svečanog dočeka Njegoša u Dalmaciji na povratku iz Rusije“, *Zapisi*, I, Cetinje 1930, 369.

jalektičkih suprotnosti. Naši neslobodni narodi, a među njima i stanovništvo Crnogorskoga primorja, agilnije se uključuje u revolucionarno-oslobodilačka gibanja, u političko-ekonomska i kulturna previranja Boke Kotorske. Njegaš sve više potajno pomaže ustaničke težnje svojih Primoraca, osobito pobunjeničke Grbljane, u namjeri da se oslobode i pripoje Crnoj Gori. U trenucima nacionalne dezorijentacije, kada je postajala opasnost da se Bokelji, ponovo pripoje Veneciji, on otvoreno istupa protiv pristalica takve ekspanzionističke politike, ukazujući na uzajamne bratske odnose i oštro im naređuje *da budu srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti*.²¹ A u jednom pismu on, između ostaloga, otvoreno kaže:

*Boka je i Crna Gora tako spojena kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik, i jedan bez drugoga ne može živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca i gotov sam vazda s vama zlo i dobro dijeliti.*²²

Sudbonosni trenuci crnogorskoga naroda, u vrijeme sazrijevanja ideje o zajedničkoj južnoslovenskoj zajednici, uveliko će uticati i na bokokotorskog zavičajnika Stefana M. Ljubišu, koji je velikim dijelom bio izravni promatrač svih nacionalnih procesa i gibanja u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori. I on je, bez obzira na to što je čitavoga života bio upleten u političke borbe i akcije u okviru austrougarskoga državnog organizma, dubokim nitima svojega nacionalnog i narodnog bića bio vezan za sudbinu crnogorskoga naroda. Iskazujući sud u svojim pripovijestima da postoji *slobodna Crna Gora*, on je nedvosmisleno naglasio misao da uporedo s njom postoji i ona druga, neslobodna, upravo ona Crna Gora koju geografsko-prostorno čine dijelovi koji su ulazili u sastav Turske Carevine, kao i oni primorski areali koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću u Boki Kotorskoj. U predgovoru prvog izdanja zbirke *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875), on, iznoseći programske ciljeve svojih pripovijesti, ističe da mu je namjera da njima *očuva nekoliko znamenitih događaja svoje otadžbine*. Lako se da uočiti da je ovđe izraz „otadžbina“ upotrijebljen strogo u najužoj semantičkoj vezi s prostorno-nacionalnim omeđenjem koji je fiksiran naslovom njegovih pripovijedaka. Pišući o Ljubiši kao *osnivaču moderne crnogorske proze*, historičar dr Branko Pavićević s pravom je istakao da su uzalud tuđinski gospodari i asimilatori, kao u ranijim epohama tako i u Ljubišino vrijeme, pokušavali da udare čvrsto omeđene granice između Primoraca i Crnogoraca. Sve su to bile samo vještačke barijere, koje

---

²¹ Pavao Butorac, „Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848“, *Rad JAZU*, knj. 260, Zagreb, 1938, 153.

Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, knjiga šesta, III izdanje, Beograd, 1974, 165.

²² Isto, 165.

je narod jednoga i drugoga kraja smatrao prolaznim i privremenim.²³ I u nastavku on decidirano piše:

*da čitav taj prostor i ljudi na njemu, običaji i navike, misaonomoralna stvarnost, sveukupni život i stremljenja, pulsiraju u Ljubišinoj prozi kao neraskidiva cjelina, jedinstveno usmjerena ka zajedničkoj sudbini i boljim izgledima za budućnost.*²⁴

Kad se imaju u vidu iznijeti momenti, normalno je očekivati da će i književna djela pisaca bokokotorskoga areala, poput usmenoga narodnog stvaralaštva i ostalih tvorevina koje ulaze kao trajna vrijednost u crnogorsku književnu tradiciju, sadržavati u sebi onaj tihi nukleus otpora, nasrtajima zla i tiranije, to jest da će aktivno odražavati prostor i vrijeme Crne Gore i Boke Kotorske kao jedinstvene matične zemlje. Zapravo, egzistencijalna ugroženost našega naroda, na prostorima o kojima je ovđe riječ, nametala je književnom fenomenu bokokotorskoga kruga, prije svega društvenu funkciju i oslobodilački zadatak: za nju je (sredinu) predstavljala *etničku inspiraciju*. Zato se i može reći da su književna djela u drugoj polovini XIX i osvitu XX vijeka nastajala ne samo iz estetičko-doživljajnih, umjetničkih pobuda, nego prevashodno i iz društveno-istorijskih, nacionalnih i oslobodilačkih poriva. Drugim riječima, literarna djela pisaca toga prostora, pored svoje umjetničke vrijednosti imaju u svojoj biti prevashodno i društveno-nacionalnu oslobodilačku funkciju. Konkretno, ona se ogleda u tome što, recimo, Ljubišine najznačajnije tvorevine izražavaju sudbinu svoga naroda, sadrže u sebi teme i motive odbrane, postulate postojanja nacionalnoga crnogorskog bića i identiteta:

Otpor odnarođavanju, osipanju, raspadanju sopstvenog integriteta, otpor agresiji na sopstveno biće – jezičko, kulturno, fizičko od strane moćnih susjeda: Austrije, Italije, Turske i drugih. Svojim djelom Ljubiša se višestruko bori i suptilno. Njegaš se sudara s agresorom, jer to može i mora, Ljubiša vješto rastače njegove mjere pretvarajući da mu služi, jer drugačije ne može. Kad je zaprijetilo odumiranje, u svakodnevnoj upotrebi narodnog jezika, u našem primorju otuđenom neprijateljskim državnim granicama, Ljubiša zaranja u dubine jezika i iznosi narodu na vidjelo njegova fantastična bogatstva; kad je zaprijetilo masovno odnarođavanje, Ljubiša okreće svoje pripovijedanje u istorijsku dubinu narodnog bića, do vremena Crnojevića i drugih – time

²³ Dr Branko Pavićević, „Osnivač moderne crnogorske proze“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1976, 815.

²⁴ Isto, 815–816.

*narodu vraća istorijsko sjećanje, jer je osjetio da je gubitak toga pamćenja isto sto i nepostojanje.*²⁵

Poslije svega rečenog nužno je ukazati i na to da je Boka Kotorska sve vrijeme svoje burne istorije, još prije naseljavanja, a posebno od udomljavanja slovenskih naroda, predstavljala ne samo u književnom već uopšte u kulturnome i civilizacijskome pogledu (uz dubrovački i dalmatinski areal) najrazvijeniji dio Mediterana. Smještena u primorskome pojasu, to je mogla postići zahvaljujući svojem graničnome geopolitičkom, društvenome i kulturnome položaju, lokaciji na samom rubnom razmeđu Istoka i Zapada. Oduvijek su, dakle, preko Boke Kotorske išle granice polarizovane sfere zapadne i istočne civilizacije, sudbonosnih godina razdvajanja Vizantijskog i Zapadnog carstva 395. i 1054. godine kad su se razdvojile istočna, pravoslavna i zapadna, katolička crkva. Zbog svega toga, bilo je nužno posvetiti ovaj istorijsko-kulturološki ekskurs Boki Kotorskoj, kako bi se što bolje približili njezini kulturni, pa samim tim duhovni i književni sadržaji u drugoj polovini XIX, koncem i u osvitu XX vijeka.

Boka Kotorska – kolijevka zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije

Odavno je poznato da su u Boki Kotorskoj, kao uostalom i u cijelom primorsko-dalmatinskom pojasu, u najranijem slovenskom periodu redovnici iz Italije izvršili svojevrsnu kulturnu misiju – pokrštavanje bokeljskih, to jest dukljanskih i svih drugih susjednih Slovena. Preko Boke, kao i cijeloga dalmatinsko-dubrovačkoga prostora, dolazili su mnogi književni i kulturni podsticaji; nastajale su tekovine zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije. Zbog svega toga, a i po svojim izvanrednim ljepotama, Boka Kotorska pošeđuje danas neprocjenjivi kulturni i duhovni značaj.²⁶ Brojne su starine, spomenici pismenosti i književnosti, građevinske, slikarske i sakralne umjetnosti, koje čine korpus tih drevnih starina, ponajviše stari spomenici sakralne i profane umjetnosti, rukopisne knjige, inkunabule, stare štampane i rijetke crkvene i svjetovne knjige koje su stvarali Bokelji u Boki, ali i u kasnijim razdobljima i van nje na čestim izbivanjima i pomorskim putovanjima i to na svojim maternjem, crnogorskom jeziku, kao i na drugim jezicima: latinskom, talijanskom, francuskom i drugim. U drugoj, ne manje značajnoj skupini starina u Boki, ubrajaju se vrijedni spomenici pismenosti i stare književnosti koji su vremenom zatečeni na tom arealu. Nerijetko su ih stvarali pri-

²⁵ Branko Banjević, „Prirodni putevi ka sintezi“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1974, 1566.

²⁶ Milorad Nikčević, „Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokrštavanja dukljanskih Slovena/littérature de Boka kotorska à lalumière de la christianisation des slaves du sud“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja 2006, 96–103.

padnici raznih nacionalnih kultura i konfesija. Naslonjena na bogate kulturne slojeve antičkih primorskih gradova, Boka Kotorska je postala veoma rano jedno od značajnih kulturnih središta. No da bi se kulturni procesi u Boki bolje sagledali, potrebno je ovđe dati kratak književnoistorijski i povijesni pregled još od najstarijih vremena. Ovo ponajprije što su upravo rani periodi Boke Kotorske nedovoljno naučno obrađeni, istorijsko-književno u nauci zamućeni, pa čine i danas kamen spoticanja oko kulturnog nasljeđa. Duhovne i kulturne tekovine Boke Kotorske svojataju se kao tradicija ovoga ili onoga naroda, pa se u stvari stvaraju nepotrebne tenzije bez obzira na to što taj korpus duhovnog bogatstva u Boki danas čini multinacionalnu tradiciju bogatijom, njezinu mozaičku i kulturološku sliku raznovrsnijom, a samim tim i univezalnijom. Već smo ranije u jednom članku, povodom rasprava o koncipiranju crnogorske enciklopedije,²⁷ eksplicite pokazali da kulturne vrijednosti iz ranijih perioda, koje su stvarane na području Crne Gore, što će reći i njezina sastavnog dijela Boke Kotorske, *baština (su) crnogorskog naroda. Nastale su u susretima, dodirima, interferencijama i prožimanju sa srpskom i hrvatskom kulturom, a takođe i sa kulturama drugih južnoslavenskih i evropskih naroda. Tome doprinosi zajednički štokavski dijalekatski sistem Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca; jezički uticaji ostalih južnoslovenskih, balkanskih i evropskih naroda na jezik Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u Crnoj Gori žive i služe se tim jezikom.*²⁸

Prvo se Boka Kotorska nalazila u sustavu Ilirika. Negđe sredinom III stoljeća prije nove ere na prostorima današnje Crne Gore i severne Albanije, pa samim tim i geopolitičkog prostora Boke Kotorske, oformljena je Ilirska Kraljevina. A to dalje znači da se u njoj od tada odvijala etnogeneza Ilira kao naroda. Nakon zbacivanja s vlasti ilirskog kralja Genecija (187–167. prije n. e.) njegova je država dovedena u političku zavisnost o Rimskoj Republici, a već 40–ih godina stare ere Oktavijan August, kasnije prvi rimski imperator, postaje gospodarem Ilirika, u čiji sastav ulaze i prostori bivše Ilirske Kraljevine, što će reći područja današnje Crne Gore. Od tada se u Boki Kotorskoj počinje vršiti rimska asimilacija dotadašnjih Ilira. Još od 11. godine n. e. raniji Ilirik, pod nazivom Dalmacija (= pomorska zemlja) dobiva status rimske carske provincije, a njezin najjužniji dio (prostor današnje Crne Gore i severne Albanije) postaje posebna administrativna jedinica pod nazivom *Naronski konvent*. Spomenute 395. godine rimski car Teodosije I izvršio je podjelu svoje Imperije na Zapadno i Istočno Rimsko carstvo (Vizantija). Od tada je provincija Prevalis (Prevalitana), što će reći današnja Crna Gora, pa samim tim i Boka Kotorska, ušla u sustav Istočnoga Rimskog Carstva.

²⁷ Milorad Nikčević, „Stavovi i koncepcije u Nacrtu Enciklopedije Crne Gore“, u: *Književna približavanja* (Rasprave/eseji/prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 122–125.

²⁸ Isto, 125.

Nakon doseljenja Slovena, u južnoslovenskoj etapi razvoja, krajem VI i početkom VII vijeka, na tlu provincije *Prevalis* nastala je *sklavonija Duklja*. Prvo se organizovala kao odbrambeno-oslobodilački savez slovenskih plemena, a potom u otporu prema Vizantijcima i drugim neprijateljima nastaje, sredinom IX stoljeća, od doseljenih Slavena iz Polablja – Pomorja (područja bivše Istočne Njemačke) i zatečenih Iliro-Romana i pripadnika drugih etnikuma, *država Duklja (Dioklija, Dioklitija)*. Ona predstavlja novoformirani etno-amalgam – Dukljanske Slovene/Dukljane što će reći najstarije pretke današnjih savremenih Crnogoraca.

Kad su se Južni Sloveni naselili na Balkansko poluostrvo, mogli su primiti hrišćanstvo iz dvaju centara: Carigrada i Rima. U onom vizantijskom području, gdje je bio uticaj Carigradske patrijaršije, još od ranog perioda dozvoljavala se upotreba narodnog jezika i pisma u crkvi, pa je samim tim vršeno propovijedanje i širenje hrišćanstva na narodnom jeziku. I vizantijski dvor, ponajprije iz političkih razloga, ne samo da nije takvome širenju pravio smetnje, već je zacijelo podsticajno djelovao da se ono širi na jezicima paganskih varvara. Suprotno od Vizantije, drugačije se postupalo na području uticaja latinske (rimске crkvene sfere). Tamo je kultivisano mišljenje da je sam Bog odabrao samo tri posvećena jezika: hebrejski, grčki i latinski. Dakle, na tim se jezicima može slaviti Božje ime, smiju se prevoditi svete knjige i propovijedati hrišćanstvo. To je vrijedilo i za zemlje klasične Dalmacije i naravno Boke Kotorske, koje su inače bile pod supremacijom vizantijske pokrajine, zato što su se nalazile u domenu zračenja i uticaja latinske crkve. Takvo je shvatanje bilo prepreka za širenje hrišćanstva na slovenskome jeziku, a time i dugo vremena smetnja za nastanak slovenske pismenosti i uopšte pojavu nacionalnih pisama i književnosti.²⁹

Upravo se ovđe otvara i pitanje nastajanja prvih kulturnih relikata i tekovina nakon doseljenja slovenskog naroda na tlu današnje Boke Kotorske. Kao što smo to već rekli, na cijelom prostoru najstarije države Duklje, kasnije Zete, tamo do sredine IX vijeka, a osobito u bokokotorskom primorskom pojasu, dovršen je veoma rano i uspješno proces hristijanizacije slovenskog stanovništva. Tu misiju pokrštavanja Slovena Boke Kotorske izvršili su katolički misionari, pripadnici benediktinskoga i bazilijanskoga sveštenečkog reda. Oni su na poticaj pape iz Rima naselili primorsko-dukljanski prostor, kao i cijeli primorsko-dalmatinski pojas. Preselili su se, dakle, iz samostna Sv. Benedikta, u Monte Cazinu, iz južne Italije. Prešli su istočnu obalu Jadranskoga mora, a cilj im je bio, po svoj prilici, da se jezikom i kulturom bore i štite, protiv ekspanzivnog vizantijskog, tj. grčkog crkvenog, političkog i kulturnog

²⁹ Milorad Nikčević, „Samobitnost crnogorske kulture, civilizacije i književnosti kao duhovnih tekovina 'malog' naroda“, u: *Književna približavanja* (Rasprave / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 13–28.

uticaja. Upravo dolaskom benediktinskih redova u Duklju/Zetu, to jest u Boku Kotorsku i na obale Skadarskoga jezera, sasvim je sigurno da počinje dugi, dramatični i veoma bolni proces primanja hrišćanstva dukljanskih Slovena i to, kako rekoh, na latinskome obredu. Misija benediktinaca nije bila usko crkvena, religiozna i duhovna, već je bila u suštini civilizacijski univerzalna i od najvećega kulturnog značaja za cijeli primorski pojas. Oni su ostavili kulturnog nasljeđu Boke neprocjenjiva djela najvećeg povijesno-civilizacijskog i umjetničkog značaja. Dakle, uz njihovu se misiju na ovom prostoru veže i prva pismenost, kultura i civilizacija u najširem smislu te riječi, i to u početku na latinskom pismu.³⁰

Otuda je sloj pismenosti na latinskome jeziku u Boki Kotorskoj izuzetan. Poznato je da su benediktinci u cijelome primorskom pojasu, od Istre do Lješa u Albaniji te na obalama Skadarskoga jezera, izgradili mnoge manastire i skriptorije³¹ (posebno se ističe manastir *Prečista Krajinska*) u kojima su redovnici rukom pisali, prepisivali i ikonografski ukrašavali crkvene knjige različitih literarnih žanrova: bešede, molitvenike, životopise/biografije i slično. Otuda je književnost, odnosno sakralna kultura pod koju se podvode ti širi sadržaji,³² ponajviše cvjetala u cijeloj Boki i duž cijeloga primorskoga pojasa, a osobito na obalama Skadarskoga jezera/Diokletskoga jezera/Skadarskoga blata, kako se ono različito nazivalo.

U tome dukljanskom ambijentu djelovala je i *Dvorska dukljanska kancelarija* koja je bila smještena na Dvoru vladajuće kuće *Vojislavljevića* sa središtem u Kotoru. Godine 1089. osnovana je i Barska nadbiskupija u čije su krilo ulazile biskupije: Skadarska, Svačka, Ulcinjska, Kotorska, Drivatska, Pilatska, Raška, Bosanska, Zahumska i Travunska. Sve su to bila kulturna središta, zapravo centri u kojima je cvjetala kultura, prepisivačka djelatnost, pa samim tim i beletristička literatura. Iz toga ranog perioda u XII vijeku potiče i čuvena *katedrala Sv. Tripuna* u Kotoru koja je nikla na temeljima

³⁰ Isto, 13–28.

³¹ O tome postoji brojna literatura. Ističemo najvažnije studije: Kovačević, J., „Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske“, *Spomenik SAN*, Beograd, 1953; Nikčević, V., „Jezički i književni značaj crkava i manstira u području Skadarskog jezera u Dukljanskom periodu“, *Skadarsko jezero*, CANU, knjiga 9, Titograd, 1983; Vujošević, R., „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, CANU, knj. 9, Titograd, 1983; Nikčević Vojislav, „Crnogorski pravoslavni skriptorijumi“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1996.

³² U literaturi se ističe da jedan od najstarijih sačuvanih spomenika srednjovjekovne kulture u Duklji potiče iz VIII vijeka. To je latinski natpis fragmentarno upisan na kamenoj ploči u crkvi svete Marije. U stvari, to je izgleda dio kapele ili groba Đakonisa Ausonija. Ugrađen je početkom IX vijeka kad je crkva Svete Marije i podignuta. Iz istog IX stoljeća potiče i nekoliko sličnih latinskih natpisa u Kotoru, Ulcinju i Grblju. Naime, najstariji natpis je iz 809. godine, a nalazi se u unutarnjem dijelu crkve svetog Tripuna, to jest na njezinom ciboriju. Istovjetni natpisi pronađeni su na crkvama sv. Stevana u Grblju, sv. Mihovila u Kotoru, sv. Marije u Budvi i Andreacijev natpis na sarkofagu.

crkve iz oko 809. godine³³, koja se spominje u najstarijem tekstu književnoga žanra – *Andreacijevoj povelji* iz te godine. Ta povelja uz donatorski nadgrobni natpis sa sarkofaga u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, iz vremena poslije 809. godine, predstavlja najznačajniji trag rane pismenosti na tome prostoru.³⁴ Prvi dio *Andreacijeve povelje* priča je o Teodori, Andracijevoj šćeri, i predstavlja, tipološki i žanrovski gledano, žitije o devojci koja se svim svojim bićem oдалa Bogu. Drugi dio žitija čini priča o prijenosu mošti sv. Tripuna, a treći dio sadrži Andreacijev testament. Interesantno je navesti podatak da u to vrijeme (IX vijeka) na prostoru Duklje egzistiraju i prve organizovane škole u Boki Kotorskoj. One su bile smještene u benediktinskim crkvama i manastirima na cijelom bokokotorskom primorju, a pošedovale su skriptorije u kojima su prepisivane i umnožavane srednjovjekovne knjige.³⁵

Istom razdoblju latiničke književnosti pripada i nedavno otkriveni *Pontifikal Kotorske biskupije*. To je zbornik crkvenih spisa, a nastao je u Kotoru između 1090. i 1123. godine. Taj je kulturni spomenik danas svojina Ruske akademije nauka i umjetnosti i čuva se u Sankt–Peterburgu. U stvari, to je kodeks pisan beneventanskim pismom i može se smatrati najstarijom latiničkom bogoslužbenom knjigom na cijelome području Dalmacije. Djelo ima 200 listova (folija) i oko 400 stranica, od koje neke nijesu ispisane ili su tokom vremena izbrisane. Na marginama mnogih listova i praznim stranicama naknadno je dopisano 57 tekstova profane sadržine (odlukâ Gradskog vijeća, testamenata, izjava svjedoka i slično). Njih 15 u nauci bilo je poznato od ranije, dok su preostalih 42 potpuno novi. Otkrićem te rukopisne knjige obogaćeno

---

³³ Po svoj prilici crkvu sv. Tripuna u Kotoru podigao je Kotoranin Adreaci i u njoj smjestio mošti sv. Tripuna. I druge su crkve iz toga perioda iskopinama rekonstruirane: Crkva. Sv. Tome u Prčanju, Crkva Sv. Jovana u Zatonu, Crkva Sv. Marije u Duklji. Za razliku od tih crkava koje su bile polukonhalnog i(li) baziličkog tipa, crkva Sv. Tripuna je vjerovatno bila rotonda, poput današnje Crkve Sv. Donata u Zadru. Uz ove crkve prof. dr Dragoje Živković u *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* nabraja i nekoliko crkava iz predromanskog perioda (od X do XII vijeka) u koje ubraja: Crkvu Sv. Pavla kraj Prčnja, Crkvu Sv. Tome kraj Herceg Novog, Crkvu Sv. Đorđija u Podgorici, Crkvu Sv. Teodore i Sv. Đorđa u Starom Baru te Crkvu Sv. Mihaila u Stonu koja je vjerovatno bila zadužbina dukljanskog kralja Mihaila. Neki od ovih spomenika crkvene arhitekture bili su ukrašeni kamenim skulpturama, reljefima u kamenu te freskama, ali je od svega toga danas malo ostalo.

³⁴ U literaturi se ističe da je autor tog najstarijeg srednjovjekovnog književnog spomenika Kotoranin Andreacije Saracenis.

³⁵ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)*, Cetinje, 1989. U ovom izuzetno vrijednom naučnom djelu Živković je naveo da najstariji ostaci kamene plastike u Kotoru potiču iz predromanskog perioda (IX stoljeće). Riječ je o plitkom reljefu u kamenu koji je namijenjen dekoraciji crkvenog namještaja i arhitekture, pa ističe: fragmente iz dvorišta franjevačkog manastira, fragmente iz kotorskog lapidarija, krstionicu s dva reljefa, parapetnu ploču i slično.

je naše saznanje o jednom novom značajnom književno-kulturnom spisu koji pripada najstarijem bokokotorske kulturnom sloju.

Padom Zete pod supremaciju Raške (kraj XII vijeka) u njoj dolazi do krupnih crkveno-vjerskih, a time i do književnih, i još širih kulturnih promjena. Benediktinski red postepeno se povlači, a u Zeti se sve šire franjevci i dominikanci. Tako oni postaju novi tvorci i propagatori kulture i prosvjete u Boki Kotorskoj. Sigurno se zna da ih je na južni Jadran i Albaniju doveo misionar Ivan de Plano Caprini (1182–1252), po svoj prilici 1248. godine kada je bio izabran za barskoga nadbiskupa.³⁶ On je nastojao riješiti teško stanje vjernika i klera u tim krajevima, a naročito burne sporove oko jurisdikcije između Barske i Dubrovačke nadbiskupije.

U ofanzivnim nastupima Rašana, posebno u međusobnim krvavim ratovima (trajali 5–6 godina), Stefan Nemanja je porušio sve zetske i primorske gradove, izuzev Kotora. Njega je sačuvao jer je u njemu smjestio na dvoru Vojislavljevića svoju dvorsku kancelariju. Kotor će priznati 1186. nemanjićku vlast, pa će kao takvo političko i književno-kulturno središte i nadalje nositi zapažen primat; postaće najpoznatiji književni i uopšte kulturni centar ne samo u Boki Kotorskoj već i mnogo šire. U dotadašnjim skriptorijima starih benediktinskih opatija i samostana i u pisarnicama sve se više obučavaju novi pravoslavni pisari koji prepisuju stare crkvene knjige. Naravno, sada su to knjige pravoslavne provenijencije, a pisane su ćirilometodskim, to jest *staroslovenskim književnim jezikom zetske redakcije*, grafijom glagoljice i ćirilice. Velikim dijelom mnoge pisane knjige postupno pristizu i iz Bugarske i Makedonije. Ogromna je i kulturna i književna tradicija toga perioda.³⁷ Naročito se za vrijeme Nemanjića razvija graditeljstvo, arhitektura, slikarstvo, skulptura u Boki Kotorskoj,³⁸ dok književnost zbog crkveno-vjerskih antagonizama, suparništva između Istočne i Zapadne crkve, prilično splašnjava i posustaje. No ipak u tome su periodu prepisana izuzetna djela poput čuvenog *Miroslavljeva jevanđelja*, o kojemu je u literaturi pisano podosta³⁹, pa se na njemu nećemo na ovom mjestu zadržavati.

³⁶ Marin Oreb, „Ivan Karpin, Povijest Mongola, koje nazivamo i tartarima“, *Starine JAZU*, knj. 56, Zagreb, 1975, 37–107.

³⁷ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik (geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije)*, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

³⁸ Up. instruktivnu i sveobuhvatnu *Istoriju crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* dr Dragoja Živkovića koji u veoma uvjerljivim poglavljima, a posebno u poglavlju *Kulturna situacija u Zeti Nemanjićkog perioda* daje panoramski pregled svih najstarijih građevina romaničkog stila te nabraja podignute crkve i manastire koje su u XII i XIII stoljeću *obilježene raškim* stilom. Autor nije u svom pregledu propustio da nabroji i one kulturne spomenike koji su pripadali romansko-gotskom stilu.

³⁹ Dr. Vojislav Nikčević, „Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture“, cit. djelo, 71–144, te brojnu literaturu koju je naveo u fusnotama studije.

Iz istoga perioda i na području Boke Kotorske nastalo je i čuveno *Marijinsko jevanđelje*. O njemu smo 2005. godine zborili na međunarodnome simpozijumu o Vatroslavu Jagiću u Beču i Varaždinu. Naime, u sintezi našega rada koji je objelodanjen u *Jagićevom Zborniku*⁴⁰, a dakako i u našoj knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*⁴¹ utvrdili smo da najnovija istraživanja Josipa Vrane, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića uvjerljivo dokazuju da je *Marijinsko jevanđelje* zaista prepisano u Kotoru i to zetskom redakcijom, po svoj prilici upravo u dvorskoj slovenskoj kancelariji Stefana Nemanje na razmeđu XII i XIII vijeka. Stoga je bilo potrebno u svjetlosti Jagićevih kritičkih postavki i najnovijih istraživanja ponovno pretresti lokaciju i datiranje toga izuzetnog kulturnog spomenika kako bi se došlo do pouzdanih sinteza i istina. Zetska redakcija u *Marijinskom jevanđelju* ima potvrdu svih svojih strukturnih i tipoloških osobina koje je Vojislav P. Nikčević ranije analizirao u *Istoriji crnogorskog jezika* i u svojoj posthumno objavljenoj knjizi *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*.⁴² On je na temelju analize grafijskih, paleografskih i jezičnih osobina *Marijinskog jevanđelja*, koje su izvršili Jagić i kasniji proučavaoci, razabrao dva glavna sloja u strukturi njegovih elemenata. Prvi, stariji sloj, predstavlja osobine koje potiču iz staroslovenske podloge njegova glagoljskog predloška, nastalom, kako se najčešće uzima, u nekom od makedonskih centara stare slovenske pismenosti ćirilometodskog karaktera – primarno prisustvo praslovenskih, opšteslovenskih i novijih makedonskih likova. Drugi sloj čini niz posebnih elemenata kao redakcijskih crta kojima se prijepis *Marijinskog jevanđelja* vezuje za Zetu/Duklju prije nego za ma koje drugo južnoslovensko područje. A na razmeđu XII i XIII vijeka, kada je to jevanđelje prepisano, Kotor je bio kulturno najrazvijeniji grad na tome području. Nastalo je, dakle, za potrebe prevođenja Zečana/Dukljana iz katoličanstva u pravoslavlje. O tome glagoljskom spomeniku nastalom u Boki Vojislav Nikčević piše:

Na Zetu kao sigurnu lokaciju njegova prijepisa tek poslije godine 1183. upućuje nekoliko crnogorskih jezičkih specifičnosti u vokabularu toga jevanđelja koja se ne srijeću u drugim slovenskim kodeksima iz ranog srednjeg vijeka. A na bokokotorsko područje kao na još užu moguću sredinu nastanka prepisanog teksta istog spomenika upućuje latinsko slovo R, koje se u njemu također nalazi. Ovaj spomenik je, na temelju njegove navodno velike

---

⁴⁰ Milorad Nikčević, „Jagićevo izdanje Marijinskog jevanđelja (Berlin, 1883)“, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa o Vatroslavu Jagiću* (književnom kritičaru i filologu). (Internacionales Symposium über Vatroslav Jagić) Beč, 1. listopada 2005, Varaždin 13–15. listopada 2005, Zagreb 2005.

⁴¹ Milorad Nikčević, *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006, 313–335.

⁴² Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

arhaičnosti, sve do sada mahom datiran u drugu polovinu X. ili najdocnije u prvu polovinu XI. stoljeća. No, različito od takvoga datiranja, ja sam (...) u studiji o crnogorsko-makedonskim književnim vezama u srednjemu vijeku⁴³ nizom podataka lingvističke i filološke naravi pokazao da je starina Marijinskog jevanđelja fiktivna. Ovo zbog toga što mu je bio vrlo star predložak pa su arhaični elementi iz njega ušli u prijepis i zaveli istraživače da ga datiraju ranije. Vrijeme njegova prepisivanja otkrivaju novi elementi koji, u stvari, kontrastiraju arhaičnim. A njih nije malo i među njima ima jezičkih crta koje su smatrane omaškama grafijskog karaktera.⁴⁴

Bilo bi dobro zadržati se na ovome mjestu i na drugim glagoljskim i ćirilničnim kulturnim spomenicima koji su izgleda prepisani takođe u Boki Kotorskoj (poput *Grškovičeva odlomka apostola* i *Kločeva glagoljaša* – pretpostavlja se da su prepisani u posljednje dvije decenije XII stoljeća u Zeti). Međutim, kako i taj ekskurs izlazi iz konteksta naše *Istorije književnosti* to nas saznanje sprečava da se tim problemom ovđe šire pozabavimo.

I na kraju najsazetije u zaključku konstujemo: Boka Kotorska je, sa središnjim gradom Kotorom, bila i ostala kroz nekoliko vjekova onaj duhovni i kulturni areal koji može pomiriti brojne heterogene elemente zapadne i istočne duhovnosti, književne provenijencije, civilizacija i kultura, koji su u nauci bili kamen spoticanja, izazivali sučeljavanja i oprečnosti u tumačenju najstarijih razdoblja bokokotorske (crnogorske) kulture i književne istorije.

Boka Kotorska – na kulturnim i književnim usponima ranijih vjekovâ

Najveći duhovni i književni procvat Boka Kotorska je doživjela u periodima humanizma i renesanse (XIV–XVI vijeka), baroka i prosvjetiteljstva (XVII–XVIII vijeka⁴⁵). Težište književne djelatnosti humanističko-renesansnog pokreta nalazilo se u Kotoru, Perastu, Prčnju i Budvi. U tim primorskim gradovima tokom nekoliko vjekova afirmisao se veliki broj duhovnika, slikara, graditelja, avanturista, književnika koji su svoja djela pisali na latinskome i talijanskome jeziku. Uopšteno uzevši, cijelo razdoblje djelovanja od XIV pa do kraja XVIII vijeka u bokokotorskome arealu moglo bi se podvesti pod sintagmatsku odrednicu *venecijanizacija umjetnosti*. Ovo ne samo iz razloga

⁴³ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1997, str. 145–216.

⁴⁴ Vojislav P. Nikčević, „Književne starine Boke i mogućnost njihove valorizacije“, *Boka*, br. 18, Herceg Novi, 1986, str. 66–67.

⁴⁵ Vidi instruktivnu knjigu Miroslava Pantića, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990. Knjiga obiluje brojnim podacima, faktografskom gradom i brojnim autorima, koje, istina, autor tretira kao regionalne pisce Crne Gore i Boke Kotorske, a nacionalno kao autore srpske književnosti.

što se taj primorski pojas već od 1420. pa do 1797. godine nalazio pod dominacijom Mletačke Republike, već i radi toga što se i duhovni milje u tim vjekovima nalazio pod uplivom stilskih formacija italijanske civilizacije, kulture i književnosti, dakle stilskih formacija humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva. Venecijanizacija umjetnosti oštetila se, dakle, u svim vrstama umjetnosti: graditeljstvu, slikarstvu, muzici i literaturi. Slikarstvo i muzika su, kao uostalom i sve druge grane umjetnosti, bila prvotno privilegija talijanskih doseljenih majstora. U toj stilskoj maniri istaći ćemo samo jedno ime, koje čini donekle, izuzetak od pravila. To je TRIPO KOKOLJA (1661–1713), pripadnik baroknog slikarskog pravca. Kokolja je slikar velikoga umijeća i raskošnoga slikarskog dara koji svojim djelom osmišljava cijelu jednu epohu. O njegovome slikarskom daru izuzetnog nivoa svjedoči njegov kapitalni umjetnički opus koji je ostavio u znamenitoj ostrvskoj peraškoj crkvi Gospi od Škrpjela, ali i na drugim mjestima (Crkvice Sv. Ane u Perastu, dominikanska crkvice u Bolu na Braču i dr.). Uz njega valja spomenuti i slikare ANTUNA MAZAROVICA i ĐONATIJA LAZARA VUKOVIĆA. Prvi je portretisao znamenite vladare u Beču, Varšavi i Pešti, a drugi je djelovao u Veneciji i tamo postigao visoki umjetnički renome. No, pored toga što su njih dvojica stvarali barokna djela na strani, izvan svoje domovine, oni po bokokotorskoj zavičajnosti, ulaze u istoriju domaćega baroknog slikarstva.

Kako u slikarstvu i graditeljstvu, tako se i težište književne djelatnosti nalazilo u Kotoru, Perastu, Stolivu, Risnu i Budvi. Stvaraoci umjetničkoga duha iz Boke Kotorske, osobito oni koji su stvarali u književnoj formaciji baroka, pretežito su poticali iz pojedinih uglednih katoličkih i pravoslavnih porodica. Njihov građanski i socijalni status omogućio im je da svoj odgoj, obrazovanje i školovanje stiču na talijanskim univerzitetima, najčešće u Padovi, Bolonji i Perudi. Oni su se tamo na autentičnim vrelima napajali i upoznavali s baroknim literarnim tekovinama. Pojedini od njih stekli su u svoje vrijeme zavidan međudržavni i književni ugled, dok su neki od njih, ipak, pali ubrzo u tamu i zaborav.⁴⁶

Poznato je da se građanstvo u bokokotorskom prostoru intenzivno ekonomski i duhovno razvijalo u vrijeme dominacije humanizma, renesanse i baroka, pa i kasnije u razdoblju prosvjetiteljstva. Takav napredak proističe otuda što su Mlečani, koji su inače bili poznati po ekonomskom i kulturnom sputavanju, tlačenju i iskorišćavanju svojih slovenskih podanika, mladim i vitalnim naseljima u Boki Kotorskoj, ipak dozvoljavali da se ekonomski i privredno

---

⁴⁶ U XV i XVI vijeku od znamenitih Kotorana posebno su se istakli Antun Bakulić, prof. univerziteta u Padovi, Trifun Bizanti, prof. grčkog i latinskog jezika na univerzitetu u Bolonji i Perudi (kasnije kotorski biskup) i pripadnik venecijanskog humanističkog kruga (od oko 1480. do oko 1532. godine), dr Jeronim Buća, državnik vojvode od Este (XVI stoljeće), dr Ljudevit Pima, profesor i prorektor sveučilišta u Padovi (XVI stoljeće) i dr.

živo razviju. Obećavali su im zapravo da će se veće količine kapitala akumulirati na njihovim mediteranskim obalama. Samim tim trgovina je u Boki Kotorskoj snažno pulsirala i napredovala. Vladajući slojevi su je čak podupirali povoljnim povlasticama i podsticajima, pa su velikim dijelom ekonomski i carinski favorizovali bokeljsko pomorstvo i brodogradnju. Primjera radi, Perast je u razdoblju od sredine XVII do kraja XVIII vijeka ponekad imao čak i do šezdeset dobro naoružanih trgovačkih brodova. Mlečani su sve to podupirali radi ratnih zasluga i zalaganja Bokelja u protivgusarskim akcijama primorskih naselja. Time su omogućavali da se naši sposobni pomorci bore za njihove interese, bolje reći poradi njihovih unosnih privilegija, da ginu u oružanim okršajima sa sve agresivnijim severoistočnim piratima i gusarima iz Ulcinja i Herceg Novog. Pored akcija izvođenih protiv pirata na moru, Primorci iz dijela Boke Kotorske stoljećima su se borili i na kopnu. Nastojali su očuvati opstojnost od Turaka, jer je opasnost bila stalna i neposredna i za pučanstvo koje se nalazilo u okvirima Turske Carevine (u Ulcinju, Baru, severnom dijelu Boke koja je obuhvatalo i Risan do godine 1687, Herceg Novi i Grbalj do 1718. godine). Zato su stalne borbe vodili i jedni i drugi, s jedne strane protiv Turaka, a s druge protiv Mlečana, a u jednom periodu i protiv Španaca. Čuvena su bila hajdučka udruženja i njihova ratna gnijezda u Perastu i Risnu. A Peraštani su, ilustracije radi, 15. maja 1654. godine ispisali značajnu stranicu svoje istorije jer su se s neznatnim snagama oduprli premoćnoj turskoj sili. Stalni otpor i borba je donekle predstavljala jedan od glavnih faktora koji je uticao da se u Boki Kotorskoj i uopšte u tom cijelom primorskom arealu razviju svi žanrovi i oblici usmenoga narodnog stvaralaštva.⁴⁷

I u pisanome umjetničkom stvaralaštvu književnost baroka i prosvjetiteljstva dobija svoje dostojno mjesto. Istina, u baroku kao dominirajućem i prepoznatljivom stilskom modelu XVII i tokom XVIII vijeka, književnost se razvijala u tome vremenu i kroz klasicizam, klasicistički racionalizam, odnosno ispoljavala se kroz prosvjetiteljstvo, ali i kroz stalno prožimanje, inkorporiranje i supstituisanje mnogih elemenata usmene književnosti te transformacijskih elemenata folkloru.⁴⁸ Uza sve to, književnost se još iskazuje u razdoblju barokne formacije u Boki Kotorskoj u svim literarnim žanrovima:

⁴⁷ S obzirom da su Bokelji u XVII vijeku prolazili kroz *jednu od najsirovijih ratnih škola*, boreći se s Turcima i gledajući stalno smrti u oči i na kopnu i na moru, jedan od najvažnijih dometa literarnog žanra je epsko pjesništvo iskazano kroz bugarštice i deseteračke pjesme. O tome piše Savo Orović, „Epska tradicija Boke kotorske“ u Zborniku *Rad XVI kongresa SUFJ* u Igalu 1969. godine, Cetinje, 1978, 55–59. i dr Vojislav Nikčević, „Crnogorske bugarštice“, predgovor u istoimenoj antologiji, biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979, 7–37.

⁴⁸ Milorad Nikčević, „Bokokotorski književni barok u ozračju folklorno-tematskih i jezično-stilskih dodira s integralnim hrvatskim barokom“, *II. simpozij Hrvatskog društva folklorista* koji je za predmet imao Folklor i barok u Hrvatskoj, Varaždin, 20–21. listopada 1993. Saopštenje je oštampano u Zborniku *Folkloristička istraživanja u tijeku*.

poeziji, prozi i drami, a pojedini autori u svojim djelima teorijski raspravljaju o pitanjima literature; pišu neku vrstu meditativnih eseja u kojima kritički raspravljaju o književnosti, religiji, filozofiji, nastaju putopisi i hronike, crkvene barokne propovijedi, pa čak i barokno obojena naučna djela.⁴⁹

Novum ove stilske formacije ogleda se i u tome što pisci, za razliku od prethodnoga humanističko-renesansnog razdoblja, djela pišu na talijanskome, latinskome, francuskome, ali sve češće i na svome slovenskom, tj. narodnom, crnogorskom jeziku. Narodni jezik već je tada bio priznat kao službeni, imao je sve funkcije i sva prava književnoga i službenoga jezika ne samo u Boki Kotorskoj, već i u susjednom Dubrovniku i široj dalmatinskoj regiji. U tome se izričito manifestuje sazrijevanje svijesti kod velikog broja umjetnika pisane riječi o osobnom etničkom biću, njihovom narodnosnom opredjeljenju na tadašnjem nivou socijalnoga i etničkoga razvitka, za razliku od niza književnih djelatnika iz prethodnoga razdoblja, humanizma i renesanse, koji su na određeni način bili zahvaćeni u Boki Kotorskoj odnarođavajućim ošućajnim valom.⁵⁰

Na ovom mjestu istaćićemo nekoliko najznačajnijih predstavnika baroknoga literarnog stvaralaštva, premda se u njihovim djelima može naći i određenih zaostalih književnih modaliteta koji vode porijeklo iz minulih razdoblja, opštim književnim razvitkom ranije prevladanih pojava koje se javljaju kao pojedinačni relikti, što jasno ukazuje da se literarna (umjetnička) razdoblja genotipno ne razvijaju i smjenjuju u čistom pojavnom vidu, kao tipološki strogo omeđena razdoblja. Evo takvih stvaralaca: KRSTO IVANOVIĆ (Budva, 1618 – Venecija, 1668.), dramski pisac i pjesnik, pisao i obznanjivao libreta za barokne opere na talijanskom jeziku, *Anale Budve* (1650), zbirke baroknih pjesama *Poesie* (1675), *Minerva al tavolino* (1681) i hroniku mletačkog pozorišta (1681); IVAN BOLICA KOKOLJIĆ (Kotor, XVII stoljeće), kotorski sudija. Glavno djelo mu je *San Trifone*, barokni epski spjev u dvanaest pjevanja na talijanskom, a pisao je poeziju i na narodnom jeziku; ANTUN BEČIĆ (Budva, 1698 – Rim, 1761), doktor teologije, obavljao je više važnih crkvenih dužnosti u Vlaškoj, Nikopolju, Skradinu i na otoku Hvaru. Umro je u Rimu prije nego

---

⁴⁹ Takva su djela Ivana Gašpara Nenadića *Nauk kristjanski* štampan u tri izdanja: Mleci 1768; Kotor 1802. i Mleci 1841. godine. Kotorско se izdanje pojavilo u štampariji Frančeska Andrealia pod naslovom *Nauk krišćanski složen nekada od pok. Ivana Nenadića iz Perasta, kanonika i arhipapa kotorskoga... a sada iznova ovješten za korist duša krišćanskih*. Djelo je pisano narodnim jezikom i bavi se interpretacijom hrišćanske nauke u dijaloškoj formi; Vicko Balović, *Ogledi o lijepoj književnosti (Saggio di belle lettere)*, 1878. Vidi dr Vojislav Nikčević, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, u *Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982, 275–304. (posebni separar).

⁵⁰ Domaći predstavnici kulturnog i duhovnog rada u Boki u razdoblju humanizma i renesanse bili su zahvaćeni odnarođavajućim valom tih opštih društvenih i kulturno-naučnih pokreta, pišući, koliko je poznato, samo na latinskom i talijanskom jeziku.

što je imenovan za kardinala. Izvještaji i literarni dnevnici ostali su mu u rukopisu u Arhivu Kongregacije; MARKO MARTINOVIĆ (1663–1716), učitelj ruskih pomoraca, na talijanskom opisao oslobođenje Herceg Novog u knjizi *Guistissima relatione dellassedio, aquisto di Castel Nuovo 1687*. (Venecija, 1698), obradio lakrdijske i smiješne zgode svojih pomoraca u *Povijesti putovanja* Marka Martinovića iz Perasta, a neobjelodanjeni su mu ostali rukopisi: *Apologija* i jedan tekst o izgradnji brodova koji je posvetio knezu Galicinu; DRAGO MARTINOVIĆ (Perast, 1697–1781), obradio povijest svoje obitelji u historiografskom spisu *Libro trattato dalla descendenza detla casa Stiepcovich da Perasto hora detta casa Marchovich o Martini o Martinovich*. In *Perasto I Anno MDCCXXVIII*; JULIJE BALOVIĆ (Perast, 1672–1727), napisao opširnu hroniku grada na talijanskom jeziku (1714–1715); ANDRIJA BALOVIĆ (Perast, 1721–1784), opat Sv. Đorđa kod Perasta, ostalo mu je u rukopisu djelo *Anali de Perasto*; KRSTO MAZAROVIĆ (Perast, 1680–1725), u rukopisu mu je sačuvan opis sukoba s piratima *Ualor trionfante overo preggio di gloria nel dispreggio della morte delt intrepida nazione perastina*; JOSIP MARTINOVIĆ (1741–1801), istaknuti teolog, najviše se bavio položajem Jermena, o njihovim progonima od strane Turaka 1783. i 1786. godine pisao rasprave, pisao je i pjesme na latinskom, napisao je zbirku latinskih heksametara u tri dijela (1771), elegiju prigodom smrti Tripa Vračena i druge prigodnice, epigram uz *Kanovine Psihe*; TRIPO SMEČA (1755–1812), napisao dramu *Skenderbeg* na talijanskome jeziku i nestalu *Povijest naše pokrajine*; STEFAN ZANOVIĆ (Budva, 1751 – Amsterdam, 1786), znameniti pustolov, čovjek osebuje prirode s diplomom Padovskoga univerziteta, predstavljao se „knezom svog naroda“, korespondirao čak s francuskim enciklopedistima, vrlo plodan pisac raznovrsnoga zanimanja, objavio dvadeset i jedno djelo malog opsega na latinskome, francuskome, njemačkome i talijanskome jeziku. Pisao je pjesme, baroknu prozu, dramske scene: *Opere diverse Paris* (1773), *Poesie* (1773), oko tridesetak soneta na talijanskome i latinskome jeziku, i druga djela. Autor je i prvoga romana u crnogorskoj književnosti: *Lettere Turche* (1776); VICKO BALOVIĆ (Perast, 1768–1844), kanonik kotorske katedrale, objavio knjigu o *Gospi od Škrpjela* na talijanskome jeziku u četiri izdanja (prvo izdanje u Kotoru 1799) i drugi.⁵¹

Daleko značajnije stvaraoce barokne stilske orijentacije predstavljaju oni autori koji su svoja djela tvorili na narodnom, „slovinskom“ jeziku. Na ovom mjestu notiraćemo samo one koji u sintetičkoj obradi ne mogu biti zaobidjeni, ali ne pretendirajući da zborimo šire i o njihovoj umjetničkoj vrijednosti i klasifikaciji. U sintetičkoj studiji „Stari pisci Hrvatske iz Kotora, Perasta, Dobrote Prčnja i Budve“ Slobodan Prosperov Novak⁵² kao začetnika barokne

⁵¹ Dr Vojislav Nikčević, cit. studija, 299.

⁵² Prosperov u antologiji *Stara književnost Boke*, „Slon“, Zagreb, 1993, 318.

književne orijentacije u Boki Kotorskoj označio je – IVANA BONU BOLIRISA. On je s talijanskoga jezika preveo barokno djelo *Život Ozane*. Naime, služeći se izgubljenim latinskim spisom Ivana Bone Bolirisa, to je djelo na talijanski jezik preveo i objavio SERAFIN RAZZI (1531–1611) još 1592. godine. Razzi je, po svoj prilici, boravio u Kotoru 1589. godine u vrijeme dok je bio još živ kult Blažene Ozane. Nije utvrđeno kad je nastao prijevod na latinski jezik, ali je nedvojbeno da se u njegovim rečenicama smjestio početak nove barokne faze književnosti u Boki u kojoj će od sada dominirati djela na hrvatskom jeziku.⁵³ Omiljenu poetsku temu Blažene Ozane, pastirice koja je živjela u Kotoru u vrijeme turske opsade, njegovali su i drugi stvaraoci, poput Vicka Bolice Kokoljića (Kotor, druga polovina XVI – prva polovina XVII stoljeća), kotorski sudija koji je napisao u osmercu *Život Blažene Ozane*. U stvari, to je neka vrsta stihovnog baroknog prijevoda načinjena po stihovnim, tematskim, jezičkim i stilskim modelima baroknih pjesnika iz Dubrovnika i Dalmacije, a po svoj prilici Bolica je koristio, prema navodu Kolendića, *prvu petinu proznog životopisa blažene Ozane koju je na talijanskom napisao Racci*.⁵⁴ Istu temu dopjevavaju VICKO DUDAN (?–1703) i DOMINIK CECIĆ (?–1709). Splitsanin Dudan svoje inspirativne trenutke veže za Kotor, obrađujući lik Blažene Ozane kao čudotvorne i mistične pastirice. Premda je njegov barokni spjev opširan i s puno detalja iz usmene predaje,⁵⁵ on je veoma bitan jer književno-istorijski uobličava tu omiljenu poetsku temu. Koterski dominikanac Cević napisao je, po svoj prilici, samo podužu pjesmu *Čudesna Bl. Ozane Koterske* i to najvjerojatnije 1675. godine. Pokrenut emotivnim impulsom gubitka Ozanina pokorničkog kamena,⁵⁶ Cević je u narodnom crkvenom osmercu opjevao pojedine Ozanine poduhvate poput onih *da je spasila Dubrovnik od kuge, izvadila iz ognja Vicka Bućinova, spasila od topljenja Tripa Grbičića, zaustavila kišu, pomogla nerotkinjama...*⁵⁷ Iako iz obilja nefunkcionalnih stihova te pjesme izrone poneki versi jače barokne snage poput „u

⁵³ Isto, 319. Slobodan Prosperov Novak u svojoj studiji književnosti Boke Koterske pristupa na sličan način kao i Miroslav Pantić, s tom razlikom što Pantić tu književnost smatra integralnim dijelom srpske, a Novak – hrvatske literature. Ovđe se nećemo šire zadržavati na tom tradicionalističkom modelu svojatanja autentično crnogorskoga kulturnoga nasljeđa. Čitaoca upućujemo na instruktivnu studiju Vojislava P. Nikčevića o tome problemu: Vojislav P. Nikčević, „Koterska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Koterske“, u: *Boka Koterska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine – un des origines de l’heritage de la passion croate*, zbornik s V međunarodnog znanstvenog simpozijuma, Tivat, 3–7. Svibnja 2006, Tivat, 2006, str. 105–130.

⁵⁴ Citat preuzet od dr Radoslava Rotkovića „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 606.

⁵⁵ U istom izvoru, 606, navodi se da Dudanov spjev o Blaženoj Ozani posjeduje 301 strofu prema Boličinih 77 i 12 stihova posvete.

⁵⁶ Isto, 696.

⁵⁷ Isto, 606.

koroblju od molitve zatvori se“. Cecićeve pjesme *pate od površne kronologije i olakog slaganja strofa, nabranja vrlina i čuda, ali je i smisao ovih radova bio u upotrebljenoj vrijednosti*.⁵⁸

U sličnom žanru i tipološkom baroknom duhu pišu svoja djela i ovi autori: IVAN KRUŠALA (Perast, ? – 1735), doktor teoloških nauka i peraški župnik. Ispjevao je epski spjev *Peraški boj* na 15. V 1654. Po formi i dugom stihu spjev podsjeća na nešto kraću bugaršticu. Istorijsko vrijeme događaja označeno je na samom početku, a zbivanja se prikazuju veoma detaljno i hronološki. Njegov govor se toliko ne zasniva na mnogoznačju i asocijativnom zračenju metaforske barokne slike nego daleko više na izrazu objektivnih fakata koji se u međusobnoj sprezi konstituišu u govor povijesti. Takva struktura stilskog izraza presudno utiče na karakter samoga epa, tako da je on neuporedivo više ustihovani izvještaj o peraškom boju s određenim političkim ideologemima nego što je to prava poezija.⁵⁹ Među baroknim stvaraocima koji su, uz djela na stranim jezicima, najviše pisali na maternjem, „slovinskom“ jeziku spada jedan od najuglednijih ljudi svoga doba, Peraštanin i barski nadbiskup ANDRIJA ZMAJEVIĆ (1624–1694), porijeklom iz sela Vrbe s Njeguša. Bio je doktor teologije i filozofije, znameniti javni i kulturni djelatnik, mecena.⁶⁰ On je čak i crkveni sabor u Sv. Ćekli u Spiču držao na narodnome jeziku, a odluke su se potom prevodile na latinski. Pisao je latiničnim i ćiriličnim pismom, a u rukopisu mu je ostalo više djela: *Ljetopis crkveni*, koji je sam napisao na obadva spomenuta pisma i preveo na latinski jezik (objavljen tek nedavno zahvaljujući trudu dr Mata Pižurice), pjesma *Slovinskoj Dubravi* (Dubrovniku), pjesma u dijalogu *Svađa Lazarevih kćeri*, spjev *Peraški boj* 1654. godine, a skupljao je bugaršticu i druge lirske usmene (narodne) pjesme. Poslije pobjede Peraštana protiv Turaka dao je da se ureže natpis u kamenu na narodnome jeziku.

Emotivno potresen tragičnim dubrovačkim potresom 1667. godine, Zmajević je sačinio baroknu polimetrijsku poemu *Slovinska Dubrava*. Po jeziku i sadržaju poema je *inspirirana dubrovačkom baroknom književnom školom*⁶¹ u čijoj se strukturi prepliću dva harmonijska jezgra: deskriptivni doživljaj mirnog jutra u kojem se ne očekuje tragični doživljaj, impresivna slika potresa i apologetski doživljaj Dubrovnika, njegove prošlosti i slave, a

⁵⁸ Isto, 607. O kultu Blažene Ozane u bokokotorskoj književnosti detaljnije vidi u studiji Gracije Brajkovića i Miloša Miloševića „Blažena Ozana u bokeljskim spjevovima“, cit. antologija Slobodana Prosperova Novaka, 333–334.

⁵⁹ Krušalina pjesma pjevala se svake godine 22. jula u tradicionalnom pohodu na Gospi od Škrpjela, a melodija muzički obrađena i danas se čuje u narodu.

⁶⁰ Andrija Zmajević je novčanim sredstvima podupirao sve važnije kulturne poduhvate, između ostaloga i Kokoljino slikarstvo u Gospi od Škrpjela.

⁶¹ Slobodan Prosperov Novak, 320.

konačno i izuzetne književne veličine: *Moj slavni perivoj / U kojemu vile / Tanac radosni svoj / Zorom su vodile / Tužno izdiše...* Uz Zmajevića veže se i ime pjesnika VICKA SKURA (1645–1689). Pisao je pjesme na narodnome jeziku inspirisane slavom A. Zmajevića. Posebno se versifikacijom i idejom slavenstva ističe njegova pjesma *Zavidnost predobivena od slave*. Tom baroknom krugu treba pribrojiti i ove stvaraoce: NIKA LUKOVIĆA (Prčanj, 1650–1728), sveštenika i kulturnog djelatnika. Pisao je i prevodio liturgijsku baroknu književnost. Poznata mu je božična pjesma *Spomeni se od spasenja*, a po motivima iz Ariostova *Bijesnog Rolanda* ispjevao je baroknu epsku pjesmu u osmercu *Razgovor kraljice Lidije iz pakla. Malo Lukovićevo djelo privuklo je pažnju povjesničara književnosti iako je bila posrijedi obična vježba jednog prčanjanskog svećenika...*⁶² MATIJU ZMAJEVIĆA (Perast, 1680 – Tavrovo, 1736), brata nadbiskupa V. Zmajevića, koji je zbog ubistva ostatak života morao provesti u progonstvu u Rusiji. Tamo je postao admiral ruske flote. Pisao je baroknu epistolarnu prozu, a sačuvan je i njegov spis u kojem se bavi detaljnim opisom peraškog karnevala i *jedan je od najzanimljivijih kazališnih dokumenata svoga vremena*,⁶³ ANTUNA KOJOVIĆA (Budva, 1751–1845), učitelja Stefana M. Ljubiše, doktora teologije i vikara budvanske biskupije, pristalice ideja Francuske revolucije. Napisao je 22 pjesme na narodnom i tri na talijanskom jeziku u zbirci *Rime slovinske po govorenju iz Budve i njezine deržave zgođe*, dvije karnevalsko-barokne komedije i na talijanskom jeziku *Budvanske anale*⁶⁴; MIROSLAV ZANOVIĆ (Venecija, 1761 – Kotor, 1834), Budvanin, rođeni brat nadasve čuvenog kosmopolite i avanturiste Stefana Zanovića. Miroslav je književnom nasljeđu Boke Kotorske ostavio barokno djelo na narodnome jeziku *Misli i popijevke* (oko 1785);⁶⁵ *Naravski razum* (oko 1785); IVAN ANTUN NENADIĆ (Perast, 1723–1784), doktor crkvenoga prava, graditelj i paroh prelijepe barokne crkvice Sv. Stasija u Dobroti u kojoj je i sahranjen, generalni vikar kotorskog biskupa i član kotorskog kaptola. Bio je pjesnik i dramski pisac, a pisao je i prevodio teološka djela: *Put križa* (1757), *Šambek satarisan* (Venecija 1757), *Nauk kristjanski* (1768), *Pjesmu o oslobođenju udovice Krila Cvjetkovića, Peraštanina, iz dvora paše skadarskoga*, baroknu dramu *Bogoljubno prikazanje muke Jezusove*, pisao o razlikama između bokeljskoga i dubrovačkoga mjesnog govornog idioma, zalagao se za fonetski način pisanja (*da se lašnje može štjeti kako se govori, i da*

---

⁶² Isto, 328.

⁶³ Isto, 324.

⁶⁴ Predgovor dr Slavka Mijuškovića u knjizi: Antun Kojović, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969.

⁶⁵ Radoslav Rotković, „Misli i popijevka Miroslava Zanovića (s izborom njegove poezije na narodnom jeziku)“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1978.

se izgovara onako kako se štije) – i time postao dalekim prethodnikom Vuka S. Karadžića, iliraca i vukovaca.

Literarno stvaralaštvo barokne književne formacije domaćih književnih poslanika XVII i XVIII vijeka u bokokotorskom korpusu imponuje žanrovskom plodotvornošću, iznimnom angažovanošću i raznovrsnošću sadržaja. No, bez obzira na brojnost autora i njihovih tvorevina koji su u ovom sinetičkom prikazu obuhvaćeni, među stvaraocima posebno se literarnim opusom mogu izdvojiti samo pojedinci koji bi mogli biti predmetom zasebnoga književnoistorijskog i estetskog proučavanja. Njih je, velikim dijelom, obradio monografski u posebnoj i nadasve vrijednoj knjizi Radoslav Rotkovića *Crnogorsko književno nasljeđe* (1976).⁶⁶ Drugim riječima, iako smo temu ove studije naznačili u širokom vremenskom rasponu, s brojnim književnim stvaraocima i pojavama, pokušaćemo književnoistorijski, analitički i sintetički sagledati (koliko je to moguće) prvjenstveno književni život stvaralaca bokokotorskog književnog kruga – pjesnika i pripovjedača koji na neki način svi zajedno, svojim tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima izraza, čine autentičnu i homogenu literarnu cjelinu. Dakle, bez obzira na opseg, tj. kvantitet opusa baroknih stvaralaca toga dugog razdoblja, njihovo književno djelo čini jedan izuzetni literarni život, duhovnu klimu i stvaralačke pokušaje da se u sjenci majstora barokne riječi zapadnoevropskoga književnog kruga i susjedne dubrovačko-dalmatinske regije, tvorački iskažu, sa željom da odraze sebe i svoje vrijeme osebujućom književnom formom i kitnjastim jezikom. Otuda ova tema, sagledana u tom kontekstu i shvaćena u tom svijetlu, ima svoju naučnu i književnoistorijsku utemeljenost, opravdanost, bez obzira na umjetnički doseg i raznovrsnost baroknih tema, motiva i oblika tih stvaralaca. U sažetom iskazu mogli bismo reći: cjelokupno je barokno književno stvaralaštvo u bokokotorskom arealu bilo u znaku magistralnih protivrječnosti, sadržanih u dihotomijama kao što su: život i smrt, prolaznost i vječnost, hedonističkom uživanju u ovozemaljskom životu i čežnjom za „onozemnom“ srećom. Ona je svojim prećerivanjem u oblasti jezika i stila, protivrječnostima između sredstava i cilja, materije i forme, izazivala dojmove čudesnog, bizarnog i apartnog. U baroknim literarnim tvorevinama toga korpusa često su prisutne refleksije i apstrakcije, zvonjava riječi, ponekad isprazni patos i apologija iza koje često ne stoje adekvatni estetski literarni sadržaji. Barok se u bokokotorskome arealu najčešće iskazuje u poeziji i poetskoj crkvenoj drami koja je u suštini učena, dvorska i manastirska, kitnjasta, nerijetko visokoparna i pompezno udešena.

⁶⁶ Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, NIO „Pobjeda“, Titograd 1976. U njoj je temeljito obrađena književnost dukljansko-zetskoga perioda (IX–XII vijeka), stvaralački likovi humaniste Ljudevita Paskovića Kotoranina, Ivana Antanu Nenadića, djelo Antuna Kojovića i njegova savremenika Vuka Vrčevića.

Najveće domete ta je literatura, ipak, dosegla u raznovrsnoj leksici, odnosno na planu jezičko-stilskih karakteristika i semantičkih nijansi.⁶⁷

I površnim raščlanjivanjem poetike pojedinih djela iz kruga bokokotorskih pisaca baroknoga književnog smjera može se s lakoćom utvrditi da je barok genotipno izrastao ne samo na bazi stalnih kulturnih kontakata, dodira i veza s talijanskim tipom baroka, već daleko više i s onim barokno-estetičkim duhom koji je bujno egzistirao u susjednom Dubrovniku te u široj dalmatinskoj književnoj regiji. Poblizje kazano, iz zapadnoevropskih zemalja (Italije, Španije), a posebno iz Dubrovnika i cijele dalmatinske regije, neprestanim kulturnim kontaktima, stalnim susretima i dodirima, barokni modaliteti, zajedno s razvijenim prethodnim romanskim elementima, prenosili su se u bokokotorski mediteranski korpus. Tim putevima i stvaralačim procesima, više ili manje svjestno, elementi talijanskog baroka, kao i tematsko-motivski i jezičko-stilski modeli pjesništva iz susjedne dubrovačko-dalmatinske regije, pronicaće u sve literarne vrste u Boki Kotorskoj. Takav komunikacijski proces literarnih tema i motiva u Boki ponajprije treba sagledati u širem horizontu odgovarajućih paralela, analogija i potvrda iz istog doba u susjednome dubrovačko-dalmatinskom standardnom jeziku. Naime, u istorijskoj je lingvistici još ranije utvrđeno da je zapravo *bujna književna djelatnost u Dubrovniku od druge polovice 15. do kraja 18. stoljeća izradila izražajni književni jezik, koji nije bio puki prijenos štokavskog narodnog dijalekta u književnost, nego oplemenjeni književni izraz i za poeziju i za prozu. Bio je to u velikom stupnju normiran književni jezik, koji je svojom normom djelovao i preko granice svoga područja (...)*. Poblizje, isti autor kaže: *bokeljska humanistička, renesansna i barokna književna djelatnost razvijala se pod dubrovačkim i dalmatinskim utjecajima, na latinskom, talijanskom i narodnom jeziku*.⁶⁸ Izrazitu bliskost u pogledu načina standardizacije književnoga jezika u Boki Kotorskoj i s njim graničnog dubrovačkog standardnog jezika potkrepljuje i sud dvojice lingvista: *Interesantno je da dubrovački književni jezik, jezik daleko najbogatije i umjetnički najsavremenije književne republike na slovenskom jugu, ostaje dugo bez gramatike i rječnika, dakle nekodifikovan. Takvo stanje traje sve do XVIII vijeka...* No i pored toga oskudnog rada na kodifikaciji, jezik dubrovačke književnosti, zahvaljujući nizu talentovanih umjetnika riječi, kao i bliskosti književnog i narodnog izraza, ima sve oblike stabilnoga književnog standarda.⁶⁹

I da zaključimo: ako se stilskim formacijama i periodima humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva približimo tako da svojim ozračjem obu-

---

⁶⁷ Up. citiranu studiju Vojislava Nikčevića.

⁶⁸ D(alibor) B(rozović), *Crnogorci – jezik, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, 60.

⁶⁹ Dr Radoje Simić i dr Branislav Ostojić, *Osnovi fonologije srpskohrvatskoga književnog jezika*, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, NIO Pobjeda, Titograd, 1981, 28–29.

hvatimo ne samo predstavnike bokokotorskoga areala, već i sve ono što je činilo stvarni i svakodnevni život i duh umjetnosti na širem mediteranskom (dubrovačko-dalmatinskom i evropskom književnom kontekstu), tek tada će nam se umjetnički mozaik u Boki i sušednoj Hrvatskoj pojaviti pred očima, u svom sveobuhvatnom bogatstvu, žanrovskoj razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. U takvome širokom horizontu čak i oni književni vrhovi s mediteranskog juga (A. Zmajević, I. Gundulić, Dž. B. Vučićević, Dž. Palmotić), neće izgubiti ništa od svojih književnih visina, već će naprotiv izgubiti mnogo više od svoje usamljenosti, samoniklosti i nepristupačnosti.⁷⁰

Literatura

- B(rozović), D(alibor), *Crnogorci – jezik, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984.
- Banjević, Branko, „Prirodni putevi ka sintezi“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1974.
- Brajković, Gracija & Milošević, Miloš, „Blažena Ozana u bokeljskim spjevovima“, u: *Stara književnost Boke*, priredili Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak & Branko Zbutega, „Slon“, Zagreb, 1993.
- *Celokupna dela P.P. Njegoša*, knjiga druga, Prosveta, Beograd, 1953.
- *Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga šesta, III izdanje, Beograd, 1974.
- Ćorović, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933.
- Dragičević, Risto J., „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935.
- Dragović, Marko, *Istorija Crne Gore, I dio*, Podgorica, 1935.
- Đorđević, Vladan, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912.
- Karadžić, Vuk, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, Srpska književna zadruka, 1929.
- Kojović, Antun, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969.
- Kovačević, Jovan, „Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske“, *Spomenik SAN*, Beograd, 1953.

⁷⁰ Milorad Nikčević, „Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njezini tematsko-motivski dodiri sa slavonskim barokom“, *Ključevi raja (Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća)*, Zbornik priredila Julijana Matanović, Meandar, Zagreb, 1995, 281–293.

- Majkov, A., *Istorija srpskog naroda* (prevod Đura Daničića), Beograd, 1876.
- Mijušković, Slavko, „Njegoš i Boka“, *Istorijski zapisi*, god. XVI, knj. XX, sv. 3, Titograd, 1963.
- Nikčević, Milorad, „Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njezini tematsko-motivski dodiri sa slavonskom barokom“, *Ključevi raja (Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća)*, Zbornik priredila Julijana Matanović, Meandar, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Milorad, „Jagićevo izdanje Marijinskog jevanđelja (Berlin, 1883)“, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa o Vatroslavu Jagiću* (književnom kritičaru i filologu). (Internacionales Symposium über Vatroslav Jagić) Beč, 1. listopada 2005, Varaždin 13–15. listopada 2005, Zagreb 2005.
- Nikčević, Milorad, „Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokrštavanja dukljanskih Slavena/littérature de Boka kotorska à lalumière de la christianisation des slaves du sud“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja 2006.
- Nikčević, Milorad, „Samobitnost crnogorske kulture, civilizacije i književnosti kao duhovnih tekovina 'malog' naroda“, u: *Književna približavanja* (Rasprave / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001.
- Nikčević, Milorad, „Stavovi i koncepcije u Nacrtu Enciklopedije Crne Gore“, u: *Književna približavanja* (Rasprave/eseji/prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001.
- Nikčević, Milorad, *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006.
- Nikčević, Vojislav, „Književne starine Boke i mogućnost njihove valorizacije“, *Boka*, br. 18, Herceg Novi, 1986.
- Nikčević, Vojislav P., „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Kotorske“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja, Tivat, 2006.
- Nikčević, Vojislav, „Crnogorski pravoslavni skriptorijumi“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1996.
- Nikčević, Vojislav P., *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P., *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

- Nikčević, Vojislav, „Crnogorske bugarštice“, predgovor u istoimenoj antologiji, biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.
- Nikčević, Vojislav, „Jezički i književni značaj crkava i manstira u području Skadarskog jezera u Dukljanskom periodu“, *Skadarsko jezero*, CANU, knjiga 9, Titograd, 1983.
- Nikčević, Vojislav, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, u *Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982.
- Nikčević, Vojislav, *Crnogorski jezik (geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije)*, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.
- Novak, Slobodan Prosperov, „Stari pisci hrvatski iz Kotora, Perasta, Dobrote, Prčnja i Budve“, u: *Stara književnost Boke*, priredili Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak & Branko Zbutega, „Slon“, Zagreb, 1993.
- Oreb, Marin, „Ivan Karpin, Povijest Mongola, koje nazivamo i tartarima“, *Starine JAZU*, knj. 56, Zagreb, 1975.
- Orović, Savo, „Epska tradicija Boke kotorske“, u *Zborniku Rad XVI kongresa SUFJ u Igalu 1969. godine*, Cetinje, 1978.
- Pantić, Miroslav, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
- Pavićević, Branko, „Osnivač moderne crnogorske proze“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1976.
- Petrović Njegoš, Petar I, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima, i Primorcima*, izd. II, za štampu priredio Dušan D. Vuksan, Cetinjsko istorijsko društvo, Cetinje, 1935.
- Petrović, Petar I, *Freske na kamenu*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1965.
- Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896.
- „Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih vladara 1752–1759“, *Spomenik*, LXXXVIII, Drugi razred 69, SKA, Beograd, 1938.
- Rotković, Radoslav, „Misli i popijevka Miroslava Zanovića (s izborom njegove poezije na narodnom jeziku)“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1978.
- Rotković, Radoslav, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979.
- Rotković, Radoslav, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, NIO „Pobjeda“, Titograd 1976.

Milorad NIKČEVIĆ

- Simić, Radoje & Ostojić, Branislav, *Osnovi fonologije srpskohrvatskoga književnog jezika*, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1981.
- Stanojević, Stanoje, *Naši vladari*, Beograd, 1927.
- Stanojević, Stanoje, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1920.
- Vlačić, Ljubo, „Vladika Rade po spisima tajne arhive namjesništva dalmatinskog“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. VII, sv. 1–2, Beograd, 1927.
- Vlačić, Ljubo, „Zabrana svečanog dočeka Njegoša u Dalmaciji na povratku iz Rusije“, *Zapisi*, I, Cetinje 1930.
- Vujošević, Rajka, „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, CANU, knj. 9, Titograd, 1983.
- *Zbornik sudskih zakona... za Kraljevinu Crnu Goru*, Cetinje, 1912.
- Zuković, Ljubomir, „Kanjoš Macedonović je istorijska ličnost“, *Pobjeda*, Titograd, 12. novembra 1977.
- Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)*, Cetinje, 1989.

Milorad NIKČEVIĆ

UNITY OF SPACE AND SPIRITUAL HOMELAND OF MONTENEGRO AND THE BAY OF KOTOR

In this paper the author points to the centuries-old connection between the Bay of Kotor and its hinterland. Montenegro and its coast are historically linked with unbreakable threads. The author outlines the historical, sociological, cultural, linguistic and ethnic characteristics of these links, emphasizing the historical unity of the territory of Montenegro and the Bay of Kotor. The article provides an overview of the development of culture, art and especially literature in the Bay of Kotor in the periods of Humanism and the Renaissance and the Baroque and the Enlightenment.

Key words: Bay of Kotor, Montenegrin literature, history of literature, Humanism, Renaissance, Baroque, Enlightenment

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ (Podgorica)
Univerzitet Crne Gore; Univerzitet Donja Gorica
nelasavkovic@hotmail.com

**RETORIKA I STILISTIKA U PISMIMA I POSLANICAMA
CRNOGORSKIH VLADIKA DANILA, SAVE, VASILIJA I
PETRA I PETROVIĆA NJEGOŠA**

Predmet našega istraživanja jeste utvrđivanje retoričkih i stilističkih vrijednosti u pismima i poslanicama crnogorskih vladika. Primjenom kriterijuma klasične i savremene retorike i književne stilistike, analiziraćemo navedeni sadržaj s ciljem da dokažemo kako je u Crnoj Gori tokom XVIII i XIX vijeka verbalna i epistolarna forma u pojedinim oblicima dosegala najviše domete govorništa i stila. Iako su pisali i govorili bez namjere da stvaraju umjetničko djelo, Petrovići su uspjeli da svoju mudrost, ideju, poruku literarno uobliče, pa se neka od pisama i poslanica doživljavaju kao „punokrvni književni tekstovi“. Teorijska podloga temeljiće se na tri osnovna konstruktivna elementa retorike: govor, govornik, auditorijum.

Ključne riječi: *poslanice, pisma, retorika, stilistika, govor, Petrovići*

Predmet našega istraživanja jeste utvrđivanje retoričkih i stilističkih vrijednosti u pismima i poslanicama crnogorskih vladika. Primjenom kriterijuma klasične i savremene retorike i književne stilistike, analiziraćemo navedeni sadržaj s ciljem da dokažemo kako je u Crnoj Gori tokom XVIII i XIX vijeka verbalna i epistolarna forma u pojedinim oblicima dosegala najviše domete govorništa i stila.

Iako su pisali i govorili bez namjere da stvaraju umjetničko djelo, Petrovići su uspjeli da svoju mudrost, ideju, poruku literarno uobliče, pa se neka od pisama i poslanica doživljavaju kao „punokrvni književni tekstovi“.

Retorička istraživanja predstavljaju novinu kod nas, i ta nauka i umjetnost oseća se kao granična sfera književnosti, zato je neophodno uputiti na njeno drevno porijeklo i različite i složene pojavnosti.

Teorijska podloga temeljiće se na tri osnovna konstruktivna elementa retorike: govor, govornik, auditorijum.

Poslanice i pisma kao žanr; odnos s retorikom

O prirodi retorike rasprave traju još od antike. Ni danas nemamo precizan odgovor na pitanje da li govorništvo i retorika imaju isto značenje, da li je to umjetnost, nauka ili vještina. Grci su diskutovali o teoriji i praksi govorenja, a pravo razgraničenje daje tek Aristotel određujući predmet i metod retorike kao nauke. Ciceron u svome djelu *O govorniku* ističe da je retorika nauka, a govorništvo praksa (elokvencija). Za Kvintilijana, pisca prvog udžbenika retorike, retorika je *lijepa umjetnost*, a govorništvo *prividna umjetnost*. Neki su uvjereni da je govorništvo starije od retorike, a za jedan broj analitičara razlika ne postoji. Umberto Eko vidi izvjesne distinkcije u značenju samog pojma retorike, smatrajući da je retorika istovremeno: (...) *proučavanje opštih uslova izlaganja da ubijedi*, zatim: (...) *ovladavanje mehanizmima koji omogućavaju stvaranje ubjedljivih argumentacija*, kao i: (...) *depozit već dokazanih argumentovanih tehnika koje je društveno tijelo već prihvatilo*.¹

Da li se u analizama pisama i poslanica može koristiti retorički model kritike? Po savremenoj definiciji retorike – da. Retorika koristi simbole (primarno jezičke) da ubijedi i informiše. Simbol je znak koji ima značenje i za govornika i za auditorijum. Jezik jeste najpoznatiji simbol, ali i ostali simboli, kao što su pjesma, fotografija, film, spomenik, plakat – predmet su retoričke analize. Ljudi su retorički angažovani kad god koriste simbole da bi komunicirali.² Čak i da su poslanice i pisma koja proučavamo bili govori (imajući u vidu da se retorika u užem smislu bavi živim riječima), a poznato je da je vladika narodu neposredno govorio, s obzirom na to da nemamo sačuvano autentično javno kazivanje, nužno je da se bavimo pisanom formom. Dio složene problematike (ontološke, naratološke, genološke) vezane za epistolografiju jeste i pitanje koliko su one književna tvorevina. U antičkoj književnosti razlikovano je više vrsta pisama.³ Iako etimologija upućuje na isto značenje riječi *epistola* i *poslanie* u teoriji i praksi: (...) *došlo je do vidne međusobne razlike, najprije stoga što se **pisma** mahom tretiraju kao komunikacija dvaju subjekata (adresanta i adresata), dok se **poslanice** tretiraju kao tekstovi koji nose opštu poruku, koji su još od intencionalne faze namijenjeni javnosti kao*

¹ Eko, U: *Kultura. Informacija. Komunikacija*, Beograd, 1973.

² Rowland, R: *Analyzing Rhetoric*, Kendall/Hunt Publishing Company, Iowa, SAD, 2008.

³ Miljanov, M: *Poslanice*, Novi Sad, 2001. str. 10

*exempla, te su one bez izuzetka pisane povišenom emocionalnošću i visokom retoričnošću...*⁴ Milorad Pavić proučavajući epistolarni žanr uočava književnu i neknjiževnu formu, a o pismima i poslasticama s većim stepenom literarnosti zaključuje: *Tako će epistolografija dobiti malo – pomalo svoje pravo mesto u književnosti, kao istinski književni rod, i izgubiti status nehoteične književne delatnosti, koji najčešće ima u baroknim vremenima.*⁵

Retorika i stilistika

Od evropskoga antičkog svijeta do danas, retorika je važila za nauku o bešedništvu.⁶ Poslužićemo se jednom koja je za ovaj rad interesantna. Nušić je saglasan sa starom definicijom da književnost čini trojstvo teorija i to: stilistika, retorika i poetika: (...) *od kojih nas stilistika uči teoriji stila, retorika teoriji proze, a poetika teoriji poezije... Po odnosu svome prema ostalim proznim sastavima moglo bi se reći čak da je retorika, odnosno retorstvo, najviši stupanj proznoga književnoga stvaralaštva, jer se u besedništvu sadrže oblici svih drugih proznih rodova.*⁷

Retorika je kao nauka sa tim imenom stara gotovo dva i po milenijuma. Stilistika se razvijala u okviru drugih disciplina, a najviše retorike, sve do XX vijeka, kada je postala samostalna disciplina. Treća knjiga Aristotelove *Retorike*⁸ posebno je značajna za shvatanje pojma stilistike. Naime, njen prvi dio obuhvata teoriju *leksisa*, što se kod nas prevodi terminom *stil*.⁹ Aristotel govori o osobinama bešedničkoga stila, kao i o stilskim greškama i vrstama stila. Pojmu stila mnogo pažnje posvećuju i Ciceron i Kvintilijan.¹⁰ Renasansa je svodila retoriku na stilistiku, a većina retorika XVIII i XIX vijeka za glavni sadržaj ima analizu stilskih figura, i pojedini autori, kao što su Novalis u Njemačkoj i Vorčester u Njemačkoj, uvode termin *stilistika* kao sinonim za *retoriku*.¹¹ Zatim je retorika kao nauka gotovo iščezla iz nastave, jer su njene konstruktivne elemente preuzele druge nauke i discipline: gramatika, poetika,

⁴ Isto.

⁵ Pavić, M: *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*, Nolit, Beograd, 1970.

⁶ Stanojević, O. Avramović, S: „Ars Rhetorica“, drugo izdanje, *Službeni list SCG*, Beograd, 2003. U tome izdanju, kao i u brojnim drugim, dat je iscrpan pregled razvoja retoričke misli. To je jedna od najstarijih disciplina među društvenim naukama, prvi priručnik objavljen je u V vijeku p.n.e. O toj nauci, umjetnosti i vještini, kao i predmetu njenog istraživanja postoje mnoge teorije i rasprave.

⁷ Nušić, B: *Retorika*, Beograd, 1966. str. 41–42.

⁸ Aristotel, *Retorika*, prevod i komentar: Marko Višić, Beograd, 2000.

⁹ Vuković, N: *Putevi stilističke ideje*, UCG i Jasen, Podgorica–Nikšić, 2000. str. 141.

¹⁰ Isto, str. 145–146.

¹¹ Isto, str. 16.

filozofija i logika. Dvadeseti vijek vratio je retoriku u škole podrazumijevajući pod njom nauku o komunikaciji, pa se danas u SAD, đe se retorika proučava i primjenjuje na najvećem nivou, za nju, kao sinonimi koriste izrazi: *javno govorenje i komunikologija*.¹² Povodom termina *retorika – komunikacija*, stoji i objašnjenje da je riječ o individualnom doživljaju, često uslovljenom okolnostima u kojima se obrazujemo, pa osobe koje proučavaju simbol iz perspektive socioloških nauka radije koriste izraz *komunikacija*, dok oni koji posmatraju simbol iz ugla humanističkih nauka biraju termin *retorika*.¹³ Govoreći o imenu i značenju retorike, u savremenoj literaturi i nastavi uvijek se ističe da se riječ *retorika* nepravedno koristi da označi prazan govor, odnosno da je to forma bez sadržaja. Najčešće se to može čuti u nastupima političara koji jedni druge optužuju za priču bez poruke i težine. Ni druga negativna konotacija nije prihvatljiva, a ona podrazumijava korišćenje pojma *retorika* za govor ukrašen sa puno figura, eufoničan, dekorativan.

Iako *nova retorika* uključuje zakonitosti stilistike, stilistika je prihvaćena kao samostalna disciplina, mada je njen status još uvijek diskutabilan: (...) zbog njene nejasne razgraničenosti sa tzv. 'susjednim' disciplinama, tj. onim koje se, s raznih aspekata, bave jezikom: lingvistike, poetike (teorije književnosti), retorike, semiotike.¹⁴ Kompleksnost i interdisciplinarnost nauka retorike i stilistike još uvijek provocira brojne naučnike da ih definišu i odrede. Tome u prilog ide i komentar: *U stvari, ne izgleda sasvim pogrešno opisati stilistiku kao jednu novu retoriku, prilagođenu modelima i zahtjevima modernog proučavanja u lingvistici i u književnosti*.¹⁵

Govorni i pisani stil

Komentar je nužan i povodom dileme da li je jedna od odlika govorničtva – usmenost, budući da je osnovno vrednovanje govora utemeljeno ne samo na tome što je rečeno, već i kako je rečeno. Govorni i pisani stil se u mnogo čemu razlikuju, međutim, od nastanka retorike, smatralo se da im, u osnovi, leže ista pravila. Kvintilijan kaže: *Svako jezičko izlaganje treba da ima tri odlike, tj. pravilnost, jasnoću i ljepotu*.¹⁶ No i ovđe dolazi do izražaja kompleksna narav retorike, jer i najveći zagovornici izražajnog ekvilibrijuma neizostavno daju dodatne napomene za pisani, odnosno, izgovoreni sadržaj. Tako Kvintilijan u djelu *Obrazovanje govornika* posvećuje cijelu glavu prve knjige govornim pravilima. Uopšteno, govorni stil manje je obavezujući od

¹² Corbett, E. Connors, R: *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford, New York, 1999.

¹³ Foss, S: *Rhetorical Criticism*, Illinois, 2004. str. 6.

¹⁴ Vuković, N: navedeno djelo, str. 17.

¹⁵ Ullman, S. Prema: Vuković, N: navedeno djelo, str. 155.

¹⁶ Kvintilijan, M. F: *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985.

pisanoga, govornik ima slobodu da pojednostavljuje, koristi kolokvijalne izraze i lokalne akcente. Dok je pisani govor depersonalizovan, u neposrednom obraćanju bešednik koristi gestove i mimiku, neverbalno komunicira, i prilagođava stil trenutnome raspoloženju. Ali i od toga čini izuzetak jedna vrsta bešeda koje se zovu pismene bešede: (...) *koje imaju sve ostale uslove i znake besede, kako unutarne tako i spoljne, ali ih iskazuje drugo lice, a ne njihov stvaralac. Takve su... vladarske proklamacije, izvesne vojničke naredbe... i vrlo uobičajene pastirske poslanice...*¹⁷

Varijabilnost komunikološkog karaktera poslanica i pisama, zasnovana na principu pisano – kazano, jedno je od bitnih svojstava koja ih čine fleksibilnim ili neuhvatljivim za svrstavanje u više oblasti. Nastojeći da dokaže postojanje višeglasja u poslanicama Petra I, i time akcentuje njihovu životnost, neposrednost i gotovo razgovorni stil, Čedo Vuković ističe da riječi vladike osećamo kao odgovor na pitanje naroda, kojeg ne vidimo/čujemo, ali se ocrtava njegovo semantičko polje; takođe, u vladčinim komentarima možemo da rekonstruišemo odjek, doživljaj poruka Petra I. U tome smislu Vuković navodi fragmente koji ilustruju taj utisak: *Znam da neki govore: 'Vladika ne može hoditi nikud, pak mu je žao da mi ove gradove uzmemo, jer se neće njegova, nego naša slava i poštenje i junaštvo brojiti...*¹⁸ Zatim: *Da ne rečete poslijed, jer ja nijesam ispunio moju dužnost.*¹⁹

Društvene prilike u kojima su se formirale ličnosti vladika

Analiza govorništva nije moguća bez upoznavanja sa okolnostima u kojima je retoričko djelo nastalo. Mjesto i vrijeme (hronotop) ključni su momenti u shvatanju suštine bešede, odnosno poslanice i pisma. Da bi se prosuđivao bilo koji govor, i svaki drugi retorički akt, mora se poznavati kultura i društvo u kojem je ono prezentovano.²⁰

Nijedan emanat ljudskoga duha nije ravan govorništvu u indiciranju smjera istorijskoga kretanja, te puteva i sredstava toga procesa. Nijedno čovjekovo umijeće ne može se porediti s govorništvom, ni kao opasno oružje koje se često zloupotrebljava, ni kao sredstvo da ljudi postanu duhovniji, bolji, srećniji. Vjerske propovijedi, revolucionarni iskazi, sudsko oratorstvo, literarni proseedi, samo su različite manifestacije jedne i jedinstvene čovjekove potrebe da svoje misli i ideje izloži jasno, uvjerljivo i lijepo, uvijek sa ciljem *da ubijedi, da se dopadne, da uzbudi* (Ciceron), i da pobijedi. Taj krajnji smisao govorništva učinio je da se njegov razvoj poklapa sa istorijskim razvojem

¹⁷ Nušić, B: navedeno djelo, str. 63.

¹⁸ *Freske na kamenu*, str. 362.

¹⁹ *Freske na kamenu*, str. 238.

²⁰ Rowland, R: navedeno djelo, str. 38.

čovječanstva – da najveće uspone doživljava u onim krupnim, prelomnim zbivanjima.

Sve te zakonitosti u pogledu razvoja retoričke vještine i potrebe društva za njom u punoj mjeri važe i za Crnu Goru, osobito za njen posternojevički period. Materijalna oskudica, koja je uvijek pratila državu, nije ugušila njen duhovni život, posebno onaj njegov dio koji se odnosio na ošćaj za lijepu riječ. Tamo Ċe nije moglo biti škola – nije bilo pismenih. Ali jeste bilo mudrih i odvaŹnih: pismenost je zamijenjena usmenošću, pisani zakon obićajem, strah od sankcija moralnom normom, briga i odgovornost odabranih, brigom i odgovornošću svih. Njegoš to u „LaŹnom caru Šćepanu Malome“ iskazuje rijećima: *Ako nije mjesta za Źivljenje, a ono je mjesta za prićanje.*²¹

Tokom XVIII i XIX vijeka Crna Gora se borila sa moćnim neprijateljima, otvoreno ili tajno, patila zbog gladi i bolesti, mirila *zakrvljena* bratstva i plemena. Tu slojevitu sliku stanja u državi dopunjuju zaključci Radovana Radonjića : *U Evropi tada nije bilo zemlje koja se s Crnom Gorom mogla porediti: po individualnim pravima i slobodama graĊana, po intenzitetu sastajanja centralne i regionalnih skupština i masovnosti ućesnika u njima, po obuhvatu pitanja koja su se na tim skupštinama raspravljala i stepenu podudarnosti njihovih odluka sa interesima graĊana, po ćinjenici da su vaŹna pitanja iz domena meĊunarodne komunikacije i spoljno- politićkih odnosa ćasto bila u nadleŹnosti lokalnih organa.*²² Ako tome dodamo ćinjenicu da nosioci vlasti, kako kaŹe vladika Petar I, ćesto nijesu imali *sile nikakve... izvan pera i jezika*, bolje ćemo razumjeti funkciju poslanica i pisama u komunikaciji vladika s narodom, na jednoj strani, i u diplomatskom pregovaranju, na drugoj.

Moralna, duhovna i fizićka svojstva govornika

Otkad su Grci ustanovili studije retorike prije više od dvije hiljade godina, poznato je da autoritet govornika ima bitnu ulogu u postizanju cilja svakoga govora.

Prema Aristotelu²³ sredstva ubjeĊivanja mogu biti: etićka (*ethos*), loģićka (*logos*) i emocionalna (*pathos*). *Ethos* podrazumijeva pozivanje na karakterne vrijednosti govornika. Ta strategija u savremenoj retorici odreĊuje se kao djelovanje ugledom i povjerenjem oratora – strategija kredibiliteta (Credibility Strategies). Jedan od najvaŹnijih principa za razumijevanje retorike je da nijesu rijeći te koje ubjeĊuju, već lićnost koja stoji iza njih. U odreĊenim okolnostima uvjrljivost se postiŹe zahvaljujući ugledu govornika, a ne argumentaciji ili naraciji. Ogranićavajuća osobina te strategije jeste da je jednom

²¹ Prema predavanjima prof. dr Radovana Radonjića, Fakultet politićkih nauka, 2005/2006.

²² Radonjić, R: *Politićka misao u Crnoj Gori*, Podgorica, 2006.

²³ Aristotel, navedeno djelo.

izgubljeno povjerenje teško ponovo uspostaviti, auditorijum takvog besednika najčešće ignoriše. Kredibilitet može biti interni i eksterni. Eksterni je izgrađen na osnovu uspješnih aktivnosti retora koje su svima dobro poznate: intenzivan humanitarni rad, rezultati u postizanju dogovora, uspješno sprovođenje revolucionarne ideje ili strategije. S druge strane, interni kredibilitet temelji se na kvalitetnom radu na polju retorike, kada orator demonstrira vladanje činjenicama, pokaže veliko poznavanje materije o kojoj govori, kad je iskren. Upoređujući vrijednosti obje navedene vrste kredibiliteta, analitičari su zaključili da je eksterni model moćniji, dok je interni – važniji. Naime, primarni fokus retoričke analize je na internom kredibilitetu, sredstva izabrana za ubjeđivanje na taj način, izvor su visokoga povjerenja.²⁴

Više je komponenti koje grade profil retora, savremena analiza izdvaja četiri podtipa kredibiliteta, to su: iskustvo, dobar karakter, dobra volja i harizma. U vezi s prvim, poznato je da povjerenje dajemo osobi koja je veoma iskusna u oblasti koja nas zanima, prije nego onome ko tek počinje ili se njegovu saznanje zasniva više na praksi nego na teoriji. Drugi podtip upućuje na dobar karakter, pa govornici koje ocijenimo kao istinoljubive, povjerljive, iskrene, moralne, nepovodljive imaju efektivnije uvjeravanje. Istraživanja pokazuju da se ličnostima toga tipa vjeruje, čak i kada se auditorijum ne slaže s mnogim njegovim stavovima, dakle, retor se uvažava generalno kao persona koja govori iz najdubljeg ubjeđenja, bez obzira što se njegova akcija na koju, recimo, poziva ne podržava. Dobra volja (good will) podrazumijeva sposobnost retora da se identifikuje sa slušaocima, čitaocima, da je njima sličan i da je privlačne, prijatne pojave. Kenet Bark, jedan od najznačajnijih svjetskih teoretičara i kritičara retorike, smatra da je umijeće uspostavljanja konekcije sa auditorijumom esencija ubjeđivanja.²⁵ Harizma, četvrta forma kredibiliteta i veoma moćan faktor uvjeravanja, ne može se precizno definisati. Za razliku od prethodna tri modela, harizma je gotovo urođeno svojstvo djelovanja posebnom energijom, svojevrsna aktivna slika prilagođena perspektivi auditorijuma, i nije je moguće kreirati.²⁶

²⁴ Rowland, R: *Analyzing Rhetoric*, Iowa, USA, 2007. str: 105.

²⁵ Burke, K: *A Rhetoric of Motives*, Berkeley, California, USA, 1969. Str: 20 – 29, 55 – 59

²⁶ Rowland, R: navedeno djelo, str: 107; komentar o harizmi parafraziranje je analize prof. Rolanda, a u fusnoti dajemo originalan tekst, koji smo preveli: *It is an ability to project an energetic and active image and, at the same time, adapt to the audience perspectives...The ability to produced a charismatic reaction seems to be closely tied to personality characteristic of the rhetor...Charisma is not merely physical power or attractiveness. Nor is it verbal ability, although it may be related to all of these factors. More then anything else charisma seems to be tied to an emphatic understanding of the audience.* Prof. Roland, u okviru analize, navodi primjere i kaže da su harizmatičnu pojavu imali Ronald Regan i Bil Klinton, dok harizma nije krasila Buša i Al Gora. No, harizma može biti opasna i zloupotrijebljena u vođenju naroda i države, prof. Roland podseća da je i Hitler bio harizmatični lider.

Uzimajući sve navedene analize u obzir, dodaćemo i podjelu karakteristika govornika na moralne osobine, duhovna svojstva i fizičku ličnost, a zatim komentarisati odlike vladika Petrovića, u skladu sa kompletnim izlaganjem.

Snažno potenciranje govornikovih moralnih osobina traje još od antike. Platon²⁷ i Aristotel²⁸ insistiraju na pravednosti i umjerenosti, Kvintilijan²⁹ kaže *da onaj koji doista hoće da bude pravi govornik, mora biti pravedan i razumjeti se u ono što je pravedno*, i ide još dalje tvrdeći da se *zao čovjek i dobar govornik nikada ne mogu naći u jednoj osobi*.³⁰ Ciceron, po mnogima najveći govornik svih vremena, vjerovao je: *Kakav je ko čovjek, takav mu je i govor*.³¹

Duhovna svojstva bešednika Aristotel razumije kao intelektualne vrline, i tu ubraja znanje (*sofia*), inteligenciju (*sinesis*) i pamet (*fronesis* – praktična mudrost). Moderna retorika tome dodaje i memoriju, imaginaciju i elokvenciju, zatim temperament, motivisanost, genetiku.

Fizičkoj ličnosti govornika oduvijek je pridavan poseban značaj. Lik, tjelesna građa, stav, gestikulacija, odjeća – šalju poruku prije nego što se izgovori riječ, a djeluju i tokom izlaganja.³² Analitičari često skreću pažnju na vezu riječi *lice* i *ličnost*. Od Tacita nam je ostala odrednica: *Rečit samom svojom pojavom*.³³

Rodonačelnik dinastije Petrovića, vladika Danilo (1670(?)–1735) na početku svoga vladanja imao je skromno obrazovanje, po riječima njegovoga neprijatelja, barskoga nadbiskupa, Vicka Zmajevića, vladčina znanja nijesu išla dalje od čitanja i pisanja.³⁴ Ipak, nova uloga usloвила je da vladika Danilo počne sve više da nabavlja knjige i da se u njih udubljuje, o čemu svjedoče napomene u pismima. Koliko su mu ta iskustva pomagala vidimo i iz jednog zapisa iz 1728. godine: *Ja sam dosta i živ bio među ovi zli i nepokorni narod i odavno bih krepa ot jazve, nego se razgovaram i gledam u prve stare istorije, da su i gora zla bila i gore mutnje*.³⁵ Vidike je širio i tokom putovanja, boravio je u Moskvi, Kijevu, Beču, Veneciji, Budimu, Sečuju.

²⁷ Platon, *Protagora, Gorgija*, str. 161–162.

²⁸ Aristotel, navedeno djelo, str. 121.

²⁹ Kvintilijan, navedeno djelo, str. 162.

³⁰ Isto, str. 492.

³¹ Prema: Gračanin, Đ: *Temelji govorništva*, Zagreb, 1968. str. 32.

³² Neverbalna ekspresija (govor tijela) izdvojila se kao poseban predmet na studiju Komunikologije.

³³ Tacit: *Anali*, (prevod: Lj. Crepajac), Beograd, 1970. str. 304.

³⁴ Pantić, M: navedeno djelo, str. 252.

³⁵ *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka: Vladika Danilo, Vladika Sava*, Cetinje, 1996. str. 131.

Analitičari ga opisuju kao mudroga i čovjekoljubivoga, prepiska nam ukazuje na strpljivoga i predanoga pregovarača, ali i hrabroga, ponosnoga i odlučnoga vladara: *Nijesu moja braća njemu* (katorskom vlastelinu Bući – N. S. V.) *kmetiči, nego su ono boljari i boljarski sinovi; nijesu tuđega željni, nego imaju i svojega.*³⁶ Na osnovu dokumenata pronađenih u tajnom arhivu Mletačke republike Jovan Tomić naziva Vladiku opreznim i energičnim pravoslavnim prelatom.³⁷

Vladiku Savu (1700(?)–1781) tokom dugoga života pratile se velike nevolje, a on nije imao duboke vizije i smjele političke planove kojima bi odgovorio na te izazove. Istoričari nijesu imali visoko mišljenje o njegovoj vladavini i ličnosti, govorili su da je slab i povučen, bez autoriteta... *mek, tih, miroljubiv, Sava je najmanje bio stvoren za državnika i sudiju.*³⁸ Refleks te neorbene prirode su i pisma u kojima je, kao model ubjeđivanja, najzastupljenija kletva. Miroslav Pantić primjećuje da su za pobožnoga starca više naklonosti imali književnici. Njegoš i Stefan Mitrov Ljubiša predstavili su ga ljepšim tonovima.³⁹ Procjenjivanje vladike Save nedostojnim vođom crnogorskoga naroda, Rastislav Petrović smatra nepravednim i upućuje na izvještaj Danijela Dolfinija, generalnoga providura za Dalmaciju i Albaniju, u kojem stoji: *On (vladika Sava – N.S.V.) ima takav uticaj na Crnogorce da se oni lako potčinjavaju njegovoj volji. S njim je potrebno kontaktirati s velikom obazrivošću i umešnošću.*⁴⁰

Vladika Vasilije (1709–1766) ambiciozni je političar, uspješni diplomata, energična ličnost koju... *mnogo cijeni i poštuje Krajina Crna Gora.*⁴¹ Napisao je prvu istoriju Crne Gore, proučavao je povijesnu i književnu građu u manastirskim riznicama, a u njegovim stihovima Čedo Vuković prepoznaje... *daleki nagovještaj njegoševske poetike.*⁴²

Vladika Petar I (1747–1830) *veoma dobro govori italijanski, njemački i ruski jezik, donekle poznaje engleski, a vrlo malo francuski, kazuje Viala.*⁴³ Njegova biblioteka otkriva da je volio umjetnost, filozofiju, geografiju, mehaniku. O vladičinim poslanicama Ivo Andrić je rekao da po vrijednosti idu uz

³⁶ Isto, str. 89.

³⁷ Isto, str. 59.

³⁸ Popović, Đ: *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896. Prema: Pantić, M: navedeno djelo, str. 374.

³⁹ Pantić, M: navedeno djelo, str. 375.

⁴⁰ *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka: Vladika Danilo, Vladika Sava*, Cetinje, 1996. str. 179.

⁴¹ Isto, *Vladika Vasilije*, str. 9.

⁴² Isto: *Vladika Petar Prvi*, str. 8.

⁴³ Viala, prema: *Petar I Petrović: Freske na kamenu*, predgovor: Č. Vuković, Biblioteka Luča, Titograd, 1965. str. 553.

poslanice apostola Pavla. Etička načela Petra I čine ga bliskim shvatanjima starih stoika koji su kao najvažnije odlike ljudskoga ponašanja isticali razboritost, čestitost i pravednost.⁴⁴ *Vi ste voljni i slobodni narod*, govorio je vladika Crnogorcima, suprotstavljajući toj duhovnoj vertikali ropstvo kao najveću uvredu za čovjeka. Vladika je cijenjen među narodom zbog svojih moralnih, duhovnih i fizičkih vrijednosti, ostvarujući tako ideal pravoga govornika. *Čovjek jakog duha i vrlo čvrstog karaktera*, zaključak je slavnoga francuskog generala Marmona.⁴⁵ Petar I imao je impresivnu fizičku pojavu i o tome je ostalo više zapisa: *Njegov stas bješe visok; njegove crte veličanstvene i izrazite, imponantnije još zbog duge brade...*⁴⁶

Primjenjujući kriterijume liderstva u procjenjivanju profila vođe⁴⁷ možemo zaključiti da su vladike Petrovići umjeli da shvate potrebe svoga naroda i da pronađu rješenje u delikatnim momentima, a takvih je u Crnoj Gori bilo i previše. U kategoriju *običnoga vođe* možemo svrstati vladiku Savu. Definicija lidera (pravog vođe) u skladu je sa osobinama vladika Danila i Vasilija, a to su: odlučnost i sugestibilnost, poseban izgled i sposobnost uprošćenoga izražavanja.⁴⁸ Harizmatisku ličnost⁴⁹ prepoznajemo u personi Petra I, iz njegove pojave, riječi i gestova izbijala je energija koja plijeni, krasile su ga osobine ranih hrišćanskih propovjednika koji su bili prožeti duhom i imali su dar da svoje učenje prenose na druge.

Poslanice i pisma

Poznato je da poslanice i pisma koje su slale vladike nijesu stvarane s književnom ambicijom. To kazivanje je, najčešće fragmentarno, rijetko u cjelini, postalo umjetnički čin zahvaljujući misaonom i emotivnom bogatstvu uobličenom prikladnom leksikom i sintaksom. Kao primjer visoke literarnosti, sažetog izraza, deskripcije i narativnosti izdvajamo poslanicu Petra I, upućenu Crnogorcima i Brđanima 1825: *Ne bješe već domaće rati ni boja, ne bješe pokliča: ko je vitez, ni viteza na domaći boj, ne čujaše se koleža ni tužbanja, ne viđaše se lica muškoga ni ženskoga ogrebotinah krvava i nagrđena, ni glave crnom kapom, ni crnom mahramom pokrivena, ni perčina muškoga ni ženske kose ostrižene, ne oblivaše se zemlja, drvo i kamen krvlju vaše braće i ne kijaše bratska krv iz usta vašijeh...*⁵⁰

---

⁴⁴ *Književnost Crne Gore...: Vladika Petar Prvi*, str. 10.

⁴⁵ *Freske na kamenu*, str. 553.

⁴⁶ Isto, str. 551.

⁴⁷ Stanojević, O. Avramović, S: *Ars rhetorica*, Beograd, 2003. str. 273

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto, str. 276.

⁵⁰ *Freske na kamenu*, str. 285.

Najveći broj epistola ima sljedeću strukturu: obraćanje, uvod, izlaganje, dokazivanje, razrješenje (pobijanje), zaključak, pozdrav.⁵¹ Po tome modelu analiziramo poslanice vladike Petra I, počecemo, dakle s njim zato što je taj žanr paradigmatički ostvaren kod vladike.

Titulisanje

Titulisanje u retorici ima za cilj da izrazi poštovanje prema slušaocu (adresatu) i istakne međusobni odnos obje strane, te stepen bliskosti i nivo komunikacije.

Obraćanje je sastavljeno od dva elementa: *od koga* i *kome*. Prvi element u poslanicama najčešće glasi: *Ot Nas Vladike Petra*. Nakon toga slijedi titulisanje; ako vladika prvo govori o sebi, uobičajeno je ovakvo predstavljanje: (...) *Božijeju Milostiju Mitropolit Černogorski i Rosijskago Imperatorskago Ordena Svjatago i Velikago Aleksandra Nevskago Kavaler*.⁵²

Zatim slijedi oslovljavanje slušalaca, ono zavisi od karaktera bešede, mjesta i prilike. Titulisanje u retorici jeste trojako, kod Vladike to prepoznajemo u sljedećim primjerima: kad odaje počast on kaže: *Ot Nas Vladike Petra časnomu gospodinu protopopu Ivanu*...⁵³ Kad hoće da zadobije pažnju slušalaca laskanjem onda se obraća sa: *Blagorodnoj gospodi glavarima i starješinama i svijema Crničanima dragi pozdrav i arhipastirskoje blagoslovenije*.⁵⁴ Treći tip titulisanja, kojim se karakteriše skup, nije prepoznatljiv za poslanice Petra I, imamo ga sporadično: (...) *blagočestivam hristijanom od Boga zdravlje, mir i blagoslovenije*.⁵⁵ Takođe, i u poslanici Rišnjanima: (...) *blagorodnoj gospodi kapetanu, suđam i svijema junacima od poštene komunitadi risanske*.⁵⁶ Za vojničko bešedništvo vezuju se posebne titule, uobičajene su tri: *vojnici, junaci i drugovi*. I kod Petra I uočavamo drukčije obraćanje: *Ljubezni vitezi i mila braćo*.⁵⁷

⁵¹ To što se i danas u nastavi književnosti traži da pismeni sastav ima tri dijela: *uvod, razradu i zaključak*, naljeđe je iz retorike, koja je vjekovima bila obavezni predmet u školama. Na to skreću pažnju mnogi retoričari.

⁵² *Freske na kamenu*, str. 172.

⁵³ Isto, str. 201.

⁵⁴ Isto, str. 192.

⁵⁵ Isto, str. 41.

⁵⁶ Isto, str. 109.

⁵⁷ Petar I Petrović, *Poslanice*, Zagreb – Cetinje, 2003. str. 10.

Uvod

*Reddere auditores, attentos et dociles*⁵⁸

Uvod ili početak kod Petra I neposredan je i jednostavan, često sadržan samo u jednoj rečenici: *Znate, braćo, kako vjeru među svom zemljom ufatismo i zakletvu i tvrđu užinismo: ko bi ubio čojka preko vjere, ali ostale kavge i zla učinio, da ga sva zemlja čera.*⁵⁹ Ima i primjera redovnoga, mirnoga početka izlaganja: *Razumio sam s mojom radosti da je među vama lijepa sloga i posluš bio u Pješivce, za koje vi srdečno blagodarim i zahvaljam, moleći se Bogu da vam i u naprijed daruje bratsku ljubav i poslušanije za vaše i svega naroda vječno dobro i blagopolučije.*⁶⁰ Više poslanica vladika počinje navođenjem ličnoga primjera posvećenosti i požrtvovanja. Veoma ubjedljivu primjenu strategije kredibiliteta imamo u govoru Katunjanima: *Znate, kako sam vama i svijema Crnogorcima vazda i na svako mjesto govorio, moleći svakoga i zaklinjajući da u mir i slogu među sobom živite. I koliko sam truda i muke od početka do sada pretrpio, to samo jedini Bog znade; i sve radeći za obšte narodno dobro i slobodu bez nikakve hile i lukavstva, nako s pravijem i čistijem srcem...*⁶¹ Međutim, za Vladičino govorenje karakteristično je direktno prelaženje na stvar, tzv. iznenadni uvod. *To se javlja obično u slučajevima velikih emocija, naglih osećanja i velikih duševnih pokreta, kao što je gnev, pobjeda, poraz...*⁶² Iskustvo pokazuje da iznenadni, nagli, abruptni uvod može sebi da dozvoli samo onaj govornik koji već ima pažnju i poštovanje kod slušalaca, što je posredni dokaz o kredibilitetu Petra I. Primjeri su brojni: *Neopisano tiranstvo i samosinost vašijeh despotah, a navlaštito Boškovića i Ljubanovića...*⁶³ Te riječi veoma podsećaju na Ciceronove abruptne uvode.⁶⁴ *Eto vidite što učiniše lupeži i zli ljudi, kako zatvoriše pazare svemu narodu, da siromaš živjeti ne može, pak čujem da neki rade još višu smutnju i nesreću za sebe i za cijeli narod učiniti...*⁶⁵ Kratki, direktni uvodi otkrivaju nam predmet bešede, a često i stav prema predmetu, te prave dobar prelaz na izlaganje teme.

---

⁵⁸ Zadatak uvoda, po starim učiteljima, je: steći naklonost slušalaca, probuditi njihovu pažnju i upoznati ih s predmetom.

⁵⁹ *Freske na kamenu*, str. 57.

⁶⁰ Isto, str. 250.

⁶¹ Isto, str. 62.

⁶² Nušić, B: navedeno djelo, str. 87.

⁶³ *Freske na kamenu*, str. 70.

⁶⁴ Ciceron: „Prvi govor protiv Kataline“, prema: Radonjić, R: *Antologija znamenitih govora*, Podgorica, 1999. str. 90.

⁶⁵ *Freske na kamenu*, str. 340.

Izlaganje

Izlaganje teme najobimniji je i najsloženiji dio govora. Nekad to izlaganje ide po klasičnoj shemi, a nekada dolazi do skraćivanja. Što se tiče izbora teme, vladika Petar I rijetko je imao priliku da bira predmet govora, obično je sticaj okolnosti diktirao motive. I, u najvećem broju slučajeva bili su to povodi o kojima nije želio da raspravlja; jednom prilikom Katunjanima piše: *...razsuđavajući koliko je to zlodjevanije veliko i strašno, ja se tresem i trepećem ne manje od stida, nego li od straha; jer neće zli i sramotni glas po svijetu na same Ožegovičane poći, za koje nitko izvan naše zemlje ne znade, nego na cijeli narod naš, da ga svaki mrzi i počituje za narod varvarski, bezbožni, bezakoni i bezdušni, koji niti ima poštenja, ni čelovječestva, nego sama sramotna, hajdučka, lupeška i razbojničeska djela.* A koliko je jedna ista situacija zahtijevala pregovaranja saznajemo iz riječi: *Ja sam vama i ostalijem od tri stotine više knjigah poslao otkada je ćesarokraljevska vlast pokorila Bokeljsku Provinciju...moleći vas i zaklinjajući svakoga da lijepo i mirno s državom ćesarskom živite...*⁶⁶

Dokazivanje u retorici je potkrijepljivanje osnovne misli dokazima. Tu se ogleda najveća moć govornikove logike i rječitosti, širina njegovog znanja, vještina ubjeđivanja dokazima, a načine dokazivanja obrazlagao je još Aristotel; najvažniji oblici su: analogija, idukcija, silogizam, antimema i dilema. Ovo je primjer za dokazni oblik dilema: *Sad uzmite na razsuđenje, je li pravo da cijeli narod gine i strada poradi nekoliko zlodjeva, no pomislite i to, jeste li pravi, ako ne ustanete da zločince kastigate i možete li igda bit mirni, kad puštate zle ljude da čine na svoju volju, što sami hoće.*⁶⁷

Razrješenje čine savjet, preporuka ili zahtjev da se problem riješi:⁶⁸ *...kao što ve i ja molim s ovijem pismom i jednijem Bogom Vsedržiteljem i čestnijem krstom i presvetom Bogorodicom i svom silom nebeskom i svijema svetiteljima, koji su od vijeka Bogu ugodili, pak i vašijem zdravljem i vašom srećom i svakijem napretkom vašijem u tri puta i u tri hiljade putah zaklinjam da se lijepo bracki dogovorite...*⁶⁹ U navedenom primjeru imamo molbu i zaklinjanje, kao dodatno ubjeđivanje da se zahtjev ispuni. Ipak, Petar I češće koristi kletve: *...koji li ne posluša i Boga se ubojati ne hoće, takvi od silnoga i strašnoga imena božija da bude proklet i da mu pogine svaka sreća i svaki napredak od njegova doma...*⁷⁰ U kletvama je vladika sugestivan, slikovit i veoma ličan: *...takvoga ostavljam podnajžestočajšim prokletstvom, da mu Bog*

⁶⁶ Isto, str. 182.

⁶⁷ Isto, str. 187.

⁶⁸ Isto, str. 23.

⁶⁹ Isto, str. 360.

⁷⁰ Isto, str. 51.

*uzme zdravje i svako dobro od ovoga svijeta...i da...Gospod Bog pušti svako zlo i svaku nesreću i žestoku ljudsku gubu i živinu, da ih guba zgrči, a živina grize, kako bezbožne, bezdušne i bezobrazne hulitelje i prestupnike zakona i zapovijedi Hrista Boga i spasitelja našeg.*⁷¹

Kao antiteza kletvama javljaju se blagoslovi, kako bi se pojačao efekat sadržaja: *...radi Boga, koji je jedino i vječno naše dobro i radi vječnoga veselija i radosti, kojega je Bog ugotovio svijem poslušnim u rajске sladosti vjekovječno uživati i naslađdati se njegovu božestvenoga licezrenija, ...tako bili od Boga blagosloveni i tako vi Bog darovao na ovomu svijetu svaku dobru sreću i dobri napredak u svemu, a na onom vječnu radost...*⁷²

Zaključak

*Totum laudatur, si finis laude beatu*⁷³

Zaključak je, po mnogima, najvažniji dio govora jer je: *Posljednja rečenica ujedno i posljednji udar na razum i emocije auditorijuma...i uvijek ima izuzetan značaj.*⁷⁴ Kod vladike su kraj razrješenja i zaključak često ujedno, pa u tome dijelu možemo govoriti o savjetu, preporuci ili zahtjevu – što je dio izlaganja, a, isto tako, uočavamo strasno rekapituliranje i završavanje – što su elementi od kojih se gradi zaključak. Kao što smo ukazali ranije, u završnom/zaključnom dijelu dominiraju blagoslovi i kletve, ali ima i drugačijih epiloga; u sljedećem primjeru imamo klasični zaključak sa zaklinjanjem i kletvom: *Toga radi svijeh vas, o Crmničani, velikoga i maloga, muževskoga i ženskoga pola i vozrasta silnijem i strašnijem Bogom Vsedržiteljem i česnijem krstom i presvetom Bogorodicom i svom silom nebesnom u tri puta i u trista putah zaklinjem da se od toga zloga i prebezakonoga djela prođete, da te proklete bajalice ne slušate, da k njima ne idete, da ih među vama ne puštajete, da im ništa ne vjerujete i da pravu čeljad ne mučite. A vama svijema sveštenicima u sva sela i plemena pišem i, vlastju nam od Boga danoju, najžestočajše zapreštavam i govorim...*⁷⁵ Ovde imamo ponavljanje izloženog i patetični ton koji apeluje na religiozni osećaj. Navešćemo primjer sa zaključkom blažega tona i veoma izraženim ličnim stavom: *Ma neka oni idu kud hoće, ja vas molim da vi s Turcima mirno živite, kad oni mirno stoje, jer ja rati ni s kim ne želim, nego mir i prijateljstvo sa svakim ko hoće s nama.*⁷⁶ Sa savjetom priznatih retoričara da je efektno završiti obraćanje nekom sentencijom u skladu je zaključak po-

---

⁷¹ Isto, str. 350.

⁷² Isto, str. 106.

⁷³ *Ako je kraj hvaljen, sve će biti hvaljeno*, latinska izreka

⁷⁴ Radonjić, R. *Pravna retorika*, Podgorica, 2006. str. 52.

⁷⁵ *Freska na kamenu*, str. 369.

⁷⁶ Isto, str. 372.

slanice Bjelopavličima: *Govoraše Per, indijski car: 'Dosta je svaki živio, koji pod tuđi jaram nije umro'*.⁷⁷

Pozdrav

Pozdrav se, uglavnom, oseća kao produžetak zaključka, zato što otkriva vladčinu emociju: kada je nemoćan da nešto promijeni, tužan ili ogorčen zbog ponašanja svoga naroda, Petar I kaže ...*ostajem, ako hoćete, vaš dobroželatelj, ili...ostajem još zaludu vaš dobroželatelj, nesrećni...*

U potpisu, u najvećem broju slučajeva, stoji: *Vladika Petar. Prosti potpis, bez titula, bez paradnih dodataka, ...od čovjeka – ljudima*.⁷⁸

Vrste poslanica: političke, vojničke, duhovne

Vojničke – ratničke bešede/poslanice

Ostalo nam je nekoliko vojnih – ratničkih bešeda/poslanica vladike Petra I. Riječ je o vrsti koja se znatno razlikuje od ostalih zato što je njen smjer, raspoloženje koje stvara, često poziv na žrtvu i smrt. To oštećanje može da izazove samo izuzetan govornik. Pored toga što je riječ o osobi koja već i svojim životom i djelom ubjeđuje, u najtežem trenutku presudna je i riječ vode. Najstarija i najvažnija vrsta vojničkog bešedništva ima za cilj da podigne borbeni duh i prizove sliku ratničke slave.⁷⁹ *U trenucima koji su izuzetni, obraćanje mora biti snažno i jednostavno, jezikom koji vojnik oseća kao posebnu svoju svetinju, a poruka mora biti jasna i vidljiva kao razvijena ratna zastava jedinice pred juriš; njih dve se u srcu i duhu vojnika moraju sjediniti pravom besedom*.⁸⁰ Pred veliku bitku u Martinićima, kad je Crna Gora porazila višestruko brojniju vojsku Mahmut-paše Bušatlije, vladika govori svome narodu: *Ima li koji među vama, dražajši sinovi i izabrani cvijetu moje Bogom spasajeme i nama srećno slobodne države, koji ne bi, dragovoljno, ovo svoje dobro, ovu svoju slavu, ovo svoje viteštvo milovao, ljubio i na opštem svjetskom vidiku krvlju i životom izbavio?...Vi ste, dragi sinovi, slobodan narod! Vi nemate druge nagrade za vašu svetu borbu – do odbrane svoje voljnosti!...Ko se za drugu nagradu bori ono nijeplemeniti junak već najamni rob...koji junačkoga ponosa i svoje slobode nema*.⁸¹ Uočavamo titulisanje koje je dopušteno samo u ratničkim govorima: *vitezi, junaci, braćo, sinovi*. Ukratko, ukoliko uporedimo tu bešedu s bilo kojom iz svjetskih antologija uvjerićemo se da ravnopravno

⁷⁷ Isto, str. 289.

⁷⁸ Isto, str. 23.

⁷⁹ Nušić, B: navedeno djelo, str. 84.

⁸⁰ Roganović, B: *Retorika*, str. 155.

⁸¹ Banjević, B: navedeno djelo, str. 10.

može da stoji uz njih; upućujemo na neke: bešeda Petra Velikog pred bitku kod Poltave, Napoleonov govor pred pohod na Beč, Kutuzovo obraćanje uoči Borodinske bitke, ratnička bešeda Omer-paše Latasa uoči Krimskoga rata.⁸² Da je vladika bio dobar vojskovođa dokazuju ratničke pobjede, a koliko je Petar I bio prirodan i upečatljiv u ulozi komandanta zabilježio je ruski putopisac Bronjevski: *...vidio sam ga kao prvosveštenika, kao vladaoca, kao đenerala, kao inženjera, u društvenom ophođenju, i mogu reći da ni malo ne liči na Petra Pustinjaka koji je skupljao krstonosce. On je jedini među arhijerejima na ovome svijetu koji je umio u sebi sastaviti sva dostojanstva koja se tako malo slažu, koja su tako protivna arhipastirskom žezlu. U crkvi, kad je sio na presto koji su za njega spremili, izgledao je kao car. U đeneralovom domu, u kaftanu od crne kadife, opasanom bogatim šalom o kojem mu je visila sablja ukrašena dragim kamenjem i sa lentom Aleksandrovsom preko ramena, više je izgledao kao đeneral nego kao mitropolit. I odista, on je pred frontom na smotri, i na utvrđenjima, ljepše komandovao, nego što je blagosiljao oficire koji su mu prilazili.*⁸³

Duhovno bešedništvo/poslanice

Mnogi smatraju da je duhovno bešedništvo najstarija vrsta. Ono je prožeto moralnim poukama, dotiče se političkoga, naučnoga i umjetničkoga, uopšte, sve sociološke teme su joj bliske. S pojavom hrišćanstva propovjedništvo je dobilo posebnu formu kojom je širena Hristova nauka i njeni principi.⁸⁴ *Duhovne se besede razlikuju od ostalih po smeru. Njima nije smer da pridobiju i privole slušaoce za jednu prolaznu nameru, već za večne istine i za načela uvek ista i uvek podjednako važna.*⁸⁵

Kod Petra I duhovno bešedništvo prepoznajemo kao dio u okviru nekoga izlaganja, nemamo, dakle, klasične propovijedi, omilije i pouke, već njihove elemente. U poslanici *Kučima i drugima* vladika podseća na suštinu i osnove hrišćanske vjere: *Ljudi, koji putom božijem idu da Bogu služe i ugode,*

---

⁸² Detaljnom komparacijom bavićemo se u disertaciji.

⁸³ *Freske na kamenu*, str. 550.

⁸⁴ Cisarž i Marinković: *Omilitika ili teorija crkvenog govorništva*, Beograd, 1969. Omilitika je nauka o pravilima crkvenoga govorništva, a bešede nastale s ciljem širenja božije riječi zovu se omilije. *Propoved je posebni oblik govora, kojim se objavljuje reč Božija kao svedočanstvo o Božjoj istini...* (navedeno djelo, str. 9) Propovijedi mogu biti dogmatske (iznose se osnovni postulati vjere), moralno-poučne (govore o poželjnom ponašanju vjernika) i prigodne (pohvale svetitelja, nadgrobne besjede, vezane za rat i istorijske događaje, bešede o slavnim ličnostima): prema: Stanojević, Avramović: navedeno djelo, str. 97. Po namjeni, dijele se na misionarske: upućene nehrišćanima, i crkvene: posvećene htišćanskim vjernicima. S obzirom na prirodu hrišćanske religije, koja je utemeljena na vjerovanju u sveto trojstvo, kao i na vaskrsenje, omilije apeluju na emocionalni, a ne racionalni dio svijesti.

⁸⁵ Nušić, B: navedeno djelo, str. 76.

*ne misle ni za kakvo zlo, nako vazda za dobro i ne govore sami sebe da su sve-ti, nego da su grešni i okajani... Čojek, koji Boga služi i hoće da bude spasen, neće ni zvijera ubiti, ni reći da ga ubiju, a kamo li čelovjeka podobnoga sebe; jer on ne želi nikomu zla, nako svakomu dobro, pomišljajući da svi ljudi od jednoga oca Adama i od jedne matere Eve proizašli...*⁸⁶ Iz biblijskih tekstova vladika izvodi moralne pouke i upućuje na njih. Vrijednost koju Petar I najviše potencira je mir: *...zašto ja ne želim rati ni s kim, nego mir i tišinu susjedsku, kako mi Bog...zapovijeda.*⁸⁷

Proučavajući duhovni profil vladike, naučnici su se posebno bavili mi-stikom – pravoslavnom i narodnom, koja se provlači kroz skoro sve poslanice. Da bi se bolje objasnile te protivurječnosti, karakteristične i za ostale vladike, nužno je reći kakav je bio odnos Crnogoraca prema vjeri i vjerovanju. Istorija, tradicija, društvo, ekonomija izgradili su *tip slobodnog vjernika, koji nije zaslijepljen vjerskim fanatizmom, već se njegova vjerovanja i opštenja s božanstvom prepliću s njegovim prastarim običajima i njegovim pouzdanjem u sebe.*⁸⁸ To je vjernik koji ne traži posrednike između boga i sebe, britke je i nesputane misli i veoma blisko povezan s prirodom. Slični običnom čovjeku bili su i sveštenici, ne mnogo učeni, *prilično slobodna života i ponašanja; oni su i ratnici i sudije i veselnici i ispičuture i nazdravičari – ljudi koji osjete da su sveštenci tek u trenucima rijetkih obreda.*⁸⁹ Petar I, kao prosvijećen čovjek, upoznat s radom humanista, koji je putovao, bira crkvenu mistiku – prijetnje i prokletstva u ime boga i *sile nebeske* usmjerene su protiv narodnoga su-jevjerja, *mistiku suzbija mistikom, jer mu se jedna pokazuje kao sljepotinja narodna, iz koje poniču svakojaka zla, a druga je ipak...poziv na smirenje i praštanje...*⁹⁰ Ilustraciju imamo u poslanici Crmničanima povodom vijesti da su se pojavile neke *bajalice* koje u narodu otkrivaju i muče vještice. Čudi se vladika što Crnogorci više vjeruju vračevima nego jevandeljima, i svjedoči da nigde po svijetu nije sreo vještice i vjedogonje: *O Bože moj, čudne sljepote, čudna bezumija i čudna sujevjerija i zloga pomišljenija... Vi govorite da vještice po noći lete, a kako mogu lećeti, kad njihovo tijelo u odar leži.*⁹¹

Kad god je riječ o poslanicama vladike Petra I Petrovića, neizostavna je komparacija s biblijskim poslanicama, i podsećanje na sud Iva Andrića kako se poslanice Petra I po svojim umjetničkim dometima nalaze odmah iza po-

⁸⁶ *Freske na kamenu*, str. 196.

⁸⁷ Isto, str. 196.

⁸⁸ Isto, str. 27.

⁸⁹ Isto, str. 28.

⁹⁰ Isto, str. 31.

⁹¹ Isto, str. 368.

slanica apostola Pavla, koje se smatraju remek-djelima te vrste bešedništva.⁹² Zajedničke su im osobine snaga bešede koja proizilazi iz dubokoga uvjerenja o onome o čemu govore, sugestivna riječ koja djeluje na emocije, ubjedljivo tumačenje zapovijesti i mudrosti Svetoga Pisma, dijaloški oblik obraćanja, empatija sa slušaocima. Ono po čemu poslanice Petra I izlaze iz vjerskih okvira jeste njihova osnovna namjera, koja je više svjetovna nego duhovna, jer se bave konkretnim, životnim pitanjima i problemima. Kod hrišćanskih apostola: *...vjera je u središtu... tekstova, a čovjek je objekat za usađivanje vjere... Međutim, Petar Prvi je u svojim poslanicama sav okrenut čovjeku... religiozni elementi i mistika samo su sredstvo da se jače djeluje na čovjeka – radi čovjeka samog, a ne radi vjere.*⁹³

Političko govorništvo/poslanice

*Pa neka paze Crnogorci i Brđani ....da ne ostanu zadnji od svakoga u vrijeme kad bi mogli najprvi biti, da hoće slogu i poslušanje imati.*⁹⁴

Budući da je deliberativnome govorništvu predmet: dobro države i naroda, možemo tvrditi da su sve poslanice suštinski te vrste. I kad se u njima rješavaju sporovi, što je karakter sudskih bešeda, ili se narod poziva na moral u duhu hrišćanske propovijedi, ili se čuje vojna i ratnička retorika, poslanice imaju za cilj očuvanje državnog integriteta i zaštitu interesa naroda. Vladika se bavi pitanjima političkoga saveza, trgovinske saradnje, sklapanjem mira i objavljivanjem rata, on tumači narodu politička kretanja u svijetu i stalno upućuje na progresivnu orijentaciju Crne Gore, kako bi se ona svrstala u red naprednih, civilizovanih zemalja. Vladičina državotvorna politika sažeto je predstavljena u poslanici Crnogorcima i Brđanima, no kako će ona biti predmet posebne analize, ovom prilikom citiraćemo fragment iz poslanice Bjelopavličima: *Ja vas svijeh,...molim i sovjetujem da promislite za svoje sobstveno dobro, kako ćete bolje i mirnije živjeti, zašto domaća rat i nesloga velika i silna carstva razura i u nesreću pod tuđi bič i jaram obraća,...također sloga i poslušanje čini da i mali narod može velikim i silnim narodom postati.*⁹⁵ Tu ideju vladika varira u više navrata.⁹⁶

---

⁹² Apostol Pavle ističe se kao govornik među prvim propovjednicima hrišćanstva i smatra se jednim od najznačajnijih i najrječitijih Hristovih učenika. Ostavio je četrnaest poslanica, a poznate su njegove poslanice Korinćanima, Rimljanima, Solunjanima, Jevrejima. Uz apostola Pavla hrišćansko bešedništvo proslavili su Jovan Zlatousti, Vasilije Veliki i Grigorije Bogoslov.

⁹³ *Freske na kamenu*, str: 32.

⁹⁴ Isto, str. 345.

⁹⁵ Isto, str. 289.

⁹⁶ Isto, str. 300–301

Dobrosušedski odnosi takođe su tema poslanica političkoga karaktera. Vrijednosti na koje, tom prilikom, apeluje tokom ubjeđivanja su: ekonomska sigurnost, materijalna dobit, trgovina, mir. Kao posebno značajnu kategoriju te saradnje vladika izdvaja prijateljstvo, i u poslanici *Njegušima* to potkrijepljuje mudrom izrekom: *Pitali su jednoga mudroga i prosvijećenoga čelovjeka, koji je prijatelj najbolji i koja zemlja jest najbolja? Ovi je odgovorio da je dobar susjed najbolji prijatelj i zemlja da jest najbolja, koja se najbliže kuće nahodi. Ja mislim da je pogodno.*⁹⁷

U poslanici *Glavarima*⁹⁸ Petar I ih upozna je sa ishodom rusko-turskog rata, to je primjer još jedne njegove političke misije.

Auditorijum

Vladike su imale heterogen auditorijum: po vrsti to je, najčešće bila masa⁹⁹ (bratstva i plemena, vojnici) i publika¹⁰⁰ (porodice, glavari, političari), kao i pojedinci (vladari, političari, sveštenici, prijatelji); po strukturi auditorijum su činile uglavnom starije osobe, visoko obrazovane i elementarno nepismene, muškog pola, sa prijateljskim, indiferentnim ili neprijateljskim odnosom; po afinitetu najčešće kritički tip.¹⁰¹

O odnosu sa auditorijumom saznajemo iz same građe, poslanica i pisma, takođe, i iz drugih izvora – antropoloških, socioloških, kulturoloških, istorijskih, pravnih.

Crnogorski narod njegovao je kult slobode i junaštva, riječi i morala, osvete i smrti. Pred vladarima su bili *...ljudi koji stoje na tvrdom, oporom tlu istorije, ratnici, osvetnici, krvavci za krvnika tuđeg i domaćeg, ljudi pusti, osjetljivi, izoštrjeni pred uvredom kao sječiva njihovih jatagana, brzi na zlo, spori na umir, sujevjerni, opterećeni plemenskim i bratstvenim vezama i čvorovima, visinci sa često tijesnim vidicima, opijeni jednovremeno epikom i romantikom, strasni i častoljubivi, kadri da nadrastu sitne ljudske slabosti, ali i da zbog jedne riječi ubiju ili poginu...*¹⁰² Koliko je teško bilo vladikama da ih uvjere u određene ideje, da ih pokrenu na planiranu akciju i odvrate od raznih

⁹⁷ Isto, str. 259.

⁹⁸ Isto, str. 343.

⁹⁹ Masa je svaka grupa koju čini više od stotinu osoba. Postoji razlika u ponašanju kod mase i pojedinca. U masi kod individue slabi osećaj samokontrole i samokritike. Masom vlada snaga uzbuđenja, a ne argumentacije. Govornik pred masom biće uspješan ako apeluje na emocije, a ne razum. Prema: Radonjić, R: navedeno djelo, str: 132–137

¹⁰⁰Publika zadržava kritičku svijest, racionalno prati govornika, drži do fakata i logike, a ne osećaja.

¹⁰¹Podjela auditorijuma data je po modelu koji je predstavio Radonjić, R: *Pravna retorika*, Podgorica, 2006, str: 129–152.

¹⁰²*Freske na kamenu*, str. 10–11.

namjera čitamo u brojnim pismima i poslanicama. Vladika Danilo piše Zanu Grbičiću 1700. godine: *Sami znate, gospodine, kakvi su ovi ljudi slobodni, Boga se ne boje, a gospodi do ruke ne dohode, koji bi im činio da zlo ne čine, no je usta čojak na čojka, te se kolju i pljenuju, kako i sami čujete. Ali što mi da satvorimo? Učimo ih i karamo po zakonu, no ne hoće slušati, a nam nije dato na koga dignuti oružje, niti imamo vojsku, da ih silom ustavimo da zlo ne čine. Naše jest oružje po apostolu glagol boži, ali kad ljudi ne slušaju, što da im satvorim.*

Vladika Petar I znao je da kaže: *...nijesu svi Crnogorci krivi nego nekoliko bezumnijeh zločinacah.* Razloge samovoljstva i neposlušta vladika je vidio i u temperamentu i prirodi Crnogoraca: *Vi Crnogorci hoćete biti vrh svakoga.*

Kakve su slušaoce vladike imale u stranim političara saznajemo iz navoda izvanjaca: *Ja mogu prosto da dam navod i mišljenje s moje strane da su paša i vladika dva fina lopova, da traže da se varaju, a da su nepovjerljivi jedan prema drugom. To su dva tigra sa velurskim šapama.*¹⁰³

Primarna literatura

- Banjević, B.: *Petar I Petrović – poslanice*, Zagreb – Cetinje, 2003.
- Đukić, T.: *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine*, Cetinje, 1951.
- *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka; Vladika Danilo, vladika Sava – pisma; Vladika Vasilije – istorija i književnost; Vladika Petar Prvi – pjesme, pisma, poslanice*; Cetinje, 1996.
- Marinković, B.: *Vasilije Petrović Njegoš*, Danas, 1967.
- Milović, J.: *Vladika Danilo u svjetlosti svojih do sada nepoznatih pisama*, Cetinje, 1952.
- Milović, J.: *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore, 1685–1792*, Cetinje, 1956.
- Mladenović, A.: *Jezik vladike Danila*, Novi Sad, 1973.
- Ostojić, B.: *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd, 1976.
- Pantić, M.: *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990.
- Pavić, M.: *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, Beograd, 1970.
- Petrović, P. P.: *Djela*, Podgorica, 2001.
- *Prednjegoševsko doba*, Titograd, 1963.

---

¹⁰³Isto, str. 553–554.

- Radonjić, R.: *Guvernadursko-mitropolitska kontroverza u crnogorskoj historiografiji*, Podgorica, 2009.
- Radonjić, R.: *Politička misao u Crnoj Gori*, Podgorica, 2006.
- Somijer, de V.: *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994.
- Stanojević, G.: *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955.
- Stanojević, G.: *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba 1740–1766*, Beograd, 1978.
- Vuković, Č.: *Dva pera dva Petra Petrovića*, Titograd, 1963.
- Vuković, Č.: *Misli, etika i poetika Petra I; Vladika Petar Prvi*, Cetinje, 1996.
- Vuković, Č.: „Riječ – pisana rukom nevolje“; *Freske na kamenu*, Titograd, 1965.
- Vuksan, D.: *Epoha mitropolita Petra I*, Cetinje, 1938–1941.
- Vuksan, D.: *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.
- Vuksan, D.: *Poslanice Petra I Petrovića Njegoša*, Cetinje, 1935.

Sekundarna literatura

- Aristotel: *Retorika*, Novi Sad, 1997.
- Bugarski, R.: *Jezik i lingvistika*, Beograd, 1992.
- Cisarž i Marinković: *Omilitika ili teorija crkvenog govorništva*, Beograd, 1969.
- Corbett, E.: *Student Classical Rhetoric for the Modern*, New York, 1990.
- Čarkić, M.: *Uvod u stilistiku*, Beograd, 2002.
- Dragić, M.: *Hrvatska književnost katoličke obnove i prvoga prosvjetiteljstva (Hrvatska barokna književnost)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2006.
- Dragić, M.: „Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, lirika, epika, retorika“; *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u sto knjiga*, knjiga 4, Matica hrvatska i HKD Napredak, Sarajevo, 2006.
- Flaker, A.: *Stilske formacije*, Zagreb, 1976.
- Foss, S.: *Rhetorical Criticism*, Illinois, 2004.
- Gračanin, Đ.: *Temelji govorništva*, Zagreb, 1983.
- Jakobson, R.: *Lingvistika i poetika*, Beograd, 1996.
- Katnić – Bakaršić, M.: *Stilistika*, Sarajevo, 2001.
- Kovačević, M.: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Nikšić, 1995.

- Kovačević, M.: *Stilske figure i književni tekst*, Beograd, 1998.
- Kvintilijan: *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1985.
- Mandić, T.: *Komunikologija*, Beograd, 1995.
- Meyer, M.: *Povijest retorike od Grka do naših dana*, Zagreb, 2008.
- Nikčević, M.: *Filološke rasprave*, Podgorica, 2002.
- Nikčević, M.: *Književna približavanja*, Osijek, 2001.
- Nikčević, M.: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek, Podgorica, Cetinje, 2006.
- Nikčević, M.: *Na civilizacijskim ishodištima*, Osijek, 1999.
- Nušić, B.: *Retorika*, Beograd, 1938.
- Ostojić, B.: *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd, 1976.
- Radonjić, R.: *Pravna retorika*, Podgorica, 2006.
- Radulović, Z.: *Alhemija riječi*, Podgorica, 2002.
- Radulović, Z.: *Jezik i stil Čeda Vukovića*, Nikšić, 1994.
- Ričards, A.: *Filozofija retorike*, Novi Sad, 1988.
- Rowland, R.: *Analyzing Rhetoric*, SAD, 2007.
- Silić, J.: *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2006.
- Simić, R.: *Opšta stilistika*, Beograd–Nikšić, 2001.
- Stanojević, D.: *Retorika „Zlatnog runa“*, Pančevo, 2001.
- Stanojević, D.: *Stilistika „Zlatnog runa“*, Pančevo, 2002.
- Stanojević, O. & Avramović, S.: *Ars rhetorica*, Beograd, 2003.
- Šopenhauer, A.: *Eristička dijalektika*, Novi Sad, 1997.
- Tacit: *Razgovori o besjednicima*, Beograd, 1969.
- Tadić, Lj.: *Retorika - uvod u vještinu besedništva*, Beograd, 1995.
- Vinogradov, V.: *Stilistika i poetika*, Sarajevo, 1971.
- Vuković, N.: *Putevi stilističke ideje*, Podgorica–Nikšić, 2000.
- Vuletić, B.: *Govorna stilistika*, Zagreb, 2006.

Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ

**RHETORIC AND STYLE IN LETTERS AND EPISTLES
OF MONTENEGRIN BISHOPS DANILO, SAVA,
VASILJE AND PETAR I PETROVIĆ NJEKOŠ**

The subject of our research is to determine the rhetorical and stylistic values in the letters and epistles of Montenegrin bishops. By applying the criteria of classical and contemporary rhetoric and literary stylistics, we will analyze the discourse in order to prove that in Montenegro during the 18th and 19th century verbal and epistolary forms reached their highest levels of rhetoric and style. Although they wrote and spoke without intending to create works of art, Petrovići managed to shape their wisdom, idea, and message in a literary form, which is why some of their letters and epistles are regarded as “full literary texts.”

Key words: *epistles, letters, rhetoric, style, speech, Petrovići*

Stevan KONSTANTINOVIĆ (Novi Sad)

Filozofski fakultet – Novi Sad
konstantin_ns1964@yahoo.co.uk

Slavka GLUŠČEVIĆ (Sremska Mitrovica)

VŠSOV – Sremska Mitrovica

PRIPOVEDNI SVET TADIJE ERAKOVIĆA

Priče Tadije Erakovća mogu se podeliti na tri ciklusa: priče o kolonizaciji Crnogoraca u Vojvodinu; priče o sećanjima kolonista na Crnu Goru i priče o deci. Osnovna nit u pričama o kolonizaciji je uzajamna zavisnost ideologije i životnih navika kolonista s jedne i podvojenost u odnosu na starosedelačko stanovništvo, s druge strane. Kao i priče o sećanjima na Crnu goru, pripovedni tekstovi Erakovića prožeti su ironijom, sarkazmom i groteskom ali i traženjem ljudskosti u kreiranim situacijama. Priče o deci karakteristične su po tome što nemaju kraj, ne završavaju se ni tragično ni srećno. Erakoviću najviše prija pozicija posmatrača a životi dece prepušteni su sudbinskom toku..

Ključne reči: *priče, književnost, Crna Gora, Vojvodina, kolonizacija, Crnogorci, SOS Dečje selo*

Tadija Eraković u književnosti Vojvodine ali ni u književnosti Crne Gore nije valorizovani književni stvaralac. Na to su uticali mnogi elementi iz njegove životne i radne biografije. Književnost mu nije bila primarna stvaralačka preokupacija, i ostala je u senci profesionalnog angažmana, kojim se duboko upisao u vojvođanski prostor, kao vrhunski stručnjak iz oblasti defektologije ali i kao osoba sa izuzetnim organizacionim sposobnostima i senzibilitetom u sferi socijalne zaštite. Njegovo književno delo, iako zavređuje ozbiljnu pažnju, obimom neveliko, nije prepoznato kao dovoljno vredno da bi do sada dobilo kvalitetnu ocenu i mesto kako među stvaracioma prostora iz koga potiče, tako i tu gde živi i stvara. A upravo se pripovedni svet Tadije Erakovića oslanja na oba prostora, kao i na svet njegove primarne profesionalne orijentacije.

Pripovedni svet Tadije Erakovića uslovno se može podeliti na nekoliko pripovednih krugova koje čine priče o kolonizaciji Crnogoraca u Vojvodinu; sećanja na matični prostor, ljude i događaje, kao i na priče o vremenu s kraja XX veka u kojima značajno mesto imaju priče o sudbinama dece bez roditelja o kojima se Eraković starao i kao socijalni radnik, ali i kao upravnik SOS Dečjeg sela u Sremskoj Kamenici u vreme ratnog raspada SFR Jugoslavije. Prostor i vreme, likovi i događaji nisu striktno podeljeni ni u jednoj pripovednoj celini. Vreme u Erakovićevim pričama seže u duboku prošlost, u epsko-mitska vremena, vremena junaka i podviga a čini se da se ne završava krajem XX veka. Prostor Crne Gore i Vojvodine u stalnoj su vezi, ali u ciklusu priča o sudbinama dece, Eraković izlazi iz njega i odlazi sa dečjim sudbinama u Švedsku, na evropski zapad, Sarajevo, Vukovar, ali i u duševnu bolnicu, kao utočište za one koji se nisu mogli nositi sa događajima u koje su bili upleteni.

Pripovedanje Erakovaća je naglašeno arhaično. U teoriji poznato kao „ja – pripovedanje“, u njegovom slučaju je funkcionalno i dovedeno do visoke razigranosti, kako sižejno tako i u ravni jezika kojim Eraković pripoveda. Oneobičavanje životnih relacija Eraković postiže svodenjem realija na njihovu elementarnost, pa iz pozicije životno umorne osobe sa osloncem na iskustvo stečeno u prošlim, „prevaziđenim“ vremenima dozvoljava sebi naglašeniju emotivnost ali i humor, satiru, sarkazam i grotesku. U ravni jezika najveći deo teksta, Eraković je ispričao oslanjajući se na crnogorske govore, jotuje, koristi glasove *ś* i *ž*, morfološki je prirodan i čak navodi i na ortoepiju koja je prirodna tim govorima, a sada i crnogorskom jezičkom standardu. Jedino kad priča o sudbinama dece, tada je ekavac u službi vremena i institucije u kojoj radi.

1. Priče o kolonizaciji Crnogoraca u Vojvodinu

Malo ko zna zašto se ide u Vojvodinu i đe je Vojvodina. Opet strina, bog da joj dušu prosti, upita snaju da joj objasni šta je to Vojvodina, kud mi to idemo. Kaži mi, kumim te bogom i svetim Vasilijem Ostroškim. Smislila je odgovor: To je tamo daleko jedna sretna zemlja, ko što je nekad bila Amerika đe su živjele vojvode i gospoda. Sad je to uzeto od vojvoda i dato našem narodu.

Pripovetka *Idemo u Vojvodinu* ključna je veza među prostorima Crne Gore i Vojvodine i sudbinama ljudi oba prostora. Kad pripoveda o istorijskim prilikama koje su neposredno prethodile toj, po razmerama mitskoj seobi Crnogoraca, teško je ustanoviti gde i kada Eraković iz razumevanja realija prelazi u ironiju a negde čak zalazi i u grotesku. Ta tanka granica uslovljena je s jedne strane istorijskom distancom a negde prirodnim stavom prema prošlom vremenu i njegovom društveno-ideološkom utemeljenju. Konspirativni

sastanci SKOJ-a, optimistični govori sreskih partijskih kadrova, oprez i sumnja u odnosu na one koji ne ispunjavaju uslove za seobu; normalan ali u priči prikazan kao ženski strah od novog i nepoznatog, pa do ležernosti životnih situacija, koje je doneo novi politički poredak a njime su bili obuhvaćeni svi uzrasti, od najmlađih do najstarijih.

Prema opštem ponašanju i učenju, učitelj je mogao da prevedu đaka iz jednog razreda u drugi. Ako je đak bistar, mogao je da 'preskoči' i dva razreda. Vodilo se računa o godinama starosti. Zbog rata i revolucije đaci nijesu išli u školu. Da ne bi petnaestogodišnjaci pohađali prvi razred, prevođeni su treći, i tako dalje. To su bili svesni i odrasli omladinci koji su izrasli kasnije u velike partijske i državne rukovodioce.

Kao u ovom odlomku, tako i kasnije, Eraković ironiji nalazi mesto u podtekstu. Vreme pred seobu kod njega je i vreme crnih marama ali i prihvatanja ideoloških realija, pa i situacija u kojima nema ko da čuva stoku i obavlja redovne seoske poslove, jer vreme tako zahteva, a ko se vremenu opire, rizikuje da bude označen kao sumnjivac i smutljivac. Apsurd, Eraković razvija postupno i sve je intenzivniji kako priča teče dalje. Kad samo sa „svesnima“ nije ispunjena kvota, u vagone su mogli seći i oni „sumnjivi elementi“ da ne bi ostali i neprijateljski delovali u starom kraju. Pre euforije polaska, Eraković, zapisuje situaciju opraštanja žena, situaciju koja je lišena ideologije, a intenzivno je emotivna, čime seobi daje ljudski lik nezakrivljen pogledom kroz ideološku vizuru:

Žene bi se sastale da još koji dan provedu zajedno. Bilo je tu suza i jecanja, opraštanja i preklinjanja da se piše i 'da se ne zaboravimo'.

Kad voz krene, razdragana ideologija ponovo dobija groteskni lik i zasenjuje ljudskost oličenu u mrsu skrivenom za decu, mješini sira, burilu vode. Ideologija je osim pesme i izvikivanja parola iskazana u preporuci da treba poneti samo čuturu vode, odeću i obuću. O svemu drugom će brinuti narodna vlast. Na momente se ne zna koga Eraković ironizuje. Da li prostodušne narodne navike ili ljude novog vremena i poretka. I jedne i druge. Balans ironije i satire, uspostavlja se kad jednim nestane vode i hrane ali i kada je, po dolasku u Vrbas, narodna vlast ceo narod zaprašila DDT-ijem, natrljala sapunom, oprala toplom vodom, dala im kuvani obrok i rasporedila ih po kućama u kojima će živeti svoje sudbine. Tada počinju da se stvaraju i nove navike i da se uprosečuju narodna prostodušnost i ideološka očekivanja. Od tada teku skupa. U kući je moralo biti mrsa kad dođu drugovi sa svojim drugaricama iz komiteta i državne vlasti, radi ideološkog uzdizanja; u zadrugama su ostvarivani trudodani; na domaće stanovništvo koje nije ušlo u zadrugu gledalo

se kao na kulake, itd. Kao i ranije, upravo kad notiranje vremena prerasta u statistički prikaz, sevne pripovedačka žica Tadije Erakovića i situacija dobija ljudski lik:

Najteže je bilo što je svak patio za svojim zavičajem. Svak je pisao pisma bar jednom neđeljno. Pisma su bila žalostiva do suza. Počinjalo se sa: 'Dragi nikad nezaboravljeni, brate i prijatelju!' Onda bi se opisivalo kako je u Vojvodini i kako su čeljad. Ko se rodio, ko je umro, koliko je naroda bilo na sahrani, ko je postao prešednik ili se dokopo položaja, koliko ima kokošaka, koliko ima krava u zadruzi i koja se zadružna krava otelila, kako je ime tele-tu i tako – sve domaće stvari. Oni bi na isti način odgovarali.

Tu gde ova priča staje, počinje priča o životu u Vojvodini. Tadija Eraković priča o unutrašnjem, u suštini zatvorenom u sebe, životu crnogorskih kolonista i podvojenosti u odnosu na starosedelačko stanovništvo. Podela na pravoverne i sumnjive elemente ponovo dobija groteskni oblik, i ponovo se dovodi u ravan ljudskosti tamo gde ljudskosti ima. Priču *Zemljotres*, Eraković počinje upozorenjem „druga iz komiteta“ da se očekuje zemljotres, a komitet upozorava samo pravoverne. Tu počinje groteska sa verovanjem u nauku, sa predviđanjem katastrofe, sa spavanjem na ulici i po dvorištima pod vedrim nebom, dok sumnjivi elementi i dalje mirno spavaju u svojim kućama. Pometnja u glavama ljudi dostiže vrhunac kad

Krave riču, tražeći telad. A guske svu noć kriješte i mlataraju krilima ispred kapije. Šće bi da uđu u dvorište ko svako veče, ali je kapija zatvorena. Unutra niko ne smije ulaziti. Ljudi uz piće razgovaraju o svemu i svačemu, čekajući zemljotres i svanuće. Kažu da se to moglo i ranije očekivati. Ovo useljenje na tuđu muku u švapske kuće neće moći bez Božje kazne.

Pometnja je u i glavama, u sukobu tradicionalnog, donesenog iz prošlih vremena kao novog poimanja ideološkog poretka stvari. Kod Erakovića to nastupa u trenutku kad se Bog i privilegije nađu u istoj ravni, pa se postavlja pitanje na koju stranu će krenuti klatno. Tradicionalno i njegovi nosioci, starije osobe, ustuknule su pred pragmatičnim potrebama i zahtevima potomstva, koje, osim što veruje da stvara novi svet, otvoreno opominje i moli svoje, godinama i iskustvom starije sunarodnike „da drže jezik za zubima“, jer šteta po njihovu kolektivnu perspektivnost bi mogla biti velika. Iako to Eraković nigde u svojim pričama direktno ne pominje, ali latentni pratilac situacija koje kreira je – strah.

Nema ti višeg zla no da te isključe iz zadruga. Koji bi čojek živio bez zadruga?

No, upravo tu Eraković, na primeru onih koji se inate, koji iz sebi znanih razloga istupe iz pravila koji nameće njihov kolektivitet, koji žele da se pridruže ostalim, meštanima, pokaže kako se nad njima primenjuje kolektivna kazna. Tu dolazi do izražaja surovost, veća nego prema onim „elementima“ od kojih se drugačije ponašanje nije ni očekivalo. Panteliji, borcu, izrodu koji se poveo za meštanima, dodeljena je najlošija zemlja, a loš rod na njoj je služio za primer o uspešnosti pravovernih udruženih u zadrugu. Tortura u vidu velikih otkupnih kvota dovela je i njega i meštane da se moraju pridružiti zadrugi. Likovanju nije bilo kraja. Ili se tako činilo. Na neverovatno sarkasitičan način, Eraković priča o torturi nad „sumnjivim elementima“ u priči *Brkovi i repovi*. Jezikom „pravovernih“ nižu se metode prevaspitavanja. Raskulačivanje i mučenje dobilo je drugo ime: „ideološko-politički rad“; razbijane su meštanske porodice time što su mladi primljeni u SKOJ i prijavljivali su svoje roditelje pa ih tako slali u kazamate za kulake; konjima kulaka su noću kradomice sečeni repovi da se ne mogu braniti od muva i stršljena, pa kad konji lipšu, kulaci su morali u zadrugu; čupanje brkova kulacima, itd., a sve je to Eraković ispričao iz ugla pravovernih, uz opasku da se nije dobro suprostavljati liniji Partije. Ko nije na liniji, na toj tankoj žici, pada u ambis.

Da bi vratio ljudski lik takvom odnosu, Eraković kaže:

Kad se sve uzme u obzir, kolonisti su dobro živjeli u Vojvodini.

Nakon te priče, teče još jedna, priča u priči, možda i najživotnija, sa najmanje maglovitog, ideološkog straha koji lebdi nad ljudima. U toj pripovednoj epizodi naturanja nauke nad verovanjima nema, nema ni naturanja ideologije nad životom kakav jeste ili kakav je bio. Priča o ne baš bistrom i vrednom Petrašinu, o nesreći koja ga sustiže a od koje ne ume da se brani, jer nije sve u vlasti komiteta i ne može se sve naukom i razložnošću objasniti, vraća sudbinu čoveka u sferu elementarnosti, nemoći od koje pokušava da se brani salivanjem olova, bajanjem i skidanjem nekog prokletstva koje se na njega zaprimilo pre doseljenja. Spas nalazi u pokajanju zbog nepravdi koje je činio nevinima. Kad dobije savet da lek od nezaustavljivog proлива treba da potraži od Ciganke, koju je proterao iz sela, jer su za sve krađe u selu bili optuženi Cigani (Romi), a i kad su otišli, krađe su se nastavile jednako kao i ranije, Petrašin dolazi do istine da spas čovek treba da traži tamo gde je činio nepravdu. No, baš tad, Eraković ne dozvoljava da priča izađe iz zadanog okvira. Na Petrašinoj sahrani kao odgovor na pitanje šta će i kako će udovica dalje živeti sa osmoro dece, sledi odgovor upravnika zadruge:

Deca su briga društva i svakog člana zadruge. Brigu o deci preuzeće zadruga i naše socijalističko društvo.

Eraković svojim Crnogorcima ne dozvoljava da izađu iz začaranog kruga zavisnosti od ideologije i političke aktuelnosti. Ko u taj krug jednom uđe, po Erakoviću, njemu više odatle nema izlaza, ma koliko se zbog toga gorko i iskreno kajao.

2. Priče o sećanjima kolonista na Crnu Goru, slavne pretke i životni inventar

Da li bi se mogao zamisliti život bez vlasti u daleko prošlim, bliskim vremenima i sadašnjem vremenu? Tadija Eraković ne samo što odriče takvu mogućnost, nego mešajući vremena, ljude i događaje piše o jednakom oduševljenju prema moći i pravu odlučivanja o životima i imovini, društvenom statusu i priznanjima, bilo da je reč o vremenima vladika, kralja Nikole ili vlasti komunista, kao i o vremenu raspada SFR Jugoslavije, bilo da je reč o pogledu udaljenom od prostora Crne Gore, pogledu od strane kolonista u Vojvodini, ili Crnogoraca u Crnoj Gori. U njegovim pričama, prema vremenu i vlasti jednako se odnose podanici ali i vlastodršci. U priči *Ćetko*, Eraković baš na to ukazuje i govori da vreme ne teče, već da stoji a da su mu orijentiri isti, a premise nepromenjive.

Antologijska po svojim dometima, priča *Ćetko* zadire duboko u epsku logiku, koja poput klatna ide od časti do sramote, od junaštva do zločina, od čovečnosti do nezajažljive pohlepe. Pričanje sa prošlim vremenima i pričanje o prošlim vremenima, i njihovo perispitivanje kod Erakovića ima karakter antiapoteoze vladanju nad ljudima i njihovim sudbinama. Jednostavnije rečeno: onome čemu se diviš – jednako imaša razloga da se toga i stidiš. U osnovi priče je dokumentaristički pristup, kao i u ostalim pričama, lik je istorijski, ali kontekst u kome je priča ispričana samo je naizgled lični. To što saopštava Eraković, znaju i mnogi drugi. Znaju ali ne žele sve da znaju. Eraković priča priču kolektiviteta, o identifikaciji zajednice sa pojedinačnom sudbinom kad kaže:

Da si bio malo uporniji, mogao si uzeti neko odlikovanje i za ove tvoje rođake. Svi smo bili zaslužni jer smo stvorili takvog junčina da ga u svijet nema.

Naravno, iz perspektive vremena sadašnjeg, kolektivitet koji je stvorio *Ćetka* nezadovoljan je što im *Ćetko* nije obezbedio neku imovinu na primorju, a mogao je; što im nije učinio više časti i koristi, a i to je mogao, pa bi ga njegovi „tvorci“ još više uzdizali i još se više njime ponosili. I od tog trenutka počinje pričanje o tome šta je to *Ćetko* učinio pa i sebe i svoje „stvoritelje“ učinio slavnim i poštovanja vrednim. Epska merila vrednosti u deepizovanom vremenu loše stoje u istoj ravni. Ta disharmoničnost je u stalnom sukobu u Erakovićevom pripovedanju, pa iako se ne stavlja ni na jednu od pomenutih

strana, pripovedač je ponovo prinuđen da traži meru ljudskosti i razumevanja za obe. Deepizovano „ja“ način za sticanje ugleda i slave kroz posečene i gospodaru odnešene glave, kometariše stavom:

Znam ja, moj Četko, da ti ne bi ni brava zaklao, a ne živa čojeka bez velike muke i nevolje.

Ali, nastavak pričanja, čitavu priču odvodi u drugom pravcu:

No ja ne znam šta si radio sa onoliko glava. Mislim, kako si pošten bio, svaku si dao Gospodaru. Trebao si nam ostaviti nekoliko viđenijih pa da se i mi dičimo i s njima bućamo po ovim dolinama. Zašto si ih nosio Gospodaru, ne mogu nikakao da znam. Gospodar je imao glava da nijesu sve mogle stati okolo njegovog dvora. Svi su mu donosili iz cijele Crne Gore. Koliko je to zaudaralo i smrdelo oko dvora? Bože sačuvaj! Mislim da Gospodar od velikog smrada nije mogao ni spavati.

Nakon toga, i u epskoj svesti, Eraković pomera klatno u drugom smeru, onamo gde to ne želi ni kolektivno pamćenje zasnovano na prošlim uzusima ali ni savremenost. Četko je na carskom konju, Četko je turski poreznik, Četko nosi fes na glavi, Četko umiruje raj, Četko vlada u ime i za račun Turaka, Četko zatvara i kažnjava neposlušne, Četko je turski službenik. Četku su se ponovo divili oni što su ga stvorili, i zavideli mu, a možda ga i mrzeli, ali to je deo priče koji nije popularan. Klatno ponovo ide na drugu stranu. Četko je ponovo uz Gospodara, ratuje na Vučjem dolu, i sve tako do iznenađenja koje je Četko ostavio svojim potomcima: Davidova zvezda na njegovom spomeniku. Ništa značajno, ali tek toliko da se i danas pitaju – ko je bio Četko na koga su ponosni.

Obožavanje mrtvih, Eraković određuje kao meru patriotizma kad u priči *Budi na oprezu*, *sinovac* kaže:

Ođe je, izgleda, patriotizam da čovjek bude mrtav, jer kako bi se bez mrtvih živi hvalili. Ako nema na hiljade mrtvih, onda kao da rata nije bilo.

Pripovedačko umeće Tadije Erakovića dolazi do izražaja i u pričama koje bi se mogle nazvati: priče o životnom inventaru. Postupkom sličnim spoljašnjoj karakterizaciji likova, a u njegovom slučaju, karakterizaciji kolektiviteta, Eraković u pričama *Opanci* i *Uzdizanje*, gotovo statistički precizno opisuje život planiskog crnogorskog sela. Kroz priče o predmetima, koji okružuju ljude i koje ljudi stvaraju, kroz njihov odnos prema materijalnim dobrima, ponovo se priča o kolektivnom doživljaju postojanja. U priči *Uzdizanje*, skoro statistički, prikazano je opredmećivanje života. Svaki detalj ima svoju funk-

ciju, ulogu u životu ljudi, koji odlaze u planinu da čuvaju stoku, od proleća do jeseni. Svi razgovori usmereni su na planiranje i predviđanje mogućih životnih realija, do najsitnijih detalja. Tu nema velikih životnih zahvata, nema epske širine i veličine, ali nadahnuće je prisutno od početka do kraja pripovedanja. Vitalizam i pozitivni odnos prema poduhvatu koji kolektivitet treba da učini, prožima tekst do poslednje rečenice. Nešto drugačiju pripovednu situaciju Eraković stvara u priči *Opanci*. Završetak prirodnog ciklusa, koji nasutupa s početkom jeseni, u ovoj priči dobija dimeziju društvenosti. Najbolji proizvod kao da nije namenjen vlastitoj upotrebi, nego negovanju tradicije gostoprimstva i zadobijanja naklonosti društvene sredine. Tadija Eraković tu pojavu provlači kroz sva istorijska vremena od najstarijih pa do savremenih. Menja se samo repertoar materijalnog inventara, od opanaka, bluza od padobranskog platna, šinjela, do bundi. U kući i oko nje može se ići bos, ali kad se ide na Cetinje, na čoveku mora biti sve najbolje što ima, jer kako kaže Eraković: može takvog čoveka sresti i sam Gospodar, a mladi takođe moraju lepo izgledati, jer treba da se žene i udaju, da se narod ne istrebi. A i onaj ko jednom iz opanaka uđe u crevlje, više se opancima ne vraća.

O drugoj strani društvenosti, koja se dešava iza fasade javnog prikazivanja, Eraković priča u priči *Obloguz*. Odnos prema gostoprimstvu, kad gosti odu, ali i dok su još u kući, dobija i ženski ugao gledanja.

Moglo bi se zaključiti da joj je svega dosta: i gostiju, i babe, i deda, i dece, i škole, i ajvana, i bijelog mrsa, i muževog ugleda, i stalnog osmehivanja i hvaljenja, i života. Umorno i izmučeno lice, uvučene oči, ispucale ruke i proširene vene ukazuju na mučenički život na koji se survao sav teret porodičnog ugleda.

No, Eraković se ne zadržava dugo na tom uglu gledanja, kao što se ni u životnim realijama nema mnogo mesta za samilost. Autor pravi svojevrsnu skalu obloguza i poguzija i situacija koje oni stvaraju. Ređaju se seoski obloguzi, seosko-gradski i gradski. Gradske obloguze Eraković karakteriše kao razgovorljive, snalažljive, koji mogu pripomoći u nabavci nečeg „ispod ruke“, koji mogu pomoći oko školovanja dece, pomoći nešto kod vlasti, suda. Ako i ne pomogne – ne može ono što se ne može. Učitelji pripadaju kategoriji seosko-gradskih, a Eraković navodi kako se sramežljivi i mladi pretvaraju u dobre, narodne učitelje, koji obilaze kuću po kuću, da se niko ne bi uvredio, pa tako ciklično. O seoskim obloguzima, kolektivitet ima najlošije mišljenje. Oni su tu, u kuću ih primaju da ne bi o domaćinu raširili loš glas po selu, a vajde od njih nikakave. Ali samo da štete nema, po ugled kuće domaćinske, naravno.

3. Priče o deci

Profesionalna delatnost Tadije Erakovića, posebno period rukovođenja SOS Dečjim selom u Sremskoj Kamenici, ostavila je traga i u njegovom književnom stvaranju. Sudbine dece bez roditelja ili dece zahvaćene ratnim dešavanjima, smeštene u Sremskoj Kamenici, Eraković je skrupulozno zapisivao i osmišljavao ih perspektive posmatrača, koji samo do izvesne granice može na njih uticati, a sve ostalo je stvar sudbine. U priči *Usvajanje*, Eraković prati sudbinu studentkinje došle iz „pasivnih“, patrijarhalnih krajeva u Novi Sad i njeno stradanje između patrijarhalnih uzusa koji su usađeni u njoj i u sredini iz koje potiče, i komercijalnom odnosu gde predmet trgovine postaje tek rođeno dete. U rascepu između jednog i drugog, kad nadvladaju emocije uslovljene biološkim određenjem, majčinstvom, priča ima tragičan kraj u bolnici za duševno obolele a dete je neznano gde ali u bogatoj zemlji „gde će mu sigurno biti dobro“.

Eraković retko završava priče o deci. One su otvorene i nikad ispričane do kraja. Najčešće nemaju ni tragičan ali ni srećan kraj. Jedan ciklus tih priča podeljen je po rednim brojevima, prva, druga, četvrta, jedanaesta priča, itd. U njima su ispričani delovi sudbina pojedine dece. Nikad od početka a nikad sa definitivnim krajem. Onoliko koliko se moglo o njima znati. O nekoj deci se ništa nije znalo. Priča o romskom dečaku Čarlju započinje u vozu za Suboticu sa kojeg su ga skinuli milicioneri i doveli u Dečje selo. Kad su ga okupali, videli su da mu je koža glave puna brazgotina i ožiljaka od zaseklina. Do tada je prosjačio a da bi izazavao sažaljenje kod prolaznika, „menadžer“ mu je pre odlaska u prošnju, zasecao kožu glave, i tako okrvavljenog ga slao na ulicu. Eraković u priči naglašava stečeni instinkt za preživljavanje u situaciji kad Čarli dovlači kozu u Dečje selo uz objašnjenje da koza može prehraniti mnogo dece. Toj situaciji čitalac ne zna da li se da se smeje ili da plače. Pripovedno „ja“, često zna ostati zabrinuto, ali nemoćno. Kad stvara situaciju u zimsko doba dok stoji na stanici gradskog prevoza i konstatuje kako je hladno, seti se dečaka koji je otišao iz Dečjeg sela, pa usledi pitanje – da li je i njemu sada hladno, ima li se gde ogrejati? Najupečatljivije priče su o onoj deci koja još očekuju da će neko od roditelja ipak po njih doći. Tako iz godine u godinu, negde u daljinu, dalje od kapije Dečjeg sela, pružaju se dečji pogledi. Najčešće bez odgovora.

Zaključak

Priče Tadije Erakovića, pripadaju stvaralaštvu Crnogoraca van Crne Gore ali i matičnoj, nacionalnoj, crnogorskoj književnosti. Sižejno obuhvataju prostor kako Vojvodine u kojoj su nastale, i sudbina Crnogoraca koji u Vojvodini žive, ali isto tako osmišljavaju različita istorijska vremena, ljudske

Stevan KONSTANTINOVIĆ & Slavka GLUŠČEVIĆ

---

sudbine i događaje koji su ostali u sećanju kolonista i time pružaju mogućnost gledanja na Crnu Goru i Crnogorce sa geografske distance.

Literatura

- ERAKOVIĆ, Tadija, *Dede kaži mi nešto, oču obraza mi*, priče, Eduka, Novi Sad, 2006.

Stevan KONSTANTINOVIĆ & Slavka GLUŠČEVIĆ

NARRATIVE WORLD OF TADIJA ERAKOVIĆ

Stories by Tadija Eraković can be divided into three cycles: stories of the Montenegrin colonization of Vojvodina; stories about colonists' memories of Montenegro; and stories for children. The main thread in the stories of colonization is the interdependence of ideology and lifestyle of colonists on one hand, and ambivalence in relation to indigenous peoples, on the other. Eraković's narrative texts are imbued with irony, sarcasm and grotesque, but also with searching for humanity in created situations.

Key words: *stories, literature, Montenegro, Vojvodina, colonization, Montenegrins*

Ivan BOŠKOVIĆ (Split)
Filozofski fakultet Split
boskovic@ffst.hr

**PJESMA O UDAJI JELENE KĆERI CRNOGORSKOGA
KNEZA NIKOLE ZA VIKTORA EMANUELA SINA
TALIJANSKOGA KRALJA MJESECA LISTOPADA
GOD. MDCCCXCVI JURJA KAPIĆA (1861-1925)**

Juraj Kapić jedan je od Kačićevih pjesničkih učenika. Kao pjesnik, pripovjedač, putopisac i urednik *Pučkoga lista*, gdje se potpisivao i pseudonimom Đuro Radanović, objavio je veći broj pjesama, uspomena i memoara u pučkom deseteračkom mediju s temama o događajima i ličnostima iz hrvatske prošlosti i prošlosti slavenskih naroda. Jedna od njih je i *Pjesma o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI* koja govori o događaju koji je imao velik odjek u crnogorskoj sredini i šire. U našem radu je naglasak na Kapićevim ustiscima sa putovanja te na pjesmi s osvrtom na njezine karakteristične postupke.

Ključne riječi: *Juraj Kapić, pučki pjesnik, udaja Jelene, slavenska uzajamnost, crnogorska kultura*

Juraj Kapić pripada nizu Kačićevih nastavljača u hrvatskoj književnosti. Pjesnik, pripovjedač i putopisac, rođen 1861. godine u Jesenicama kod Omiša, nakon osnovne škole u Arbanasima kod Zadra završio je učiteljsku školu, a potom je godinama radio kao općinski vijećnik nakon što je splitska općina iz *talijanaških* prešla u hrvatske, *narodnjačke* ruke. Kao jedan od istaknutijih narodnjaka, Kapić je zdušno djelovao na razvoj samosvijesti dalmatinskih Hrvata u preporodnom dobu. Poput njegova idejnoga mentora, don Frane Bulića, kojemu je posvetio niz pjesničkih sastavaka, smatrao je da i njegova književnost mora biti usmjerena na stvaranje nacionalog zajedništva i ujedinjenja hrvatskih zemalja. Prihvativši Strossmayerovo načelo „S prosvjetom k slobodi“, i svojoj je književnosti namijenio pedagoške, obrazovne i društveno-moralizatorske zadaće, uvjeren da su one neodvojive od umjetničkih zadaća i ciljeva. U tom je smislu pokrenuo *Pučki list*, uz rodno ime potpisujući se i pseudoni-

mom Đuro Radanović. U njemu, u dvadesetak godina izlaženja, promicao je pučko i popularno štivo te djelovao na stvaranje čitalačke publike nudeći joj, u privlačnu pučkom književnom ruhu, obilje pjesama, putopisa, uspomena, legendi i predaja koje svojim tonom i kulturom mogu zainteresirati i biti od koristi.¹ Kao „marna pčelica“ i „ono radišno čedo poljičke stare knežije“² Kapić je, „obdaren širokim pučkim, epskim zamahom“, kako navodi Mihanović, „izgradio bogato djelo u razno-vrsnim oblicima, od pučke pripovijetke i pjesme do pedagoških rasprava i gospodarskih praktičnih uputa“.³

Kapić u književni život ulazi u Zadru 1882. kada u *Narodnom listu* objavljuje pjesmu *Na gradcu u Poljicah*, a nasljedovanjem Kačićeva književnoga svjetonazora, poput mnogih todobnih pučkih pjesnika, u deseteračkom mediju objavljuje stihove o događajima i ličnostima iz hrvatske prošlosti, ali i prošlosti drugih slavenskih naroda. U predgovoru *Pučkih pisama* (1895.) o tome piše: *Htio sam, puče, da saznaš putem pisme koju ti najvoliš, kako je u našem narodu niklo pametnih i vridnih glava; kako je sveđer kod nas bivalo po izbor junaka, te kako u svitu malo ima slavnijega imena od hrvatskoga. Moja je misao, ukoliko budem mogao, da popunim što je izostalo dičnomu Milovanu i da ispravim što je nakon njega bilo slavna u hrvatskim i drugim slavenskim zemljama, jer je pusto prostrano polje naše povisnice, te na njem ima palitka za više ručica. Moje pisme lako da ne budu zvonile na uho onako glatko kao proslavljenoga starca Milovana jedno stoga što su moje gusle od mlade javorine, a drugo što sam zapeo u nike junake koji se nisu proslavili bojnim mačem kao na primir Kačićev Kaštriotić, već svitlošću uma i junačkim poštenjem, a takova dila ne dadu se odveć na prosto prikazati.*⁴ Ne krijući da se njegovo umijeće ne može usporediti s umijećem znamenitoga uzora, kao što se ne mogu usporediti ni mnogi tekstovi u prozi i u pučkom desetercu brojnih nasljedovatelja⁵ – želja mu je bila opjevati one „glasovite velike ljude njihova roda i plemena“ koji su se iskazali snagom svojega uma i duha. Poput mnogih pjesnika i pisaca u postilirsko vrijeme i Kapić je bio zanesen duhom i snagom „povijesnih ličnosti naših narodnih odličnika, vođa i tribuna“, pa je u takvom ozračju ispjevao ne samo prigodnicu/pohvalnicu velikom biskupu⁶ te drugim značajnim osobama i događajima iz hrvatske prošlosti, Račkomu⁷,

¹ Vidi: Ante Nazor, „Narodno stvaralaštvo u ‘Pučkom listu’“, *Zadarska revija*, br.1/1962. Također i: Radovan Vidović, „‘Pučki list’ i slika života“, *Čakavska rič*, 1/1975.

² Ilija Ujević, „Književno pismo. *Sa putovanja*“, *Vienac*, XXXII, br.29/1900., str.451.

³ Nedjeljko Mihanović, *Poljički Parnas*, Priko/Omiš, 2005., str.47.

⁴ Juraj Kapić, *Pučke pisme*, (predgovor), Split, 1895.

⁵ Usp. Divna Zečević, „Prigodni tekstovi u prozi i pučkom desetercu“, *Slovo*, sv.36/1986., str.203-216. ISTA, „Pučke tiskane pjesmarice omiljenih pjesnika...“, *Naše teme*, sv. 1986.

⁶ Juraj Kapić, „Pjesma o biskupu Štrosmajeru“, *Pučki list* 3 (1893) 3, 49-50.

⁷ ISTI, „Biskupu Štrosmajeru prigodom smrti Franje Račkoga“, *Pučki list* 4 (1894) 5, 36.

Svačiću⁸, nego i Ćirilu i Metodu⁹, Marku Maruliću, Gupcu, Jelačiću, Frankopanu¹⁰, Starčeviću¹¹ i drugima.

Kao i mnogi, i Kapić je bio uvjeren da je kultura najbolji način preporoda naroda i nacionalnog odgoja. Pri tome posebno apostrofira ulogu jezika u izgradnji narodne prosvjete i kulture, shvaćene nerijetko u Strossmayerovu smislu južnoslavenskoga i sveslavenskoga zajedništva, u čijem je tonu opjevao i Balkanski rat 1912. godine¹², te „sastavio“ *Pjesmu o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI*¹³, koja je predmetom našega rada.

Prije nego što se osvrnemo na potonju pjesmu, za koju držimo da može biti zanimljiva crnogorskom čitatelju, evo nekoliko riječi o samom Kapiću i djelima kojima je izborio bilješku u književnoj historiografiji.

1. Poput svojeg pjesničkog pretka, Kačića Miošića, čiju je *Pismaricu* narod prigrlio kao „izvršno prigrotovljenu duhovnu hranu i kao najsladju poslasticu i poput binu njihovoj skromnoj pismenosti“¹⁴, potičaje svojim časovitim pjesničkim nadahnućima Kapić je našao u narodnoj prošlosti i narodnoj pjesmi kao prikladnu mediju za izricanje domoljubnih sadržaja te načinu na koji može komunicirati sa širokim slojevima. Već je u *Mili Gojsolića* (1888.) očitovao svoj književni svjetonazor. S izravnim dodirnicama s Botičevom stihovanom pripovijesću *Bijedna Mara*, ali bez Botičeve snage i književne prilagodljivosti, u pjesmi je progovorio o poljičkoj heroini i djelu kojim je zadužila narod svojega zavičaja, ne uspijevajući se otrgnuti od retoričkih rekvizita i ukrasa kojima je zaodjenuo njezin domoljubni čin. Iako „dobar poznavalac narodnog stiha i izraza“¹⁵, Kapiću je manjkalo književne snage kojom bi osjećanje i pamćenje naroda izdigao do razine književnosti.

Domoljublje je jedno od dominantnih određenja i stranica Kapićevih putnih utisaka, *Sa putovanja* (1900.), za koje kritika navodi da su najuspjelije djelo ovoga „pučkoga pisnika“. S podnaslovom „putopis za narod“ i u formi

⁸ ISTI, „Petar Svačić, posljednji kralj hrvatske krvi“, *Pučki list*. Vidi i: Dinko Politeo, „Nova pjesma J. Kapića (Petar Svačić)“, *Prava hrvatska misao*, I, br.2/1903., str.69.

⁹ ISTI, „Pisma o svetim slovinskim apoštolima Ćirilu i Metodiju“, *Pučki list*, br. 5/1891.

¹⁰ ISTI, *Petar Zrinović i Krsto Frankopan*, Split, 1919.

¹¹ ISTI, *Pjesma o Antunu Starčeviću*, Split, 1896.

¹² ISTI, *Pjesma o ratu na Balkanu 1912*, Narodna tiskara, Split, 1912. Više o odjeku balkanskog rata u književnosti u: Arsen Wenzelides, „Balkanski rat i književnici“, *Suvremenik*, VIII/1913., br.1, str.70-71.

¹³ ISTI, *Pjesmu o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI*, Tiskara A. Zanonija, Split, 1897.

¹⁴ Vinko Lozovina, *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*, MH, Zagreb, 1936., str.215.

¹⁵ Ante Petravić, *Pete studije i portreti*, Zagreb, 1935., str. 110-122.

pisama starcu Ljubomanu, slično Kačićevu starcu Milovanu, knjiga donosi pregršt utisaka s putovanja u Beč, Zagreb, Budimpeštu, Trst, Veneciju, Padovu, Milano, Torino, Genovu, Pisu, Rim, Napulj, Firenzu, a navedenom su dometnute i slike doživljaja s putovanja Hercegovinom i Bosnom. Kapić je putopis posvetio majci, „domaćici i pametnici“, oličenju ženstva i pameti, dobrote i ustrajnosti. Birajući atribute kojima će joj izraziti zahvanost, posebno naglašava obiteljski odgoj „u strahu Božjem i stidu ljudskom“ te domoljubnost i dobrotu, vrednote kojima se i sam legitimira, želeći upravo njima djelovati na dušu i razum svojega čitatelja.

2. Putopis *Sa putovanja*¹⁶ pisan je u obliku pisama što ih Kapić piše „starcu Ljubomanu“, Ivanu Karamanu pok. Matije, seljaku „bistre glave“ iz Jesenica u Poljicima. Znajući da će mu biti drago doznati što god o mjestima koja je pohodio, što neće biti mrsko ni čitateljima *Pučkoga lista*, Kapić na početku navodi da neće opisati put od Splita do Rijeke jer je to već opisao Frane Ivanišević. Iz navedenih riječi nije teško zaključiti da Kapić, uostalom kao i mnogi pisci bliskog ili sličnog svjetonazora (Lovrić, Despot, Pavlinović...), putopis ne doživljava kao književnost, nego tek kao istiniti opis viđenoga. Njemu je putopis objektivno i bez uljepšavanja iznošenje činjenica koje na putovanju vidi. Iako je to u suprotnosti s odrednicom „utisci“, kako često „definira“ svoje putne doživljaje, a čime se rječito objašnjava i narav onoga što piše, i živopisnost i brojnost detalja koje podastire svojem čitatelju govori da Kapić umije razlučiti bitno od nebitnoga, da sve što vidi ne ulazi u prostor njegovih utisaka te da je usmjeren na one sadržaje o kojima želi informirati svojeg čitatelja i na njega prosvjetiteljski djelovati. Kapić naime želi poučiti svojeg čitatelja, uza zanimljivo pružiti mu i korisno štivo koje mu može biti od koristi.

Za razumijevanje Kapićeva spisteljskog i ljudskog svjetonazora evo nekoliko poticajnih naglasaka.

2.a. Na putu za Italiju Kapić „parnjačom“ /gvozdenicom putuje Istrom u kojoj „živi jedino naš hrvatski narod“; tu se „čuje hrvatska naša rječ; tu se ori hrvatska pjesma kao i po našem primorju“ (str.6). U kontekstu prilika u kojima se odvija njegovo putovanje, u svibnju 1897., lako je zaključiti da utiske piše osvjedočeni hrvatski domoljub koji posvuda vidi izraze hrvatske nacionalne osjećajnosti, baš kao što osjećaji slavenske uzajamnosti i povezanosti, nadahnuti Strossmayerovim idejama, progovaraju i u mislima da u Kranjskoj „žive naša braća Slovenci“ i narod „odveć bogoljuban“, što zaključuje po mnoštvu krajputaša (raspela) po poljima kojima se „svit klanja“ i „vruće se pred njima moli Bogu“ (str. 6). Osjećaji slavenskog zajedništva koji ga legitimiraju još više do izražaja dolaze u riječima kojima uspoređuje Slovence i Nijemce; na-

---

¹⁶ http://www.gkmm.hr/sa_putovanja.htm

ime, videći kako prodavači putnicima u vlaku nude „kruh, pivo, pršut, trešnje i jagode...“, i sve to izražavajući njemačkim jezikom, Kapić uspoređuje njemački i slavenski svijet; prvi su „okretni i prometni“, a drugi „nepokretni... mučni smo se odbiti u sviet, mi najviše volimo boraviti na svom ognjištu...“ (str.7). Bez obzira na to, Kapić ne propušta istaknuti da „ne bismo smjeli dopuštati da nam se uvlače ‘tugjinci’, nego da bi posvuda trebali biti naši ljudi“, tako da bi stranac mogao reći da je to „slovinska zemlja“.

[Nekoliko puta kasnije Kapić će varirati istu misao izražavajući svoj odnos prema njemačkom jeziku i kulturi, u kojoj – slično kao i magjaronštini i talijanštini – vidi izraze otuđenosti i prijetnju slavenskom svijetu i opstanku: „da se švapski i magjarski ne uvlače na hrvatsko sušilo“ (str. 299). Još odrješitiji bit će Kapić opisujući doživljaje s puta iz Budimpešte u Zagreb i susret s jednim državnim činovnikom, „ali poštenom hrvatskom dušom“. Taj mu činovnik, naime, govori o tome kako mu teško „žulja vrat činovnički teljig pred samovoljnom vladavinom Kuena Hedervara“ (str. 65), da “Pešta zapovijeda Zagrebu“ te da se Khuen „okružio trbušarima, izrodima hrvatskoga naroda“ (str.66) i progoni „hrvatsku raju“. Te će riječi izazvati putopišćevu britku reminiscenciju o „jadnim našim hrvatskim kolovodjama“, koji se međusobno bore i cijepaju na stranke i strančice, umjesto da se ujedine u jednu „stranku Hrvata proti magjarskom zulumu“, u stranku Hrvata proti „svim narodnim dušmanima“ (str. 66).]

Opraštaj od Slovenije, koju je doživio „jednom ogromnom nepreglednom baštom“ (str. 8), i od rijeke Save, potaknut će ga da izruči pozdrave „milom hrvatskom Zagrebu“ (str. 8), koji će na drugom mjestu u knjizi nazvati „ogledalom hrvatskog naroda“. Bit će to povod da svojem (imaginarnom) sugovorniku, starcu Ljubomanu, uputi i pitanje zašto kod njih, u Dalmaciji, nije tako. Po uzoru na pučke pripovjedače, Kapić odmah nudi i odgovor, a nalazi ga u dalmatinskoj „nebrizi“ te pomanjkanju znanja, poentirajući zaključak mudročću: „Daj mi znanje, dat ću ti imanje“ (str.10).

Slijedom slika putopisa, nova stranica na putovanju je Beč. Susret s bečkom hladnoćom („ovdje se užimaš od leda“, str. 14) u putopiscu će izmamiti nostalgične osjećaje spram ljepote dalmatinskog primorja i „cvrkuta ptica koje vesele dušu“, gdje „opaja miris svakojakih trava“ i „radostan pjev čobanica koje su istjerale ovce“ (str. 13). O kakvom je gradu riječ, najbolje sugerira hiperbola – karakteristična za pučko pripovijedanje – da mu za opis Dunava i poplave ne bi „dostajao prostor *Pučkoga lista* da to opiše“. Za razumijevanje putopisa svakako je zanimljiv podatak da njega i suputnika u Beču dočekuju dvojica našijenaca, „dva mlada Hrvata iz Dalmacije“, uspoređena s „dva sokolića ispod vilovitog Biokova“ (str. 18). Riječ je o dvojici naših studenata koji ih „kroz more švapštine“ dovode do mjesta gdje su odsjeli.

Domoljubno nadahnuće i osjećaje samog putopisca najbolje svjedoči odluka da posjeti Bečko Novo Mjesto, gdje mu je pod dojmom groba „hrvatskih velikaša“ – zadržalo pero!

Glavni grad i središte austrijske carevine će u Kapiću izazvati mnoštvo asocijacija; osim svoje veličine (četiri puta veći od cijele Dalmacije!), zadiviti će ga njihova ljubav za svoj jezik, što bi moglo biti poučno i „nama Hrvatima“, koji se često služe „tugjim jezikom“, dok se djevojke u Dalanciji hvale „da su draže i milije ako govore talijanskim jezikom“. Takav neprimjeren odnos prema jeziku izazvat će odgovor izrečen pučkom mudrošću: „Ko jezika svog se stidi, bud njega sram“ (str. 21). Slijedi potom opis glavnih bečkih toposa, crkava, hotela, spomenika, kazališta, grobova / pokopišta (među kojima nalazi i ime glazbenika Supea, rođena u Splitu!), dvoraca i parkova, ljetnikovaca i muzeja („koje je teško opisati“, str. 44), ulica i kavana, gostionica i dnevnih listova te drugih sadržaja moći carske metropole. Uvjerivši se da se u metropoli puno čita, pita se što učiniti da i kod nas bude tako („kod nas ne vole čitati“), da bi mu se nakon svega nametnuo zaključak da se „svom silom treba oprijeti njemštini i magjarštini u naše zemlje“ (str. 49–50). U nadasve reljefnu sliku Kapić ugrađuje sličicu susreta s dvojicom studenačkih galantara koji ga, nasuprot izrazima carske moći, gorko podsjetu na tužnu i nesretnu sudbinu naših ljudi: „Po čem si poznao, da sam Hrvat? Po kobi-zemljače!“ (str. 53)

Putovanje iz Beča Dunavom u Mađarsku potaklo je Kapićevu usporedbu o razlikama Nijemaca i Mađara; ističući da su prvi „plavokosi i tromi“, a drugi „crnomanjasti, ošibiti i ukočeni“, sličnosti im vidi u zajedničkoj želji da „skuće Hrvatsku pod svoju vlast“ i to, prvi: „tiho i licemjerski“, a drugi: „oštro i otvorito“. Uz obilazak nekih mjesta, svojem starcu Ljubomanu posebno spominje vožnju „podzemnim tramvajem“ i telefon, a izdvaja i sličicu o desetak beogradskih Srba „obučenih u krasnu narodnu nošnju“ koji pjevaju neku pjesmu („glasovi im se slažu divno“).

Iz Mađarske put je Kapića doveo u Zagreb gdje ga je razljutilo da na „hrvatskim željeznicama piše magjarskim jezikom“, a odatle dolazi u Split, odakle pak, preko Šibenika (gdje se spominje Tommasea) i Zadra (gdje ga zasmeta talijanski jezik, kao i u Lošinj) otputuje u „najveći austrijski grad na moru“ (str. 76), Trst. Nakon nekoliko zanimljivih detalja kojima je opisao svoj susret i doživljaj Trsta, Kapić putuje u Mletke gdje doživljaj kraljice i gospodarice mora i njezinih mramornih palača, „zlata i sjaja“ opisuje nizom povijesnih i suvremenih reminiscencija. Posebno apostrofira mletački sud („koga bi našli prava, ne bi ga puštali zdrava; koga bi našli kriva, ne bi ga puštali živa“, str. 92), tamnice, laž i prijetvornost (živili „krivinom i nepravicom“, str. 92), krijepeći u narodu uvriježenu misao da „nisu bili prosvjetitelji nego gulitelji“ (str. 104). U Padovi Kapić susreće dvojicu naših svećenika koji mu

pokazuju znamenitosti, a posebno je, pohodeći crkve i svetišta, ganut jakošću njihove vjere, nakon čega odlazi u Milano, u čiji opis uvodi bogata povijesna reminiscencija na talijanski rat s Austrijom i ujedinjenje. Spominje Kapić da su Talijani zamrzili Hrvate zbog njihova sudjelovanja u ratu na strani Austrije, što će izmamiti oporu refleksiju o nesretnoj hrvatskoj sudbini (str. 120).

Pohodio je Kapić i Torino, glavni grad Piemonta, s mnoštvom crkava („ne ću ti ja, Ljubomane, brojiti niti opisivati sve ostale crkve po Torinu, jer bi me uhvatila zora za stolom“, str. 147), znamenitim „torinskim platnom“, potom Genovu, Pisu (s najboljim vinom u Italiji), Rim u kojem posebno opisuje Forum, slavoluk, Koloseum, Panteon, Terme, Obelisk, Kvirinal, katakombe, brojne crkve, Sikstinsku kapelu i druge znamenitosti, nakon čega odlazi u Napulj.

Premda pisac pučke vokacije, koji vodi računa o kulturi svojih čitatelja, u opisu života Napulja do izražaja dolaze brojne osobine Kapićeva pisanja: sugestivnost, slikovitost, osjećaj za detalj, pripovjedačka zanimljivost i privlačnost. Evo slike koja to ilustrira: *Sve je ovo dosada šala, nuder; Ljubomane, ovamo sa mnom u tiješne ulice gdje stanuju napuljski 'lazaroni'. Tuda na stotine i stotine dječurlije. Vlasi im se svunili od pota i nečisti kao što im nije nikada češalj ušao u kosu; lica im garava; obrve i trepavice pune prašine; vrat suh; iskočile po njemu žile, a po žilama skoravi se kal; rukavi im od košulje izlaptani, ramena gola i opržena suncem; prsi rastvorene; po njima brazgotine od nečisti; trbuh gol; iskače pupak; niz bedre i niz listove gaće isparane; crne se koljena kao dva komada hrastove kore; prsti zanoktali na nogama i rukama; straga vise tranjci; po leđima iskidan stan od košulje; iskočili križi iz povora, a zdesna i lijeva izletila rebra. Taj skot ne ima živa mira. Skaču, viču, belje se; laju kao kučki, mauču kao mačke, kukuriču kao pijevci, kokoću kao kokoši, hrokću kao krmci, bleje kao ovce, veče kao koze, ržu kao konji, muču kao voli. Nasade se na ruke, glavom doli, a nogama uzgor; skupe se u klupko, pa se zakotrljaju nizbrdicom, vješaju se o kola, penju se uza zidove, lizu potrbuške krajem kuća, nose se na krke, igraju zmirke, kende, na hvatalo; žgužvaju se rukama i nogama po deset ih skupa isto kao gljivice, pa se jedni cirlikaju, drugi zajauknu, treći psuju i govore što ne bi pas s masla polizao. Pjevaju i žvižde svakake najgnjusnije pjesme, kandžijicom gone zvrke po kaldrmi; zvižerci i kradljivci gledaju gdje će što da zgrabe. Nazidan je stog voća; jedan od njih zakotrlja dinju nogom, a trojica ili poleti za njom, pa svi padu povrh dinje, zgnječe je, raznesu je noktima; izjedu i koru. Za njima kasa tržnica, kune ih i proklinje: udarili se! vruga izjeli! grlica vas pokosila! ali deranima svejedno. Kad je ona potrčala za ovima, drugi su joj ukrali krušaka i šljiva iz košare, a ona to nije ni opazila. Ko će doći haka onim ušljivcima? Može sam gospodin Bog, a niko drugi; ne boje se oni ni stražara, ni zakona. Eno se dva ondje potukla rad jedne kruške. Gule vlasi jedan drugomu, čeprljaju se noktima*

ma po obrazu i po vratu, probiju se koljenima; jedan drugomu skupi lijevom rukom ono ruta na prsima, pa onda udri bodimice rukom pod rebra; grizu se zubima, belje se, pljuju jedan drugomu u obraz; hvataju se u pleća, jedan drugoga rastavlja od zemlje, prižimlje ovaj, prižimlje onaj, zabijeljuju očima, škriplju zubima, dok eno obojica skupa padu na zemlju; hoće jedan drugoga da uzjaši, al se niko nikomu ne da; paraju nemilice ono nevoljno ruteži što na sebi imadu, dok gle! obojica ostadoše gola kao od majke rođena. Zastidiše se, pa se uvukoše pod kola (str. 244).

Posljednja stanica Kapićevih „talijanskih puta“ (Štambak) je Firenza, „najslavniji talijanski grad“ i „kolijevka mnogih slavnih ljudi u svakoj struci ljudskoga znanja i umijeća“ (str. 258). Nakon svega što je doživio i vidio, naš se pisac poželio „grožđa u svom vinogradu“, da se „okupa u našem moru“ i da se, jutrom, „prošeta preko (jeseničkog) polja“.

2.b. Knjizi *Sa putovanja* Kapić je dometnuo i stranice putovanja po Hercegovini i Bosni. Umjesto (imaginarnog) sugovornika starca Ljubomana, „sugovornik“ na putovanju mu je Ilija Ujević, pučki pisac i svećenik u imotskim Krstaticama.¹⁷ Iz Metkovića Kapić pohodi Mostar u kojem susreće pjesnike Josipa Milakovića i Ivana Zovka, potom odlazi u Sarajevo gdje se druži s Grgom Martićem, „mudrom glavom, punom svakog znanja kao šipak zrnja“ (str. 279), kojega imenuje „našim hrvatskim Omirom“ (str. 279). Za njegove *Osvetnike* kaže da u njima „ništa nije izmišljeno“, da je sve „živa istina“, a posebno mu je lijep jezik, za razliku od zagrebačkoga koji „nije sočna hrvaština“, nego „vodna švapština“ (str. 277).

U Sarajevu Kapić opisuje Begovu džamiju i čaršiju, a pohodi i Zenicu, Doboj, Brod, Đakovo, Beograd, potom Banja Luku sa samostanom trapista, Jajce i dr. Zajednička misao njegovog puta da se u Bosni vidi napredak, iako ga žalosti činjenica da se posvuda uvlači njemština, što bi „moglo zabrinuti hrvatske rodoljube“.

3. Iz opisa putnih utisaka lako je zaključiti koji su motivi Kapića nagnali na pisanje i komu se svojim pisanjem obraća. Naime, kao čovjek koji misli i osjeća isto što i (priprosti) čitatelji njegova *Pučkog lista*, u svojim utiscima on iznosi ono što vidi. Ne krijući često iznenađenje viđenim, svoje doživljaje

¹⁷ **Ilija Ujević** (Krivodol, 1858. – Split, 1921.), svećenik u Skadru, Prizrenu i Imotskome. U književnost ulazi 1885. pripoviješću *Pred kadijom*, a široj je javnosti poznat pripovijetkama *Dokonice* (1906.), putopisima, pjesmama-prigodnicama, a bio je i jedan od prvih prevoditelja Luigija Pirandella. Književnost mu karakterizira priprosti realizam obogaćen svježom folklorističkom građom i zavičajnom leksikom; priče su mu smještene u prepoznatljivi svijet zavičaja, likovi su mu osobe koje dobro poznaje, a sadržaj se koncentrira oko svježih dosjetki, zanimljivih zapažanja i anegdota. Kao pisac zadovoljava se škrtnim prepričavanjem zgoda i ne odvaja se mnogo od plodne matice pučkoga pripovjedaštva s naglašenom moralnom porukom, uvijek u skladu s vjerom u Boga i ljubavi prema domovini.

obogaćuje pokojim zanimljivim detaljem, povijesnom asocijacijom i reminiscencijom ili pak vjerskom slikom, nastojeći svojim utiscima probuditi čitatelja i djelovati na njega. Naime, Kapić u mjestima kojima prolazi posvuda vidi znakove napretka, pa mu je želja da takav bude i njegov dalmatinski kraj. Iako mu je to, kao iskrenom domoljubu, teško priznati, obraćajući se starcu Ljubomanu, Kapić poručuje da je to moguće jedino učenjem i znanjem. U znanju i učenju on vidi razloge zbog čega su drugi krajevi napredniji, što nije slučaj s njegovom Dalmacijom, u kojoj se primjerice čita posve malo ili ništa. Svakako, razlog zaostajanja za naprednim zemljama je „teški teljig“/jaram na vratu hrvatske zemlje, bez obzira je li riječ o talijanštini, magjaronštini ili njemštini. Svima im je zajednički maćehinski odnos i primjetna želja da pokore hrvatsku zemlju, jer nisu „bili prosvjetitelji nego gulitelji“ (str. 104), čemu im na ruku ide i nesloga domaćih „kolovogja“ razjedinjenih u stranke i strančice, koji su se od naroda „odmetnuli“, umjesto da se okupe u jednu stranku „Hrvata proti magjarskom zulumu“.

Kao iskreni domoljub, Kapić je posebno osjetljiv na pitanje jezika. Ističući da „naš lijepi jezik izvire čobanici iz grla kad stado u planinu goni, teče iz usta guslača na raskrscima, žetelici na njivi, kopaču u polju, momčadi na sijelu, mornaru na moru, djevojkama na vodi...“¹⁸, smeta ga „zgojina njemština“ ili talijanski ili mađarski kojim su istaknuti nazivi na hrvatskim željeznicama. Izražavajući prijekor zbog uvlačenja njemačkoga u domaći život, Kapić ističe da bi se nad time uistinu trebali zabrinuti istinski domoljubi, jer je to znak odnarođivanja i zamiranja nacionalne svijesti, čije su posljedice za narod pogubne. Zato je ton kojim piše o slavenskim/hrvatskim krajevima drukčiji od tona kojim opisuje austrijske, mađarske ili talijanske krajeve i gradove; uznošitiji je i zanosniji, patetičan i iskren, protkan osjećajima radosti i (slavenskog) zajedništva. Nasuprot tuđemu bogatstvu i raskoši, kod Kapića stoji ljepota/krasota slavenskih krajeva, narodna vruća bogoljubnost i skladnost vjera, odanost svojemu pitomu kraju/zavičaju – metonimiji nađene sreće.

Imajući uvijek u vidu čitatelja kojemu se obraća, Kapić prilagođava i svoj pripovjedački ton. Svako mjesto koje pohodi jedno je pismo/priča, prepuna detalja i zgoda, oblikovana jezikom i tonom koji njegov čitatelj razumije. Sadržaji koje ugrađuje u svoja pisma uvijek su takvi da ga mogu privući i zainteresirati, potaknuti na razmišljanje i biti poticaj za promjene. Otuda i vidljivo inzistiranje na slikovitosti i sugestivnosti slika, na uvjerljivosti primjera koje navodi te poruci koja iz pisama izvire. Otuda i primjetna prosvjetiteljska crta Kapićevih utisaka, njihova domoljubna i vjerska tendencija, izražena tonom narodne književnosti te njezinim izrazom i stilom kojem obilje rekvizita

¹⁸ Juraj Kapić, *Sa putovanja*, str. 278.

i „nakita“ osigurava istinsku recepciju kod onih kojima se obraća i kojima je njegova književnost namijenjena.

4. U ozračju Strossmayerove ideje južnoslavenskoga i sveslavenskoga zajedništva, zacijelo treba gledati i na *Pjesmu o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI*. Objavljena 1897., pjesma je neposredan (pjesnički) odgovor na događaj koji je imao znatan odjek u slavenskom ali i u europskom svijetu, a govori o udaji kćeri crnogorskog kralja za sina talijanskoga kralja. Nazivano i vjenčanjem „crnogorskih Romea i Julije“, događaj i njegov odjek znakoviti su za razumijevanje utjecaja Strossmayerovih ideja slavenskog zajedništva i uzajamnosti među širim pukom, što je i Kapiću bio povod da o događaju progovori svojim pjesničkim glasom. Prije nego se osvrnemo na pjesmu, vrijedi podsjetiti na nekoliko povijesnih podataka o junakinji Kapićeve pjesme.

Jelena, kćerka Nikole Petrovića Njegoša i budućeg crnogorskog kralja Nikole I, „kumče ruskoga cara Aleksandra Drugoga“ i „posljednja talijanska kraljica“, značajan je lik crnogorske nacionalne prošlosti. Opjevana u narodnoj pjesmi, oživljena u dramskoj predstavi i u romanu, kao što je poznato, mladost je provela na ruskom carskom dvoru gdje se isticala ljepotom i talentima, pa su interes za nju pokazivali mnogi, među kojima i nasljednik Nikolaja Drugog Romanova. Njezina životna zgoda zacijelo bi bila drukčija da na jednom plesu nije došlo do incidenta, oko toga s kime će plesati, između kasnijega finskoga premijera i brata Petra Karadorđevića, koji je osim teških riječi završio i ranjavanjem finskoga uglednika. Umjesto privlačne ljepotice Jelena se pretvorila u temu zločestih ogovaranja, zbog čega je morala napustiti Petrograd i vratiti se na Cetinje. Povjesničari navode da se nakon toga o Jelenu nije govorilo dulje vrijeme, sve dok „najpovjerljiviji knjazev čovjek“ (Gavro Vuković) nije knjazu Nikoli priopćio da se za Jelenu zanima talijanski diplomatski predstavnik, a vezano za bračnu ponudu budućeg talijanskog kralja.¹⁹ Prema riječima istog Vukovića, „talijanski dvor došao je na sretnu misao da potraži jednu grančicu, u jednoj gorštačkoj, potpuno svježoj lozi i da je nakalemi na staru savojsku kvrgu“.²⁰

U ostvarenju toga nastojalo se, prema istom izvoru²¹, nametljivo s obje strane. Tako je u Veneciji jednom prigodom Jelena očarala „stari talijanski kraljevski par“ pa je na pomolu bilo novo prijateljstvo, ostvareno susretom u

---

¹⁹ Prema: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:xM-Uz8PvwUQJ:www.politika.rs/ilustro/2240/4.htm+Jelena+Savojska&cd=13&hl=hr&ct=clnk&gl=hr&source=www.google.hr>

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

svibnju 1896., kada je u Moskvi objavljeno krunjenje mladog ruskog cara, na koje je, pretpostavlja se, s ocem i dva brata, krenula i Jelena. Tom prigodom na plesu je izazvala pozornost prisutnih, a pristupio joj je budući talijanski kralj, zaprosivši njezinu ruku. Početkom kolovoza 1896. Viktor Emanuel tako je došao na Cetinje i Jeleni službeno dao prsten, što je kralj Nikola prihvatio i vijest odmah objavio oduševljenu narodu, nakon čega je uslijedilo i vjenčanje.

Sredinom kolovoza (16. VIII.) iste godine povorka je s Cetinja krenula u Italiju, a narod joj je od Barija do Rima pripremio nesvakidašnji doček. Vjenčanje je obavljeno 24. kolovoza 1896. pred mnoštvom „kakvo se ne pamti“, što je Jelenin talijanski biograf opisao riječima: „Preljepa tamnokosa princeza, kćerka vladara i pastira, imala je, pored dobrote, velikodušnosti i jednostavnosti, i svojstva prave, rođene kraljice“.²² U braku s Viktorom Jelena je imala petero djece, a umrla je 1952. u Montpelieru, zapamćena po svojoj plemenitosti i velikim dobročinstvima.

4.1. Pjesma o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI. „sastavljena“ je od 729 (nepravilnih) deseteraca/jedanaesteraca i „pridržiava“ se gotovo svih elemenata epskoga (pučkoga) pjesničkoga postupka.²³ Uz temu, koja je u epskomu mediju uvijek bila širega, povijesnoga značenja za sredinu u kojoj pjesma nastaje i traje, pjesmu karakteriziraju likovi također velikog značenja u svojoj sredini, zanimljiva priča koja može ponijeti i uzbuditi slušatelja/čitatelja, primjetna količina pathosa i simbolike te nadasve znakovita domoljubna poruka posredovana „nakićenim“ govorom s mnoštvom za epski medij karakterističnih atributa i biranih formulaičnih iskaza i stilizacija. Premda ovakve pjesme uglavnom nastaju kao odjek povijesnog događaja i svojevrsna su njegova literarizacija, Kapićeva pjesma nije puka rekonstrukcija onoga o čemu događaj govori. Iako se povijesnih podataka držao, oni nisu limitirali njegov govor pa se ne može govoriti o pukoj literarizaciji/transpoziciji povijesti, nego o književnoj tvorevini s brojnim elementima njezine prepoznatljivosti. Odstupanje od povijesnog događaja, bez obzira koliko maleno bilo, omogućilo je Kapiću da izrazi svoj doživljaj, za koji ne vrijede zakoni povijesne provjerljivosti nego zakoni književnosti.

Na osnovi podataka ugrađenih u Kapićev tekst teško je zaključiti je li on doista poznavao sve činjenice vezane uz kraljevu obitelj i samu Jelenu, poglavito jer neki podaci iz njezina života tek posljednjih godina dobivaju puno osvjetljenje. Držim da to Kapiću i nije bilo presudno, premda se često, poput prethodnika Kačića, poziva na istinitost događaja koji stilizira, koju treba za-

²² Isto.

²³ Pjesmu u cijelosti donosimo u **Prilogu**.

jamčiti njegova „posestrima“ vila.

4.2. Shodno zakonima epskoga medija, pjesma započinje (stereotipnim) uvodom iz kojega saznajemo o želji majke budućega talijanskoga kralja Viktora da za njega potraži „ljubu viernu“. Odmah ističući, a u funkciji pojačavanja zanimanja za ono o čemu će pjesma kazivati, da „nemogaše naći/što bi njemu srcu omiljela“, Kapić – pučki pjesnik – koji je ponajmanje nezainteresirani narator/kazivač – nagovještenu napetost razrješava trenutkom kada mladi Viktor u Mlecima, o „Gjurgjevu danku“, susreće „kćer gizdavu crnogorskog kneza/po imenu Jelenu djevojku“. Želeći posebno naglasiti značenje tog susreta za razvoj pjesme, pjesnik (Kapić) se pita kakva je to „Jelena Crnogorka mlada“, razrješujući upitanost opisom mlade, pristale djevojke. Apostrofirajući da je takva da bi *smamila sa neba oblaka, / kamo l' ne bi mlagjana junaka*, opisuje ju sljedećim riječima:

„Lijepša je i pristalija je
No što bješe vila Ravijojla,
Posestrima Kraljevića Marka!“

Iako bi usporedba s vilom iz narodne pjesme i Kraljevićem Markom njegovim čitateljima (*Pučkoga lista*) bila dostatna za oblikovanje slike o ljepoti same Jelene, Kapić se time ne zadovoljava nego usporedbu i proširuje:

„Jelena je vita kao jela,
Vrh čela joj kosa proklijala,
U dugačke i guste pramenove,
Kovrčaste crne kolutove;
Ispod vlasi vrat se ukazao
Kao gruda bijeloga sniega.“

te i dodatno dograđuje podrobnim opisom pojedinih detalja njezine ljepote u kojima nije teško prepoznati odjeke tradicije “pučkoga petrarkizma”:

„A kakvo je u Jelene lice?
Ko bi lijepost tu kazat mogao,
Već da bi je slikar naslikao?
Oči su joj velike i sjajne
Kô dragulji u sred noći tavnne,
Usta mala, a zubi prebieli,
Ruka svaka u mišici jaka,
A pleća joj kao u junaka.“

Sve navedene atribucije daju iznimnost njezinu liku, koji usto karakterizira i „vlastelski hod i način“, „slatki, ljupki razgovor“ koji je stekla u („najvišim“) školama u kojima je odgajana. Za pjesnika je to dovoljan razlog

zašto se Viktor, dočim ju je u Mlecima vidio, „za njom pomamio“, što odmah i priopćuje svojoj majci:

„Eno, majko, za mene djevojke,
One divne mlade Crnogorke,
Mom je srcu ona odveć mila,
Lijepa je kô Slovinka vila.“

Viktorova usporedba ljepote djevojke sa „Slovinkom vilom“ pjesniku je toliko uvjerljiva pa majka odmah i blagoslivlja sinovljevu odluku:

„Pristoji se zaručnice tvoje,
Dostojna je da bude kraljica,
Jer je lijepa kô zvijezda danica!“

Nagovjestivši motivom djevojčine ljepote ono što će se kasnije događati, slije-dom zakona epskoga pripovijedanja pjesnik u Mlecima ugovara susret talijanske kraljice i Jelenine majke, „krasne žene daleko čuvene“, kojemu je prisutna i sama Jele-na. Razgovor dviju pjesnik smješta na gondolu, pri čemu poseban naglasak usmjeruje na Jelenine oči, koje odsjajuju u moru kao „dva bisera“, te na razgovor djevojke s tali-janskom kraljicom.

Nakon što je između dvoje mladih i njihovih obitelji sve dogovoreno, Jelena se vraća kući, ostavivši nesretnoga Viktora.

Kako bi pokrenuo radnju, koja je izgubila na napetosti i na zanimljivo-
sti nakon što su se mladić i djevojka nakratko rastali, Kapić u pjesmu uvodi, u narodnoj pjesmi često prisutan, motiv „srca koje ne da mira“, koji će dovesti do obostrano željenog susreta, koji se zbija u svibnju „prošaste“ godine, za vrijeme krunjenja ruskoga cara. Na tom susretu mladi se zavjetuju na vjernost („...dadoše jedno drugom vjeru / Tvrdu vjeru momka i djevojke“), koju će u danima koji dolaze izražavati pismima koja su prenosile vile, one iste Kačićeve posestrime i muze narodne pjesme, što će dovesti do djevojčine prosidbe. Za to putovanje mladić sprema „đemiju“ kojom će iz Italije, preko sinjega mora, doći do Crne Gore, koja se „penje nebu u visine“ i ogleda „u morske dubine“; ona je mjesto u kojem je nikla/rođena odabranica talijanskoga kralja, prisposobljena „mladoj ptici sokolici“.

Uskladivši brzinu lađina plova sa snagom mladićeve želje („Leti lagja kako no pomamna, / Sve pred sobom biele pjene gradi, / Sječe lagja more na valove“), Kapić ju dovodi do Bara (metonimije „crnogorskoga kneževstva“), gdje dolazi do susreta Viktora i Jelenine braće, a odmah i do susreta s Jeleninim ocem Nikolom, od kojega mladić moli Jeleninu ruku i odmah dobiva pristanak. Sukladno poetici pučke književnosti Kapić objašnjava zašto to Nikola odmah prihvaća:

„Jer je junak od dobra junaka,
Jer je momče glasnoga plenena,
U svem svijetu slavna i čašćena“

osnaživši njima i razloge da se vijest objavi cijelom crnogorskom narodu, ali i šire, koji to prihvati s veseljem i oduševljenjem koje najbolje izražava slika „po brdim propjevalih vila“.

Među one kojima će knez Nikola objaviti radosnu vijest Kapić ubraja i biskupa Strossmayera, nazivajući ga kneževnim „od starine prijateljem“, u čemu nije teško pre-poznati ideju koja ga je i potakla da događaj opjeva. Biskup i predani zagovornik slavenskoga zajedništva i uzajamnosti odmah će se knezu pridružiti u njegovoj radosti, a uradit će to i ruski car, šaljući i „tri milijuna fiorina“. Kako je riječ o velikom novcu, koji u svijesti Kapićevih priprostih čitatelja treba biti jednak značenju samoga čina, a u što čitatelj može i posumnjati, pjesnik poseže za formulom „živa istina“ koja u svijesti onih kojima se obraća ima snagu neupitnoga.

Svojem čitatelju pjesnik ima potrebu i dodatno progovoriti o sreći dvoje mladih, ali i onih na Cetinju:

„Viktor sjedi na Cetinju bielu
Uza svoju milu zaručnicu,
Pa joj gleda one oči crne,
Pa se s njome po Cetinju šeta,
Crnogorce na raskršćim sreta,
Ljubezno ih mlad junak pozdravlja,
A oni mu kliču od veselja,
I prosiplju pred kočijom cvieće“,

kao i onih u Italiji:

„Italija sve je u veselju
Radi sreće svoga kralja sina,
Pa iz sviju tal’janskih gradova
Na Cetinje polieću pozdravi
Pregizdavoju mladoj zaručnici
I budućoj tal’janskoj kraljici“.

U funkciji pokretačkog motiva pjesme, sreća dvoje mladih najava je događaja samoga vjenčanja. Ali prije njega, pjesnik na Cetinje dovodi „mnogo svitle tal’janske gospode“ kako bi se uvjerali u Jeleninu ljepotu i odlike dostojne talijanske kraljice. Kada se pak uvjere da je „dobra i puno ljubezna“ i da je „slična tal’janskoj kraljici / Margariti slavnoj vladarici“, gosti će ju svuda slaviti i hvaliti, što pjesnik izražava u gradaciji:

„Jelena se na **sve** strane slavi,
Svi narodi u zvijezde je kuju
I njezinom mladom se raduju;
Sve novine pišu o Jeleni,
O njezinoj velebnoj ljepoti
I o srca njezinog dobroti;
Svak se jagmi, da joj sliku vidi,
Ko je vidi, **svak živ** joj se divi.“

Kada je sve pripremljeno za čin vjenčanja, slikom jutarnjeg odlaska na Lovćen i branjem cvijeća pjesnik nagovješta Jelenin oproštaj od rodnog zavičaja i domovine, koristeći se za to figurom nabiranja, čestim postupkom u tradicijskoj/pučkoj lektiri:

„S Bogom, Goro, gdje sam se rodila
I bielim mliekom zadojila:
S Bogom, Goro gola i kamena,
Ali srcu mome priljubljena!
Kako ću ja, Goro, zaboravit
Ove tvoje kamene visove,
Od rumene zore cjelivane
I od prvog sunca ogrijane,
Gdje no oro svoje gnjezdo vije,
Gdje se legu ptice sokolovi,
Gdje no majka ragja Crnogorce,
Proslavljene naše ratoborce.

Nakon što je vrlo uspjelom lirskom slikom opisao djevojčin oproštaj od zavičaja, Jelenu pjesnik „ostavlja“ da sama otkrije razloge svoje odluke. Nisu to talijanska ljepota ni bogatstva, nego „momak vatreni / mladi sin tal'janskoga kralja / kome srce za njome gine“, a ne propušta istaknuti ni svoj ponos domovinom, koju neće zaboraviti nikad, kojom će se ponositi „pred kraljicam i pred cesaricam“, posebno njezinim junaštvom kojega „nigdje nije, kuda sunce grije“, proslavljena u „cielomu svijetu / od sliepaca uz gusle pjevana, / Od naroda sviju spominjana“.

Nakon što se metonimijom „mirisnog cvieća planinskoga“ oprostila od zavičaja, pjesnik uvodi u sam događaj vjenčanja, a izražava ga slikama *oproštaja* od obitelji, *crkve* („Jer me sjećaš ti djetinjstva moga, / I mojega sretnoga krštenja, / I mojega s Bogom pomirenja, / I mojega prvog pričešćenja“), *oblačenja* u bijelo vjenčano ruho („Sva u bijelo, pobro, obučena / Kao biela iz gorice vila;“), *vjenčane povorke* te *plaćom* crnogorskih djevojaka:

„S Bogom, naše žarko ogrijanje,

A Bogom, naše ljubeznivo diete,
Crnogore ponajljepši cviete.“

koji će dodatno ražalostiti ionako žalosno majčino srce („suzama ga napuniti“).

Kao i u mnogim drugim tvorevinama narodne poezije, ispraćaj djevojke i svadbena povorka uvijek su popraćene pucanjem iz pušaka, „nazdravicama“ i „zabavnicama“, veseljem i kolom djevojaka, ali i drugim popratnim običajima, koje pjesnik ne želi nabrajati jer bi se, kaže, umorio njihovim navođenjem. Ističući da je pred njim dugo putovanje, što znači da je još podosta sadržaja koje mora priopćiti svojem (priproštom / pučkom) čitatelju / recipientu, pjesnik zaustavlja radnju kako bi prizvavši u pomoć svoje „gusle tane“/ metonimiju muze zaštitnice – razbio narativnu jednoličnost i dinamizirao događanje novim slikama i novim dahom.

Na putu u Italiju narodni pjesnik radnju zaustavlja u Skadru gdje je jezero „po svatovim prosulo (zlatne) trakove“, u Baru, potom u Kotoru gdje se svadbena povorka ukrcava na Savoju („tvrdu lagju talijanskog kralja“) u pratnji ratnih brodova. Kako bi svojem čitatelju/slušatelju dočarao ljepotu toga prizora, slika broda okružena ratnim brodovima pjesniku se učinila nalik slici mlade nevjeste koju sa strane prate djeverovi.

Nakon što je plovidom broda počeo oproštaj djevojke od domovine, pjesnik kazuje da je djevojka izlazila na brod i dalekozorom pogledala rodni kraj, sugerirajući metaforom „silovana srca“ i slikom „Crnu Goru magla obavila“ tugu i žaljenje zbog njezina odlaska.

Kazujući da je „Savoja (je) dugo putovala“, pjesnik preskače opis putovanja preko mora i brod zaustavlja u Bariju, gdje mlade dočekuje silno mnoštvo. Da bi pojačao dojam svojih riječi, naglašava da je „iz kuća narod provrvio“ te da je „na hiljade, nije lagat hvajde“, a sve kako bi još više naglasio dobrodošlicu koju narod iskazuje budućoj kraljici.

S broda se radnja u Bariju premješta na „gvozdenicu“ / vlak okićen tako da mu se pričinio poput „bašte pune cvieća“. Tu se događa susret nevjeste i kraljeve majke, a odmah potom i Jelenina oca, uspoređena s Kraljevićem Markom, i talijanskoga kralja, nakon čega slijedi putovanje u Rim gdje povorku na putu do kraljeva dvora pozdravlja mnoštvo naroda. Već prije kazavši da je naroda „na hiljade...“, a da bi još više povećao učinak svojih riječi i pamtljivijom učinio sliku naroda na dočeku, pjesnik navodi da je „Silan narod, što je tute bio? / Da je pala jabuka iz neba, / Ne bi nigdje na zemljicu pala, / Već u rame koga udarila“. To će kasnije dograditi riječima: „Silan narod Rima je prekrilio, / Čudo nij’ se niko zadušio“ i slikom: „Mnogi su se na stabla penjali / I po kućam gori na krovove“.

Pjesnik nabraja i uzvanike na slavlju:

„Na vjenčanju mnogi su biskupi
I još mnogi odlični misnici.
Na vjenčanju Špaljolska kraljica
I još mnoga odabrana lica...“

a sve u funkciji naglašavanja značenja samog događaja, a potom i samo pirovanje s darovima, te posebno postojenu vojsku Nikoli u čast, velikanu dostojnu takvog poštovanja:

„A divno ga pogledati bilo,
Onakova stasa i uzrasta,
U narodno obučena ruho,
Gdje na konju sjedi junak slavni,
Ko da Marko uskrsnuo bio
I šarinu na ramena pao,
Te šarina poljem razigrao“.

Završetak pirovanja, shodno tradiciji pučke pjesme, predstavlja i završetak radnje same pjesme. Kapić ga posreduje slikom Jelenina oproštaja s ocem, koji joj zavjetuje da ne zaboravi svoju domovinu i vjeru, da bude povučena, skromna, da „ima dušu, razbor i poštenje“ te da nije sreća u bogatstvu, nego u dobroti srca:

„Prava sreća u duši počiva,
U svom srcu pokoj se uživa!“

te oproštaja s braćom i sestrom, nakon čega slijedi pjesnikova zahvala onima koji su ga potaknuli na pjevanje – crnogorskom kralju Nikoli i njegovoj slavnoj obitelji. Obraćajući mu se kao „junaku slavnoga junaka“ i „dičnom sinu vojvode Mirka“, čija je slava „po svem svijetu pukla“, Kapić nabraja razloge radi kojih je navedeni događaj „sastavio“, a to su:

„Rad bojeva tvojih i megdana,
Radi tvoga uma velikoga,
Radi tvoga srca predobroga
Rad poleta tvoga pjesničkoga,
Rad vladanja tvoga pametnoga“,

zbog čega ga i naziva „slavom slavjanskih vladara“. Nije teško otkriti da se u navedenim riječima kriju razlozi koji su i Nikolu i udaju njegove kćeri učinili temom dostojnom pjesme. Na samom kraju pjesme Kapić će dometnuti, a sve u funkciji opisivanja Nikolone veličine, da se udaje i njegova kći Ana te da su za udaju stasale još dvije, koje će ocu steći prijatelje, izražavajući mu za sve zahvalnost i želju za zdravljem. Na kraju će svojem recipijentu pripočiti da mu

je sve u pjesmi prišapnula (Kačićeva posestrima) vila, iskazujući da on nije pjesnik s atribucijama autorskoga glasa, već samo posrednik kojemu je dano u čast da opjeva veliki događaj i slavne ljude u njemu.

Kapić time posvjedočuje da je njemu književnost, slično kao i njegovu pjesničkom i idejnom učitelju Kačiću, sredstvo da se od zaborava sačuvaju slavni ljudi i veliki događaji iz narodne, slavenske povjesnice, ali i pronese slava slavenskoga svijeta. Uvjeren da ono što se ne zapiše brzo padne u zaborav, Kapić je u pjesmi navedeni događaj želio sačuvati, uvjeren da se ono što nije zapisano nije ni dogodilo.

5. Ni Kapićev putopis ni ova pjesma, uostalom kao ni svekolika Kapićeva književnost teško mogu izdržati kriterije prave umjetnosti. Za nju prije vrijede zakoni povijesnoga nego umjetničkoga, premda je teško zanijekati autorovu želju da onome što piše i načinu na koji to čini priskrbi kakav vrijednosni atribut. Istina, Kapić pripada plejadi onih naših pisaca/pjesnika koji su svojom književnošću nastojali komunicirati sa širokim pučkim čitateljskim slojevima.²⁴ Želeći svojem čitatelju pružiti ugodno i korisno štivo, koje će prosvjetiteljski djelovati na njihov život i učiniti ga boljim i sadržajnijim, prilagođavao im je ne samo svoj izraz, nego i tematiku, ustrojstvo djela, jezik i stil, poruke. Pri tome nije ostao samo u okvirima zavičajnoga, lokalnoga i nacionalnoga, nego je, u duhu Strossmayerovih ideja i slavenskoga zajedništva, pokazivao interes i za teme i događaje širega slavenskoga svijeta. U takvom ozračju nastala je i pjesma u našem radu. Opjevavši događaj s velikim odjekom u crnogorskoj sredini, Kapić je očitovao mnoge osobine svojega (pučkoga) pjesničkoga glasa i iskustva. Rasporedivši njegov sadržaj u 729 nepravilnih deseteraca i jedanaesteraca, oblikovao ga je sukladno očekivanju svojih recipijenata, pri tome usmjerivši naglasak na one sadržaje koji ponajbolje mogu izraziti značenje navedenoga događaja u crnogorskoj narodnoj svijesti. Ne odstupajući značajnije od povijesnoga događaja, u želji da ga učini zanimljivim dograđivao ga je zakonima svoje, pučkom²⁵ čitatelju bliske književnosti, koristeći se mnoštvom postupaka, stilizacija i figura karakterističnih za pučki pjesnički medij. Pri tome je naglašavao (i prenatlašavao) ono što je njegovu recipijentu bilo drago čuti, a lako prelazio s onih mjesta fabularne gradnje za koja je držao da nisu od većega značenja. Posebno je pozornost usmjerio na ljepotu Jelene i na slavnost njezina roda. Vidi se to u uporabi cijelog niza slika i atributa kojima ju opisuje, ali i cijeli njezin rod te posebno oca. U Kapićevoj pjesmi Jelena je takva da s njome mogu uspoređivati rijetke djevojke. Prisposobljena Slovinki vili, ona je metonimija ne samo crnogorskoga

²⁴ Usp. Zdravko Mužinić, „Kapić Juraj“, u: *Leksikon pisaca Jugoslavije*, III, Novi Sad, 1987., str. 44-45.

²⁵ Usp. Krešimir Nemeć, „Juraj Kapić“, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, ŠK, Zagreb, 2000., str. 335.

nego i cijeloga slavenskoga svijeta, baš kao što je i njezin otac Nikola, svojom snagom, mudrošću i muževnom ljepotom, slavom i poštenjem lik po mjeri narodne pjesme. Posebno u ušima Kapićevih čitatelja odjekuju Nikoline riječi upućene kćeri da ponosno čuva ljubav prema domovini, vjeri, da bude dobra, poštena, iskrena. U njima nije teško prepoznati jedan od Kapićevih didaktičkih orijentira, ali i ideologema slavenskoga, strosmajerovskoga vremena. Riječ je o vrednotama i atribucijama koje u svijetu Kapićevih čitatelja imaju ulogu moralnog i životnog svjetonazora. Pomoću njih Kapić želi djelovati na svojeg čitatelja, svijetlim primjerom i moralnim značajem posvijestiti mu potrebu da se ugleda na povijesne ličnosti i pomoću njih uči i znanje prenosi na one koji dolaze. U izricanju navedenih sadržaja i poruka Kapić se koristio mnoštvom postupaka i rekvizita narodne pjesme, nastojeći pomoću njih posredovati djeliće svojeg svjetonazora i pjevačkoga iskustva. Vidi se to u karakterizaciji likova, posebno Jelene i njezina oca, ali i u opisima crnogorskog krajolika, gdje se Kapić-pjesnik preobražava u neskrivena hvalitelja crnogorskoga i slavenskoga značaja. Stoga ne skriva svoje osjećaje, nego izražava bliskost s događajem o kojem pjesma govori i njezinim glavnim likovima i onim što oni predstavljaju.

Pjesma o udaji Jelene... nije velika književnost. Značajna kao neposredan pjesnički odjek događaja s odjekom u crnogorskoj sredini, držimo ju zanimljivom za razumijevanje epskoga pjesničkog medija, ali i veza i odnosa u širem slavenskome svijetu. Ne manje, kao pjesma koja izričkom govori o crnogorskoj junakinji i crnogorskome narodu, vrijedna je (književno-povijesna) sličica u konstituiranju crnogorskog nacionalnog identiteta.

Ivan BOŠKOVIĆ

**POEM ON THE MARRIAGE OF JELENA, DAUGHTER
OF MONTENEGRIN PRINCE NIKOLA AND VICTOR
EMANUEL, SON OF THE KING OF ITALY IN
OCTOBER MDCCCXCVI BY JURAJ KAPIĆ (1861–1925)**

Juraj Kapić is one of Kačić's poetry students. As a poet, novelist, travel writer and editor of *Pučki list*, where he used the pseudonym Đuro Radanović, he published numerous songs and memoirs in the form of vernacular decasyllable and with topics on events and personalities from Croatian past and past of Slavic peoples. One of them is a *Poem on the Marriage of Jelena, Daughter of Montenegrin Prince Nikola and Victor Emanuel, Son of the King of Italy in*

October MDCCCXCVI. In our work the emphasis is on Kapić's impressions from journeys and the poem itself.

Key words: *Juraj Kapić, vernacular poetry, marriage of Jelena, Montenegrin culture*

PRILOG: *Pjesma o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI.*

 Goji majka sina jedinoga
U sred Rima grada bijeloga,
Sina goji taljanska kraljica,
U svem svijetu slavna Margarita.
Pa je majka sina podgojila,
Već ga mrki ponijeli brei,
Te je ona njemu besjedila:
Moj Viktore, drago diete moje,
Došlo doba od ženidbe tvoje,
Traži, sinko, sebi ljubvu viernu,
U kog hoćeš cesara il kralja,
Svaki će je tebi pokloniti
Radi roda i plemena tvoga
I kraljestva tvoga prostranoga. —
Emanuel majku poslušao,
Na daleko on se je šetao
Po dvorovim cesarâ i kraljâ,
Tražio je za sebe djevojku,
Al ju monče nemogaše naći,
Sto bi njemu srcu omiljela.
Dok predlani ne spazi djevojku
U Mlecima o Gjurgjevu danku,
Kćer gizdavu crnogorskog kneza,
Po imenu Jelenu djevojku.
Pa kakva je, jadi je ne znali,
Ta Jelena Crnogorka mlada?
Smamila bi sa neba oblaka,
Kamo l' ne bi mlagjana junaka!

Lijepša je i pristalija je
No što bješe vila Ravijojla,
Posestrima Kraljevića Marka !
Jelena je vita kao jela,
Vrh čola joj kosa proklijala,
Proklijala kao meka svila
U dugačke i guste pramove,
Kovrčaste crne kolutove ;
Ispod vlasi vrat se ukazao
Kao gruda bijeloga sniega.
A kakvo je u Jelene lice,
Kakve li joj guste obrvice ?
Ko bi ljepost tu kazat mogao,
Već da bi ju slikar naslikao ?
Oči su joj velike i sjajne
Kô dragulji u sred noći tavnje,
Usta mala, a zubi prebieli,
Ruka svaka u mišici jaka,
A pleća joj kao u junaka,
Vlastelskog je hoda i načina,
A slatkoga, ljupka razgovora,
Kao što je pusto izučena
U najvišim školam odgojena
Uza kćeri cesarâ i kraljâ
Baš najvećih svieta gospodarâ. —
Kad ju Viktor u Mlecima vidio,
Živ se za njom bio pomamio,
Pa je svojoj majci govorio :
Eno, majko, za mene djevojke,
One divne mlade Crnogorke,
Mom je srcu ona odveć mila,
Lijepa je kô Slovinka vila.
Kada majka sina poslušala,
Na Jelenu oči okrećala,
Pa kada ju okom omjerila,
Viktoru je svomu besjedila :
Dobra sreća, drago diete moje,

Pristoji se zaručnice tvoje,
Dostojna je da bude kraljica,
Jer je liepa kô zvijezda danica ! —
S majkom Jela u Mlecima je bila,
Sa Milenom ljubom Nikolinom,
Krasnom ženom daleko čuvenom ;
K njoj pristupi taljanska kraljica,
Pa Milenu milo pozdravila.
Za zdravlje se s njome upitala,
I s njezinom gizdavom Jelenom,
Te sa njima šetati se ode
U *gondoli* preko mora tiha
Mimo one mletačke otoke,
Što na moru jesu počinuli
Baš kako no labudi bijeli.
Mjesec sjaje s nebeske pučino,
Ogleda se u morske dubine,
U *gondoli* sjaju dva bisera,
Crne oči Jelene djevojke.
Viktor gleda Jelenu djevojku,
Onu divnu mladu Crnogorku,
Pa se milo s njome razgovara,
Gospodski mu Jela odgovara.
To je bilo, pa je prošlo bilo,
Jelena se povratila kući,
A ostade Viktor uzdišući
Za očima mlade Crnogorke,
Pa svom srcu nije mira dao,
Dok s njom opet nije se sastao,
A to bilo, moja braćo draga,
Baš u svibnju prošaste godine.
Kada se je car ruski krunio,
U Moskvi se Viktor sastanuo
Sa Jelenom kćerom Nikolinom,
Te joj kaza što mu srce čuti.
To Jeleni žao ne bijaše,
Jer se Viktor njojzi milijaše,

Pa dadoše jedno drugom vjeru,
Tvrdu vjeru momka i djevojke.
Otađ knjige megju njima bile,
Koje no su prenosile vile
Sa Cetinja do Rima bieloga
Rad hatora momka i djevojke.
Viktor srcu odoljet nemože,
Pa on hoće da zaprosi Jelu ;
Sprema momče tananu gjemiju,
Te putuje preko mora sinja,
Sa gjemije zapinje durbine
U visoku onu Goru Crnu,
Što se penje sprama Italije,
Uspinje se nebu u visine,
I ogleda u morske dubine.
Pazi Viktor onu Goru Crnu,
Gdje je nikla djevojka Jelena
Kao mlada ptica sokolica
U timoru na poglede moru.
Lagja mu je želju počutila,
Pa je lagja žešće zadimila ;
Leti lagja kako no pomamna,
Sve pred sobom biele pjene gradi,
Sječe lagja more na valove
Brzo dogje k Baru bijelomu
Do zemljišta crnogorskog kneza.
Tu Viktora šura pričeka
Mladi junak one Gore Crne,
Sin stariji kneza Nikolice,
Po imenu Danilo Petrović ;
On Viktora u kočiju prima
I prati ga do svoga Cetinja.
Kada Viktor na Cetinje pade,
Pokloni se crnogorskom knezu
I njegovoj Mileni gospogji,
Pa je u njih Jelu zapitao.
On ju pita, oni mu je daju,

Jer je junak od dobra junaka,
Jer je momče glasnoga plemena,
U svem svijetu slavna i čašćena.
Top zagrmi na Cetinju ravnu,
I odjeknu niza Goru Crnu,
Crnogorcim veselje objavi
U topraku njihovoga kneza.
To se čulo po svoj Gori Crnoj,
Zapjevaše mladi Crnogorci,
Uхватиše kolo Crnogorke,
A po brdīm propjevaše vile.
Knez Nikola javlja cesarima
I po svijetu slavnim kraljevima
Novu radost na odžaku svome,
Pa se sjeti slavnog Strosmajera,
Od starine svoga prijatelja,
Neumrlōg hrvatskog biskupa,
Njemu kneže svoju radost javlja
I milo ga po žici pozdravlja.
Naš Strosmajer, kralji i cesari
Nikoli se milo radovaše,
I pozdrave njemu odvrtiše,
A car raski uz svoje pozdrave
Šalje Jeli prebogatē dare,
Tri milijuna vriede fiorinā,
Vjeruj pobro, živa je istina. —
Viktor sjedi na Cetinju bielu
Uza svoju milu zaručnicu,
Pa joj gleda one oči crne,
Pa se s njome po Cetinju šeta,
Crnogorce na raskršćim sreta,
Ljubezno ih mlad junak pozdravlja,
A oni mu kliću od veselja,
I prosiplju pred kočijom cvieće,
Kud se Viktor sa Jelenom šće.
Italija sva je u veselju
Radi sreće svoga kralja sina,

== ? ==

Pa iz sviju tal'janskih gradova
Na Cetinje polieću pozdravi
Pregizdavoju mladoju zaručnici
I budućeju tal'janskoju kraljici.
Mnoga svietla tal'janska gospoda
I birane tal'jansko gospogje
Spremaju se na daleko pute
Do Cetinja mjesta bijeloga,
Dare nose Jelenu djevojuci,
A ona im milo zahvaljiva,
Šuze roni od pusta miinja.
Tal'jancim je ugodna Jelena,
Jer je dobra i puno ljubezna,
Jer je slična tal'janskoju kraljici,
Margariti slavnoju vladarici.
Kad se svojoj kući povratiše
Italije gospoda izbrana,
Svakomu se oni pohvališe
Sa Jelenom mladom kneginjicom,
Kraljevića svoga zaručnicom.
Braćo moja i družino draga,
To se čudo na daleko čulo:
Po cielome svietu prostranome
Jelena se na sve strane slavi,
Svi narodi u zviezde je kuju
I njezinom mladom se raduju;
Sve novine pišu o Jeleni,
O njezinoju velebnoju ljepoti
I o srca njezinog dobroti;
Svak se jagmi, da joj sliku vidi,
Ko je vidi, svak živ joj se divi. —
Došlo doba Jeli od udaje
I sa Crnom Gorom rastajanje;
Jednog jutra prij' izhoda sunca,
Išetala Jelena djevojka
Iz svojega doma gospodskoga;
Nit je prati bratac ni sestrica,

Nit je s njome sretnog zaračnika,
Sama ide gizdava djevojka,
Pa se penje na Lovćen planinu,
Što se diže vrh Cetinja biela.
Bere Jela uz Lovćena cvicće,
Cvicćem kiti njedra djevojačka.
Kad se mlada na Lovćen ispela,
Na kamenu stieni počinula,
Vrieme tiho, ne imade čuha,
Nebo vedro, a jutro veselo,
Propjevale gorom čobanice,
Navraćajuć stada na pašnjake.
Gleda Jela niz Lovćen planinu,
Gleda mlada svoju Goru Crnu,
Po dno gore Skadarsko jezero,
Što ga eno pozlatili traci
Ogranula sunca jutrenjega;
Gleda Jela planinske visove,
Puno gole, ali njojzi drage,
Pa je Crnu Goru pozdravila:
S Bogom ostaj, mila Goro Crna,
Kneževino mojega babajka,
S Bogom Goro, gdje sam se rodila
I bijelim mliekom zadojila:
S Bogom, Goro gola i kamena,
Ali sreću momu priljubljena!
Kako ću ja, Goro, zaboravit
Ove tvoje kamene visove,
Od rumene zore cjelivane
I od prvog sunca ogrijane,
Gdje no oro svoje gnjezdo vije,
Gdje se legu ptice sokelovi,
Gdje no majka ragja Crnogorce,
Proslavljene naše ratoborce?
Mene sreća na daleko zove
U bogatu zemlju Italiju,
Gdje no cvati limun i naranča

U sred zime, a da ne pogine :
Gdje proviru rieke na sve strane,
A uz rieke tustice livade,
Naokolo lozni vinegradi,
I još mnogi drugi raskosadi.
Po toj zemlji bjelo se gradovi
Kao bijele ptice labudovi ;
Italija bašta je zelena
U cielome svijetu proslavljena,
Al ne bi me k sebi primamila,
Nit bi ove krše ostavila,
Da mi nije velika hatora
Rad onoga momka vatrenoga.
Mladog sina kralja tal'janskoga,
Komu srce baš za menom gine,
A i meni stalo je za njime.
Pa kada je tako osugjeno
I u vječnu knjigu zapisano,
Nije druge, putovati mi je ! ...
S Bogom Goro moja milovana,
Zaboravit ja te nikad ne ću,
U srcu ću svud tebe nositi
I tobom se hoću ponositi
Pred kraljicam i pred cesaricam.
Mogu mi se one pohvaliti
Veličinom svojih očevina,
Blagom, zlatom i dragim kamenjem,
Al junaštva, moja Goro Crna,
Nigdje nije, kuda sunce grije
Do tvojega čuvenog junaštva,
U cielome svijetu proslavljena,
Od sljepaca uz gusle pjevana,
Od naroda sviju spominjana. —
Već bijaše poskočilo sunce
Nadvilo se nad gorske visove,
Pa Jelena pokupi skutove
I diže se sa sticne studene,

Da se vrati na svoje Cetinje,
Šlazi Jela niz Lovćen planinu,
Čobanice u putu susreta,
Pa joj one ponagjaju cvieća,
Mirisnoga cvieća planinskoga;
Cvieće prima Jelena djevojka,
Liepa kćerca crnogorskog kneza
Pastiricam zahvaljuje milo,
Divno ju je pogledati bilo!
Kad se Jela primakla k Cetinju,
Pređa nju su šetom išetale
Sestrice joj Ana i Ksonija
Sa Viktorom milim vjerenikom,
Pa ih sviju Jela darivala
Sa cvijećem s Lovćena planine,
A dio je jedan sačuvala,
Da odnese majci i babajku
I ostaloj svojoj porodici. —
Tomu dugo ne potraja vrieme,
Eto ida kićeni svatovi
Iz bogate zemlje Italije
Po Jelina gizdava nevjestu.
Osvanuo danak putovanja
I sa Crnom Gorom rastajanja.
Crnogorci prekrili Cetinje,
Dovrvile mlade Crnogorke
Sa svih strana do kneževa stana.
Nad Cetinjem sviju se oblaci,
Pa su suncu lice zaštitili;
Jutro teško i odveć sumorno,
Kao da je i naravi žao,
Što Jelena iz doma se dieli,
Djevojačku svoju sreću sledi.
Svatko gleda u kneževu dvore,
Svak iščika sretno zaručnike.
Kada malo vrieme potrajalo,
Ukaza se Jelena djevojka

Na vratima svoga biela dvora,
Za njom ide kršan joj babajko,
I bratac joj Petroviću Mirko,
U modro je Jela obučena,
Lijepa je kao nebo modro.
Ide Jela u crkvicu malu
Po dno dvora svojega babajka,
Pa je Jela pred ikonu klekla,
Skrušeno se Bogu pomolila,
Te je onda crkvu pozdravila:
S Bogom, crkvo, moje porodice,
S Bogom, naša bogomoljo biela,
Gdje sam s ocem, s majkom dolazila
I sa sestram i sa braćom mojom,
Da se molim Bogu velikomu!
Ja dolazit u te više ne ću,
O ti moja bogomoljo mala,
Puno mala, ali meni draga,
Jer me sjećaš ti djetinstva moga,
I mojega sretnoga krštenja,
I mojega s Bogom pomirenja,
I mojega prvog pričešćenja.
S Bogom, moje samotno kandilo,
Što no goriš pred ikonom svetom
I u danju i u mrkloj noći,
Da mojima budeš od pomoći! —
Tad je Jela na dvor izlazila,
U svoje se dvore povraćala,
Vojvode je milo pozdravljaju,
A svačije oči je gledaju . . . .
Nakon toga do malo časaka
Eto ide mlagjana nevjesta,
Sva u bielo, pobro, obučena
Kao biela iz gorice vila;
Pod ruku se s mladim uhvatila,
Gledati ju nemožeš od mila.
Za njom idu kićeni svatovi

Mladinoga i njezinog roda :
Za jengiju sestra joj je Ana,
Za prvienca mlagji bratac Mirko,
U svatovim i otac je Niko.
I još mnoga odlična gospoda,
Koja ne ću zvati po imenu,
Jer bi pjesna odveć duga bila.
Pred Jelinu izišle djevojke,
Sve najljepšo mlade Crnogorke,
Sve u novo odjevene ruhe ;
K njima se je Jela približila
I milo se s njima pozdravila.
Suze roni nevjesta Jelena,
Suze rone mlade Crnogorke,
I posiplju pred Jelenom cvieće,
A ona se mlada napried kreće. . .
Crnogorci digli u vis ruke,
Četovogje i sve poglavice,
I vas cieli narod bez razlike,
Pa vapiju, što im grlo daje :
S Bogom, naše žarko ogrijanje,
S Bogom, naše ljubeznivo diete,
Crnogore ponajljepši cviete ;
S Bogom, naša tankovita Jelo,
Bog ti dao zdravlje i veselje,
Sreća tebe na putu pratila
I u novi dom te dopratila !
To slušala majka sa prozora
Crnogorska kneginja Milena,
Pa se majci srce ražalilo,
A oko se suzom napunilo,
Ne će majka da Jelenu gleda,
Već pogleda nebu u oblake,
Da rastjera misli svakojake.
U kočije svati posjedali,
Pod kočijam konji zaigrali,
Narod kliče i svaću pozdravlja,

Po brdima ore se topovi
Baš kako no sileni gromovi,
Pred kočijam Mirko na konjicu,
Pa sve morče male puške pali,
Nek se stari drže čičaji.
Kud svatovi putem prolazili,
Crnogorci svud ih iščekali,
Iznosili pred svaću zdravice,
A djevojke kolo su hvatale
I Jelenu svoju pozdravljale.
Kad padoše svatovi na rieknu,
Tu stadoše pa opočinuše,
Riečani im ručak pripravili,
Iznesoše pečeno ovnove
S ražnjevâ ih na sinije daše,
Pa tad Mirko handžara se maši,
Te rasječe masne zaobllice
I pokuči svaći na pladnjeve.
U okolo obletili momci,
Donošaju svake djakonije
I rusiku, što im brda daje.
Tu su bile mnoge nazdravice
I još mnoge drugo zabavnice,
Ali ja ih sve brojiti ne ću,
Jer je jošter dugo putovanje
I dugo je jošter kazivanje. —
Eja, gusle, ne gubite maha
Rad hatora odive Jelene,
I rad moga starog milovanja,
I narodnog radi spominjanja,
Pa kažite, moje gusle tane,
Kako ono divotno bijaše,
Kad Jelena pade na jezero,
Baš na ono Skadarsko jezero,
Po kojemu zlatno utve leto,
A djevojke u čamcim se voze,
Sa mladima vode razgovore . . . .

Jezero se utihalo bilo ;
Kao jedno veliko zrcalo :
Na jezeru trideset brodica,
Okićenih zelenim lovorom
I još drugim cviećem svakojakim.
Na brodicam momčad izabrana,
Na brodicam Skadarke djevojke,
Iz brodicâ momci izlazili,
I zdravice svaći ponudili,
Iz brodicâ izišlo djevojke,
Sve dvie a dvie mlade Crnogorko,
Za ručice drže košarice,
Pa pjevaju pjesme nevjestačke
I prosiplja pred nevjestom cvieće,
To Jelenu na milinje kreće . . . .
I svaći je to ugodno bilo,
Osobito mladomu Viktoru
Jeleninu sretnom zaručniku.
U lagju se svaća ukrcala,
Niz jezero lagja zadimila,
Sa žabjaka pucaju topovi,
A ore se dole i briegovi ;
Iz oblaka ukralo se sunce,
Pozlatilo brda i vrhunce,
Pozlatilo Skadarsko jezero,
Po svatovim prosulo trakove
Kao sjajne trake biserove.
U Bar svaća sretno dohodila,
Tu ih počast nova pričekala,
Al u Baru nije dugo stanje,
Slicditi je dalje putovanje.
Iz Kotora doplovi „Savoja“,
Tvrda lagja talijanskog kralja,
Na „Savoju“ putnici ugjoše,
Crnogorsku zemlju ostaviše.
Zadimila niz more „Savoja“,
Pred „Savojom“ ratni su brodovi

Italije i još Austrije,
Pa joj služe kao djeverovi.
Po nebu se povili oblaci,
Južina se razvalila silna,
Pa sve diže more na valove,
Na valovim „Savoja“ se ziblje;
To Jeleni ni malo ne smeta,
Na krmu je ona išetala,
Na priruč se mlada naslonila,
Pa zapinje srčali-durbino
U visoku svoju Goru Crnu.
Crnu Goru magla obavila,
A iz magle tiha rosa sipi,
Kô da nebo za Jelenom žali,
Pa nevjesti srcu se smililo,
Spomenu se majke milostive,
Sto ostavi na Cetinju bielu...
„Savoja“ je dugo putovala
Preko onog mora Jadranskoga,
K Italiji dok je doplovila.
Kad „Savoja“ pod Bari pristala,
Iz oblaka kiša je padala
Kô da si ju na kable lievao,
Pa kada se nebo razgalilo,
Iz kuća je narod povrvio
Na hiljade, nije lagat hvajdo,
Pred „Savojom“ puk se sakupio,
Da bi mladu nevjestu vidio.
Pa kad Jela svietu se ukaza,
Ko veselje da opiše, pobro,
Sto je narod nevjesti činio,
Kako li ju milo pozdravio?
Sa svatovim izigje Jelena,
Te u crkvu ode na molitvu,
Gdje biskupi nju su dočekali
I blagoslov nevjesti su dali.
Kad iz crkve Jela izlazila,

Ša svatovim u kočiju sjela ;
Četrdeset tad glasbâ zasnira,
A puk živa ne imao mira,
Već vapio iza svega glasa :
Dobro došla, draga nevo naša !
A gospogje s visokih prozora
Oborile na kočije cvieće,
Pusto cvieće po ulicam palo,
Za nazuvak ter se nazigjalo.
Kô da se je nebo prolomilo,
Sve to žešća voda udarila,
Al to svietu ne zadava straha,
Već ulice narod poklopio
I nevjestu milo pozdravlja
I svojega mladog kraljevića.
A njezinog sretnog zaručnika.
Iz nebesâ kiša popuštala,
Gvozdenica tad se opremila,
Svi vlakovi divno urešeni
I mirisnim cviećem okićeni ;
U vlakove svati posjedali,
Pa zadimi hitra željeznica,
Prama Rimu vječitomu gradu.
Gvozdenica leti preko polja
I okolo povisokih gora,
Ne bi rekô da je gvozdenica,
Nego da je bašta puna cvieća,
U tom cvieću kićeni svatovi.
Kad prispješe k Rimu bijelomu,
Željeznica vatru ugasila,
Pa je svoja kola ustavila.
Tad izigje nevjesta Jelena,
Pa pristupu tal'janskoj kralj'ci,
Margariti slavnoj vladarici ;
Margarita Jelu zagrlila,
U lice je nevu poljubila,
Pa je njojzi ona bosjedila :

Dobro došla, draga nevjestice,
Mog Viktora mila zaručnice;
Dobro došla, drago diete moje,
Primi pozdrav od svekrve tvoje!
To Jeleni odveć mило bješe,
Od radosti suze ju obliše,
Pa izigje kršan joj babajko,
Baš kako no Kraljeviću Marko,
Margariti on ruku poljubi,
A s kraljem se Umbertom zagri,
Kô svojizim sa rognjenim brajnom.
Tad ostali svati izhodili,
U bo ate sjednuli kočije,
Kočije se k Rimu uputile,
Narod ih je silan opkolio.
Od radosti skidaju klobuke,
Pram kočijam ter podižu ruke,
I vapiju iza svega glasa:
Sretno došla, mlada nevo naša!
Kada u grad kočije ugjoše,
Ko bi tebi, pobro, pobrojio
Silan narod, što je tute bio?
Da je pala jabuka iz neba,
Ne bi nigdje na zemljicu pala,
Već u rame koga udarila.
Ode Jela u kraljske dvorove,
Pred dvorovim glasbe zasvirale,
Crna noćca na zemljicu pala,
Kao staklo nebo provedrilo,
Jer se više bilo iskišilo,
Ne bijaše na nebu mjeseca,
A nije ga, braćo, ni trebalo,
Jer po Rimu ražgale se svieće,
Pa se svuda okolo vidilo
Kao da je sunce ogranulo.
Kraljski dvori puni su gospode,
Što dogjoše nevi na poklone,

Pred dvorovim narod se veseli,
I nevjestu ugledati želi.
To spazio svekar joj Umberto,
Pa Jelenu uzeo za ruku,
I oca joj u družbu pozvao,
Na pendžer se s njima ukazao.
Bože mili radosti velike!
Narod kliče, što ga grlo nosi,
Od veselja u visinu skače,
A Jelena milo zahvaljiva,
Svojim stasom svakog opčarava.
Vjenčanje se sutra ovršilo
Megju Jelom i mladim Viktorom,
Na vjenčanju mnogi su biskupi
I još mnogi odlični misnici.
Na vjenčanju Španjolska kraljica
I još mnoga odabrana lica
Po vjenčanju izigje Jelena,
O Viktora svoga cslonjena,
Izigjoše i drugi svatovi,
Pred crkvom ih narod iščekao,
Urnebesno svatovim klicao.
Šilan narod Rim je prekrilio,
Čudo nij' se niko zadušio;
Mnogi su se na stabla penjali
I po kućam gori na krovove,
Da tek vide kićene svatove.
Čim Jelena u polaču sjela,
Po žici je majku pozdravila:
Ja sam sretna, moja majko mila,
Pa u ovom času veselome
Prva miso moja i Viktora
Tebi, majko naša, upravljena,
Majko naša, od nas odaljena . . .
Primi pozdrav od tvoje Jelene
I Viktora tvoga novog sina,
Nerogjena kao i rogjena !

Prvi žicom ovaj glas poleti,
Pa pustiše stotinu golubâ;
Baš iz Rima grada slavljénoga,
Poslaše ih na Cetinje bielo,
Te možeš mi vjerovati, pobro,
Golubi su nalog ispunili,
K Crnoj Gori ravno poletili,
Na Cetinje glasove donieli
O vjenčanja kneginje Jelene;
Ničemu se već čuditi nije.
Pir piruje kralju Italije,
Jedinog je oženio sina,
Oženio s divnom Crnogorkom,
Sa Jelenom liepom crnookom.
Na piru su svake djakonije
Kao, pobro, u kraljevu dvoru,
A nevjesti prispjeli darovi
Od kuma joj raskoga cesara,
Od svekra joj i od svekrvice,
Od gradova prvih Italije:
Sve biseri i kamenje drago,
Koji vriede neizmierno blago.
Kralj Umberto vojsku izvodio
Na poljanu u Rimu svojemu,
Neka bi ju Nikola vidio,
Knez junački one Gore Crne;
Pa Nikola konja poklopio,
Talijansku vojsku razgledao,
I pohvalu svoja njojzi dao!
A divno ga pogledati bilo,
Onakova stasa i uzrasta,
U narodno obučena ruho,
Gdje na konju sjedi junak slavni,
Kô da *Marko* uskrsnuo bio
I šarinu na ramena pao,
Te šarina poljem razigrao.
Pirovanje kada dovršilo,

Nikola se s Jelom pozdravio,
Ovako je njojzi govorio :
Ostaj s Bogom, drago diete moje,
Spominji se otačbine svoje,
Svoga roda i svoga plemena,
Svoje majke i svoga babajka ;
Ljubi svoju novu domovinu,
Koju tebi Bog je dosudio,
Budi sretna uza svog Viktora,
A mojega zeta milenoga ;
Utječi se Bogu velikomu,
Od Boga nam samoga pomoći :
Nek prijestolja sjaj te ne obvlada,
Već ostani dobra i ljubezna,
Kako no si ti u majke bila,
Jer u kruni nije sreća prava,
Ako kralje ljubav ne zgrijava.
Jest istina, da je kruna zlatna,
Po njome su posuti dragulji,
Ali glave često okrunjene,
Niesu, kćerice moja, usrećene ;
Prava sreća u duši počiva,
U svom sreću pokoj se uživa ! —
Jelena je rieči poslušala
Svoga mudrog siedoga babajka,
Pa je po njem majku pozdravila
I sestrice i brata Danila ;
Tad se od nje i Ana dielila
I bratac joj mladi soko Mirko ;
Svatovi se kući povratili
I tim divna svadba dovršila. —
I moja je pjesma dovršila,
Pa komu ću pjesmu pripjevati ?
Komu drugom već tebi, Nikola
Slavni kneže svoje Gore Crne !
Poštena ti kapa nad očima,
Od očima do dvie obrvice,

Pod obrvam junačko ti lice!
O junače od slavnog junaka,
Dični sine vojevode Mirka,
Tvoja slava po svem svijetu pukla
Rad bojeva tvojih i megdana,
Radi tvoga uma velikoga,
Radi tvoga srca predobroga,
Rad poleta tvoga pjesničkoga,
Rad vladanja tvoga pametnoga
Ej Nikola na Balkanu, diko,
Prvenstvo ti ne otimlje niko,
Tebe slavi malo i veliko:
Ti si slava slavljanskih vladara,
Prijatelj si ruskoga cesara!
Ej Nikola sretni roditelju,
Ti si svoje kćeri razudao
U visoke evropske dvorove.
Još ne progje pò godine dana
Otkad Jela tvoja je udana,
A već eto i drugih svatova
Do tvojega doma gospodškoga.
Mlad Batenberg momče ponosito,
Ponosito i puno bogato,
Što j' u rodstvu skraljim i s cesarim,
Eto ide sad po tvoju Anu,
Petu ružu na našem Balkanu.
U tvom domu još dvie ruže rastu,
U tvom domu još su dvije kćeri;
I one se za kralje udale!
Ocu nove stekle prijatelje!
Zdrav Nikola pod svojim Lovćenom!
Zdrav uz svoju kneginju Milenu!
Ova pjesma na čast vama bila,
Što je meni prišapnula vila!

U Spljetu mjeseca Maja 1897.

Vera **BLAŽEVIĆ** (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera

HRVATSKA I CRNOGORSKA FOLKLORNA BAŠTINA I KNJIŽEVNOST U DOTICAJU

~ Narodne predaje, legende i kratke priče o vampirima ~

Tema je rada prikaz osnovnih karakteristika horor priča, proizišlih iz pera regionalnih autora u posljednjem desetljeću suvremene književnosti. Budući da su u interpretacijskom dijelu rada uvrštene zbirke kratkih priča (Aleksandar Bečanović, *Opsjednutost*, 2009., Davor Špišić, *Kuke za šunke*, 2001.) te kratki romani (Boris Perić, *Vampir*, 2006., Marko Mihalinec i Velimir Grgić, *Kriza – hrvatski horor*, 2010.), zahtijeva se teorijski pristup terminološkom i generičkom određenju kratke priče te razvoju istoga književnog fenomena u Hrvatskoj osamdesetih godina 20. stoljeća, osobito u okviru projekta časopisa *Quorum*. Osobit se naglasak, s obzirom na matičnu (južno)slavensku folkloristiku, kao i izbor autora u interpretacijskom ekskursu, stavlja na učvršćivanje i tako već bogatih hrvatskih i crnogorskih tradicijskih, kulturnih i, dakako, književnih veza.

Teorijski dio rada pristupa i analizi specifičnoga prostora fantastične književnosti, njezina specifikuma u žanru horora i vampirizma, uvijek snažno oslonjenoga na fragmente zbilje, nemile povijesne događaje i brojne legende, predaje i mitove koji su se stoljećima njegovali u gotovo svim kulturama svijeta, a osobito u slavenskoj folklornoj baštini.

Komparativno-analitički pristup u interpretacijskom ekskursu utvrđuje u kojoj su mjeri horor priče suvremene hrvatske, ali i crnogorske, književnosti nasljedovale obilježja kratke priče projekta *Quorum*, te njihovu oslonjenost na bogatu slavensku folklorističku baštinu.

Ključne riječi: *kratka priča, Quorum, horor priče, Hrvatska, Crna Gora, legende i predaje o vampirima*

1. Kratka priča – terminologija i određenje

Formalni pristup nalaže obrazloženje članova sintagme *kratka priča*. Edgar Allan Poe ističe da je kratka priča svaki prozni ostvaraj koji se može iščitati u jednom sjedenju. Prva praktična mana ovome određenju proizlazi iz činjenice *da neki ljudi mogu sjediti duže od drugih*¹ pa Edgar Allan Poe naglašava i kako je, uostalom, riječ o književnoj formi od 100 redaka. Njemačka književna teoretičarka Ruth J. Kilchenmann ističe kako je karakteristika američkih književnih znanstvenika razlikovati forme epskoga izraza po dužini², ali zaključuje da književna vrsta nema srodnosti s matematičkom ili biološko-zoološkom znanstvenom domenom, s kojom je i Milivoj Solar u definiranju novele kao književne vrste pokušao povući paralelu³, te da književnu vrstu nije moguće pojmiti samo na kvantitativnoj osnovi. Pojam priča (*story, tale, Erzählung, Geschichte, fabel*⁴) još u Aristotelovoj *Poetici* tumačen je kao *mythos*, a kao oznaka za uređen skup događaja koji čine okosnicu radnje. Iz toga proizlazi objašnjenje mita i priče: *oboje pripada mašti, izmišljenom, nezbiljskom, pa prema tome i neozbiljnom, a u aspektu objašnjavanja iracionalnom*.⁵

Kratka priča uistinu vuče svoje podrijetlo iz usmenih oblika, točnije *memorabilia* duhovne zaokupljenosti u činjeničnom.⁶ S popularnošću kratke priče proporcionalno je rasla i njezina marginalizacija od strane svjetske i domaće književne kritike koja joj je naziv, jednako kao i osobine samostalne književne vrste, neprestano pokušavala dokinuti ili dijelom osporiti. Ian Reid u tom kontekstu citira Howarda Nemerova: *Kratke priče se najvećim dijelom svode na doskočice u sobama za primanje; to su blagodati na zabavama namrgođenih ljudi, da bi se pokrenulo prepoznavanje i skrenuo razgovor (...)*.⁷

Kratku priču nije moguće razumjeti bez proučavanja srodnih književnih vrsta, a ne smije se previdjeti ni sve što je s povijesnoga aspekta utjecalo na oblikovanje novele kao književne vrste koja se s Boccacciovim *Dekamero-*

¹ Ian Reid, *Kratka priča*, Dometi, br. 11, ICR, Rijeka, 1981., str. 63.

² Originalna američka *short story* tada je prozno djelo od oko 2000 do 30 000 riječi, ali postoji i *short short story* s manje od 2000 riječi, kao i *novelette* koja broji između 30 000 i 50 000 riječi.

³ Milivoj Solar, „Teorija novele i teorija književnih vrsta“, u: *Ideja i priča*, Golden marketing, Zagreb, 2004., str. 319-337.

⁴ Priča poznaje mnoge termine u drugim jezicima: engleski *story* i *tale* koje prevodimo kao priča, njemački *Erzählung* kao priča ili pripovijedanje u najširem smislu, *Geschichte* je priča ili pripovijest, a *fabel* je basna ili priča u smislu fabule. Vidi Milivoj Solar, „Pojam priče“, u: *Ideja i priča*, Golden marketing, Zagreb, 2004., str. 115-131.

⁵ Milivoj Solar, „Pojam priče“, u: *Ideja i priča*, Golden marketing, Zagreb, 2004., str. 116.

⁶ André Jolles, *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.

⁷ Isto kao 1, str. 60.

nom ustoličila još 1349. godine.⁸ Budući da su praktičari novele kompozicije nekontrolirano širili, morao se pojaviti nov naziv za kratku priču, doslovna prevedenica anglizma *short story*, *Kurzgeschichte*. Ruth J. Kilchenmann ističe: *Dok novela pokazuje linearnu radnju i konstruira se prema vrhuncu, kratka priča većinom pokazuje dio istrgnut iz života i sa „situazione“ dijeli plošnu, umjesto jednosmjerno tekuću strukturu, i mrežasto ispreplitanje, umjesto uzlazne i naglo silazne krivulje zbivanja.*⁹

2. Razvoj kratke priče u Hrvatskoj¹⁰

Kratka priča svoju potpunu afirmaciju na hrvatskoj književnoj sceni doživljava 80-ih godina 20. stoljeća, osjećajući poticajnu socijalno-kulturnu klimu za svoju kulminaciju. Mediji se posvećuju njihovu izdavanju, a časopisi poput *Quoruma*, *Revije*, *Republike*, *Dometa* i *Plime* te novine kao što su *Vjesnik*, *Nedjeljna Dalmacija* i *Večernji list* obiluju kratkim pričama manje ili više afirmiranih autora. Poznata su dva modela: model kratke priče koju su pisali autori rođeni između 1940. i 1950. godine i model projekta *Quorum*. Časopis *Quorum* pokrenut je 1985. godine, prvi mu je urednik bio Branko Čegec, a značajan je, prema Heleni Sablić Tomić, jer: *Unutar projekta Quo-*

⁸ Više o pripovjednim vrstama koje su utjecale na oblikovanje Boccacciovih novela vidi u: Dean Duda, *Uvod u čitanje Boccacciova Dekameronu*, u: Dekameron – izbor, SysPrint, Zagreb, 2000., str. 18. U Boccacciovu *Dekameronu* riječ je o proznom pripovijedanju koje je suprotstavljeno tradicionalnoj, manje realističnoj i dužoj *romanci*. Kada je u 19. stoljeću stara *romance* počela nestajati kao vrsta, pojam *novel* počeo se upotrebljavati na njezinu mjestu.

⁹ Ruth J. Kilchenmann, *O definiciji kratke priče*, Dometi, br. 11, ICR, Rijeka, 1981., str. 49. Autorica razlikuje i kratku priču (*Kurzgeschichte*) od pripovijetke (*Erzählung*) na nekoliko razina: fabula, likovi, kompozicija, završetak (poantiranost nasuprot otvorenosti). Usp. Helena Sablić Tomić, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek.

¹⁰ Zbog plodnije poredbene analize važno je napomenuti kako je o stasanju crnogorske pripovjedne proze u 19., a osobito u prvoj polovici 20. stoljeća pisao Milorad Nikčević, pri čemu pod pojmom pripovijetke podrazumijeva i novelu, kratku priču (crticu), pošalicu i anegdotu, naglašavajući kako je spomenuta proza također izlazila u crnogorskim listovima poput *Crnogorca*, *Glasa Crnogorca*, *Orlića*, *Crnogorke*, *Zete*, *Nove Zete*, *Luče*, *Književnoga lista*, *Prosvjete*, *Dana* itd. Najznačajniji autori na prijelazu stoljeća su: Vuk S. Karadžić, Vuk Vrčević, Vuk Popović, Stefan M. Ljubiša, Marko Miljanović Popović, Luka Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovičević, Đuro T. Perović, Marko Dragović, Jovan F. Ivanišević, Radovan Perović Tunguz-Nevesinjski, Ilija Zlatičanin, Nikola Kujačić-Korjenić, Petar M. Luburić, Simo Šobjanić i mnogi drugi. Neke od poznatijih zbirki pripovjedaka su: Marko S. Popović *Sve za narod* (1894.), Luka Jovović *Pripovijetke iz crnogorskoga života I* (1895) i *II* (1906), Mihajlo Vukčević *Razgovori bezazlena svijeta sa crnogorskih posjedaka* (1900), Savo P. Vuletić *Proste duše* (1905), Ilija N. Hajduković *U časovima odmora* (1912), Ilija Zlatičanin *Šareni svijet* (1919) i druge. Vidi Milorad Nikčević, *Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti*, Lingua Montenegrina, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 4, Cetinje, 2009., str. 189-284. Usp. Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.

*rum kratka priča, kao najotvoreniji i najprilagodljiviji prozni oblik, stvorila je specifičan pristup prema građi i otvorila mogućnost imenovanja žanrom.*¹¹ Kratke prozne forme projekta *Quorum* prema formalnom kriteriju dijele se na: short short story, kratku priču, novelu – kratki roman.¹²

Short short story – osnovna formalna značajka očituje se u minimalizmu od 29 redaka¹³ što je u tijesnoj vezi sa suvremenom krizom komunikacije.

Kratka priča¹⁴ – tri su međusobno povezane značajke te književne vrste: jedinstveni dojam, usredotočenost na kulminaciju i njezino postavljanje u središte kontrolirane fabule.¹⁵

Novela – kratki roman¹⁶ – istaknuti predlošci skupine pokazuju prostornu i vremensku određenost, složeniju karakterizaciju likova, linearnu fabulu i sukcesivno pripovijedanje.

2.1. Devedesete godine 20. stoljeća i nulte godine

Zahvaljujući nemilim ratnim događanjima i svojevrsnoj kulturnoj zamrlosti, devedesete će se godine najlakše otvoriti dokumentarizmu i jakoj zbilji, a kratkopričače zastupa Stjepan Tomaš objavljivanjem zbirke novela *Anđeli na vrhu igle* 1990. godine, potom Josip Cvenić zbirkom kratkih priča

¹¹ Helena Sablić Tomić, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek, 1998., str. 123.

¹² Isti ostvaraji projekta *Quorum* prema tematskom kriteriju su: kratke priče s likom kao temom, kratke priče s tekstem kao temom, kratke priče s urbanim pejzažom kao temom. Vidi Helena Sablić Tomić, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek, 1998., str. 125.

¹³ Riječ je o *64 priče/29 redaka* iz *Poleta* 1983. godine.

¹⁴ Ljiljana Domić, *Šest smrti Veronike Grabar*, Quorum, Zagreb, 1984., Edo Budiša, *Lijepa priča*, Split, 1984., Carmen Klein, *Između zidova i preko njih*, Quorum, Zagreb, 1985., Edo Popović, *Ponoćni boogir*, Quorum, Zagreb, 1987., Mladen Kožul, *Spas i druge priče*, Quorum, Zagreb, 1988. Vidi Helena Sablić Tomić, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek, 1998.

¹⁵ Iako je spomenuta trijada prihvaćena 1900. godine, ona se u potpunosti pripisuje teoretičaru Edgaru Allanu Poeu. Usp. Ian Reid, *Kratka priča*, Dometi, br. 11, ICR, Rijeka, 1981., str. 66-69. Premda su spomenuti teoretičari bili u pravu kada su kratkim pričama prepoznavali fabularne elemente, oni sigurno nisu razlikovno obilježje istraživane književne vrste. U quorumaškim kratkim pričama nije postignut ni trenutak kulminacije kao ni simetrija nacrti jer razrađene fabule i nema, ona je dokinuta komadanjem tijela kratke priče u naizgled nepovezane dijelove. O ostalim obilježjima kratke priče projekta *Quorum*, ali i novele – kratkoga romana, vidi u nastavku rada (poglavlje Interpretacijski ekskurs).

¹⁶ Carmen Klein, *Između zidova i preko njih*, Quorum, Zagreb, 1985., Edo Budiša, *Klub pušača lula*, Quorum, Zagreb, 1984., Vjekoslav Boban, *Kutija žigica*, Quorum, Zagreb, 1984., Damir Miloš, *Pogled grad*, Quorum, Zagreb, 1985., Dragan Ogurlić, *Specijalne cipele*, Quorum, Zagreb, 1987. Vidi Helena Sablić Tomić, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek, 1998.

Lektira iz 1990. godine, Delimir Rešicki zbirkom *Sagrada familia* iz 1993., a Zoran Ferić zbirkom *Mišolovka Walta Disneya* iz 1996. godine.

Hrvatsku prozu nultih godina karakterizira svojevrsni pluralizam kako u genološkom tako i u tematsko-motivskom smislu. Kratki prozni oblici potvrđuju se počevši s Jergovićevim *Sarajevskim Marlborom* koji je, doduše, još u devedesetima, preko Olje Savičević Ivančević i njezina prvijenca *Nasmijati psa* iz 2006. do Zlatka Štokića i njegove zbirke *Zlatna žlica* iz 2008. te Julijane Matanović i zbirke *Knjiga od žena, muškaraca, gradova i rastanaka* iz 2009. godine.¹⁷ Natječaj za Večernjakovu kratku priču Ranko Marinković nesmetano se raspisuje još od 1964. godine, a priče se objavljuju i u *Obzoru*, subotnjem prilogu *Večernjeg lista*.¹⁸

Slična se nastojanja prate i u susjednoj Crnoj Gori¹⁹ u vidu natječaja za najbolju kratku priču koji svake godine raspisuje knjižara Karver i festival kratke priče *Odakle zovem* iz Podgorice. Natječaj prati dodjela međunarodne književne nagrade *Vranac – Najbolja kratka priča*.²⁰ Kratka je priča u međuvremenu poslužila i kao mehanizam zbližavanja zemalja članica nekadašnje Jugoslavije u vidu projekata kao što je knjiga *Na trećem trgu: antologija nove kratke priče Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije i Crne Gore* iz 2006. godine.²¹

3. Fantastično kao prostor ostvarenja kratkih priča u žanru horora

Budući da je osnovno polazište rada analiza kratkih priča hororne tematsko-motivske preokupacije, potrebno je istražiti njihovu uklopljenost u prostor fantastičnog.

¹⁷ <http://www.balkanwriters.com/broj9/jagnapogacnik9.htm> (28. 9. 2011.)

¹⁸ <http://www.vecernji.hr/kultura/u-cetvrtak-dodjela-nagrada-vecernjeg-lista-kratku-pricu-clanak-146568> (29. 9. 2011.)

¹⁹ Više o *crnogorskoj mladoj prozi* (citatna sintagma Jakova Sabljica) vidi u: *Najnoviji glasovi crnogorske proze, književnoteorijski i izborni pregled*, Milorad Nikčević i Jakov Sabljic (ur.), Osijek, 2007. Važno je napomenuti da novu generaciju crnogorskih književnika predstavljaju autori rođeni šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, njihov je književni rad, kao i u Hrvatskoj, neizbježno povezan s publicističkim djelovanjem (*Vijesti, Monitor*), a riječ je o generaciji koja je zauzela drukčija stajališta ne samo u odnosu na povijest i poziciju crnogorske književnosti već i u odnosu na problem crnogorskoga jezika i političke neovisnosti. Aleksandar Bečanović, predstavljen i u interpretacijskom ekskursu rada, Balša Brković, Ognjen Spahić, Andrej Nikolaidis samo su neki od mladih crnogorskih prozaista. Usp. Jakov Sabljic, *Crnogorska "mlada" proza (premreženost suprotnostima)*, u: *Najnoviji glasovi crnogorske proze, književnoteorijski i izborni pregled*, Milorad Nikčević i Jakov Sabljic (ur.), Osijek, 2007., str. 39-55.

²⁰ http://www.karver.org/index.php?option=com_content&view=article&id=606 (20. 9. 2011.)

²¹ <http://knjigoljub.blog.hr/2006/06/1621206297/na-treem-trgu-antologija-nove-kratke-prie-hrvatske-bih-i-srbije-i-crne-gore.html> (26. 9. 2011.)

Andrej Mirčev u *Genološkim kušnjama* ističe kako se, gledajući s povijesnoga aspekta fantastičnoga žanra, uočava prevlast kraćih pripovjednih formi: *dovoljno je sjetiti se kratkih priča Kafke, Borgesa, Poea, Hoffmana, Schultza i drugih pa da zaključimo kako je upravo u okvirima ovih formalnih struktura fantastična književnost najbolje realizirana kao žanr*.²² U krugovima književnih teoretičara koji se bave istraživanjem fantastičnoga u književnosti nije posve jasno predstavlja li fantastika svojstvo određenoga broja teksto-va ili žanr. Jedan je od problema s kojima se susrećemo taj što sam termin pokriva izrazito široko područje te uključuje tekstove koji pripadaju već kanoniziranim žanrovima: gotski roman, priče o duhovima, razni oblici horora, znanstvena fantastika, dio detektivskih romana itd. Tzvetan Todorov, prilikom iscrpna opisivanja triju uvjeta spomenutoga diskursa, o fantastičnom govori kao o književnom žanru.²³

Bez obzira priklanjamo li se prvom stavu o fantastičnom kao oznaci tekstova pluralnih žanrova ili Todorovljevu epistemološkom shvaćanju fantastičnoga kao žanra, sigurno je da se horor priče ostvaruju u okviru fantastičnoga. Predlošci interpretacijskoga ekskursa²⁴ beziznimno će potvrditi najmanje jedan od spomenutih Todorovljevih zahtjeva fantastičnoga žanra. Osobito će biti razvidno čitateljevo zauzimanje stava prema tekstu, što je uostalom u skladu i s osnovnim kratkopičačkim obilježjem otvorenoga, začudnoga kraja. Osim toga, fantastična literatura zahtijeva aktivan angažman čitatelja i stoga što su u njezine teksture utkani intertekstualni signali koji se ne mogu jednostavno dekodirati već pretpostavljaju obrazovanoga subjekta koji, sumnjajući u konačnost teksta, dopušta uvlačenje misterija u okvire stvarnog života.

4. Pukotina fantastičnoga – mitovi, legende i predaje

Fantastična književnost, a u njezinu okviru i horor kao afirmirani žanr²⁵, temelji se na određenoj folklornoj baštini jednako kao što se kratka priča kao

---

²² Andrej Mirčev, *Ogledi – Genološke kušnje*, Kolo, br. 3/4, Matica hrvatska, Zagreb, 2008. http://www.matica.hr/kolo/kolo2008_3.nsf/AllWebDocs/Genoloske_kusnje. (1. 7. 2011.)

²³ Cvetan Todorov, *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1987.

²⁴ Cjelokupni interpretacijski opus: Aleksandar Bečanović, *Opsjednutost*, Boris Perić, *Vampir*, Davor Špišić, *Kuke za šunke, horor-priče*, Marko Mihalinec, Velimir Grgić, *Kriza – hrvatski horor*.

²⁵ Stasanje vampirske književnosti u okviru afirmiranoga književnog žanra horora ovdje će se iznijeti tek na razini preglednih obavijesti. Moderna vampirska književnost rađa s Georgeom Gordonom Byronom i poemom *Kaurin* iz 1813., a već 1816. lord Byron, njegov liječnik John Polidori te braćni par Mary i Percy Shelley na Ženevskom su jezeru oblikovali poznate književne predloške. Vjerojatno je već tada Mary Shelley pisala *Frankensteina*, a John Polidori kratku priču *Vampir*, objavljenu 1819. godine i neutemeljeno pripisanu lordu Byronu. Njemački književnik Johann Wolfgang von Goethe priznao je da su na ostvarenje njegova

prozni oblik temelji na svakodnevnim pričanjima iz života (skaz) i usmenom obliku *memorabila*.²⁶ Prikazati fantastično u folkloru znači kretati se unutar zbiljskoga i onostranoga. Na pukotini realiteta i nadnaravnoga obitavaju fantastična bića koja određenom društvu daju smisao i objašnjenje te iznova uređuju „uneređeni svijet“.

Na fantastičnim bićima folklornog univerzuma nastajale su i mnoge danas dominantne figure kulture strave od kojih je vampir najpoznatiji. Čitava svjetska i slavenska vampirska književnost počiva na folklornoj fantastici u većoj ili manjoj mjeri. Europske vampirske legende svoje podrijetlo imaju na Dalekom istoku²⁷, a na Stari kontinent su ih iz Indije, Tibeta i Kine donijeli

---

monumentalnoga djela *Faust*, čiji je prvi dio objavljen 1808., a drugi tek 1833. godine, značajno utjecale vampirske legende i predaje. Isto je tako i njegova pjesma *Korintska nevjesta* iz 1797. godine temeljena na Flegonovoj Filiniji. Da je romantizam, u globalnim razmjerima, osobito prigodna stilaska formacija i književno razdoblje za procvat vampirske književnosti, dokazuje i engleski romantičar John Keats poemom *Lamia* iz 1819. godine. Mistične su i pripovijesti Edgara Allana Poea, poput *Krabulje crvene smrti* i *Pada kuće Usher*, a još više *Berenice* iz 1835. godine. Lik vampirice utjelovljen je u kratkoj priči Josepha Sheridana Le Fanua *Carmilla* iz 1872. godine (lezbijaska erotika) koja pripada klasicima horor žanra. *Drakula* Brama Stokera iz 1897. vampirska književnost do danas se drži vrhuncem istraživanoga žanra u književnosti, nakon kojega nastupa hiperprodukcija blijedih literarnih varijacija na istu temu. Usp. Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.

Vampirski tematsko-motivski zaokupljenost u hrvatskoj se književnosti očituje u pjesmama Antuna Branka Šimića (*Vampir* iz 1919. godine) i Tina Ujevića te u prozi Janka Polića Kamova (prvi dio romana *Isušena kaljuža – Na dnu* iz 1907. godine) i Đure Sudete (vidi Božidar Petrač, *Sudetin Mor*; u: Podravski zbornik, Muzej grada Koprivnice, Zagreb, 2003., str. 282-284.) Suvremena hrvatska vampirska književnost, nasljedujući svjetske literarne trendove, vrlo je plodna i popularna, bilo da je riječ o romanesknim ostvarajima najpoznatije *vampirologinje* Viktorije Faust (*Vampiri - legenda koja ne umire, U anđeoskom liku zvijeri*) i Roberta Naprte (*Vampirica Castelli, Bijela jutro i Marševski korak, Luna*, roman za tinejdžere) ili o kratkim proznim ostvarajima, čiji će se reprezentativan dio predstaviti u interpretacijskom nastavku ovoga rada.

²⁶ Romantizam kao stilaska formacija jednako je plodno tlo za izdizanje znanstvenoga pristupa kratkoj priči, dotad marginaliziranoj formi (E. A. Poe), osvit fantastične i, njoj pripadajuće, vampirske književnosti (G. G. Byron), kao i obnovu interesa za narodnim predajama i legendama. Usporedi sa zaključkom Milorada Nikčevića: *Sve južnoslovenske književnosti na prijelazu romantike i realizma, posebno srpska, hrvatska i slovenačka književnost, utemeljene su (kao i crnogorska literatura) na usmenijem modelima stvaralaštva*. Milorad Nikčević, *Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti*, Lingua Montenegri-na, časopis za jezikoslovna, književna u kulturna pitanja, br. 4, Cetinje, 2009., str. 196-197.

²⁷ U Africi, Gani i Togu postoji *adze* (lik krijesnice i živi od krvi, palmina ulja i kokosova mlijeka, a privlače ga djeca). Razne vrste vampira dolaze iz Indije: *bhuta* (živi na groblju, ovisi o krvi), *brahmaparush* (žrtvama pije krv kroz lubanju i pojede mozak), *gayal* (nastaje kada se pogrebni obredi ne izvrše kako treba). U prvom tisućljeću prije Krista vampiri su naselili i antičku Grčku i Rim. Grci si ih zvali *lamiae*, a Rimljani *lamiae*, *striges* ili *mormos* (i u rumunjskom jeziku: *strigoi – duh, moroi – vampir*). *Striges* su bile mješavina vampira i vještica i mogle su se preobraziti u vrane koje su pile ljudsku krv. *Mormos* su služile Hekatu,

trgovci putujući prema Mediteranu. Posebno jako uporište pronalaze među slavenskim narodima, u čijem se folkloru i nakon kristijanizacije zadržavaju kao ostatci poganskih vjerovanja. Dodatnu će diferencijaciju vampir među Slavenima doživjeti nakon crkvenoga raskola 1054. godine jer će tijelima koja se u grobu ne raspadaju pravoslavci pripisivati zle attribute, a katolici će ih uglavnom držati svecima.²⁸ U sukobu vjerovanja kršćanstvo je prevagnulo i potisnulo vampire, uz ostala poganska vjerovanja, u folklor.²⁹

božicu vještica. *Lamiae* su prestravljalive mladiće, pojavljivale su se u obličju prekrasnih i pohotnih djevojaka sve dok su mogle odoljeti svom neopisivom porivu da si vade vlastite oči. Vidi Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006. Usp. Egon von Petersdorff, *Demoni, vještice, spiritisti – sve o postojanju i djelovanju mračnih sila*, Verbum, Split, 2001.

²⁸ Gore spomenuto još zanimljivijim čini lik i djelo blaženice Ozane Kotorke koja je na osobit način povezala crnogorsku i hrvatsku kulturu, kao i istočne kršćane s Rimskom crkvom u suvremenom ekumenizmu. Riječ je o blaženici Katoličke crkve, ali ponikloj iz pravoslavlja crnogorskoga nacionalnog prostora (*Zaljev svetaca*). Zazidana djevica Ozana, dominikanka trećoredica iz skupine tzv. *mantelata* (osoba koje su se svojim pokorničkim životom suprotstavljale renesansnom rastakanju kršćanskih vrijednosti), umrla je 27. travnja 1576. u 72. godini života. Kult Blažene Ozane potvrđen je 1927. godine, gotovo 450 godina nakon njezine smrti. Godine 1930., prilikom premještanja Ozane u novi sarkofag, svijetu je otkrivena čudesna očuvanost njezina tijela i odjeće: neoštećeno tkivo njezine kože, postojane nosne kosti, zubi, mumificirani jezik i čudesne, u zglobu savitljive, ruke dugih prstiju s noktima. Ozana je tako postala primjerom neraspadnutoga tijela koje istočni i zapadni kršćani jednako štuju i vole. Više o blaženici Ozani vidi u: Milica Lukić, *Filološki izvori o životu Ozane Kotorke*, u: Milica Lukić, *Lingua Montenegrina – Croatica, Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti*, IVPE – Cetinje, Osijek – Cetinje, 2010., str. 105-134.

²⁹ U folkloru Dalmacije postoji vampir *kozlak*, a za živoga mrtvaca susrećemo i talijanski pojam *lupo manaro* ili slavenski *vukodlak*. Na Lastovu i oko Dubrovnika *kosac*, *hudoba* ili *vukodlak*. U suvremenim zapisima iz Župe Dubrovačke pokojnik koji izlazi iz groba i škodi ljudima naziva se *tenjac*, *stenjak*, *loroko*, *strašilo* ili *vampir*, a po kazivačima izgleda *kao naduvena mješina*. U Crnoj Gori postojalo je vjerovanje da je svaki vampir morao provesti neko vrijeme u vučjem obliku, a u Boki kotorskoj vjerovalo se da dijete koje umre nekršteno u grobu oživi i iz groba kašto izlazi i malu djecu muči i davi. Ondje su se takva bića nazivala *macaruli*, a pričalo se da idu noću u društvu i svakom na vrh glave gori mala svijeća. U susjednoj Sloveniji poznaje se predaja o vampiru *pijavica*. Stvoren je da bi osvećivao sve nepravde koje su mu se dogodile kao običnom smrtniku. Osobe čiji su roditelji počinili incest nakon smrti se vraćaju kao *pijavice* i hrane se rođacima. Vidi Irena Benyovsky, *Vampiri u dubrovačim selima 18. stoljeća*, Otium (1330-2485), 4 1/2, 1996., str. 118-130. Okolica Klisa i Senja čuva tajnu o *lizačicama krvi* zapisanu u bakrorezu *Uskočke žene ližu i piju krv mrtvog Rabate* (njemačka grafika, 1694.). Uskočke žene lizale su krv čovjeka kojega su ubili njihovi muževi kako bi nadoknadile bijes, istina pravednički, uskočkih junaka. Vjerovanje o kušanju tuđe krvi, koje je u tijesnoj vezi s osjećanjem duše onoga komu krv pripada, više je svjedočilo o čovjekovoj ljudskosti nego o čudovišnoj njegovoj snazi. Uskočke su žene vjerovala da će lizanjem Rabbatine krvi stati na kraj svim zlodjelima koje bi, povampiren ili povukodlačen, počinio nakon smrti. Iako okrnjeno, isto se vjerovanje zadržalo na svim prostorima bivše Jugoslavije, napose u *Crnoj Gori* (istaknula V. B.), Kosovu i Srbiji. Vidi Branko Fučić, *Terra incognita*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997., str. 335-338. Najpoznatija istarska vampirska legenda s imenom i prezimenom zabilježena je u djelu Janeza Vajkarda

Mrtvac koji se noću ustaje iz svoga vječnog počivališta da bi sijao strah među živima tek je od 17. stoljeća poznat pod imenom *vampir* (izvedenica iz ruske riječi nejasne etimologije *upyr*³⁰), dok je među južnim Slavenima ranije poznat i kao *vukodlak*. Rumunjska, zato jer je okružena slavenskim zemljama, preuzima u vampirskoj tradiciji slavensku etimologiju. Rumunjski povjesničar religije Mirecea Eliade potvrđuje da se riječju *strigoi* označavaju demoni ili vještice, svejedno misli li se na žive (*strigoi vii*) ili nežive (*strigoi morti*).³¹ Potonji, dakle, predstavljaju vampire. *Strigoi vii* rađaju se s košuljicom uz pomoć koje kasnije postižu nevidljivost i natprirodne sposobnosti. Zli su, donose ljudima pošasti, bacaju uroke i utječu na vremenske prilike. Prema potrebi se pretvaraju u mačke, vukove, žabe i druge životinje, a za određenih noći (Sv. Juraj i Sv. Andrija) napuštaju kuće, preuzimaju ljudsko obličje i čitavu noć u nemilosrdnoj borbi *tamane* jedni druge, a nakon smrti *strigoi morti* nastavljaju se ponoćnim borbama.

Još u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* iz 1896. godine donosi se pregled fantastičnih bića s (južno)slavenskih prostora. Najpoznatiji su, uz vještice i more, vukodlaci koji su uistinu vampiri: *Slavonci također o vukodlacih (Vampyr, Vanpyrus) mnogo pripovédaju. Vukodlak postaje onaj*

Valvazora *Slava vojvodine Kranjske* (Nürnberg, 1689.) koje je uvršteno u 39 svezaka *Rajnskoga antiquariusa* njemačkoga novinara Christiana von Stramberga (1785.–1868.) te 1925. godine u zbirku tekstova Hermanna Hessea *Priče o vješticama i sablastima iz Rajnskog antiquariusa*. Usp. Hermann Hesse, *Priče o vješticama i sablastima iz Rajnskog antiquariusa*, Zoro, Zagreb, 2007., str. 39. Boris Perić tvrdi i kako je sasvim opravdano pretpostavljati da je začetnicima književnoga vampirizma, koji će kulminirati sa Stokerovim *Drakulom*, kao inspiracijski predložak poslužio baš Jure Grando.
http://www.ice.hr/davors/simotamo_BorisPeric.htm (6. 7. 2011.)

³⁰ *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (prof. dr. sc. Vladimir Anić, gl. ur.), Novi Liber, Zagreb, 2003., str. 1408. Postanak riječi *vampir* i njezino slavensko podrijetlo vezuju se uz prostor današnje Bugarske u 10. i 11. stoljeću. U nedavno pokrštenoj zemlji vampirima su se, u pejorativnom značenjskom kontekstu, nazivali Slaveni koji nisu bili osobiti zbog svojih nadnaravnih sposobnosti, već zbog činjenice da su i dalje prinosili žrtve *starim*, poganskim bogovima, ali su se i svjetonazorski suprotstavljali prevladavajućim kršćanskim vrijednostima. Ruske su riječi *eretik* i *upyr* tako bile istoznačnice. Više o balkansko-slavenskome podrijetlu vampira vidi u: Bruce McClelland, *Slayers and their vampires: a cultural history of killing the dead*, The University of Michigan Press, Michigan, 2006. Navedeno postaje još zanimljivijim kada se uoči kako je riječ *upyr* postala i osobnim imenom na ruskom govornom tlu. Poznato je, naime, da je novogorodski pop *Upyr* Lih 1047. u *Proročkim knjigama* prvi spomenuo naziv *kurilovica* za prvu slavensku azbuku – glagoljicu (usp. Stjepan Damjanović, *Slovo iskona, staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., str. 49.). Da uistinu vrijedi misliti o znakovitoj latinskoj izreci *Nomen est omen* i svojevrstnom uposlenju termina *mitopoetika imena*, dodatno potvrđuje i podatak da je upravo u novogorodskoj crkvi Sv. Sofije pronađen rukopis iz 15. stoljeća *Novgorodskij sofijiskij sobor* u kojem se izrijekom spominje riječ vampir (*upyr*) u već istaknutom, pejorativnom značenju.

³¹ Boris Perić, *Pogovor*, u: Bram Stoker, *Drakula*, Stanek, Varaždin, 1999., str. 351-373.

– nabraja narod, preko koga kada mertav leži u kući preleti kokoš, mačka ali pseto. Usléd ovoga mnjenja dobro Slavonci čuvaju mertvaca....³².

Sva fantastična bića opravdanje pronalaze u onoj pukotini zbiljskoga i onostranoga, ali i u regionalnoj povijesnoj refleksiji. Gotovo ista bića na različitim povijesnim i prostornim koordinatama imaju različite funkcije i oblike koji se nekada preklapaju, a nekada ne. Tako je potaknuta simbolika vampira – neumrlih koji se hrane krvlju živih. U kolektivnoj je svijesti Europljana i Amerikanaca duboko ucrtana tek *jedna* priča o *jednom* vampiru koja se reflektira u svim ostalima, a potječe iz romana *Drakula* Brama Stokera. Tomu razlog i nije roman koliko istoimeni film Francisa Forda Coppole iz 1992. godine³³, što ukazuje na problem drugačije, ali jednako zabrinjavajuće, prirode kojemu se ovaj rad nije u mogućnosti posvetiti, a koji poznati hrvatski pedagog Zlatko Miliša opisuje *odlaskom knjiga u ropotarnicu povijesti*³⁴, dok Boris Perić, hrvatski pisac i književni teoretičar, bolno svjestan svekolike prevlasti masovnih medija nad *mrtvim slovom*, postavlja retoričko pitanje: *Što će nam Stoker nakon Coppole?*³⁵

U slavenskoj folklornoj baštini, međutim, nema ni traga grofovima koji su bili vampiri. Postati vampir privilegija je svakoga tko na onaj svijet nije ispraćen ustaljenom ritualnom praksom. Jednako tako, slavenskoj predaji nije poznata riječ *vampir*³⁶, ona uistinu odgovara našem poimanju *vukodlaka* ili jedne od inačica: *vukozlak, kudlak, fudlak, ukodlak, onkodlak*.³⁷

³² *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Ivan Milčetić (ur.), sv. 1, knj. 52, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1896., str. 294.

³³ Pokušaji ekranizacije Stokerova *Drakule* poznati su i ranije. Kontroverznom je postala priča o nijemom filmu *Nosferatu* njemačkoga redatelja Friedricha Wilhelma Murnaua iz 1922. godine. Riječ je o slobodnoj obradi Stokerova romana, snimljenoj bez autorskih prava, što je dovelo do sudske tužbe, a vlasnik prava na Stokerov roman dobio je tužbu. Iako je naređeno da se sve kopije filma unište, danas se isti slobodno prikazuje, a 1979. snimljen je i svojevstan *hommage* filmu *Nosferatu* u režiji Warnera Herzoga. Filmom *Drakula* iz 1931. proslavio se Bela Lugosi, a isti se smatra klasikom filma strave. Nakon Coppolina uspjeha malo je vrijednih filmskih uradaka o poznatom krvopiji. Važnim se čini istaknuti tek češki film *Bathory* iz 2008. godine u režiji Juraja Jakubiska koji ističe moralne odlike najpoznatije povijesne *lizačici krvi*. Erzsebet Bathory vidimo i osjećamo kao ženu ispred svoga vremena, ali s neoprostivom manom – bila je suviše lakovjerna u odnosu s muškarcima.

³⁴ Zlatko Miliša, *Manipuliranje potrebama mladih*, MarkoM usluge, Zagreb, 2006.

³⁵ Boris Perić, *Što će nam Stoker nakon Coppole?*, Tema, god. 4, br. 5/8, Meandar Media, Zagreb, 2007., str. 32-34.

³⁶ Vidi *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Ivan Milčetić (ur.), sv. 1, knj. 52, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1896., str. 294. Usp. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva A-J, JAZU, Zagreb, 1971., str. 417.

³⁷ Važno je spomenuti da je naziv *vukodlak/kudlak* višeznačan: on obilježuje mrtvog vampira (*strigoi morti*), ali i štrigona, vješca još za njegova života (*strigoi vii*) i upravo se protiv njih bore krsnici. Vidi: Luka Šesto, *Vjervanja u bića koja se pretvaraju u životinje*, u: Kulturni

Slovenski povjesničar Janez Vajkard Valvasor u djelu *Slava vojvodine Kranjske*, opisujući događaje vezane uz neumrle, nikako ne spominje kompleks Transilvanije i tamošnjega vampira. Ipak, sto godina kasnije Alberto Fortis uspoređuje morlačkoga vukodlaka s transilvanijskim vampirom. Tada je Transilvanija već postala domovina vampira, a Bram Stoker će ju 1897. godine proslaviti Drakulom, fiktivnim likom koji objedinjuje osobine srednjovjekovnih vladara Vlaške i Transilvanije, Vlada Tepeša III. Dracule (1431–1476) i grofice Erzsebet Bathory (1560–1649).³⁸

5. Interpretacijski ekskurs

Nastavak rada u interpretacijskom modusu predstavlja odabrane zbirke horor priča i kratke romane s osobitošću vampirizma na tematsko-motivskoj razini, a oslanjajući se na (južno)slavensku folkloristiku, ali i usporedbu predložaka s kratkom pričom projekta *Quorum*.

5.1. Aleksandar Bečanović³⁹ – *Opsjednutost*

Opsjednutost je zbirka sastavljena od sedam horor priča i jedne u žanru katastrofe.⁴⁰ Osobita je odlika te zbirke specifična uglavljenost ukletih kuća, opsjednutih, vukodlaka, stravičnih sila što se dižu iz grobljanskoga mraka, demona europskoga i orijentalnoga podrijetla, a posebice vampira u osobitost

bestijarij, Suzana Marjanić, Antonija Zaradija Kiš (ur.), Zagreb: Institut za entologiju i folkloristiku : Hrvatska sveučilišna naklada, 2007., str. 256.

³⁸ Vlad Tepeš III. Draculea (1431.–1476.) bio je srednjovjekovni vladar male balkanske kneževine Vlaške. O njegovoj okrutnosti u ophođenju s podanicima i neprijateljima kružile su predaje i legende od kojih se europskom puku, plemstvu i kleru ledila krv u žilama. Na desetke tisuća ljudi, što turskih vojnika što nelojalnih domaćih boljara, pustio je prema predaji da polako izdišu nabijeni na kolčeve što mu je i priskrbilo nadimak Tepeš (nabijač na kolac), ali i njegovu pravom imenu Draculea podarilo sasvim novo značenje. Navedeni je Bramu Stokeru poslužio kao povijesni predložak za kreiranje lika vampira Drakule, a isto potvrđuje i opis Tepeša koji je dao Nikola Modruški, budući da je u 15. stoljeću kao papinski legat boravio na ugarskom dvoru Matije Korvina i dobro upoznao Vlada Tepeša. Iako se taj tjelesni opis, koji se u Nikole Modruškoga iščitava, pronalazi u i Stokerovu romanu, ostatak fiktivnoga Drakule odaje zapravo malo povezanosti s tim povijesnim likom i legendama o njemu. Istraživači će danas reći da je Vlad Draculea Stokerovu junaku posudio samo ime, dok se pravi historijski predložak krije u grofici Erzsebet Bathory (1560.–1614.), transilvanijskoj plemkinji i nasljednici drevne mađarske aristokratske loze, optuženoj za smrt šestotinjak djevojaka čijom se krvlju hranila. Vidi Boris Perić, *Drakula – „naš čovjek“ u poslovima oko Drakule*, Tema, god. 2. br. 1/2/3, Meandar Media, Zagreb, 2005. str. 54–59.

³⁹ Aleksandar Bečanović rođen je 1971. u Baru. Suvremeni je crnogorski pjesnik, prozaik, prevoditelj te književni i filmski kritičar. Prevodi s engleskoga jezika, većinom filmsku teoriju. Neke zbirke pjesama i kratkih priča su: *Ulisov daljina*, *Ostava*, *Opsjednutost*.

⁴⁰ Priče iz zbirke *Opsjednutost: Crno more, Pred dvanaesti čas, Delphine, Skulptura napravljena u prirodnoj veličini, Opsjednutost, Povijest o SS-Unterscharführeru Siegfriedu Eichstädtu, s poukom, Pg 13, ili: Zombi u Njegoševoj ulici, ... and I feel fine*. Vidi Aleksandar Bečanović, *Opsjednutost*, Biblioteka Mrak, Zagreb – Sarajevo – Ulcinj, 2009.

slavensko-balkanskoga područja između Jadranskoga i Crnoga mora. Autor pogovora Davor Šišović tvrdi kako je spomenuto i značajnije jednom kada se shvati da se žanr horora posve udaljio od svoga rodnoga balkanskog ambijenta, čemu je napose pridonio Bram Stoker, a još više uistinu popularizacija horora, i vampirizma kao njegova specifikuma, u filmskoj umjetnosti koja domicil vampira sve više vezuje uz Hollywood ili New York, a sve manje uz iskonske istočnoeuropske korijene.⁴¹

Povijesno gledano, nekada je to na prostorima istočnijim od Hrvatske bila vampirska epidemija koja se dvadesetih i tridesetih godina 18. stoljeća razbuktala u Srbiji.⁴² Nakon što su austrijski sudski i medicinski stručnjaci „verificirali“ postojanje vampira, diljem dvoglave monarhije postalo je nevjerovatno popularno ekshumirati mrtvace, rezati im glave ili ih probadati glogovim kolcima. Bečki dvor osnovao je za tu svrhu *vampirsku komisiju*, a Marija Terezija morala je naposljetku objaviti i *Vampirski edikt* kojim su se zabranile daljnje ekshumacije i skrnavljenja leševa. Pojave vampirizma, koje se najvjerojatnije svode na epidemiju bedrenice (antraksa), bečki su vampirolozi u potrazi za dobrom zaradom napuhali do neslućenih razmjera, tvrdeći da je svaki mrtvac čije se tijelo u lijesu nije raspalo u roku od dva mjeseca zapravo nemrtvi krvopija, iako nije nepoznato da proces raspadanja tijela traje bitno duže.

Jezive priče od kojih je sastavljena ova zbirka pokazuju svojim hororim opredjeljenjem, a povrh toga najzastupljenijom vampirskom tematikom, iznimnu uklopljenost u tradiciju i legende o vampirima s istočnoeuropskih prostora. Aleksandar Bečanović ne samo da uspijeva nasljedovati neku davnu vampirsku prošlost matičnoga zemljopisnog prostora već ju i izuzetno prilagođuje suvremenom literarnom i recepcijskom horizontu očekivanja. Navedena sljubljenost tradicije i postmodernoga očitovanja osjeća se u gotovo svakoj priči. *Crno more* tako predstavlja pristansku studenticu iz Beča koja se zbog kronične anemije vraća roditeljima na oporavak u pitomo obalno mjestasće. Iako čitatelj do zadnje rečenice nije u potpunosti siguran je li riječ o 20., 21. stoljeću ili nekom davnijem datumu kojim se može očitovati vrijeme radnje, a

---

⁴¹ Davor Šišović, *Pogovor - Tranzicijski horor*, u: Aleksandar Bečanović, *Opsjednutost*, Biblioteka Mrak, Zagreb – Sarajevo – Ulcinj, 2009., 119-122.

⁴² Uz već predstavljene crnogorske *macarule*, dalmatinske *kozlake*, slovenske *pijavice* i uskočke *lizačice krvi*, nije na odmet spomenuti Arnolda Paula i Petra Blagojevića koji su sredinom 18. stoljeća unijeli nemir u susjednu Srbiju. Prisilili su kirurga Johannesa Fluckingera da istraži slučajeve prolijevanja krvi po srpskim selima. Otkriveno je da su obojica na samrti govorili o vampirskoj zaraženosti koju nisu preživjeli. Nemili su događaji rezultirali pravom pošasću otvaranja grobova i obračunavanja sa „zaraženim mrtvim tijelima“, a zapadnjački su znanstvenici po prvi put ozbiljno razmatrali problem vampirizma, ne odbacujući ga tek kao puklo praznovjerje. Vidi Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.

zbog izrazitih opisa prostora odvijanja radnje u gotičkom stilu (tipizirana mjesta i vremena magije: noć, magla, šuma, planine, napuštena obala, močvara, gotički dvorci i velebna zdanja, secesijski i kićem ispunjeni interijeri, groblja, raskrižja i sporedni putovi i stranputice, specifični dani susreta s onostranim: Sv. Juraj, Sv. Andrija i sl.⁴³), sigurno je da se motiv vampirizma, i to u feminističkom opredjeljenju, možda riječju nepotvrđen, osjeća u svakom retku teksta. Valja primijetiti specifičnu bolest krvi – anemiju – koja je okidač zbivanja, pitomu svjetlost mjesečine, jedinu koja je oboljeloj odgovarala, kroničnu nesanicu koja ju je danju uspavljivala, a noću prisiljavala u pohode napuštenim obalama mjesta, prijateljstvo s mističnom barunicom Inger koja se u predvorje hotela spuštala tek u kasnim večernjim satima, odbijajući hranu i opsjedajući djevojčine snove sve dok nije ispila njezinu bolesnu krv u obrednom slavlju novoga (su)života.

Da je u Bečanovića riječ o specifičnom feminističkom nasljedovanju vampirske tradicije, prema kojoj znanstvenici ističu kako je sveprisutni lik Drakule inspirirala žena, grofica Erzsebet Bathory, hraneći se krvlju šestotinjak mladih žena, pokazuje i priča *Delphine*, u kojoj se spaja posve suvremeni crnogorski turistički prostor s kontroverznim seksualim ponašanjem i lezbijstvom kao oblikom iskrivljene i kontraproduktivne erotike, kakvu vampirska književnost već tradicionalno donosi.⁴⁴ Priča o vampiricama lezbijkama, lovicama nevinih žrtava u jeku turističke sezone koje na kraju presuđuju jedna drugoj, iskazuje se kao najbolji primjer sljubljenosti tradicije i suvremenoga balkanskog življenja. U istom je modusu donesena i priča *Pred dvanaesti čas* u kojoj očajni muž odvodi malaksalu i bolesnu ženu na oporavak u posve mračni ljetnikovac kako bi svjedočio njezinu daljnjem tjelesnom propadanju, kao i vlastitoj psihičkoj devastaciji koja će kulminirati *pred dvanaesti čas noći tužnim potezom noža*⁴⁵ kojim je pripovjedač/glavni lik razrezao kožu iznad Kristinina lakta ne bi li kleknuo pored nje, zaronio glavu i jezikom počeo sisati njezinu krv.

Skulptura napravljena u prirodnoj veličini priča je o serijskom ubojici koji kirurškim intervencijama svoje žrtve preoblikuje u skulpture. Malo je povezana s vampirima, ali problematizira proces nastanka i evaluaciju umjetnič-

⁴³ Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.

⁴⁴ Boris Perić, *Pogovor*, u: Bram Stoker, *Drakula*, Stanek, Varaždin, 1999., str. 360.

⁴⁵ Aleksandar Bečanović, *Opsjednutost*, Biblioteka Mrak, Zagreb – Sarajevo – Ulcinj, 2009., str. 38.

koga čina u postmoderno doba⁴⁶, obilježenoga performansima⁴⁷, dokidanjem esteticizma kao osnovne funkcije umjetnosti i uopće interferencijom trivijalnoga s dubokim egzistencijalno-moralnim promišljanjima. Pričom *Povijest o SS-Unterscharführeru Siegfriedu Eichstädtu, s poukom* Bečanović radnju pomalo netipično smješta u vrijeme Drugoga svjetskog rata i crnogorskih planinskih vrleti, a potom u 2007. godinu istoga *locusa* ne bi li odao počast jednako veličanstvenoj legendi o vukodlacima, vampirskim najbližim srođnicima. Ne sumnjajući u postojanje većega horora od onoga koji izaziva rat, a sumnjajući u postojanje bića koja egzistiraju na manje suptilnoj granici između čovjeka i životinje, Eichstädt izjavljuje: *Lako ćemo izaći na kraj sa životinjama, ovdje su ljudi ti koji su više divlji.*⁴⁸

U crnohumornom tonusu horda zombija iz priče *Pg 13, ili: Zombi u Njegoševoj ulici* s groblja kreće u masovni pohod na metropolu, da bi se središnjoj priči *Opsjednutost* autor gotovo kroničarski i detektivski obračunao s obiteljskom tragedijom Popovića iz Šušnja kojima je, prema svemu sudeći, opsjednutost nekog tipa potpisala smrtnu presudu, baš kao što je to činila *duhovina – killer fog* u legendama i predajama s područja Istre i Kvarnera.⁴⁹

Zbirka se završava, više životno nego literarno, prigodnom pričom katastrofe *...and I feel fine* u kojoj dva glavna protagonista, potpuno pasivizirana u svijetu koji ionako izmiče u materijalnom postojanju, dnevnički i komentatorski svjedoče o kraju čovječanstva. Priča obiluje autoreferencijalnim i metatekstualnim zahvatima, intermedijalnim i intertekstualnim citatnim i kvazicitatnim relacijama što ju čini vrlo podložnim predloškom za usporedbu s quorumaškom kratkopričačkom tradicijom.

5.1.1. Osobitosti Bečanovićeve zbirke kratkih priča i nasljedovanje quorumaške tradicije

Fabularno-kompozicijski aspekt analize kratkih priča u zbirci *Opsjednutost*, u odnosu na specifični kratkopričački ostvaraj rastrgane fabule, koja je zbog fragmentarnosti građe obrađena primjenom montažnih tehnika, potvrđuje

⁴⁶ Vidi Walter Benjamin, *Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije*, Estetički ogleđi, Zagreb, 1986., str. 114-149.

⁴⁷ Primjerice najpoznatiji hrvatski, nedavno preminuli, konceptualni umjetnik Tom Gotovac poznat je po izvodenju performansa poput *Šišanja i brijanja* (1970., 1971.) te *Gledanja televizije* (1980.), kojima svakodnevne akcije prenosi u sferu umjetničkog postupka. Godine 1971. protičava gol beogradskom Sremskom ulicom, što će ponoviti deset godina kasnije u zagrebačkoj Ilici performansom *Zagrebe, ja te volim* kada je gol trčao po centru grada i ljubio asfalt. <http://www.rtl.hr/umro-performance-umjetnik-tom-gotovac-clanak-19757> (12. 7. 2011.)

⁴⁸ Isto kao 45, str. 74.

⁴⁹ Boris Perić, Tomislav Pletenac, *Fantastična bića Istre i Kvarnera*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.

povremeno nasljedovanje spomenute poetike kratke priče, ali i mnoga odstupanja. Primjerice, u priči *Skulptura napravljena u prirodnoj veličini* pratimo fragment iz pripovjedačeva i umjetnikova života, koji se tiče završetka procesa stvaranja jednoga umjetničkog djela, prikazanoga u potpunosti iz njegove fokalizacijske perspektive i asocijativne struje misli, koja ne dopušta fabuli da se razvije u poznatim odrednicama prema vrhuncu i raspletu. U takvim je pričama očigledna i karakteristična kratkopričačka mjesna i vremenska izlomljenost: čas se pripovjedač gubi u reminiscencijama iz prošlosti, čas je prisutan u ovom trenutku, a čas svjedočimo nekim njegovim projekcijama budućnosti: (...) *iskopao sam duboki, prostrani tajni podrum (baš adekvatno: sve će se događati ispod zemlje)*.⁵⁰ Nasuprot takvim misaonim procesima postoje i priče u kojima su događaji posve izvanjski motivirani, s jasnom vremenskom i mjesnom uglavljenosti, zapletom i događajnim vrhuncem koji će se razriješiti u manje ili više nesretnom raspletu, budući da je riječ o horor pričama. Primjerice, u središnjoj priči *Opsjednutost* posve tipični kratkopričački analitički ili sveznajući pripovjedač u sukcesivnom pripovijedanju predstavlja obitelj Popović i svakoga od njezinih članova pojedinačno, a sve ne bi li nas potpunom tjelesnom i psihološkom karakterizacijom likova uveo u zanimljive fabularne preokrete koji će kulminirati neobjašnjivom obiteljskom tragedijom. I mjesna i vremenska omeđenost ove priče posve su određene, a s aspekta sadašnjosti sveznajući nas pripovjedač uvodi u priču čiji su se događaji zbili prije nekoliko godina u mirnom provincijskom mjestu Šušanj.

Ono što zasigurno zadržava svaka priča ove zbirke, kao obilježje kratke priče uopće i kratke priče projekta *Quorum*, jest začudan, otvoren završetak koji uvijek kao da želi izazvati čitateljevu daljnju misaonu angažiranost. Pričom *Delphine* primjerice, potpuno neočekivano, konačna će je *točka na i* ubijanje voljene ljubavnice. Nakon serije beznačajnoga hranjenja nepoznatim turistkinjama, pripovjedačica bez motivacijskoga uporišta zaključuje: *Krv nije hrana za tijelo, već za dušu. (...) Suviše sam voljela Robertu. Morala sam napokon zagristi u taj prekrasni vrat*.⁵¹

Složenoj i razgranatoj karakterizaciji likova te kratke priče nisu u mogućnosti ostaviti mnogo prostora. Likovi su tek ocrtni, uglavnom tipizirani u okviru horornoga žanra i predstavljeni stereotipnim tjelesnim opisima kojima se potenciraju primarni osjećaji toga žanra – jeza i strah. U nastavku se donosi opis vanjšine barunice Inger iz priče *Crno more: Lice joj je bilo napudersano, pa su tako još više došle do izražaja njene kristalno plave oči. Kosa joj je bila stavljena u čvrstu punđu, što je istovremeno njenim pravilnim crtama lica davalo dodatnu strogoću i ljepotu. Sve je na baruničinoj glavi bilo glatko,*

⁵⁰ Isto kao 45, str. 51-52.

⁵¹ Isto kao 45, str. 50.

*nježno, profinjeno - sem – to sam odmah primjetila, to sam odmah morala da primjetim – neobično malih i krivih zuba.*⁵²

U pričama iz zbirke *Opsjednutost* potvrđuju se sljedeća obilježja kratke priče projekta *Quorum*:

1. intermedijalni zahvati u područje filmske umjetnosti i video produkcije te specifičnih glazbenih usmjerenja:
  - u priči *...and I feel fine* u tekst je uklopljena citatna relacija u odnosu na serijal *Star Wars* Georgea Lucasa: *in a galaxy far far away*⁵³;
  - u istoj se priči još mnogo puta izrijeком spominje Hollywood i neka najpoznatija žanrovska usmjerenja poput eksperimentalnih filmova i pornografije te *trash-horora* poznatoga američkog redatelja Eda Wooda;
  - na samom se kraju knjige, ostvarenjem veze s medijem glazbe, donosi Soundtrack za *Opsjednutost*: *Goblin, Suspiria (Suspiria – Dario Argento)*, Fabio Frizzi – *Suoni dissonanti (Paura nella città dei morti viventi – Lucio Fulci)*, Elsio Manusco & Burt Rixon – *End Title (Le notti del terrore – Andrea Bianchi)*, *Goblin, Main Title (Buio omega – Joe D'Amato)* itd.
2. intertekstualni intrasemiotički citati i kvazicitati⁵⁴:
  - u priči *Crno more* donose se posljednja dva stiha *Diotime* Friedricha Hölderlina: *Ali je sunce duha i ljepšeg svijeta zašlo, / samo u mraznoj noći vihori vode kavgu.*⁵⁵
  - kvazicitat, nepotpuno podudaranje s klasikom *Quella villa accanto al cimitero – House by the cemetery* Henryja Jamesa koji pomaže razumjeti nejasan završetak priče, a ubojstva pripisuje jedinom preživjelom Popoviću, mladom sinu Marku: *No one will ever know whether children are monsters, / or monsters are children.*⁵⁶
3. sveznajući pripovjedač i specifični fokalizacijski kontekst u kojem je pripovjedaču omogućena kontrola situacije (primjer središnje priče *Opsjednutost* u kojoj pripovjedač nije prisutan kao lik u radnji, već mu vanjska pozicija omogućuje pouzdanost)⁵⁷

⁵² Isto kao 45, str. 20.

⁵³ Isto kao 45, str. 98.

⁵⁴ Dubravka Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990., str. 16-30.

⁵⁵ Isto kao 45, str. 8.

⁵⁶ Isto kao 45, str. 56.

⁵⁷ Gerard Genette, *Fikcija i dikcija*, Ceres, Zagreb, 2002., str. 32-33.

4. autorovi autoreferencijalni upliti u tekst najistaknutiji su u priči *Pg 13, ili: Zombi u Njegoševoj ulici: Neka dragi čitalac oprosti njegovom poniznom pripovjedaču, ali u svoj toj gunguli ni sam ne znam kako sam uspio, sa još nekoliko mojih kolega, da zaobiđem barikade*.⁵⁸
5. ironijski odmak prema svakodnevlju također se najbolje potvrđuje u prethodno spomenutoj priči: *Tu nas je dočekalo iznenađenje, možda su ulice bile puste, ali ne i kafici. Uz treštanje muzike, vesela podgorička pomladina ispijala je kave, sokove, piva i žestoka pića, i nije se previše obazirala na vanredno stanje*.⁵⁹
6. ludističnost postignuta neologizmima i stvaranjem buke u komunikacijskom kanalu te često nasilnim umetanjem onojezičnih elemenata u crnogorski diskurs. Primjer takvih jezičnih igara očituje se u posljednjoj priči *...and I feel fine: Elem – nastavlja Darko i namješta cijelo tijelo, ne samo svoj duboki glas za poentu – film koji prati intelektualne uspone i padove naše filozofese zove se: Emanuella Cunt*.⁶⁰
7. oprimjeruju se i neke Lodgeove karakteristike postmodernoga pisanja, primjerice prekinuti slijed u priči *Povijest o SS-Unterscharführeru Siegfriedu Eichstädtu, s poukom čiji se prvi dio odvija 23. siječnja 1943. godine, a potom su događaji toga dana naprasno prekinuti da bi se drugim dijelom priče iznio sličan scenarij koji se odvio 23. lipnja godine 2007.*

5.2. Boris Perić⁶¹ – *Vampir*

Roman Borisa Perića *Vampir* iz 2006. godine priča je o mladom profesoru Zlatku Wagneru koji neopisivu interes za horornu i vampirsku književnost upražnjava čitanjem stereotipne literature o poznatim krvopijama. Iako poklonik fikcije, Wagner je sklon vjerovati kako je mnogo ozbiljnija pojava zbiljskih socijalnih vampira: *Ako ćemo po istini, vampiri su i svi naši tzv. bližnji, vampiri smo jedni drugima; suradnici, kolege, znanci, prijatelji, rodbina...*⁶²

⁵⁸ Isto kao 45, str. 95.

⁵⁹ Isto kao 45, str. 96.

⁶⁰ Isto kao 45, str. 102.

⁶¹ Boris Perić rođen je 1966. u Varaždinu. Suvremeni je hrvatski književnik, novinar, književni prevoditelj i publicist. Objavio je petnaestak knjiga, među njima romane *Vampir* i *D'Annunziov kod* te zbirku eseja *Fantastična bića Istre i Kvarnera* (zajedno s Tomislavom Pletencem).

⁶² Boris Perić, *Vampir*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006., str. 13.

Roman je značajan s nekoliko istraživačkih aspekata. Prije svega, pristupa fenomenu vampirizma na razini kliničke dijagnostike evocirajući literaturu o Renfieldovu sindromu u sumračnom, secesijski uređenom prostoru ureda psihijatra Velimira Kraljevića u Vrapču. Perićev je roman isto tako značajan s aspekta povijesnoga razvoja svjetske vampirske književnosti pa Zlatko Wagner o samim početcima govori sljedeće: *Bilo je to za kišnog ljeta 1816. u Byronovoj vili na Ženevskom jezeru, kad je Mary Shelley, navršivši jedva šesnaest godina, skicirala svog prometejskog „Frankensteina“, a Byron, u nehотиčnoj suradnji s liječnikom i neostvarenim piscem Polidorijem, prvog književnog vampira.*⁶³

Najznačajnije roman ipak komunicira s autentičnom istarskom legendom iz druge polovice 17. stoljeća o štrigunu Juri Grandu iz Kringe koju je slovenski putopisac Janez Vajkard Valvazor objavio u djelu *Slava vojvodine Kranjske* (Nünberg, 1689.), potom uvršteno u 39 svezaka *Rajnskoga antiquariusa* njemačkoga novinara Christiana von Stramberga (1785–1868.) te 1925. godine u zbirku tekstova Hermanna Hessea *Priče o vješticama i sablastima iz Rajnskoga antiquariusa*.⁶⁴ U mističnom tonu predstavljen, Grando postaje Wagnerova opsesija zbog koje odlazi put Istre, a koja psihijatra Velimira Kraljevića i hematologa Bjelinskog izluđuje, na samom kraju i ubija.

5.2.1. Osobitosti Perićeva romana i nasljedovanje quorumaške tradicije

Stupnjevitost i sukcesivnost fabule romana, za razliku od kratkopričačke tradicije, a zahvaljujući zastupljenosti elemenata kriminalističkoga žanra, ipak se može prepoznati. Osobito se ističe kulminacijskim nizom smrti Wagneru bliskih osoba (Bjelinski, Kraljević, Silvija te sludjeli pacijent Igor Cernjak i njegova obitelj). Pripovjedač je homodijegetički, prisutan kao glavni lik u radnji, a pripovijeda simultano s odvijanjem događaja što ga čini nepozdanim i uzrokuje da čitatelj brzo počinje sumnjati u njegovu interpretaciju događaja.⁶⁵ Primjerice, čitatelj lako može pretpostaviti o ozbiljnosti događaja u Zagrebu dok Wagner uzaludno trati vrijeme u Istri. Prostorna i vremenska dimenzija odvijanja radnje jasno su određene. Riječ je o Zagrebu s početka 21. stoljeća u prvom dijelu romana, te o pazinskoj okolini Istre u drugom dijelu romana. U jasnoj prostorno-vremenskoj lociranosti izrasta vrlo složena karakterizacija likova, inače potpuno atipična za kratke prozne ostvaraje. Minuciozna vanjska, tjelesna karakterizacija prisutna je u prilikom prvoga Wagnerova susreta s povampirenim Igorom Cernjakom: *Pogled mu je bio staklast, lice*

---

⁶³ Isto kao 62, str. 133-134.

⁶⁴ Boris Perić, Tomislav Pletenac, *Fantastična bića Istre i Kvarnera*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.

⁶⁵ Gerard Genette, *Fikcija i dikcija*, Ceres, Zagreb, 2002., str. 56-59.

*sivo i skamenjeno, bez ijedne usiljene kretnje ili tika (...).*⁶⁶ Etička karakterizacija potvrđuje se u liku Wagnerova poslovnog kolege Nikole koji ne brine o kvaliteti radova koje pušta u tisak, već samo o zaradi te se ni na koji drugi način ne ostvaruje u životu. Njegov je bitak sveden na onu smrdljivu riblju konzervu, Nikolinu priručnu pepeljaru koja je Wagnerov ionako osjetljiv želučak dovodila do ludila. Glavni je lik dakako duboko psihološki okarakteriziran. Zahvaljujući specifičnoj fokalizaciji⁶⁷, koja točku gledišta kazivane priče stavlja u Wagnerove oči, čitatelj saznaje o prirodi njegova odnosa s drugim likovima u djelu. Naime, glavni je lik zaljubljen u prijateljicu Silviju koja odbija produbiti odnos s njim, a zbog čega je strašno ljubomorana na njezina bivšeg ljubavnika – doktora Velimira Kraljevića. Čitatelj prati i razvoj Wagnerova spolnoga života jer svaki je vampirizam nabijen erotikom i amoralnim oblicima seksualnoga ponašanja koji ne doprinose reprodukciji.⁶⁸ Način na koji ga seksualno uzbuđuje Silvija⁶⁹, a osobito njezina blijeda koža, projicirat će se u odnos s tek stasalom djevojkom Ivom koju je Wagner uostalom i odgojio, a kulminirati u agresivnom seksualnom odnosu s tajnovitom Alice nakon kojega Wagner zaključuje: *Io sono Jure Grando*.⁷⁰ Takva začudnost kraja koja rezultira i njegovom otvorenosti najizrazitije je obilježje kratkopričačke proze uopće, ali i one koje pripada quorumaškoj tradiciji te kojom ista postiže spomenuto jedinstvo dojma. Otvorenost kraja očituje se prije svega u angažiranju čitateljeve svijesti. Kada Wagner uzvikne: *Io sono Jure Grando. Vječnost ipak traje najduže!*⁷¹, čitatelj se pita: je li glavni lik popustio vjeri u doslovne vampire, povampirivši se i sam ni manje ni više nego u Juru Grandu, ili je sasvim poludio u izmaglici općeljudskoga lucidnog ponašanja?

Od daljnjih obilježja quorumaške novele – kratkoga romana u romanu *Vampir* razvidna su sljedeća:

1. intertekstualno komuniciranje s tuđim tekstovima (bilo njihovim evociranjem ili pravim citatnim relacijama⁷²):

⁶⁶ Isto kao 62, str. 32.

⁶⁷ Johnatan Culler, *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.

⁶⁸ Boris Perić, *Pogovor*, u: Bram Stoker, *Drakula*, Stanek, Varaždin, 1999., str. 360.

⁶⁹ Ime Silvija u vrhuncu erotskoga uzbuđenja glavni lik uvijek povezuje s latinskom deklinacijom riječi šuma: *silva, silvae, silvae, silvam, silva, silva, silvarum, silvis* što je sa simboličkoga aspekta značajno budući da je šuma sablasno mjesto tame, okupljalište zvijeri, magova i neumrlih (Vidi Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.). Navedeno još zvučnijim postaje kada Wagner u erotskom uzbuđenju nakon sricane deklinacije kaže: (...) *a iza šume: Transilvanija!* Boris Perić, *Vampir*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006., str. 87.

⁷⁰ Isto kao 62, str. 291.

⁷¹ Isto.

⁷² Potvrđene intertekstualne citatne relacije u romanu govore o tipu ilustrativne citatnosti (kada je proučavanom tekstu tuđi tekst uzor), citati su intrasemiotički i intersemiotički (između

- pozivanje na vampirske klasike: *Drakulu* Brama Stokera, *Vampirske kronike* Ann Rice te Kingov *Salem's Lot*
  - na tematskoj razini uspostavlja se intertekstualna veza s *Procesom* Franza Kafke kada Wagnera tuži pisac čiji je rukopis odbio tiskati. Wagner uzvikuje taksistu na putu do odvjetnika: *Pustite, ne znam ni za koga vruga me se uopće tereti!*⁷³
  - potpuni citati određenih izvornika – primjerice ulomak iz Byronove poeme *Kaurin – The Giaour* iz 1813. godine: *K'o vampir prvo uskrsni, / Kad grob ti tijelo izbaci, / Pa plazeć' uđi u svoj dom/I siši krvcu rodu svom, / Da ženi, kćeri, sestrici / U ponoć život gasiš ti.*⁷⁴
  - nepotpuni citati izvornika – primjerice citatno preuzimanje naslova pjesme i istoimene zbirke pjesama iz 1971. godine Josipa Pupačića *Moj križ svejedno gori: Moj slučaj je inače riješen? Moj križ svejedno gori? Gospode, čas je? Što?*⁷⁵
2. kada je o komunikaciji s jezikom vizualnih, auditivnih i audiovizualnih medija riječ, a postmoderna proza najradije se obraća filmu, slikarstvu, videu, modi i stripu, u romanu je najzastupljeniji dijalog uspostavljen s medijem filma, a sam se Wagner zamišlja u ulogu redatelja koji će *poput Herzoga ili Coppole precrtati tmurnu kartografiju zla i istražiti snene regije gdje caruje neumrli karpatski psihopat.*⁷⁶
  3. osjeća se pozicija mladoga pripovjedača koji osobitim životnim stilom odbija slijediti društvene konvencije, a pokazuje i određenu infantilnost pa u neformalnim razgovorima s prijateljicom Silvijom na površinu izbija urbani sleng: *Ali on nije lud, on je vampir – uzvratilo sam ozbiljno. (...) Lako se tebi zajebavati – otrese se Silvija. A ovaj tvoj, što te tako lijepo izvrijeđao? Što je s njim?*⁷⁷
  4. grad kao tema – urbani pejzaž Zagreba kao izvorište kaosa i prave pomame vampirizma, umjesto da je radnja romana locirana isključivo na groblju, u mračnoj šumi ili kakvom močvarnom lokalitetu (koji ipak dolaze do izražaja u drugom dijelu romana kada Wagner

---

književnih ostvaraja te između književnoga ostvaraja i nekog drugog umjetničkoga koda), te su po opsegu podudaranja potpuni i nepotpuni citati. Vidi Dubravka Oraić Tolić, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990., str. 16-30.

⁷³ Isto kao 62, str. 59.

⁷⁴ Isto kao 62, str. 153.

⁷⁵ Isto kao 62, str. 277.

⁷⁶ Isto kao 62, str. 23.

⁷⁷ Isto kao 62, str. 19.

posjeti Istru)⁷⁸, sva ljudska i neljudska izopačenost prebiva u našoj metropoli

5. Lodgeove karakteristike postmodernoga pisanja⁷⁹:
  - kratak spoj zbilje i umjetnosti, činjenica i fikcije (autentična legenda o istarskom štrigunu Juri Grandu spojena s fiktivnim likom Jure Grandu)
  - spoj trivijalnih (ljubav, suparništvo) i složenih postmodernističkih preokupacija (smisao življenja, pitanje vjere)⁸⁰
  - prekinuti slijed (dodatak na kraju knjige kojim se naglo prekida radnja i donosi pronađena autobiografska bilješka nestaloga profesora Zlatka Wagnera)
  - parodija završetka i semantička buka u recepcijskom kanalu čitatelja.

5.3. Davor Špišić⁸¹ – *Kuke za šunke*⁸²

Riječ je o zbirci horor priča osječkoga autora Davora Špišića koja se, ukoričenjem priča različitoga tematsko-motivacijskoga podrijetla, pokazuje zahvalnim predloškom u znanstvenim i stručnim pokušajima određivanja granica fantastičnoga kao žanra. Fantastični tekst tako primorava čitatelja na neodlučnost u pokušajima prirodnog i/ili natprirodnog tumačenja događaja o kojima se govori. Tu neodlučnost potom će osjećati i neki od likova, što će ju učiniti jednom od osnovnih tema djela, a krug se zatvara konačnim zauzimanjem stava u osobi čitatelja.⁸³ Navedenim odrednicama obuhvaćeno fantastično, koje najprije nalaže rađanje djelatne i recepcijske neodlučnosti, razvidno je u nekolicini priča ove zbirke. *Kupl mama* čitatelja upoznaje s natprirodnim kristaloidnim bićem ubilačkih nagona koje upražnjava razdiranjem

⁷⁸ Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.

⁷⁹ David Lodge, *Načini modernog pisanja. Metafora, metonimija i tioplogija moderne književnosti*, Stvarnost, Zagreb, 1977.

⁸⁰ Milivoj Solar, *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

⁸¹ Davor Špišić rođen je 1961. u Osijeku. Suvremeni je hrvatski dramatičar i prozaik. Do sada je napisao drame: *Dobrodošli u rat!* (1992., HNK Osijek), *Rubnosti*, *Godina dobre berbe*, *Emilija noću*, *Kraljevi kraja*, *Mama Luna*, *Jug 2* (2003., HNK Osijek). Piše i scenske igre za djecu: *Badnjak u garaži* (1999., Dječje kazalište u Osijeku), *Turbo beba* (2004., Dječje kazalište u Osijeku), *Misija: T. Trbuhozborci*, horor priče *Kuke za šunke* i *Koljivo* neka su od njegovih najpoznatijih proznih djela. Trenutačno živi i radi u Osijeku kao profesionalni pisac.

⁸² Priče iz zbirke *Kuke za šunke: Sveta tri kralja, Antuntun, Goga & Magoga, Kupl mama, Centrifuga, Sapunjanje Korela, Urnašica, Rosamunde, Sestre sepije, Cornflakes, Da ti gatom, Baranja inn, Osveta Mojmira Burnače*. Vidi Davor Špišić, *Kuke za šunke, horor-priče*, Znanje, Zagreb, 2001.

⁸³ Cvetan Todorov, *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1987.

urbanoga ološa – prostitutki i policajaca. Sveznajući pripovjedač, angažiranjem specifičnih pripovjedačkih tehnika (opisivanje, unutrašnji monolog, monološke i dijaloške dionice)⁸⁴, uspijeva čitatelja senzibilizirati za buduće žrtve, koje su sasvim sigurno, ukorijenivši se na socijalnim i kulturnim marginama društva, postale nacionalna sramota u onoj mjeri u kojoj su to postali i lokaliteti njihovih tragičnih smrti – katastrofalni hrvatski zoološki vrtovi. *Urnašica* je priča u kojoj dominira nemalo puta spomenut fenomen *nerodenih te fenomen istočnoga grijeha* neodriješena djeteta, koji u Špišićevim pričama, ali i starim vjerovanjima pokrštenih slavenskih naroda, ima moć prizvati zle i mračne sile kao prokletstvo matične obitelji.⁸⁵ Fantastično se ovdje vezuje uz predmet, urnu koja na neobjašnjiv način komunicira s pokojnicom čiji je pepeo iz nje nasilno razasut po kanalizaciji.

Ostale se priče po svojoj jezovitosti uspinju, budući da su smještene u stvarnosni modus, a zlo koje u njima obitava proizlazi iz čovjekove običnosti: *No, krvavi događaji nikad nisu očekivani, ni kad dolaze izvan junakove svakodnevice, ni kad se bude među bliskim ljudima, čak i unutar obitelji. A happy end je vrlo rijetka iznimka.*⁸⁶ Davor Šišović, novinar i književni kritičar Glasa Istre, dalje zaključuje kako je u stvarnosnim pričama Špišićeve zbirke uočljiva i igra riječi u naslovima priča koji opet enigmatično najavljuju motivsko-tematsku preokupaciju. Spomenutom nizu pripada priča simptomatična naslova *Antuntun* o usponu i tragičnom padu osječškoga stomatologa s njemačkom adresom. Još jednom nas sveznajući pripovjedač odvodi u djetinjstvo glavno-ga lika kako bi se u njegovu odnosu s majkom mogao tražiti uzrok nesreće. Majčine rečenice duboko će se usjeći u čitateljevu svijest, dublje i potresnije od ritualnoga samoubojstva koje će Antun Ivakić na samom kraju i počinuti: *Zašto si prestao učiti?! Sram te bilo, zločesti jedan! Znaš, sad za kaznu moraš spavati kod mene...*⁸⁷ Zbirku zaključuje priča *Osveta Mojmira Burnače*, još jedan horor proizišao iz naše svakodnevnice, ovoga puta zagađene otuđenim stanarima urbanih kvartovskih naselja koji se pred najezdom štakora ujedinjuju u angažiranju deratizacije, a jednom kada je posao obavljen, odbijajući platiti račun deratizeru Mojmiru Burnači, isti se odlučuje na potresno krvav proces utjerivanja duga za pošteno obavljen posao.

---

⁸⁴ Aleksandar Flaker, *Umjetnička proza*, u: Uvod u književnost (priredili Zdenko Škreb i Ante Stamać), Globus, Zagreb, 1986., str. 133-188.

⁸⁵ Boris Perić, Tomislav Pletenac, *Fantastična bića Istre i Kvarnera*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.

⁸⁶ Davor Šišović, novinar i književni kritičar Glasa Istre, objavljeno u Glasu Istre 3. srpnja 2004. http://www.ice.hr/davors/KZP_Spiscic_Kuke.htm (25. 8. 2011.)

⁸⁷ Davor Špišić, *Kuke za šunke, horor-priče*, Znanje, Zagreb, 2001., str. 25.

5.3.1. Osobitosti Špišićeve zbirke i nasljedovanje quorumaške tradicije

Nepotpuna, razvučena fabula, temeljena na fragmentariziranoj građi u kratkopričačkoj je tradiciji ustaljena, a istu osobinu pokazuju i priče Špišićeve zbirke. Gotovo antiklimaksne, priče spomenute zbirke nikada ne teže tradicionalnom događajnom vrhuncu. Krvoprolića su sasvim neočekivana i, što je važnije, često nemotivirana, a mjesna i vremenska skakutanja, kao i tehnika kojom je izvedeno ušivanje⁸⁸ prošlosti glavnih likova u njihovo sadašnje djelovanje. Navedeno govori u prilog intimizaciji kratkopričačke proze s kojom se gubi i vanjska, uzročno-posljedična motivacija događaja. Špišić nas završetkom svake svoje priče budi, ostavlja u razmišljanju o njezinu (be)smislu ili u stanju dubokoga šoka, kao primjerice u priči *Centrifuga* koja zadnjim majčinim monstruoznim postupkom dobiva opravdanje svoga naslova. Sustavne i mnogovorsne karakterizacije likova nisu karakteristika zbirke, likovi su gotovo romantičarski dihotomni – postoje potencijalne žrtve s kojima čitatelj suosjeća te galerija bestijalnih, krvožednih likova koji su prvima protuteža, bilo da su fantastičnoga ili stvarnosnoga podrijetla.

U pričama iz zbirke *Kuke za šunke* potvrđuju se sljedeća obilježja kratke priče projekta *Quorum*:

1. intermedijalna komunikacija s medijem fotografije:
  - u priči *Sestre sepije* razvidno je koketiranje s terminologijom i ostalim aspektima medija fotografije, a stupnjeviti proces izrade fotografija primijenjen je na ljudskom tijelu: *Iz njene lijeve očne šupljine uzdizao se ogromni objektiv, kao obelisk nakazne revolucije.*⁸⁹
2. intertekstualne komunikacije i citatne relacije:
  - u priči *Antuntun* pojavljuje se potpuni citat izvornika (Grigor Vitez, *Kako živi Antuntun*): *U desetom selu/živi Antuntun/U njega je malko/neobičan um.*⁹⁰
3. ironijski odmak prema svakodnevlju:
  - u priči *Baranja inn* prilikom pripovjedačeva opisivanja proslave provincijskoga doktorata znanosti: *Ciganski bend prašio je,*

⁸⁸ Dubravka Ugrešić u romanu *Štefica Cvek u raljama života* iz 1981. donosi podnaslov *Patchwork story* kako bi krojačkim rječnikom ukazala na način oblikovanja tijela teksta koji podrazumijeva prožimanje fikcije i faksije, ali i visokih i niskih tematskih preokupacija (postupci karakteristični za postmodernu književnost). Rječničkom se analogijom ovdje želi ukazati na osobit postupak oblikovanja likova u Špišićevoj priči. Usp. Milivoj Solar, *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005. i David Lodge, *Načini modernog pisanja. Metafora, metonimija i tioplogija moderne književnosti*, Stvarnost, Zagreb, 1977.

⁸⁹ Isto kao 87, str. 129.

⁹⁰ Isto kao 87, str. 21.

*guleći prste do krvi. Grudnjak oksidirane pjevačice pulsirao je, pretrpan znojnim novčanicama.*⁹¹

4. ludističnost postignuta zanimljivim neologizmima i anglizmima u naslovima pojedinih priča (*Urnašica, Cornflakes*).

5.4. Marko Mihalinec, Velimir Grgić⁹² – *Kriza – hrvatski horor*

Posljednji roman uglavljen u žanru horora koji je 2010. godine proizašao iz pera dvaju autora, inače angažiranih i u području hrvatskoga novinarstva, glazbe i filma, prava je poslastica za ljubitelje ovoga žanra. Nakon amerikanizacije i medijske popularizacije horora, a osobito vampirizma koji predajama, legendama i povijesnim potvrdama potpisuje pripadnost istočnoeuropskim strujanjima, balkansko je *bure baruta* još jednom poprište stvarnoga horora i jeze. Kosoričin Zagreb pogodila je sasvim nehrvatska prijetnja. Dobro poznata ekonomska, kulturna, socijalna i politička kriza kulminirat će virusom koji rađa krvožedne zombije što su preplavili mitske lokalitete grada Zagreba. Novoprijeteći armagedon prati se kroz paralelno razvijene priče čiji su nositelji različiti protagonisti: tri pripadnika hrvatskoga podzemlja, vojni invalidi Domovinskoga rata (HVIDRAŠI), tri hrvatska „marihuanizirana studenta“, dvije poznate borilačke legende – Mirko i Željko, jedan zaljubljeni sportski novinar Velimir te autobus „imaginarnih“ estradnjaka (Žak, Indira, Edo, Maja, Mato Mišo itd.). Svi su protagonisti uglavnom predstavljeni u nemilosrdnim borbama s pobješnjelim zombijima, a opisi tjelesnih razaranja i krvoprolića do krajnje su mjere eksplicitni i potresni.

O opstanku nažalost opet odlučuju na Markovu trgu, a znakovita je rečenica kojom se saznaje o prodrijetlu virusa: *Ameri vas pozombljuju! – kroz smijeh će Adam na tvrdom bavarskom, dok mu sluškinja veže kravatu. A Europa povampiruje! – uzvrat premijerka.*⁹³ Očekivan je i završetak – termonu-

---

⁹¹ Isto kao 87, str. 158.

⁹² Marko Mihalinec rođen je u Zagrebu 1979. Do sada je objavio djela *Žuti titl, Povratak žutog titla* i *Kriza – hrvatski horor* u suautorstvu s Velimirom Grgićem. Velimir Grgić rođen je 1978. u Požegi. Radi i kao novinar časopisa *Klik* te portala *Tportal.hr*. Najpoznatija su mu djela: *Eminem: Američki ninja, Ritam & Rima – priče o urbanoj glazbi, Žuti titl – drugačija filmska enciklopedija*.

⁹³ Marko Mihalinec, Velimir Grgić, *Kriza – hrvatski horor*, Algoritam, Zagreb, 2010., str. 117. U tzv. new age-pokretima i alternativnim svjetonazorskim krugovima poznati su termini poput *energetskoga vampirizma* i *energetskih vampira* (sposobnost oduzimanja životne energije ljudima), *psihovampirizma* i *psihovampira* (ruska spiritistica Helena Blavatsky pisala je o vampirima koji se hrane psihom svojih žrtava, a iscrpljujući ih do smrti koja nastupa nakon srčanog, moždanog udara ili samoubojstva), *astralnih vampira* (demon koji opsjeda živoga ili mrtvog čovjeka), *energetskoga krvarenja* i *eternoga krvarenja, eteričnih parazita* (termin britanskoga parapsihologa W. E. Butlera), psihokinetičkih vampira itd. <http://g6o6r6.blog.hr/2007/12/1623762092/psihovampir-i-astralni-vampiri.html> (16. 10. 2011.).

klearna eksplozija, poslana ljubaznošću Bijele kuće, briše Zagreb i Hrvatsku, a zaključak, koji se nametnuo i Perićevim *Vampirom* iz 2006. godine, dobiva svoju konačnu potvrdu: *K vrapcu, praslavenske nadnaravne krvopije su ponovno vrlo popularne! – omamljeno konstatira Boris. (...) Što je svijet lošije mjesto za život, to su stravični sadržaji i likovi popularniji... Drakule, živi mrtav...*⁹⁴

5.4.1. Osobitosti romana *Kriza – hrvatski horor* i nasljedovanje quorumaške tradicije

Na različitim se razinama može pratiti uklopljenost romana u tradiciju quorumaške novele – kratkoga romana.⁹⁵ Jasno je opipljiva prostorna i vremenska odrednica priče, a svako poglavlje u minutu prati vremenski odmak od samoga incidenta širenja zaraze. Likovima je utjelovljen zanimljiv presjek trenutačne hrvatske zbilje, ali je njihova galerija bogata, a paralelne se priče smjenjuju velikom brzinom, dopuštajući linearnoj fabuli i sukcesivnom pripovijedanju mogućnost razvoja. Od ostalih karakteristika quorumaške proze najveće zadovoljstvo predstavlja pratiti kvantitetu intertekstualnih citatnih i kvazicitatnih relacija zastupljenih u romanu, kao i već spomenutu komunikaciju s medijima filma i glazbe na svim razinama teksta. Valja izdvojiti one odsječke teksta koji zanimljivo podražuju čitateljevu svijest, poput početnoga ispisivanja ljubavnih stihova Barryja Whitea: *You're the first, my last, my everything...*⁹⁶ ili zastupljenosti jedinstvenoga trećićanskog jezika iz stvarnoga romana *Osmi povjerenik* Renata Baretića.

6. Zaključak

Osnovna je zadaća rada bio komparativno-analitički pristup odabranim kratkim romanima i zbirkama kratkih priča⁹⁷, nastalih u okviru posljednjega desetljeća suvremenih književnosti i kultura u doticaju (hrvatske i crnogorske). Riječ je o predlošcima specifične hororne tematsko-motivske preokupacije, a osobito onog njezina stratuma koji se naziva vampirskom književnošću.

Komparativna analiza odabranih zbirki kratkih horor priča *Opjedenost* (2009.) i *Kuke za šunke* (2001.), u odnosu na polazišnu tradiciju kratke priče projekta *Quorum*, pokazuje većinsku zastupljenost nepotpune, rastrgane fabule, koja je zbog fragmentarnosti građe obrađena primjenom montažnih tehnika. Interpretirane horor priče dodatno tereti karakteristična kratkopričač-

⁹⁴ Isto kao 93, str. 129.

⁹⁵ Helena Sablić Tomić, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek, 1998.

⁹⁶ Isto kao 93, str. 8.

⁹⁷ Aleksandar Bečanović, *Opjedenost*, Boris Perić, *Vampir*, Davor Špišić, *Kuke za šunke, horor-priče*, Marko Mihalinec, Velimir Grgić, *Kriza – hrvatski horor*.

ka mjesna i vremenska izlomljenost, kao i uvijek začudan, otvoren završetak, koji izaziva čitateljevu daljnju misaonu angažiranost. Likovi su ponajviše predstavljeni stereotipnim tjelesnim opisima kojima se potenciraju primarni osjećaji ovoga žanra – jeza i strah. U odabranim se zbirkama potvrđuju i obilježja kratke priče projekta *Quorum* (od intertekstualnih i intermedijalnih zahvata do Lodgeovih karakteristika postmodernoga pisanja). Interpretirani romani *Vampir* (2006.) i *Hrvatski horor – kriza* (2010.) svojom konkretnom prostornom i vremenskom uglavljenosti, složenijom i raznovrsnom, iako i dalje u okviru horornoga žanra tipiziranom, karakterizacijom likova prate quorumašku tradiciju novele – kratkoga romana.

Još je jedna zadaća rada bila dokazati kako su interpretirane horor priče duboko ukorijenjene u slavensku folkloristiku, čime je davno popularizirani i amerikanizirani fenomen vampirizma vraćen rodnom balkanskom ambijentu – području između Jadranskoga i Crnoga mora. Osnovne karakteristike matičnoga žanra⁹⁸ stalni su pratitelji interpretiranih horor priča i kratkih romana. Gotovo romantičarska atmosfera jeze i straha navedenim se postupcima gradi u svakom od interpretiranih predložaka.⁹⁹

Ipak, najveća se literarna vrijednost analiziranih horor priča toliko ne očituje nasljedovanjem kratkopričačke tradicije ni oslonjenošću na stare istočnoeuropske predaje i legende o vampirima, kojima je popularizacija Stokerova i Coppolina *Drakule* posve otuđila autentičnost, koliko mogućnošću ispisivanja znakovite metafore domaće svakodnevice. Naša povampirena ekonomska i politička te nazadna kulturna i moralna slika društva, koja je uistinu preslika jednako zabrinjavajuće globalne slike svijeta, gotovo da vapi za fakultativnim sadržajima koji su dekadentniji ili manje prijeteći od nje same. Jednom kada nas je opako iznevjerila Leibnizova tvrdnja *o ovom svijetu kao najboljem od svih mogućih*, hoćemo li se, na tragu proročke rečenice Borisa Perića¹⁰⁰, zapitati: Što će nam Drakula nakon terorizma, rasističkih incidenata, laboratorijski

⁹⁸ Turobni krajolici magije (močvare, guste šume, seoska i gradska groblja, pokrivačem od magle zaogrnuti gradovi, Transilvanija kao stalni *locus horribus*), vremena magije (noć kao doba straha, utjecaj mjesečevih mijena, osobiti datumi kada se uspostavlja veza sa svijetom neumrlih – Dan svih svetih, Noć vještica, Dan Sv. Jurja i Sv. Andrije), životinje povezane s okultnim (štakori kao prenositelji bolesti). Vidi Wayne Bartlett, Flavia Idriceanu, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.

⁹⁹ Zbirka *Opsjednutost* i roman *Vampir* prednjače u angažiranju tradicionalnih krajolika i vremena magije, a i opsjednutost krvlju najbolje se iščitava u spomenutim predlošcima – od specifičnih bolesti poput, anemije do seksualnoga uzbuđivanja inducirana svježom krvlju. Zbirka *Kuke za šunke* i kratki roman *Kriza – hrvatski horor* u manjoj mjeri uopće odišu tradicionalnom atmosferom straha i jeze, više se okrećući naturalističkim, kranje mučnim opisima zvjerstava i krvoprolića. No, mistične noći i zagonetne najezde glodavaca te štovanje kulta krvi nezaobilazne su odrednice prethodno spomenutih djela.

¹⁰⁰ Boris Perić, *Što će nam Stoker nakon Coppole?*, Tema, god. 4, br. 5/8, Meandar Media, Zagreb, 2007., str. 32-34.

uzgojenih virusa, okrutnih političkih elita, ratova, fanatičnih vjerskih zajednica, svih Josepha Fritzlova ovoga svijeta?

Izvori i literatura

- Bartlett, Wayne, Idriceanu, Flavia, *Legende o krvi. Vampiri kroz povijest i mit*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.
- Bečanović, Aleksandar, *Opsjednutost*, Biblioteka Mrak, Zagreb – Sarajevo – Ulcinj, 2009.
- Benjamin, Walter, *Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije*, Estetički ogladi, Zagreb, 1986., str. 114-149.
- Benyovsky, Irena, *Vampiri u dubrovačim selima 18. stoljeća*, Otium (1330-2485), 4 1/2, 1996., str. 118-130.
- Boccaccio, Giovanni, *Dekameron – izbor*, SysPrint, Zagreb, 2000.
- Culler, Johnatan, *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.
- Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona, staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Duda, Dean, „Uvod u čitanje Boccacciova Dekameron“, u: *Dekameron – izbor*, SysPrint, Zagreb, 2000., str. 7-21.
- Flaker, Aleksandar, „Umjetnička proza“, u: *Uvod u književnost* (priredili Zdenko Škreb i Ante Stamać), Globus, Zagreb, 1986., str. 133-188.
- Fučić, Branko, *Terra incognita*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.
- Genette, Gerard, *Fikcija i dikcija*, Ceres, Zagreb, 2002.
- Hesse, Hermann, *Priče o vješticama i sablastima iz Rajnskog antiquariusa*, Zoro, Zagreb, 2007.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (prof. dr. sc. Vladimir Anić, gl. ur.), Novi Liber, Zagreb, 2003.
- Jolles, André, *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- Kilchenmann, Ruth J., *O definiciji kratke priče*, Dometi, br. 11, ICR, Rijeka, 1981., str. 45-52.
- Lodge, David, *Načini modernog pisanja. Metafora, metonimija i tioplogija moderne književnosti*, Stvarnost, Zagreb, 1977.
- Lukić, Milica, *Lingua Montenegrina – Croatica, Izabrane teme iz crnogorske i hrvatske književnojezične povijesti i sadašnjosti*, IVPE – Cetinje, Osijek – Cetinje, 2010.
- McClelland, Bruce, *Slayers and their vampires: a cultural history of killing the dead*, The University of Michigan Press, Michigan, 2006.

- Mihalinec, Marko, Grgić, Velimir, *Kriza – hrvatski horor*, Algoritam, Zagreb, 2010.
- Miliša, Zlatko, *Manipuliranje potrebama mladih*, MarkoM usluge, Zagreb, 2006.
- Nikčević, Milorad, „Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 4, Cetinje, 2009., str. 189-284.
- Oraić Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
- Perić, Boris, *Drakula – „naš čovjek“ u poslovima oko Drakule*, Tema, god. 2. br. 1/2/3, Meandar Media, Zagreb, 2005. str. 54-59.
- Perić, Boris, *Pogovor*, u: Bram Stoker, *Drakula*, Stanek, Varaždin, 1999., str. 351-373.
- Perić, Boris, „Što će nam Stoker nakon Coppole?“, *Tema*, god. 4, br. 5/8, Meandar Media, Zagreb, 2007., str. 32-34.
- Perić, Boris, *Vampir*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.
- Perić, Boris, Pletenac, Tomislav, *Fantastična bića Istre i Kvarnera*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.
- Petrač, Božidar, „Sudetin Mor“, u: *Podravski zbornik*, Muzej grada Koprivnice, Zagreb, 2003., str. 282-284.
- Reid, Ian, „Kratka priča“, *Dometi*, br. 11, ICR, Rijeka, 1981., str. 59-72.
- Sablić Tomić, Helena, *Montaža citatnih atrakcija*, Matica hrvatska Osijek, Knjižnica Neotradicija II. kolo, knjiga 2, Osijek, 1998.
- Sabljić, Jakov, „Crnogorska 'mlada' proza (premrženost suprotnostima)“, u: *Najnoviji glasovi crnogorske proze*, književnoteorijski i izborni pregled, Milorad Nikčević i Jakov Sabljić (ur.), Osijek, 2007., str. 39-55.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva, JAZU, Zagreb, 1971.
- Solar, Milivoj, *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Solar, Milivoj, *Ideja i priča*, Golden marketing, Zagreb, 2004.
- Šesto, Luka, „Vjerovanja u bića koja se pretvaraju u životinje“, u: *Kulturni bestijarij*, Suzana Marjanić, Antonija Zaradija Kiš (ur.), Zagreb: Institut za entologiju i folkloristiku : Hrvatska sveučilišna naklada, 2007.
- Šišović, Davor, „Pogovor – Tranzicijski horor“, u: Aleksandar Bečanović, *Opsjednutost*, Biblioteka Mrak, Zagreb – Sarajevo – Ulcinj, 2009., str. 119-122.
- Špišić, Davor, *Kuke za šunke, horor-priče*, Znanje, Zagreb, 2001.

- Todorov, Cvetan, *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1987.
- von Petersdorff, Egon, *Demoni, vještice, spiritisti – sve o postojanju i djelovanju mračnih sila*, Verbum, Split, 2001.
- *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Ivan Milčetić (ur.), sv. 1, knj. 52, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1896.

Mrežni izvori

- Mirčev, Andrej, *Ogledi – Genološke kušnje*, Kolo, br. 3/4, Matica hrvatska, Zagreb, 2008. http://www.matica.hr/kolo/kolo2008_3.nsf/AllWebDocs/Genoloske_kusnje. (1. 7. 2011.)
- <http://g6o6r6.blog.hr/2007/12/1623762092/psiho-vampiri-i-astralni-vampiri.html> (16. 10. 2011.)
- <http://www.balkanwriters.com/broj9/jagnapogacnik9.htm>. (28. 9. 2011.)
- http://www.ice.hr/davors/simotamo_BorisPeric.htm. (6. 7. 2011.)
- http://www.ice.hr/davors/KZP_Spasic_Kuke.htm. (25. 8. 2011.)
- <http://www.rtl.hr/umro-performance-umjetnik-tom-gotovac-clanak-19757>. (12.7.2011.)
- <http://www.vecernji.hr/kultura/u-cetvrtak-dodjela-nagrada-vecernjeg-lista-kratku-pricu-clanak-146568>. (29. 9. 2011.)
- http://www.karver.org/index.php?option=com_content&view=article&id=606 (20. 9. 2011.)
- <http://knjigoljub.blog.hr/2006/06/1621206297/na-treem-trgu-antologija-nove-kratke-prie-hrvatske-bih-i-srbije-i-crne-gore.html> (26. 9. 2011.)

Vera **BLAŽEVIĆ**

CROATIAN AND MONTENEGRIN FOLKLORE HERITAGE AND LITERATURE IN CONTACT

~ Folk tales, legends and short stories about vampires~

the paper aims to show the basic characteristics of horror stories created by regional authors in the last decade of contemporary literature. Since the interpretation part of the work includes collections of short stories (Aleksandar Bečanović, *Obsession*, 2009, Davor Špišić, *Ham Hooks*, 2001) and short novels (Boris Perić, *Vampire*, 2006, Marko Mihalinec and Velimir Grgić, *Crisis - Croatian horror*, 2010), a theoretical approach to terminological and generic definition of short stories and its literary development in Croatia in the eighties

Vera BLAŽEVIĆ

---

is required, especially with regard to project Quorum magazine. Comparative analytical approach to interpretation excursus determines the extent to which the horror stories of modern Croatian and Montenegrin literature inherited the characteristics of short stories from the Quorum project, and their reliance on the rich Slavic folklore heritage.

Key words: *short stories, Quorum, horror stories, Croatia, Montenegro, legends and tales about vampires*

Jakov SABLJIĆ & Antonija VRANJEŠ (Osijek)

Filozofski fakultet, Osijek

jsabljic@ffos.hr

antonija_vranjes@yahoo.com.au

NOVO ČITANJE MITA U ROMANU *LABUD* LUCIJE STAMAĆ

U članku se jednostavno i koncizno predstavlja suvremeno značenje mitologije u romanu *Labud* hrvatske spisateljice Lucije Stamać. Iscrpno se objašnjava simbolika antičkih heroja i likova te odnos žene prema svijetu i društvu u kojemu se nalazi. Iako je tema iz stare antičke Grčke, problemi koji su izneseni aktualni su još uvijek jer žene i danas moraju tražiti svoj smisao u vezama i odnosima s društvenim okruženjem, u suvremenosti čak možda i više jer nisu samo vezane za obitelj i dom. One su izišle iz okvira povijesti prkoseći nasljeđu prošlosti i stanju u sadašnjosti. No jedna im je stvar identična, a to je vječna borba za jednakost i prava.

Ključne riječi: *mitovi, mitologija, panteon, bogovi, emancipacija*

Povijesna i poetska priča

Lucija Stamać mlada je spisateljica rođena 1972. godine u Zagrebu. Vrlo je svestrana umjetnica koja je do svoje dvadeset i pete godine već ostavila zamjetnoga traga u poeziji, kazalištu, filmu i prevoditeljstvu. Svojim prvim romanom *Muke po Veneri* iz 2002. najavila je da na hrvatsku proznu scenu dolazi izuzetno talentirana pripovjedačica. Lucija Stamać piše na vrlo originalan način i s potpuno netipičnim pristupom *ženskim temama* (Šišović, 2004: www). Romanom *Labud* posredovanjem duhovne priče o ljubavi, prolaznosti i smrti, ali indirektno i borbi žena u današnje vrijeme, spušta se u doba koje seže daleko iza povijesti i nadilazi vremenske i prostorne okvire radnje. Upoznajemo doba mitova i mitskih junaka, antički svijet i grčku mitologiju. No da bismo uopće mogli razumjeti djelo, te iščitavati mitove i kontekst vremena iz kojega su potekli, moramo poznavati gotovo cjelokupan *panteon* – grčko božansko nebo. Razgranat je to klan „s nepreglednim rodbinskim odnosima.

Sve te priče o pojedinim bogovima zapravo su dijelovi jedne obiteljske sage“ (Schwanitz, 2008: 10).

U većoj ili manjoj mjeri mitovi se tumače u svjetlu uvjerenja svake pojedine epohe. Umijećem njihova upisivanja u povijest oni na neki način tvore temelje cjelokupnog čovječanstva (Novak, 2008). Bilo da je mitologija nešto uzvišeno i transcendentno ili je samo riječ o uljepšanoj priči, ona ne dopušta da *homoreligiosus* ostane ravnodušan. Ona ga potiče na postavljanje pitanja, tjera ga na razmišljanje istodobno ga zbunjujući, no katkad ga također prosvjetljuje, daje mu mogućnost izbora i motivira ga da donosi odluke i preuzme obveze. A to je možda i primarna funkcija mita. Upravo na taj način Lucija Stamać, izostavljajući ponegdje „izvornu“ mitologiju, postavlja lijepu Helenu kao glavnu okosnicu romana *Labud* čineći ju tako sjevremenom ženom, arhetipom takozvane Divlje žene koja je istodobno učiteljica, majka, mentorica, a sve u svemu – žena.

Aktualnost mitova

Mitovi ne umiru, oni se mijenjaju. Tijekom svojega razvoja oni se preobražavaju u skladu s izmjenama uvjerenja koje doživljava čovječanstvo (Novak, 2008). Oni odolijevaju ekstremnim promjenama i prilagođavaju se novim uvjetima, odnosno ponovno tumačeći svoje likove i transformirajući svoje strukture, što je jasno vidljivo i u romanu *Labud*. Tako Lucija Stamać piše književni tekst, no ipak oni mitovi koje u njemu donosi, premda ne uvijek u „izvornu“ obliku, zadržavaju svoj prestiž, čak i ako čuvaju i prenose samo tragove civilizacije koja ih je stvorila. Katkad se mitovi čak i isprepleću (biblijski, indijski, grčki), a njihov se sadržaj preklapa pa ih je teško osporavati na izravan način, što ćemo vidjeti u daljnjem dijelu rada.

Povijesna i poetska priča *Labud* prodiere na većinom proznu urbanu scenu i neuobičajenom mitskom fantazijom i fikcijom donosi još jedno ugodno iznenađenje. Naime, u romanu se među pojedinim likovima poznatih nam iz starogrčke mitologije javljaju odnosi kakvih u sačuvanim, „izvornim“ mitovima nije bilo. Osim mitološke faktografije točnog pregleda iz zapisanoga nasljeđa svima poznate hijerarhije starogrčkih bogova i zemaljskih mitskih likova, njihovih zamršenih rodbinskih i zaštitničkih odnosa, za fabulu *Labuda* bilo je nužno popuniti neke rupe, drevnoj fikciji dodati i malo one moderne, s istim akterima. Sve su te autorske intervencije u poznatu mitologiju izvedene prihvatljivo i vjerodostojno pa se može ustvrditi kako je baš tako moglo doista i biti (Šišović, 2004: www).

Isprepletanje povijesti i sadašnjosti

Lucija Stamać upotrebljavajući drevnu antičku mitologiju piše roman koji se može iščitavati u duhu sadašnjosti i upravo je to ono što nas upućuje na novo čitanje mitologije. Da bismo mogli tumačiti novo, moramo poznavati staro jer oni čine jednu kompaktnu cjelinu. Stamać izlazi iz okvira i konteksta povijesti te u centar drevne priče stavlja lijepu Helenu, simbol žene današnjice koja se bori za svoja prava i svoje mjesto na ljestvici društvene hijerarhije. Lijepa Helena središnji je lik spleta svih odnosa u romanu, okosnica svih događaja. No da bi se u potpunosti moglo razumjeti o čemu se zapravo u djelu pripovijeda, moramo krenuti od samih početaka mitologije tumačeći nastanak prvotnih junaka.

Razgranati odnosi

„Davni preci svih nacija tvrde da su njihovi heroji rođeni iz braka bogova sa smrtnicima, kao što su Romul i Rem koje je začeo bog Mars s vestfalskom djevicom, Herkul začeo od Jupitera, Buddha kojega je začeo Vishnu u obliku bijelog slona sa šest kljova, Isus Jehova s djevicom i mnogi drugi. Čak su i *prave bogove* radale smrtno majke, kao Dioniza Semela.“ (King, 1997: 170) Oni također prepričavaju mnoge ljubavi neba prema zemlji, Diane prema Endimionu, Zeusa prema Ledi, Danaji, Europi i ostalima. Čak je i Had izišao iz svojega mračnoga kraljevstva kako bi se divio djevici Persefoni. Postoje također i ljubavi bogova prema nimfama, Bakha prema Arijadni, Zeusa prema Io, Pana prema Sirinks itd. Satiri, fauni, kentauri, drijade, tisuću ljupkih plemena skakuću lako i požudno kroz njihove legende. Zatim se susrećemo s ljubavi vila prema ljudima te općenjem Beni Elohima s kćerima čovjeka, brakom Orfeja s nimfom Euridikom, čiji je odnos bio također velika inspiracija starohrvatskim pjesnicima te mnogim drugim umjetnicima. Valja navesti i fatalne mreže u koju su ljude hvatale Melusina, Sirene, Lilit i mnoge druge, ali, naravno, i Helena. Postoje također ljubavi kao što je ljubav Iksiona prema božici Heri ili Akteona prema Artemidi.

Prema izvornom grčkom mitu, Leda je Zeusu rodila Helenu i Polideuka (Poluksa) istodobno noseći Kastora i Klitemnestru, djecu svojega muža Tindareja, spartanskoga kralja. Zeus je poprimio obličje labuda i spavao s Ledom iste noći kad i njezin muž. U drugoj inačici mita, Leda je izlegla dva jaja iz kojih su izišla djeca. Upravo taj labud, koji nosi i naslov romana, simbolizira Zeusa, vrhovnoga boga starih Grka. Od drevne Grčke preko Male Azije te slavenskih i germanskih naroda, u velikoj skupini mitova, predaja i spjevova slavi se labud, neokaljana ptica čija je bjelina, snaga i ljupkost živa epifanija svjetlosti. Labud utjelovljuje mušku solarnu i oplodujuću svjetlost, a prema jednom mitu Zeus se u želji da se približi Ledi pretvara u labuda i to tek na-

kon što se ona pretvorila u gusku kako bi mu umakla (Chevalier, 1987: 339). Guska ima lunarno, žensko značenje i prema tome ljubav Zeusa-labuda i Lede-guske predstavlja bipolarizaciju simbola što navodi na pomisao da su Grci, zbližavajući namjerno ta dva značenja, dnevno i noćno, stvorili od te ptice hermafroditiski simbol gdje Leda i njezin božanski ljubavnik tvore jedno.

Helena kao arhetip Divlje žene

Helena je rođena pri krvavom mjesecu kao nagovještaju katastrofe. Djevojčica je koja se zbog obiteljskoga nasilja ubrzano pretvara u ženu i time joj se za cijeli život određuje sudbina žrtve kao i ostalim ženama. Njima je nametnuta višestruka uloga u kojoj se besprigovorno moraju snaći same. One moraju biti žene koje brinu o vlastitom izgledu, bludnice, ali istovremeno i čedne majke. Ljepota je njihovo prokletstvo: „Prekrasna je bila Helena. Nijedna smrtna žena joj nije bila ravna po ljepoti. Čak su joj i boginje na toj ljepoti zavidjele i po cijeloj se Grčkoj pričalo o njoj.“ (Kun, 1955: 179)

Helena odrasta u militarističkoj Sparti gdje vojna služba počinje u sedmoj godini djetetova života i traje sve do tridesete godine. Za razliku od drugih grčkih gradova-država, Sparta je imala profesionalnu vojsku – njezini građani nisu radili ništa drugo nego vježbali ratne vještine, a zakonom im je bilo zabranjeno baviti se obrtom ili trgovinom. Muška su djeca bila vrijednija od ženske koja su često bila žrtvovana. Muška i ženska djeca zajedno su se igrala i uvježbavala vojničke vještine.

Helenu je otac nazvao Nemezom, božicom koja progona bičem svakoga muškarca do smrti koji joj se zamjeri. Otac je sestru i nju tukao javno pred braćom i poslugom. Braća su je nagovarala da pobije kokoši nakon čega je uslijedila stroga kazna. Helena zaključuje i smatra da su bogovi na strani jačega, a u to je vrijeme muškarac izrazito poiman kao jači i superiorniji. Ono što određuje Helenu kao osobu svakako je i to što ju je otac seksualno iskorištavao u desetoj godini života, a jednako ju je tako zlostavljala i sestra. Navedeno je ključan trenutak Helenina života jer osjeća da je žena odvratna svojim bližnjima i da je sama po sebi nesretna. Nakratko je bila iskorištavana poput robinje.

Tezej i Pirit zavjetovali su se oženiti Zeusove kćeri, no Tezej je ipak izabrao Helenu. Pirit i Tezej oteli su je i zadržali sve dok nije bila dovoljno pripremna za udaju. Helena napušta rodnu Spartu i bježi u Atenu s ostarjelim, ali još uvijek obećavajućim Tezejem što je velika distinkcija u iščitavanju „izvornoga“ i prerađenoga mita koji nam se prezentira u romanu. Posebno je bitno izdvojiti Helenino razmišljanje: „Znala sam da me Tezej uopće nije odabrao: to sam učinila ja umjesto njega, a da me muškarci nisu htjeli povesti, ukrcala

bih se na njihovu lađu potajice kao slijepi putnik“ (Stamać, 2004: 39). Ono nas upućuje na žensku psihologiju avanturizma i mladenačkoga ushita.

Helena je u fokusiranom romanu željna spoznaje sebe, i to prije svega sebe kao žene. Međutim, ono što je također važno spomenuti svakako je susret u Akademiji s Akademom, najučenijem čovjekom cijele Grčke. Helena izjavljuje: „Saznala sam sve mitove o postanku bogova i svijeta, sve zakone o lijepom i dobrom, sva pravila koja čovjeku pomažu pri uzdizanju iz kaotične prirode u svijet duha, reda, stvaranja“ (Stamać, 40). Taj susret doprinio je Heleninu traženju sebe. Žena koja je bila ponižavana i mučena, u takvim je razgovorima pronalazila smisao i pravu dubinu riječi. Za nju su to bitni trenutci odluke i samospoznaje: „Ljudska ženka naučila je kriti svoju prirodnost, te se vješto krase umjetno stvorenim predmetima: lijepo izrađenim nakitom, finim tkaninama, visokim sandalama, rijetkim mirisima.“ (43) U romanu se vuče preciznaparelela između prošlosti i sadašnjosti. Njome su dvije vremenske perspektive stopljene u jedno progovaranjem o tome što je značilo i znači biti ženom: „Biti ženom znači stalno trpjeti poraz svoje volje.“ (43)

Helena je postajala majstoricom preživljavanja, otvarala je sva natjecanja, provodila je svoju volju u oblačenju, šišanju i time kršila stare običaje. Bila je neprihvaćena u svojoj okolini, no opet, svi su joj se divili. Također razaznajemo univerzalni strah, nesigurnost i potrebu žene glede odijevanja i izgleda. Naime, Helena je bila zabrinuta za svoj izgled: „Lako su mi obrazi upali, a ruke i noge postale tanke kao u pauka, tijelo mi je stalo bubriti. Trbušić mi je postao poput polulopte i nekako čudno napet. A tek grudi!“ (62)

Helena, iako žena, sudjeluje u raznim vještinama, u natjecanju s muškarcima gdje se dokazivala svojim dobrim rezultatima. Isticala se, ali se nije prilagođavala pa kada je, primjerice, pila vino s muškarcima nakon toga bi „rigala“ tako da ju nitko ne bi vidio. Svoje bi slabosti prikriivala, a jače strane još više naglašavala. Time je pravila od sebe same mit, fenomen pa je njezino najveće životno djelo ona sama.

Isto tako Helena, simbol današnje žene, pokazuje znakove emancipacije u prikazu ljubavi s Menestejom. Ona mu nije željela roditi djecu jer je željela biti slobodna i lišena svega što bi ju vezalo za nekoga ili nešto. Bila je dostatna sama sebi, no umjesto toga, odlazi u Arkadiju, *trudna – oplođena – oskrnavljena*. Ona je samo naizgled proturječna, no ima slobodnu volju i njome je vođena cijelo vrijeme. Ne želi se grubo pokoravati dotadašnjim konvencijama, već želi uživati punu slobodu svojega življenja.¹

¹ „Denunciranje konstruirane kulturne mito-logije u službi je raskrinkavanja svake univerzalističke logike koja se teleskopski stvara odozgor prema dolje kao kontinuitet kulturnih, socijalnih i kognitivnih generalija (Vrhovno Božanstvo, kralj itd.) te se suprotstavlja kon-

Helena se nakon nekoga vremena vraća u Spartu gdje upravlja gradom kao princeza i gdje zatječe anarhiju te se odlučuje udati za Menelaja čiji je brat kralj najmoćnije države u Grčkoj. Princeza je nezadovoljna postojećim stanjem jer na dvoru zamjećuje samo monotoniju s mužem i ljubavnicima. U romanu se navodi kako su samo rijetki uspjeli preživjeti gnjev fatalne Helene. Ubrzo, s Parisom odlazi u svoje odaje, vode ljubav i opet se pojavljuju kroz razbuktale strasti podvojeni osjećaji krivnje koje ipak nadjačava osjećaj ljubavi. Odlaze i zaljubljeni lutaju Sredozemljem. Poput pravih turista obilaze Cipar, Sidon i Egipat. Međutim, postavlja se pitanje je li Helena uistinu oteta. Prema izvornoj mitologiji Paris je oteo lijepu Helenu, ženu Menelajevu i njegovo blago te sve ukrao na svoju lađu. Međutim, to nije slučaj kod moderne Helene, ona poput kakvoga turista uživa u ljepotama svijeta (Kun, 286: 1955). Poručuje nam da nipošto nije poželjno ići protiv njezine volje jer bi stvari mogle krenuti sasvim nepoželjnim smjerom. Tezej je tako, primjerice, navukao prokletstvo bogova otevši ju te je izgubio krunu. No i to je vrlo upitno je li ju uistinu oteo kada razmotrimo primjer s Parisom. Helena je ipak fatalna žena.

Prošlo je mnogo vremena, a što se uistinu promijenilo? Uporabom određenoga leksika tumači se da se zapravo nije izmijenilo gotovo ništa. Možda samo sredstva, no cilj je potpuno ostao isti. Umjetnici onoga vremena pravili su otiske plitkih pehara („Helenine dojke“), posudice („Helenini guzovi“), niske bisera („Helenini zubi“), sedefaste školjke („Helenine uši“), a danas su sveprisutne slike žena na duplericama pa i pornografija. Posrijedi je univerzalno, svevremensko iskorištavanje ženskoga tijela. To potvrđuje i Helena kada tvrdi da je postala važan izvozni proizvod. Ona je gotovo nešto kao prihod, promatrana je poput objekta.

Hesiona kao arhetip Divlje žene

No nije samo Helena fatalna žena *Labuda*. Ona je svakako prva i najvažnija, skrivena u simbolici svih ostalih fatalnih žena toga romana. Međutim, bitno je spomenuti i Hesionu. Ona također utjelovljuje arhetip Divlje žene.

U *Labudu* Enej opisuje jedan važan događaj, odnosno, prepričava Heraklovo spašavanje prelijepa Hesione (simbolizira istovremeno Helenu), kćeri Laomedonta, kralja Troje. Hesiona je trebala biti žrtvovana čudovištu koje je izlazilo iz mora, a koje je poslao Posejdon, bog mora. Opet je žena ta koja treba podnijeti žrtvu. Dijeli sudbinu s Helenom, odnosno s ostalim ženama. Ona je tako primjer arhetipa Divlje žene – divlja učiteljica, divlja majka, divlja mentorica koja podržava unutarnji i vanjski život drugih, bez obzira na sve.

---

tinuitetu kulturno manje posredovanih, mikroskopskih narativnih partikularija (tijelo, smrt, bol, seksualna želja itd.).“ (Sabljčić, 2006: 119)

Riječ *divlja* ne rabi se ovdje u svojemu modernome pejorativnom smislu, u kojemu znači izvan kontrole, nego u izvornome smislu, u kojemu znači živjeti prirodnim životom, u kojemu *creatura*, stvorenje, posjeduje urođen integritet i zdrave granice. Te riječi, *divlja* i *žena*, navode žene da se sjete tko su i o čemu se kod njih radi. Stvaraju metaforu koja opisuje silu koja utemeljuje sve žene. Utjelovljuju silu bez koje žene ne mogu živjeti. (Estes, 2008: 21)

Kada Helena i Hesiona, odnosno žene, izgube taj prirodan osjećaj zbog kojega živimo, trsit će se svim sredstvima da dođu opet do njega. One ne žele biti podčinjene. Kada ponovno steknu taj osjećaj zadovoljstva, borit će se iz sve snage da ga i zadrže jer s njim cvate njihov kreativni život, njihova veza ponovno dobiva značenje, dubinu i zdravlje, njihovi ciklusi seksualnosti, kreativnosti, rada i igre ponovno se uspostavljaju, prestaju biti metom grabežljivosti drugih te stječu jednako pravo pred zakonima prirode na rast i razvoj. Tada njihov umor na kraju dana, na kraju života proizlazi iz zadovoljstva poslom i pothvata, a ne iz zatvorenosti u preuski način razmišljanja, posao ili vezu. Te žene znaju instinktivno kada nešto mora umrijeti, a kada živjeti, znaju kada otići, znaju kada ostati. Dakle, kada žene ponovno uspostave odnos s prirodom, nadarene su stalnom, unutarnjom gledateljicom, znalkinjom, vizionarkom, proročicom, nadahnjivačicom, intuitivnom osobom, činiteljicom, stvarateljicom, izumiteljicom i slušačicom. One ih vode, predlažu i izazivaju blistav život u unutarnjem i vanjskom svijetu. Kada su žene s Divljom ženom činjenica te veze žari kroz njih. Ta divlja učiteljica, divlja majka podržava njihov unutarnji i vanjski život. Ona se neće pokoravati ustaljenosti samo zato što misli da bi možda trebala (Pinkola Estés, 2008). Tako se i Hesiona ne zaljubljuje u Herakla, što bi se moglo očekivati, nego u Telamona. Kralj Lamomedont odbio je dati Heraklu obećanu nagradu, svoje čuvene konje. Nakon godinu dana Heraklo je skupio veliku vojsku heroja i krenuo osvetiti se kralju te osvaja Troju. Hesionu je za ženu dao kralju Telamonu i pušta na slobodu njezinoga brata Podarka kojega će Grci zvati Prijam, tj. „otkupljeni“. Prijam je Parisov otac, a majka mu je Hekaba. Navedeno će biti novi izvori zapleta i komplikacija svih vrsta, a opet im je uzrok žena.

Legendarni sloj romana

U romanu također postoji mnoštvo legendi koje se neizravno spominju, a vezane su uz odnose muškaraca i žena. Važne su zbog tumačenja odnosa među antičkim likovima u romanu pa ih je bitno posebno istaknuti te promatrati izdvojeno. Ti su odnosi kompleksni, puni intriga i životnih priča u kojima je žena najčešće ta koja je žrtvovana, a muškarac, njezina druga polovica, gloriciran i stavljan na pijedestal povijesti.

Paris i Afrodita

Hermes dolazi s tri boginje, Herom, Atenom i Afroditom kod Parisa tražiti njegov sud koja je od njih najljepša. Hera mu obećava vlast nad čitavom Azijom ako bude proglašena najljepšom, Atena vojničku slavu i pobjede, a Afrodita najljepšu smrtnicu na svijetu za ženu – prelijepu Helenu. Paris nije dugo dvojio i Afroditi je dao jabuku. Paris time postaje Afroditin miljenik, a Hera i Atena zamrziše Parisa, Troju i sve Trojance te odlučiše uništiti i grad i narod (Kun, 283-284: 1955).

U romanu se ne spominje Hesiona kao žena Telamonova, već kao ljubavnica, a žena mu je Peribeja, nasljedna kraljica iz Salamine čijega je oca Telamon prethodno ubio. Žena Peribeja rodila mu je sina Ajanta, a ljubavnica Hesiona sina Teukra. Hesiona je ostavila sina i napustila sve ostavivši Telamona koji je neutješno bio nesretan iako je imao dva sina i kraljevstvo. Na dvoru su smatrali da je Hesionu oteo njezin brat Prijam, kralj Troje. Hekaba, Parisova majka, izgovara i nagoviješta budućnost: Hesiona je prošlost, a Helena je sadašnjost. Odnosi ostaju isti, protagonisti su se promijenili, a uloga žene ostaje kakva je i bila.

Hekaba

Hekaba je uoči sinova rođenja usnula strašan san u kojem je vidjela požar koji prijati progutati Troju. Prorok objasni Prijamu da će Hekaba roditi sina koji će uzrokovati propast Troje pa je opet žena posredno uzrok problema. Međutim, Prijamov sin nije poginuo, kako je nagoviješteno, već ga je othranila medvjedica. U romanu se ta pojedinost ne spominje i priča jednostavno započinje Parisovim povratkom i njegovim prisjećanjem na djetinjstvo i planinsku pastiricu Enonu. Enej iznosi pripovijest i opisuje Parisovu želju za osvetom zbog Hesionine otmice te izgovara biblijsku izreku: „Oko za oko, zub za zub“. Tako se ispunjava Afroditino obećanje.

Paris i trostruka Božica

Helena u razmišljanju i shvaćanju vlastite uloge i odnosa prema Parisu podsjeća na *trostruku Božicu*, univerzalnu sjevremensku, sveprisutnu *Božicu* u Egiptu poznatu kao Izida: „Jedna žena kao Sestra – Majka – Supruga!“ (Stamać, 2004: 72) Izida je najslavnija egipatska božica. Prikazana je kako traži svoga brata i muža Ozirisa kojega je iz carstva mrtvih uskrisila svojim dahom ili kako doji svoga sina Hora. Vjerojatno je najprije bila božica ognjišta, simbol vjernosti i odanosti. Ali, prema jednoj legendi moć joj se proširila na cijeli svijet kad je prisvojila tajno ime vrhovnoga boga Ra. Svako je živo biće kaplja Izidine krvi. (...) U religijama s tajnama, na početku naše ere, ona utjelovljuje ženski princip, magični izvor plodnosti i preobrazbe. (Chevalier, 1987: 208)

Nije nimalo slučajno što se baš Izida spominje u Heleninu razmišljanju budući da je Helena svjesna ženine višestruke uloge u društvu. Počela je dublje i proživljenije shvaćati poruku trostruke Božice (Izide): „Moj gospodar, moj drug, moje remek-djelo. Ja sam ovdje, ja sam sada, ja sam potpuna. Ne bojim se ničega. (...)Vrijedilo je živjeti.“ (Stamać, 129) Helena je shvatila sveprisutnost žene i važnost njezine uloge.

Pokušavajući otkriti tajnu što muškarac želi vidjeti u ženi, predavala se ljubavnicima. Trojanci su ju počeli zvati „vesela Grkinja“ (142). Smatrajući da ju je napustio muškarac zbog kojega je sve ostavila, pokušala se objesiti, a za primirja napušta Troju i na morskoj hridini susreće Ahileja, Hektorova ubojicu, promišljajući ovako: „Tko sam ja da ga osuđujem? (...) Zašto sebi ne priuštiti malo razonode, u ovaj topli pramaljetni dan, dok traje tko zna koje primirje po redu?“ (147) Ona razmišlja kako su muškarci objekti koji su ženama samo nanosili zlo, a žene su te koje su bile žrtvovane.

Helena završava u opsjednutom gradu okružena bedemima, zidovima, neprijateljskom vojskom, isto kao današnja suvremena žena koja je okružena nevidljivim zidovima i okovima. Ona prolazi svoju emancipaciju. Helenino je tijelo završilo u veličanstvenom mramornom i srebrnom sarkofagu u hramu Dijane Efeške. Nakon dvanaest stoljeća vrijeme je ponovno napredovalo u neočekivanom smjeru. Pojavljuje se Marija, majka Isusa Nazarećanina koja odabire Efez za cilj svojega posljednjega putovanja. Tu je pred golemim kipom u hramu Marija plakala dugo i skrušeno.

Nadolazeća era odabrala je novu svetu kraljicu Mariju čije je ime povezano s *Mars*, *Mors* itd. od sanskrtskog korijena *Mr* što znači *ubiti*, i s *mare*, morem odakle *Mara*, *Mors*, *Marija* i vjerojatno *meer*, *mere*, *mer* – ukratko, mnoštvo riječi čije je značenje *smrt* ili *more* (Crowley, 1996: 170). Marija označava smrt staroga te početak novoga eona žene nakon što je umrla Helena.

Univerzalni problemi žena

Današnja slika i shvaćanja žena nastali su dugim radom kulture, a te slike i shvaćanja u megakulturi moderne bili su snažno naturalizirani, institucionalizirani i stereotipizirani (Oraić-Tolić, 2005). Vremena se mijenjaju, imena se mijenjaju, a uloga žena ostaje uvijek ista. Postoji krik na nepoznatom jeziku, on odjekuje hramom univerzuma, u njegovoj jednoj riječi je smrt i ekstaza i ženin počasn naslov kao svećenica, proročica, kraljica i božica čije ime znači majka i bludnica. Od žene se očekuje da bude čista, čedna, profinjena, estetski predivna i moralno uzvišena, eterična i bestjelesna, iako ju se ustvari želi kao razbludnu, besramnu i prostačku. Te činjenice o „nevinosti“

žene u očima su njezinoga muškarca, umjesto da ju učini svojom družicom, prijateljicom, nježnom polovicom, upravo kao što su Zemlja i Sunce.

Zaključak

Helena Trojanska, samoprogllašena božja kći, ljubavnica mitskih junaka, fatalna ljepotica zbog koje su padale države i pokretali se ratovi, glavna je junakinja analiziranoga romana. Porijeklo, status, kult, religija, politika, sve su to pečati na Heleninu putu kroz mladenaštvo, sve su to kočnice i zastranjenja na putu ostvarenja njezine jedine želje da pronađe pravu i iskrenu ljubav. Biti princeza, štovana u puku kao boginja, biti moćna i utjecajna, ikona pred kojom se klanjaju, određivati sudbinu tadašnjega svijeta, sve je to Helena spremna odbaciti, iako je sve te teške zadaće i više nego spremna i sposobna ponijeti na svojim od djetinjstva dobro izvježbanim mišićima. U njezinu životu nijedan sljedeći muškarac ne *zamjenjuje* prethodnoga jer je razočaranje nastupilo i daleko prije nego što se *sljedeći* pojavio (Šišović, 2004: www). Osim razočaranja, Helena Trojanska doživljava i poniženja. U okrutnu i primitivnu svijetu ona bez obzira na sve časti ostaje oruđe muškarca, čak i predmet trgovine, političkih pregovora, ucjena.

Kao što ističe Davor Šišović, svijet je antičkih mitova u romanu ocrtan vješto i uvjerljivo te čitanjem pred oči izlaze kamene građevine i hramovi, brodovi na vesla, stjenoviti pejzaži i podivljala mora, odjevni predmeti i posuđe kakvo znamo samo s preživjelih kipova. No ljudske sudbine smještene u taj apsolutno uvjerljivi svijet, pogotovo Helenina, prepoznatljive su nam i u drugim povijesnim razdobljima pa i u današnjici. Zato je lik Helene svezremenski, arhetipski izraz ženinih želja i žudnji, padova i razočaranja, volje i instinkta, ali nadasve krhkosti, ugroženosti i nemoći. Zbog toga je roman *Labud* temom, pristupom, stilom, jezikom, građenjem likova i fabule, pozornosti vrijedno književno djelo.

Literatura

- Anttonen, Veikko i dr., *Religije svijeta*, uredio Vid Jakša Opačić, preveli Vesna Bačić i Borna Rupnik, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009.
- *Biblija, Stari zavjet*, Svezak prvi, Petoknjižje i povijesne knjige, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2005.
- Cavendish, Richard i Trevor O. Ling, *Mitologija: ilustrirana enciklopedija*, prevela Gordana V. Popović, Mladinska knjiga, Zagreb, 1990.
- Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola – mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, drugo, prošireno izdanje, preveli Ana Buljan i dr., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987.

- Crowley, Aleister, *Zakon je za sve: opširni komentari na KNJIGU ZAKONA od AleisterCrowleya*, preveo Frater al-Achad, Tahuti, Zagreb, 1996.
- Fagan, Brian i dr., *Povijest: velika ilustrirana enciklopedija: od osvita civilizacije do suvremenog doba*, uredio Vid Jakša Opačić, preveli Ruder Jeny i Tomislav Šostar, Mozaik knjiga, Zagreb, 2009.
- King, Frensis, *Tajni rituali O. T. O. – a*, prevela Aleksandra Čabraja, Esotheria, Beograd, 1997.
- Kun, N. A., *Legende i mitovi stare Grčke*, prevela Ljiljana Šijaković, Dečja knjiga, Beograd, 1990.
- Novak, Iva, *Bogovi i heroji u grčkoj i rimskoj mitologiji*, Mozaik knjiga, Čakovec, 2008.
- Oraić Tolić, Dubravka, *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
- PinkolaEstés, Clarissa, *Žene koje trče s vukovima: mitovi i priče o arhetipu Divlje žene*, šesto izdanje, prevela Lara Hoelbling Matković, Algoritam, Zagreb, 2008.
- Sabljčić, Jakov, „Mit, književnost i povijest u *Kasandri* Christe Wolf“, *Književna smotra*, br. 3-4, god. XXXVIII, Zagreb, 2006, str. 115-122.
- Schwab, Gustav, *Najljepše priče klasične starine: dio drugi*, preveo Stjepan Hosu, Globus media, Zagreb, 2005.
- Schwanitz, Dietrich, *Opća kultura: sve što treba znati*, prevele: Ljiljana ŠućurPerišić, Dorta Jagić i Maja Šešok, Mozaik knjiga, Zagreb, 2008.
- Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti: kratki pregled*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Stamać, Lucija, *Labud*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.
- Šišović, Davor, „Lijepa, fatalna i duboko nesretna“, preuzeto s: http://www.ice.hr/davors/KZP_Stamac_Labud.htm (datum posljednjega posjeta 9. rujna 2011), objavljeno u *Glasu Istre*, 9. listopada 2004.

**NEW INTERPRETATION OF MYTH IN THE NOVEL
SWAN BY LUCIJA STAMAĆ**

This paper provides contemporary meaning of mythology in the novel *Swan* by Croatian writer Lucija Stamać. The symbolism of ancient heroes and characters is thoroughly explained as well as the relationship between women and society. Although the topic is from ancient Greece, the problems that are presented still exist because women still have to look for their meaning in links and relationships with the social environment, perhaps even more now as they are not 'tied' only to family and home. One thing is identical though, and that is the eternal struggle for equality and rights.

Key words: myths, mythology, pantheon, Gods, emancipation

Tina VARGA OSWALD (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

tvarga@ffos.hr

NOGOMET I HRVATSKA KRATKA PROZA

Odnos kratke prozne vrste i nogometa valja promatrati u istom kontekstu kao i odnos strukture književne vrste i njezine funkcije prema suvremenom potrošačkom društvu. Nekoliko je odabranih primjera u hrvatskoj književnosti koji obuhvaćaju temu nogometa: zbirka kratkih priča Gordana Nuhanovića *Liga za opstanak* (2001), roman Jurice Pavičića *Minuta 88* (2002), zbirka kratkih priča *Slobodni udarac* (2006.) nekolicine istaknutih autora (Julijana Matanović, Svjetlan Lacko Vidulić, Goran Tribuson, Borivoj Radaković, Jurica Pavičić, Boris Beck, Delimir Rešicki, Gordan Nuhanović, Simo Mraović, Boris Dežulović i Milana Vuković Runjić) i roman Borivoja Radakovića *Sjaj Epoque* (199., 2009). Određenje igre u navedenom korpusu ukazuje na njezinu ulogu unutar kulture i na najizraženije područje u kojem ona još egzistira u svojim prvotnim oblicima odnosno sportu. Usprkos stanovitoj razlici *drevne* i *moderne* igre u današnjem društvenom poretku može se izdvojiti jedina njezina zajednička osobina – distinkcija *realnog* i *irealnog*. Razmjena *visokog* i *niskog* u postmodernističkom postupku paradoksa jedini je način prezentiranja i interpretiranja aktualnih problema suvremene književnosti i njezinog konzumerizma.

Ključne riječi: *hrvatska kratka proza, nogomet, postmodernizam, visoko i nisko u književnosti.*

*Postoji jedna stvar koju – čak i da je
smatraju bitnom – pripadnici nijednog
studenskog pokreta ili urbane pobune ili
globalnog protesta ili bilo čega takvog,
nikada ne bi učinili.
A to je zauzeti nogometno igralište u nedjelju.*

Umberto Eco

Od posljednjih godina 20. stoljeća pa na ovamo unutar suvremene hrvatske književnosti zabilježen je trend „nogometne proze“ po uzoru na svjetsku književnost. Osim u lijepoj književnosti, tema se nogometa danas nalazi i u enciklopedijama, leksikonima, priručnicima, ona je često *bestseller* publicističkih izdanja, a ponekad i naslov znanstvenog i stručnog časopisa na području književnosti.

Već 1990. godine kada je objavljeno prvo izdanje romana *Sjaj epohe* Borivoja Radakovića jedno je poglavlje posvećeno BBB-ima. Iz istoga Radaković će tri godine kasnije napisati dramu odnosno satiru naslovljenu *Dobro došli u plavi pakao*. Gordan Nuhanović nedugo za tim 2001. godine objavljuje zbirku kratkih priča znakovito naslovljenu *Liga za opstanak* baš kao što će i Jurica Pavičić nasloviti svoj roman *Minuta 88* objavljen 2002. godine. Slijedi zbirka kratkih priča *Slobodni udarac: nogometne priče* nekolicine autora (Julijana Matanović, Svjetlan Lacko Vidulić, Goran Tribuson, Borivoj Radaković, Jurica Pavičić, Boris Beck, Delimir Rešicki, Gordan Nuhanović, Simo Mraović, Boris Dežulović i Milana Vuković Runjić) u kojoj je po prvi puta objedinjen i u potpunosti opravdan naslov.

Nije samo proza začinjena nogometnom temom. Odabir pjesnika Dobriše Cesarića, Vjekoslava Majera, Krešimira Bagića, Bore Pavlovića i Zvonimira Baloga govori u prilog zadanoj temi o kojoj progovara Pavao Pavličić na *Danima hvarskog kazališta*.¹ Nogometu se pridružuje i Ana Prolić kada je riječ o igri i igranju u dramskim djelima Radovana Ivšića.² Tema je zabilježena i u časopisu *Fantom slobode*,³ kao i u časopisu *Kolo*.⁴ O nogometu je riječ i u virtualnom časopisu za književnost *Knjigomat* iz pera Rade Jarka.⁵

Takvo zanimanje samo dijelom proizlazi iz nekoliko stranih naslova beletristike, od kojih su *Nogometna groznica* (1992) Nicka Hornbyja prevedena 2001. godine i *Tvornica nogometa* (1996) Johna Kinga prevedena 2003. godine najreprezentativniji, a pored kojih se nalaze i brojni *Nogometni leksikoni*, *Nogometne legende*, *Povijesti nogometa*, pa čak i *Psihologije nogometa*, kao i filozofije semiotičara naslovljene *Umberto Eco i nogomet*. Shodno tomu, u hrvatskoj književnosti nailazimo i na roman Mladena Hercega *Isus na no-*

---

¹ Pavao Pavličić, *Nogomet i moderna hrvatska lirika*, u *Dani hvarskog kazališta* 31, *Igra i svečanost u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti/ Književni krug, Zagreb/ Split, 2005., str. 352.-373.

² Ana Prolić, *Igra i igranje u dramskim djelima Radovana Ivšića*, u *Dani hvarskog kazališta* 31, *Igra i svečanost u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti/ Književni krug, Zagreb/ Split, 2005., str. 374.-383.

³ *Fantom slobode*: književni časopis, Durieux, Zagreb, 1/2003.

⁴ *Kolo*: časopis Matice hrvatske, 2, Zagreb, ljeto, 2003.

⁵ <http://www.knjigomat.com/detail.asp?iNews=349&iType=2>

gometnoj utakmici u kojemu se smisao života pokušava odrediti duhovnim putovima.

Najnovija hrvatska izdanja svjetske književnosti „nogometne proze“ uz novelu austrijskog književnika Petera Handkea *Strah golmana pred jedanaesterce* (1942) objelodanjenu tek 2007. godine, su i dva romana mađarskih književnika, Lászla Darvasija *Tajna svjetska reprezentacije* objelodanjenog 2005. i Pétera Esterházyja *Njemačka u šesnaesteru* objelodanjenog 2006. godine.

Književno okruženje koje ukazuje na kulturni fenomen nogometa u istaknutih hrvatskih pisca predstavlja sredstvo praćenja svjetskog trenda postovjedenog s nacionalnim odnosno praćenja suptilnosti i pretjeranosti ljudskog djelovanja u ime kulture. Pod utjecajem zapadnjačkog društva i njegovih velikih društvenih i emocionalnih ulaganja u štovanje sporta i igre kao načina ljudskog života i davanja smisla iskustvu razvija se kulturni fenomen nogometa koji podrazumijeva i određeno ritualno okruženje: stadion kao *sve-to mjesto*, navijači odjeveni u neobičnu odjeću ukrašeni bojama i rekvizitima, navijačke pjesme, ritualni običaji pred, za vrijeme i poslije utakmice, nasilje na utakmicama, medijsko prenošenje i reproduciranje istoga.

Razvoj nogometne igre usporedo s kulturom, a ne unutar kulture, otkriva položaj čovjeka u njoj, ali i uopće, jer se ona tek u kasnijoj fazi društvenog razvoja, mimo one iskonske, dječje ili životinjske, ostvaruje kao izraz ljudskog života i postojanja; ona se, kako u društvenom, tako i u književnom ustroju, predstavlja kao sredstvo prezentiranja aktualnih problema suvremenog potrošačkog društva. Isprepletanje ovog i onog oblika i uloge igre, koja je slobodna, položaj čovjeka uopće nalazi svoj prvotni, najviši i najsvetiji izraz. Pri tome ipak valja napomenuti kako se obilježje *najsvetiji* najmanje odnosi na kult drevne zajednice koja se također igra kao što se igra dijete ili životinja. Svetost se prije svega odnosi na *ozbiljnost* i *uzvišenost* usprkos svoj razigranosti – na *razuzdanost* i *ushićenje*.⁶

Širenjem razvoja kulturnog fenomena nogometa putem različitih varijacija kratke prozne vrste, koja pokreće želju za trenutnim zadovoljstvom, izjednačava se razlika između onih koji još posjeduju nevinost i onih kojima nedostaje znanja. Jedina zajednička osobina koja se pri tome nameće, *drevne* i *moderne* igre – sporta – koja se zadržala u vrtoglavim varijantama kapitalizma, ali i nacionalizma, jest distinkcija realnog i irealnog, ozbiljnog i nezbiljnog, odnosno *visokog* i *niskog*. Problematiziranje kategorije *visokog* i *niskog* prema književnom teoretičaru Milivoju Solaru u postmodernizmu može jedino upućivati, ali i ne mora, na krizu cjelokupne institucije književnosti kojoj

⁶ Vidi. Johan Huizinga, *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*, s njemačkog preveli Ante Stamač i Truda Stamač, Naprijed, Zagreb, 1992., str. 9.

se još ne nadzire kraja niti pomirbenog rješenja: „ili preteže trivijalnost, ili se ekskluzivnost trivijalizira, ili se traži neka kombinacija obojega, ili se *iza* trivijalnosti skriva zapravo ekskluzivnost, ili pak obrnuto.“⁷ Bilo kako bilo, uzajamna ovisnost tih dviju vrsta književnosti nikada nije bila potrebitija nego upravo sada: „jer je zahtjev za lakoćom čitanja podjednako tako opravdan kao i zahtjev da se moramo pribitati kako bismo razumjeli ono i samo ono, što se književnošću može iskazati.“⁸ U tom pogledu, nogomet služi ujedno kao metafora i motiv za proučavanje zbilje u ovdje istaknutih hrvatskih pisaca koji svojim (ne)skladom teme i žanra upozoravaju na ulogu tradicije u suvremenom potrošačkom društvu. Svjetovne pojedinosti svakodnevnog života koje se odnose i na nogomet do unazad nekoliko godina u književnosti nisu predstavljale temu za pisanje, analiziranje i interpretiranje zbilje. Teoretizirajući o nogometu unutar područja semiotike u svojoj kulturnoj kritici, kao semiotičar, pisac i književni teoretičar, Umberto Eco „(...) kanibalizira i karnevalizira kulturu – koristi svoje sustave reprezentacije u skladu sa vlastitim arbitrarnim pravilima – kako bi ju naveo da igra igru koja se shvaća poprilično ozbiljno, i ponekad ima teške posljedice.“⁹

Prijelaz nogometne igre iz karnevalskog spektakla u vulgarni oblik kulturnog izražavanja, a pokoji put i zdravog ohrabriranja oslobođenja nakupljenih osjećaja pomoću cirkuske atmosfere zabilježen je u razvidnoj analizi i interpretaciji obuhvaćenog korpusa. Valja izdvojiti nekoliko paralelnih uloga koje pokazuju kako se ono što se najviše ponavlja, i što je svim kratkim pričama/romanu zajedničko, ono što tvori značenjsku cjelinu, svodi upravo na nekoliko elemenata: čovjekov uspjeh, njegova pripadnost plemenu u kojem živi i postoji, kao i njegov svjetonazor uopće.

Nakon *Ovaca od gipsa* (1997) i *Nedjeljnog prijatelja* (1999), Jurica Pavičić izdaje i treći roman *Minuta 88* (2002) u kojemu nastavlja svoju započetu poetiku: opisivanje suvremene društvene zbilje na domaćem terenu. Novost je ovoga romana što se u njemu, osim za Pavičića već karakterističnoga političarsko-veteransko-novinarskog okruženja sa sjedištem u Splitu, pojavljuje još jedna profesionalna sredina: nogometni klub. Kriminal koji se u romanu *Minuti 88* prikazuje namještanjem nogometnih rezultata, korumpiranjem policajaca, navijačkim huliganizmom, ubojstvima i tučnjavom ne ukazuje na roman toga tipa. Zagonetka koja je ključna za odgonetanje u kriminalističkim romanima ovdje ipak izostaje. S obzirom da ovaj roman obilježava izrazita

---

⁷ Milivoj Solar, *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 20.

⁸ Milivoj Solar, *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 21.

⁹ Peter Pericles Trifonas, *Umberto Eco i nogomet*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002., str. 18.

dinamika, neprestana akcija, a glavni lik nije superjunak koji rješava zločin već pronalazi nekakav kompromis međuljudske pravde, može ga se žanrovski približe odrediti i trilerom. Roman je podijeljen u tri dijela, od kojih se svaki sastoji od tri odnosno četiri podnaslova, i strukturiran je u dvije fabularne linije: prva prati zbivanja vezana za navijače Želeta i Frika i druga koja je vezana uz vratara Prgina.

Već se na samome početku romana navijači Žele i Frik svoju odanost prema nogometu povezuju s kriminalom. Krađa raketa potrebnih za utakmicu samo je jedan u nizu loših događaja koji će pokrenuti radnju romana. U isto vrijeme, kriminal ne miruje ni na strani igrača. Vratar Prgin uhvaćen u zamku karijere nogometaša, na licu mjesta prometne nesreće dobiva ponudu policajca na koju pristaje: zataškavanje ubojstva u zamjenu za gol. Rasplet se događa u sobi policajca kojemu brat boluje od teške bolesti. Nedostatak novca ispostavlja se povodom izvjesnog dogovora u kojeg su još upleteni vlasnik kluba i vlasnik kladionice.

Pavičićev roman tako ukazuje na moralnu kategoriju nogometa koji istodobno dobiva glavnu ulogu pokretača, ali i rješenja svih životnih problema koje prate te glavne likove u ozračju divljeg kapitalizma i zajednice koju čini obitelj. Kriminalci su kažnjeni, vratar se ispostavlja nedužnim u izmišljenom ubojstvu, a ljubav navijača prema nogometu prerasta u nostalgiju:

Negdje duboko, ispod betonske ploče zdravog razuma, Žele bi tu i tamo osjetio isto ono staro ludilo, neki put i na najmanju pobudu: kad bi vidio klupsku naljepnicu na šoferšajbi, čuo huk navijača na kakvom satelitskom kanalu ili bi u briačkoj radnji vidio uramljene postave Kluba iz pedesetih i sedamdesetih. Shvaćao je tada da bi i poslije svega uvijek mogao biti onaj stari, da bi se mogao užgati na svaki gol, korner ili oštru rezanu dijagonalu.¹⁰

Izvor te prešućene mentalne veze između sporta, ljudskosti i društva, Umberto Eco u svojoj knjizi eseja *Kako putovati s lososom i drugi korisni savjeti* naziva „dubokim područjem kolektivnog senzibiliteta.“¹¹ Ukidanje te veze, značilo bi ukidanje svake pozitivne i negativne konotacije koju vežemo za nj; on bi postao ono što zapravo jest: samo igra, a ne način života – još bolje život jer:

Ili ti se zgadi i odustaneš, ili zaključiš da ti je nogomet važniji, pa dalje briješ, žestiš se, praviš se da sva ta šporkica ne postoji,

¹⁰ Jurica Pavičić, *Minuta 88*, V.B.Z., Zagreb, 2002., str. 157.

¹¹ Umberto Eco, *Sports Chatter*, u *Travels in Hyper Reality*, s talijanskog preveo William Weaver, Harcourt Brace&Company, New York i London, 1986., str. 160.; radni prijevod Tina Varga Oswald.

*ne želiš čut za nju, okreneš glavu. Nema ti sredine. Nema ti tu popravljajnja svijeta.*¹²

Ritual navijanja prečesto prerasta u nasilje koje se čini obveznim za ispoljavanje ljubavi, odanosti i strasti nekom nogometnom klubu ili reprezentaciji:

*Grad je u tom času već gorio. Policajci su u Frankopanskoj i Solinskoj napravili koridor, potiskivali gomilu i izdvajali alkoholizirane, ali je šteta već bila napravljena. Po cijelom Poljudu i Varošu gorjeli su kontejneri za smeće. Ekipe iz Rudnice uništila je dva zglobna gradska autobusa. Vatrogasci su šmrkovima rastjerivali rulju po trgovinama, uokolo su ležale krhotine stakla provaljenih trafika i razbijenih izloga.*¹³

Slično nalazimo i u romanu Borivoja Radakovića *Sjaj epohe: roman, dvostruki putopis* objavljenom 1990. godine koji uvodi po prvi puta u povijest hrvatske književnosti temu nogometa s naglaskom na poglavlje naslovljeno *Dobro došli u plavi pakao*. Istodobnim razvojem posve različite tematike, urbane i sockomunističke, ukazuje se na problematiziranje društvene i političke situacije predratnog vremena. Bježeći pred vojskom JNA, od komunizam i birokratizma osamdesetih godina prošloga stoljeća, glavni lik Boro uzima predah u novinarskoj redakciji i odlazi u London. Suprotstavljajući dvije kulture, englesku i hrvatsku – filmsku, književnu i glazbenu scenu – Radaković daje snažnu kritiku tadašnjeg društvenog vremena. Radakovićev izbor nekoliko književnih žanrova – od putopisa, autobiografije, *bildungsromana*, eseja, erotskog romana pa sve do poezije – uz provokativne erotske fotografije Igora Kelčeca uvodi roman u red urbane proze suvremene hrvatske književnosti. Navijački sleng koji možda ponajbolje ocrtava toliko željenu slobodu pojedinca u poglavlju *Dobro došli u plavi pakao* glavnoga junaka novinara odvodi u žrvanj tučnjave. Tragični završetak rezultat je nasilja na ulicama grada koje sve više postaje svakodnevicom:

*Da si nas videl, ono, u pičku materinu, teturamo, svaki parkirani auto je naš. Udaraj, velim, sve to treba razjebat, u pičku materinu.*¹⁴

Potreba navijača odnosno društva da uživa u zabavi prepunoj opasnosti opravdava se njihovom strašću i pripadnošću određenoj gradskoj četvrti, gradu, županiji ili državi – naciji:

---

¹² Jurica Pavičić, *Minuta* 88, V.B.Z., Zagreb, 2002., str. 132.

¹³ Jurica Pavičić, *Minuta* 88, V.B.Z., Zagreb, 2002., str. 95.

¹⁴ Borivoj Radaković, *Sjaj epohe: roman, dvostruki putopis*, V. B. Z., Zagreb, 2009., str. 170.

*Čuj, gle, pazi, kurac, ja ti ono, kuš, živim za Dinamo i drugo niš ne jebem. Jebiga, ono: ko je Zagrepčanin, Hrvat, kurac, taj navija za Dinamo, nema tu zajebancije, jebo ti pas mater.*¹⁵

Drugim riječima:

*Mi smo nacionalisti, pička mu strinina, kaj nas boli kurac za nogomet. Ako hoćeš samo nogomet, odi doma pa gledaj televiziju.*¹⁶

Događaji vezani uz nogomet, posebice ovi istaknuti, u slučajevima kada strast za sportom izmiče kontroli i prelazi u nasilje, mogu se obilježiti istim onim osobinama koje pripadaju ratu – izvjesnom stanju koje isključuje svako moralno opravdanje u svrhu sukobljavanja s protivnikom odnosno *gostom*. Tu analogiju Umberto Eco u svojoj knjizi eseja *Kako putovati s lososom i drugi korisni savjeti* opravdava sljedećim: „U određenom bih se smislu mogao složiti s futuristima kada kažu da je rat jedina higijena svijeta, uz malu ispravku: to bi bilo istina da ratove vode samo dobrovoljci. Na nesreću, rat uključuje i neodlučne te je stoga moralno inferioran u odnosu na sportove.“¹⁷

Zbirka kratkih priča *Slobodni udarac: nogometne priče* objavljena 2006. godine okuplja jedanaest autora koji progovaraju izravno ili neizravno o temi nogometa: dvije su ženske spisateljice, osim njih neki su pisci izravni navijači ili članovi klubova, dok su neki drugi potpuno naive. Svaki od njih pokušava odrediti značenje nogometa, kako za pojedinca, tako i za cjelokupno društvo. Analogija rata i nogometa produžuje se u kratkoj priči *Bijeli anđeli* Sime Mraovića u odnosu na ljubav:

*Rat je sranje, rat je smrt, ali je nogomet život. Radost zbog postignutog gola je čista sreća, malo je čiste sreće na ovom svijetu. Ovo što ću ti sada reći rekao bi svaki muškarac, samo da smije, a ja ću ti reći zato što znam da si divna osoba koja to neće krivo shvatiti: ja te volim najviše na svijetu, ali ti me nikad nećeš usrećiti kao Rapaić kad ga je uvalio Dinamu sa trideset metara.*¹⁸

Ono što Eco podrazumijeva pod nogometom, ne uključuje samo sport, već i neku vrstu *semiotičkog gerilskog ratovanja*. Riječ je o sustavu igre koji podrazumijeva borbu za teritorijem, odnosno pobjedu jačega nad slabijim.

¹⁵ Isto, str. 169.

¹⁶ Isto., str. 172.

¹⁷ Umberto Eco, *The World Cup and its Poms*, u *Travels in Hyper Reality*, s talijanskog preveo William Weaver, Harcourt Brace&Company, New York i London, 1986., str. 169.; radni prijevod Tina Varga Oswald.

¹⁸ Simo Mraović, „Bijeli anđeli“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006., str. 188.

Nije stvar samo u igri, nego u cijelom ritualu. Inače bi se utakmica mogla gledati i na televiziji.

(...)

Utakmica nije samo igra loptom, nogomet je mnogo više. Nogomet je i mogućnost da ponekad u životu pobijedi slabiji, da pobijedi pravda, nogomet je stvarna mogućnost čuda, to je i sve ostalo, tribina kao slobodni teritorij, jedino mjesto na svijetu gdje možeš svakome reći sve što hoćeš, razumiješ? I to je dio igre.¹⁹

Velika društvena i ideološka ulaganja zapadnjačkog društva u štovanje nogometa doprinijela su promjeni moralnih, intelektualnih i ekonomskih vrijednosti u društvu. Propadanje jedne obitelji usporedo s političkim mijenama posljednjih tridesetak godina prati uspjehe i padove Hajduka u transformaciji nogometa od igre do biznisa. Riječ je o kratkoj priči Jurice Pavičića *Opća povijest nogometa (u sedam slika)*:

Cipat balun, to je bilo za jebivjetre, neozbiljan posal. Inženjer, to je bija neko ko je prvi ispod bogova.²⁰

Isto će se potvrditi i u kratkoj priči *Moj brat Puškaš* Gorana Tribusonova:

...znanost i umjetnost odvođe (nas) u mračan, memljiv zaborav, a nogomet k slavi, bogatstvu i radostima svijeta.²¹

Naime, vođen idolom Puškaša, Tribusonov će brat poginuti na granici Jugoslavije i Mađarske u vrijeme njihovih zaoštrenih odnosa, za nekakav drugi identitet koji potvrđuje pojavu neobičnih oblika odanosti, ekstremnog ponašanja, zaludenosti i potrebe za pripadnošću. Navijači su često odjeveni u dresove svojih zvijezda, obojani bojama svoga kluba ili svoje zemlje, s listićem u rukama čekaju ishod utakmice kojeg si često ne mogu priuštiti, a ponekad su čak upleteni i u dugove pa ako svoj život ne izlažu riziku zbog toga onda to čine u divljačkim sukobima nakon pjevanja svojih himni. Procjeniti takve zaludenosti koja često dolazi prekasno ili uopće ne dolazi doprinosi i spoznaja o prevari:

...moj brat Puškaš tvrdio je kako je nogomet prava kapitalistička disciplina, raj za poduzetne biznismene i spretne trgovce, te kako

---

¹⁹ Boris Dežulović, „Bijela točka“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006., str. 203.

²⁰ Jurica Pavičić, „Opća povijest nogometa (u sedam slika)“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006., str. 100.

²¹ Goran Tribuson, „Moj brat Puškaš“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006., str. 58.-59.

*nogomet ne treba igrati nego mlatiti pare u mutnim vodama koje ga, kao kakav pravokutni zeleni otok, sa svih strana okružuju.*²²

Opsesija nogometom nastavlja se i u zbirci kratkih priča *Liga za opstanak* Gordana Nuhanovića koja je objavljena 2001. godine. Zbirka se sastoji od nekoliko zasebnih priča mahom autobiografskog karaktera s naglaskom na malu urbanu sredinu grada Vinkovaca. Nuhanovićeve priče nemaju zajedničku temu; ono što ih povezuje zapravo je opsesija glavnih junaka – u rasponu od joge, engleskog travnjaka, izbacivanja punkera iz kafića, iskopavanja mrtvih, predizborne kampanje, čevapčića pa sve do nogometa – koja ukazuje na apsurdnu svakodnevicu na granici groteske. S naglaskom na temu nogometa samo je jedna priča koja plijeni pozornost: *Uloga HNK Cibalijske u razvoju dedinog gihta*. Riječ je o porazu Cibalijske u gostima koji je prouzročio u strastvenom navijaču djedi razvoj gihta:

*Bila magla ili vjetar, snijeg ili žega, opća opasnost ili obiteljski rođendan, dedu ništa nije priječilo da se pozicionira u gornjem dijelu tribine.*²³

U vlastitom sustavu znakova kojeg podrazumijevaju njegovi navijači, nogomet se može interpretirati ili kao *sport* ili kao odgojno-obrazovna organizacija koja uči navijača vlastitom svjetonazoru:

Isprva, dakako, cijelu stvar nitko nije uzimao ozbiljno, ali kako se uspješni niz nastavljao, iz kola u kolo, narodu je valjda iz guzice došlo u glavu. Navrli su navijači, s njima transparenti pa zatim klupska himna s vrlo borbenim zvukom koji je vukao na Clash u ranoj fazi. Onaj s najbržim refleksom otvorio je dućan s klupskim šalovima, majicama i privjescima, tik do ulaza za službene osobe.

*Daltoni su kupili četiri dresa boje modre galice.*²⁴

Razmatranje nogometa kao sustava znakova Umberto Eco izvodi iz područja semiotike na sljedeći način: „Semiotika se bavi svime što se može smatrati znakom. Znak je sve što se može smatrati da na karakterističan način zamjenjuje nešto drugo. To *nešto drugo* ne mora nužno postojati ili se zaista negdje nalaziti, u trenutku u kojem ga znak označava. Stoga je semiotika u načelu disciplina koja proučava sve ono pomoću čega se može lagati. Ako se pomoću nečega ne može lagati, pomoću toga se također ne može ni govoriti

²² Goran Tribuson, „Moj brat Puškaš“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006., str. 63.

²³ Gordan Nuhanović, „Uloga HNK Cibalijske u razvoju dedinog gihta“, u *Liga za opstanak – priče*, Pop&Pop, Zagreb, 2001., str. 117.

²⁴ Isto, str. 111.

istina; zapravo pomoću toga se uopće ne može *govoriti*.²⁵ Nadalje, on nogomet shvaća kao neurozu kulture, kao manifestaciju nečega u ljudskoj psihi što se iskrivilo, i za što nema razumnog objašnjenja ni učinkovitog lijeka. Banalni primjer tomu je kratka priča *Udarac u psihu* Julijane Matanović iz zbirke *Slobodni udarac*. Riječ je o djevojčici koja voli igrati nogomet i njezinim stereotipno krivim nogama. Nakon dvadesetak godina spoznaja o iskrivljenoj slici zrcala mijenja u djevojčici/ ženi dotadašnju predodžbu svijeta.

*A nogomet? Njega i traume koje mi je ostavio u naslijeđe pretvorila sam u priču za novine pretvorila sam u priču za novine, za one u kojima sam obavljala poslove ispravljачice tuđih pravopisnih pogrešaka. Udarac u psihu urednik je bez moga znanja, oponašajući navijački poklik, promijenio u Ajde Šeki, naprijed Šeki!. Bio je uvjeren da će tim naslovom priča nepoznate autorice privući veći broj čitatelja.*²⁶

Za isto poslužiti će i Eco primjer koji se daje u izboru odabranih eseja *Kako putovati s lososom* pod naslovom *Kako ne govoriti o nogometu*:

- „- Jeste li vidjeli Viallija?
- Nisam, bit će da je došao baš kad nisam bio tu.
- Ali večeras gledate tekmu?
- Ne, moram se pozabaviti s knjigom Zeta iz Metafizike, znate već, onaj iz Stagire.
- Dobro, gledajte pa ćete mi reći. Po meni, Van Basten bi mogao postati Maradona 90-ih, što vi mislite? Ali ja bih u svakom slučaju držao na oku Hagija.“²⁷

Ako se usvoji Ecovo razmatranje nogometa, oblik komunikacije o kojem je riječ ili se nailazi na razumijevanje ili na potpuno nerazumijevanje. Drugim riječima, Eco će reći: „Ne volim vatrenog navijača jer ima jednu čudnovatu karakteristiku: ne razumije kako to da ti nisi, i uporno s tobom razgovara kao da jesi.“²⁸

Slično je u kratkoj priči *Bijeli anđeli* Sime Mraovića kada izvjesni mlađić procjenjuje znanje jedne djevojke:

Njoj je Dinamo ono za svjetlo na biciklu, Hajduk je pripadnik pravovojne formacije, Zagreb, Barcelona i Liverpool su samo imena

---

²⁵ Umberto Eco, *A Theory of Semiotics*, Indiana University Press, Bloomington, 1976., str. 7.

²⁶ Julijana Matanović, „Udarac u psihu“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zatrešić, 2006., str. 31.

²⁷ Umberto Eco, „Kako ne govoriti o nogometu“, u *Kako putovati s lososom i drugi korisni savjeti*, prevela Ita Kovač, Izvori, Zagreb, 1999., str. 122.

²⁸ Isto, str. 121.

gradova, a Partizan i Crvena zvezda su relikti prošlosti. Ne zna, recimo, tko je Boban, iako često objeđuje tjesteninu u njegovom restoranu.

Za Prosinečkog misli da je vrsta votke, za Ćiru da je vlak na ugljen, za Cicu da je dojka, za Niku da je patika. Shodno tome, Butina nije plećka, Pletikosa je frizer, braća Kovač – rođaci, Tudor – engleski plemić, Modrić – kolumnistica Jutarnjeg lista, Dudu – igračka, Srna – divlja životinja, Šimunić – akademski kipar, Šimić – pokojni pjesnik, Babić – crno vino, Dado – prvi dio od čokolade, a Olić – pojma nema. Nikad čula.²⁹

Rezultat toga nesporazuma u nogometnom sustavu znakova označava se dokolicom odnosno ispraznim razgovorom. On se kao takav koristi i prenosi u svim sferama društvenog života: u politici kada je riječ o javnim nastupima; u književnosti kada je riječ o trivijalnim književnim vrstama, postupcima, temama; u ekonomiji kada je riječ o prodaji i potrošnji određenog artikla; i dr. Razgovor o nogometu omogućava govorniku, u ovom slučaju književniku, da o toj temi govori poput stručnjaka bez prihvaćanja ikakve *zbijske* odgovornosti za svoju priču, odnosno „da zauzme stavove, izražava mišljenja i predlaže rješenja“ bez straha s obzirom da se nalazi „izvan područja svoje moći.“³⁰

Čavrljanje o sportu tako predstavlja „najlakši nadomjestak za političku debatu“, najlakši nadomjestak za književnu debatu kada je riječ o raspravama vezanim za postmodernizam. Književni teoretičar i povjesničar Milivoj Solar u svojoj knjizi *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti* u okvirima suvremene teorije književnosti književnost shvaća kao određenu instituciju koja predstavlja određeni sporazum između pisca i čitatelja; „ona predstavlja da pisci pišu tako da ih čitatelji razumiju upravo i jedino zato što unaprijed prihvaćaju upravo tu i takvu vrstu komunikacije.“³¹ Uz pretpostavku da se kriza cjelokupne institucije književnosti s obzirom na njezinu lakoću i težinu pisanja rješava čitateljevim izborom, baš kao i u romanu Itala Calvina *Ako jedne zimske noći neki putnik* gdje pisci zamjenjuju svoje uloge i gdje im se rukopisi slučajno pomiješaju, a potom suprotno od

²⁹ Simo Mraović, „Bijeli anđeli“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006., str. 170–171.

³⁰ Umberto Eco, „The World Cup and its Poms“, u *Travels in Hyper Reality*, s talijanskog preveo William Weaver, Harcourt Brace&Company, New York i London, 1986., str. 170.; radni prijevod Tina Varga Oswald

³¹ Milivoj Solar, *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 15.

očekivanog vrednuju, Solar zaključuje: „umjesto završetka moguće su samo permutacije.“³²

Isprazni razgovori o nogometu koji se dijelom prenose u književni tekst odnosno kratku priču (*Liga za opstanak* Gordana Nuhanovića; *Slobodni udarac: nogometne priče*) ili nekakvu drugu trivijalnu vrstu poput kriminalističkog romana ili trilera (*Minuta 88* Jurice Pavičića) ili erotskih fotografija Zorana Kelčeca (*Sjaj epohe* Borivoja Radakovića) samo su jedan od načina komunikacije pisca i čitatelja u suvremenom potrošačkom društvu.

Kratke prozne vrste koje se pojavljuju unutar „nogometne proze“ suvremene hrvatske književnosti podrazumijevaju varijaciju samog termina u odnosu na njegovu funkciju. Općenito, pod kratkim proznim vrstama podrazumijeva se niz srodnih, poput pripovijetke, kratke priče ili novele (u najširem smislu) koje posjeduju neko književno iskustvo, okvirnu konvenciju i namjeru književne komunikacije, koja vrijedi u svim povijesnim razdobljima, počevši od renesanse pa sve do danas, a spomenuta terminološka raznovrsnost samo potvrđuje moguću varijaciju.

Za određenje pripadnosti književnoj vrsti koja se ne može promatrati izvan konteksta europskog odnosno svjetskog književnog kruga potrebne su paradigme koje se neminovno nameću u njihovoj analizi i interpretaciji. Takvu paradigmatiku (hipotetičku)³³ funkciju posjeduju Boccacciov *Dekameron*, i to ne samo kada je riječ o talijanskoj književnosti, nego i o ostalim europskim književnostima, npr. hrvatskoj književnosti. Stoga se novela kao takva, ne može promatrati kao ahistorijski pojam, ona nije fikcija, nego se na temelju iskustva, tradicije i određenih analitičkih saznanja mogu izvesti njezina jednoznačna određenja. Pri tomu valja razlikovati dva ishodišta razvoja novele, prvi koji govori u prilog novele kao kratke prozne vrste koja po osobinama odgovara teoriji romana, i drugi, koji polazi od novele kao zasebne uže određene književne vrste koja se razlikuje od romana. Iz oba ishodišta proizlazi pretpostavka da je jedan način pripovijedanja o sudbini pojedinca, u društvenom životu u svim njegovim smjerovima rezimiranja koji se mogu pokazati kao postupci određene književne konvencije, neophodan za razmatranje diferencijacije i periodizacije novele, pa se onda kao takva – jedinstvena – novela i može postaviti u opoziciju prema ostalim književnim vrstama. Suvremeni odnos između kratke prozne vrste i ostalih književnih vrsta valja promatrati u istom kontekstu kao i odnos strukture književne vrste i njezine funkcije u sustavu književne komunikacije. Pri tome se može izvesti sljedeća analogija:

---

³² Milivoj Solar, *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995., str. 18.

³³ Prema Milivoju Solaru, „Teorija novela“, u *Ideja i priča*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

odnos kratke prozne vrste i nogometa može se promatrati u istom kontekstu kao i odnos strukture književne vrste i njezine funkcije prema suvremenom potrošačkom društvu.

Paradoks trivijalizacije žanra kratke priče u odnosu na roman ili trivijalizacije teme nogometa u odnosu na zbilju, s jedne strane proizlazi iz oslanjanja na znakove svakodnevice, dok s druge strane, stav se o nižoj vrijednosti trivijalne kulture/ književnosti čitatelju/ publici nameće iz svojevrsnog individualnog odnosa prema drugim vrijednostima svakodnevnog života. Stoga ni ne čudi što je stalna opreka sinkronije i dijakronije prisutna i u razmatranju povijesti i teorije novele/ kratke priče. Kratka priča kao takva u odnosu na povijest u razdoblju postmodernizma počinje utjecati na roman, a ne obrnuto, jer se i romani strukturno gledajući počinju raspadati na kraća prozna ostvarenja. Odmičući od romana kratka se priča/ novela približava drugim književnim vrstama poput eseja, lirske pjesme, jednostavnih oblika i drugih vrsta vidljivih iz interpretiranog korpusa, ali porast diferencijacije same književnosti ne znači i porast rasta kvalitete njezine proizvodnje. Ipak u teoriji se književnosti, barem zasad, prema Solaru u razdoblje postmodernizma „ne mijenja okvirna shema sustava književnih vrsta na području književnosti europskog kulturnog kruga od renesanse do danas.“³⁴

S obzirom da je riječ o potrošnji, odnosno o čitatelju, moda je ta koja se izdiže nad ukusom³⁵ isto onako kako se sinkronija izdiže nad dijakronijom. Bez sustava vrijednosti u odnosi na prije i u odnosu na poslije nemoguće je razmatrati pojavu ispraznih razgovora/ priča o nogometu koji opet ne moraju značiti loš ukus suvremenog trenutka povijesti, ali svakako označavaju modu suvremenog potrošačkog društva. Koliko je kultura podložna utjecaju mode, odnosno koliko ovi pisci ukazuju na krizu institucije književnosti, vrijeme će pokazati ili je već pokazalo.

Literatura

- Dežulović, Boris, „Bijela točka“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006.
- Eco, Umberto, „Chatter“, u *Travels in Hyper Reality*, s talijanskog preveo William Weaver, Harcourt Brace&Company, New York i London, 1986.
- Eco, Umberto, *A Theory of Semiotics*, Indiana University Press, Bloomington, 1976.
- Eco, Umberto, „Kako ne govoriti o nogometu“, u *Kako putovati s lososom i drugi korisni savjeti*, prevela Ita Kovač, Izvori, Zagreb, 1999.

³⁴ Milivoj Solar, *Ideja i priča*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., str. 385.

³⁵ Vidi. Milivoj Solar, *Ukus i novi mediji*, u *Retorika postmoderne: ogledi i predavanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

- Eco, Umberto, „The World Cup and its Poms“, u *Travels in Hyper Reality*, s talijanskog preveo William Weaver, Harcourt Brace&Company, New York i London, 1986.
- Huizinga, Johan, *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*, s njemačkog preveli Ante Stamač i Truda Stamač, Naprijed, Zagreb, 1992.
- Matanović, Julijana, „Udarac u psihu“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006.
- Mraović, Simo, „Bijeli anđeli“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006.
- Pavičić, Jurica *Minuta 88*, V.B.Z., Zagreb, 2002.
- Nuhanović, Gordan, „Uloga HNK Cibaliije u razvoju dedinog gihta“, u *Liga za opstanak – priče*, Pop&Pop, Zagreb, 2001.
- Pavičić, Jurica, „Opća povijest nogometa (u sedam slika)“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006.
- Pavličić, Pavao, „Nogomet i moderna hrvatska lirika“, u *Dani hvarskog kazališta 31, Igra i svečanost u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti/ Književni krug, Zagreb/ Split, 2005.
- Prolić, Ana, „Igra i igranje u dramskim djelima Radovana Ivšića“, u *Dani hvarskog kazališta 31, Igra i svečanost u hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti/ Književni krug, Zagreb/ Split, 2005.
- Radaković, Borivoj, *Sjaj epohe: roman, dvostruki putopis*, V. B. Z., Zagreb, 2009.
- Solar, Milivoj, *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- Solar, Milivoj, *Ideja i priča*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- Solar, Milivoj, „Ukus i novi mediji“, u *Retorika postmoderne: ogledi i predavanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Tribuson, Goran, „Moj brat Puškaš“, u *Slobodni udarac: nogometne priče*, Fraktura, Zaprešić, 2006.
- Trifonas, Peter Pericles, *Umberto Eco i nogomet*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
- <http://www.knjigomat.com/detail.asp?iNews=349&iType=2>

Tina VARGA OSWALD

FOOTBALL AND CROATIAN SHORT PROSE

Relationship between short prose and football should be considered in the same context as the correlation between the structure of a literary genre and its function to the modern consumer society. There are few selected examples in the Croatian literature covering the topic of football: a collection of short stories *The Survival League* by Gordan Nuhanović (2001), a novel *88 Minutes* by Jurica Pavičić (2002), a collection of short stories *Free Kick* (2006) by several prominent authors (Julijana Matanović, Svjetlan Lacko Vidulić, Goran Tribuson, Borivoj Radaković, Jurica Pavičić, Boris Beck, Delimir Rešicki, Gordan Nuhanović, Simo Mraović, Boris Dežulović and Milana Vuković Runjić) and a novel by Borivoje Radaković, *Splendor of the Epoch* (1990, 2009). The definition of the game in the above corpus suggests its role within the culture and the most prominent field where it still exists in its original forms or sport. Despite a certain difference between the *ancient* and the *modern* game, in today's social order, only one common characteristic can be singled out – the distinction between *the real* and *the unreal*. The exchange of *high* and *low*, in the postmodern paradox procedure, is the only way of presenting and interpreting the current problems of contemporary literature and its consumerism.

Key words: *Croatian short prose, football, postmodernism, high and low in literature*

Nenad IVIĆ (Zagreb)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
nivic@ffzg.hr

IŠČAŠENA ČUDOVIŠTA ILI TEORIJSKO UHO

Izviđački izlet u egolaliju ili egologiju, članak nudi analizu invencije ja (ego) u tri teksta: fragmentu dnevnika Victora Hugoa Choses vues 1870–1885 (Stvari viđene 1870–1885), Liedu Gustava Mahlera *Rewelge* (Budnica), autobiografskoj kronici Carlosa Fuentesa *Diana o la cazadora solitaria* (Diana ili samotna lovkinja). Analiza je usredotočena na koncept Diane (budnice) i istražuje spektralna obilježja egoloških tekstova u njihovom odnosu prema slikama opisanim ili proizvedenim tekstom te glazbi, kao pratnji teksta ili opisanoj u tekstu.

Ključne riječi: *invencija, spektralnost, pisanje, glazba, dnevnik, autobiografija, ego, labirint, čudovište, Victor Hugo, Gustav Mahler, Carlos Fuentes*

Beau ciel, vrai ciel, regarde-moi qui change!

Paul Valéry, *Le Cimetière marin*

„Dugo sam svoje pero smatrao mačem; sad sam upoznao našu nemoć. Nije važno: pravim i praviti ću knjige; treba ih; to ipak služi nečemu. Kultura ne spašava ništa i nikoga; ne opravdava. Ali ona je čovjekov proizvod, on se u njoj projicira, prepoznaje; jedino mu to kritičko ogledalo nudi njegovu sliku“ (Sartre 1964: 211). Pero, perjanica, viteštvo, kultura mača i mač kulture: „politika invencije [...] je uvijek *istodobno* politika kulture i politika ratovanja“ (Derrida 1998: 21–22).

„Volim i pišem u cilju prolazne pobjede nad ogromnom i moćnom zalihom onoga što jest tamo i ne očituje se... Znam da je trijumf kratkotrajan. Zauzvrat, ostavlja mi moju vlastitu zalihu nepobjedivom, da učinim nešto – u ovom času – što ne sliči ostatku naših života. Mašta i riječ mi naznačuju da, kako bi mašta izrekla i riječ izmaštala, roman ne treba biti čitan onako kako je napisan. Taj je uvjet posebno riskantan u autobiografskoj kronici. Pisac mora

gomilati varijacije na izabranu temu, umnažati izbore čitatelja i varati stil stilom samim, kroz stalne preinake žanra i distance.

To postaje vrhunski zahtjev kad je protagonist filmska glumica. Diana Soren.“ (Fuentes 2006: 12)

Na početku teksta učiniti nešto što ne sliči ostatku naših života: opet na početku sredine koja je istodobno pri kraju teksta: „Pogledam je, zamislim se, i kažem si da treba nešto učiniti što ne sliči ostatku našeg života“ (Fuentes 2006: 177). Ostatak našeg života, *resto de nuestra vida*, u ostatku naših života, *resto de nuestras vidas*: „to je uvijek previše, taj *ostatak* [*reste*] koji ostaje da se učini“ (Derrida u Peeters 2010: 543).

„Ja“ koje voli i piše – ovo *i, y griega*, između *amo* i *escribo*, disjunktivna konjunkcija, istovremeno spaja i razdvaja, onemogućuje poistovjećenje pisanja s ljubavlju ili jednostavno zbrajanje pisanja i ljubavi, ispisuje se autobiografskom kronikom koja ponavlja istu disjunktivnu konjunkciju. Formula žanra ponavlja vlastiti nastanak: autobiografija i kronika, ja i alografija, opet „ja“ i naš život. „Problem para je prestanak samoinvencije“ (Fuentes 2006: 61). *Dejar de inventarse*: prestanak i odustajanje od izmišljanja, domišljanja, iznalaženja samih sebe, sebe i sparenog drugog, drugog u sebi i sebe u drugom, u stranici, u knjizi. Problem invencije *y, i*.

„Ja“ i drugi ili druga, *Diana o la cazadora solitaria*, samotna hajka i spoj, „ja“ u drugom ili drugoj: ratio, logos i mit, točka i labirint (*cf.* Nancy 2010: 43), što ne sliči ostacima naših života, a ipak jest ostatak našeg života, previše što preostaje da se učini. Invencija rata (pobjeda, trijumf) i rat invencije ili invencija (varanje stila stilom samim) u odustajanju od invencije: istim pokretom, istom ratničkom gestom, „ja“ se upisuje u „prostrano polje svojih mogućnosti i neznanja“ (Fuentes 2006: 27). „Ja“ se upisuje ispisujući i ispisuje upisujući se u svoju zalihu, u našu rezervu, u izrijek mašte i maštu riječi, luta stranom naše vlastitosti, stranicom, knjigom. Pisanje je, kanda, uvijek ostatak života, pored i između ostataka života, gdje „ja“ postaje *naš* život (ili *naš* život „ja“): ispis upisa kao upis ispisa.

U autobiografskoj kronici „ja“ postaje *naš* život ili barem autobiografska kronika obećava da će to učiniti, ali to nije jamstvo ničega stoga što život ne jamči ni za ovo „ja“ niti za ovo *naš*: još je Stendhal naučio pišući da „se život ne može misliti u jedinstvu jednog predikata koji pojednostavljuje njegove akcidente“ (Rabaté 2010: 46). „Osjećaj forme se odmah gubi i, u skladu s time, orijentacija“ (Fuentes 2006: 182): svaka uputa je *impasse*, labirint prije labirinta, uho prije labirinta, labirint u uhu.

„Ovdje je najvažnija igra sa identitetom teme. Upotrebljavaju se različiti postupci u svrhu obogaćivanja melodijskog gradiva, ne bi li ga učinili

ako ne stranim a ono barem skrenuli s njegova puta. Manipulira se harmonijskom strukturom da se stvore devijacije ili začudni učinci, izvorniku se pridaju posebne i jedinstvene ritmičke karakteristike, ali neposredna referencija uvijek ostaje povezana s identitetom, s temeljnom strukturom, s formalnom distribucijom. Cijela se igra temelji na identitetu i identifikaciji jedinstvenog muzičkog bića koje je najprije izdvojeno kao danost» (Boulez 2005: 245). Devijacija, *deviatio*, skretanje s puta danosti jedinstvenog bića, stramputica strategije slušanja, čitanja i pisanja: u pisanju teme i o temi, identiteta i o identitetu, identifikacije i o identifikaciji, zapisano čitanje pisanje slušanje postaje referencija teme, identitet identiteta i identifikacija identifikacije.

* * *

„Sve je danas, u idejama i u stvarima, kako u društvu tako u pojedincu, u stanju sumraka. Kakva je priroda tog sumraka, što će uslijediti za njim?“, kaže Hugo u uvodu zbirke *Chants du crépuscule* (Hugo 1964: 811). Elisabeth Roudinesco u Hugoovom pitanju nalazi polazište *Dijaloga* sa Jacquesom Derridom. Ispred ili prije *De quoi demain... Dialogue*, imaginarni Derrida. Kod Hugoa, u jeziku, francuski *crépuscule*, koji se prevodi na hrvatski sa sumrak, dvostruko je dvosmislen. Rječnici ga različito opisuju: *Littré* drži da je *crépuscule* svjetlost koja preostaje nakon zalaska sunca i, pretjerivanjem, svjetlost prije zore, a Robert značenje slabe svjetlosti koja slijedi odmah iza zalaska sunca smatra zastarjelim, a značenje svjetlosti koja prethodi dicanju sunca uobičajenim. (*Littré, Petit Robert, s.v. crépuscule*). Etimološki, *crépuscule* dolazi od lat. *crepusculum*, sumrak i povezan je s lat. *creper*, taman, neizvjestan, nejasan. Čak i u rječnicima, *crépuscule* je slaba svjetlost, svjetlucanje, nejasno i neizvjesno, „jedno ‘nema dana [noći]’ koje se miješa sa ‘već je dan [noć]’, čija je pojava istovremena s trenutkom kad se još nije pojavio“ (Blanchot 1949: 318).

„Ništa nije tako očaravajuće, ujutro, kao budnica u Parizu. Zora je. Čuje se najprije, sasvim blizu sebe, bubnjanje bubnjeva i potom trubljenje trublji, osobita melodija, krilata i ratnička. Pa sve utihne. Za dvadeset sekundi, bubanj ponovno udara, potom trublja, svatko ponavlja svoju frazu, ali udaljenije. I to zašuti. Čas kasnije, još dalje, isti pjev bubnja i trublje, već neodređen ali još uvijek jasan. Zatim, nakon stanke, bubnjanje i trubljenje ponovo počinju, jako daleko. Pa još jedan početak, na krajnjem rubu obzora, ali nerazaznatljiv i poput jeke. Dani se i čuje se povik: ‘Na oružje!’ Sunce se diže i Pariz se budi.“ (Hugo 1972: 99)

S druge strane, na drugoj strani:

*Die Morgens zwischen drei 'n und vieren
Da müssen wir Soldaten marschieren
Das Gäßlein auf und ab:
Trallali, trallalei, trallalera,
Mein Schätzel sieht herab.*

Gustav Mahler, *Rewelge* (Mahler 1905: 22-35)

Mahler je komponirao *Rewelge* (*Reveille, Diane*, budnicu) na riječi iz poznate zbirke *Des Knaben Wunderhorn* u ljeto 1899. godine. Vojna glazba bijaše „najveća radost cijela [njegova] djetinjstva, *mein Entzücken die ganze Kindheit hindurch* (Mahler u Killian 1984: 71). Nije možda slučajno da, govoreći o vojnoj glazbi, Mahler upotrebljava sličnu riječ kao i Nietzsche kad traži od glazbe ushite dobrog hodanja, dobrog stupanja, dobrog plesa, *die Entzückungen welche in gutem Gehn, Schreiten, Tanzen liegen* (Nietzsche 1980: 418).

„*Omne existens exigit possibilitatem suam*, sve ono što postoji zahtijeva vlastitu mogućnost, zahtijeva da postane mogućim. Zahtjev je odnos između onog što jest – ili što je bilo – i njegove mogućnosti; ona ne prethodi stvarnosti, već je slijedi“ (Agamben 2000: 43). Djetinji ushit marševima i vojnom glazbom ne čini mogućnost simfonija i marševa. Mahler je bio svjestan da „je ta sreća izgubljena i da samo u toj izgubljenosti postaje sreća kakva nikada nije bila“ (Adorno 1986: 287). Simfonije, *Lieder* i raščarani marševi prethode vojnoj glazbi i djetinjem osluškivanju, prethode mogućnosti djetinjeg začaravanja. Prošlost i podrijetlo slijede kao teatralizacija, rastu, parazitiraju kao halucinacija mogućnosti na tragovima sadašnjosti i djela.

Izvanredno stanje opasuje temu (ako se trenutačna konfiguracija buđenja u opsjednutom Parizu 21.10.1870. godine, onakva kakva je zapisana u Hugoovom dnevniku *Choses vues 1870-1885*, može tako nazvati); tema uspostavlja figuru vlastite strukture. Struktura nije nezavisna od onog što figurira ili artikulira.

Početak prije početka: „Ništa nije tako očaravajuće“, *Rien de plus charmant*, nevina, beznačajna uvodna tvrdnja ushita, radosti slušanja vojne glazbe. Ali *rien*, fr. „ništa“ dolazi od latinskog *res*, „stvar“; ujedinjuje, etimološkom figurom, ništa i stvar, ono što istodobno jest stvar i nije stvar, *rien* i *res*. To što istodobno jest stvar i nije stvar je očaravajuće, dražesno, fr. *charmant*. Pridjev *charmant* je povezan s glagolom *charmer*, očarati, te sa imenicom *charme*, čari; dolazi od lat. *carmen*, što znači stih, pjesmu ali i, među ostalim, proročanstvo, magičnu formulu, vrstu inkantacije (*Lewis i Short*, s.v. *carmen*). Tvrdoglavo, opet, povijest sažeta u etimološkoj figuri ujedinjuje svakodnevnu privlačnost predmeta i očaravanje, začaravanje onim što nije predmet (svakod-

nevica Hugoova dnevnika napučena je nadnaravnim prisutnostima). Ponavljanjem figure (ponavljanje je često bitan dio inkantacije), banalna formula početka najavljuje začaravanje, očaranost nečim što je dražesno ili očaravajuće, što istodobno jest i nije stvar. Oklijevanje između nečega i ničega, figura *rien* i *res*, uvodi strukturu onoga što slijedi koja tu figuru određuje. Figura ničega ili ništa figure: „ono što je ništa je ono što opstoji s ove ili one strane opstanka, biti ili subjekta. To je ono što ostvaruje ili postvaruje egzistenciju tamo gdje se ona odvaja od svoje vlastite pozicije...“ (Nancy 2002¹: 159): ostatak života. Upisano u početak ispisa fragmenta kao uvertira, kao preludij značenju, začaravanje postaje, naknadno, ono previše, smisao njegovih mogućnosti.

Naslov obećava previše, ono što ne može ispuniti. *Choses vues, Viđeno, Stvari viđene*, govore ovdje ono što Hugo nije mogao vidjeti, što se ne može vidjeti već samo čuti, slušati, poslušati, saslušati, što jest i nije *chose*, stvar. Od blizine do krajnjeg ruba obzora, od melodije do jeke, od prepoznatljivosti do neprepoznatljivosti, od ničega do nečega, od zvuka do svjetlosti, uvijek isto i drugo, drugo u istom, ponavljanje, neprepoznavanje prepoznatljivog i prepoznavanje nerazaznatljivog. „Slušanje podrazumijeva gotovo bezuvjetno ‘gostoprimstvo’, došašće drugog u *ja*; ‘kod-mene’ postaje ‘kod-sebe’ drugog“ (Mallet 2002: 50): zvuk, značenja ugošćena u svjetlu, gubi se, nerazaznatljiv, rasplinje se, nestaje u došašću svjetlosti, deartikulira se pisanjem koje artikulira i zvuk i svjetlost. Tema (u svim smislovima, glazbena, diskurzivna), artikulirana pisanjem kao budnica, deartikulira se vlastitim ispisom, diskurzom glazbe u glazbi diskurza svjetla. Raspored i ustrojavanje ili *agencement* tekstualne, antropomorfne mašine postaje varijacija deartikulirajuće artikulacije, niz „momenata uvijek potpuno različitih i stalno istih predodžbi“ (Adorno 1986: 233) što ispisuju odsutnost sadržaja –ispisano ništa, *rien* u ispisanoj stvari, u *res* - nemogućnošću njegova neposredna dohvata sadržavajućim.

Nemogućnost dohvata artikulira dohvaćanje kao deartikuliranje identifikacije: „*ja*“, učinak odgode (*cf.* Derrida 1972²: 40), napada izvornik, izdvojenost, identitet i identifikaciju teme „*ja*“: zvuk pogleda, tekst zvuka u zvuku teksta, strategija samostvaranja teksta.

Poslije početka, fragment ponovo počinje, bezlično: „sasvim blizu sebe“, *tout près de soi* na francuskom. *On entend d’abord*, čuje se najprije: kao da je, prepoznavanjem melodije i njezinim uminućem u sunčevom sjaju, ispisivanjem slušanja i ispisivanjem početka gledanja, tekst već prisilio to *soi*, to „sebe“ (u izrazitoj višesmislenosti tog „sebe“: kao autora, pisanje, kao tekst, kao dnevnik) da bude „*ja*“. Kao da ga je saslušao, kao kad vas je policajac zaustavio i identificirao, kao kad je sugovornik tražio da se identificirate. Gostoprimstvo ima svoje lozinke; identifikacija je uvijek identifikacija neke prethodne identifikacije u ime sljedeće, *regressio ad infinitum*. Ispisivanjem

odjeka melodije vlastitog jezika odjecima melodije budnice, to *soi*, to „sebe“ se identificira i biva identificirano s Parizom (Pariz je isto tako ispisan u dnevniku, otvoren, rastvoren, izlistan ispisom Pariza). Identifikacija s Parizom utvrđuje *état civil* tog „sebe“, potvrđuje „sebe“ kao „ja“. „Ja“ slijedi buđenje Pariza, kao njegova mogućnost, kao odgovor na prisilu, kao junak obespravljenih, pobunjenih, ugnjetenih, kao *chez-soi*, kod sebe, dom, udomljavanje drugih, brojnijih od sebe sama: Victor Hugo, jednako tako ispisan u dnevniku, jednako tako tekst i njegov potpisnik, Victor Hugo kao ostvarenje i postvarenje egzistencije „ja“ u ostatku života. „Ja“ arhivira i izlistava Victora Hugoa, jednako kao što je arhivirano i izlistano njime. Figura ničega, ispisan ništa, to očaravajuće *rien de plus charmant*, sve i gotovo ništa, istodobno je figura začaranosti i začaranost figure, „točna mjera onog što nije ništa, što ne popušta ništavilu, zastrašujućem ništenju koje nosi smrt“ (Rabaté 2010: 71).

*Des Morgens stehen da die Gebeine
In Reih' und Glied, sie steh'n wie Leichensteine
Die Trommel steht voran,
Daß sie ihn sehen kann,
Trallali, trallalei, trallalera.*

Gustav Mahler, *Rewelge* (Mahler 1905: 34-35)

Nakon bitke koja je posijala smrt, bubanj, koji je u bitku i smrt vojnike odveo, izjutra ponovo poziva poginule: stoje kosturi, poredani poput nadgrobnih spomenika, ispred njih bubanj. *Rewelge* je ovdje budnica smrti, poziv mrtvima, da ih vide živi. Poput magične formule ili inkantacije, poput *charme* u *rien de plus charmant*, marš ponavljanjem začarava: istim kretanjem, istim je pokretom dozivao, dozvao smrt budnicom i budio život, vodio u bitku.

Poziv nije poziv nekog višeg autoriteta, posljednji sud. Marš dovodi iz bitke, poziva iz smrti kosture da ih ona, *Schätzel*, draga, vidi; *Schätzel*, koja je vidjela žive, vidi mrtve, kosture i nadgrobnih spomenike, vidi život smrti, smrtoživot. Kosturi su bili *wir*, „mi“, vojnici; „mi“ ponavljanjem postaje „oni“, kosturi i spomenici. *Tempo di marcia* ili *Marschierend. In einem fort*, upućuje Mahler: ponavljanjem, istim ratničkim pokretom, marš artikulira, potvrđuje i deartikulira, suspendira, niječe smrt: „sakuplja [mrtve] u povorci oslobođenih, koja posred neslobode nužno djeluje kao povorka utvara“ (Adorno 2003: 337-338). U očima drage marš je istodobno pobjednički i posmrtni, *Siegesmarsch* i *Trauermarsch*, istodobno stvar, viđeno (bubnjar i kosturi, poput nadgrobnih spomenika) i ne-stvar, čuveno, slušano (glazba, zvuk bubnja koji ih je pozvao u bitku i dozvao iz smrti). Zvuk dolazi, mrtvi bubnjar vodi utvare, stoji ispred, da ga ona može vidjeti *daß sie ihn sehen kann*: njemački *sie* znači istodobno „ona“ ili „oni“, pisano pak velikim slovom (koje se u izvedbi ne čuje; da se može čuti, mora biti zapisano) *Sie* znači „vi“: „da ih vi možete vidjeti“: draga

je jedinstvena, „ona“, stoga što je draga ali i u svoj jedinstvenosti, zbog ljubavi, zamjenjiva, stoga što je „vi“.

Draga, *Schätzel* može vidjeti nevidljivo i nestvarno kao što je vidjela vidljivo i stvarno, stoga što sluša, stoga što je začarana, ushićena, stvorena slušanjem. Stoga što vidi ono što ne može čuti i čuje ono što ne može vidjeti, *Schätzel* je teorijsko uho. *Schätzel* je dvosmislena: istodobno ona, draga ali i vi, slušatelj: njezino viđenje je mogućnost vašeg (mog) slušanja, mogućnost koja slijedi za slušanjem; ona je inscenacija, teatralizacija gostoprimstva, došašća drugog u „ja“. Neizrečeno „ja“, izvedbom prisutno u svojoj odsutnosti, jedinstveno i zamjenjivo, ugošćeno što ugošćuje, mogućnost je koja, kao marš, kao *Rewelge*, kao budnica, kao ponavljanje i događaj, slijedi stvarnost tog *wir*, tog „mi“ (čitatelji, pjevači, dirigenti, instrumentalisti, slušatelji...mi, ja) vazda osuđenog na smrt.

Ispis odjeka, budnice, buđenja Pariza je drugi u kojem se „ja“ ogledava, razgledava i sagedava; ogledavanje, sagedavanje i razgledavanje treba ispis (dnevnik, *Lied*) kao posrednika, ispravu i potvrdu. Iako se, slušanjem, predstavlja kao uzrok, „ja“ je istodobno učinak odjekivanja; iako se, gledanjem, predstavlja kao uzrok, „ja“ je učinak pogleda; pogled i „jeka prethod[e] porijeklu kojeg kanda odjekuj[u]“ (Derrida 1972: 391). „Ja“ se uspostavlja zrcaljenjem jeka u „ja“ i odjekivanjem „ja“ u zrcalu, u *između* i u *međuvremenu*, *inter* i *interim*, gdje se jedino može pojaviti: mogućnost onoga *iz-* koje izlazi, pretječe, destabilizira pravo svake *is-prave*, pisanje svakog *is-pisa*, konačnost upisa, svakog smrtnog lista spremljenog u neku arhivu.

Smrtoživot u marševima i vojnoj glazbi postaje mogućnost Hugoove budnice Pariza. Parižani, borci Komune, koji će, kako to Hugo marljivo zapisuje u *Choses vues*, biti izloženi ugnjetavanju, mučenju, progonima i smrti od strane protivnika Komune na vlasti, koji će biti progutani ništavilom, bivaju pozvani „u semantičk[u] praznin[u] koja znači, ali razmak i artikulaciju“ (Derrida 1972: 274), dozvani dnevnikom u *između*. Dnevnik je njihova budnica, opisana u dnevniku; istim ih pokretom budi i osuđuje, oživljava i usmrćuje, potvrđuje njihovu smrtnu osudu i ukida je. „Smisao tog *između* je mogućnost sintakse i on uređuje igru smisla“ (Derrida 1972: 274): probuđeni Parižani su poput spomenika, poput utvara. U pisanju je ostvarenje istodobno rastvarenje, *rien* i *res*: ništa radi u stvari, odupire se ništenju, otvara.

*Je m'abandonne à ce brillant espace,
Sur les maisons des morts mon ombre passe
Qui m'apprivoise à son frêle mouvoir.*

Paul Valéry, *Le Cimetière marin*

Identitet je uvijek premješten, iščašen, upućen izvan sama sebe upravo ispisom, tekstom, jezikom (cf. Derrida 1972: 394-395): kriva isprava, neuvjerljiv odgovor stranca na poziv, na policijski upit, greška pri arhiviranju. Bujanj poziva mrtve i oni stoje, poput spomenika, ispisani, izvedeni (u svim značenjima istodobno), vidljivi oku koje sluša: *Je est un autre*, „Ja je (netko) drugi“, (Char 2004: 728); postajući „ja“, „ja“ istodobno uvijek postaje „on“ ili „ona“ ili „oni“, čak i u *Choses vues*, čak i u *Rewelge*, koji, iako o represiji, osobnosti i prisnosti govore, na prvi pogled nemaju ništa zajedničkog s gostoprimstvom, policijom, saslušavanjem, ispravama i odnosom prema strancima.

„Ja“ postaje ono što jest samo mogućnošću vlastitog ponavljanja (cf. Derrida 1972: 392). *Roulement, recommence, répétant, reprennent, repris, batterie, sonnerie* na francuskom izvorniku Hugoova fragmenta: posredujući riječima posredovanje, jeku i zrcala, ponavljanje ispisuje slušanje i sluša ispis, umnožava zrcala i odjeke. „Ja“ postaje, sasvim blizu ali i u daljini, jednako kao i buđenje Pariza, na rubu obzora, u prepoznavanju nerazaznatljivog i u neprepoznavanju razaznatljivog, tematiziranjem teme u temi i od nje, identifikacijom identiteta u identitetu i od identiteta: „izgleda, u stvari, da tema *po sebi* ne postoji, da postoji samo u funkciji stanovitog razvoja“ (Boulez 2005: 242). „Ja“ je povrat i kašnjenje: između čitanja i pisanja, između gledanja i slušanja, istodobno izvana i unutar teksta (jeke, zrcala, lista), pretpostavljeno i određeno, učlanjeno i raščlanjeno, neuvjerljivo stoga što je simulakrum originala (prevara stila stilom) i uvjerljivo stoga što je original simulakruma (ispis, list, dnevnik, partitura, autobiografska kronika), ponovljeno i neponovljivo, istodobno objektivno i pripisano, ali i nepripisivo i... personalizirano, subjektivno.

„Ja“ i „on“ u navodnicima: „dva para hvataljki pričvršćuju neku draperiju, veo, zavjesu. Koja nije spuštena, već malo odškrinuta“ (Derrida 1990: 44). *Urszene*: ujutro, još u polusnu, netko ili nitko, prvim pokretom nakon ustajanja, malo podiže zavjesu, veo, draperiju; promatra zoru, sluša melodiju i jeku. Dani se; u zoni sumraka nejasnih obrisa, produženo oklijevanje između svjetla i zvuka. Sunce se diže; nadolaskom svjetlosti zvuk iščezava, nepredmetan i nestvaran, otvara se pogledu, postaje predmet i stvar. Pariz se budi. Netko piše, stojeći, buđenje grada, probuđeno *ja* Pariza, zamjenjivo i jedinstveno „ja“ Victora Hugoa i boraca Komune. Victor Hugo i borci Komune: „to što se odmah, od prve zore govora ili izviranja događaja, nadaje iterabilnost i povratak u apsolutnu jedinstvenost, u apsolutnu pojedinačnost, to čini da došašće onog koji dolazi – ili došašće inauguralnog događaja – može biti prihvaćeno samo kao povratak, kao vraćanje, vraćanje utvara“ (Derrida 2001: 98). *Choses vues*, stvari videne, dolaze u zoru, u času neodlučivosti, kad se dan još jednom vraća, kad se sunce počinje dizati prema velikom danu naroda: utvare koju on, Victor Hugo, može vidjeti i koja jedino može vidjeti njega.

*O fantôme muet, ô notre ombre, ô notre hôte,
Spectre toujours masqué qui nous suit côte à côte,
Et qu'on nomme demain.*

Victor Hugo, *Napoléon II*, II, u *Les chants du Crépuscule*
(Hugo 1964: 838)

Noć ne prestaje minuti, zora ne prestaje svitati, dan se ne prestaje dizati, a utvare, *spectres*, *fantômes*, *revenants*, ne prestaju se vraćati: *Marschierend. In einem fort...*

„Postani ono što jesi; ali nema ništa što bi imalo postati. Mi nismo ništa od onog što jezik označuje. U najboljem slučaju *in-formis*; glad; *meta-morphosis*; pitanje; *curiositas*; smjelost; napetost; skočiti; otići; proizaći“ (Quignard 2002: 154).

U ispisu, slušanje poziva na oružje razoružava oružje tog poziva; invencija politike, polisa, istodobno snaži i obesnažuje politiku invencije. „Ja“ dolazi da odmah ode kao „on“; „on“ dolazi, da odmah ode, krene, otputi se kao „ja“. „Ja, nezatni Don Juan, četrdesetogodišnjak iz meksičke noći, težio sam toj moći metamorfoze i pokreta, ali sam nadasve za tim žudio kao pisac“ (Fuentes 2006: 22): „ja“ je učinak literature (slova, pismena, pismenosti, književnosti, pisanja, čitanja) koji se obesnažuje, iscrpljuje, briše vlastitim ostvarenjem literature učinka „ja“ (slova, pismena, pismenosti, književnosti, pisanja, čitanja).

„To postaje vrhunski zahtjev kad je protagonist [autobiografske kronike] filmska glumica. Diana Soren.“ (Fuentes 2006: 12)

* * *

„Što čini jako velikog pisca u stvari identiteta? Upravo to da nikad ne možemo pretendirati da smo otkrili konačni identitet njegovih likova“ (Nancy 2010: 38-39). Tek ispis, korpus, *corpus*, tijelo (*cf.* Deleuze i Guattari 1980: 109), čak i kad se radi o njemu samom: tijelo i korpus, tijelo korpusa u korpusu tijela, izraz labirinta u labirintu sadržaja.

- „- Pitam vas to zbog onog što ste rekli o Voltaireu -, reče Abrenuncio.
- Ta je proza savršena.
- I nadasve otrovna - dometne Delaura. - Šteta što joj je autor Francuz.
- To kažete zato jer ste Španjolac - primijeti Abrenuncio.
- Sada, poslije toliko krvnih miješanja, ja više i ne znam odakle sam - reče Delaura. - I tko sam -.

- Nitko to ne zna u ovim kraljevstvima - prisnaži Abrenuncio. –I mislim da će proteći stoljeća prije nego se to sazna.“ (García Márquez 2009: 131, prijevod Telećan, 113).

Od Garcije Márqueza, halucinacija: negdje, tu i usred su uvijek u nekoj sredini, možda sredini uha, u srednjem uhu, u teorijskom uhu, tajna, neznanje, spoj, podjela i razlika: izrijek mašte i mašta riječi.

„Sjećam se i pišem da ponovo steknem trenutak u kojem će ona uvijek biti takva kakva je bila one noći sa mnom“ (Fuentes 2006: 12). Čim se objavi, čim se pripiše, identitet se umnogostručuje. Identitet u pisanju: njezin (ona istovjetna samoj sebi, takva kakva je bila) i moj („ja“ koje se sjeća i piše istovjetno sjećanom i ispisanom „sa mnom“). Identitet pisanjem: sjećanje i pisanje istovjetno, jednako ispisanom (ispisana takva = kakva je bila one noći sa mnom). Identitet trenutka: trenutak sjećanja i pisanja istovjetan ispisanom trenutku. Njezin se identitet priklapa i preklapa, neodvojiv od mojega; oboje su jednako neizvjesni, kao da znakovi jednakosti, priklopljeni, preklopljeni ili postavljeni jedan preko drugog, križaju istovjetnost i križanjem je ponovno grade.

Ponovno stjecanje identiteta nije osigurano pisanjem trenutka; pisanje trenutka nije zajamčeno sjećanjem identiteta. Strategija povrata istovjetnosti, lukavština, ratna varka u ratu invencija, destabilizira se sama sobom, destabilizira istim (ona, ja) u istom (meni, njoj): „istost koju identitet stavlja u igru je istost koja se ne vraća istom stoga što ‘taj isti’ nije već dan i nikad neće biti definitivno dan“ (Nancy 2010: 38). Identitet se, doslovce, pri-pisuje, pisanjem objavljuje *pri*: ni ja ni ona, i ja i ona, između mene i nje koji istodobno nismo ona i ja stoga što smo ispisan list istovjetnosti i istosti ponuđen čitanju.

„Diana je bila takva: iznenađenje za sve neusporedivom nježnošću svoje kože, ali nadasve iznenađenje za sebe samu, koža iznenađena vlastitim užitkom, ustrašena žuđenošću, sjajna, namirisana. Nije se voljela, nije zasluživala sebe samu, nije se osjećala ugodno u vlastitoj koži. Zašto?“ (Fuentes 2006: 13). „Ja“ koje se sjeća i piše iznenađeno je ispisivanjem trenutka jer se pisanje i sjećanje ne može vratiti ni istom „ja“ niti istom trenutku; uznemiruje istost „sa mnom“, a ona, ono što bi trebalo biti isto, iznenađena je i uplašena samom sobom, svojom ne-isti-nom koja je istodobno i moja ne-isti-na. „Moje ljubavnice, ljubljene, doticane, žuđene, samo katkad posjedovane, pripadahu, konačno, toj magni nepoznatog i neizrečenog; sve su se vraćale u ogromno polje mojih mogućnosti, mojeg neznanja“ (Fuentes 2006: 26-27): iznenađenje pisanja, stjecanje trenutka iznenađuje ispisanim trenutkom neznanja; povremeno posjedovanje nepoznatog i neizrečenog artikulira se nad vlastitom razjapljenošću (*béance*: cf. Nancy 2002¹: 132), između jedinstvenog i zamjenjivog „ona“ i „kakva je bila“, između jedinstvenog i zamjenjivog „ja“ i „sa

mnom“. Neznanje, ne-isti-na otvara mogućnost pisanja kojim se razjapljuje: budućnost prošlosti, budući izriječ mašte.

„Volim i pišem u cilju prolazne pobjede nad ogromnom i moćnom zalihom onoga što jest tamo i ne očituje se...“ (Fuentes 2006: 12). Pisanje je roman: „roman započinje“ (Fuentes 2006: 14). „Roman je brat nečistoće“ (Fuentes 2006: 63), povijest i pripovijest: *Ahora cuento esta historia* (“sad pripovijedam ovu povijest/pripovijest“: Fuentes 2006: 16), povijest/pripovijest Diane i „njezinih samoća“ (Fuentes 2006: 198). Pripovijest/povijest pripovijeda izgublenu „stvarnu sliku“. „Jedino nam film daje stvarnu sliku osobe“; „jedino nam filmska slika daje, istodobno, evokaciju i neposrednost“ (Fuentes 2006: 13). Stvarna slika je film: „Diana i njezina kamera“ (Fuentes 2006: 48). „Ono što smo ona [Diana] i ja držali izvjesnim zato što smo to vidjeli našim očima na ekranu, bijaše mit koji su sa zahvalnošću izmislili Židovi iz Centralne Evrope...“ (Fuentes 2006: 222): film je iznađeni mit, *mito inventado*. „Mit je sve što je neodvojivo od jezika i od njega posuđuje sve njegove vrline bez protuteže“ (Valéry 1973: 451): evokaciju bez zaborava, prisutnost bez odsutnosti, neposrednost bez posredovanja. Evocirani, neposredni „trenutak u kojem će ona uvijek biti takva kakva je bila one noći sa mnom“ uvijek je, kao izriječ mašte, onečišćen, zaražen, kontaminiran izricanjem evokacije, prisutnosti i neposrednosti, putem prema pobjedi. Ne samo da „nije moguće ispred pisanja pronaći čisti izvornik žive komunikacije koji bi poslužio kao uzor“ (Rabaté 2004: 20), nije moguće niti identificirati istovjetnost između pisanja i ispisanog, izrijeka mašte i izrečenog, riječi i teme o kojoj govore: stvarna slika Diane kao identitet je mit kojim prolazna pobjeda nad Dianom koja se ne očituje opravdava vlastito očitovanje.

Nunc videmus per speculum, sad vidimo u zrcalu očitovanje onog što se ne očituje...

Pisanje je roman, roman je povijest, povijest je pripovijest: kopula je gruba intervencija. Tekst ne kaže “autobiografska kronika je ovo ili ono“, jukstaponira sjećanje, pisanje, roman, povijest/pripovijest, osigurava mjesto artikulacije identiteta, stvarnosti i neposrednosti u pretpostavljenoj logici kopule iz koje ne može izaći jer ga ona obavlja, programira. Denunciranje kopule je logika kopule; denunciranje stvarnosti je logika stvarnosti, denunciranje neposrednosti je logika posrednosti. Labirint kopule, labirint i kopula, istodobno pored i u: hipoteza *e(s)t*.

* * *

Identitet izaziva, niječe priču i taj izazov i nijekanje su priča identiteta.

„Živio sam nekoliko godina u Parizu, Londonu i Veneciji, tražeći novi savez za vlastiti poziv. Pronašao sam ga, slučajno i kratkotrajno, u opijelu modernitetu koji se iscrpljivao jednako svima nama, Evropljanima i Amerikancima. Mijenjali smo, sviđalo nam se to ili ne, kožu“ (Fuentes 2006: 63-64). „Ja“ koje piše iznenađuje se povratom samome sebi (*auto*), daljnim snopovima listova, ponjava, slojeva, širina (*bio-grafija*). Kao drugi mnome, kao autobiografija kronikom, kao ispisano pisanjem, nelagoda Diane Soren u vlastitoj koži zaražena je *Promjenom kože*, romanom *Cambio de piel* koji Fuentes objavljuje 1967. godine (biblio-grafija). Auto-bio-biblio-grafija: „tamo gdje (se) *corpus* iskazuje „ego“, *ego* ulazi u prijevor, uznemiruje se stanovitim sobom [*soi*] nasuprot *samome* sebi, te *corpus* postaje gradivo-prepreka tom prijevoru (i samo mjesto iskazivanja)“ (Nancy 2000: 28). „Trenutak u kojem će ona uvijek biti takva kakva je bila one noći sa mnom“, stvarna slika, tijelo što ga jedino daje ispisivanje filma izumom, iznašašćem, invencijom mita u pisanju, uznemiruje se korpusom, ispisanim tijelom, stvarnošću slike, promjenom kože u promjeni kože. „Diana je umrla. [...] Ono što je ostalo od nje, bijaše pokriveno opekotinama od cigareta“ (Fuentes 2006: 233): korpus podrazumijeva prijevoro invencija (književnosti, romana, povijesti, pripovijesti, filma, autobiografije, biografije, kronike) koje su jedino mjesto njegova iskazivanja.

„Dozivam ovisnost o *cur infantilis*“ (Quignard 2002: 208).

Cur imago mythos? Stvarna slika, *imagen real*. Španjolski *imagen* je vidljiva pojava neke osobe ili stvari oponašane crtežom, slikanjem ili skulpturom; sličnost, reprodukcija, ideja koju duh poima pomoću neke materijalne analogije; reprodukcija oblika nekog predmeta odbijanjem ili lomom svjetlosti; živa i učinkovita predstava neke stvari pomoću jezika (*Vox*, s.v. *imagen*). *Imagen* dolazi od lat. *imago* (imitacija, kopija, slika, sličnost), povezane s glagolom *imitor*, koji znači oponašati, predstaviti, izraziti, kopirati, čak i krivotvoriti, patvoriti (*Lewis i Short* s.vv. *imago* i *imitor*). Šp. *real*, ono što ima istinitu i efektivnu egzistenciju (*Vox*, s.v. *real*) od kasnolat. *realis*, što obilježava stvari, *res*. Hrv. *slika* povezano je s lik, sličiti, oblikovati, udesiti da bude lijepo; pridjev *stvaran* dolazi od tvoriti, koji u hrv. daje i utvara (Skok, s.vv. *lik*³ i *tvoriti*). Prijevod, točan i besprijekoran, mobilizira povijest riječi, preraspoređuje naglaske značenja; značenje sumnja u ono što znači; preraspodjela je budućnost (smisla) prevedenog. „Književna imaginacija determinira, provocira ‘stvarne’ situacije u mojem životu“ (Fuentes 2006: 110): stvarna slika nije samo, ili najprije, reprodukcija ili kopija neke stvari stoga što nije odgovorna stvari za vlastitu sličnost već tvorenju (imaginaciji, invenciji): slika (makar i stvarna, pogotovo stvarna u hrvatskom koji je vuče prema stvari i utvari) „ne sličiti nekom izvorniku [stvari] već ideji sličnosti jednom izvorniku [stvari] – ili, mnogo više, slika je sama ‘izvornik’ [stvar] sličnosti samoj sebi stanovitog općenitog subjekta ali svaki put istodobno i stanovitog posebnog

subjekta“ (Nancy 2000¹: 48-49): ona koja je istodobno Diana. U stvaranje stvarne slike upisuje se, već je upisana riječ tvorenja *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* i njezin učinak, *Et Creavit Deus hominem ad imaginem suam* (Gen. 1. 26-27): stvaranje i činjenje, slika i prilika, sličnost, čovjek općenito i svaki posebni čovjek, tvorna riječ, utvara i patvorina, ograničenje i mogućnost. Mit postanka jedne od religija knjige, knjižnice *τὸ βιβλίον*: biblio-grafija.

Slika postaje stvarna („trenutak u kojem će ona uvijek biti takva kakva je bila one noći sa mnom“) tvorenjem: protivljenjem, uznemirenošću, iznenađenjem zaraze i nečistoće vlastite rječite stvarnosti. U tome je odgovornost slike invenciji, odgovornost naprosto preuzeta prema nečemu što se ne može odrediti. Kao što je nečistoću i zarazu moguće misliti samo u odnosu na čistoću i zdravlje, stabilnost samo u odnosu na nestabilnost, mit samo u odnosu na logos, a simulakrum samo u odnosu na izvornik, stvarnu sliku je moguće misliti samo u odnosu na nestvarnost, nestabilnost i nesličnost. Kao što je mit sam po sebi logos a simulakrum izvornik, stvarna slika je sama po sebi nestabilna, nestvarna i neslična, istodobno *rien*, ništa, i *res*, stvar, *rien de plus charmant*, stvar sama koja se ne pojavljuje. Iznenadenje pisanja je pisanje iznenadenja logosom, izvornošću i stvarnošću mita, simulakruma i nestvarnosti izložene kože (*expeausition*: cf. Nancy 2000: 31), tijela kao korpusa koji se iskazuje „ja“. Stvarna slika govori stvarnost slike, a ne stvar ili naslikano.

„Diana i njezina kamera“ (Fuentes 2006: 48). *Cámara* na španjolskom znači, među ostalim, fotografsku ili filmsku kameru, mračnu komoru (*camera obscura*) ali i sobu, odaju (*Vox*, s.v. *cámara*): Diana u mračnoj komori, Diana i njezina kamera/soba. Autobiografija sadrži roman, roman pripovijeda povijest/pripovijest, pripovijest/povijest bilježi stvarnu sliku, slika hvata Dianu i kameru, Diana i kamera stvara Dianu Soren: teleskopirani u autobiografskoj kronici *Diana ili samotna lovkinja*, „preinake žanra i distance“ i „varanja stila stilom“ (Fuentes 2006: 12), strategija varke i varka strategije, su pravilnici izricanja, dispozitivni prikazivanja „sa mnom“. Ponavljaju *i iz volim i pišem, sjećam se i pišem*. Sve stoji u *i*, u kazalištu *i*, na *i*, na nemogućoj sceni *i*, u *i* na disjunktivnoj konjunkciji koja to sve, određeno i neodređeno, hlapljivo i čvrsto, tvori i patvori, stvara i rastvara: izum, invencija, iznalaženje, iteracija, voljenje u pisanju, pisanje u voljenju, sjećanje u pisanju, pisanje u sjećanju, nemoguća inscenacija i teatralizacija (viđenje) noći. „One noći“: to kazalište, mračna komora Diane, pripada noći jer stavlja na scenu ono što se ne vidi (cf. Derrida 2003: 138). Stavlja na scenu ime: Diana.

Roman ne treba biti čitan onako kako je napisan: autobiografska kronika se može vratiti sebi ili u sebe samo pretječući vlastitu autonomiju i povijest (cf. Nancy 2002: 118) „čudesn[im] carstv[om] mogućeg gdje se alternative

neko izvješća ili strasti umnažaju i otvaraju u lepezu, dovodeći u pitanje ali i obogaćujući našu slobodu“ (Fuentes 2006: 183). Čudesno carstvo slijedi stvarnu sliku, Dianu „takvu kakva je bila one noći“, kao ovladavanje tehnikom, kao dispozitiv čitanja, kao niz „momenata uvijek potpuno različitih i stalno istih predodžbi“ (Adorno 1986: 233), kroz „umn[ožene] izbore čitatelja“ (Fuentes 2006: 12) kao mogućnost mašte riječi.

„Čitanje je jedini način ponuđen nemogućem prepoznavanju“ (Quignard 2005: 110).

* * *

„Ideja podrijetla je moćna droga [*drogue*: ljekarija, lijek i otrov, *φάρμακόν*] kojom se slike pomaljaju u duhu“ (Quignard 2002: 205).

„Sjećam se i pišem da ponovo steknem trenutak u kojem će ona uvijek biti takva kakva je bila te noći sa mnom“ (Fuentes 2006: 11). „Ja“ želi vidjeti kao da gleda film. Stjecanje trenutka je stjecanje promatranja *facie ad faciem*, licem u lice, ponovno stjecanje prisutnosti. Ali Diana je prošlost i sjećanje, jednako kao i njezin muž Iván Gravet, pisac kojeg „ja“ u labirintu gleda licem u lice, *cara a cara* (Fuentes 2006: 209); „ja“ piše svoje lice i lice drugog; i njegovo lice i gledana lica, to *licem u lice* jednako pripadaju korpusu, bibliografiji. Korpus ne čini tijela i lica prisutnim, već samog sebe kao tijelo iznađenog mita prisutnosti tijela i lica. Korpus je tehnika, „video, [koji je] generičko ime *tehne* stizanja do prisutnosti. *Tehne* [u značenu]: ‘tehnika’, ‘umjetnost’, ‘umijeće’, ‘modalizacija’, ‘stvaranje’“ (Nancy 2000: 57). Invencija, izum, iznašašće trenutka (kronika) pisanjem ne zahvaća ni Dianu („uvijek takva kakva je bila one noći“) niti promatrača („sa mnom“) već invenciju, izum i iznašašće promatranja Diane i mene, promatrača (sjećanje i pisanje). „Ljupka dvosmislenost paganske mitologije“ (Fuentes 2006: 11) ponovljena u ispisu videa, tom iznađenom, izmišljenom, ispisanom mitu moderniteta, artikulira istovjetnost (onakva kakva je bila, *como fue*) deartikulirajući trenutak (ona će uvijek biti, *siempre sería*), te, istodobno, istim pokretom, artikulira trenutak (one noći, *esa noche*) deartikulirajući istovjetnost (sa mnom, *conmigo*). Ponavljanje je istovremeno neponovljivom, pojava Diane istodobna njezinom iščezavanju: „bijaše poput mrtve kojoj nisu sklopili oči“ (Fuentes 2006: 219). Što je u *Cien años de soledad* pergamena, u *Choses vues* nadnaravna prisutnost, u *Rewelge* marš, u *Diani samotnoj lovkinji* je film. Ali napismeno, uvijek napismeno, „film je umjetnost [*art*: umjetnost, umijeće, vještina] fantomahije, [...] to je umjetnost, umijeće, vještina koja dopušta povratak fantoma, povratak utvare“ (Derrida u Peeters 2010: 426): *art*, umjetnost umijeće vještina, *ars*, deartikulirajuća artikulacija, razglobljujuće uzglobljenje autobiografske kronike u kronici autobiografije kao privremena pobjeda jednog čitanja nad

nepoznatim, nepročitanim, jednog pisanja nad nepoznatim, neispisanim, nad zalihom koja se ne očituje, ostatak života u našem životu, ja i drugi, drugi kao ja, drugi u meni, ja u drugom, *e(s)t*.

* * *

„Nikada jedna žena neće moći objasniti riječima upućenim onome kojeg voli ono što jest“. (Quignard 2005: 55)

„Ne vjeruj u pripovijest nevine žene koju maltretira tiranski teutonski režiser. Vjeruj samo u slike mene koje ti sam čuvaš o našem odnosu“ (Fuentes 2006: 144). Glumice „ne žele prihvatiti nametnute uloge, odbijaju ih, postaju likovi o kojima su samo slušale...“ (Fuentes 2006: 156), žele biti druge. Diana je „voljela svijet. Koji je željela stvoriti. Koji je samo mogla ponoviti...“ (Fuentes 2006: 217). Ona je lik i slika koju „ja“ čuva o odnosu; taj čuvani lik i slika su njezina bit, ono što ona jest: Diana je pisanje i ispis, korpus čije je tijelo „povrat onoga ‘izvan’ koje to tijelo jest onome ‘unutra’ koje to nije“ (Nancy 2000: 60). Prijepor invencija (invencija lika prema invenciji slike) u korpusu se očituje kao prepreka i gradivo invencije korpusa; svaka alternativa, svaka uputa je pogrešan trag u potrazi za ispravnošću, istovjetnošću, za autentičnošću, za temeljem, za neposrednošću, za prisutnošću („slike mene koje ti čuvaš o našem odnosu“). Neposrednost kao odsutnost posredovanja je već odsutnost: neposrednost je posredovanje, a posredovanje neposrednost; pogrešan trag postaje prisutnost, a prisutnost pogrešan trag. Stečeni „trenutak u kojem će ona uvijek biti takva kakva je bila one noći sa mnom“ može biti samo ponovo pogrešno iznađen i izumljen stoga što pretpostavlja nerazlikovanje, jedinstvo mene i nje; greška je zalog budućnosti i trenutak uvijek ostaje i postaje, postajući ostaje otvoren zalih koji se ne očituje, ostaje zadužen odsutnosti, korpusu nenapisana teksta koji valja napisati, koji je uvijek nepročitani ili pogrešno pročitan tekst koji valja (ispravno) pročitati.

„Tamo se Diana posvetila ponovnom otkrivanju svog vlastitog lica rukom ispred zrcala kao da se pokušava sjetiti same sebe. Taj se čin pretvorio u svakodnevni ritual. Stalnost njezinih crta kao da je ovisila o njemu. Bez tog bi rituala izgubila vlastito lice“ (Fuentes 2006: 217). Ponovno iznalaženje raskida istovjetnost postavljaajući je, ponavljajući prekida s ponavljanjem da privremeno iznađe, izumi, ispiše, ponovi, postane, objavi, pripiše identitet. *Auto*, povrat sebe („sjećam se i pišem“) sebi („sa mnom“) u tijelu kao korpusu, suprotstavlja se povratu sebe („otkrivanje vlastitog lica“) sebi („sjetiti same sebe“) u korpusu kao tijelu; jedinstveno izrečeno se suprotstavlja ponavljanju u izrečenom, a sjećanje pisanja sjećanju u pisanju. Sjećanje i pisanje „ja“ postaje sjećanje i pronalaženje lica, odgovara pronalaženju pogleda licem u lice (*pri*-pisanje): pronalaženjem pogleda licem u lice, koje je unutra Diane,

Diana Soren biva iznađena, dobiva vanjsko lice, postaje Diana Soren, takva kakva je bila one noći.

Para todos, za sve, za njega, nas, mene, vas, na trenutak, uvijek, jedinstvena: u pogrešnoj ispravnosti, ispravna pogreška čudesnog carstva mogućeg.

Svako sjećanje i pisanje, svako je čitanje pogrešno, uvijek: greška je temelj koji si ispravnost sama gradi.

„Sve što pišeš bit će govno stoga što tvoja strast nije tamo; nalazi se među mojim plahnama, a ne među tvojim stranicama“ (Fuentes 2006: 95). Plahne su uvijek istodobno stranice, uvijek istodobno „moje“ (ili „njezine“) jednako kao što je mjesec koji je Diana gledala u lowi uvijek istodobno „moj“ i „njezin mjesec od papira“ (Fuentes 2006: 231). Strast je *između*. Ispis pretpostavlja nerazlikovanje stvarnosti od stranice koje sam proizvodi i na toj pretpostavci temelji svoje razlike i prisvajanje, sebe kao strast, „ja“, autobiografiju, stranicu, knjigu, knjižnicu, otvoreni zabran, stranicu među drugim stranicama, knjigu među knjigama, auto-biblio-grafiju, „nju“ prema meni: autobiografija si neprekidno ponovno prisvaja diskurz koji je razgraničuje. Beskrajna teškoća „odnosa prema i sa sobom, odnosa prema i sa (nekim, stanovitim, jednim) ‘ja’“ (Nancy 2000¹: 35), teškoća povrata (*auto*) u autobiografiji.

Potpuno je svejedno da li se u *Diani ili samotnoj lovkini* radi o glumici Jean Seberg s kojom je Carlos Fuentes imao ljubavnu aferu (i o njezinom mužu Romainu Garyju), stoga što Diana logički ne ovisi o Jean Seberg nego o *ja* koje voli i piše, a to *ja* je najprije implicirano u tekstu. Isto, potpuno je svejedno je li to *ja* koje voli i piše Carlos Fuentes koji je volio Jean Seberg, stoga što je Diana koju voli i o kojoj piše najprije tekstualna...

Beau ciel, vrai ciel, regarde-moi qui change!

Paul Valéry, *Le Cimetière marin*

* * *

„Zdenac, most, labirint... su vinjete ili figurice, igre, strategije, slučajevi i prilike, prigode, sazidani ili konstruirani spomenici, također i fenomeni budući da smrt dolazi tamarati u nastavku, još i fantazme a ipak točni teoremi promjena faze.“ (Serres 1980: 97)

„Ušao sam [u labirint] sa svjesnom željom da se izgubim. Najprije, stoga što sam želio biti u skladu sa samom svrhom labirinta. Drugo stoga što bijah uvjeren da ulazak u labirint s namjerom da se iz njega izade predstavlja najsigurniji način pretvaranja u sužnja mitskog bika koji ga nastava. Nasuprot tome, izgubiti se, izgubiti želju za spasenjem značilo je zadovoljiti Minotaura,

pretvoriti ga u saveznika, uspavati njegove sumnje. Tako je morao postupati Tezej“ (Fuentes 2006: 209).

Što je labirint, ovaj labirint? Šetnja na kraju ljubavne priče, silazak u vrt – ljubavne pak priče, u viteškom romanu, započinju, poput ljubavi Lance-lota i Guenievre, na zelenoj travi, čak i u dvoranama Camaalota. Historijski početak i narativni kraj, kulturna heterotopija i književni topos. Smještanje na kraju autobiografske kronike, predstavlja ga kao epilog. *Epilogus*, *ἐπίλογος*, zaključak govora, *conclusio*; doslovce ono što je *ἐπί*, pri, pored, pritom, što je u, što je kod *λόγος*, kod govora i zaključuje ga, zaključava, postavlja se, na priliku srednjovjekovnih rukopisa koji završavaju često potpisom i datacijom, kao njegov *explicit*. Istodobno pored, uz i u priči, labirint je paradigma, *exemplum* i *exemplar*: uzrok ali i posljedica, posvuda ali i nigdje, pri, negdje, pored ali i u, između. „Moja kuća novog neženje bila je sagrađena od materijala s ruševina [...]: cijela povijest oslobađanja i predavanja povlaštenih zaklona iz prošlosti građanskim i prolaznim skloništima sadašnjosti. Sa svim tim je elementima Parra gradio čudnovate i privlačne kuće, tako tajanstvene da su se njihovi stanovnici mogli izgubiti u njihovim labirintima i nikad više biti viđeni“ (Fuentes 2006: 18): slika autobiografije kao tajanstvene gradnje, autobiografa kao arhitekta (šartrijanci su u XII. stoljeću boga zvali *architectus mundi*) u njoj labirint pored, pokraj, prije labirinta, građevina i fantazma, gubljenje prije nalaženja, nestajanje u nastajanju.

Lat. *imago*, koju hrvatski prevodi sa slika i povezuje sa sličnjem, za Rimljane bijaše glava mrtvih. *Imagines maiorum* su glave predaka, voštane maske članova porodice koji su obnašali kurulsku čast; čuvane su, s potpisima, poredane u obliku porodičnog stabla u ormaru u atriju; glumci su ih nosili u pogrebnim povorkama onih koji su obnašali sličnu čast (PW, s.v. *imagines maiorum*). S jedne strane, slika je odgovorna tvorenju, s druge, slični smrti: doslovce nastaje u nestajanju.

„I što činiti u redu veličina gdje više ne može biti govora o slikama? Ako stvari imaju temelj, taj temelj stvari ne slični ni na šta... *Sličnost iščezava...* Dubina je beznačajna. (Valéry 1960: 218)

Nestajanje u nastajanju obećava nešto u gesti autobiografa, između *amo* i *escribo*, između volim i pišem koje ponavlja sjećam se i pišem, *recuerdo y escribo*. I ispisanom i ponovljenom i, u y, y *griega*, obećaje ključ, šifru *e(s)t* čije dešifriranje istodobno započinje i završava, razjedinjuje i ujedinjuje, dijeli i spaja, otvara se prema van i zatvara unutra, omogućuje i onemogućuje, ključ labirinta koji je u labirintu ključa i šifre.

Šifra sužanjstva u spasenju: sužanjstvo pretpostavlja prisutnost i ništi drugog, onog koji ili što ga zaslužuje i onog koji ili što ga oslobađa. Želja

za izlaskom iz labirinta je želja za očekivanim, zatvara razjapljenost, vraća u očekivano, u značenje, fiksno i nepromjenjivo, u istovjetnog drugog (pisanje i ljubav) ostavljenog na ulasku: „protagonisti kršćanstva su kršćani sami, nikad drugi“ (Fuentes 2006: 11). Značenje kršćanske soteriologije unaprijeđene u smisao je degradacija, sahnjenje, sušica smisla. Sužanjstvo u labirintu je kozmetika labirinta, kozmosa, pisanja i čitanja, program odvijanja Arijadnine niti gdje isti uvijek ostaje istovjetan isti a drugi istovjetan drugi.

[Augustin se brinuo o tome kako se uskrsava na posljednjem sudu, u zemaljskom obliku ili u idealnoj ljepoti: smatrao je da se uskrsava s vlastitim rodnom ali nije bio siguran u kojoj se dobi uskrsava ili da li se uskrsava u istom obliku i s istom težinom; brinule su ga rane i ožiljci mučenika koje je smatrao „osobnim iskustvom ili poviješću te tako dao naslutiti da je tijelo, u stanovitom smislu, nužni prenosilac osobnosti ili jastva“ (*de civitate dei*, 22.15, navlastito 19; Bynum 1995: 98).

Ni u kršćanstvu se razjapljenost ne zatvara, a iz labirinta se izlazeći ne izlazi.]

*Eloignes-en les prudentes colombes,
Les songes vains, les anges curieux!*

Paul Valéry, *Le Cimetière marin*

Zadovoljiti Minotaura, pretvoriti ga u saveznika, uspavati njegove sumnje, otvara se neočekivanim otklonom očekivanog. „Ja“ koje voli i piše ne nudi sebe kao protagonista zajamčenog autobiografijom; nudi drugog kao protagonista onog što zove autobiografska kronika, drugog kao protagonista povrata sebe sebi. Strategija (lukavština, ratna varka u ratu invencija) povrata, izum, iznašašće drugog u sebi izaziva sužanjstvo smislom njegova prihvaćanja, ugošćavanja, udomljavanja. Prihvat u povratu sebi je nepredvidljiv, događaj; njime se ne može ovladati: „Diana bijaše moja enigma i preobražavala je mene samog u enigmu samoga sebe. Oboje bijasmo tek mogućnosti“ (Fuentes 2006: 153), mogućnosti enigme koje slijede stvarnost mojeg labirinta.

Vrijedi odgonetavati samo ono što se ne može odgonetnuti: „ona“, kao protagonist „mene“, gdje ‘kod-mene’ postaje ‘kod-sebe’ drugog istodobno pretvarajući ‘kod sebe’ drugog u ‘kod mene’, nije udomljena. Pretvaranje mene u enigmu pretvara njezinu enigmu u enigmu mene sama, a enigma mene sama njezinu enigmu u enigmu enigme; ja i ona jest istodobno ja *jest* ona: *nunc videmus in aegnimate...* zrcalo je uvijek enigma novog ispisanog lista, sobe, ponjave, stranice, širine koji zrcale enigmu. Enigmu invencije. Jeka labirinta, beskraj enigmi prihvata, ugošćavanja, udomljavanja: „ja moram udomiti ili udomljavam tamo gdje ne mogu udomiti, tamo gdje me došašće drugog pre-tječe i čini se većim od mog doma“ (Derrida 2001: 97). Događajem (mojim,

našim, ljubavnim, životnim, spisateljskim, tekstualnim, čitateljskim) ovladava se nemogućnošću njegova dohvata. Šifra događaja, šifra kretanja u labirintu, šifrira događaj šifre kao labirint kretanja, kao mogućnost nemogućeg.

Ali ja (tko je „ja“?) lutajući uvijek ostajem na istom mjestu.

* * *

Pri kraju teksta, u labirintu, bez očekivanja i bez spasenja ili u nadi drugačijeg spasenja – „pravim i praviti ću knjige; treba ih; to ipak služi nečemu“ - lutanje, dalje, drugdje, bez svrhe izlaska, izgubljenost početka. „Vratih se u Meksiko i htjedoh nadomjestiti svoju smjesu političke zgroženosti i književne suše novinom ljubavi, odustajući – možda zauvijek – od udublivanja u ljubav prema Luisi, od toga da je učinim povlaštenom, od produblivanja u ženi što bi mi u tim trenucima omogućilo i produblivanje u politici i književnosti. Prekinuo sam Arijadninu nit“ (Fuentes 2006: 67-68): u labirintu, lutanje je devijacija, *deviatio*, skretanje s pravog puta, s puta bezizlaznog izlaska.

U labirintu, Minotaur nije domaćin, gostoprimalac, ne ugošćuje lualicu; lualica prihvaća, ugošćuje, udomljuje Minotaura svojim skretanjem, svojom izgubljenošću. Kao što je Dedal sagradio labirint da udomi čudovište, labirint ne prethodi čudovištu i lutanju, on je evokacija i sjećanje, očitovanje čudovišnosti čudovišta: trag mogućnosti lutanja kao skretanja, istodobna mogućnosti pravog puta (labirinti su jednostavni: jedan put vodi do čudovišta) i izgubljenosti (labirinti su zbrke mnoštva prolaza: Herodot, 2.148), otvoreni zabran gdje put ulaska nije jednak putu izlaska (pisanje romana ne treba biti jednako njegovu čitanju). „Kultura ne spašava ništa i nikoga; ne opravdava. Ali ona je čovjekov proizvod, on se u njoj projicira, prepoznaje; jedino mu to kritičko ogledalo nudi njegovu sliku“: strana i stranica, zatvorena otvorenost, iznalaženje (*inventio*) izgubljenosti između *amo* i *escribo*, u razmaku između volim i pišem, u razjapljenosti premoštenoj sa *i*, sa *y*, *y griega* čiji se vrhovi, poput visećeg mosta nad bezdanom, vješaju o litice uvijek već ispisanog voljenja i pisanja.

* * *

„Ima nešto što se ne može naslikati, zamisliti [*inimaginable*] ispod svake slike, zamisli [*image*]“ (Quignard 2002: 209).

„Biti odasvud je, rekosmo, biti niotkuda“ (Fuentes 2006: 39). Ponovno posred sredine, u ograničenom prostoru bez granica, u lokalnoj operaciji zadržana lutalačkog koraka nad i u *između*, među „tekstualnim premještanjima čiji tok, oblik i nužnost nemaju ništa s „evolucijom“ „misli“ ili teleologijom nekog diskurza“ (Derrida 1972²: 66). „Između Pascala i Svetog Ivana od Križa, htjedoh za nju stvoriti mitski, rječiti svijet koji se približava prosjačkom

pitanju što pruža ruku između neba i zemlje“ (Fuentes 2006: 11): bezdan zjapi između odasvud i niotkuda. Između neba i zemlje, između širina i stranica, *inter-antrum*: nad razjapljenošću lebdi obrnuto *y griega*, sjena ispružene ruke, sjena koraka onog tko luta: Diane, Mahlerova, Hugoova i Fuentesova, listovima, ponjavama, stranicama, pokrovima i širinama razdiru i krpaju listove, ponjave, stranice, pokrove, širine, već razdrte i pokrpane listovima, ponjavama, stranicama, pokrovima, širinama. „Ništa ne ovladava onim što razdire“ (Quignard 2002: 209) ali nema otvaranja koje nije progonjeno zatvaranjem, izgubljenosti koja nije progonjena nalaženjem; nema razdora koji nije progonjen krpanjem: razdor uvijek istodobno proizvodi predodžbu krpanja i njome biva proizveden.

„Tako je možda u svakom djelu koje zaslužuje to ime: ono što u njemu pokreće misao pretječe vlastite granice ili ono što djelo samo nudi da od toga predstavi“ (Derrida 1996: 64). *E(s)t*: razderotine, *foramina*, mjesta razmicanja, najave razjapljivanja, otvori pretjecanja, bezdani smisla, zahtjevi su koji traže da postanu mogućim, koji slijede ono što jest. „Licemjerna glumice, meni slična, sestro moja. Diana Soren“ (Fuentes 2006: 45): Diana Soren odgađa Dianu Soren, prepoznavanje sličnosti kasni, zaostaje u filmovima, ne samo Dianinim, u tekstovima koji nisu samo autorovi ili pripovjedačevi, poput Baudelaireova *Au Lecteur*: „I kad dišemo, smrt u našim plućima/ Silazi, nevidljiva rijeka, uz gluhe jadikovke“ (*Et quand nous respirons, la Mort dans nos poumons/ Descend, fleuve invisible, avec de sourdes plaintes*). Horizont se neprekidno stvara i uzmiče. Ponavljanje je odgoda prepoznavanja. Dianina smrt biva odgođena onoliko koliko njezino prepoznavanje u filmovima i knjigama odgađa povrat samoj sebi (biblio-auto-grafija). U *e(s)t et* odgađa *est*. Prepoznavanje, sličnost, identitet je smrt. Odgoda je Dianina mogućnost pojavljivanja i horizont njezine pojave, njezin život, ali i moja mogućnost, moj povrat (*auto*), ostatak našeg, čitateljskog života.

Homo- i hetero-, alo- i auto-, bio- i biblio- su istodobno zajedno, između kronike i autobiografije i u autobiografiji i kronici: ukrštaju se, zrcale, odjekuju, zamjenjuju i razmjenjuju. Zajedno, *y griega* i njegovo obrtanje, veza bezdana i zadržan korak nad njim, crtaju u tekstu i preko teksta grčko slovo χ , križ i hijazam, hijazam i križ, „nevidljivu tetovažu na zrcalu posutom injem“ (Fuentes 2006: 217) što ponavlja i stavlja u pokret povijest početaka (autobiografiju preko drugog, čitanja i molitve, kod Augustina, u *Confessiones*) i početak povijesti (ja i drugi, ja prema drugom, ja kao drugi, egzistencija kao mnogostrukost). Povijest oponaša pismo koje je stvara: volim i pišem, *amo y escribo* kao *espejo*, kao uzor i zrcalo, gluha jadikovka opijela modernitetu kao uzrok i odraz pisma i ljubavi, u jednoj od soba i u svim sobama, ispisani list kao uzor pisanja, na svim nažvrljanim listovima i na jednom nažvrljanom listu.

„Ja“ manjka u „sebi“ zbog autobiografije.

* * *

„U dugom šegrtovanju koje je književnost“ (Fuentes 2006: 178), ljubav je istodobno raspršena, profućkana igrom zrcala (*cf.* Fuentes 2006: 198) i omogućena njome: *No supe amar. Fui incapaz de amar*: „Nisam znao voljeti. Bio sam nesposoban voljeti“ (Fuentes 2006: 16): ispis neznanja, nesposobnosti, nemogućnosti voljenja, postaje ispis mogućnosti, sposobnosti ljubavi.

„Ono je ostalo od nje, bijaše pokriveno opekotinama od cigareta. Upi-tah se da li se ona, na kraju, u smrti, osjećala ugodno u svojoj koži“ (Fuentes 2006: 233): promjena kože, čak i kad je istodobno „Promjena kože“, *Cambio de piel*, ne jamči, ne osigurava ništa: „dovoljno je na časak izaći iz naše vlastite kože da saznamo kako nas okružuje svemoćno kucanje koje nam prethodi i preživljava nas, ne obazirući se moj ili njezin život: naše egzistencije“ (Fuentes 2006: 12). Šp. *latido* znači kucanje srca i pulsiranje ili bilo (*Vox*, s.v. *latido*), zadaje ritam. Ritam otkucavanja vremena, ritam rečenice, kronike, koji je istodobno ritam pisanja, popušenih cigareta, doslovce kucanja autobiografije: pisanje, kronika i autobiografija su „oblici u času kad ih poprima ono što se kreće, što je pokretno i tekuće“ (Benveniste 1966: 333). Kucanje autobiografije otkucava pretjecanje, svemoćno kucanje koje nam prethodi i preživljava nas (nam, nas, *nos* na šp. mene i nju, pripovjedača i ispri-povijedanu, čitatelja i pročitane). Poput ushita dobrog hodanja, dobrog stupanja, dobrog plesa, ono što istodobno jest u sebi i pretječe samog sebe je kucanje srca mašine kojom se kuca ideja da „toj ideji nema kraja, te da ona ne sadrži ništa manje od vlastitog bujanja, umnožavanja, raspršivanja“ (Nancy 2005¹: 56): beskrajni povrat *auto*. Egzistencija, *ex-sistentia* se ne nalazi nakon izlaska, kao nešto skriveno, prije nevidljivo, u ostatku naših života. Egzistencija je ispružena ruka, ne-prekidno izlaženje, mnogostruko izlaganje ostatku naših života, onome što je uvijek previše, što uvijek pretječe, što se uvijek iznova definira (određuje i bježi), pregovara.

Mi smo ono što uvijek drugo preživljava.

Drugo, Diana, budnica...

„Ljudsko ime ne imenuje ništa što bi bilo ljudsko, što pripada nekom ljudskom tijelu, nekoj ljudskoj duši, nekoj biti čovjeka. A ipak, taj se odnos prema neljudskom događa samo čovjeku, za njega, kod njega, u ime čovjeka“ (Derrida 2003: 140).

Ime: *Diane à Paris*, *Rewelge* i *Diana o la cazadora solitaria*.

Diana, „izvorno, italsko božanstvo, a poslije smatrana istovjetnom s grčkom Artemidom, kći Jupitera i Latone, sestra Apolonova, djevičanska bo-

žica mjeseca (Luna), zaštitnica djevičanstva; predsjedja rođenju djece (Lucina), lovu i noćnim inkantacijama“ (*Lewis i Short*, s.v. *Diana*).

Mjesec: kao što „ja“, taj četrdesetogodišnjak iz meksičke noći, prisvaja *La nuit américaine*, film François Truffauta kao da mu pisanje nije dovoljno, tako i Diana, božica mjeseca dobiva svoj papirnati mjesec (Fuentes 2006: 228 i 231), *Paper moon*, film Petera Bogdanovicha, kao da joj kronika i film nisu dovoljni.

Usto, „lijepa dvosmislenost paganske mitologije“ (Fuentes 2006: 11): Diana/Eva, Diana sa „raskrižja, zato nazvana Trivia“ (Fuentes 2006: 14) i istodobno Arijadnina nit „u koju smo se, u ovom trenutku i samo u ovom nas dvojica pouzdavali“ (Fuentes 2006: 209). Tekst se zaustavlja na mitu, prede nit koju prekida svojim pređenjem, uskraćuje horizont, ne imenuje Dianu budnicu koju govori, budnicu kojom stiže posjetilac, povratna utvara, *revenant*.

Budnica fr. *diane*. „Bubnjanje bubnja“, potom ‘zvonjava’ u zoru, za buđenje vojnika, 1555 (Ronsard). Posuđenica iz šp. *diana*, od *dia* ‘dan’“ (*Bloch i Wartburg*, s.v. *diane*).

„Smisao riječi zahtijeva dakle, kao predgovor svakoj riječi, neku vrstu goleme hekatombe, prethodni potop, koji uranja u jedno cijelo more svekoliko stvaranje“ (Blanchot 1949: 313): hekatomba Diani, *Hécatombe à Diane*, opet na istoj stranici u drugim stranicama, u istom dobu i u drugim dobima.

Tekst zastaje. Zastaje na rubu, obzoru, granici koju ispisuje prestupaјуći je, na litici bezdana koji kopa, na rubu razjapljenosti koju premošćuje. Zastajanje je njegovo kretanje; kretanje je njegovo zastajanje; nemogućnost izricanja je obzor njegovih mogućnosti.

Prestupom ispisa (Arijadnina nit prekinute Arijadnine niti) i ispisom prestupa, Diane i budnice ocrtavaju labirinte svojih (mojih) nemogućih povrata (*auto*), obećavaju sintaksu mogućnosti svojih (svojih, njegovih, naših) jedinstvenih i zamjenjivih „ja“ u otvorenom zabranu, u mjestu ne-podrijetla, na stranici, blizu sebe i na obzoru teksta.

... *La Terre appelle doucement*
Ces grands corps chancelants, qui luttent bouche à bouche,
Et qui, du vierge sable osant battre la couche,
Composeront d'amour un monstre qui se meurt...

Paul Valéry, *Fragments du Narcisse*

Ako je to o čemu se govori uopće itko (ili išta, ta stvar u stvari koja nije stvar), tko je *monstre*, *monstrum*, čudovište s kim se sklapa savez i koga se, umirućeg na netaknutom pijesku, sastavlja, ugošćuje, uspavljuje i zadovoljava?

Mitsko čudovište, Minotaur ili neko drugo, figurira ono što govor ne govori jer je govor, što se ne može tekstualizirati jer tekstualizacija uvijek ostaje u tekstu (čak i kad je film, video ili glazba), čija se sintaksa mogućnosti ne može opisati jer svaki opis ostaje unutar mogućnosti sintakse, čiji se dug ne može razdužiti jer je to „dug kojim je svaka teorijska pozicija zadužena prema performativnoj moći strukturiranoj fikcijom, figuralnom invencijom“ (Derrida u Derrida i Roudinesco 2001: 281). Čudovište figurira samoga sebe. To *samoga sebe*, gotovo *sotte coquetterie de style* (Morier 1961: 77) što vara stil stilom, preinačuje žanr i distancu (cf. Fuentes 2006: 12), figura je ničega i ništa figure, izrijek mašte i mašta riječi, simulakrum prestupa i prestup simulakruma, ostatak života u našem životu, majka i vlastito dijete, drugi i isti, do kojeg se dopire „decentriranjem, klizanjem, lomovima, tajnim odašiljanjima“ (Deleuze 2003: 15). *Monstre, monstrum*, čudovište: „*monstrare* znači mnogo manje ‘pokazati’ neku stvar nego ‘pokazati put kako se ponašati, pokazati put kojim valja ići’ “ pa „*monstrum* moramo shvatiti kao ‘savjet’, ‘upozorenje’ koje šalju bogovi“ (Benveniste 1969: 257; prijevod Vinja str. 579).

Dijete i čudovište, neodvojivost i posudba, prestup ispisa i ispis prestupa, auto-hetero-tanato-grafija napuštenosti i prepuštenosti:

MEDEA: ...*recipe ima gnatos, parens;*
ego inter auras aliti curru vehar.
 IASON: *Per alta vade spatia sublimi aethere,*
testare nullos esse, qua veheris, deos.

Seneka, *Medea*, v. 1024-1027, 154 Richter

Čudovišta, *monstra* su apsolutni: razriješeni i odriješeni, odrešiti. Svojim bijesnim ustrajavanjem u zločinu protiv rituala i zajednice (Dupont 1995: 189) - društva, države, čitatelja, pisaca, kritičara, teksta, knjige, tijela, korpusa – upozoravaju i pokazuju da na nebu nema bogova, koji bi, bilo kakvim ugovorom ili naklonošću, mogli opravdati, potvrditi, utemeljiti, ovjeriti ono što oni izlažu: izgubljenost nalaženja u izlaganju, odrešenja (*absolutio*) u driješenju (*solutio*).

Labirint je mogućnost čudovišta kao putokaza, upozorenja i savjeta. Istost lutanja koju čudovište labirintom stavlja u igru ne vraća se istom lutanju stoga što to isto - Diana Soren kao Arijadnina nit (Fuentes 2006: 209) kretanja korpusima tijela i tijelima korpusa - nije već dano i nikad neće biti definitivno dano. „Seksualni život u Meksiku [...] je tobogan neizvjesnih, trenutačnih, djelomičnih, nikad odgođenih užitaka, što završavaju samo sa smrću. Tad, umirući, shvaćamo da smo uvijek bili mrtvi“ (Fuentes 2006: 44): lutanje je neodgonetljiva tekstualna mašina izigravanja (varke i odigravanja, igranja do kraja) smrti. Istodobno majka i dijete, Diana, umrla, preživljava mene, pisca,

autobiografa, kroničara, čitatelja, moje jedinstveno i zamjenjivo „ja“. Diana budnica preživljava; poput posmrtno maske, njezina stvarna slika, njezina povratna utvara pokazuje moju smrtnost.

*Et ce jeune soleil de mes étonnements
Me paraît d'une aïeule éclairer les tourments,
Tant sa flamme aux remords ravit leur existence,
Et compose d'aurore une chère substance
Qui se formait déjà substance d'un tombeau!*

Paul Valéry, *La Jeune Parque*

„Kad govorimo, oslanjamo se na grob i praznina tog groba je ono što čini istinu jezika ali istodobno ta praznina jest stvarnost i smrt postaje“ (Blanchot 1949: 324): priređujući, spremajući, ukrašavajući, označavajući moj grob, utvara dokazuje moju smrtnost, istodobno organizirajući moje preživljavanje kao svoju istinu. *Hypocrite lecteur,- mon semblable -, mon frère*: ako umirući shvaćam da sam uvijek bio mrtav, smrt „znači za mene banalnost o kojoj ne treba voditi računa: u slobodnom svijetu i u trenucima u kojima je sloboda apsolutna pojava, umirati je beznačajno i smrt je bez dubine“ (Blanchot 1949: 310): moje preživljavanje je zona nedeterminiranosti, praznina, neznanje, ne-isti-na, koja jedina čini mogućim otvorenost, otvaranje *amo y escribo*, volim i pišem. Prostor ne-isti-ne, razjapljenost *i* ili *y* je prostor drugog: *drugi* je za mene spoj, podjela i razlika, neuračunljiv, neizračunljiv, nepredvidljiv, događaj, istina ne-isti-ne i ne-isti-na istine, krhki revolucionarni trenutak (kasnat. *revolutio* zamjenjuje *conversio*: obrat i preobraćenje) gdje prekinuta Arijadnina nit neprekidno postaje mogućnost njezina odvijanja, a odvijanje niti mogućnost njezina prekida.

„Ova pripovijest opterećena strastima poražava samu sebe stoga što nikad ne dostiže idealno savršenstvo onog što se može zamisliti“ (Fuentes 2006: 16): zbog tog što se *može* zamisliti, zbog ne-isti-ne smrtnosti, ta je tekstualna mašina mogućnost vlastita gonetanja, stavljanja u pokret; mašina pokreće samu sebe. Živjeti „[...] za mene bijaše znati ponovo živjeti ono što se već proživjelo“ (Fuentes 2006: 70): mašina ne prethodi samoj sebi već slijedi samu sebe da si uopće može prethoditi. Ljubav i pisanje kao lutanje, povezani i razvezani lutalačkim korakom izokrenutog *y griega*, moraju slijediti za ispisanim *amo y escribo*, prestupiti bezdan razmaka premoštenog sa *y griega* da bi im uopće mogli prethoditi. *Y* i izokrenuto *y* kao χ , kao ponavljanje, ukrštavanje i križanje: figura ukrštavanja kao križanja, hijazam koji križa ukrštavanje stvarajući ga.

Ja i ona, ona u meni, *ego e(s)t alter*: „subjekt nije jednostavni duh: on je čisti duh što, u sebi samom, stavlja u pogon mašinu – mašinu za tiskanje slika“ (Nancy 1979: 47).

Hoc signo vinces! Euzebijeva *Vita Constantini* upisuje u budućnost biografije i kronike ponavljanje Kristova monograma (*chrisme, chi-ro*): opekotina od cigareta na onom što je od nje ostalo (Fuentes 2006: 233), „nevidljiva tetovaža na zrcalu posutom injem“ (Fuentes 2006: 217), „sjećam se i pišem“, „volim i pišem“, (Fuentes 2006: 12), korpus i tijelo, tijelo u korpusu, korpus u tijelu, tijelo korpusa i korpus tijela, rane i ožiljci koji su znakovi osobne povijesti i osobna povijest (autobiografija) kao rana i ožiljak tijela drugog. Amfortasova rana u *Parsifalu*. Invencija je, dakle, pitanje politike: politike ratovanja, preživljavanja, ekonomije smrti; politike slike: šansa utvare da se vidi u zrcalu, šansa zrcala da zrcali utvaru, šansa imena da imenuje.

Revenant, onaj (ili ona) koji se vraća, povratom iznalazi, izumljuje vlastiti horizont povrata.

* * *

Prestup je jedini trag prestupa.

Ex machina, iz mašine, mašinerije, makinacije, mehanike, iznašašća: nebo ne spašava ništa i nikoga; ne opravdava. Nebo je čovjekov proizvod, on se u njemu projicira, prepoznaje; jedino mu to kritičko ogledalo nudi njegovu sliku.

Prestup prestupa vlastiti trag.

Je m'abandonne à ce brillant espace...

Paul Valéry, *Le Cimetière marin*

„Halucinogena subjektivnost (ja je unutarnja halucinacija u jeci interiorizacije jezika) napredovala je do samopromatranja unutarnjeg prostora, individualnog upravljanja vremenom, osobne krivnje, priznanja.“ (Quignard 2002: 194).

Quebré el hilo de Ariadna. „Prekinuo sam Arijadninu nit“ (Fuentes 2006: 68). Šp. *quebrar* znači, među ostalim, slomiti, skršiti, povrijediti zakon, prekinuti (s kim). Hrvatska riječ odluka prevodi lat. *decisio*, povezano s *decidere*, što najprije znači odrezati i podrezati krila, a tek potom odlučiti, te s *caedere*, odrezati, srezati, razrezati, udariti, ubiti (*Lewis i Short*, s.vv. *caedo, decido, decisio*). Čak i u hrvatskom, odluka je razdor, prekid, kršenje, lom. U glagolu je upisana odluka razdora. Razdor je odluka, neosigurana odluka što upućuje na drugi tekst i druge odluke. Odluka podrezuje, reže, „razdire, reže tkivo mogućeg“ (Derrida 2001: 102), to „čudesno carstvo mogućeg gdje se

alternative nekog izvješća ili strasti umnažaju i otvaraju u lepezu“ (Fuentes 2006: 183). Odluka, nastavlja se u istoj rečenici, „dovod[i] u pitanje ali i obogaćuj[e] našu slobodu“ (Fuentes 2006: 183). Ovo „naše“ pripisuje slobodu nekom: meni i još nekom, pripovjedaču i ispričovijedanom, čitatelju i pročitatom, onome što je u tekstu „ja“ i „ona“ (Diana, Arijadna), istodobno jedinstveno i zamjenjivo mnome i njom. Razdor i odluka nisu u potpunosti pripisivi ni meni niti drugom (u cijeloj lepezi mogućnosti ja i drugog), ili, istodobno, pripisivi su i meni i drugom: „moja odluka uvijek mora biti odluka drugog“ (Derrida 2001: 102). Moja odluka, prekidanje Arijadnine niti, je Arijadnina odluka.

„Misliti?... Misliti! to je izgubiti nit.“ (Valéry 1960: 579)

Da bude valjana, moja odluka mora biti odluka teksta. Doslovce: tekst, *textus*, tkivo (ne)prekinutih Arijadninih niti koje ispisuje odluku. Tkivo me ne ni ispričava niti ne izuzima: odluka teksta nije događaj jer je predvidljiva, programirana, zakonita. Program i zakonitost „dovod[e] u pitanje [...] našu slobodu“, „ali i obogaćuj[u] našu slobodu“ (Fuentes 2006: 183) stoga što „jedina mogućnost invencije jest invencija nemogućeg“ (Derrida 2001: 96): nezamisliva misao, nenaslikljiva slika što prekida sa zakonom slikanja i programom mišljenja u „labirint[u] pročitanih, poškrabanih, zaboravljenih i zaprašenih knjiga, knjiga naučenih i zaboravljenih napamet“, u „šuštanj[u] komada stranica čija se slika uvijek vraća jer sadrže nekoliko dragocjenih riječi“ (Nancy 2005¹: 57): egzistencija, izlazak, izlaganje, izgubljenost nalaženja drugog u sebi, nalaženje izgubljenosti sebe u drugom, stranice na stranici, knjige u knjižnici, knjižnice u knjizi, Diana, „takva kakva je bila te noći sa mnom“ (Fuentes 2006: 11), nepredvidljiva predvidljivost *auto*.

Diana, diane, Rewelge: samo bogovi i *caelicolae*, samo stanovnici neba priznaju da na nebu nema bogova.

„Poznata je stara ona Katonova, koji kaže da se čudi kako se žrec ne počne smijati kad vidi drugog žreca“, veli Ciceron, *De divinatione*, 2.24.50-52. Što ako se istom smijehu ne može odhrvati augur kad promatra drugog augura i njegove geste kritike i tumačenja?

Literatura

- Adorno T. 2003: *Quasi una fantasia*, u *Musikalische Schriften I-III*, Frankfurt am Main, str. 429-540.
- Adorno, T. 1986: *Mahler. Eine musikalische Physiognomik*, u *Die Musikalischen Monographien*, Frankfurt am Main, str. 149-309.
- Agamben, G. 2000: *Il tempo che resta. Un commento alla Lettera ai Romani*, Torino.

- Benveniste, E. 1966: *Problèmes de linguistique générale I*, Paris.
- Benveniste, E. 1969: *Vocabulaire des institutions indo-européennes II*, Paris.
- Blanchot, M. 1949: *La part du feu*, Paris.
- Boulez, P. 2005: *Leçons de musique. Points de repère III*, Paris.
- Bynum, C.W. 1995: *The resurrection of the body in Western Christianity, 200-1336*, New York.
- Deleuze, G. [1990] 2003: *Pourparlers 1972-1990*, Paris.
- Deleuze, G. i F.Guattari 1980: *Capitalisme et schizophrénie 2. Mille plateaux*, Paris.
- Derrida, J. 1972: *La dissémination*, Paris.
- Derrida, J. 1972¹: *Marges de la philosophie*, Paris.
- Derrida, J. 1972²: *Positions*, Paris.
- Derrida 1990: *Heidegger et la question. De l'esprit et autres essais*, Paris.
- Derrida, J. 1996: *Apories. Mourir – s'attendre aux limites de la vérité*, Paris.
- Derrida, J. 1998: *Psyché. Invention de l'autre*, Paris.
- Derrida, J. 2001: „Une certaine possibilité impossible de dire l'événement“ u: G.Soussana, J.Derrida, A.Nouss (edd.), *Dire l'événement, est-ce possible?*, Paris.
- Derrida, J. 2003: *Psyché. Invention de l'autre II*, Paris.
- Derrida, J. E. Roudinesco 2001: *De quoi demain...Dialogue*, Paris.
- Dupont, F. 1995: *Les monstres de Sénèque*, Paris.
- Char, R. 2004: *Oeuvres complètes*, Paris.
- Fuentes, C. [1994] 2006: *Diana o la cazadora solitaria*, Barcelona.
- García Márquez, G. [1994] 2009: *Del amor y otros demonios*, Barcelona.
- Hugo, V. 1964: *Oeuvres poétiques*, ed. P. Albouy, Paris.
- Hugo, V. 1972 : *Choses vues 1870-1885*, Paris.
- Killian, H. 1984: *Gustav Mahler in Den Erinnerungen von Natalie Bauer-Lechner mit Anmerkungen und Erklärungen von Knud Martner*, Hamburg.
- Mahler, G. [1905] s.a.: *Sieben Lieder aus Letzter Zeit*, Leipzig.
- Mallet, M.-L. 2002: *La musique en respect*, Paris.
- Morier 1961: *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris.
- Nancy, J.-L. 1979: *Ego sum*, Paris.
- Nancy, J.-L. 2000: *Corpus*, Paris.

Nenad IVIĆ

- Nancy J.-L. 2000¹: *Le regard du portrait*, Paris.
- Nancy, J.-L. 2002: *A l'écoute*, Paris.
- Nancy, J.-L. 2002¹: *La création du monde ou la mondialisation*, Paris.
- Nancy, J.-L. 2005: *La Déclosion. (Déconstruction du christianisme I)*, Paris.
- Nancy, J.-L. 2010: *Identité. Fragments, franchises*, Paris.
- Nietzsche, F. [1889] 1980: *Nietzsche contra Wagner. Aktenstücke eines Psychologen*, u *Sämtliche Werke, Band 6*, ed. Colli i Montinari, Berlin, str. 413-439.
- Peeters, B. 2010: *Derrida*, Paris.
- Quignard, P. 2002: *Abîmes. Dernier royaume, III*, Paris.
- Quignard, P. 2005: *Une gêne technique à l'égard des fragments. Essai sur Jean de la Bruyère*, Paris.
- Rabaté, D. 2004: *Vers une littérature d'épuisement*, Paris.
- Rabaté, D. 2010: *Le Roman et le sens de la vie*, Paris.
- Sartre, J.-P. 1964: *Les mots*, Paris.
- Serres, M. 1980: *Le parasite*, Paris.
- Valéry, P. 1960: „L'Idée fixe ou Deux hommes à la mer“, u *Oeuvres II*, ed. J.Hytier, Paris.
- Valéry, P. 1973: *Cahiers I*, ed. J.Robinson, Paris.

Nenad IVIĆ

DISLOCATED MONSTERS OR THEORETICAL EARS

A foray in the land of egology/egolaly, the article proposes an analysis of the invention of the self (ego) in three texts: fragment of Victor Hugo's journal *Choses vues*, Gustav Mahler's Lied *Rewelge* and Carlos Fuentes' autobiographical chronicle *Diana o la cazadora solitaria*. Centered on the concept of *Diane (Reveille, morning call)* the article explores the spectral character of texts in relation to images, rendered or produced, and music, heard and described or accompanying the text.

Key words: *invention, spectrality, writing, music, autobiography, ego, Victor Hugo, Gustav Mahler, Carlos Fuentes*

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

alexmontenegro@t-com.me

**ODBIJANJE PRAVILA I NEPRIHVATANJE AUTORITETA:
PROLEGOMENA ZA FEMINISTIČKU TEORIJU KROZ
PERSPEKTIVU JULIJE KRISTEVE (II)**

Ovaj tekst zamišljen je kao kratak osvrt na knjigu koja je o Kristevinom odnosu prema feminističkoj misli nedavno objavljena. Autorka knjige Birgit Šipers, predavačica na St Mary's University College u Belfastu, podijelila je knjigu na pet poglavlja u kojima analizira ključne koncepte koji su bili u fokusu interesovanja Kristeve tokom trideset godina (s posebnim osvrtom na najrecentnije publikacije), pažljivo analizirajući način na koji je, kroz pisanje o tim konceptima, uticala na feminističku misao koju je nekad negirala, a nekad afirmisala.

Ključne riječi: *Kristeva, feministička misao, čitanje, politika*

„Ne smatram se teoretičarkom feminizma. Napisala sam malo toga o ženama i to malo je empirijsko, rasuto, nezavršeno...”

„Naglašavanje singularnosti koja se u sistematično odabranim tekstovima otkriva... je, takođe, način da ne dozvolim da me dovedu u vezu sa feminizmom kao masovnim pokretom.”

„U mojim feminističkim godinama, naslovila sam jedan tekst, o teškoćama u životu žene, 'Unes femmes': kako sačuvati singularnost u okviru pluralnosti grupe.”

„Veoma sam skeptična po pitanju kapaciteta političkih pokreta da postanu mjesta slobode... Moju skepsu potvrdio je feministički pokret koji je postao pokret šefica u kojem je, u okviru iste grupe, žena udarala na ženu. Strategije opresije protiv kojih su se borile, obnovljane su u njihovim grupama.”

„Kristeva nam nudi strategiju subverzije koja nikada ne može postati održiva politička praksa.“ Džudit Batler

„Glas Julije Kristeve jedan je od najbrilijantnijih feminističkih glasova koji se oglašavaju u naše vrijeme.“ Zerili

U ovom dijelu rada naslovljenog „Odbijanje pravila i neprihvatanje autoriteta: prolegomena za feminističku teoriju kroz perspektivu Julije Kristeve,“ osvrnućemo se na nedavno objavljenu studiju Birgit Šipers pod naslovom *Julija Kristeva i feministička misao* (Birgit Schippers, *Julia Kristeva and Feminist Thought*, Edinburgh University Press, 2011), u kojoj autorka analizira kompleksan i, nerijetko, kontroverzan odnos Julije Kristeve i feminističke misli. U razmatranju ranije objavljenih studija koje za temu svoga istraživanja imaju ovaj odnos, Šipers kreće od stavova naučnika koji su svoja razmatranja zaključivali na različite načine: neki uz napomenu da je Kristeva antifeministkinja, beskorisna za feministički projekat, mizoginistična i čak proto-fašistička. Drugi, pak, kao Zerili i Ziarek, njen glas smatraju jednim od najbrilijantnijih feminističkih glasova koji se u naše vrijeme oglašava (njeno insistiranje na fluidnosti i nestabilnosti subjekta i njena kritika politike identiteta¹ stavovi su od kojih afirmatori njene misli započinju svoja razmatranja).² Uz napomenu, kako piše Šipers, da su takve „konfliktne interpretacije i pristupi Kristevinim tekstovima u skladu sa njenim ambivalentnim odnosom prema feminizmu uopšte, koji se kreće u rasponu od prepoznavanja značaja feminističkih postignuća, nevoljnosti izražene zbog mogućeg povezivanja nekih aspekata njenog rada sa feminističkom perspektivom (o čemu su pisali Lechte i Margaroni 2004: 24), pa sve do povremenog eksplicitnog odbijanja feminizma kao totalitarnog.“³ Uprkos njenom stavu (stavu „nevoljne feministkinje“), činjenica je da u Kristevinoj bibliografiji ima mnogo naslova koji se ili in extenso ili in brevi, bave pitanjima koja su relevantna ili su od interesa za ženu i misao koja se u svijetu definiše kao feministička.

---

¹ Kristeva je, komentarišući identitet, između ostalog navela: „Identitet je uvijek u krizi, i ova činjenica predstavlja posebnu karakteristiku evropske misli: identitet nije konačan i predstavlja mjesto stalnog upitivanja. Ako je identitet u krizi, to je dobro; otvorena je ideja – može se razvijati, može biti kreativan, što je dobra strana naše koncepcije identiteta – a što smo naslijedili iz grčke filozofije dijaloga, biblijske misli, hrišćanske mistike i filozofije. Zapravo, svih pitanja koja su označena i prosvjetiteljskom mišlju: sloboda, sloboda žena, seksualna sloboda, sloboda za robove, pojam oslobađanja singularnosti koji je sada eksplodirao u arapskim društvima. Sve to veoma je pozitivno. Ova kriza je veoma produktivna – kao neprekidna kriza, kao vječito obnavljanje.“ Pogledati na sljedećoj internet adresi: <http://www.exberliner.com/articles/%22one-needs-to-believe,-but-what%27s-more-important-is-to-question-what-we-believe%22>

² Pogledati u uvodnom dijelu studije Birgit Šipers, na str. 2.

³ Ibid., str. 2, „conflicting interpretations and assessments of her writings are compounded by her own ambivalence towards feminism, which ranges from a recognition of the importance of feminist achievements, to a reluctance to subscribe to a feminist perspective (see Lechte and Margaroni 2004: 24), up to an occasional outright rejection of feminism as totalitarian.“

U nastojanju da da svoje viđenje pomenutih različitih razumijevanja, nerazumijevanja i „produktivnih ponovljenih čitanja,“ ne zaobilazeći ozbiljne nedostatke njene misli uopšte i, posebno, njene misli u okviru politike i feminizma, Šipers u ovoj studiji detaljnije razmatra sljedeće aspekte:

- širu oblast feminističke političke filosofije u koju uklapa Kristevin rad (posebno njenu kritiku identiteta, njeno postojano naglašavanje središnjosti otjelovljenja društvenog i političkog života, i njenu zaukupljenost trošnošću i neizvjesnošću subjekta). Ili, drugim riječima: nekoliko je intrikantnih i produktivnih susreta koji se nalaze u osnovi te knjige, od kojih prvo nailazimo na susret koji Šipers analizira s aspekta interpretativnog. U njenom fokusu i nastojanju da konkretnije opiše susret između Kristeve i njenih feminističkih sagovornica, ona razmatra sadržaje i teze napisanih knjiga, pojmove najfrekventnije u njima i ključne koncepte „koji su posebno uticajni u okviru feminističke recepcije njenoga djela.“ U kontekstu konkretnijeg osvrta na taj susret razumijevanja i nerazumijevanja, opravdane ili umišljene zbnjenosti, kojem je autorka pristupila zarad „mapiranja recepcije Kristevinih ideja u okviru heterogene oblasti kakav je savremeni feminizam,“⁴ Šipers analitički (uz opsežnu bibliografiju, na kraju svakog poglavlja, koja predstavlja značajan doprinos te studije) pristupa ukazivanju na ono što je distinktivno semiotičkom i simboličkom, subjektu u procesu stvaranja, što je osnovni postulat nastao zahvaljujući njenom izletu u psihoanalitičko, i njenom razumijevanju tjelesnosti. „Ipak,“ naglašava Šipers, „glavni argument koji se u tome poglavlju razvija sugerše da Kristevine radikalne filozofske i psihoanalitičke tvrdnje, koje počivaju na pojmovima heterogenosti, nestabilnosti i fluidnosti subjekta, i koje su podupriete njenim slavljenjem singularnosti i pluralnosti, nije lako prevesti u feminističke perspektive. To prekinuće protkano je raspravama o značenju ženskosti, njegovog odnosa prema ženi/ženama, i njihovom lociranju u okviru seksualne razlike. Ja takođe težim da procijenim Kristevino naglašavanje negativiteta koje, želim da potvrdim, doprinosi artikulaciji feminizma kao kritičke prakse.“⁵

Dalje, ona

⁴ Ibid., str. 15, „to map the reception of Kristeva’s ideas within the heterogeneous field that is contemporary feminism.“

⁵ Ibid., str. 15. „The argument advanced in this chapter suggests that Kristeva’s radical philosophical and psychoanalytic assertion, which draw on the notion of the heterogeneity, instability and fluidity of the subject, and which are underpinned by her celebration of singularity and plurality, do not translate easily into feminist perspectives. This disconnect is compounded by a dispute over the meaning of the feminine, its relation to woman/women, and its location within sexual difference. However, I also seek to appreciate Kristeva’s emphasis

- nastoji da prikaže kako Kristevin „pojmovni aparat, nezavisno od njene pozicije vis-a-vis feminizma, može biti iskorišten i usmjeren u pravcu feminističke teorije.⁶ Pojmovni aparat koji se karakteriše kao ambivaletan i nekonzistentan – u kontekstu sagledavanja njenog odnosa prema opštijim debatama u okviru feminizma: prema Šipersu ta se problematika može posebno razraditi kroz razmatranje kontroverzi o statusu ženskog subjekta i njegovog djelovanja, njenog poimanja majčinskog tijela, odnosa između pojmova ženskosti i žene, statusa prirode i kulture, debate o esencijalizmu i feminističkoj politici. Ili: Drugi susret koji Šiper analizira, polazeći od teorijskih postulata koje ispituje, prihvata ili sasvim odbacuje, susret je Kristeve i revolta, Kristeve i krize, koje je analizirala u djelima objavljenim tokom devedesetih godina dvadesetoga vijeka i kasnije, s posebnim osvrtom na dvije konkretne teme, „etimološku vezu između krize i kritike i njen potencijal za feminizam sa jedne strane i, sa druge, pojam intimne pobune, opisan od strane nekih komentatora kao „pomaknuće politike,“ i njegove posljedice za žensku pobunu.“⁷ Šipers sugerije da pojam ženskosti, zajedno sa važnošću koju ona pripisuje kritičkom etosu, nudi mogućnost uspostavljanja feminizma kao kritičkog projekta. Na taj način, zaključuje ona, u prvi plan izbija pažnja koju Kristeva posvećuje ključnim pitanjima feminizma, uključujući mikro-političke aspekte subjektiviteta i politike, uzajamno konstruktivne oblasti otjelovljenja, psihičkog i socio-političkog života i teoretizacije ženske seksualnosti.
- u kontekstu razmatranja Kristeve kao misliteljke feminističkog statusa, važno je, kako navodi Šipers, razmotriti njene novije objavljene knjige (o revoltu i ženskom geniju, o Evropi i slobodi). Ili: U trećem poglavlju predstavljena je Kristevina koncepcija majčinske etike, koja je, kako saznajemo iz drugih izvora posvećenih toj problematici, najčešće bila u fokusu feminističkog prisvajanja Kristevine misli. Šipers razmatra „temeljnu ulogu nasilja u Kristevinoj teoriji subjekta i njenu primjenu u kontekstu konflikta,⁸ i Kristevinu radikalnu teoriju heterogenosti i alteriteta „koja karakteriše njenu etiku“⁹ ali je

---

on negativity, which, I wish to aver, contributes to the articulation of feminism as a critical practice.“

⁶ Ibid., str. 3.

⁷ Ibid., „the etymological link between crisis and critique and its potential for feminism on the one hand, and, on the other, her notion of intimate revolt, described by some commentators as a 'displacement of politics' and its consequence for female revolt.“

⁸ Ibid., str. 16. „foundational role of violence in Kristeva's theory of the subject and its application in the context of conflict.“

⁹ Ibid., „which informs her ethics.“

nije lako prevesti u feminističku političku djelotvornost. U četvrtom i petom, zaključnim poglavljima, sa namjerom da inicira feminističku interpretaciju tih tekstova, Šipers razmatra njene tekstove o ženskom geniju, sa posebnim fokusom na djelo Hane Arent i razvijanje tema inspiriranih njenim djelom u Kristevinom tekstu, koje do sada nije bilo predmetom pažnje kritičara. U njenom fokusu su sljedeća pitanja: „kako možemo čitati Kristevinu filosofiju slobode kao feminističku filosofiju i kako Kristevina koncepcija slobode unapređuje feminizam, shvaćen kao politički projekat?“¹⁰

U kontekstu polaznih istraživanja od kojih autorka te knjige kreće, važno je imati na umu model heterogenosti i pluralnosti karakterističan za savremenu feminističku književno-teorijsku misao ili, kako je to definisano u studiji Meri G. Dajc koja feminističku teoriju opisuje kao „raznolikost, polje stalnog propitivanja, isključivo argumentovanog, koje ne obećava da razriješi sebe u pragmatičnom konsenzusu ili da konvergira u neku podijeljenu konceptualnu osnovu,“¹¹ i naglašava dinamičnost i vitalnost i svakovrsnost pozicija metodološke, epistemološke i ontološke pozicije, o kojima je feministička naratološkinja Suzan S. Lanser napisala sljedeće: „Rekla bih da feministička praksa, i književna i materijalna, podsjeća na kolaž. Ali da li se ili ne komadići sasvim skladno spajaju, različita je stvar. Nesumljivo, jezik koji koriste Vorhol i Prajs Herndl je prilično utopijski: mi se u svemu slažemo, sve doprinosimo cjelini. Taj bi se stav, ipak, mogao okarakterisati riječima koje je jednom upotrijebila Bidi Martin – ‘preuranjeno jedinstvo’. Brisanje naših razlika moglo bi značiti brisanje mogućnosti za stvarnim promjenama. Ja pozdravljam produktivnu tenziju među tim metaforičkim komadićima koji čine cjelinu.“¹²

U kontekstu produktivne tenzije, i knjige koja je predmet našeg kratkog osvrt, u zaključnoj napomeni navešćemo da su ključne postavke koje možemo sumirati na sljedeći način: diskusija koja nam je ponuđena je selektivna u svom fokusu na feminističku političku filosofiju i nešto opštiji osvrt na pitanja socijalne i političke transformacije. Ključna je diskusija o Kristevinom konceptu semiotičkoga jer se njeno djelo najčešće dovodi u vezu sa tim konceptom i za razmatranje njenih ideja uopšte je suštinski i, konkretnije, za „receptiju njenog djela u okviru feminističkih rasprava.“¹³ Njen fokus je

¹⁰ Ibid., str. 17. „how can we read Kristeva’s Philosophy of freedom as a feminist philosophy? And how does Kristeva’s conception of freedom enhance feminism, understood as a political project?“

¹¹ Ibid., str. 5.

¹² Odlomak iz intervju predatog za štampu časopisu *Folia Linguistica and Literaria* (Filozofski fakultet u Nikšiću), koji je autorka ovog prikaza vodila sa prof. Lanser.

¹³ Ibid., str. 22. „her reception within feminist debates in particular.“ Prema navodima autorke ove knjige semiotičko sumira feminističku aspiraciju prema socijalnoj i političkoj transfor-

na istraživanju potencijalno transformativne implementacije toga koncepta, na kritičkoj interpretaciji čitanja značenja koje je semiotičko steklo u feminističkoj kritičkoj literaturi. Ona, takođe, piše o „obećavajućoj ocjeni koncepta semiotičkog za teoriju otjelovljenog subjektiviteta, i za feministički projekat političke transformacije, ali i da je podriva Kristevin ambivalentan stav prema feminizmu kao kolektivnom političkom projektu – zapravo, prema politici uopšte.“¹⁴ Dalje, ona teži da pojasni kako Kristeva u feminizam unosi veoma koristan iskaz o presjeku između psihičkog i socijalnog života i, postavlja pitanje da li je, za Kristevu, feminizam vrsta revolta i, ako nije, može li se njeno djelo iskoristiti za feministički koncept revolta. U nastojanju da mapira navedenu problematiku, Šipers sugerše da njeno pisanje o revoltu treba interpretirati povezujući ga sa njenim najnovijim publikacijama o ženskom geniju. Etika tjelesnog i mapiranje ranih napisa o jeziku uvod su za raspravu o suštini kristevijanske etike koja je izvedena iz opštije psihoanalitičke misli. U fokusu je i njen koncept etike majčinskog i neke feminističke reakcije koje je izazvala, kao i rasprave o nasilju, ranjivosti i oprost. Potom uticaj romantizma na Kristevinu misao, posebno na pojam genija, njen odnos prema djelu Hane Arent kroz koji se istražuju narativ, život i ponovno rođenje, odnos između tijela i politike, razvijanje totalitarizma, singularnosti i pliralnosti. Zaključne teze odnose se na kritičko promišljanje krucijalnog razvoja u Kristevinoj recentnoj misli i onim aspektima te misli koji su Kristevu vratili političkom i, u kontekstu navedenog, odgovor na pitanje „kako Kristevin koncept slobode utiče na feminizam, shvaćen kao politički projekat?“¹⁵ Šipers započinje diskusiju razmatrajući one segmente djela Kristeve u kojima se analizira pojam slobode, potom refleksija o Kristevinom tretmanu univerzalnosti, partikularnosti i kosmopolitizma u kojima se još konkretnije diskutuje o njenoj ideji o Evropi (pitanje koje Šipers prikazuje kroz sintagmu „drugi evrope,“ misleći, konkretnije, na problem imigracije i Istočnu Evropu).

---

maciji; štaviše, ono čvrsto podrazumijeva otjelovljenu prirodu subjektiviteta i politike.

¹⁴ Ibid., str. 23. „the promising account of the concept of the semiotic for a theory of embodied subjectivity, and for a feminist project of political transformation, is undermined by Kristeva’s ambivalent attitude toward feminism as a collective political project – in fact, toward politics in general.“

¹⁵ Ibid., str. 146. „how does Kristeva’s conception of freedom enhance feminism, understood as political project?“

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ

**RESISTING THE RULES AND NOT ACCEPTING THE
AUTHORITY: PROLEGOMENA FOR THE FEMINIST
THEORY THROUGH THE PERSPECTIVE OF JULIA
KRISTEVA (II)**

The aim of this text is to present to our reading public, the basic thesis from one of the most recent books about Kristeva and feminist thought. Author of the book, Birgit Schippers, senior lecturer at the St Mayr's University College in Belfast, has divided the book into five chapters in which she analyses key concepts about which Kristeva has written during the past thirty years (the most recent publications by Kristeva are in the focus of Schippers). Her focus is on the way in which Kristeva has influenced the feminist thought, sometimes negating it, sometimes affirming it in her texts.

Key words: *Kristeva, feminist thought, reading, politics.*

Nina SIRKOVIĆ (Split)
Sveučilište u Splitu
nina.sirkovic@fesb.hr

VIRGINIA WOOLF: ESEJI O KNJIŽEVNICAMA

Cilj ovog rada je reafirmirati pomalo zaboravljene eseje Virginije Woolf koji govore o konkretnim spisateljicama i ukazati na poveznicu između društveno-povijesnog okruženja i tradicije u kontekstu analize konkretnih književnih djela određenih spisateljica. Važan dio esejistike Virginije Woolf posvećen je proučavanju književnosti koju su pisale žene, kao i povijesnim, društvenim, materijalnim i psihološkim uvjetima u kojima su one stvarale. Analizom konkretnih stvaralačkih uvjeta pojedinih književnica, Woolf je došla do općih zaključaka o podređenosti žene u društvu, njezinom strahu od autorstva, nedostatku iskustva i tradicije u ženskom stvaralaštvu uopće, postavši tako začetnicom povijesti književnosti koju pišu žene.

Ključne riječi: *Virginia Woolf, eseji, književnice, podređenost, strah od autorstva, teorija povijesti književnosti koju pišu žene.*

Virginia Woolf bila je veoma zainteresirana za proučavanje povijesti književnog stvaralaštva kod žena i stalno je ukazivala na nedostatak tradicije u ženskom pisanju. Njezini eseji o ženama koje pišu razmatraju prvenstveno okolnosti i uvjete u kojima su te književnice počele stvarati, te same osobenosti njihovih ličnosti. Na osnovu tih otkrića ona pokušava objasniti i analizirati izbor tema i različite tehnike pisanja književnica. Woolf razmatra vrijednost i važnost književnog stvaralaštva žena sa stajališta tadašnjeg društveno-povijesnog i umjetničkog ozračja, kao i njihov doprinos za buduće generacije spisateljica.

Jedna od karakteristika spisateljica bila je da je mnogo njih imalo kratki životni vijek, iz raznoraznih razloga umirale su mlade: Mary Wollstonecraft umrla je u trideset sedmoj godini, Jane Austen četrdeset trećoj, Charlotte Brontë u četrdesetoj, a njezina sestra Emily u trideset prvoj godini života. S druge strane, George Eliot počela je tek pisati u trideset sedmoj, kada se oslo-

bodila pritisaka, stekla samopouzdanje i počela razmišljati o sebi samoj.¹ Sve spisateljice morale su se boriti s nepovoljnim društvenim položajem i osjećajem manje vrijednosti u odnosu na muškarce. Možda je još u najpovoljnijem položaju bila Margaret Cavendish, vojvotkinja od Newcastlea (1623–1673) koja je još kao djevojčica imala sretan obiteljski život i odrastala u blagostanju imajući vremena i mogućnosti posvetiti se svojim interesima i razvijati svoje osebujne i ekscentrične ideje. Upravši se za markiza od Newcastlea, koji je i sam volio poeziju i glazbu, te pisanje drama, u njemu je našla ne samo srodnu dušu, već i zaklon i utočište, te se mogla nesmetano posvetiti pisanju. Njezin stvaralački proces ništa nije ometalo, nije je priječio nikakav strah, ona je posjedovala „neodgovornost djeteta i osornost vojvotkinje“.² Bez obzira na svoj povoljan društveni status, vojvotkinja je bila svjesna teškog položaja žena u sedamnaestom stoljeću, o čemu kaže: „Žene žive kao šišmiši i sove, rinta-ju kao životinje, a umiru kao crvi...najbolje su odgojene žene čiji su umovi najuglađeniji“.³ Mary Cavendish mogla je pisati o čemu god je htjela. Pravilan ustroj cjeline, logično razvijanje teme, koherentnost njoj su bili nepoznati, a opet, mogla je doživjeti da joj se drame izvode u Londonu, a učenici njenog doba proučavaju njezine beskorisne filozofske rasprave. Bez obzira na priprosti jezik, dosadne stihove i nepodnošljive drame, vrijednost djela vojvotkinje od Newcastlea očituje se u njezinom istinskom žaru: sva su njena djela prožeta čudesnom i čarobnom osebujnošću, izravnom jednostavnošću i živim i razigranim umom.⁴ Virginia Woolf naročito je cijenila neposrednost i originalnost autora, te sposobnost pretvaranja ideja iz njegovog zažarenog uma u riječi, a to je vojvotkinji donijelo slavu i besmrtnost.

U eseju „Mary Wollstonecraft“ Woolf razmatra važnost okolnosti na oblikovanje mišljenja. Inteligentni ljudi potpuno različito doživljavaju vanjske događaje, čak i one od iznimne važnosti za cijelo društvo.⁵ Mary je odmalena upoznala svu bijedu i nesreću ljudskoga života i, budući da nikad nije upoznala što je to sreća, razvila je u sebi nešto poput mehanizma koji ju je upućivao da ništa osim samostalnosti nije važno. Loša ljubavna i bračna iskustva samo su pojačala osjećaj za pobunu: revolucija je bila „djelatna sila u njezinoj krvi. Cijelog se života bunila – protiv tiranije, protiv zakona, protiv

---

¹ V. Woolf, „George Eliot“ u: *Obična čitateljica*, prev. Marina Leustek, Centar za ženske studije- Zagreb, Zagreb, 2005. str. 101.

² V. Woolf, „Vojvotkinja od Newcastlea“, u: *ibid.* str. 23.

³ *Ibid.* str. 23-24.

⁴ *Ibid.* str. 28.

⁵ Woolf razmišlja o utjecaju Francuske revolucije na književnike, pa kaže, dok je Jane Austen i Charles Lamb nisu ni spominjali, ona je za Wordswortha i Godwina predstavljala društvenu prekretnicu. V. Woolf, „Mary Wollstonecraft“ u: *Obična čitateljica*, str. 75-76.

konvencija“.⁶ Njen život je bio strastan, pun borbe, vapaj za ljubavlju, slobodom i sigurnošću.

Dorothy Wordsworth, njena suvremenica, potpuno je drugačije doživljavala život. Priroda je bila njena životna inspiracija. Nakon životnih teškoća, napokon materijalno osigurana, bez ikakvih obiteljskih dužnosti i poslovnih obaveza, mogla se zajedno s bratom pod istim krovom posvetiti življenju u srcu Prirode i iščitavanju njezinih poruka.⁷ Nije morala paziti na konvencije, mogla je do kasna sjedjeti s Coleridgeom ne zamarajući se mislima je li takvo ponašanje dolikuje ženi. Materijalna neovisnost donijela je mir i harmoniju s prirodom.

Jane Austen, svećenikova kći, koja je još kao petnaestogodišnjakinja pokazivala dar za pisanje, svoj roman *Ponos i predrasude* pisala je „kradomice iza škripavih vrata“⁸ koja namjerno nije dala podmazati da može sakriti tekst koji je pisala kad netko naiđe.

George Eliot, kod koje se također osjećao strah od autorstva, prvu knjigu napisala je uz velike napore. Djed joj je bio tesar, pa su njezino obrazovanje, ugled i utjecaj stvarani na skromnim temeljima. Odupiranje konvencijama dovelo je do svojevrsnog oslobođenja, no cijeli život George Eliot borila se s preprekama: spol, zdravlje i ustaljena društvena pravila uvjetovala su stalno traganje za još više znanja i slobode sve do kraja njezinog života.⁹

Esej „*Jane Eyre* i *Orkanski visovi*“ razmatra okolnosti u kojima su nastala ova dva romana sestara Charlotte i Emily Brontë. Dvije izrazito talentirane žene rasle su u zabiti na župnom dvoru na divljim pustopoljinama Yorkshirea, na vrištinama, nesretne i osamljene. Sva strast, gnjev njihovih genija, pretočeni su u romane. Da su rasle u Londonu, mogle su postati poznate, bogate i slavne, a ne okončati živote u svojim četrdesetima. Ovako one ostaju zauvijek u siromaštvu i svojoj zanesenosti u zabiti Yorkshirea.

Osim vanjskih okolnosti, na stvaralaštvo spisateljica i njihovu recepciju umjetnosti utjecala je i njihova osobnost. Sve su one odreda bile jake ličnosti koje su u sebi nosile nesuglasje između svojih želja i shvaćanja i okoline koja ih je gušila. Mary Wollstonecraft smatrala je da za ženu ništa nije važnije od samostalnosti. Ona mora imati snagu, hrabrost i moć da ostvari svoju volju. Mary je napokon stekla slavu i neovisnost i pravo da živi svoj vlastiti život,

⁶ Ibid. str. 77.

⁷ V. Woolf, „Dorothy Wordsworth“ u: *Obična čitateljica*, str. 84.

⁸ V. Woolf, „Jane Austen“ u: *Obična čitateljica*, str. 65. Woolf često spominje kako je Jane Austen pišući u dnevnoj sobi, sakrivala svoj rukopis ako bi netko ušao, mada neki kritičari tvrde da nema dokaza da je zaista bilo tako.

⁹ V. Woolf, „George Eliot“ u: *Obična čitateljica*, str. 104.

ali je istovremeno osjećala jaku želju za ljubavlju, privrženošću i sigurnošću. Woolf piše da se proturječnost ocrtavala i na njezinom licu, istodobno postojanom i sanjivom, putenom i produhovljenom. Teško je zadržavala muškarce uz sebe, jer ih je plašila svojom inteligencijom i stalnim razmišljanjima o životu.¹⁰ Francuska revolucija utjecala je na nju u tolikoj mjeri da je razvila snažne teorije i uvjerenja i u tom žaru nastale su dvije knjige *Odgovor Burkeu* i *Obrana ženskih prava*. Cijeli život Mary Wollstonecraft od početka je bio pokus, „pokušaj da se ljudski običaji što više prilagode ljudskim potrebama“.¹¹

Mary Wollstonecraft i Dorothy Wordsworth bile su suvremenice, puno su putovale i bilježile dojmove sa svojih putovanja, obje su voljele prirodu. Međutim, njihovi životni pogledi bili su potpuno različiti: dok bi kod Mary određeni prizor budio razmišljanja o nekoj teoriji, djelotvornosti vlade, uvjetima u kojima se ljudi nalaze, samom pitanju zagonetke ljudske duše, Dorothy je doslovno i precizno bilježila ono što je bilo pred njom. Imala je istančani osjećaj za detalje, oko je nikad nije iznevjerilo. Uzimala je jednostavne činjenice i raspoređivala ih tako da su se pred čitateljem ukazivali cijeli prizori. Veliku je pozornost poklanjala vjerodostojnosti: draž i sklad morali su biti podređeni istini. Ona nije prirodu povezivala s društvenim kontekstom, priroda nije u njoj pobuđivala životna i egzistencijalna pitanja, već je djelovala kao vizualna inspiracija: nudila je dojmove koje je valjalo kasnije razvrstati. Primjećujući i bilježeći svaki detalj, ona je pokušavala razumjeti poruku Prirode. Živeći u ladanjskoj kućici u brdima u Grasmereu, Dorothy i Priroda srasle su zajedno u savršenoj međusobnoj naklonosti. Brat William, s kojim je zajedno živjela, bio je nadahnuće njene ljubavi prema prirodi, te su svi troje tvorili trojstvo: Dorothy, Priroda i William, trojstvo koje je bilo samosvojno i samo sebi dovoljno. Za razliku od strastvene Mary Wollstonecraft koja je bila misaona i strasna i koja se cijelog svoga vijeka probijala kroz samu srž života hvatajući se ukoštac s njim, Dorothy je u prirodi pronašla inspiraciju, utjehu i mir. Pronašla je vizualni doživljaj sreće u onome što je vidjela ispred sebe, prepoznala, uzela i pretočila u stihove.

Jane Austen je također odmalena bila puna složenih, proturječnih osobina: s jedne strane bila je duhovita, britka na jeziku, pomalo uštogljena, kad nije govorila, ulijevala je strah, a s druge strane bila je meka srca i suosjećajna. Virginia Woolf piše kako je Jane već s petnaest godina imala malo zabluda o drugim ljudima, a o sebi nikakvih. Bila je nepristrana i nedokučiva, živahna, neobuzdana, obdarena izuzetnom životnom snagom. Od početka je posjedo-

---

¹⁰ Woolf duhovito opisuje odnos između Mary i Imlaya: „Draškajući ribice, upecao je dupina i stvorenje ga je silovito povuklo kroz vodu dok mu se nije zavrtjelo u glavi pa je sad želio pobjeći“. V. Woolf, „Mary Wollstonecraft“, str. 79.

¹¹ Ibid. str. 82.

vala ritam, skladnost i jednostavnost rečenice. Stvari je stavljala u suodnos ne prema svojoj okolini, već prema univerzumu.

Jane Austen imala je posebnu tehniku pisanja: s lakoćom je nizala nai-zgled nevažne detalje i događaje, kod nje nema tragedije, ni junaštva. Nižući nai-zgled nevažne detalje ona kod čitatelja pobuđuje emocije, jer tim detaljima daje krajnje trajan oblik života, a čitatelj to prepoznaje. Naglasak je uvijek na karakteru, ona navodi čitatelja na razmišljanje kako će se neki lik ponašati u sljedećoj situaciji. Njena pozornost je uvijek usmjerena prema sadašnjem trenutku i budućnosti, životnost radnje dočarava prave ljudske vrijednosti. Čita-telj uživa u samom djelu zbog njega samoga, a ne doživljava ga kao poveznicu koja priču nosi u nekom određenom smjeru. Jane Austen u sebi je imala komični genij. Dok je u privatnom životu bila šutljiva, ukočena i stroga, u knji-ževnosti je bila sasvim drugačija. Bila je vrhunski satiričar bez imalo samilosti prema svojim likovima kojima se često rugala, ali to je bila pravedna satira, tvrdi Woolf, smatrajući je jednim od najdosljednijih satiričara.¹² Njezini su likovi mješavina dobra i zla. Ona daje savršeni otklon od slike dobrote, istine i poštenja, a iz opisa kontrasta u ljudskoj prirodi proizlazi ljepota i ozbiljnost njenih djela. Jane Austen je svjesno izbjegavala teme za koje je znala da njima ne vlada, kod nje nije bilo romantičnih ljubavnih priča, pustolovina, ni zavje-
ra. Odabrala je pisati o običnim sitnicama iz svakodnevnog života, seoskim plesovima, zabavama, izletima. Znala je dobro procijeniti svoje talente i shodno njima odabrati sadržaje koje će savršeno obraditi. Njena prva djela nisu besprije-korna (na primjer *Watsonovi*), ali Woolf ističe da su drugorazredna djela nekog izvrsnog autora vrijedna čitanja jer su ona najbolja kritika njegovih remek – djela. Woolf se često pita što bi bilo s poznatim književnicama da nisu umrle tako mlade i što bi s njima bilo da su postale slavne i mogle nastaviti stvarati. Kakav bi bio njihov stil, koje teme bi ih zaokupljale? Pretpostavlja da Jane Austen i dalje ne bi pisala o pustolovinama, zločinu i strasti, a njezina komičnost bi splasnula, budući da bi bila iskusnija. Manje bi se oslanjala na dijaloge u oblikovanju likova, a više na njihova razmišljanja. Osmislila bi stil koji bi bio dublji i izražajniji, dočarala bi i ono što ljudi misle, a ne samo ono što kažu. Više bi razmišljala o složenosti ljudske prirode, gledajući na svoje li-kove postrance, više kao na grupu, a manje kao na pojedince. Satira bi joj bila neumoljivija i stroža, bila bi prethodnica Henryja Jamesa i Marcela Prousta.

Woolf se pita kakve bi romane Charlotte Brontë pisala da nije umr-la prerano i da je postala poznata i slavna. Sama Charlotte imala je snažnu osobnost, posjedovala je genij, žestinu i oštroomnost zapažanja. Potresao ju je gnjev, koji je prisutan u njezinim knjigama u likovima. U knjizi *Jane Eyre* Charlotte progovara kroz lik Jane Eyre, a sama Jane prisutna je i u liku Roche-

¹² V. Woolf, „Jane Austen“ u: *Selected Essays*, str. 67.

stera, pejzažu i interijerima opisanim u romanu. U likovima Charlotte Brontë prevladavaju osjećaji, ljubav, mržnja, patnja. To je ono što Virginia Woolf zamjera piscima, osobni osjećaji ih ometaju: Charlotte Brontë ne razmišlja o rješavanju teškoća ljudskog života, ona ih od siline osjećaja niti ne prepoznaje. pisci koji su zaokupljeni sobom, kreću se u okviru svojih ograničenja, njihovi su dojmovi jaki i gusto nabijeni, ali oni ostaju u uskim okvirima. Slobodoumniji umjetnici koji imaju veću širinu gledanja ne posjeduju takve emocije, oni nisu okrenuti isključivo sebi i imaju mogućnost učenja od drugih. Stil i rečenica Charlotte Brontë nisu uglašeni, već više nezgrapni i nepodatni, ali njezine romane ni ne čitamo zbog izuzetnih zapažanja o likovima, niti zbog komedije, već zbog njezine poezije.¹³ pisci koji imaju suviše snažnu osobnost obično u sebi nose nešto što je u vječnom sukobu s prihvaćenim normama u životu i zbog toga radije stvaraju naglo, nego nakon strpljivog opažanja. Stoga im više leži poezija, a ako stvaraju u prozi, postaju netrpeljivi prema njenim ograničenjima. Zato su sestre Brontë, osjećajući potrebu za simbolom za pritajene strasti u ljudskoj prirodi, pomoć potražile u prirodi. Na primjer, Charlotte je opisom oluje na kraju romana *Vilette* dočarala sva duševna stanja koja se riječima teško mogu iskazati. Dok je Dorothy Wordsworth detaljno i vjerno opažala i opisivala prirodu, sestre Brontë su opisima oluje, vrištine, ljeta, prenosile emocije i rasvjetljavale značenja knjige. Određeno značenje dano je više kroz raspoloženje, nego kroz konkretno zapažanje. Značenje knjige ne leži u onome što je rečeno ili što se u romanu zbiva, već u odnosima između stvari koje uspostavlja sam pisac na sebi specifičan način. Nekad je značenje jako skriveno, naročito ako je pisac pjesnički nastrojen. Woolf piše da je Emily bila veća pjesnikinja od Charlotte, pa je njezin roman *Orkanski visovi* teže razumljiv od *Jane Eyre*. Emily je bila nadahnuta nekim općenitijim shvaćanjem, nisu joj poticaj bile vlastite patnje i boli. Ona je „promatrala svijet kao da je sav rascijepljen u neredu divovskih razmjera i osjetila u sebi moć da ga ujedini u knjizi.“¹⁴ Istovremeno je bila i romanopisac i pjesnik, morala se suočiti s činjenicom da postoje i druge stvarnosti, te se upustiti u borbu s unutarnjim sklopom vanjskih stvari. Emily je kao rijetko tko znala osloboditi život njegove ovisnosti o činjenicama.

George Eliot nije imala nimalo od one ekscentričnosti i ćudljivosti koju umjetnici obično posjeduju, a nije bila ni izrazito dražesna, ni ženstvena, što je u njenu vrijeme bilo poželjno za ženu. Mladost joj je prošla prepuna patnje, ali ju je pokretala želja za uspjehom. George Eliot je počela stvarati prilično kasno, kad je doživjela osobnu sreću i oslobođenje, a kao rezultat nastale su dobre knjige. Iako je osjećala navalu kreativne energije, polako je stjecala

¹³ V. Woolf, „Jane Eyre i Orkanski visovi“ u: *Selected Essays*, str. 126-127.

¹⁴ V. Woolf, „George Eliot“ u: *Selected Essays*, ed. David Bradshaw, Oxford University Press, New York, 2008. str. 128.

samopouzdanje, te pisala sa osobnog stajališta, ali kod nje nema one nepokolebljive predanosti mladog bića. Nije je pokretao osjećaj romantične žestine, ni neobuzdanosti, što bi se očekivalo da dolazi iz osjećaja vlastite individualnosti, nego je suosjećala s običnim ljudima i bavila se temama radosti i tuga domaćega svijeta. Njezini romani obuhvaćaju mnoštvo detalja ljudske prirode, koje autorica preraspoređuje u cjeline, formira žive likove s kojima čitatelj osjeća radost i tugu. Ti likovi imaju neočekivanu moć pred našim emocijama, u nama bude i suze i smijeh. Spektar likova je šarolik, od luda i gubitnika, majki, djece, trgovaca, krčmara, seljaka, kapelana, stolara... Knjige George Eliot jako su čitljive, u njima nema pompoznosti ni prijetvornosti, nego se osjeti romantični duh prošlih vremena. Kao nedostatak, odnosno manu u stvaralaštvu George Eliot, Virginia Woolf navodi da su pojedini likovi uspjeli autoricu odvesti od njezine prirodne sredine na teren na kojem ona nije bila udomaćena. U tekstu se onda javlja previše dijaloga, rečenica je nezgrapna, ne klizi kao kod Jane Austen, osjećaji postaju prenaplašeni, ljubav, mržnja strast, sve to stvara dojam neuvjerljivosti.¹⁵

Woolf piše kako priče o junakinjama romana George Eliot obično završavaju tragično ili kompromisom, koji je još otužniji. Ona ovako analizira prirodu same želje junakinja George Eliot:

U učenju traže svoj cilj, u uobičajenim zadaćama ženskog bića; u širem opsegu djelatnosti svoga soja. Ne nalaze ono za čim tragaju, a mi o tome ne možemo nagađati. Pradavna svijest žene, nabijena trpljenjem i tankočutnošću, i tolike vjekove nijema kao da je u njima nabujala do ruba i prelila se i izustila da zahtijevaju nešto - gotovo i ne znaju što - nešto što je možda nespojivo s činjenicama ljudskog postojanja.¹⁶

Virginia Woolf ne specificira koje bi to činjenice mogle biti, iako kaže da je George Eliot bila preinteligentna da bi se petljala u njih. Pripovijest junakinja njezinih romana zapravo je priča o samoj George Eliot. Ona je snažno osjećala sav teret i zamršenost okolnosti bivanja ženom, slava joj je, budući da su žene na nju nenaviknute, bila teret od kojega se skrivala u toplini doma. Istovremeno, osjećala je želju da stupi na tlo svijeta rezerviranoga za muškarce i nije zatvarala oči pred preprekama, već se hrabro borila s njima. Sve do kraja tragala je za još više slobode i znanja. Virginia Woolf joj odaje priznanje i poziva da na njen grob stavimo svaki lovorov vijenac i svaku ružu koju joj možemo pokloniti.

Koliki je doprinos svih ovih autorica u razvoju književnosti koju su pisale žene? Još od sedamnaestog stoljeća, vremena vojvotkinje od Newcastlea,

¹⁵ Woolf kao primjer navodi roman *Vodenica na Flossi* i lik Maggie Tulliver. Ibid. str. 101-102.

¹⁶ V.Woolf, „George Eliot“, str. 103.

koja je svojim prirodnim darom, hrabrošću, maštovitošću, žarom za pisanje i razigranim umom budila jake reakcije svojih suvremenika, pa do konca devetnaestog stoljeća i doba George Eliot, bilo je žena koje su svojim stvaralaštvom zadužile povijest ženske književnosti. Boreći se s materijalnim problemima, društvenim šikaniranjem i ustaljenim pravilima, one su se hrabro probijale kroz samu srž života, trpjele kritike i zavist, posrtale, ali se opet dizale i polako davale svoj doprinos i utjecaj besmrtnosti ženskog izričaja kroz stoljeća. Od svih autorica, Woolf najviše cijeni Jane Austen, za koju kaže da je bila najpotpunija umjetnica među ženama, autorica besmrtnih knjiga koja je otišla na pragu slave, baš kad se počela osjećati sigurnom u vlastiti uspjeh.¹⁷ U eseju *Vlastita soba* Woolf odaje priznanje Jane Austen kao jedinoj spisateljici koja je, osim što je bila pročišćenog i užarenog uma poput Shakespearea, pronašla vlastiti izraz, žensku rečenicu, kroz koju se žena može nesputano izraziti.

U svojoj knjizi *Arguing with the Past*, u poglavlju u kojem analizira utjecaj determinizma na žensku književnost s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, Gillian Beer analizira i uspoređuje književne radove George Eliot i Virginije Woolf. Ona postavlja pitanje: Može li se žensko jastvo izraziti putem radnje ili ga se mora shvatiti kao otpor radnji? Mora li se ono nastaniti „između činova“? Sastavni dijelovi našeg iskustva su determinante roda, odgoja, naslijeđa, klase i povijesnog doba. Prije determinizma, pojam sudbine odnosio se na utjecaj na autonomiju ljudskog bića. Sudbina intervencijom utječe na autonomiju, no ta intervencija je selektivna. Determinizam je sveukupan, kod njega nema selekcije, ni autonomije. Beer uspoređuje utjecaj predodređenosti u djelima George Eliot i Virginije Woolf i nalazi dosta sličnosti, mada su njihova shvaćanja, stilovi i općenito pogledi na svijet bili najzgodniji i najrazličitiji. U *Pargiterima* Woolf pokušava istaknuti razliku između društveno predodređenih elemenata u shvaćanju žena o njihovom vlastitom iskustvu, sputavanju toga iskustva, te o onome što je potpuno netipično za iskustvo. Jasno je da postoje neki procesi koji su neizbježni i nepovratni, a jedan od njih je tjelesni razvoj. Woolf komentira u *Skici prošlosti*:

No nekako se u razmatranje također mora dovesti osjećaj kretanja i promjene. Ništa nije ostajalo stabilno zadugo. Čovjek mora osjetiti da se sve približava, zatim nestaje, postaje veliko, smanjuje se, prolazeći različitim brzinama pokraj malog stvorenja; čovjek mora dobiti osjećaj koji je nju¹⁸ pritisnuo, malo je stvorenje vođeno naprijed, kao što je vođeno rastom svojih nogu i ruku, bez mogućnosti stajanja ili mijenjanja, kao što biljka raste iz zemlje sve dok stabljika ne naraste, list ne naraste, pupoljci ne propupaju. To je ono

---

¹⁷ V. Woolf, „Jane Austen“, str. 74.

¹⁸ Woolf spominje „malo stvorenje“ (*little creature*) za koje drži da je ženskog roda, jer kasnije koristi zamjenicu „ona“ (*she*).

neopisivo, to je ono što čini sve slike prestatičnima, jer čim netko kaže da je tako, to je već postalo prošlost i promijenilo se.¹⁹

Ovdje Woolf naglašava brzinu rasta u djetinjstvu. Vodeća snaga rasta je postepeni element iskustva. Postoji ideja o nepovratnom slijedu prema naprijed, od iskustva rođenja, pa dalje, koji ne može ići unatrag. Dok Woolf ističe „odmotavanje i zamotavanje“ vremena u svojim slikama fizičkog rasta, George Eliot u romanu *Vodenica na Flossi* naglašava sporost razvoja djetinjstva. Beer piše kako možemo razumjeti sadašnjost samo u okvirima njene prošlosti, koja je stabilna i nepromjenjiva. Priča romana *Vodenica na Flossi* organizirana je kao sjećanje kroz kristalno jasne epizode prisjećanja, a autorica se pozabavila i elementima koji formiraju dijelove Maggienog emocionalnog razvoja – u okviru određene male društvene zajednice koju Eliot detaljno opisuje u sadašnjem trenutku, ali nam daje i njezinu prošlost. Niz epizoda dramatizira razvoj i izumiranje mogućnosti za Maggie, a preobilje pameti i emocija ne može naći odgovarajuću formu u svom okruženju. Eliot je kroz oblik *Bildungsromana* prikazala kako je u to vrijeme razvoj za ženu, za razliku od muškarca, bio nemoguć: smrt je jedan od načina bijega iz unaprijed određenih okova društva, što naglašava ideju determinizma. George Eliot je pri kraju romana okrenula tijek romana, omogućivši svojoj junakinji bijeg i spas, ali ona umjesto toga zakorači u plimu sjećanja, vraća se u djetinjstvo, uspomene prevladaju. Transformacije rasta i razvoja su izokrenute unatrag, prošlost se može obnoviti, Maggie se pojavljuje kao spasiteljica svog otuđenog brata Toma. Na kraju romana njoj je ponuđena neka vrsta prirodne slobode, ali čitatelj se osjeća nelagodno, jer osjeća da je to zapravo obrana same autorice. George Eliot je spasila svoju junakinju od nesretne budućnosti koja je cijelim tijekom romana uslijed društvenog determinizma izgledala neizbježna. U većini slučajeva ona svojim junakinjama (Dinah, Dorothea, Maggie) nije dopuštala upuštanje u bespoštednu borbu i bijeg iz sredina koje su ih gušile, nego su joj one trebale da izdrže u svojoj vlastitoj tipičnosti. U *Vodenici na Flossi* njezina ustrajnost popušta, dopušta Maggie ispunjenje strasne, djetinjaste, incestuozne obnovljene ljubavi. Deterministički poredak koji je prisutan u romanu na kraju se okreće unatrag prema želji, umjesto prema razumijevanju i racionaliziranju. Eliot dozvoljava čežnjama svoje heroine ispunjenje u obliku radnje koja jednostavno otkliže iz kanaliziranog slijeda društvenog razvoja i doslovno omogućuje erupciju želje. Rijeka gubi svoj oblik u poplavi. Zadovoljstvo koje autorica stvara na kraju realizira zbrkane i strasne želje i potrebe. Žene koje su potlačene i imaju takve potrebe ne mogu naći pravu formu unutar radnje koja se temelji na poretku, razvoju, razumijevanju i odricanju prošlosti, te prihvaćanju unaprijed određene sadašnjosti. Kraj romana *Vodenica na*

¹⁹ Woolf prema Beer u: *Arguing with the Past.. Essays in Narrative from Woolf to Sidney*, Routledge NY, 1989. str. 123.

Flossi simbolični je nauk. On prelazi forme društvenog realizma za koje je determinizam u to vrijeme bio usko vezan. Društveni realizam će kasnije za Virginiju Woolf postati neprijatelj stvarnog realizma.²⁰

George Eliot razmatrala je odnos između organizma i medija, a tragedija u njezinim djelima nastaje zbog nemogućnosti medija – presporog načina na koji društvo prihvaća promjene, naročito promjene pretpostavki o razlikama u djelovanju, tako da brza bića kao Maggie ili Dorothea bivaju uhvaćene u zamku vremena, u mediju, čije promjene kasne i koji im stoga uskraćuje budućnost.

Tu Beer povlači paralelu s Virginijom Woolf, koja je također konstantno osjećala koliko sile društva utječu na pojedinca. Woolf naglašava brzinu kojom se senzibilitet mijenja:

Razmislite kakve beskrajne sile društvo donosi da se igraju sa svakim od nas, kako se to društvo mijenja iz desetljeća u desetljeće; također i iz staleža u stalež, dakle, ako ne možemo ispitati ta nevidljiva prisustva, mi ćemo znati jako malo o predmetu memoara; i opet, kako uzaludno postaje opisivanje života. Vidim sebe kao ribu u potoku, skrenutu od struje, stojim na mjestu; ali ne mogu opisati potok.²¹

Kakav je odnos između ove dvije spisateljica i njihovog teksta? Dok George Eliot poštuje radnju, a pripovjedač je izvor nizanja događaja koji određuje interpretaciju, Virginia Woolf odriče se radnje u svojim romanima. Radnja inzistira na podrijetlu, poretku, posljedicama, otkrićima, izopćavanju zaključku. Za nju je iskustvo isključivo društveni aspekt, koji se podčinjava određenoj čvrstoj strukturi engleskog društva. To društvo su formirali muškarci po svojim mjerilima. U knjizi *Valovi* radnja je marginalizirana, nju nadomještava ritam: plima i oseka, valovi dočaravaju faze ljudskog života, koji imaju svoje vlastite neizbježne forme – ali spisateljica od njih ne traži prognoze, prikrivanja, vezivanja, ni polarizacije. U drugim djelima Woolf je umjesto radnje koristila genealogiju, kao u romanima *Night and Day* i *Godine*. Odabirala je ritam koji nije izričito ljudski, već ga se nalazi u prirodi: plima i oseka, izmjena dana i noći. Beer naglašava da je za sve njene romane tipično prepoznavanje životnog razmaka, prostora među fazama života. Woolf je također bila svjesna određenosti datog trenutka, koji je uvijek vezan za povijesno vrijeme:

---

²⁰ Ibid. str. 124 -126.

²¹ V. Woolf, *A Sketch of the Past u: Moments of Being*, ed. by Jeanne Schulkind, Second Edition, Grafton Books, London, 1980. str. 80.

Ne mogu upotrijebiti ono što mi kažete – na primjer o ženskim tijelima – njihove strasti – i slično, jer su konvencije još uvijek vrlo jake. Kada bih morala nadići konvencije, trebala bih hrabrost junaka, a ja nisam junak.

Sumnjam da pisac može biti junak. Sumnjam da junak može biti pisac.²²

Rod, odsutnost i nedostatak pojmovi su koji su važni za oblik iskustva u knjigama Virginije Woolf. Woolf obično izbjegava zgusnutu radnju, jer ona nužno predstavlja ustaljeni poredak.²³ Ona ide izvan polarizacije muško/žensko, ne u androginiju, već u osjećaj kretanja, odmicanja, identiteta koji izlazi u određeni trenutak postojanja. George Eliot vidjela je raspon raznih svjetova oko nas i njihove međuodnose koji se stalno šire i njih je smatrala izlazom iz determinizma. Obje autorice nisu u potpunosti uspjele pobjeći od njegovih pretpostavki, no svaka od njih imala je svoje vlastito naslijeđe – različitost pogleda na svijet i različite standarde za ispitivanje i istraživanje patrijarhalnih značenja i odnosa i teritorija iza njih, tražeći više znanja i više slobode.²⁴

Kritičari su često postavljali dva značajna prigovora u proučavanju djela spisateljica od strane Virginije Woolf. Smatralo se da je Virginia Woolf dala nepotpunu i netočnu sliku ženske književne tradicije, koja je naročito prisutna u eseju *Vlastita soba*. Naravno, nitko ne može kriviti Woolf što nije raspolagala podacima koji u njeno vrijeme nisu ni bili poznati. Problem je u tome što je ovaj esej bio toliko utjecajan, tako da se i kasnije nastavilo rabiti pogrešne podatke. Woolf je ispričala priču o književnosti koju su pisale žene i koja se sastojala većinom od šutnje i patnje u doba Renesanse, počela je u osamnaestom stoljeću pojavom Aphre Behn, a nastavila se progresivno zahvaljujući rasprostranjenosti tiska i pisanju u okviru popularnih žanrova, većinom romana.²⁵

Eseji o pojedinim književnicama obrađuju njihovo stvaralaštvo uzimajući u obzir povijesne, društvene i psihološke okolnosti u kojima su književnice stvarale. Kroz primjere mukotrpnog probijanja Vojvotkinje od Newcastlea, Mary Wollstonecraft, Dorothy Wordsworth, Jane Austen, George Eliot, sestara Brontë među mušku književnu elitu, njihovu unutarnju borbu sa samima sobom, Woolf je istovremeno prikazala zajedničke, objektivne prepreke na koje su one nailazile, bez obzira na doba u kojem su živjele, ali i njihove

²² Woolf prema Beer u: *Arguing...* str. 135.

²³ Jedan od izuzetaka je roman *Orlando*, koji je pun raznovrsnih zbivanja koja se odvijaju tijekom tristošeset povijesnih godina, a junak/inja za to isto vrijeme biva samo dvadeset godina stariji/a.

²⁴ Ibid. str. 150.

²⁵ Ellen Bayuk Rosenman, *A Room of One's Own. Women Writers and the Politics of Creativity*, Twaine Publishers. New York, 1995, str. 114.

subjektivne strahove od autorstva, nesigurnosti i kolebanja kroz koja je svaka od ovih književnica prolazila na svoj osebujan način. Woolf tako stvara okvir za jednu manju teoriju povijesti književnosti koju su pisale žene, možda nepotpunu (jer joj to nije ni bio krajnji cilj), ali dostatnu za razmatranje nedostatka tradicije u pisanju žena, povijesnih društvenih okolnosti u kojima su one stvarale, te psiholoških prepreka na koje žene nailaze zbog svoga spola. Woolf ženi daje važnu društvenu i povijesnu ulogu, smatrajući da će žena biti nositelj društvenih promjena u budućnosti, koje mogu utjecati na povijesni razvoj.²⁶ Također, ona proučava i tehniku pisanja žena, odnosno, objašnjava zašto su žene pisale na način koji je drugačiji od muškaraca, te naglašava i forsira potrebu za posebnim načinom izražavanja koji će biti svojstven ženama i u okviru kojega će se žene ugodno osjećati. Na taj način Virginia Woolf daje obrazloženje za potrebu proučavanja književnosti koju pišu žene kao posebne vrste stvaralaštva, koja je kasnije prepoznata kroz proučavanja ginokritike, gineze i feminističke kritike.

Literatura

- BAYUK ROSENMAN, Ellen, *A Room of One's Own. Women Writers and the Politics of Creativity*, Twaine Publishers. New York, 1995.
- BEER, Gillian, *Arguing with the Past. Essays in Narrative from Woolf to Sidney*, Routledge NY, 1989.
- BLACK, Naomi, *Virginia Woolf as Feminist*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 2004.
- WOOLF, Virginia, *Selected Essays*, ed. David Bradshaw, Oxford University Press, New York, 2008.
- *Obična čitateljica*, prev. Marina Leustek, Centar za ženske studije- Zagreb, Zagreb, 2005.
- *Vlastita soba*, prev. Iva Grgić, Centar za ženske studije-Zagreb, Zagreb, 2003.
- *Orlando. Životopis*, prev. Jasenka Šafran, Vuković i Runjić, Zagreb, 2000.
- *Moments of Being*, ed. by Jeanne Schulkind, Second Edition, Grafton Books, London, 1989.
- *The Common Reader*, Harcourt Publishers Ltd, a Subsidiary of Harcourt International Ltd. 1984.
- *Godine*, prev. Josip Torbarina, Matica hrvatska Zagreb 1946.

---

²⁶ Naomi Black tvrdi da u eseju *Tri gvineje* Woolf ukazuje na žene kao nositelje društvenih promjena koje će dovesti do okončanja samog rata. Naomi Black, *Virginia Woolf as Feminist*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 2004, str. 17.

Nina SIRKOVIĆ

VIRGINIA WOOLF: ESSAYS ON WOMEN WRITERS

The aim of this paper is to reaffirm the somewhat forgotten essays of Virginia Woolf about individual women writers and to emphasize the link between the historical and social approach to tradition within the context of individual works of fiction. An important part of essay-writing by Virginia Woolf is dedicated to the study of fiction written by women, as well as to historical, social, material and psychological conditions in which women lived and created art at the time. By analyzing specific creating conditions of individual women writers, Woolf came to general conclusions about the inferiority of women, their anxiety of authorship, and the lack of experience and tradition in women's writing.

Key words: *Virginia Woolf, essays, women writers, subordination, anxiety of authorship*

Selma RALJEVIĆ (Mostar)
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
selma.raljevic@unmo.ba

MODERNIZAM U KNJIŽEVNOJ AMERICI

Ovaj rad razmatra historijski i društveni kontekst modernog doba u Sjedinjenim Američkim Državama, te daje uvid u najveće i najznačajnije pojave i ličnosti američke književnosti u epohi modernizma. Posebna pažnja posvetit će se modernim književnim eksperimentima i osobitim karakteristikama modernizma u američkoj književnosti.

Ključne riječi: *modernizam, američka književnost, „visoki modernizam“, ratno iskustvo, „izgubljena generacija“, „harlemska renesansa“, „južnjački modernizam“, moderni eksperimenti*

Sjedinjene Američke Države oduvijek su bile zemlja neke nove nade, ali i paradoksalnog spoja različitosti, što i danas predstavlja jedno od osnovnih obilježja raznih vidova američkog života. U skladu s tim i zapis o modernizmu u književnoj Americi mogao bi početi jednostavnom mišlju – i na početku bijaše novo; raskid sa starim. Prije svega, ideje Marxa i Engelsa, Darwina, Freuda i Einsteina, koje su doprinijele promjenama u ljudskoj percepciji sopstvenog bića, života i svijeta, kao i pozicije čovjeka u društvu, utjecale su i na stvaranje općenito novih životnih principa, obzora i težnji u SAD, što se prenosi i na svijet umjetnosti, a onda i književnosti. Krajem XIX i početkom XX stoljeća, univerzalno prihvatanje promjena u svim vidovima čovjekovog života uzrokovalo je masovnu i nepredvidljivu transformaciju starih vrijednosti. Prisjetimo se, tek, izuma i otkrića naučnika i inovatora svjetskog glasa Thomasa Alva Edisona (1847–1931) i Nikole Tesle (1856–1943), za kojeg se kaže da je čovjek koji je „izumio XX stoljeće“, dakle otkrića u vezi sa električnom energijom, te pojave radija, televizije, filma, kina, telegrafa, telefona i sličnih pronalazaka čiji je osnovni cilj bio razvoj komunikacije, a onda i razvoja avijacije, procvata automobilske proizvodnje na čelu sa Henryjem Fordom (1863–1947), industrijalizacije i urbanizacije. Američki historičar i pisac Henry Adams (1838–1918) doživio je Svjetsku izložbu u Chicagu iz 1893.

godine kao fundamentalnu promjenu u organizaciji svijeta. Na njoj je vidio izložen masivni generator o kojem će kasnije pisati kao simbolu budućnosti (*The Education of Henry Adams*, 1907) i moralnoj snazi, poput one koju su rani kršćani osjećali u njihovom doživljaju križa ili Djevice Marije, međutim bez jasne ideje o osobenostima simbola generatora.

Na svjetskoj sceni krajem XIX i početkom XX stoljeća, SAD su sve više postajale dominantna i jaka sila, unutar koje su se, u skladu s tim, vidno razvijali nacionalna svijest, identitet i razne dimenzije „amerikanstva“ (prema engl. frazi „American-ness“). Nacionalno osjećanje da je Amerika specifična i jedinstvena zemlja, koja se nalazi na pragu velike kulturalne renesanse, bilo je jako i široko rasprostranjeno u periodu prije Prvog svjetskog rata. Historiju SAD toga doba obilježava i nevjerovatan broj imigranata, od kojih je najviše došlo iz Evrope. Između 1890. i 1921. godine, u kojoj je Kongres uveo i prve norme za doseljenike, u SAD se uselilo skoro 19 miliona ljudi. S obzirom na to da su među doseljenicima dominirali katolici i Jevreji, protiv imigracije najviše se isticao Ku Klux Klan (KKK), zloglasna organizacija koja zagovara prevlast bijelaca i protestanata u SAD. U periodu od 1890. do 1920. godine, koji se u historiji SAD naziva „naprednim razdobljem“ („Progressive Era“), težilo se ka boljem i pravednijem sistemu uprave. To je uzrokovalo društveni aktivizam i reforme, demokratizaciju, modernizaciju i ekonomski napredak kojem je posebno doprinio demokrata Woodrow Wilson (1856–1924), dvadeset i osmi predsjednik SAD (1913–1921). U tom periodu, tačnije u aprilu 1917. godine, SAD su na strani Antante ušle u Prvi svjetski rat zbog njemačkog napada na američke brodove, a i zbog novca uloženog do tada u taj rat. Sve do toga momenta odnos SAD prema „velikom ratu“ bio je u duhu izolacijske političke misli Jamesa Monroa (1758–1831), petog američkog predsjednika (1817–1825), jer se nisu miješale u dešavanja i politiku Evrope, prvenstveno zbog toga što bi to moglo ugroziti mir i prosperitet američkog naroda. Godina 1917. značajna je i po prijedlogu uvođenja prohibicije. Naime, Kongres je 1919. usvojio čuveni 18. Amandman na Ustav Sjedinjenih Američkih Država, kojim se unutar cijele zemlje zabranila proizvodnja, potrošnja, uvoz i izvoz alkohola. Na osnovu toga Amerika je zvanično trebala biti „suha zemlja“. Međutim, u to vrijeme postojalo je oko 220.000 tajnih točionica alkohola. Osim toga, rezultat reakcije na 18. Amandman bila je i pojava organiziranog kriminala po prvi put u zemlji, što je imalo vidan odjek u američkoj javnosti i književnosti, preciznije u romanu. Prisjetimo se samo gangstera koji su postali legendarni likovi iz stvarnoga američkog života, poput Johna Dillingera (1903–1934) i Al Caponea (1899–1947). Prohibicija je zbog sve veće nepopularnosti i negodovanja, kao i pod velikim pritiskom međunarodnog alkoholnog kapitala, ukinuta 1933. godine. Moderno doba donijelo je i razne vidove slobode izraza u američkom društvu, poput emancipacije žena

i etničkih, manjinskih grupa. Amerikanke su 1919. godine po prvi put dobile pravo glasa i sve više počele odbacivati nametnute puritanske norme društvenog ponašanja. Sve to neminovno je utjecalo i na književnost toga doba. Zbog izuzetno bogatog i istančanog književnog uzleta, godine od 1912. do 1924. smatraju se vrhuncem „visokog modernizma“ (“High Modernism“) u američkoj književnosti.

Modernizam je u književnoj Americi, kao i u cijelom svijetu, donio neku novu slobodu svijesti, onakvu kako bi je definirao Hegel u smislu nesputanosti misli, i iskričavu intelektualnu radoznalost. Originalnost kao estetsko načelo, kako to zapaža Zdenko Škreb, postaje jedan od osnovnih motiva umjetničkog stvaralaštva, načelo koje je izraz građanskog individualizma. Američku književnost od 1900. godine, pa sve do Drugog svjetskog rata, karakterizira i osobeni nacionalni izraz. Tako je u djelima američkih modernih pisaca i pjesnika koji su živjeli i stvarali u SAD, kao što su: William Carlos Williams (1883–1963), Hart Crane (1899–1932), John Dos Passos (1896–1970), Marianne Moore (1887–1972) i William Faulkner (1897–1962), reprezentativno ispoljeno osjećanje američkog nacionalnog identiteta ili, pak, onoga regionalnog unutar SAD. Paradoksalno, istraživanju specifičnosti američkog identiteta doprinijeli su i mnogi američki književni stvaraoci koji nisu stalno živjeli u SAD i koji su smatrani za međunarodne moderniste, poput Ezre Pounda (1885–1972), Gertrude Stein (1874–1946), Hilde Doolittle (obično H. D.) (1886–1961) i Ernesta Hemingwaya (1899–1961). Upravo jedna od bitnih karakteristika moderne američke književnosti jeste stvarno i/ili imaginarno otuđenje od tla kojem individua pripada, simultani osjećaj lokacije i dislokacije, pripadnosti i nepripadnosti nacionalnom identitetu, pa i njegovo odbacivanje. Pound, koji je svoju promociju i priznanje doživio u Londonu, izražavao je teške frustracije američkom kulturom, ali je isto tako ustvrdio da ni u jednoj evropskoj zemlji nema toliko umjetničkog poticaja koliko ga ima u SAD-u (*Patria Mea*, 1912–1913). U vezi s tim, američki književni kritičar Richard Poirier (*A World Elsewhere – The Place of Style in American Literature*, 1966) smatra da su u američkoj književnosti najinteresantnija ona djela koja predstavljaju sliku stvaranja same Amerike u smislu nastojanja i književnog naslijeđa Ralpa Waldo Emersona (1803–1882) u doktrini: “Built therefore your own world.“ (Emerson 1985: 81) Iako Emerson i Henry David Thoreau (1817–1862) ne spadaju u pisce modernizma već američke renesanse, njihov spomen je neizbježan u isticanju posebnosti američkog identiteta i književnosti. Svojom filozofijom optimizma i transcendentalističkim pogledima na svijet, oni su možda najviše i doprinijeli nastanku američke književne tradicije, odvojene i drugačije od one dominantne evropske, a zatim i trijumfu američke književnosti.

Historijski posmatrano, zanimanje za subjektivitet američkih književnika označilo je skretnicu na kojoj se od realizma krenulo prema modernizmu. Mnogi orfejski književni umjetnici modernizma nesumnjivo su dijelove svoga literarnog svijeta gradili na naslijeđu naturalizma, iako oni suštinski krše stanovite norme koje realizam i naturalizam pomno slijede. Književno stvaralaštvo američkog naturalizma obilježili su, prije svega: Frank Norris (1870–1902), Jack London (John Griffith, 1876–1916), Stephen Crane (1871–1900), Theodore Dreiser (1871–1945) i Sherwood Anderson (1876–1941). Andersonova djela, kao i ona njegovog prethodnika Cranea, daju možda prve naznake američkog modernizma u prozi. Osim toga, on je imao veliki utjecaj na Hemingwaya i Faulknera, koje je i podstakao u njihovim književnim počecima. Anderson je pisac koji se uglavnom smatra naturalistom, ali je u duhu modernizma nastojao da pronikne ispod površine života (na primjer u djelu *Winesburg, Ohio*, 1919), i to često impresijom saopštenom kroz čula, dakle prema životnim principima lirike. Moderni roman upravo i teži lirskom, ćutilnim i osjećajnim nijansama percepcije, figuralnoj sferi, odnosno svijesti koja je psihološki uvjetovana. U skladu s tim, Viktor Žmegač (*Povijesna poetika romana*, 2004) moderni roman dijeli na *poetički roman* i na onaj koji je označen svojom težnjom ka *psihogramu*, što bi prema njegovom mišljenju bio književni ekvivalent pojave koju psihologija određuje *strujom svijesti*. Književni stvaraoci modernizma poniru u psihički, fizički i društveni prostor čovjekov. Njihovo književno slovo je eksperiment poput čovjekovog prvog koraka na Mjesecu, ali u smislu forme, stila, tehnika, jezika, izraza i istraživanja ambiguitetnog, širokog i otvorenog literarnog svemira. Moderna proza, drama i poezija često predstavljaju put u svjesni, ali i nepoznati, nelogični, neobjektivni mentalni univerzum. Takav *mali korak za čovjeka, a veliki za čovječanstvo* u američkoj književnosti napravili su možda ponajviše: William Faulkner u proznom stvaralaštvu, Eugene O'Neill (1888–1953) u drami, te T. S. Eliot (1888–1965) i Ezra Pound u poeziji. Eliotova *Pusta zemlja* (1922) smatra se čak i djelom koje se može vidjeti kao zaštitni znak poetike (američkog) modernizma. U slikanju čovjekovog društvenog okruženja, moderni umjetnici od pera ne ustručavaju se ni od bockanja, kritike i uvrede buržoaskog društva. Tako je 1922. godine nastao termin „buboazija“ (prema engl. pojmu „The Booboisie“ sastavljenom od kolokvijalne riječi *boob* – budala, luda, glupan, lakovjerna osoba; i *bourgeoisie* – građanstvo, građanska klasa) kontraverznog američkog novinara (književni časopis *The American Mercury*), esejiste, satiričara Henryja Lewisa (obično H. L.) Menckena (1880–1956). U prizivu ničeovskih ideja tim pojmom se kritikuje demokratska filozofija vlasti i građanska zaslijepljenost moralnim normama takvoga društva.

U godinama nakon Prvog svjetskog rata, koji je zbog upotrebe savremenog naoružanja i novih tehnika ratovanja ispisao mračne stranice moder-

noga doba, besmisao takvoga, modernoga svijeta, obuhvatio je život čovjeka. To je bilo vrijeme velikih promjena i naučnih otkrića, ali i poslijeratne krize i industrijalizacije; gigantske zbilje nasuprot maloga čovjeka. Upravo književnost modernizma usredotočit će se na izgubljenog i zbunjenog pojedinca i njegov odnos prema svijetu u kojem se neminovno nalazi na udaru teških usuda egzistencije. Dvadesetih godina XX stoljeća mnogi američki pisci su se zbog razočarenja materijalizmom i životom ispunjenim duhovnom prazninom u SAD nakon Prvog svjetskog rata odselili u Evropu, ponajviše u Pariz, a onda i London i Berlin. Pariz je zbog svoje liberalnosti i otvorenosti, a i zbog povoljnog kursa franka, postao centar i glavno okupljalište umjetnika otuđenih od sopstvene zemlje. Gertrude Stein je tako iznijela mišljenje da se modernizam koji je počeo u Americi zapravo desio u Parizu. U tom gradu književnica je vodila jedan od salona u kojem su se sastajali književni bjegunci i raspravljali o svojim djelima. Mnogim mladim piscima Steinova je bila poput literarnog tutora ili mentora. Jedan od njih bio je i Hemingway koji je u motu romana *Sunce izlazi* (*The Sun Also Rises*, 1926) ovjekovječio njen ironični pojam „izgubljene generacije“ (prema engl. „Lost Generation“), a koji se odnosi na generaciju „velikog rata“ i njeno poslijeratno bivanje u svijetu izgubljenih vrijednosti. (Be)Smisao života *izgubljene generacije* prikazuju mnogi reprezentativni romani toga doba, poput Fitzgeraldovog *Velikog Gatsbyja* (*The Great Gatsby*, 1925), Dos Passosova *Tri vojnika* (*Three Soldiers*, 1920), ipak s posebnim naglaskom na Hemingwayeva djela. Njegov široko napadnuti i osuđivani roman odmah nakon objavljivanja *Kome zvono zvoni* (*To Whom the Bell Tolls*, 1940) zaokružuje nesigurnost u haosu rata koji predstavlja i sliku modernog života.

U američkoj književnosti postoje tri dominantna utjecaja, kako to zapaža uvaženi amerikanista Zvonimir Radeljković, koja oblikuju romane modernizma, prema kome su to: (1) kritički pogled na SAD, njihove mitove i vrijednosti, (2) ratno iskustvo i (3) evropski modernistički eksperimenti. Društveni okviri i kulturno-historijska dešavanja u SAD zapljuskivali su svojim talasima i obale književnosti. Treća decenija XX stoljeća okarakterizirana je sintagmom „burne dvadesete“ („The Roaring Twenties“), poznata i kao „era prekrasnog besmisla“ („The Era of Wonderful Nonsense“) ili „doba jazza“ („The Jazz Age“), kada je, između ostalog, došlo do naglog razvoja potrošačkog društva i industrijalizacije, privrednog procvata, smanjenja poreznih obaveza, skraćivanja radnog dana sa dvanaest na osam sati, usredsređenosti na unapređenje „domaćih poslova“ i prosperiteta. Calvin Coolidge (1872–1933), tadašnji predsjednik SAD (1923–1929), tvrdio je sljedeće: „The chief business of the American people is business.“ (1994: 249) U isto vrijeme, desilo se da je novi novac donio novi moral i prevazilaženje starih vrijednosti, ali i vladajućih normi, poput prohibicije. H. L. Mencken je, recimo, puritanizam opisivao kao

veliki strah od toga da neko negdje može biti sretan. Jazz je dvadesetih godina prodrio i u segmente klasične muzike, književnosti i praktično postao dio novog načina američkog života. Fitzgerald je, na primjer, ovaj period opisao kao dobom čuda, umjetnosti, preobilja i satire ("Echoes of the Jazz Age", 1931). Jedno od čuda umjetničke riječi svakako predstavlja i književna renesansa američkog Juga ("The Harlem Renaissance", poznata i kao "The Negro Renaissance" i "The New Negro Movement"), što je i najupečatljiviji vid američkog modernizma dvadesetih godina, a koji se nastavlja i u tridesetim. Općenito povećano zanimanje izdavača za afričko-američko iskustvo u tome periodu pružilo je mogućnost da se prvi put čuje glas i afro-američkih pisaca, kao što su: Claude McKay (1889–1948), Zora Neale Hurston (1891–1960), Nella Larsen (1891–1964), Jean Toomer (1894–1967), Wallace Thurman (1902–1934), Langston Hughes (1902–1967), Arna Bontemps (1902–1973), te Countee Cullen (1903–1946). Jednim od najbitnijih zapisa „harlemske renesanse“ smatra se antologija *Novi crnac* (*New Negro*, 1925) Alaina Lockea (1885–1954), koja je uveliko pomogla u promociji i priznavanju književnika novoformiranih urbanih afro-američkih društava, ponajviše onoga iz Harlema. Naime, New York je tih godina postao, kako je to američki pisac, novinar i kritičar James Weldon Johnson (1871–1938) opisao, grad unutar grada i najveći crnački grad na svijetu. U stvaranju moderne osjećajnosti središnju ulogu dvadesetih godina imala je i američka poezija. Svojim pjesničkim slikama galeriju moderne američke poetične riječi ispunili su: Robert Frost (1874–1963) i njegova filozofična poezija ideja; T. S. Eliot kamenom temeljcem moderne poetske misli u *Pustoj zemlji*; Ezra Pound, tvorac avangardnih pjesničkih pokreta kao što su imazizam i vorticism, i vjerovatno najutjecajniji pjesnik američke moderne; ikonoklasični Wallace Stevens (1879–1955); Robinson Jeffers (1887–1962), pjesnik američkog Zapada; čudnovata Marriane Moore, i drugi.

Tridesete godine XX stoljeća u SAD bile su apsolutna suprotnost prethodne prosperitetne decenije. Prije svega, 24. oktobra 1929. godine desio se kolaps berze. Samo toga dana panika na njujorškoj berzi dovela je do prodaje otprilike trinaest miliona dionica. Katastrofalno poslovanje berze i ogroman finansijski gubitak uzrokovali su kaos, neimaštinu i tešku nacionalnu traumu, zasigurno najveću poslije Građanskog rata (1861–1865), što je na određen način osjetio svaki američki građanin. Bilo je to doba velike privredne krize u SAD ("The Great Depression"), koju poprilično oslikava Dos Passosovo djelo *U.S.A. Trilogy* (*The 42nd Parallel*, 1930; 1919, 1932. i *The Big Money*, 1936. Ta tri djela zajedno su kao *U.S.A. Trilogy* prvi put objavljena 1938. godine). Kriza tridesetih godina potakla je ponovno otkrivanje Amerike, kako od strane Dos Passosa, tako i od još nekih američkih književnika, poput Van Wyck Brooksa (1886–1963) i Carla Sandburga (1878–1967), kako to zapaža književni kritičar Marcus Cunliffe (*The Literature of the United States*,

1991), a koji do tada nisu uspjeli osjetiti bliskost sa sopstvenom zemljom. Ipak, izrazito jak osjećaj razočarenja iznevjerenim idealima „američkog sna“ zbog teškog položaja radnika, kao i života općenito, prožimao je građane SAD i „proletersku“ književnost toga doba, što vjerovatno najbolje prenose prozna djela Johna Steinbecka (1902–1968) (poput novele *Of Mice and Men*, 1937. i romana *The Grapes of Wrath*, 1939).

Peta decenija XX stoljeća historiju SAD i cijelog svijeta obilježila je još jednim užasom čovječanstva, Drugim svjetskim ratom. Sjedinjene Američke Države su ponovo zauzele neutralnu poziciju od samog početka rata, 1. septembra 1939. godine, kada je Njemačka napala Poljsku, pa sve do 7. decembra 1941. godine, kada su SAD zbog japanskog napada na Pearl Harbor na Hawajima ušle u rat. Kriza tridesetih godina nastavila se i početkom četrdesetih, sve do američkog ulaska u rat i razvoja ratne industrije. U međuratnim godinama mnogi od najznačajnijih pisaca modernizma, ali i američke književnosti općenito, poput Fitzgeralda, Faulknera ili Hurstonove, bili su iz različitih razloga podcijenjeni od strane svojih savremenika. Značaj njihovih djela često je sagledavan s aspekta regionalizma, termina koji je sinoniman frazi „lokalni kolorit“ („local color“). Međutim, južnjački pisci i oni koji su na neki način povezani sa Jugom svojom umjetničkom riječju iscertavaju najintenzivnije boje američkog književnog modernizma. Zbog toga se o modernizmu u SAD u mnogome raspravlja, zapravo, kao o „južnjačkom modernizmu“ („Southern Modernism“), koji je nedvojbeno centralni u toj književnoj epohi, posebno u reprezentativnosti američkog modernog romana. Osjećaj koji je Woolfova izrazila pod dojmom post-impresionističke izložbe, ali vjerovatno i u osvrtu na širu društvenu zbilju, o tome da se ljudska priroda promijenila otprilike u decembru 1910. godine, kod južnjačkih pisaca se referira na datum iz još dalje prošlosti, 1. januar 1863. godine. Toga historijskog dana, koji predstavlja prekretnicu između starog i novog života američkog Juga, ali i cijele zemlje, Abraham Lincoln (1809–1865), šesnaesti predsjednik SAD (1861–1865), potpisao je Zakon o oslobađanju svih robova (Emancipation Proclamation). Književni stvaraoci američkog Juga i oni koji su imali značajne poveznice sa njim, pored Fitzgeralda, Faulknera i Hurstonove, svakako su i: T. S. Eliot, Willa Cather (1873–1947), Sherwood Anderson, Jean Toomer (1894–1967), Eudora Welty (1909–2001), Thomas Wolfe (1900–1938), Erskine Caldwell (1903–1987), Katherine Anne Porter (1890–1980), Richard Wright (1943–2008), Flannery O’Connor (1925–1964), Ralph Ellison (1914–1994), i drugi. Vjerovatno najveličanstveniji prikaz života na plantažama Juga predstavlja Faulknerov roman *Abšalome, Abšalome!*, u prijevodu poznat i pod naslovom *Abšalome, sine moj!* (*Absalom, Absalom!*, 1936), koji se smatra jednim od najveličanstvenijih djela „visokog modernizma“. Faulkner u svojim djelima stvara južnjački *mit roda i doma* ponajviše u književnom ambijentu zami-

šljene općine Yoknapatawphe (Joknapatofe) s gradićem Jeffersonom kao centrom. Kartu općine sam je nacrtao, a na njoj napisao da joj je jedini vlasnik i posjednik. Međutim, po svojim temama, strukturalnim rješenjima, Faulkner je građanin svijeta kome je američki Jug tek građa, kako to zapaža Radeljković, koji o južnom dijelu književni izuzetno plodnog tla SAD kaže sljedeće:

Jug SAD... objedinjuje i otjelovljuje u sebi različite paradokse, kako same Amerike tako i modernog svijeta uopće: od spoja pastoralnog ideala društva okrenutog poljoprivredi sa jednom od rijetkih modernih zamisli i provedbi robovlasništva, preko povezanosti između religioznog zanosa 'biblijskog pojasa' ('Bible Belt') i krajnje izdaje moralnih načela baš te religije – kršćanstva – kao i svake druge religije u radikalnom rasizmu, sve do veličanja hrabrosti i ratne vještine Južnjaka u onom istom dobu u kome se dogodio njihov katastrofalni poraz u Građanskom ratu (1861–1865) protiv, istina, i brojčano i industrijski nadmoćnog Sjevera. (Radeljković 1999: 8)

Faulkner, koji je sam sebe nazivao „propalim pjesnikom“, a koga poznati francuski nobelovac Claude Simon (1913–2005) naziva „Picassom književnosti“, dobio je Nobelovu nagradu za književnost 1949. godine. Osim njega, to prestižno književno priznanje dobili su i sljedeći američki umjetnici od pera: Sinclair Lewis (1885–1951) 1930. godine, Eugene O'Neill 1936, Pearl S. Buck (1892–1973) 1938. godine, T. S. Eliot 1948, Ernest Hemingway 1954, John Steinbeck 1962. godine, Saul Bellow (1915–2005) 1976, dva poljsko-američka pisca Isaac Bashevis Singer (1902–1991) 1978. i Czeslaw Miłosz (1911–2004) 1980. godine, te rusko-američki spisatelj Joseph Brodsky (1940–1996) 1987, i savremena književnica Toni Morrison (Chloa Anthony Wofford, 1931) 1993. godine, inače prva žena afričko-američkog porijekla koja je dobila Nobelovu nagradu za književnost.

Zaključak

Književni modernizam u Americi svojom zagonetnom neposlušnošću i, svakako, hrabrošću zadivljuje, privlači, dostojanstveno prkosi i ostavlja bez daha u svjetskoj umjetničkoj galeriji modernog, postmodernog ili, čak, post-postmodernog vremena. U naslijeđe novim generacijama umjetničko slovo te veličanstvene književne epohe ostavlja mnoge vrijednosti, a ono što zasigurno ne ostavlja jeste glupost, o čemu Levin zaključuje sljedeće: “Stupidity has decidedly not been the forte of the Modernists; they have left that virtue to their Post-Modern attackers, who can now write in defense of ignorance.” (Levin 1962, Available at: http://www.bookrags.com/criticism/modernism-crit_12/, Last Accessed October 28, 2010)

Izvori

- *An Outline of American Literature* (1994), United States Department of State
- Emerson, Ralph Waldo (1985), *Nature, Selected Essays*, Edited with an Introduction by Larzer Ziff, Penguin Books, New York
- Faulkner, William (1999), *Krik i bijes*, Preveo, priredio i predgovor napisao Zvonimir Radeljković, „Svjetlost“ Sarajevo
- Levin, Harry (1962), “What Was Modernism?” in *Varieties of Literary Experience: Eighteen Essays in World Literature*, edited by Stanley Burnshaw, New York University Press, pp. 307-29. (Available at: http://www.bookrags.com/criticism/modernism-crit_12/, Last Accessed October 28, 2010)

Literatura

- *A Companion to the Modern American Novel 1900–1950* (2009), Edited by John T. Matthews, Blackwell Publishing Ltd., Oxford
- *A Time of Harvest – American Literature 1910–1960* (1962), Edited, with an Introduction by Robert E. Spiller, Hill and Wang, New York
- Anderson, George Parker (2010), *American Modernism: 1914–1945 (Research Guide to American Literature)*, Bruccoli Clark Layman, Inc., New York
- Bradbury, Malcolm (1992), *The Modern American Novel*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, New York
- Bujas, Željko (2005), *Veliki englesko-hrvatski rječnik*, Četvrto izdanje, Nakladni zavod Globus, Zagreb
- Childs, Peter (2000), *Modernism*, Routledge, London, New York
- *Columbia Literary History of the United States* (1988), Emory Elliot, General Editor, Columbia University Press, New York
- Cunliffe, Marcus (1991), *The Literature of the United States*, Penguin Books, London
- Geismar, Maxwell (1964), *American Moderns, From Rebellion to Conformity*, Hill and Wang, New York
- Hoffman, Frederick J. (1962), *The Twenties – American Writing in the Postwar Decade*, Collier Books, New York
- Kenner, Hugh (1975), *A Homemade World – The American Modernist Writers*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Lathbury, Roger (2006), *American Modernism (1910–1945)*, DWJ Books LLC, New York

- Lee, Brian (1993), *American Fiction (1865–1940)*, Longman Inc., London and New York
- *Modern American Literature* (1999), Volume I, A – G, Fifth Edition, St. James Press, Detroit, London
- *Modernism* (2007), Edited by Michael H. Whitworth, Blackwell Publishing Ltd., Malden, USA, Oxford, UK, Carlton, Australia
- Messent, Peter (1990), *New Readings of the American Novel, Narrative Theory and its Application*, Macmillan Education Ltd, London
- Nicholls, Peter (1995), *Modernism(s) – A Literary Guide*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles
- Poirier, Richard (1966), *A World Elsewhere, The Place of Style in American Literature*, Oxford University Press, New York
- Radeljković, Zvonimir (2008), *Ezra Pound: Izabrane pjesme* (Izabrao i preveo Zvonimir Radeljković), PEN Centar Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Radeljković, Zvonimir (2004), *T. S. Eliot – The Waste Land* (Prevod i bilješke: Zvonimir Radeljković), Buybook, Sarajevo
- Soto, Michael (2004), *The Modernist Nation – Generation, Renaissance, and the Twentieth-Century American Scholar*, The University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama
- Škreb, Zdenko; Stamać, Ante (1998), *Uvod u književnost – Teorija i metodologija*, Peto, poboljšano izdanje, Globus, Zagreb
- *The Cambridge Companion to American Modernism* (2005), Edited by Walter Kalaidjian, Cambridge University Press, New York
- *The Cambridge Companion to Modernism* (2005), Edited by Michael Levenson, Cambridge Companion Press, Cambridge
- Walker, Marshall (1994), *The Literature of the United States of America*, Second edition, Palgrave, Hampshire, New York
- Žmegač, Viktor (2004), *Povijesna poetika romana*, Treće, prošireno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb.

Selma RALJEVIĆ

MODERNISM IN LITERARY AMERICA

The paper examines the historical and social context of the modern age in the United States, and provides an insight into the greatest and most important events and personalities of American literature in the era of Modernism. Special attention is devoted to modern literary experiments and specifics of Modernism in American literature.

Key words: *Modernism, American literature, "High modernism", war experience, "Harlem Renaissance", modern experiments*

Zaneta SAMBUNJAK (Zadar)
Odjel za germanistiku Sveučilišta u Zadru
zsamb@unizd.hr

NJEMAČKI KNJIŽEVNI POTICAJI U *ALEXISU SORBASU* NIKOSA KAZANTZAKISA

Alexisa Sorbasa (1946) Nikosa Kazantzakisa u aktualnim raspravama smatraju romanom u kojemu pisac traži rješenje svojih životnih dvojbi posredstvom Nietzscheove filozofije, Bude, Homera i Bergsona. No, razmatrajući slojeve alegorijskih poruka zaključujemo da je *Alexis Sorbas* vezan i uz srednjovisokonjemački roman *Parzival* Wolframa von Eschenbacha. Pri tom se u obzir uzela činjenica da je za usporedbu bitna potraga glavnog junaka za duhovnom zrelošću i da zeleni kamen u *Alexisu Sorbasu* ima funkciju grala. U završnim opservacijama zaključuje se da cjelinu *Alexisa Sorbasa* valja vidjeti kao wolframovsko djelo.

Ključne riječi: *Nikos Kazantzakis, Wolfram von Eschenbach, potraga, gral, pusta zemlja, srednjovisokonjemački roman*

Alexis Sorbas, roman Nikosa Kazantzakisa, objavljen je 1946. Taj je roman autora proslavio u cijelom svijetu. Preveden je na mnogo jezika, a temelji se na autobiografskom materijalu. Točnije rečeno, u roman su utkana piščeva sjećanja na vrijeme provedeno s Alexisom Sorbasom, čovjekom koji je, prema Kazantzakisovim riječima, uz Homera i Bergsona ostavio duboke tragove u njegovoj duši. Sorbas nije ni pjesnik ni filozof, već radnik i avanturist. Kazantzakis ga je upoznao 1917. kad je pokušao voditi rudnik ugljena. Posao je propao, a piscu je kao jedini dobitak ostalo prijateljstvo s tim jedinstvenim čovjekom koji se iznenada pojavio da bi mu pokazao novo shvaćanje života. Kazantzakis, čovjek kompliciran i stalno mučen problemima, bio je u teškim filozofskim dvojabama, u potrazi za učiteljem koji bi mu mogao dati odgovore na duhovna pitanja koja su ga mučila. Takvima je smatrao Nietzschea i Budu, koji je nemirnome piscu obećavao mir, a onda je Sorbasovo pojavljivanje otvorilo nove perspektive Kazantzakisovoj misli. Pored toga što problematizira ničeanski odnos razuma i instikata, Kazantzakisov je roman zanimljiv

Nijemcima i drugačije: vidljiv je utjecaj još jednog njemačkog pisca, a i jasno se referira na njemačke prilike između dva rata.

*

Alexis Sorbas nije običan junak romana, koji samo izaziva zanimanje, već je on simbol ispunjena života. Pripovjedač u Kazantzakisovu romanu, intelektualac koji negdje na obalama Krete pokušava glumiti poduzetnika, stalno podliježe čaroliji svoga junaka Sorbasa. Alexis Sorbas ostaje čvrsto u realnosti. U zbivanja u romanu utkani su i drugi likovi, ali okosnicu čine događaji koji upotpunjuju Sorbasovu sliku. Između njega i Pripovjedača razvija se posebno prijateljstvo. Pisac, koji je tražio spas u indijskoj filozofiji, pronalazi u osobi i držanju svoga neobrazovanoga predradnika vlastiti nedostižni ideal. Diveći se stoji pred njim. Ako je Nietzscheova filozofija ostavila neizbrisiv trag u cjelokupnom Kazantzakisovom djelu, u *Alexisu Sorbasu* pronalaze se njezini najdublji tragovi. U određenom smislu, Sorbas je tipičan nietzscheanski čovjek. Iskonski, dionizijski, snažan, nesavitljiv, čvrsto srastao sa zemljom i njezinim dobrima, čovjek iznad dobra i zla, predan zapovjedima svojih instikata, koji niječe za zemaljski svijet uobičajenu etiku, a kao takav nudi sliku nadčovjeka u malom. Sorbas često govori kao Nietzscheov Zarathustra, prezire male ljude. Formalna logika, moral i vjera njemu nisu bitni, pojam domovine za njega nema velike važnosti. Unatoč svemu, Sorbas bi ostao papirnati lik, da je pisac ostao pri ideji da u roman tek uvede lik stvoren u filozofiji. Kod Kazantzakisovog junaka slučaj je u potpunosti suprotan: Izuzet iz života on je čovjek prepunjen životnošću. Pod Nietzscheovom koprenom žive prije svega Grk i grčki narod, živi mukom i putovanjima iskušani Odisej, simbol, koji se u djelu tog pisca uvijek iznova vraća. Alexis Sorbas povezuje ljudsku egzistenciju s vječnošću simbola, istovremeno dobiva život i besmrtnost (Jens (ed.) 1988: 254f).

Mi pak možemo dodati kako je moguće da je posredstvom Nietzscheove filozofije Kazantzakisov poticaj bio i Wolfram von Eschenbach. Jer upravo su život i besmrtnost ono što daje gral u njegovu čuvenom djelu, pa ćemo mi u ovom radu pokušati pokazati da Kazantzakis nije rješenje svojih životnih dvojbi tražio samo kod Nietzschea nego i u simbolici ostvarenoj u *Parzivalu*. Dokazat ćemo da zeleni kamen u *Alexisu Sorbasu* Nikosa Kazantzakisa ima funkciju grala.

*

Wolframov gral je kamen.¹ On je objekt, predmet, i ne treba ga promatrati kao neki apstraktni ideal (Murphy 2006: 31). Uz to, Wolfram je svoj

---

¹ Der stein ist ouch genant der grâl (Parzival 1998: 469, 28)

kamen nazvao *lapsit exillis*, a naziv je vjerojatno izveden iz *lapis*. U rukopisima se nalaze ove varijante: *lapsit*, *jaspis*, *lapis* i *exillis*, *exilis*, *erilis* i *exilix* (Wesselofsky 1882: 59). Što se tiče Wolframova kamena, predlažu se sljedeći načini čitanja: *lapis herilis*: „kamen Gospodinov“, i *lapis ex coelis*: „kamen koji je pao s neba“. Oba načina čitanja mogu se poduprijeti varijantama Wolframova teksta i oba su ujedinjena smislom legende o gralu (Wesselofsky 1882: 59).

U romanu Nikosa Kazantzakisa spominje se kamen, kad Sorbas u epilogu javlja Pripovjedaču da je pronašao kamen i da ga ovaj hitno dođe vidjeti. To je prva i najvažnija indicija za tvrdnju da je Kazantzakisov kamen zapravo Wolframov gral. Sorbas je pronašao zeleni kamen, a i Wolframov kamen u sebi nosi konotaciju zelenoga. To bi moglo predstavljati dokaz za našu hipotezu.²

Naime, gral se može nositi, ali, kaže Wolfram, samo kad gral to dopušta. Nosi ga prekrasna dama sa znakovitim imenom Repanse de Schoye, kraljica koja zrači iskrenošću i u kojoj nema ni trunke prijetvornosti. Položen je na orijentalnoj zelenoj svili.³ Gral se svečano postavlja ispred domaćina, Anfortasa, na tanko rezanu, laganu, krvavo crvenu kamenu ploču stola. Ta je ploča bila tako tanko rezana da je sunce sjalo kroz nju.⁴ Gral se tako povezuje s dvije boje: 1. zelenom bojom svilene tkanine na kojoj se nosi i, 2. crvenom bojom stola na koji se postavlja (Murphy 2006: 31). Time zelenu boju Sorbasova kamena možemo s razlogom povezati s gralom.

Alkemičar Arnoldo da Villanova kao da je identificirao Wolframov kamen s kamenom filozofa. Slična podudarnost navela je znanstvenike da u *Parzivalu* traže aluzije na alkemiju i da pretpostave da je autor govoreći o gralu podrazumijevao *lapis elixir*, kamen filozofa ili kamen koji daje život (Sinclair 1999: 89).

Time zanimljivom postaje Sorbasovo mišljenje da je kamenje živo.⁵ Povezujući tu njegovu tvrdnju s onom o zelenom kamenu i uzimajući u obzir da je Wolframov gral kamen koji pada s neba i daje život, postaje očiglednim da bi i zeleni kamen koji je pronašao Sorbas mogao biti Wolframov gral, to jest možemo slobodno govoriti da se tu radi o Wolframovu utjecaju na Ka-

² (Kazantzakis 2008: 313): Eines Tages erhielt ich in Berlin ein Telegramm:/ PRÄCHTIGEN GRÜNEN STEIN GEFUNDEN-/ SOFORT KOMMEN. SORBAS.

³ ûf einem grünen achmardî (Parzival 1998: 235, 20-1)

⁴ „Sine trüegen einen tiuren stein,/ dâ tages de sunne licht durch schein...ez eas ein grânât jâchant/ beide lanc unde breit./ durch die lihte in dünne sneit/ swer in zeime tische maz“ (Parzival 1998: 233, 17-23)

⁵ „Hast du das bemerkt? Die Steine an den Abhängen werden lebendig.“ (Kazantzakis 2008: 143)

zantakisa posredstvom motiva grala, živoga kamena s neba. Jer simbolična je uloga aerolita ili kamenja palog s neba. Kamenje s neba ulazi u kategoriju kamenja za koje se smatra da je pripadno božjem prebivalištu ili, drugim riječima, temeljem je određenih duhovnih utjecaja (Guenon 1984: 155). To možemo povezati s duhovnim utjecajima koje je Sorbas imao na Pripovjedača, ali naročito s duhovnim utjecajem koji je Sorbas htio izvršiti na Pripovjedača pozivajući ga da dođe vidjeti prekrasni zeleni kamen kojega je nedavno pronašao. Analogna je situacija u Wolframovu *Parzivalu*, kad se objašnjava kako gral kao kamen pada s neba i označava mjesto Božjeg prebivališta.⁶ Do grala glavni lik romana, Parzival, treba doći nakon duhovnog sazrijevanja. Možemo opravdano pretpostaviti da je upravo duhovno sazrijevanje ono što je pripovjedač pokušao naučiti od Sorbasa, odnosno ono čemu je Sorbas pokušao podučiti Pripovjedača.

Nadalje, ako je Gral isklesan u dragom kamenu koji je ispao s Lucifereva čela za vrijeme njegova pada (Guenon 1984: 252), onda je taj dragi kamen zelen, smaragd. Za alkemičare je zeleni smaragd bio kamen Hermesa Trismegistosa (Chevalier, Gheerbrant 1984: 610). Neutralni anđeli bili su poslani čuvati gral kad je počela borba između Lucifera i Trojstva.⁷ Kao i Parzival, ovi su anđeli mitski primjer onih koji se ne obvezuju stati na Božju ili Luciferevu stranu. Neutralni anđeli imaju manjak strasti i manjak osjećaja predanosti prema nekoj ideji. Oni su za Parzivala na početku njegove avanture ozbiljno upozorenje. Ta činjenica implicira da je jedna od mitskih svrha Grala i patnje oko njega da pobudi osjećaje među indiferentnima. Vjera neutralnih anđela, vjera zbog koje se može „vidjeti“ sukob Trojstva s Luciferom, ali se nema dovoljno strasti i predanosti koja bi potaknula da zauzmu stav, upozorenje je Parzivalu (Murphy 2006: 35).

Stoga smo pomislili da zeleni kamen u Kazantzakisovu romanu za Pripovjedača ima istu funkciju poticanja: da se odluči ili za strast ili za razum, ili za pravi život ili za život na papiru i među papirima, oživljujući tuđe živote.

⁶ Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, 471, 15-21: di newederhalp gestuonden,/ dô strîten beguonden/ Lucifer unt Trinitas./ swaz der selben engel was,/ die edelen unt die werden/ muosen ûf die erden/ zuo dem selben steine./; Oni plemeniti i uzvišeni anđeli/ koji u borbi Lucifera i Svetog/ Trojstva nisu htjeli prići/ nijednoj strani, bili su za kaznu/ protjerani na zemlju kako bi/ očuvali kamen čistim.../; u: Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, Prijevod Truda Stamać, Koncertna direkcija, Zagreb, 1996, str. 23; i: 454, 24-30: „ein schar in ûf der erden liez:/ diu fuor ûf über die sterne hôch./ op die ir unschult wider zôch./ sît muoz sîn pflegn getouftiu frucht/ mit alsô kiuschlicher zuht:/ diu menscheit ist immer wert,/ der zuo dem grâle wirt gegert.“/ „Jato anđela/ ostavilo ga je na zemlji/ prije no se uzdiglo nad zvijezde/ i možda, oslobođeno grijeha,/ ponovno dospjelo u nebo./ Otad ga čuvati moraju kršćani jednako čista srca“; u: Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, Prijevod Truda Stamać, Koncertna direkcija, Zagreb, 1996, str. 11;

⁷ di newederhalp gestuonden,/ dô strîten beguonden Lucifer unt Trinitas (Parzival 1998: 471, 15-7).

Jer, Pripovjedač u romanu stalno se nalazi na razmeđi između razuma i osjećaja. Rado bi se prepustio osjećajima, ali ga razum u tome sprječava. Kad je Pripovjedaču Sorbas javio da je pronašao zeleni kamen i da stoga brzo dođe i vidi ga, njemu je u prvi tren to bilo nezamislivo: dok je razumski obrazlagao kako je bezumno otići tisuće kilometara da bi se vidio prekrasni zeleni kamen, u isto se vrijeme zgrozio nad spoznajom da u dnu svoje duše, u podsvijesti, on zapravo želi krenuti u daljinu i taj kamen vidjeti. Zeleni kamen u ovom slučaju postaje razlogom Pripovjedačeve dvojbe, nešto zbog čega ne može zauzeti stav – ne može odlučiti da li da se prepusti razumu ili osjećajima, nesiguran je i neodlučan baš kao neutralni anđeli u Wolframovu *Parzivalu*.⁸

Ako je Wolframov Gral odbljesak raja, ujedno i izvor i savršenstvo toga odbljeska, a ono što Repanse nosi je zemaljska sreća u izobilju (Murphy 2006: 31),⁹ onda je možda ono što Pripovjedaču u Kazantzakisovu romanu nedostaje upravo izobilje zemaljske sreće. Jer, Pripovjedač se nalazi u dvojbi, u sumnji čini li u svom životu ono što bi trebao činiti, traži u knjigama i u tuđim životima mudrost koja bi mu trebala objasniti što je to život i kako ostvariti besmrtnost. U jednom trenutku, sanjajući o svom mrtvom prijatelju, Stavridakisu, koji je u romanu Grcima iz Gruzije pomogao da izbjegnu u Makedoniju i Trakiju i time shvatio što je najveća sreća i ostvario je: obaviti svoju dužnost, i što je teža dužnost, to je veća sreća,¹⁰ Pripovjedač, ne bi li se uvjerio u prijateljevu istinu, u snu više kako je ljubav jača od smrti. Ali prijatelj ga sažalno gleda.¹¹ Prijateljev sažalni pogled pokazuje Pripovjedačevu podsvjesnu sumnju u ono što mu je prijatelj pokazao kao istinu. U Wolframa pak slika golubice koja sjajeći briljantnim svjetlom svaki Veliki Petak s pričesnom hostijom obnavlja gralove snage (Murphy 2006: 33)¹² simbolizira sublimaciju nagona i prevlast besmrtne duha (Chevalier, Gheerbrant 1984 : 169). Zato, dok Pripovjedač sumnja u prijateljevu životnu lekciju da treba odabrati stranu: dužnost, a ne vlastite želje, on u romanu podsvjesno shvaća da se nije prepustio ljubavi prema novim spoznajama i izazovima duha koje mu je život pružao, jer bi inače

⁸ Mitten in diesen Tagen der Kümmernis empfang ich das Telegramm vos Sorbas.....(Kazantzakis 2008: 314)

⁹ truoc si den wunsch von pardîs./ bêde wurzeln unde rîs. Daz was ein dinc, daz hiez der Grâl./ erden wunsches überwal“ (Parzival 1998: 235, 21-4)

¹⁰ „Wir haben die georgische Grenze erreicht, sind den Kurden entwischt, alles klappt. Jetzt weiß ich endlich, was Glück heißt, mein treuer Lehrer, denn ich habe am eigenen Leibe das uralte Wort erlebt: Glück heißt, seine Pflicht tun, und je schwieriger die Pflicht, desto größer das Glück.“ (Kazantzakis 2008: 301-302)

¹¹ „Was tut uns das“, rief ich aus. „Die Liebe ist stärker als der Tod.“ Er lächelte traurig, aber antwortete nicht. Ich fühlte, wie sich sein Körper in Dunkelheit auflöste und zu Schluchzen, Seufzen und Spotten wurde. (Kazantzakis 2008: 317)

¹² „Ez ist hiute der karfrîtac./ daz man für wâr dâ warten mac./ ein tûb von himel swinget:/ ûf den stein diu bringet/ ein kleine wîze oblat. Úf dem steine si dile lâ: diu tûbe ist durchliuhtec blanc...immer alle karfrîtage/ bringet se ûf den“ (Parzival 1998: 470, 1-10)

bio krenuo za zelenim kamenom, na sljedeću, višu razinu svoga duhovnoga sazrijevanja.¹³

*

Svi pozvani na Gralovu gozbu, koji se odazivaju gralovu pozivu, prelaze na višu, kvalitetniju razinu života. Wolframov Gral je predmet dovoljno širok da ima na sebi natpis, a natpis daje imena onih koji su pozvani biti njegovi čuvari (Murphy 2006: 33),¹⁴ bilo da su mladići ili djevojke. Poziv u službu Gralu značio je iskupljenje i svetost nakon smrti.¹⁵ A natpis u Wolframovu *Parzivalu* pojavljuje se na kamenu i ukazuje na imena baš kao i na kamenu u *Otkrivenju* (2, 17),¹⁶ pa možemo reći da je to kamenje neka vrsta knjige, pisma.¹⁷ Pripovjedač se, međutim, u Kazantzakisovu romanu ne odaziva pozivu kamena izraženome u telegramu koji mu je Sorbas uputio. Neodazivanje pozivu grala kod Kazantzakisa znači ne prepuštanje iskonskim željama odnosno ne prepuštanje životu punom izazova i novih spoznaja, koji bi mu mogao pružiti besmrtnost. Kad se Pripovjedač u romanu nije odazvao pozivu, Sorbas mu je rekao da se često u životu pitao ima li pakla ili nema, ali nakon Pripovjedačeva neodazivanja shvatio je da pakla mora biti za one neodlučne koji se prepuštaju samo avanturama na papiru, a ne žive svoj život i ne iskorištavaju

---

¹³ (Nietzsche 1999: 437): ...Das Vertrauen zum Leben ist dahin; das Leben selber wurde ein Problem.-Möge man ja nicht glauben, dass Einer damit nothwendig zum Dusterling, zur Schleiereule geworden sei! Selbst die Liebe zum Leben ist noch möglich,-nur liebt man anders... Es ist die Liebe zu einem Weibe, das uns Zweifel macht...

¹⁴ Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, 470, 21-30: die aber zem grâle sint benant,/ hoert wie die werdent bekant./ zende an des steines drum/ von karacten ein epitafum/ sagt sînen namen und sînen art./ swer dar tuon sol die saelden vart./ ez sî von meiden ode von knaben,/ die schrift darf niemen danne schaben:/ sô man den namen gelesen hât,/ vor ir ougen si zergât./ Čujte sad kako se znade tko je/ gralu pozvan. Gore uz rub kamena/ javlja se tajanstveni zapis./ On objavljuje ime i rod djevojke/ ili dječaka koji je određen/ za spasonosni put do grala./ Natpis nije potrebno ukloniti/ jer čim se pročita, nestaje nam/ s očiju.; u: Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, Prijevod Truda Stamać, Koncertna direkcija, Zagreb, 1996, str. 22.

¹⁵ Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, 470, 21-30: die aber zem grâle sint benant,/ hoert wie die werdent bekant./ zende an des steines drum/ von karacten ein epitafum/ sagt sînen namen und sînen art./ swer dar tuon sol die saelden vart./ ez sî von meiden ode von knaben,/ die schrift darf niemen danne schaben:/ sô man den namen gelesen hât,/ vor ir ougen si zergât./ Čujte sad kako se znade tko je/ gralu pozvan. Gore uz rub kamena/ javlja se tajanstveni zapis./ On objavljuje ime i rod djevojke/ ili dječaka koji je određen/ za spasonosni put do grala./ Natpis nije potrebno ukloniti/ jer čim se pročita, nestaje nam/ s očiju.; u: Wolfram von Eschenbach, *Parzival*, Prijevod Truda Stamać, Koncertna direkcija, Zagreb, 1996, str. 22.

¹⁶ *Novi Zavjet*, Otkrivenje 2, 17, str. 656: „Tko ima uho, nek posluša što duh govori crkvama! Pobjedniku ću dati mâne sakrivene i bijel ću mu kamen dati, a na kamenu napisano ime novo koje nitko ne zna doli onaj koji ga prima.“

¹⁷ U nekim je verzijama gralskih djela srednjega vijeka Gral zaista prikazan kao knjiga.

svoje prilike.¹⁸ Gral ima moć da grješnike i ranjene održi na životu (Murphy 2006: 36), a tom se pozivu Pripovjedač, koji se prema Sorbasovu mišljenju ogriješio o život i prilike koje mu život pruža, nije odazvao. Pripovjedač odlučuje ne popustiti svojim duboko skrivenim željama i nagonima, nego odlučuje ostati ranjene duše u pepelu Njemačke, ne otići daleko za novim spoznajama i ponovo oživjeti.

Wolframov gral mrtvima pomaže da ožive, jer je gral kamen feniksa, moćni kamen čija snaga feniksu iz klasične mitologije pomaže da se ponovo rodi iz pepela.¹⁹ Šansu da se ponovo rodi iz pepela, da ponovo krene u život, pružio je Sorbas Pripovjedaču kad ga je pozvao da dođe vidjeti prekrasan zeleni kamen, ali tu priliku kolebljivi intelektualac nije iskoristio. Nije ju mogao ostvariti, jer nije imao hrabrosti za život. Pišući o Sorbasovu životu, slaveći njegov život, Pripovjedač je opet izabrao proživjeti i proslaviti tuđi životi, a ne istinski proživjeti svoj. Ostajući u opustošenoj Njemačkoj, prepustivši se fizičkoj realnosti, besmrtnost je prepustio drugome.

*

Zemlja u kojoj se može pronaći gral je Terre de Salvaesche. Osim u blizini Grala, u toj zemlji posvuda vlada pustoš. Gral pruža hranu i piće za sve koji žive na Munsalvaesche (Murphy 2006: 35), a izvana je posvuda pusta zemlja. Iz antropološke strukture „pusta zemlja“ može se izdvojiti nekoliko podstruktura, samostalnih slika (Filippi 1985: 60). Motiv napuštenog prostora, ili puste zemlje, nalazi se i u eleusijskim misterijima. U njima je Demetra na zemlju uspjela vratiti svoju kćer Persefonu, ugrabljenu od Hada, pošto je već bila postala njegovom nevjestom i vladaricom Zagrobnoga svijeta. Kasnije je Demetra morala pustiti Persefonu da se vraća u svoje podzemno kraljevstvo svake godine, dolaskom zime, u nezaustavljivom ciklusu smjene godišnjih doba. Kad bi izgubila kćer, kazuje mit, Demetra bi pretvarila zemlju u opustošeni prostor, sličan onome o kojem pričaju legende o dvorcu grala. Kad bi je, pak, ponovo pronašla, Demetra bi radosno pristajala na rascvjetavanje prostranstava u proljeće, na zrijeenje ljeti i na žetvu u jesen (Sinclair 1999: 7).

Tema puste zemlje poseban oblik dobiva u legendi o vladaru koji svojom bolešću nanosi nesreću cijelom plemenu. Baš kao u Demetrinoj pustoši,

¹⁸ Und er antwortete mir: Du bist, bei allem Respekt, ein Federfuchser. Auch Du, Unseliger, konntest einmal in Deinem Leben einen schönen grünen Stein ansehen und hast die Gelegenheit nicht genutzt. Es ist mir wahrhaftig in Zeiten, in denen ich keine Arbeit hatte, immer wieder passiert, daß ich mich fragte: „Gibt es eine Hölle, oder gibt es keine?“ Aber als ich gestern Deinen Brief erhielt, rief ich aus: „Gewiß, es muß eine Hölle für Federfuchser wie Dich geben!“ (Kazantzakis 2008: 314)

¹⁹ „von des steines kraft der fênis verbrinnet, daz er zaschen wirt:/ diu asche im aber leben birt“ (Parzival 1998: 469, 8-10)

zemlja ne daje nikakvih plodova, životinje se ne razmnožavaju a nemoć se prenosi i na muškarce, podanike nesretnoga kralja. Tako je svećenik-kralj, kako ga naziva Frazer, no mnogo poznatiji pod imenom Kralj Ribar iz gralskih romana, postao u isto doba utjelovljenje i objašnjeni uzrok tragične sudbine puste zemlje (Filipi 1985: 56f). Kralj Ribar obitava u dvorcu uvijek smještenom na obali rijeke ili mora.²⁰ Oronuo i nemoćan, kralj svojim podanicima može pružiti jedino suhi kanal i ispucani kamenjar, umjesto životodajne rijeke i bujne vegetacije (Filippi 1985: 56f).

I Pripovjedač iz Kazantzakisova romana, stalno se nalazi u nekoj pustoj zemlji, na stjenovitoj obali otoka Krete, gdje mu propada posao, ili u gladnoj Njemačkoj između dva svjetska rata, užasnih godina kad su se geografske granice mijenjale i države se širile i smanjivale,²¹ u jesen, gdje ljudi po cesti padaju kao gnjilo lišće, a zatim dolaze snijeg i zima. Budućnosti čovjeku nema, jer ljudi u Njemačkoj umiru od gladi i hladnoće, odjeća im je iznošena, cipele poderane, crveni njemački obrazi postali su olovno sivi, a dojenčad siše kaučuk umjesto majčina mlijeka, dok se majke bacaju s mosta zajedno sa svojom novorođenčadi.²²

Motiv straha za budućnost, to jest straha od neminovnosti smrti, proizlazi iz karakteristične teme puste zemlje. Spomenuti strah kod Pripovjedača možemo shvatiti kao strah od neostvarivanja želja, čežnji i potencijala, ali i kao strah od fizičke smrti. Jer, proživjeti život u dvojabama i sumnjama, tražeći odgovor u knjigama, pišući knjige o tuđim životima, kao Pripovjedač, takvo življenje sigurno predstavlja razlog za strah od smrti. Tome nasuprot, Sorbas poziva Pripovjedača da dođe vidjeti prekrasan zeleni kamen, da slijedi svoje strasti, želje i vizije, da razveseli pustom zemljom opustošenu dušu. Zeleni kamen tada postaje mogućnost za ostvarivanje životnih radosti, strasti, postaje hrana i piće za dušu gladnu novih spoznaja i širenja vidika. Proživljavanjem života prestaje i strah od smrti i otvara se prilika za budućnost. Jer u trenutku

---

²⁰ (*Parzival* 1998: 225, 2-4): er kom des âbn̄ts an einen sê./ dâ heten geankert weideman:/ den was daz wazzer undertân./; Došao je u večer toga dana do jednog jezera. Tu su u svojem brodu na sidru ležali ribari kojima je voda bila potčinjena.

²¹ Fünf Jahre vergingen, fünf lange Schreckensjahre, in denen die geographischen Grenzen zum Tanz antraten und die Staaten sich ausdehnten und zusammenzogen wie Akkordeons. Eine Zeitlang wurden wir, Sorbas und ich, von den Wirbeln fortgerissen. (Kazantzakis 2008: 312)

²² Es war die Zeit der großen Hungersnot in Deutschland. Die Mark war so tief gesunken, daß man, um eine Kleinigkeit wie eine Marke zu kaufen, die Millionen in Handtaschen schleppen mußte. Hunger, Kälte, abgetragene Kleider, zerrissene Sohlen-die roten deutschen Backen waren bleigrau geworden. Der Herbstwind wehte, und die Menschen fielen auf der Straße wie welke Blätter. Den Säuglingen gab man Kautschuk zu kauen, damit sie nicht weinten. Und nachts bewachte die Polizei die Brücken, um die Mütter daran zu hindern, sich mit ihren Säuglingen zu ertränken. (Kazantzakis 2008: 313)

kad ga je Sorbas pozvao da dođe vidjeti zeleni kamen, Pripovjedač se bavio mišlju o tome kako mu je njegov mrtvi prijatelj Stavridakis otvorio oči i pomogao mu da se pomiri sa smrću, da prijeđe na drugu obalu.²³ Pomisao na prijatelja koji je izivio svoje strasti u životu i umro sa spoznajom da je iskoristio svoj život na najbolji mogući način, ponovo ukazuje na to koliki je strah od smrti zbog neproživljenog života, odnosno strah od besmislene smrti imao Pripovjedač. Pripovjedač opet pokazuje sumnju u spoznaju svoga prijatelja i dvoumi je li se ovaj oslobodio ropstva svoga tijela i sublimirao ga u slobodu, je li radio dovoljno na svojoj duši i ojačao ju i je li se u posljednjim trenucima uspio othrvati paničnom strahu od smrti. Je li uspio učiniti besmrtnim ono što je u njemu postojalo, a moglo se učiniti besmrtnim?²⁴ Sama činjenica da Pripovjedač opet dvoji, pa se tako i dalje stalno nalazi u pustoj zemlji i nikako da se izvuče iz te pustoši, govori da i dalje nije duhovno sazreo i da još uvijek pokušava svladati svoje strahove i probleme koji ga muče. Slika smrti koju nam je Kazantzakis prikazao i koje se Pripovjedač bojao utjelovljena je u romanu paničnim strahom od smrti, neostvarenim željama i životom u mašti, a ne proživljenim životom, strankinje na Kreti, Francuskinje, ostarjele chansonette, Madame Hortense (Kazantzakis 2008: 263-274).

*

Sorbas u svojim zadnjim riječima pred smrt poziva Pripovjedača da dođe k pameti. Još jednom ga poziva da živi život i da ne žali za onim što je učinio, ili nije učinio.²⁵ Još jednom Sorbas ga poziva da zauzme stranu i to onu stvarnoga života, a ne onoga na papiru. Jer gral mogu pronaći svi. Prema Wolframu, Gral u zvijezdama mogu pronaći i nekršteni, a kršćani i nekršćani mogu biti pozvani na njegovu gozbu u Terre de Salvaesche (Murphy 2006: 33f). Iz toga proizlazi da svi ljudi mogu živjeti svoj život, svi se mogu prepustiti mogućnostima koje život nudi, ali za to treba imati hrabrosti i vjere u život. Onima koji se boje života, koji mu ne vjeruju, gral će ostati skriven kao

²³ Ich unterhielt mich mit ihm insgeheim, und ihm verdanke ich es, daß ich mich mit dem Tod versöhnte. Er war meine verschwiegene Brücke zum anderen Ufer. (Kazantzakis 2008: 315)

²⁴ Manchmal dachte ich mit Entsetzen: Vielleicht hat mein Freund auf Erden nicht Zeit gehabt, die Sklaverei seines Körpers zur Freiheit zu sublimieren, und hat nicht an seiner Seele gearbeitet und sie gestärkt, daß sie im höchsten Augenblick nicht von der Panik des Todes ergriffen und vernichtet wurde. Vielleicht hatte er, dachte ich keine Zeit, unsterblich zu machen, was es des unsterblich zu Machenden in ihm gab. (Kazantzakis 2008: 315)

²⁵ „Komm mal her, Schulmeister“, sagte er, „ich habe einen guten Freund in Griechenland. Sobald ich tot bin, teile ihm das mit und schreibe ihm, daß ich bis zur letzten Minute meine Sinne beisammen hatte und an ihn dachte. Und daß ich, was ich auch getan habe, nicht bereue. Und daß es ihm gutgehen möge, sage ihm und daß es höchste Zeit für ihn sei, Vernunft anzunehmen. ...Ich habe in meinem Leben einen Haufen Dinge getan und doch nicht genug. Menschen wie ich sollten tausend Jahre leben. Gute Nacht!“ (Kazantzakis 2008: 319f)

što bi u Wolframovu *Parzivalu* ostao skriven Parzivalovu bratu Feirefiz u da nije imao vjere u njega: treba imati hrabrosti krenuti na put spoznavanja svojih mana i prednosti, na put rješavanja problema, treba imati snage i biti otvoren prema novome, ne sumnjati i ne brinuti se previše o tome je li nešto savršeno i da li griješiš, treba hrabro pokušavati nove stvari, bez straha od neuspjeha, sramote ili podsmijeha. Sve je te karakteristike imao Sorbas, a nije ih imao Pripovjedač. On nije iskoristio priliku da ih razvije, nego je odlučio ostati u mraku svoga kukavičluka, ne otišavši za svjetlom koje mu je preko zelenoga kamena grala nudio Sorbas.

Čini nam se stoga da Kazantzakis čitatelju sugerira da cjelinu *Alexisa Sorbasa* valja vidjeti kao wolframovsko djelo: tu je 1. pusta zemlja, 2. gral, načelo plodnosti, 3. potraga za duhovnom zrelošću i rješanjem životnih dvojbi, a i ostalo u romanu kao da služi za ilustraciju toj ideji.

Literatura

- Chevalier, J., Gheerbrant, A. 1983: *Rječnik simbola, Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Eschenbach, Wolfram von 1998: *Parzival*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Filippi, Živan 1985: *Sedam antropoloških struktura u postmodernoj književnosti*, Zagreb: August Cesarec.
- Guenon, René 1984: *Simboli della Scienza sacra*, Traduzione di Francesco Zambon, Milano: Adelphi Edizioni.
- Jens Walter (ed.) 1988: *Kindlers Neues Literatur Lexikon. Studienausgabe. Ka-La. Band 9*, München: Kindler Verlag.
- Kazantzakis, Nikos 2008: *Alexis Sorbas, Abenteuer auf Kreta*, Anaconda: Köln.
- Murphy, Ronald G. 2006: *Gemstone of Paradise, The Holy Grail in Wolfram's 'Parzival'*, Oxford University Press: New York.
- Nietzsche, Friedrich 1999: *Nietzsche contra Wagner*, Berlin, New York: DTV de Gruyter. (413-447)
- Nietzsche, Friedrich 1999: *Der Fall Wagner*, Berlin, New York: DTV de Gruyter. (9-55).
- *Novi zavjet* 1990: Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Sinclair, Andrew 1999: *L'avventura del Graal*, Traduzione di Barbara Carrara e Christina Saracchi, Milano: Arnoldo Mondadori Editore.

- Wesselofsky, A. N. 1882: “Der ’Stein Alaty’ in den Localsagen Palästinas und der Legende vom Gral”. *Archiv für slavische Philologie*. VI (1882). (33–72).

Zaneta SAMBUNJAK

**GERMAN LITERARY MOTIVE IN *ALEXIS SORBAS* BY
NIKOS KAZANTZAKIS**

In current debates, *Alexis Sorbas* (1946) by Nikos Kazantzakis is considered a novel in which the writer seeks the solution to his life dilemmas through Nietzsche’s philosophy, Buddha, Homer and Bergson. However, considering the layers of allegorical message, we conclude that *Alexis Sorbas* is also connected to novel *Parzival* by Wolfram von Eschenbach. In doing so, the author assumes that the search of hero for spiritual maturity is important for comparison, and that the green stone in *Alexis Sorbas* functions as the Grail. In the final consideration is concluded that the entire novel *Alexis Sorbas* is under the influence of Wolfram’s work.

Key words: *Nikos Kazantzakis, Wolfram von Eschenbach, quest, Grail, the waste land*

Manjola NASI (Tirana)
University of Tirana
manjola_nasi@yahoo.com

ON HIS TIME: TEMPORAL STRUCTURING OF ELIOT'S POETRY

U ovom radu razmatra se Eliotov koncept vremena i naročito njegov uticaj na Eliotov poetski rad. Teorijski aspekti ovog koncepta detaljno su obrađeni u Eliotovim esejima prikazivanjem povezanih ideja kao što su tradicija i istorijski smisao. Konvencionalni koncept podjele vremena na prošlo, sadašnje i buduće u slučaju Eliota predstavlja kompromis koji treba preformulisati, prevashodno zbog činjenice da ovi činoci ne mogu stajati odvojeni jedni od drugih zbog njihove međusobne povezanosti u svakom vremenu i kontekstu.

Ključne riječi: *T.S. Eliot, vrijeme, vremenski, tradicija, istorijski smisao*

Despite the fact that in Eliot's poetry time emerges from the very start as a central preoccupation, in his later poetry, especially in *Four Quartets*, it takes on an entirely new dimension. The same applies to his criticism since with his 1919 essay "Tradition and the Individual Talent". In this article, I would first like to address very briefly his concept of tradition and history and the way that they relate to Eliot's notion of time.

What most people imply when they use the word "tradition" is a feeling of moments of the past, people of the past or the past in general. In his well-known definition of it in the essay "Tradition and the Individual Talent", Eliot states:

Tradition is a matter of much wider significance. [...] It involves, in the first place, the historical sense, [...] a perception, not only of the pastness of the past, but of its presence; the historical sense compels a man to write not merely with his own generation in his bones, but with a feeling that the whole of the literature of Europe from Homer and within it the whole of the literature

of his own country has a simultaneous existence and composes a simultaneous order. This historical sense, which is a sense of the timeless as well as of the temporal and of the timeless and of the temporal together, is what makes a writer traditional.

[...] The existing monuments form an ideal order among themselves, which is modified by the introduction of the new (the really new) work of art among them. The existing order is complete before the new work arrives; for order to persist after the super-vention of novelty, the *whole* existing order must be, if ever so slightly, altered; and so the relations, proportions, values of each work of art toward the whole are readjusted; (SW: 28)

This statement clearly makes tradition something that has a very different temporal dimension: a coexistence that is caused by the present awareness it involves. Eliot's *whole* is in fact a system¹ that operates into the present, without closing doors for future modifications. Many (Hamilton 1996:48) relate this picture to Hegel's concept of the logical idea², with which Eliot was certainly familiar and which focuses on the succession of new ideas only due to a former one. Thus, the latter has the capacity to contain the former and to serve as a platform for the future. In my view, Eliot's modification of the notion assigns to the present and future units an obvious increased freedom from the past by accepting more novelty into the system and seeing the new less as a product of the old and independent to a larger extent. The awareness of the new regarding the old does not necessarily make the former superior to the latter, as it is implied in Hegel's approach, neither does it make the old revered by the new. They seem to have an equivalent role in the system, or at least, an equal possibility to occupy equivalent roles in the existing order. The age alone does not constitute a criterion of hierarchic ranking. Thus, in the 'whole' Eliot refers to this system as, time does not exist.

Tradition and the historical sense introduced in the above quotation share in common the underlying component of time. The importance of such an outlook is reflected in Eliot's work, where an evolution of the concept can be traced from early poems to *Four Quartets*.

Eliot's historical sense has also been compared to Henri Bergson's concept of *durée* (Matthiessen 1947:61), an influence that can be detected on many levels on Eliot's concepts, especially in his early poems and criti-

---

¹ See Assmann, Aleida. "Exorcizing the demon of chronology: T. S. Eliot's reinvention of tradition" in *T. S. Eliot and the Concept of Tradition*. Edited by Giovanni Cianci and Jason Harding. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 19.

² Wallace, William. Tr. *The Logic of Hegel*. Translated from *The encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, 1959, as appearing in www.books.google.com.

cism (Gillies 1996:65), (Gordon: 1998:55). Bergson's concept was primarily a reaction against scientific time, the one measured by clock. In his *Time and Free Will*, published in 1910, he explains that our consciousness affects our perception of time and the traditional timeline division of past, present and future cannot function in practice. Bergson's notion involved coexistence of all these three partitions, due to the fact that the isolation of one from another would be impossible. Eliot's account of the concept of tradition explains from a practical point of view that the impossibility of the conventional divisions due to their interaction with one-another, which is also highlighted in Bergson's outline of *durée*. On the other hand, it is worth mentioning that Eliot's vision of time, which includes tradition and the historical sense in his criticism, as well as time representation and the temporal structuring of his poems is a very complex composition that can only partly be explained by detecting the sources that inspired it.

Is there time?

In "The Love Song of J. Alfred Prufrock", the title character's affirmation of having enough time is repeated in some form of positive term 10 times in an attempt to reassure himself before admitting that time is scarce and is not mentioned again in its primary meaning in the poem³. What we see with Prufrock is the usual preoccupation of a person, that of being afraid of the passing of time, old age and eventually, death.

He connects inactivity [the yellow smoke (the cat) falling asleep] with the idea that life is long and that there is room for wasting time, since the lines that follow after the cat passage, read:

And indeed there will be time
For the yellow smoke that slides along the street,
Rubbing its back upon the window panes;
There will be time, there will be time
To prepare a face to meet the faces that you meet; (Eliot 23-27)

In the one negative instance, time is seen as endowed with a capacity far greater than human time, and for that, unconquerable:

Do I dare
Disturb the universe?
In a minute there is time
For decisions and revisions which a minute will reverse. (Eliot 45-48)

These lines highlight the contrast between the time of human life and the duration of the universe, hinting at a theme to which Eliot gives central

---

³ It is mentioned twice as part of the expression "at times".

priority in his future poems, and on which we shall concentrate longer in this article.

The contrast repositions Prufrock's viewpoint, which is reflected in the darker tone that he employs afterwards. He starts to articulate his ideas in a more direct form, which leads us to believe that the meeting with his fear of time makes him bolder in his facing of other individuals. The change of tone immediately after this crucial utterance indicates the reach of a climax in the poem. Among Prufrock's many insecurities, fear of time takes on the leading role.

It is important to make a distinction between Prufrock's own concept of time and the poem's temporal structuring. In terms of organization, the linear progression of the first lines of the poem is interrupted by juxtaposed fragments which imitate the process of thinking, using the stream of consciousness technique.

The end of the poem reaches a dream-like atmosphere where the ideal is reached very briefly, only to have a tragic end. The intertwining of these time – platforms makes room for a very smooth transition from one viewpoint of the title character to another.

What is time?

When discussing time in Eliot's poetry, another undisputable landmark is "Gerontion". Completed less than a decade after the "Love song", the old man delivering the monologue in this poem has been compared to Prufrock by many critics (Sigg 1989:171). Between these characters exist parallels in the themes they refer to, attitude and gravity of tone. There is however a steady difference in the wideness of their perspective. Prufrock maintains a more personal view, while Gerontion's focus involves society and the course of life almost throughout the poem. His location is not specified, or to be exact, he simultaneously places himself on various locations, as it is made clear by the toponyms he mentions. At the same time, he depicts people of different origins, bearing typical names of many races and peoples. It is in this way that Gerontion reaches for the universal with more confidence than Prufrock, accounting for society and the human race as much as for himself. His conclusions are colder and more distant, his cynicism more commonplace and his fear even more central than in Prufrock.

Gerontion's ubiquity is concurrently associated with a challenge to time-boundaries, which is done by means of both historic and literary allusions. The dream that brings Prufrock's monologue to a conclusion is encountered in "Gerontion" as an epigraph. *Nor youth, nor age* is actual and real, they

are both part of a dream. These notions can be seen as future and present, and as it becomes clear in the original context of Shakespeare's *Measure for Measure*, youth will be replaced by old age, being thus lost and age (experience, the past) will obliterate all senses and feelings, destroying all that has been gained. The nihilism of this epigraph contains an interesting time perspective: time progression is absurd and cruel, we do not own our past or future, resultantly, we do not have a present, but a dream that stands for it. This time emptiness is only of the very varied chronological representations in the structure of "Gerontion". Lines 1-6 allude to 25 centuries of human war history making quick transitional stops before situating the speaker to the unclear modern location of the present.

In the second movement of the poem, the religious and spiritual elements that emerge possess a two-fold temporal function: firstly, the allusion to the First and the Second Coming reveal the eternal design and reduce the feeling of fear, death as well as diminish the function of temporal flow. Although this does not affect the chronologic rhythm, it influences the importance of past, present and future by making their dividing boundaries less significant. Time receives a spatial attribute, becomes readable and comprehensible, completely devoid of the absurdity of the epigraph and the futility of the history of human struggle in the first stanza. Secondly, especially in lines 19-23 and 48, these elements are presented with more emphasis on the ritualistic aspect and the yearly celebration of Christ's birth and crucifixion (Perloff 2004:33), giving it cyclic chronological traits. This prospective is much more in line with the speaker's cynical approach to life and living, as it is highlighted by the lines:

In depraved May, dogwood and chestnut, flowering judas,
To be eaten, to be divided, to be drunk
Among whispers; ... (Eliot 21-23)

His disillusionment with life is stretched to encompass a salvation that is hoped for year after year in a closed predictable cycle that ends not with Christ the Lamb who comes to bring deliverance, but with Christ the Tiger, who devours the meek. The similarity of some of the elements in "Gerontion" to *The Waste Land*⁴ does not apply to this particular detail. If in *The Waste Land* the symbolism and allusions pointing to the cycle of seasons represent the expected transition of time and the revival of nature as part of the natural order (water being the central element), in "Gerontion" all this is seen as evidence that *the signs* are not present and that there is no hope for escaping

---

⁴ Eliot considered using the poem as a preface to *The Waste Land*. See T.S. Eliot, Ezra Pound. *The Waste Land: The Original Facsimile of the Original Drafts Including Annotations of Ezra Pound* Ed. Valerie Eliot. Houghton Mifflin Harcourt (1974) p.127

the impending doom. The cycle here is vicious, and this fatality serves as another universalizing factor that joins people of particularly different origins and background, as are Mr. Silvero, Hakagawa, Madame de Tornquist and Fraulein von Kulp.

Human life is part of this permanent cycle of seasons and it is to the old Gerontion as just as predictable as seasons. His age, of which his name is drawn as a generic labeling rather as a personal name, allows him to generalize and diagnose. When he addresses history as possessing “cunning passages, contrived corridors”, he is generalizing to the extent that makes specific time meaningless. The description merges into one all ages of human history and all the different stages of human life. If it initially seems that he is referring as “too soon” and “too late” respectively to childhood and old age, on a closer reading, it becomes clear that he is in fact presenting another general view that applies not to a specific time, but to the timing of specific elements in relation to a broader context that involves all the spectrum of what is seen both as negative and as positive human traits and tendencies, as well as a considerable range of other extremes that do not fall under these categories. It seems as if Gerontion, is keeping in his dry brain all the meaning of everything, including the mystery of time which to him is as readable as anything else. The closing of the poem brings us circularly to the time of the beginning, and it seems as if not a second has passed from the initial sentence, pointing again to the futility of his entire world-and-history-encompassing monologue, a parallelism to the old man’s waste of life.

Time as presence and as absence

If “Prufrock” is the first to utter Eliot’s concern regarding temporal flux and “Gerontion” represents another important stage in the understanding of the notion, as it is further elaborated in *The Waste Land*, the full cycle of this quest for knowing and “*set[ting one’s]...lands in order*” is completed with *Four Quartets*. From the opening of “Burnt Norton”, the poem’s first quartet, it becomes clear that time constitutes the principal theme:

Time present and time past
Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past.
. . . all time is eternally present. (Eliot 1-4)

These lines put in simple words Eliot’s vision of absent boundaries between the three accepted chronological divisions. If we were to go back to his concept of tradition, we would see that the above fragment follows an identical temporal logic. Thus, the existing works, and the newly-introduced works form a new whole after the reorganization of the balance of the old works to

make room for the new one. This new whole will be revisited in the future, when another new work will enter the system. But the work of the future will somehow be related (Eliot, SW 1920: 27) to the old and thus be contained in the past. The ever-present Eliot spoke about in his collection of essays *The Sacred Wood* is being translated into art no longer as a concept that calls to logic, but as a union of thought and feeling (SW: 49). This deeper language represents a much fuller panorama of Eliot's personal history of thought and at the same time provides a more tangible way of getting in touch with the artistic properties of such a remarkable vision. The *Four Quartets* revolve around a very atypical view of time and the above lines uncover only a fraction of it. Eliot develops his notion further in the following lines, which constitute perhaps the most quoted passage of a poem of the XX century:

At the still point of the turning world. Neither flesh nor fleshless;
Neither from nor towards; at the still point, there the dance is,
But neither arrest nor movement. And do not call it fixity,
Where past and future are gathered. Neither movement from nor towards,
Neither ascent nor decline. Except for the point, the still point,
There would be no dance, and there is only the dance.
I can only say, *there* we have been: but I cannot say where.
And I cannot say, how long, for that is to place it in time. (Eliot 64-71)

Thus, instead of a merging of the boundaries between time fragments, these lines refer to a new dimension, where time does not exist. The still point does not conform to the parameters of time and is not limited to movement or fixity; it should not be seen as a meeting of opposites or a union of extremes, as carefully highlighted by the multitude of descriptive details in these lines. Earthly boundaries do not seem to work in defining the entity of the still point, and the mystique is introduced very early in the quoted passage through the words "neither flesh, nor fleshless", which pushes it even further from the human life frontiers both in terms of time and materiality. In defining the still point, Eliot chooses to speak of the "not-s", what it is not, and what it is uncovers itself partly through a series of negatives. The positives affirm the presence of a *dance, white light, grace of sense, movement AND stillness, resolution of horror, fulfillment of ecstasy*, etc.

In understanding timelessness and the still point of the turning world, it is a necessity to refer to the origins of this concept in Eliot. The dance metaphor serves a central function as one of the few *presences* (as opposed to absences) in the still point.

In line with the conclusion of many other critics⁵, in his article on “Time, Eternity, and Immortality in T. S. Eliot’s Four Quartets”, Terry Fairchild states:

Many critics believe Eliot’s use of dance refers specifically to the Dance of Shiva, the spinning out and maintenance of all creation from the silent, eternal, pure consciousness that changes without changing, creates without creating, manifests without manifesting through the power of *Lila* or divine play. (1997: 64-65)

Eliot’s extensive knowledge on the Hindu-Buddhist tradition (Shusterman 1994:32) has affected both his philosophy of life and his work. Symbols, myths, allusions and other important components of Eliot’s work appear in his poems throughout his poetic career. The presence of the Hindu god Krishna in “The Dry Salvages” is only one of the instances of this use. But the still point, with the details Eliot provides is not a product of one tradition alone. The dance, with its regular pattern and rhythm is a symbol of order and perfection. Rajendra Verma points out the influence of Dante on this concept, as indicated among other things by the use of the symbol of rose (portrayed more explicitly in *the multifoliate rose of* “The hollow men”) and the white light permeating the still point:

The still point being the crowning point of eternal love becomes the fountain source of all creation. The dance of creation is the joy inherent in the divine rhythm which permeates the universe. The perfect concept of motion and rest fused into the image of the still point is of course from Dante and so is its significance in terms of eternal love that moves without itself moving. Eliot has not transplanted Dante’s images, but has used them as a prism for perfecting the subtle imagery scheme. (Verma 1979: 23).

The study of the above sources confronts Eliot’s vision with other views on timelessness and encounters with the Absolute powers of the universe. In terms of temporal organization, the most interesting encounter of the *Four Quartets* is that between the timelessness of the still point itself and the temporal dimension that precedes and follows it. This meeting is announced in the first epigraph from Heraclitus, that would more or less be translated: “Although the *logos* is common to all, most people live as if they had an understanding of their own”. The *logos*, which is in turn translated as “the word” has received attention due to its Christian use of this term (Gish, 1981: 97), a capacity which it takes further in “Burnt Norton”. But even if we admit the implication, this is only one of the meanings it entails. As it is often the

⁵ See D. Ghosh (1978: 5-11) P. S. Sri (1985: 31), A. D. Moody (1994: 30-47), R. Verma, (1979: 24), etc.

case with Eliot's epigraphs, they not only add to the respective poem, but also channel its reading into fundamental directions. This epigraph, out of the two the poem has, confronts what is consistent, unwavering and central to what is subject to changes according to circumstances. In a possible interpretation, the logos represents facts and the personal dimension involved stands for the personal experiencing of these facts, or, to take it a step further, the logos stands for the objective and the personal stands for the subjective. This dichotomy is a constant point of concern for Eliot, since his discussion of the personal and impersonal in his early essays. The Absolute, the objective, the truth, are only other names for the divine, of which in the *Four Quartets* we receive among other aspects, a temporal description that can be portrayed as timelessness. The uncovering of this immensity in contrast to presence of time reframes its dimensions just as much as its existence reframes temporal perception. This vision is one of the major differences between the *Four Quartets* on the one hand and *The Waste Land* together with Eliot's earlier poetry on the other.

Bibliography

- Assmann, Aleida. “Exorcizing the demon of chronology: T. S. Eliot's reinvention of tradition” in *T. S. Eliot and the Concept of Tradition*. Edited by Giovanni Ciancci and Jason Harding. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Eliot, T. S. *Collected Poems: 1909-1962*. New York: Harcourt, 1991.
- Eliot, Valerie. Ed. *The Waste Land: The Original Facsimile of the Original Drafts Including Annotations of Ezra Pound*. New York: Harcourt Brace & Company, 1971.
- Ghosh, Damayanti, *Indian Thought in T. S. Eliot: An Analysis of the Works of T. S. Eliot in Relation to the Major Hindu-Buddhist Religious and Philosophical Texts*. Calcutta: Sanskrit Phustak Bandar, 1978.
- Gillies, Mary Ann. *Henri Bergson and British Modernism*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1996.
- Gordon, Lyndall. *T. S. Eliot: An Imperfect Life*. New York: Norton, 1998.
- Hamilton, Paul. *Historicism*. London: Routledge, 1996.
- Matthiessen, F. O. *The Achievement of T. S. Eliot: An Essay on the Nature of Poetry*. New York: OUP, 1947.
- Moody, A. D. *The Cambridge Companion to T. S. Eliot*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Moody, A. D. *Tracing T. S. Eliot's Spirit: Essays on Poetry and Thought*. Cambridge:

Manjola NASI

- Cambridge University Press, 1996.
- Perloff, Marjorie. *Differentials: poetry, poetics, pedagogy*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2004.
- Sigg, Eric Whitman. *The American T. S. Eliot*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Shusterman, R. *The Cambridge Companion to T. S. Eliot*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Verma, Rajendra. *Time and Poetry in Eliot's Four Quartets*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1979.
- Wallace, William. Tr. *The Logic of Hegel*. Translated from *The encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, 1959, as appearing in www.books.google.com.

Manjola NASI

ON HIS TIME: TEMPORAL STRUCTURING OF ELIOT'S POETRY

This article presents a general view on Eliot's concept of time and especially on its effects on his poetic work. The theoretical aspects of this notion are discussed extensively in Eliot's essays through the depiction of related ideas such as tradition and the historical sense. Although in their work and theoretical argumentation most modernists challenged the idea of linear progression of time, the ways they chose varied to a considerable degree. In the case of Eliot, the conventional concept of time division into past, present and future was a compromise that needed to be reframed, due to the fact that practically speaking, these partitions could not stand apart due to their close inter-relatedness at all times and contexts. Another very important contrast that is treated in this article is Eliot's presentation of the lack of time, or timelessness rather than the usual coining of it as eternity. The introduction of this concept in the Four Quartets as "the still point of the turning world" involves another important dichotomy with a wider background in his theoretical essays, which is also reflected in his poems.

Key words: *T.S. Eliot, time, temporal, timelessness, tradition, historical sense, the still point*

GRADA

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

**FITOTOPONIMI I ZOOTOPONIMI U
TOPONOMASTIČKIM RADOVIMA RADOJKE
CICMIL-REMETIĆ***

Rad predstavlja kritički prikaz monografije *Toponimija Pivske planine* autorke Radojke Cicmil-Remetić, publikovane u Beogradu 2010. godine. Među oko 5000 toponima, zastupljenih na istraživanome području, nalazi se oko 1000 sa statusom fitotoponima i zootoponima. Ukazano je i na neke greške u nomenklaturnoj identifikaciji biljnih taksona (latinski nazivi), po kojima su imenovani fitonimi.

Ključne riječi: *fitotoponimija, fitonimija, zootoponimija, crnogorski jezik.*

Toponomastički rad *Toponimija Pivske planine*, autorke Radojke Cicmil-Remetić (2010) po opsegu izvorno sakupljene građe, temeljitoj interpretaciji, korišćenoj literaturi, rezimiranim zaključcima (prevedenim na ruski jezik) ima karakter dobro izrađene monografije. Značaj te knjige ogleda se u tome što je obuhvatila jednu izrazito omeđenu klimoregionalnu, etnografsku i govornu cjelinu. Istraživanjima je obuhvaćeno 25 sela Pivske planine, zatvorenih kanjonskim rijekama: Komarnicom, Pivom, Sušicom i Tarom i planinskim masivom Durmitora. U posebnome prilogu (CICMIL-REMETIĆ R., 2003:323–375) objavila je toponimiju sušednoga sela Crna Gora, te bismo u tom smislu mogli dati i jednu primjedbu: autorka je trebala toponimiju toga sela unijeti u knjigu *Toponimija Pivske planine*, kao podatke iz literature, jer bi na taj način omogućila čitaocima lakši uvid u cjelovitu građu. Pivska planina i selo Crna Gora, koje u novije vrijeme zovu i Mala Crna Gora, čine kompaktnu etničku i govornu cjelinu.

Nije beznačajan ni podatak da je autorka Radojka Cicmil-Remetić rođena baš na Pivskoj planinini, u selu Šarići, te da joj je i majka Pivljanka,

---

* Knjigu je objavila Srpska akademija nauka i umetnosti - Odbor za onomastiku, Biblioteka onomatoloških priloga, knj. 1, Beograd, 2010, s. 354. Prilog: 49 fotografija s istraživanoga područja.

iz sela Smriječna (Pivska župa). Za takav rad zavičajna emocija i nostalgija veoma su bitni mentalni podsticaji koji su autorku držali „u tonusu“ i obavezivali je da taj značajni i složeni posao odradi što kvalitetnije. Za lingvistu, toponomastičara i dijalektologa veoma je značajno da, uz formalno školsko obrazovanje, oseća i raspoznaje akcenat zavičajnoga govora, zatim da lakše protumači apelative, etimologiju, prostor koji proučava, etnografske specifičnosti, reljef, floru i faunu, klimu, hidrografiju, legende, oblike jotovanja, odabir informatora po poznanstvu i dr. Sve to bilo je dostupno Radojki Cicmil-Remetić, što se i odrazilo na pouzdanu izvornost sakupljene građe i kvalitet dobijenih rezultata.

Iako Crna Gora i njene naučne institucije nijesu skoro ništa uradile na organizovanim toponomastičkim istraživanjima, ipak „igrom slučaja“ Crna Gora na tome planu nije ostala *terra incognita*. Zahvaljujući poznatim lingvistima iz Beograda i Novoga Sada, inače Crnogorcima, nastali su značajni prilozi iz toponomastike. Takvi su: DRAGOLJUB PETROVIĆ (Nikšićko polje 1966; Gornji Pješivci i Broćanac 1972; Kući 1988), MILIJA STANIĆ (Uskoci 1988), DRAGO ČUPIĆ (Zagarač 1983; Bjelopavlići – više priloga 1970–1994), MITAR PEŠIKAN (Majstori - Lovćen 1985), ŽELJKO ČUPIĆ (Lješkopolje kod Podgorice 1990). Tu su i dva značajna rada: M. PEJOVIĆ (Orasi - Lješanska Nahija 1977/1978) i P. PEJOVIĆ (Ozrinići - Katunska Nahija 1989). Toponomastičku građu iz Crne Gore objavilo je i nekoliko domaćih autora: JELISAVETA SUBOTIĆ (Gornje i Donje Ledenice 1971; Krivošije 1972; Risan 1972), CELIMIR STANIĆ (Škaljari i Muo kod Kotora 1978; Prčanj 1979/1980; Bogdašići, Mrčevo i Kavač u Boki 1987), R. STAMATOVIĆ (Zeta 1994), BOŽIDAR ŠEKULARAC (Gornja sela -Vasojevići 2008), ALIJA DŽOGOVIĆ (Plavsko-gusinjsko područje 2009), MARKO CAMAJ (Malesija 1986, 1995). Parcijalni podaci iz toponimije Crne Gore mogu se sresti još i u dosta drugih publikacija (etnografskih, geografskih, zavičajnih i dr.). Po opsegu istraživanja i načinu interpretacije iznad svih pomenutih radova stoji monografija *Toponimija Pivske planine* autorke RADOJKE CICMIL-REMETIĆ.

Dugo su botanički rječnici BOGOSLAVA ŠULEKA (1879) i DRAGUTINA SIMONOVIĆA (1959) bili jedina fitonimska literatura na prostorima bivše države Jugoslavije. Početkom sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća počela se na prostorima tzv. srpskohrvatskog jezika intenzivno razvijati onomastika kao posebna lingvistička disciplina. Tada su i nastali specijalistički časopisi *Onomastica Jugoslavika* i *Onomatološki prilozi*, što se odrazilo i na sakupljanje i objavljivanje fitonimske i fitotoponimske građe. Međutim, sve je to bilo uzgredno, uglavnom u sklopu dijalekatskih istraživanja, s rijetkim slučajevima da se etimološki ili na drugi način objašnjava neka fitonimska kategorija. Prvi lingvista koji je u toj oblasti uradio nešto više bila je NADA

VAJS (Zagreb), koja je u periodu 1979–2003 objavila seriju kraćih istoriografskih i teorijskih rasprava, da bi 2003. publikovala obimno djelo *Hrvatska povijesna fitonimija*.

Veći toponomastički poduhvat u Crnoj Gori učinili su VUKIĆ PULEVIĆ i NOVICA SAMARDŽIĆ (2003) knjigom leksikonske forme *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*. Značajnu novost u fitonimskoj literaturi predstavlja obimna knjiga *Rječnik bilja – Građa za hrvatsku fitonimiju* (2004) autora STANISLAVA GILIĆA (Rijeka), što je u Hrvatskoj prvo djelo te vrste nakon Šulekova *Imenika bilja* (1879).

Studiju o govoru Pive (i Drobnojaka) objavio je 1940. JOVAN L. VUKOVIĆ, rođeni Pivljanin. Sve važnije osobine toga govora, kako one dijalekatske tako i one koje temelje crnogorski jezik u cjelini, imaju pouzdanu potvrdu u pivskoplaninskim toponimima, što je na više mjesta istakla i dokumentovala CICMIL-REMETIĆ R. (2010:17–24). Tako su ti lingvisti ušli u najuži krug utemeljivača nauke o crnogorskome jeziku: Ono što je lingvistički proučio i objasnio Jovan L. Vuković, na toponimskim primjerima potvrdila je Radojka Cicmil-Remetić.

Na savjesno sakupljenim i lingvistički objašnjenim toponimskim uzorcima CICMIL-REMETIĆ R. (2003:326) je na primjeru durmitorskoga sela Crna Gora konstatovala „visok stepen izvršenosti jekavskog i novog jotovanja“. Kao egzaktne dokaze navodi brojne primjere: **Jovanove Ljestvi, Ljetnja ramena, Vrlino ljetište, Zvljerišta, Đević kamen, Međeđe ždrijelo, Međeđi dō, Četkova ograda, Proćepovi, Bešedni dō** i dr.

Sve najbitnije specifičnosti crnogorskoga jezika, izražene na prvome mjestu kroz jotaciju i leksiku, u potpunosti su potvrđene na toponimskoj građi sabranoj na Pivskoj planini. To je decidirano naglasila CICMIL-REMETIĆ R. (2010:24) preko „rezultata starog jotovanja pomoću prisvojnog sufiksa -jъ“: **Županj dola, Ivanj dola, Janjča korita, Crepunj dola, Šitanj dola, Vranja gora, Vranjevo brdo, Vranjevina, Kobilje doline** i dr.

Jednako kao i za selo Crnu Goru, CICMIL-REMETIĆ R. (2010:23-24) ukazuje i na visok stepen „novog jotovanja“, što potvrđuju i brojni toponimi oblika: **Đevojka, Đevojačka greda, Đedova gora, Đedove omore, Kudeljina glavica, Međedine, Međeđa glava, Ljesišta, Ljeskov dō, Ljeskovita vlak, Ljeskovača, Ljetišta, Bljelinovac, Bljelibor, Nevljestina greda, Vljetrna kosa, Pljeskovita glavica, Plješčanik, Čepalo, Proćepovi, Četni dō, Četkova njiva, Šćepanica, Šćepanova stijena** i dr.

Veliku potporu rehabilitaciji glasova *ś* i *ž*, kao produkata jotacije, i njihovom opravdanom uvođenju u *Pravopis crnogorskoga jezika*, dala je Radojka Cicmil-Remetić. Na Pivskoj planini i u selu Crna Gora ona nije zapazila

nijedan toponim u kojemu izostaju glasovi *ś* i *ź*, ako im je tu prirodno mjesto. To potvrđuju primjeri: *Sedeći kuk*, *Šekilj*, *Šemena dolina/Šemina dolina*, *Šenište*, *Šeništa*, *Šenokosi*, *Šenjак*, *Šenjaci*, *Prišeka*, *Prišenok*, *Prišenokos*, *Babin šekir*, *Pašača*, *Paši kuk*, *Koža peć* i dr.

U *Toponimiji Pivske planine* stoje i dva karakteristična sinonimska dubleta (str. 259 i 293): „**Pašača/Pasjača**, strane krševite i teško se kose pa više služe za ispašu“ (selo Bezuje) i „**Šenjaci/Sjenjaci**, vale gde su sadevali seno“ (selo Unač). Ovde se otvara pitanje ravnopravnosti dva imena. Ako se pođe od činjenice da je u pivskom govoru jotacija dovršeni proces, onda bi primarnost pripala nazivima **Pašača** i **Šenjaci**, što bi značilo da su sinonimi **Pasjača** i **Sjenjaci** sekundarnoga porijekla, tj. da su „naučeni“ pod uticajem kodifikovanih normi tzv. srpskohrvatskoga jezika. Malo je vjerovatno da su **Pasjača** i **Sjenjaci** reliktni oblici, sačuvani iz vremena prije „novog jotovanja“. Takvi problemi mogu se provjeriti isključivo dodatnim terenskim istraživanjima i na većem uzorku.

Jednu karakteristiku crnogorske ijekavice (str. 272) sačuvali su pivski toponimi oblika: **Prijelaz**, **Jelov prijelaz**, **Lazov prijelaz**, **Pliješ prijelaz**, **Prijelazi**, **Prijevari**, **Prijevorac**, **Prijevari** i dr. To ističemo stoga što neki crnogorski lingvisti nastoje da u crnogorski jezik uvedu ekavske oblike tipa *prelaz*, *rečnik*, *rešenje* i sl., objašnjavajući to „racionalizacijom“ i „praktičnošću“. Zanimljiv je i toponim **Pod-Velikijem brdom** (selo Bojati) koji potvrđuje da je tzv. dugi nastavak kod pridjeva opšta karakteristika crnogorskoga jezika.

Bogatu geografsku terminologiju u Crnoj Gori sakupio je P. A. Rovinski, a istu sintetizovao, protumačio i publikovao lingvista PIŽURICA M. (1980: 245–285). Manje i veće priloge upoznavanju te terminologije davali su još i autori iz različitih oblasti: onomastičari, etnografi, geografi, zatim autori regionalnih i dijalektoloških rječnika, zavičajnih knjiga i dr. Takvih naziva ima još na topografskim kartama, u katastrima, putopisima i dr.

Veliki doprinos sakupljanju i objašnjavanju geografskih termina zastupljenih u toponimiji dala je CICMIL-REMETIĆ R. (2010), kako preko *Rečnika* (str. 143–311), tako i u interpretativnom poglavlju *Geografski termini u toponimiji* (str. 78–122). Morfologiju lokaliteta i karakter pojedinačnih imena sistematizovala je u posebnim poglavljima. Izdvaja nazive „uzdignutih oblika“ (str. 78–82): *bilo*, *val*, *glavica*, *greben*, *grebenarica*, *iskrutina*, *greda*, *kom*, *kuk*, *kljunak*, *plesmo*, *litije*, *rame*, *rape* i dr. Adekvatno tome ističe i nazive „ulegnutih i ravnih oblika“ (str. 82–91): *vala*, *vlaka*, *vrt*, *grlo*, *dô*, *dolovi*, *dolja*, *đatlo*, *ždrijelo*, *kalica*, *korito*, *kutlačica*, *pod*, *podinjak*, *polica*, *progon*, *prodo*, *prodoca*, *prijespa*, *razdolje*, *rupa*, *rupina*, *surdup*, *tavan* i dr. Zatim ima „metafore po obliku i izgledu“ (str. 94–99): *bedro*, *bešika*, *brvno*, *vagan*, *vrata*, *glava*, *glavica*, *grlo*, *zanuglica*, *zaskok*, *jezik*, *lice*, *nugo*, *stožina*, *stolica* i dr.

U „metafore po kvalitetu“ (str. 99–100) ističe: *Dobri dô, Zlodô, Zlokos, Zlostup, Zlokosna prodo, Kurozeb, Ledenice, Milobor, Medeni sat, Slatkovaša* i dr. Ima i „metafora po nameni“ (str. 100-101): *Viganj, Dozivalo, Zagoni, Kolo, Počivala, Tovarni kuk, Sedeći kuk* i dr. Klasifikovala je još i „kulturene toponime“ (str. 110–122) vezane za uzgoj stoke, za obradu zemlje, zatim prisustvo vjerskih i sakralnih objekata u toponimiji. Okarakterisala je i hidronimiju (s. 91–93, ali je ipak najviše pažnje posvetila mikrotoponimima obrazovanim od antroponima (s. 122–142).

U Crnoj Gori geografija i geologija razvijaju se i naučno djeluju preko specijalizovanih institucija: geografija preko četvorogodišnjih studija na Filozofskome fakultetu u Nikšiću, a geologija preko istoimenoga Zavoda u Podgorici. Bilo bi značajno da se u okviru programa rada pomenutih institucija, naročito kroz terenska istraživanja, sakupi i izuči bogata geografska i geološka terminologija, koja je, na prvome mjestu, iskazana i učvršćena u toponimima (oronimima, hidronimima i dr.). Jedan dio geografskih termina, oni koji vjerno oslikavaju geografske oblike i fenomene, treba definisati, usvojiti i standardizovati, kako u javnoj upotrebi tako i u stručnoj i naučnoj literaturi.

Prije više od jednoga stoljeća talijanski botaničar BALDACCI A. (1993) objašnjava i uvodi u naučnu literaturu naziv „doline“, smatrajući da odgovara toj vrsti geografskih oblika. Na isti način treba objasniti i dosta drugih geografskih formi „narodnog porijekla“, koji su u Crnoj Gori neopravdano zapostavljeni i zaboravljeni, a najčešće preko udžbenika i druge literature, kao i preko medija u kojima su zamijenjeni s terminima s drugih teritorija i iz drugih jezika.

Radojka Cicmil-Remetić posebnu pažnju posvećuje fitotoponimiji i zootoponimiji, a preko njih i fitonimima i zoonimima, nastojeći da ih što potpunije prikaže i identifikuje pomoću latinske nomenklature. U tome smislu izdvojila je i posebna poglavlja u prilogu o toponimiji sela Crna Gora, kao i u knjizi o toponimima Pivske planine. Takođe je objavila i dva tematska rada: jedan o fitonimima i zoonimima u toponimiji durmitorskoga sela Crna Gora (2000) i drugi o toponimima zoonimskog porijekla na Pivskoj planini (2006). Iz istih razloga ta problematika je i nas motivisala da se s nešto više pažnje osvrnemo na botaničku, ili bolje reći florističku, stranu pivske fitonimije i fitotoponimije.

Fitonim *omora* u osnovi je brojnih toponima na Pivskoj planini i u selu Crna Gora. Njih je zabilježila i objasnila CICMIL-REMETIĆ R. (2000:1378, 2003:326, 2010:103 i 254), utvrdivši florističku identifikaciju: „*omora* (*Picea excelsa*)“, čime je definitivno otklonjen jedan fitonimski problem koji je u literaturi dugo trajao i izazivao velike kontroverze. Toponimi s osnovom *omora* nalaze se u zoni četinarskih šuma i odnose se na staništa smrče, a takvi su:

Omora, Gegina omora, Kriva omora, Slomljena omora, Šulova omora, Kod Omore, Omore, Zajedničke omore, Zelene omore, Mašine omore, Miloševe omore, Petrove omore, Plašćića omore, Pod omorama, Omori-ce, Omorić, Omorići, Omornjača, Sirove omore i dr. Da je fitonim *omora* zastupljen i u drugim krajevima Crne Gore, svjedoči više toponima koje su naveli PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:359–360): **Omore** (Gornja sela – Vasojevići), **Omori-ke** (Kručica i Stabna - Pivska župa), **Omori-ke** (Nikovići – Pivska planina), **Omorina/Omora** (Šekirica – Vasojevići), **Omori-ke** (Prošćenje – Mojkovac), **Omorske strane** (Dobrilovina – Mojkovac).

Kao što se vidi toponimski uzorak je dovoljno reprezentativan da se o fitonimu *omora* u Crnoj Gori može pouzdano rasuđivati, kako s lingvističkog tako i s flornogeografskog stanovišta.

Slavni botaničar Josip Pančić zapisao je 1876. (In FUKASREK P. 1941:35–45), da je u regionu Durmitora zastupljeno četinarsko drvo *omorika*: “*Omorika* je – tako odgovara moj prijatelj na moje postavljeno pitanje – u Crnim Brdima (Schwarze Bergen) opće poznata, raste u distriktu Drobnjaci i tamo se rastom, korom i češarima vrlo dobro razlikuje od srodnih vrsta“. Pod uticajem velikoga Pančićeva autoriteta, taj podatak o zastupljenosti *omorike* (*Picea omorica*) u Crnoj Gori brzo se raširio kroz evropsku botaničku literaturu (Adamović, Wettstein, Maly, Plavšić, Tregubov i dr.). Sarajevski šumarski inženjer i botaničar Pavle Fukarek ipak je smatrao da te podatke treba provjeriti na terenu, zato se kao student uputio 1934. u durmitorske šume. Godine 1941. u zagrebačkom *Šumarskom listu*, u prilogu posvećenom *omori-ke*, Fukarek definitivno zaključuje da u Crnoj Gori ne raste taj endemični i reliktni četinar. U prilogu daje i skicu areala vrste *Picea omorica*, ali bez durmitorskih „staništa“.

Ono što je FUKAREK P. (1941) zaključio botanički, to je CICMIL-REMETIĆ R. (2010) potvrdila onomastički. Na Pivskoj planini, kao i na širem području Durmitora, fitonimi *omora* i *omorika* isključivo su vezani za smrču (*Picea excelsa*), a ne za endemičnu vrstu *omorika* (*Picea omorica*), čiji se reliktni areal nalazi jedino u dolini rijeke Drine i na planini Tari. Ovđe je došao do izražaja najočigledniji problem homonimije, koji je izazvao ne samo jezičke nedoumice već i goleme fitogeografske probleme, za čije rješavanje je bio neophodan dug period i složena floristička i toponomastička istraživanja. Taj primjer je instruktivan i s metodološke strane, jer potvrđuje činjenicu da se fitonimska i zoonimska onomastika mogu uspješno izučavati samo multidisciplinarno – ravnopravnim sudjelovanjem lingvista i biologa.

Precizno sakupljena, ubicirana i temeljito izučena (etimološki i identifikaciono) onomastička građa može biti pouzdan oslonac i drugim naukama. Ako se radi o fitonimima i fitotoponimima, onda takvu građu koriste botanič-

ke discipline floristika i fitogeografija, na prvome mjestu za provjeravanje i utvrđivanje areala pojedinih vrsta biljaka. To ćemo pokazati na nekoliko fitonimska primjera iz toponimije Pivske planine.

U literaturi o flori Crne Gore za vrstu *crijemuša/srijemuša* (*Allium ursinum* L.) poznat je samo jedan lokalitet: u dolini Perućice na padinama vasiojevičkoga Koma (ROHLENA J. 1942:429). Na osnovu toga navoda moglo bi se zaključiti da se radi o vrlo rijetkoj biljci u crnogoskoj flori, ali nije tako. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:87 & 438) naveli su 17 toponima oblika: **Crijemuša, Crijemušno osoje, Crijemušni dô, Srijemuša, Srijemuška vlaka** i dr., a CICMIL-REMETIĆ R. (2000:1379, 2003:369, 2010:107, 291, 303) evidentirala je za Pivsku planinu toponim **Crijemuša/Strijemuša** (sela: Bezuje, Crna Gora, Unač, Šarići) i **Crijemušni dô** (selo Barni dô). Svi ti toponimi (lokaliteti) daju sigurne dokaze o mnogo širem rasprostranjenju vrste *Allium ursinum* nego što je to bilo poznato preko botaničkih izvora.

Fitonim *pjevčiči* prvi je (i do sada jedini) u literaturi uveo botaničar Vilotije Blečić (in SIMONOVIC D. 1959:406), kao narodni naziv za vrstu *Rubus saxatilis*. Da je taj fitonim Blečić zapazio u svojoj rodnoj Pivi može da posvjedoči i toponim **Pjevčije brdo** koji je u selu Podmilogori zabilježila CICMIL-REMETIĆ R. (2010:105, 262) i prikazala kao „brdo gde rastu *pjevčiči*“. Zanimljivo je da prema botaničkoj literaturi (ROHLENA J. 1942:138) vrsta *Rubus saxatilis* nema u Crnoj Gori široko rasprostranjenje. Nađena je samo na planinama: Komovi, Sinjavina i Durmitor.

Na širem prostoru Crne Gore PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:18, 393-394, 396) zabilježili su 12 toponima oblika: **Pijevac, Pijevčev vrh, Pijevčeva glava, Pijevčevo brdo, Pjevčev dô, Pjevčeva glava** i dr., s pretpostavkom da se radi o zoonimskoj osnovi *pijevac*, koji se može vezati za pticu *tetrijeb*. Međutim, botaničar Blečić i onomastičar R. Cicmil-Remetić iznijeli su nove činjenice sa fitonimom *pjevčiči*. Dalja istraživanja, na prvome mjestu terenska, trebaju da potvrde ili ospore dosadašnje pretpostavke, a nije isključena ni mogućnost homonimije.

Za dalja istraživanja interesantan je i fitonim *kokotova muda*, koji je botaničar Blečić (in SIMONOVIC D. 1959:406) identifikovao, isto kao i *pjevčiči*, sa *Rubus saxatilis*. Prema kazivanju informatora (Dimo Popović), u Piperima postoji sličan naziv *kokotovac* za „planinsku malinu“, što je takođe neka od vrsta iz roda *Rubus*. Tako i te fitonime treba uzeti u obzir pri tumačenju nekoliko toponima sa osnovom *kokot*, koje je na području sela Borkovića zabilježila CICMIL-REMETIĆ R. (2010:216): **Kokotov dô, Kokotova greda, Kokotova točila, Kokotove doline**. Takvih toponima ima još dosta u Crnoj Gori (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:236-237), a za njih po-

stoje različite motivacije imenovanja: antroponimske, zoonimske, fitonimske, metaforične i dr.

Monotipski fitonim *kusturica* prvi je u literaturu uveo SIMONOVIĆ D. (1959:367) za vrstu *Polygala major* Jacq., preko podatka koji mu je saopštio Vilotije Blečić. Fitonim je potvrdila CICMIL-REMETIĆ R. (2010:108, 225) s toponimom **Kusturin dô** (selo Nikovići) i objašnjenja da se radi o manjoj livadi de „raste cvet *kusturica*“ koji je „plave i lila boje“.

Afirmaciji fitonima *strž/strš* i njegovu uvođenju u crnogorsku leksiku i botaničku literaturu, veliki doprinos dale su dvije Pivljanke, obje školovani lingvisti. Prvo je profesor Mara Tijanić (in PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:20) dala informaciju „da autohtoni stanovnici Župe Pive *hrast* zovu *strš*, a da one porodice koje su doseljene, za isto drvo kažu *ranj* (kao i stanovnici Mratinja)“. Da za fitonim *strž* postoji i toponimska potvrda ustanovila je CICMIL-REMETIĆ R. (2010:160 & 291), otkrivši na području sela Bezuja toponim **Veliko stržje**. Zanimljivo je da autorka u osnovi toga toponima nije prepoznala apelativ *strž*, jer bi u suprotnome o tome dala objašnjenje u poglavlju „Fitonimi“ (s. 101–109).

Objašnjenje naziva *strž* ima i svoju istoriju. KARADŽIĆ STEF. V. (1852:719) navodi i objašnjava dva homonimska značenja riječi *strž*. U prvoe slučaju *strž* (za Imotski) tumači kao vrstu hrasta (*Art Eiche, quercus* genus), a u drugomee Karadžić bilježi da je u Crnoj Gori *strž* „u drveta pod bjelikom ili bakuljom“, što znači da je to anatomska struktura u stablu drveta. SIMONOVIĆ D. (1959:388-389) u dva slučaja označava fitonim *strž*: u jednom navodi Karadžićev naziv „strž (Vuk)“ za rod *Quercus*, a u drugom Jurišićev „strž(J)“ za vrstu hrasta *Quercus sessiliflora*.

Preko toponima **Maslovine** (selo Barni dô) i objašnjenja „doline u kojima raste trava *maslovina*“, CICMIL-REMETIĆ R. (2010:239), saopštila je veoma značajan fitonimski novitet - do sada nepoznat u narodnoj nomenklaturi biljaka. Zbog toga autorka nije ni mogla identifikovati o kojoj se „travi“ radi, pa je i izostalo objašnjenje u poglavlju „Fitonimi“. Da bi se taj otvoreni problem mogao što uspješnije riješiti, neophodan je veći fitonimski i toponimski uzorak.

Trava *Nardu stricta* L. (fam. Poaceae) na planinskim livadama često gradi čiste zajednice. U narodu je dobro poznata po niskome rastu (sitna je) i velikoj čvrstini, zato se teško kosi, ili kako se to u narodu kaže „neće je kosa“. Za nju postoji više narodnih naziva, uglavnom s metaforičkom i onomatopejskom motivacijom imenovanja, koja su kao takva ugrađena u brojne planinske toponime.

Vilotije Blečić (in SIMONOVIĆ D. (1959:315) zabilježio je za vrstu *Nardus stricta* narodni naziv *jarac*, što potvrđuju i brojni toponima oblika: **Jarčišta, Jarčište, Jarčeve strane** i dr., naravno s mogućnošću homonimije (da neki od njih mogu imati i zoonimsku osnovu *jarac*). Takvu mogućnost imenovanja ima i toponim **Jarčišta** (sela Bezuje i Boričje), koji je navela CICMIL-REMETIĆ R. (2010:206). Ista autorka zapisala je i toponime: **Zlokos** (Sela Kulići i Unač) i **Zlodô** (sela Šarići i Crkvičko Polje), koji se takođe mogu povezati s travom *Nardus stricta*, a tim prije što je bosanski botaničar Gligić (in SIMONOVIĆ D. 1959:315) saopštio fitonim *zlokos*. Ali potpunu fitonimsku novost predstavlja naziv *čipac*, koji je preko toponima **Čipnata vlaka** (selo Šarići) i **Čipčana vlaka** (selo Podmilogora) identifikovala CICMIL-REMETIĆ R. (2010:109, 305) kao „sitnu, tvrdu travu *čipac*“. Iako nije upisala latinski naziv vrste, jasno je da je riječ o *Nardus stricta*. Da u crnogorskoj fitonimiji egzistira i naziv *tipac* svjedoče tri toponima: **Tipac** (selo Kalače kod Rožaja), **Tipčev dô** (planina Šekirica - Vasojevići) i **Tipčevi** (selo Balotiće kod Rožaja) (PULEVIĆ V. & SAMSARDŽIĆ N. 2003:453).

Na području Pive arealski se susrijeću dvije biljne vrste s potencijalnim narodnim imenom *pelin*: submediteranska *Salvia officinalis* i pretplaninska *Artemisia absinthium*. Postavlja se pitanje: da li zbog toga naziv *pelin* u Pivi ima homonimski status koji se mogao odraziti i na toponimska imenovanja? Ovaj problem PULEVIĆ V. (2003:227-245) ostavio je otvoren – da se provjeri preciznim florističkim istraživanjima na samom terenu. CICMIL-REMETIĆ R. (2010:108, 259) navela je za Pivsku planinu sedam toponima sa osnovom *pelin*, od kojih su četiri u reonu sela Boričje (**Pelimov kom, Pelinova gora, Pelinovac, Pelinove grede**), dva u selu Dubljevići (**Pelinov dô, Pelinova vlaka**) i jedan u selu Bezuje (**Pelinjak**). Ako se ti lokaliteti nalaze iznad 900 m, na otvorenijim i hladnijim staništima, onda je R. Cicmil-Remetić (str. 108) utvrdila pouzdanu identifikaciju: „*pelin* (*Artemisia, A. Absinthium*)“, jer takva staništa odgovaraju ekologiji pomenute vrste. Međutim, ako se neki od toponima spušta na prisojna i topla staništa u kanjonu Pive i Komarnice, onda bi toponim mogao da „ponese“ ime termofilne vrste *Salvia officinalis*, a možda čak i neke treće biljke s istim nazivom *pelin*.

U prilog ocjeni Radojke Cicmil-Remetić da u pivskome slučaju fitonim *pelin* treba vezati za vrstu *Artemisia absinthium* idu i vegetacijska istraživanja V. BLEČIĆA (1958:17,18 & tab. 1). On za submediteransku vrstu *Salvia officinalis* kaže da je brojna samo na toplim i prisojnim staništima u šumskoj zoni kukrike (*Carpinus orientalis*), koja u kanjonima Pive i Komarnice dopire najviše do 900 m. Zanimljivo je da je Blečić otvorio jedan drugi problem: za vrstu *Salvia officinalis* navodi narodni naziv *kadulja*, koji je uobičajen u Hrvatskoj i jednom dijelu Hercegovine, pa ostaje da se provjeri da li je taj naziv autohton u Pivi, ili ga je pak autor „pozajmio“ iz literature. Može se povjero-

vati „na riječ“ i lingvistima i botaničarima, ali je mnogo sigurnije kad se takvi problemi nanovo provjere na terenu.

Onomastičarka CICMIL-REMETIĆ R. (2010:102, 210) ispravno smatra da toponimi **Kalika** (selo Jerinići) i **Kalikova dolina** (selo Podmilogora) imaju fitonimsku osnovu *kalika*, i da je u pitanju „drvo slično mukinji“. Međutim, uz biljku stavlja latinski naziv *Viburnum opulus*, što je pogrešna identifikacija, jer se naziv *kalika* u Pivi isključivo odnosi na vrstu *Sorbus aucuparia*, što potvrđuje podatak botaničara V. Blečića ugrađen u Simonovićeve *Botanički rečnik* (445). To je očiti autorkin lapsus, nastao pri iščitavanju donekle sličnih narodnih naziva *kalika* i *kalina*, koji u Simonovićevu indeksu „srpskohrvatskih“ imena stoje jedan do drugoga, đe naziv *kalina* stoji uz vrstu *Viburnum opulus*. Da je R. Cicmil-Remetić malo strpljivije izučavala taj problem, mogla je pronaći ispravnu identifikacionu odrednicu „*kalika* (*Sorbus aucuparia*)“ i u knjizi *Iz leksike Pive* (GAGOVIĆ S. 2004:111). Uzgred da kažemo da su toponim **Kalika**, za selo Vojvodići na Pivskoj planini, zabilježili PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:226 (informator: Danilo Krunić).

S onomastičkoga i fitogeografskoga stanovišta značajni su toponimi **Metljika** (dva lokaliteta u selu Unač) i **Metljike** (u kanjonu Pive), za koje CICMIL-REMETIĆ R. (2010:103, 241) smatra da imaju fitonimsku osnovu „*metljika* (*Tamatix africana* i *T. gallica*)“ i da je u pitanju „drvo slično brezi“. Toponimu iz kanjona Pive pridodaje još i „strane obrasle sitnom metljikom“. Kao ide tu je bila neophodna pomoć botaničara, koji ne bi dopustio da lingvista, prepušten sam sebi, nekritički preuzme iz indeksa Simonovićeve *Botančkog rečnika* (s. 613) fitonimsku identifikaciju *metljika* - *Tamarix gallica*, što floristički ne odgovara Pivskoj planini. Vrste *Tamarix africana* i *T. gallica* isključivo su uskomediteranske i u Crnoj Gori naseljavaju uski primorski pojas i nešto malo blizu ušća rijeke Morače u Skadarsko jezero. Zaključak da je *metljika* „drvo slično brezi“ i habitualno i ekološki je u potpunoj suprotnosti s morfološkim karakteristikama vrsta iz roda *Tamarix*. Toponim **Metljika** naveli su za selo Mratinje PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:347), ali se nijesu upuštali u determinaciju fitonimske osnove, prije nego se problem izučili neposredno na terenu.

CICMIL-REMETIĆ R. (2010:203) zapazila je na Pivskoj planini veliki broj toponima s fitonimskom osnovom *jablan* (**Jablan vrg**, **Jablan dô**, **Jablan krš**, **Jablan prisoje** i dr.), čime je znatno dopunila raniji spisak što su ga publikovali PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:168-170). Ti primjeri pokazuju da se može i samo na osnovu toponimske građe izraditi prilično pouzdana areal-karta planinske biljke *jablan*, jer je toliko lijepa i markantna da je narod toponimizirao svako njeno stanište. Prikazujući fitonim *jablan* kao toponimsku osnovu, autorka je na nekoliko mjesta dala korektan opis biljke:

„žuti cvet *jablan*“, „*jablan*, cvet žute boje“, „gde raste prelep žuti cvet *jablana*“, ali i sasvim pogrešnu identifikaciju (s.108): „*jablan* (Malva)“. Na Pivskoj planini, kao i na svim drugim crnogorskim planinama, a i šire, *jablan* je narodni naziv za biljku *Trollius europaeus* L. (fam. Ranunculaceae) i nikako se ne može povezati s nekom od vrsta iz roda *Malva* (fam. Malvaceae). Ta pogreška ne može se procijeniti kao lapsus, niti se okarakterisati kao „nepoznavanje botanike“, već je isključivo nastala zbog nekritičkoga preuzimanja podataka iz Simonovićeve *Botaničkog rečnika*.

Kako je došlo do stavljanja naziva *jablan* uz rod *Malva*, i kako je to dospjelo u Simonovićeve *Botanički rečnik*, a preko njega i u *Toponimiju Pivske planine*, odgovore je dao sâm SIMONOVIC D. (1959:290) kad je u sklopu narodnih naziva za rod *Malva* dao brojne sinonime, među kojima se nalazi i ime „*jablan* (Vuk)“. Put nas dalje vodi na izvor: KARADŽIĆ STEF. V. (1852:243) na dva načina je tumačio fitonim *jablan*. Jednom ga veže za drvo topolu, „italienische Pappel, *populus pyramidalis*“, a drugi put *jablan* objašnjava kao „nekakav cvijet, das Pappelkraut, malva“, uz primjer kontekstualne upotrebe: „planine se nakite *jablanom*“. Tačan je Karadžićev zapis da je *jablan* ukras planina, ali nije dobra identifikacija da se radi o rodu *Malva*.

Tražeci nomenklaturnu identifikaciju fitonima *jablan* preko latinskoga naziva vrste, Cicmil-Remetić oslonila se na na indeks „srpskohrvatskih imena“ dat kao prilog na kraju Simonovićeve *Botaničkog rečnika*, đe uz narodni naziv *jablan* stoje latinska imena: „1. *Malva* 2. *Populus nigra*, *P. pyramidalis* 3. *Trollius europaeus*“. I umjesto da autorka *Toponimije Pivske planine* malo dublje uđe u taj problem i malo detaljnije prouči sadržaje iz Simonovićeve knjige, ona je olako prihvatila latinski naziv *Malva* (dat pod br. „1“), računajući da je prioritetan u odnosu na druga dva. Zapravo, Simonović je nazive u indeksu poredao po abecednome redu rodova (*Malva*-*Populus*-*Trollius*), a ne po kakvome drugom prioritetu.

Vuk Stef. Karadžić dobro je razumio značaj determinacije biljaka preko latinskih naziva, zato je i išao često u Karlovce kod botaničara Andrije Volnog (1759-1827), koji mu je davao dragocjene informacije i savjete. Kako je Karadžić uz latinske nazive biljaka davao još i njemačka imena, to je moguće pretpostaviti i pojedine previde u kalkovanju, kao što je povezivanje naziva *jablan* s *Malva*. Inače, Karadžić je u Crnoj Gori sakupio oko 200 narodnih naziva biljaka i unio ih u kapitalno djelo *Srpski rječnik* (1852), i to je najviše što je do sada urađeno u crnogorskoj fitonimiji. Može se reći da je mnoge nazive Vuk spasio od zaborava, a propusti u determinaciji biljaka su normalni, s obzirom na vrijeme u kojem se on bavio tim poslom (PULEVIĆ V. 2005:77-122).

I sve ostale greške koje je učinila Radojka Cicmil-Remetić u identifikaciji fitonima i biljaka isključivo su nastale zbog nekritičkoga oslanjanja na Simonovićeve *Botanički rečnik*, koji je krajnje nepouzdan literaturni izvor. Taj *Rečnik* je tekovina Novosadskoga sporazuma (1954), zato je i koncipiran na premisi korišćenja „kako hrvatskih tako i srpskih izvora“, s ciljem da se stvori „homogeni“ jezik na „celoj srpskohrvatskoj govornoj teritoriji“ (SIMONOVIC D. 1959:VII). Može se slobodno reći da se ne radi ni o *rečniku* ni *rječniku*, već o amorfnom fitonimskom „skladištu“ svega što je sakupljeno na „celoj srpskohrvatskoj govornoj teritoriji“. Osnovni cilj *Rečnika* bio je da se zatru sve osobenosti nacionalnih jezika i dijalekata, kao i da se relativizuju svi sinonimi i homonimi i da se preporuča „najrasprostranjenija srpskohrvatska“ imena. Zato je i došlo do fitogeografskoga paradoksa da se za Pivsku planinu navode tipične mediteranske biljke, kao što su: *Tamarix africana*, *Tamarix gallica* i *Celtis australis*.

Cilj naših primjedaba nije da se ospori kapitalno onomastičko djelo *Toponimija Pivske planine* i umanje rezultati do kojih je došla Radojka Cicmil-Remetić, pošto istovjetne greške u tumačenju fitonima i fitotoponima prave i svi drugi onomastičari koji su se s bezrezervnim povjerenjem oslanjali na Simonovićeve *Rečnik*, a kao primjer navodimo *Rečnik govora Zagarača* (ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. (1997), đe su učinjene identifikacione greške na skoro svim fitonimskim kategorijama (o tome je bilo riječi na drugome mjestu).

Neosporno je da je onomastika prije svega lingvistička disciplina, ali lingvisti ipak moraju shvatiti i njenu multidisciplinarnost i neophodnost učešća specijalista iz drugih naučnih oblasti: botaničara, zoologa, agronoma, geografa, geologa, arheologa, istoričara, etnologa, meteorologa i dr.

Može biti od koristi i za toponomastiku i za floristiku da se ukaže na još neke propuste u knjizi *Toponimija Pivske planine*.

Autorka ispravno smatra (str. 108, 218) da u osnovi toponima: **Koprivni dô** (sela: Bezuje, Unač), **Koprivnjača** (sela: Jerinići, Crkvičko Polje) i **Koprivna dolina** (selo Vojinovići), stoji fitonim *kopriva*. No tu je učinjena neobična greška – biljka je identifikovana s dva latinska naziva: drvenastom vrstom *Celtis australis* i rodnom *Urtica* (čiji su predstavnici zeljaste biljke). Prva determinacija je pogrešna, a druga ispravna: narodni naziv *kopriva* na Pivskoj planini isključivo se veže za vrste iz roda *Urtica*. Radi se o dobro poznatoj biljci sa žarnim čaurama, za koju postoji još i naziv *žara*. Nju je CICMIL-REMETIĆ R. (2010:107) ispravno okarakterisala i dala dragocjene informacije o njenom korišćenju kao „sirotinjskoj hrani“. *Žara* i *kopriva* su na crnogorskome prostoru sinonimi za vrste iz roda *Urtica* (u Crnoj Gori zastupljene su četiri vrste: *U. dioica* (najčešća), *U. membranacea*, *U. urens* i *U. pilulifera*). Identifikacija naziva *kopriva* s vrstom *Celtis australis* nije samo

onomastička greška već i fitogeografska, jer se radi o drvetu povećih dimenzija koje naseljava mediteransko i submediteransko područje Crne Gore, đe je dobro poznata pod nazivom *koščela*. U nekim jezicima i dijalektima izvan Crne Gore za *Celtis australis* uobičajen je naziv *koprivić* (Pančić), a Sava Petrović (in SIMONOVIĆ D. 1959:105) zapazio je čak i naziv *kopriva*, što je, po svemu sudeći, i navelo R. Cicmil-Remetić da „uleti“ u homonimsku zamku.

Metodološku grešku učinila je CICMIL-REMETIĆ R. (2010:104, 200) pri identifikaciji fitonima *zukva*, smatrajući da je to narodni naziv za barsku zeljastu biljku *Heleocharis* (*H. palustris*), iako je ispravno zapisala da je u pitanju „zukva (vrsta divlje jabuke)“, po kojoj su nazvani toponimi: **Zukva** (selo Pišće) i **Zukvice** (selo Unač). Mora da je i tu autorka bez kolebanja „potegla“ za prvim latinskim nazivom iz indeksa Simonovićeve *Rečnika* (s. 572), u kojemu je homonimski fitonim *zukva* povezan s više rodova i vrsta (prikazanih abecednim redom): „1. *Heleocharis*, *H. palustris* 2. *Juncus*, *J. glaucus* 3. *Salix vitellina* 4. *Scirpus radicans*, *S. silvaticus*“. Kao što se vidi, Simonoviću nije bila poznata činjenica da se naziv *zukva*, uz ostalo, odnosi i na divlju jabuku (*Malus silvestris*). U Crnoj Gori često se metaforično kaže *zukva* i *zukvice* i za sitne plodove pitomih jabuka, tzv. „prijerod“. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:524-525) naveli su 18 toponima oblika: **Zukva**, **Zukanske doline**, **Zukovača**, **Zufka** i dr., raspoređenih na čitavome prostoru Crne Gore.

S nesigurnošću, koja je za sobom povukla i grešku, identifikovan je fitonim „*borovnica* (*Juniperus communis*, *Vaccinium myrtillus*)“ (str. 105, 152), koji stoji u osnovi toponima **Borovnjak** (selo Trsa) i **Veliki** i **Mali Borovnjak** (sela Unač i Šarići). Na crnogorskim planinama *borovnica* je narodni naziv samo za vstu *Vaccinium myrtillus*. U pitanju je niski žbun koji naseljava više planinske predjele. Rađa sitne jestive plodove - borovnice, a naziv borovnjak (borovnjaci) označava prostor prekriven borovnicom. Do unošenja u taj nomenklturni sistem vrste *Juniperus communis* očito je došlo previdom, ili bolje reći „površnim“ korišćenjem informacija iz indeksa Simonovićeve *Rečnika* (str. 524). Problem počinje od Karadžićeva *Srpskog rječnika* (1852:37), u kojemu su fitonimi *borovica* i *borovnica* protumačeni kao sinonimi jedinstvenom legendom: „Wacholdwr, *juniperus communis*“. Tu informaciju doslovno prenosi SIMONOVIĆ D. (1959:252) i među 42 narodna imena za *Juniperus communis*, sa tzv. srpskohrvatske govorne teritorije, stavlja i Vukove fitonime *borovica* i *borovnica*, koji se nikako s tim značenjem ne mogu unijeti u pivsku leksiku i crnogorski jezik. U Pivi narod prepoznaje vrstu *Juniperus communis* kao *smreka*, što je dokazala i CICMIL-REMETIĆ R. (2010:103) identifikujući naziv *smreka* sa *Juniperus*, i potvrdila (str. 286) s brojnim toponimima: **Smreka** (selo Šćepan Polje), **Smreke** (sela: Barni dō, Šarići, Crkvičko Polje), **Smrekasta njiva** (selo Brijeg), **Smrekasti pod** (selo Babići) i **Smrekasto brdo** (selo Babići).

CICMIL-REMETIĆ R. (2010:102, 213-214) povezuje fitonime *klek* i *kleka* s vrstom *Juniperus nana*, što može biti samo djelimično tačno. Nije obratila pažnju na mogućnosti homonimije, na što je ukazao i SIMONOVIĆ D. (1959:252, 357, 584), vezujući u jednome slučaju naziv *klek* za vrstu *Juniperus communis*, a u drugome za visokoplaninski polegli bor *Pinus mughus*. Što se tiče naziva *kleka* on je široko rasprostranjen. Na Pivskoj planini autorka je registrovala desetak toponima oblika: **Klek, Kleka, Kleke, Klekova glavica, Klekovo brdo** i dr. Zbog složenih homonimskih problema teško je bez uvida na terenu, kao i bez široko postavljene anketne mreže, razgraničiti fitonimsku nomenklaturu: koji se toponimi s osnovom *klek* odnose na staništa *Juniperus nana* i *J. communis*, a koji na bor *Pinus mughus*. Sve tri vrste su široko rasprostranjene na Pivskoj planini, markantne su po habitusu i zastupljenosti u populacijama, pa kao takve motivišu na fitonimsko imenovanje lokaliteta.

Kad se posmatra pejzaž Pivske plane i Durmitora, realno je pretpostaviti da su toponimi s fitonimskom osnovom *klek* (**Klek, Veliki klek, Mali klek, Suvi klek** i dr.) nazvani po *klekovini bora*, koji u velikim sastojinama naseljava planinske vrhove iznad 1800 m. Taj bor je u toku većeg dijela godine pritisnut velikom težinom sniježnih nanosa, zato je i polegao, „kleči“, zbog čega je i dobio nazive: *klek, klekovina, klekovina bora* i sl. Iz istih razloga „kleči“ i *Juniperus nana*, a „kleči“ i bukva iznad 1700 m, pa se i za taj šumski pojas često kaže *klekovina bukve*.

CICMIL-REMETIĆ R. (2003:367, 2010:108, 287) zabilježila je tri lokaliteta s nazivom **Somina**, što su dragocjeni fitogeografski podaci koji moraju skrenuti pažnju botaničarima. Međutim, nedoumicu, pa čak i čuđenje, izaziva odrednica (s. 108): „*somina* (Ephedra): Somina (teren obrastao 'sominom', kvalitetnom travom širokog lista)“ (sela Pišče i Crna Gora). Tačno je da u Pivi ima *somine*, ali to nije Ephedra već *Juniperus sabina*. U crnogorskoj flori zastupljene su tri vrste iz roda Ephedra, od kojih je najčešća *E. campylopoda*, i sve su mediteranske i submediteranske biljke, bez ekoloških mogućnosti da izdrže surovu klimu Pivske planine. Treba ispraviti i tvrdnju da je *somina* „kvalitetna trava širokog lista“, jer je riječ o drvenastome četinarskom žbunu *Juniperus sabina*, koji ima četine, a nikako „široki list“, a tek ne treba da stoji odrednica „trava“. Da je *somina* (*Juniperus sabina* L.) zastupljena u Pivi potvrdio je češki botaničar ROHLENA J. (1942:14) s dva nalaza: jedan na planini Magliču, a drugi u dolini rijeke Pive iznad Mratinja. Među 15 toponima oblika **Somina (Somovina)**, koje su za Crnu Goru naveli PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:436-437, četiri su s područja Pive: Stabna (župa Piva), ispod sela Pišča (kanjon Pive), uz granicu s Drobnjakom (prema Treskavcu i Studenjoj) i na području Nikovići-Bojati (Pivska planina).

Podatak da se fitonim *somina* odnosi i na vrste iz roda *Ephedra* potiče od Alfreda Pichlera iz (1905), kad je u Izvještaju Mostarske gimnazije objavio spisak narodnih naziva biljaka u Hercegovini, što je jedini izvorni podatak koji kasnije nije potvrđen na nekom drugom terenu. Pichlerov naziv *somina* preuzeo je SIMONOVIC D. 1959:181, odakle se prenio u druge publikacije, pa je tako „dospio“ i u knjigu *Toponimija Pivske planine*. Kad se radi o crnogorskoj fitonimiji, naziv *somina* isključivo se odnosi na vrstu *Juniperus sabina*, ali ako se uzme u obzir i Hercegovina, onda *somina* može imati status homonima jer se vezuje za vrste iz roda *Ephera*. Zato lingvisti treba da shvate da su homonimi i sinonimi najsuptilniji problemi u narodnoj nomenklaturi biljaka i da njihovo rasvjetljavanje može biti uspješno samo kroz saradnju onomastičara i botaničara (PULEVIĆ V. 2011:303–311).

Od četiri homonimska značenja fitonima *čemerika* koje SIMONOVIC D. (1959:688) daje u indeksu „srpskohrvatskih imena“, CICMIL-REMETIĆ R. (2010:109) pogrešno se opredijelila za nomenklaturni status „*čemerika* (Helleborus)“. Na području Pive, kao i uopšte na čitavoj teritoriji Crne Gore, *čemerika* je narodni naziv za vrstu *Veratrum album* L. (fam. Liliaceae), tako da je ta biljka motivisala sva toponimska imenovanja na Pivskoj planini oblika: **Čemerična prodo** (selo Kulići), **Čemerični dô** (selo Trsa), **Čemerično brdo** (selo Kulići) i dr. Da je autorka bila „malo strpljivija“ i u Simonovićevu *Rečniku* (s. 227) pogledala odrednicu *Helleborus*, videla bi da među 35 narodnih naziva postoji i „čemerika? (Vuk)“, ali kao što se vidi s upitnikom. Potom je trebalo pogledati i sam izvor i zapaziti da je KARADŽIĆ STEF. V. (1852:822) pogrešno identifikovao „*čemerika*, f. die Niesewurz, helleborus“. Tu je tačan njemački naziv: Niesewurz - jer je to stvarno *čemerika*, ali nije vjeran latinski naziv Helleborus. Tu Karadžićevu grešku primijetio je Dagutin Simonović, zato je s upitnikom izrazio sumnju da se naziv *čemerika* može povezati sa vrstama iz roda Helleborus. Naišli smo na homonimske nedoumice i u njemačko-hrvatskosrpskome rječniku (HURM A. 1959:466), de stoji objašnjenje „Nieswurz die, -čemerika, kukurijek (biljka)“. I iz toga primjera vidi se koliko su složene fitonimija i fitotoponimija i s koliko pažnje se treba odnositi prema sinonimima i homonimima, a naročito kad se radi o kalkovanju i prijevodima sa stranih jezika.

Pogrešno je identifikovan i fitonim „*šipak* (*Alchemilla vulgaris*)“, za koji CICMIL-REMETIĆ R. (2010:105) smatra da stoji u osnovi toponima: **Šipovik** (sela: Borkovići, Crkvičko Polje) i **Šipovački dô** (selo Pišče). I ta greška ima svoju „evoluciju“ a izvorište joj je u jednome gimnazijskom udžbeniku botanike iz davne 1887, čiji je autor Đuro Kozarac, profesor gimnazije u Beogradu. Da se radi o pogrešnoj determinaciji primijetio je SIMONOVIC D. (1959:18) i uz tridesetak narodnih naziva za vrstu *Alchemilla vulgaris* stavlja pod upitnik sumnjivi Kozarčev navod: „šipak? (Koz.)“. Očito je da tu Si-

monovićevu sumnju nije zapazila autorka *Toponimije Pivske planine*, pošto je informaciju preuzela samo iz indeksa „srpskohrvatskih imena“, datoga na kraju *Rečnika* (s. 693), a ne iz sadržaja knjige (s. 18), đe se nalazi upitnik. Kao i u većini drugih slučajeva, R. Cicmil-Remetić griješi na isti način. U indeksu Simonovićeve *Rečnika* za fitonim *šipak* u abecednome redu stoje tri identifikacione odrednice: „1. *Alchemilla vulgaris* 2. *Punica granatum* 3. *Rosa, R. arvensis, R. canina, R. centifolia*“, od kojih je pogrešna samo prva identifikacija (*Alchemilla vulgaris*), za koju se i odlučila Cicmil-Remetić.

Pivski toponimi: **Mukinja** (selo Unač), **Mukinja u Vranjevini** (selo Unač), **Kod mukinje** (selo Bojati), **Pod mukinjom** (sela: Bojati, Pišče), **Mukova prodo** (sela: Vojinovići, Pišče, Unač) imaju fitonimsko imenovanje, ali CICMIL-REMETIĆ R. 2010:104, 246) pravi metodološku grešku kad fitonimu *mukinja* daje homonimski status u odrednici „*mukinja* (*Sorbus aria, S. aucuparia*)“. Na području Pive, a i znatno šire, *mukinja* je narodni naziv samo za drvenastu vrstu *Sorbus aria* (L) Crantz. Njoj srodna vrsta *Sorbus aucuparia* L. u Pivi ima naziv *kalika*, o čemu je već bilo riječi. Zanimljivo je porijeklo te greške i kako se ona multiplicirala putem nekritičkoga korišćenja literaturnih izvora. Srpski florista, inače ljekar i pukovnik, Sava Petrović (1839-1889), izučavao je floru okoline Niša i prvi je (i jedini) „zabilježio“ naziv *mukinja* za vrstu *Sorbus aucuparia*. U to je posumnjao SIMONOVIĆ D. (1959:445) i Petrovićev naziv „*mukinja*(?)“ stavio pod upitnik. Međutim, u indeksu „srpskohrvatskih imena“ Simonović (s. 620) bez upitnika postavlja „*mukinja Sorbus aria, S. aucuparia*“, što je navelo R. Cicmil-Remetić da pogriješi.

U tematskome radu o fitonimima i zoonimima durmitorskoga sela Crna Gora CICMIL-REMETIĆ R. (2000:1371-1380) ispravno je postupila kad nije vršila determinaciju biljaka preko latinskih naziva. Ostavila je problem otvorenim za dalja istraživanja i uključivanje botaničke nauke u ta složena pitanja. Međutim, ona je procijenila da u onomastičkoj monografiji *Toponimija Pivske planine* treba da pođe dalje i da se upušta u rješavanje nomenklaturnih problema, tj u identifikaciju biljaka, što nadilazi mogućnosti lingviste kad to radi sâm, bez pomoći botaničara.

Za botaničare su zanimljivi još neki otvoreni fitonimski problemi, kako s nomenklaturnoga tako i sa biljnogeografskoga stanovišta. Za nekoliko lokaliteta s Pivske planine: **Trešnja** (sela: Babići, Kneževići, Jerinići), **Kod Trešnje** (selo Kneževići), **Gornje Trešnje** i **Donje Trešnje** (selo Šarići), **Trešnjice** (sela: Kulići, Pišče, Crkvičko Polje), CICMIL-REMETIĆ R. (2010:104, 296) smatra da su nazvani po fitonimu „*trešnja* (*Prunus druticosa*)“.

O zatupljenosti vrste *Prunus fruticosa* Pall. u flori Crne Gore postoji samo jedan sumnjivi podatak. Biljku je pod nazivom *Prunus chamaecerasus* zabilježio 1875. Josip Pančić (in ROHLENA J. 1942:163). Sumnja u taj nalaz

postaje tim veća što niko od botaničara ili šumara poslije Pančića nije tu vrstu zapazio u Crnoj Gori, a u Flori Evrope (*Flora europaea*, 2:79) ne navode se čak ni za teritoriju bivše države Jugoslavije. Tako fitonim *trešnja* s Pivske planinine treba umjesto za *Prunus fruticosa*, kako je to uradila R. Cicmil-Remetić, identifikovati s nekom drugom vrstom iz roda *Prunus*, najvjerojatnije s nekom formom vrste *Prunus avium*.

Sa florističkoga i biljnogeografskoga stanovišta značajno je što je na prostoru Župe Pive zastupljena vrsta *Prunus cocomilia* (Ravno, Lisina, Ruda brda), i to su jedini lokaliteti u Crnoj Gori. Na osnovu ekoloških pozicija tih lokaliteta mogli bi se očekivati i nalazi na Pivskoj planini. Jednako bi bilo važno da se zabilježi i narodni naziv te rijetke vrste.

Na prvi pogled moglo bi se reći da naziv *ljeljak* predstavlja novost u narodnoj nomenklaturi biljaka, pošto nije zabilježen u literaturi. To ime CICMIL-REMETIĆ R. (2010:104) identifikuje s vrstom *Corylus avellana* (u narodu dobro poznata kao *lijeska*), a kao dokaz navodi samo jedan toponim – **Ljeljkuša** (selo Vojinovići). Vjerovatno je u pitanju tzv. *sumnjivo ime*, jer u rječniku knjige *Toponimija Pivske planine* (str. 232) taj lokalitet označen je kao **Ljaljkuša** (a ne **Ljeljkuša**), a pored njega stoji srodni toponim **Ljaljkov kuk**. Nekoliko sličnih toponima registrovali su PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:323): **Ljaljak** (kod Plava), **Ljaljak** (Donja Morača), **Ljaljkov kuk** (Piva), **Ljaljkovac** (Bijela u Drobnojaku), **Ljaljkuša** (kanjon Pive kod Pišča). Taj veoma zanimljiv problem ostaje i dalje otvoren i može se riješiti samo iscrpnim terenskim istraživanjima.

Toponim **Busnati tok** (selo Crna Gora) CICMIL-REMETIĆ R. (2003:369 & 2010:107) prvo prikazuje kao „vrletni potes: u donjem delu usov a u gornjem borovina“, a potom objašnjava da u osnovi stoji fitonim „*busika* (*Aira*, *Deschampsia*)“ i da je u pitanju „oštra i jaka trava“ koja raste u busenu. Kao i u prethodnim slučajevima autorka je ta dva latinska naziva preuzela iz Simonovićeve indeksa „srpskohrvatskih imena“ (str. 529), ali je iz nejasnih razloga ispuštala i treći naziv – rod *Festuca*, koji najbolje odgovara pivskoplanskom fitonimu *busika*. Da je bila malo upornija, mogla je R. Cicmil-Remetić lako naći kod Simonovića sigurnu informaciju, ali ne u indeksu već na pravome mjestu u knjizi. Na str. 197, uz rod *Festuca*, među desetak narodnih naziva Simonović je naveo i dva koje je zabilježio botaničar Vilotije Blečić: „*busika* (Blečić)“ i „*jarac* (Blečić)“. Međutim, sa tim se problem ne zatvara. Fitonimi *bus* i *busika*, kao i toponimi s tom osnovom, česti su na čitavoj teritoriji Crne Gore, i sigurno je da imaju homonimski karakter, tj. da se mogu odnositi na više biljaka, koje rastu „u busenu“, kao što su: *Festuca*, *Aira*, *Ses-campsia* dr.

CICMIL-REMETIĆ R. (2010:108) otvorila je zanimljiv nomenklaturni problem s fitonimom *rasovača*, koji potvrđuje preko toponima: **Rasovača** (sela: Bezuje, Kneževići, Crkvičko Polje), **Darina Rasovača** (selo Crkvičko Polje), **Rasovače** („doline u kojima raste *rasovača*, trava širokog lista“ (sela: Podmilogora, Crkvičko Polje), **Rasovački rt** (selo Dubljevići) i dr. Naziv *rasovača* s Pivske planine, koliko smo mogli da provjerimo, po prvi put se srijeće u fitonimskoj literaturi, tako da predstavlja novost u narodnoj nomenklaturi biljaka. Pri daljem rasvjetljavanju toga problema treba uzeti u obzir još neke činjenice. Na širem prostoru Crne Gore PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:407) zabilježili su 12 toponima oblika **Rasovača** i **Rasovače**, kao i još dosta sličnih njima, tako da ih treba razjašnjavati kompleksno i komparativno. Treba voditi računa i o mogućem homomimskom statusu apelativa. KARADŽIĆ STEF. V. (1852:639-640) iznosi da pridjev *rasovast* znači račvast, a da su *rasoje*, *rasohe*, *račve* i *rašlje* sinonimi.

Na Pivskoj planini CICMIL-REMETIĆ R. (2010:108, 258) zabilježila je više toponima s fitonimskom osnovom *paprat*: **Paprat** (selo Brijeg), **Papratišta/Papratište** (selo Brijeg), **Papratna vlaka** (sela: Babići, Unač), **Papratna dolina** (selo Vojinovići), **Papratni dô** (selo Crkvičko Polje), **Papratna ograda** (selo Bojati) i dr. Tačna je, ali ne i sasvim potpuna, fitonimska identifikacija – „*paprat* (Aspidium)“, što znači da se taj narodni naziv ne može odnositi samo na vrste iz roda *Aspidium*. U ekosistemima Pivske planine postoji još znatan broj rodova i vrsta iz fam. Polypodiaceae, poznatih u narodu kao *paprat/papрати*, koji kao takvi mogu imati status apelativa za građenje toponimskih imenovanja. Za teritoriju Crne Gore PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:382-386) i PULEVIĆ V. (2010:578) evidentirali su 174 toponima oblika: **Papradine**, **Papradnice**, **Paprat**, **Papрати**, **Papratine**, **Papratišta**, **Papratljiva dolina**, **Papratnjaci**, **Papratni dô** i dr. Sigurno je da se ti nazivi mogu vezati za različite vrste papрати, a poznajući stanje na terenu smatramo da se znatan broj tih imenovanja odnosi na vrstu *Pteridium aquilinum*.

Kada je riječ o narodnoj nomenklaturi vrsta iz familije Polypodiaceae („prave papрати“), u Crnoj Gori postoji i naziv *dumača*, koji je u literaturu uveo crnogorski botaničar Vilotije Blečić (in SIMONOVIĆ D. 1959:56), i to kao *pitoma dumača* za vrstu *Aspidium filix mas* Sw. Potvrdu o tom fitonimu (i ako ga nije prepoznala kao takvog) dala je i CICMIL-REMETIĆ R. (2010:193), kada navodi toponime: **Dumača** (sela: Žeično, Unač, Podmilogora, Boričje), **Ognjenovića dumača** (selo Kneževići), **Dumače** (sela: Unač, Podmilogora, Boričje, Vojinovići). U svim tim slučajevima radi se o dubodolinama, dolinama, rupama, livadama, a to su i pogodna staništa za razvoj *dumače* (*papрати*).

Fitonim *dumača* poznat je i u drugim krajevima Crne Gore (Bjelopavlići, Rovca, Vasojevići, Pljevlja, Banjani i dr.), što potvrđuju 12 toponima s tom osnovom (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:125 i PULEVIĆ V. 2010:549). Narodni naziv *dumača* zabilježila je u Crnoj Gori i grupa srpskih fitofarmaceuta (IPLB 1966:37): u jednom slučaju na staništu Trešnjevik (za vrstu *Aspidium filix mas*), a u drugom u Konjusima (za vrstu *Pteridium aquilinum*).

Fitonim *divljaka* CICMIL-REMETIĆ R. (2010:104, 181) ispravno je identifikovala s divljom jabukom (*Malus communis*), a kao toponimske primjere navela je: **Divljaka** (sela: Borkovići, Boričje, Pišče), **Divljake** (selo Bojati), **Divljake** (selo Vojinovići). Ostaje nerazjašnjeno da li se na Pivskoj planini srijeće i divlja kruška (*Pirus sp.*), za koju u Crnoj Gori takođe postoji naziv *divljaka*.

U prilogu o fitonimiji durmitorskoga sela Crna Gora CICMIL-REMETIĆ R. (2003:353) evidentirala je toponim **Piskavi dô** s opisom lokaliteta: „veća dolina u selu, obrasla sitnom travom“. U knjizi *Toponimija Pivske planine* (s. 108) autorka ide dalje i precizira identifikaciju fitonima: „*piskavica* (*Colchicum autumnale*): Piskavi dô (prema travi *piskavici*)“. Kako je naziv *piskavica* potpuna novost u crnogorskoj fitonimiji, to nas je privuklo da se pozabavimo tim problemom i da potražimo nove dolaze i objašnjenja. Narodni naziv *piskavica* za vrstu *Colchicum autumnale* prvi i jedini zabilježio je sarajevski botaničar MALY K (1933). na bosanskoj planini Jahorini. Uz taj naziv za istu vrstu Maly zapisuje još tri imena: *kaćun* (Sarajevo), *baljuška trava* (Čelebić) i *čukavac* (Ozren). Od ta četiri Malyjeva naziva SIMONOVIC D. (1959:134) preuzima tri: „baljušina trava (Maly)“, „*piskavica* (Maly)“ i „*čukavac* (Maly)“. Po svemu sudeći R. Cicmil-Remetić oslonila se samo na Simonovićev registar „srpskohrvatskih imena“ (s. 635), u kojemu uz naziv *piskavica* stoje četiri ravnopravna (homonimska) određenja: „1. *Colchicum autumnale* 2. *Galega officinalis* 3. *Succisa pratensis* 4. *Trigonella foenum graecum*, T. *gladiata*“. Ona je preuzela prvi po redu latinski naziv - *Colchicum autumnale*, smatrajući da je kao takav prioritetan. Onomastičari koji proučavaju fitonimiju treba da uvijek imaju na umu da je botanika jednako naučna disciplina kao i lingvistika, i da se složeni fitonimski problemi, ukoliko zalaze u latinsku nomenklaturu, mogu uspješno izučavati samo u saradnji s botaničarima, ili makar uz njihovo učešće u recenzijama radova, koji se pripremaju za publikovanje.

I pored svega rečenoga, Radojki Cicmil-Remetić pripada zasluga što je zabilježila toponim **Piskavi dô**, označila njegovu ubikaciju i iznijela tvrdnju da se radi o fitotoponimu, a dalje rasvjetljavanje toga problema treba da preuzmu budući onomastičari, bez obzira na to da li će to biti lingvisti ili botaničari.

Uzgređ da kažemo da su PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:394-395) na prostoru Crne Gore evidentirali 15 toponima oblika **Piskavica** i **Piskavice**, kao i nekoliko desetina sličnih njima: **Piskavi dô**, **Piskavac**, **Piskovine**, **Piskovica** i dr.

Kada jedan biolog (botaničar ili zoolog) ulazi u područje toponomastike, obavezan je da se oprezno odnosi prema lingvističkim kategorijama i terminologiji, jer je toponomastika prvijenstveno lingvistička disciplina. Prije svega treba da se čuvaju laičkih etimologiziranja i tumačenja, onih koji se primaju „na uho“, koja na nešto „liče“ ili „izgledaju“. Prednosti botaničaratoponomastičara su u onome dijelu rada na terenu kad treba opisati lokalitete i determinisati biljne vrste po kojima su toponimi nazvani. Na taj način izbjegavaju se homonimske zamke u koje skoro uvijek upadaju lingvisti, koji treba da s punom koncentracijom i odgovornošću objašnjavaju i opisuju botaničke segmente fitonima i fitotoponima. Pri opisivanju biljaka i njihovih organa treba u naučnim radovima laičku terminologiju zamjenjivati stručnom, a ako je potrebno da se istakne narodni naziv ili formulacija, onda je najbolje koristiti navodnike. Lingvisti treba „toliko“ da razumiju botaniku – da razlikuju biljne organe: lukovica, rizom, krtola, korijen, stablo, stabljika, seme, semenka, plod, bobica, korov, cvijet, cvast, trava, zelen i dr.

Radojka Cicmil-Remetić pravi osnovnu terminološku grešku kad sa laičkim nazivom „trava“ označava skoro sve zeljaste biljke, kao što su: *avtovina*, *broć*, *siljevina*, *čemerika*, *maslovina*, *rasovača*, *crijemuša*, *štir* i dr. Čak i drvenasti četinarski žbun *somina* određuje kao *trava*, i to „širokog lista“. U botaničkoj terminologiji sa *trava* se označavaju samo vrste iz familije Poaceae, dok se u narodu taj naziv veže za svaku zeljastu biljku, koju uglavnom „oće“ stoka (u smislu fraze „krava pase travu“), mada ima i otrovnih „trava“.

Sve toponimske kategorije koje označavaju degradacione procese u flori i vegetaciji, jednako kao i u drugim krajevima Crne Gore (PULEVIĆ V. 2009:69-84), zastupljene su i u toponimiji Pivske planine. Takve su: **Laz**, **Lazine**, **Paljevine**, **Panj**, **Panjevi**, **Ogorjeline**, **Ogoreline**, **Krčevina**, **Krčevine**, **Trebljevine**, **Palež**, **Paleža**, **Opaljena glavica**, **Klačina** i dr. Iz njih se izvode i: **Veliki laz**, **Miline Paljevine**, **Velike krčevine**, **Velika paleža**, **Janjina klačina** i dr.

Radojka Cicmil-Remetić je na prostoru Pivske planine zapisala i konkretne slučajeve iščezavanja biljaka po kojima su imenovani toponimi. Takve biljke i biljne zajednice mogu nestati sa staništa prisilno – uticajem čovjeka, a mogu i prirodnim putem – sukcesijom, tj. prirodnim potiskivanjem od strane drugih vrsta i zajednica. To je najuvjerljiviji primjer kako savjesno sakupljena i obrađena građa, kakva je *Toponimija Pivske planine*, može biti od velike

koristi i naučnim disciplinama izvan lingvistike. Kao ilustraciju navodimo nekoliko uzornih primjera.

Vrste iz roda borova (*Pinus*) veoma su markantne biljke, u neku ruku i veoma naglašeni motivacioni simboli za imenovanje lokaliteta. Poznato je u literaturi o vegetaciji Crne Gore (BLEČIĆ V. 1958 & al) da crni bor (*Pinus nigra*) sve više nestaje s prirodnih staništa, uglavnom zbog prećerane šeće, a i prirodnim potiskivanjem od strane drugoga drveća. Najčešće ta dva degradaciona procesa djeluju uporedo. Pojave degradacije bora na Pivskoj planini zabilježila je CICMIL-REMETIĆ R. 2010: 151-152) preko toponima i opisa lokaliteta, što dokazuju brojni primjeri.

Uz toponim **Borova glavica** (selo Kneževići, s.151) stoji: „brdo obraslo javorom (nema bora)“, a uz istoimeni toponim **Borova glavica** (s. Crkvičko Polje, s. 151): „brdo i šuma (jela a ne bor)“. Uz toponim **Borovi** (selo Brijeg, s. 152) stoji: „strane na obali Tare (nema borova)“. Toponim **Borine** (selo Unač, s. 151) čine „nekolike doline, nekada je tu bilo borove šume“.

PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. (2003:14 & 40) skrenuli su pažnju na toponime s osnovom *bôr* i *bôri*, koji su veoma česti u kraškome području Crne Gore. (Banjani, Oputna Rudina, Katunska Nahija, Pješivci). Takvi su: **Bôrčina**, **Bôrina**, **Bôr**, **Tvrđi bôr**, **Ajdučka bôrina**, **Sitni bôri**, **Tisovi bôr**, **Jelovi bôr** i dr. Ti toponimi nemaju fitonimsku osnovu po četinaru boru (*Pinus*), već označavaju geomorfološke forme u zakrašćenome terenu, uglavnom oblika neprohodnih vrtača. Ostaje otvoreno pitanje da li toponimi s Pivske planine: **Borine** (selo Vojinovići), **Borine** (selo Unač), **Bornato brdo** (selo Crkvičko Polje) imaju fitonimsku osnovu *bor* (*Pinus*), ili su, pak, oronimi koji označavaju karstifikovane terene. U tome svijetlu treba proučiti i toponim „**Bornato ramo** - izbočina u kanjonu Tare obrasla borom“ (selo Crna Gora) (CICMIL-REMETIĆ R. 2003:366). Za rješavanje takvih problema nijesu dovoljna samo „hladna“ etimologiziranja, već se mora sakupiti veliki broj geomorfoloških i fitonimskih podataka na terenu, ili kako se to kaže – treba dobro osmotriti lokalitete. Nekad mogu pomoći i laička objašnjenja.

Autorka *Toponimije Pivske planine* predstavila je i još nekoliko karakterističnih primjera koji oslikavaju degradacione procese u vegetaciji Pivske planine. Tako za toponim **Crnobor** (selo Jerinići, s. 304) navodi: „veće brdo na kome danas nema šume, sve je golet“. I dalje: **Papratna vlaka** (selo Unač, s. 258): „veća vlaka (nema paprati); **Gaja** (selo Bezuje, s. 170): „*goli* dolovi u kojima je nekada bilo šume“; **Gajevi** (selo Šćepan Polje: „livade“; **Čojove omore** (selo Podmilogora, s. 299): „brdo bez omora“ i dr.

Primjedbe koje smo izrekli u ovome prikazu ne treba shvatiti kao zlu-rado cjepidlačenje i „išćerivanje maka na konac“. Njih iskazuje onomastičar

iz botaničke struke, s jedinom namjerom da se izvrše ispravke i dopune samo u onome segmentu u kojemu se onomastičar lingvističkoga profila susrijeće sa složenim fitonimskim problemima, vezanim za fitonimiju i fitotoponimiju. Na prvome mjestu misli se na identifikaciju i determinaciju biljnih taksona pomoću kodifikovane latinske nomenklature, što pripada botaničkoj struci u najužem smislu toga pojma. Tu se lingvisti teško snalaze i redovno griješe, a naročito ako se oslanjaju na nepouzdanu literaturu – u kojoj nije razgraničeno dijalekatsko od opštega. Kao što biljke, kao materijalni sistemi i živa bića, mogu imati manje ili više ograničene areale i tipična staništa, jednako tako ograničeno rasprostranjenje mogu imati i narodni nazivi biljaka kao duhovne tvorevine.

Monografija *Toponimija Pivske planine* prije svega je dijalektološka studija s dosta idiomskih oblika, zato u sebi i sadrži „petrificirane“ najkarakterističnije odlike toga crnogorskog kraja, pa samim tim i nazive biljaka i životinja. Dijalekatske slike jednoga kraja ne trpe „hibride“, tako da se ni narodni nazivi biljaka s Pivske planine zbog homonimskih i sinonimskih problema ne smiju zamjenjivati s imenima iz drugih dijalekata. Zbog pogrešno identifikovanoga fitonima jednako „trpe“ i onomastika i botanika. Ima fitonima koji su širokoga rasprostranjenja i opšti su za šira područja srodnih jezika, ali zato ima izraza i termina koji predstavljaju specifičnost nacionalnih jezika i lokalnih dijalekata, i treba ih vjerno identifikovati i prikazivati u dijalektološkim studijama. Fitonimi su najbolje zaštićeni i očuvani preko fitotoponima, koji su nepromjenljivi, pošto se toponimi jednom „krštavaju“ i kao takvi ostaju kao najpouzdaniji šedoci o razvoju jezika. O homonimiji u crnogorskoj fitonimiji i problemu koje izazivaju neoprezne onomastičke interpretacije opširnije je govoreno na drugome mjestu (PULEVIĆ V. 2011:303–311).

CICMIL-REMETIĆ R. (2010:101–110) u poglavlju *Fitonimi*, u kojemu je predstavljena identifikacija biljaka, objektivno gledano napravila je samo jednu grešku – metodološku, koja je multiplikativno proizvela ostale greške i previde u tumačenju pojedinačnih fitonimskih kategorija. Autorka se nekritički i bez rezerve, a može se slobodno reći i „slijepo“, oslonila na Simonovićev *Botanički rečnik*. Da bi neko djelo bilo dobro, nije samo po sebi dovoljno da iza njega stoji visoka institucija, pa makar to bila i Srpska akademija nauka i umetnosti iz Beograda. Simonovićev *Botanički rečnik* nastao je planski, nakon Novosadskoga dogovora o jeziku (1954), kad je trebalo sve unitarizovati, pa i nazive biljaka, i podvesti pod jedinstveni „srpskohrvatski jezik“. Zato je u *Botanički rečnik* i ugurano „sve i svašta“, tako da su se obesmilile sve dijalekatske i nacionalne specifičnosti izvan zadanoga „srpskohrvatskog jezika“. Ustaljena fraza o „bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti“ važila je samo za političke i ideološke potrebe, a po Novosadskome dogovoru pokušano je da se „čvrsto“ utemelji samo jedno „bratstvo i jedinstvo“ – ono

između Srba i Hrvata, dok ostali nijesu predstavljali ni „pastorčad“. Upravo su takve „tekovine“ preko Simonovićeve „srpskohrvatskog“ *Rečnika imena biljaka* dospjele i u *Toponimiju Pivske planine*.

Da je Simonovićev *Botanički rečnik* u potpunosti neupotrebljiv, čak i za fitonimiju Srbije, pokazali su srpski botaničari ŠILJAK M. & DINIĆ A. (1993/94:199-202), s čvrstim stavom da Simonovićevu fitonimsku građu treba iz temelja revidirati i dopuniti, te u tome smislu daju konkretna uputstva i smjernice (PULEVIĆ V. 2009:71-72).

Velika je sreća što je Radojka Cicmil-Remetić pripremila veoma značajno djelo *Toponimija Pivske planine*, u kojemu se naročito ističe poglavlje *Rečnik* (s. 143-311). Građa je savjesno sakupljena na terenu i u rječnik složena cjelovito, pregledno i konzistentno, s najbitnijim parametrima o tipu i karakteru lokacija, tako se može reći da ta građa predstavlja ne izvor, nego pravo vrelo informacija i potvrda o najbitnijim specifičnostima crnogorskoga jezika.

Bilo bi od neprocjenjivoga značaja kad bi iskusna i savjesna onomastičarka Radojka Cicmil-Remetić svoja istraživanja prenijela i na susjedna područja, na prvome mjestu mislimo na Drobniak i Pljevlja. Tako bi se zatvorila jedna dijalekatska cjelina crnogorskoga jezika. Iza takvoga projekta mogle bi da stanu tri nacionalne akademije (SANU, DANU, CANU), ili pak dva nacionalna instituta: Institut za srpski jezik (Beograd) i Institut za crnogorski jezik (Podgorica).

Poznato je da je područje Župe Pive toponomastički izučavala još jedna žena, takođe Pivljanka, Mara Tijanić, koja je skupila dragocjenu građu što se čuva u onomstičkome fondu Srpske akademije nauka i umetnosti. Dobro bi bilo da se pokrene obrada i publikovanje toga fonda, na čemu bi mogla svojim iskustvom i znanjem znatno pomoći Radojka Cicmil-Remetić.

Na kraju, da ukažemo i na ovo: knjiga *Toponimija Pivske planine*, previše je opterećena tzv. srbovanjem u vidu brojnih formulacija: „srpsko jezičko područje“, „čuvari srpske narodne duhovnosti“, „srbistika“, „srpski etnički jezički prostor“, „kod Srba“, „srpskog naroda i srpskih zemalja“, „srpska jezička starina“ i dr. Toliko je „srbovanja“ naslagano na jednu gomilu da bi nadvisilo i najviši vrh na Pivskoj planini. Ipak su tu u pitanju samo ideološke floskule u duhu davno postavljene matrice „Srbi sve i svuda“, što ni u čemu ne umanjuje jednu savjesno urađenu monografiju, kakva je *Toponimija Pivske planine*. Za sve te ideološke parole nema niti jedne potvrde u priloženoj leksičkoj građi, i one više idu na savjest izdavača knjige (SANU) i glavnoga urednika (Aleksandra Lome), nego autorke. Radojka Cicmil-Remetić je, kao malo ko prije nje, zadužila nauku o crnogorskome jeziku i Crnu Goru, a preko toga i serbistiku i slavistiku u cjelini.

Pregled fitotoponima i zootoponima zastupljenih u knjizi *Toponimija Pivske planine*

Aluga – gusta šuma. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 144).

Aluga Šainovića (kao: **Šainovića aluga**) – livada, ravan. Selo Šćepan Polje. Piva (s. 307).

Aluge – strane obrasle šumom. Selo Boričje. Pivska planina (s. 144).

Avtovina – dolina u kojoj raste *avtovina*. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 143).

Avtovnik – uvala de raste *avtovina* koju mještani koriste za lijek od raznih oboljenja, a naročito od reume. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 143).

Bašča Amzina (kao: **Amzina bašča**) – voćnjak (Amza, nadimak jednom Mostiću). Selo Brijeg. Pivska planina (s. 144).

Bjelobor – brdo obraslo jelom i borom. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 149). *NAPOMENA*: Dopuna opisu lokaliteta **Bjelobor** (Crkvičko Polje). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:35).

Bjelobor – brdo i strana obrasla bukovinom i borom. Selo Barni Dô. Pivska planina (149). *NAPOMENA*: Dopuna opisu lokaliteta **Bjelobor** (Barni Dô). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:35).

Bljelibor – pod, kosanica. Selo Nedajno. Pivska planina (149).

Bljuštorni dô – dolina u kojoj raste *bljuštur*. Selo Pišće. Pivska planina (s. 149).

Bljuštorni dô – veća vala u kojoj ima *bljuštura*. Selo Boričje. Pivska planina (s. 149).

Bljuštorno katunište – strana kod Jagodnjeg vrta. Selo Unač. Pivska planina (s. 149).

Bor (kao: **Crnobor**) – veće brdo na kome danas nema šume, sve je golo. Selo Jarići. Pivska planina (s. 304).

Bor (kao: **Kod-bora**) – strana i bor, nekad orano. Selo Babići. Pivska planina (s. 215).

Bor (kao: **Milobor**) – lijepa zaravan i njiva, sada bez šume; po predanju, tu je nekada bilo borovine. Selo Unač. Pivska planina (s. 242).

Bor (kao: **Sat bor**) – brdo i bor, tuda vodi plemenski put prema Crkvičkom Polju. Od bora do Crkvičkog Polja stiže se za sat vremena brzog hoda. Sela Nikovići i Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 284).

Bor kusi (kao: **Kusi bor**) – bor poviše stijene. Selo Pišće. Pivska planina (s. 225).

- Bor kusi** (kao: **Kusi bor**) – brdo i na njemu slomljeni bor. Selo Boričje. Pivska planina (s. 225).
- Bor popov** (kao: **Popov bor**) – manja luka i bor (nije potopljeno). Selo Pišče. Pivska planina (s. 268).
- Bor prebljeni** (kao: **Prebljeni bor**) – stijene a između njih borje, ima jedan polomljeni bor. Selo Boričje. Pivska planina (s. 270).
- Bor Šabanov** (kao: **Šabanov bor**) – bor u kanjonu Pive (po predanju, po Šabanu Kruniću, koji se peo na bor i na njemu se igrao: „dero jarca“. Selo Unač. Pivska planina (s. 306). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Bor Šabanov/Šabanov bor** (Unač). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:40).
- Borak** – strana, livada. Selo Trsa. Pivska planina (s. 151).
- Borak/Kulića borak** – strana i dolina obrasli smrekom. Selo Kulići. Pivska planina (s. 151).
- Borička greda** – velika stijena. Selo Boričje. Pivska planina (s. 151).
- Borikovača** – veći potes livada, u kome se izdvajaju: **Velika Borikovača i Mala Borikovača**. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 151). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Borikovača** (Brijeg–Šćepan Polje). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:41).
- Borikovci** – prisoje i dolina, livada. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 151).
- Borina** – jedna glavica, brdo. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 151).
- Borine** – nekolike doline, nekada je tu bilo borove šume. Selo Unač. Pivska planina (s. 151).
- Borjanica** – strane sa dosta krša. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 151).
- Borjanica** – veće brdo obraslo šumom. Selo Kulići. Pivska planina (s. 151).
- Borjanica** – njive i livade. Selo Boričje. Pivska planina (s. 151).
- Borjanice** – strana, livade. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 151).
- Borje malo** (kao: **Malo Borje**) – doline i brda obrasli borovinom. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 236).
- Bornata dolina/Oborana dolina** – veća uvala. Selo Unač. Pivska planina (s. 151). *NAPOMENA*: Vjerovatno je ovde u pitanju oronim a ne fitotoponim, slično kao u katunskoj Nahiji i Banjanima.
- Bornata vlaka** – vala i malo šume. Selo Bojati. Pivska planina (s. 151).
- Bornata vlaka** – vala i četinarska šuma. Selo Šarići. Pivska planina (s. 151).
- Bornato brdo** – veće brdo, pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 151).

- Borov dô** – veća dolina, u njoj nema šume. Selo Nikovići. Pivska planina (s151).
- Borova glavica** – brdo obraslo javorom i jasenom (nema bora). Selo Kneževići. Pivska planina (s. 151).
- Borova glavica** – brdo i strana. Selo Unač. Pivska planina (s. 151).
- Borova glavica** – brdo i šuma (jela a ne bor). Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 151). *NAPOMENA*: dopuna opisu toponima **Borova glavica** (Crkvičko Polje). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:46).
- Borova lokva** – manja zaravan đe se zadržava voda poslije kiše. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 151).
- Borova luka** – bila livada, luka, a sad je potopljeno. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 151). *NAPOMENA*: Dopuna opisa toponima **Borova luka** (Borkovići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:47).
- Borova strana** – veća strana. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 151).
- Borova strana** – strana na Treštenom brdu. Selo Unač. Pivska planina (s. 151).
- Borova strana** (kao: **Dô do Borove strane**) – veća dolina. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 183).
- Borovac** – dolina i previja. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 151).
- Borovac** – dublja dolina. Selo Kulići. Pivska planina (s. 151).
- Borovac** – strana i brdo. Selo Pišče. Pivska planina (s. 151).
- Borovac Miladinov** (kao: **Miladinov Borovac**) – kuća i uzvišenje. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 241).
- Borovačka prodo/Borovci** – dolina i pravljena lokva i bunar, pojila za stoku. Selo Unač. Pivska planina (s. 152).
- Borovci** – zaravni, livade. Selo Boričje. Pivska planina (s. 152).
- Borovci** – strane obrasle šumom, pašnjak. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 152).
- Borovci donji** (kao: **Donji Borovci**) – livade i lokva. Selo Uač. Pivska planina (s. 190).
- Borovci gornji** (kao: **Gornji Borovci**) – vala i okolo šuma. Selo Unač. Pivska planina (s. 152).
- Borovi** – stijene i pećina u kanjonu Komarnice, đe je 1943. godine bio zbjeg. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 152).
- Borovi** – strane na obali Tare (nema borova), selo Brijeg. Pivska panina (s. 152).

- Borovi** – strane obrasle borom i klekom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 152).
- Borovi** – nekolike doline sa malo borove šume. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 152).
- Borovi brijeg** – teren obrastao borjem u kanjonu Sušice. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 152).
- Borovi dô** – veća kotlina obrasla listopadnom šumom u kojoj se može sresti i poneki bor. Selo Borkvići. Pivska planina (s. 152).
- Borovi vrt** – vala. Selo Babići. Pivska planina (s. 152).
- Borovine** – veći potes dolina i brda; livade izdijeljene po vlasnicima. Potes je između Crkvičkog Polja (najveći dio pripada tome selu), Žeična i Jerinića. Teren je djelimično obrastao šumom. Sela: Žeično, Jerinići, Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 152). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Borovina** (Pivska planina). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:49).
- Borovnjak** – strana obrasla borovnjakom. Selo Trsa. Pivska planina (s. 152).
- Borovnjak veliki** (kao: **Veliki borovnjak**) – osojne strane u planini obrasle borovnjakom. Omladina je tu ljeti pravila igranke i brala borovnice. Sela: Šarići, Unač. Pivska planina (s. 159). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Borovnjak Veliki** (Kapavica, Unač). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:50).
- Breza** – brdo i malo brezove šume. Selo Uač. Pivska planina (s. 153)
- Breza** – dolina i breza (tu je kuća Petra Ognjenovića), selo Barni dô. Pivska planina (s. 153).
- Breza** – strane i breza. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 153).
- Breza** – dolina poviše kanjona Pive, u kojoj danas nema breze ni druge šume. Selo Pišče. Pivska planina (s. 153).
- Breza** – dolina i strana sa malo brezove šume. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 153).
- Breza** – livada i drvo (tu ima izvor). Selo Brijeg. Pivska planina (s. 153).
- Breza** (kao: **Ispod-breze**) – dolina i breza. Selo Bojati. Pivska planina (s. 202).
- Breza** (kao: **Dolina kod breze**) – nekolika dola i breza. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 187).
- Breza** (kao: **Pod-brezom**) – strana i breza. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 153).
- Breza kriva** (kao: **Kriva breza**) – dočić nad samim kanjonom Tare, ima malo šume. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 221).

- Breza mala** (kao **Mala breza**) – dolina i štala. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 234).
- Brijes** – strane i malo brestove šume. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 153).
- Brijes** – osojna strana sa malo brestove šume. Selo Šarići. Pivska planina (s. 153).
- Brijes** (kao: **Kod brijesta**) – strana i drvo, brijest. Selo Babići. Pivska planina (s. 215).
- Bualište/Bukalište** – brdo kod Omarka. Tuda mještani gone goveda u planinu i na lokvu. Kraj lokve na brdu volovi se zadržavaju i *buču* i prave *brljage*. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 154).
- Bučje** – velika dolina i bukova šuma. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 155).
- Bučje (Bučije)** – strmo prisoje obraslo šumom. Selo Boričje. Pivska planina (s. 155).
- Bukova paziš (Bukova pazišta)** – manja, bukova šuma. Selo Trsa. Pivska planina (s. 154).
- Bukova paziš (Bukova pazišta)** – strane obrasle šumom, kod Krive bukve. Selo Šarići. Pivska planina (s. 154).
- Bukova paziš (Bukova pazišta)** – veći potes pašnjaka i bukove šume. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 154).
- Bukova pazišta** – v. **Bukova paziš** (Nedajno, Trsa, Šarići). Pivska planina (s. 154).
- Bukova prodo** – vale i malo bukove šume. Selo Bojati. Pivska planina (s. 154).
- Bukova prodo** (kao: **Dočići na Bukovoj prodoli**) – manji dočići, jedan dio je oran. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 191).
- Bukove prodoli** – nekoliko doline i malo bukove šume, selo Pišče. Pivska planina (s. 155).
- Bukovi pâs** – veći potes bukove šume. Selo Babići. Pivska planina (s. 155).
- Bukovik Bajagića** (kao: **Bajagića bukovik, Bukovik**) – livada pored izvora Bukovika. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 146).
- Bukovo osoje** – strana i šuma. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 155).
- Bukovo ramo** – osojčiva strmina i šuma. Selo Pišče Pivska planina (s. 155).
- Bukva** – izvor i drvo. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 154).
- Bukva** – livada i malo šume. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 154).
- Bukva** – brdo i krš na kome raste bukva. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 154).

- Bukva** – blaga padina i brdo, đe je nekada bila bukva; tuda vodi put prema Crkvičkom Polju. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 154).
- Bukva** – veća dolina i bukva. Selo Pišče. Pivska planina (s. 154).
- Bukva** – strana i drvo. Selo Trsa. Pivska planina (s. 154).
- Bukva** – strana i drvo, a niže je pećina. Kanjon Pive. Pivska planina (s. 154).
- Bukva** (kao: **Brdo pod Bukvom**) – brdašće i malo šume. (Zove se još: Vjetreno brdo/Vljetno brdo). Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 153).
- Bukva** (kao: **Kod bukve**) – brdo, tu je bila bukva. Selo Šarići. Pivska planina (s. 215).
- Bukva** (kao: **Pod-bukvom**) – strana i bukova šuma. Selo Unač. Pivska planina (s. 266).
- Bukva** (kao: **Vlaka pod-bukvom**) – duga vala i bukva. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 163).
- Bukva debela** (kao: **Debela bukva**) – prisoje i malo šume, posebno se ističe jedna velika stara bukva, pašnjak. Selo Šarići. Pivska planina (s. 181).
- Bukva gadna** (kao: **Gadna bukva**; još: **Gadni omar**) – bukovi gaj kod Kotarišta. U velikoj bukvi, prečnika 4–5 m, raste *bubina*, vrsta pečurke koja neprijatno zaudara. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 169).
- Bukva Ivanova** (kao: **Ivanova bukva**) – manje brdo i bukva, livada. Selo Unač (i Hercegova Strana). Pivska planina (s. 201).
- Bukva Jajića** (kao: **Jajića bukva**) – strana i stara bukva. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 209).
- Bukva okresana** (kao: **Okresana bukva**) – strana i bukva. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 253).
- Bukva šuplja** (kao: **Šuplja bukva**) – brdo i bukova šuma. Pivska planina (s. 311).
- Bukva vodena** (kao: **Vodena bukva**) – dolina i šume; tu je bila bukva u čijem se udubljenju zadržavala voda. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 164).
- Bukve** – osojna strana i bukova šuma. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 154).
- Bukve** – strane i bukova šuma. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 154).
- Bukve** – osojne strane i malo bukve. Selo Boričje. Pivska planina (s. 154).
- Bukve Ljubove** (kao: **Ljubove bukve**) – vala i bukova šuma. Selo Bojati. Pivska planina (s. 233).
- Bukvina Vukašinova** (kao: **Vukašinova bukvin**) – prisoje i bukovina. Selo Unač. Pivska planina (s. 168).
- Cerje** – strana i cerova šuma. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 302).

- Cerje** (2x) – 1. strana i uvala sa cerovom šumom; 2. uvala i žbunje. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 302). *NAPOMENA*: dopuna opisa toponima **Cerje** (Bezuje). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:82).
- Cerovi rt** – kosa obrasla sitnom cerovom šumom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 302).
- Cerovina/Donji pod** – veća zaravan i strana obrasla cerom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 190).
- Crijemuša** – strme strane i vala; tu raste trava po mirisu slična bijelom luku – *crijemuša* (stabljika je slična luku, visoka i sočna, a list je širok; od stabljike prave salatu). Selo Unač. Pivska planina (s. 303). *NAPOMENA*: dopuna opisu toponima **Crijemuša** (Unač). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:87).
- Crijemuša** – strane u Šarića gori obrasle *crijemušom*. Selo Šarići. Pivska planina (s. 303).
- Crijemuša** – v. **Strijemuša** (Bezuje). Pivska planina (s. 303).
- Crijemušni dô** – veći dô i šuma đe ima dosta *crijemuše*. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 303).
- Čapljestiva dolina** – veća dolina u kojoj najviše raste „trava *čaplijes*“. Selo Pišće. Pivska planina (s. 305).
- Čavaruša** – velika litica, u podnožju je pećina, teren je u kanjonu Komarnice. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 304).
- Čavčarica** – jama, više škrip, đe se čavke legu. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 304). *NAPOMENA*: Dopuna opisa toponima **Čavčarica** (Dubljevići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:90).
- Čavčence** – manje jame. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 304).
- Čavčin dô** – dolina. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 304).
- Čavčin dô** – dolina i nekolike omore. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 304).
- Čavčina** – previja sa dosta krša i jama u kojoj se skupljaju čavke. Sela Bezuje i Borkovići. Pivska planina (s. 304). *NAPOMENA*: dopuna opisu toponima **Čavčina** (Bezuje). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:90).
- Čavčina jama** – jama kod Gladišta (u nju slijeću čavke). Selo Šarići. Pivska planina (304).
- Čavčina jama** – jama na Vaganima. Selo Unač. Pivska planina (s. 304).
- Čavčini podovi** – nekolike ravne doline i zaravni u planini pored Crkvina. Selo Šarići. Pivska planina (s. 304).
- Čavljeni kamen** – krševita previja i jedan kamen, velika gromada koja se izdvaja od okoline, a u podnožju je pećina. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 304).

- Čavlenuša** – oštar kamenjar, brda, uvale, škripovi i pećine kraj Milatovih dolova. Taj teren je teško prohodan, gornji dio je **Velika Čavlenuša/Gornja Čavlenuša**, a donji: **Mala Čavlenuša/Donja Čavlenuša**. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 304).
- Čečari** – strane i sitna, gusta šuma. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 305).
- Čela** – dolina u Kosmanu; tu su u drvetu našli pčele i vadili med. Selo Šarići. Pivska planina (s. 305).
- Čele Radove** (kao: **Radove čele/Ravne čele**) – dubodolina i šuma u Milogori; u bukvi Rade našao pčele i vadio med. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 277).
- Čelina** (kao: **Ispot-Čeline**) – strmina obrasla šumom. Selo Boričje. Pivska planina (s. 203).
- Čelina** (kao: **Iznat-Čeline**) – brdo poviše strane, tuda vodi put u katun. Selo Boričje. Pivska planina (s. 202).
- Čelina mala** (kao: **Mala čelina**) – visoka litica, stijena u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 235).
- Čelina velika** (kao: **Velika čelina**) – stijena visoka oko 100 m, kanjon Pive. Pivska planina (s. 158).
- Čelinac** – dio kanjona Pive. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 305).
- Čelinski rt** – ravna i duga strana. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 305).
- Čelinsko prisoje** – strana i na tome terenu visoka stijena. Selo Babići. Pivska planina (s. 305).
- Čelovci** – manje doline, a oko krš. Selo Pišče. Pivska planina (s. 305).
- Čemerična prodo/Čemerišna prodo** – zaravan i vala. selo Kulići. Pivska planina (s. 305).
- Čemerični dô** – veći dô će raste čemerika. Selo Trsa. Pivska planina (s. 305).
- Čemerično brdo/Čemerišno brdo** – dugo brdo, livada. Selo Kulići. Pivska planina (s. 305).
- Čemerišna prodo** – v. **Čemerična prodo** (Kulići). Pivska planina (s. 305).
- Čemerično brdo** – v. **Čemerišno brdo** (Kulići). Pivska planina (s. 305).
- Čipčeva vlaka** – vala u kojoj raste *čipac*. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 305).
- Čipnata vlaka** – vala u Vlakama (tu raste sitna, tvrda trava *čipac*). Selo Šarići. Pivska planina (s. 305).
- Četeništa** (3x) – vale i doline će je uzgajan ćeten. Selo Žeično. Pivska planina (s. 298).

- Ćetenište** – dolina đe je uzgajan ćeten. Selo Babići. Pivska planina (s. 298).
- Ćetenište** – manji dočići, nekad orano. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 298).
- Ćetenište** – strana nekad orana. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 298).
- Ćetenište** – strane đe su gajili ćeten. Selo Šarići. Pivska planina (s. 298).
- Ćetenište Sarino** (kao: **Sarino ćetenište**) – dočić đe je uzgajan lan. Selo Bojati. Pivska planina (s. 284).
- Ćetini dô/Ćetni dô** – dolina niže Ćetnih poda, pašnjak. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 298).
- Ćetna dola** – velika „razvaljena“ dolina sa više manjih dolinica. Selo Trsa. Pivska planina (298).
- Ćukov val/Ćukov krš** – veliki krš, stijena. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 299). *NAPOMENA*: dopuna objašnjenju toponima **Ćukov krš** (Bezuje). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:98).
- Ćukova dolina** – veća dolina, kosanica. Selo Trsa. Pivska planina (s. 299).
- Ćukova glavica/Ćukaša** – zaselak đe su kuće Vračarića Selo Šarići. Pivska planina (s. 299).
- Ćukaša** – v. **Ćukova glavica** (Šarići). Pivska planina (s. 299).
- Diljka** – livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 181).
- Diljka** – duga vala, livada. Selo Pišče. Pivska planina (s. 181).
- Diljka** – ravan pored Cijepaca. Selo Boričje. Pivska planina (s. 181).
- Diljka** – vlačica, okolo krš. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 181).
- Divljaka** – proplanak i na njemu divlja jabuka. Selo Pišče. Pivska planina (s. 181).
- Divljaka/Ko(d) divljake** – uvala u kojoj raste drvo divljake. Selo Boričje. Pivska planina (s. 181).
- Divljaka** – proplanak i na njemu divlja jabuka. Selo Pišče. Pivska planina (s. 181).
- Divljaka** – pošumljena kosa, tu su rasle divljake. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 181).
- Divljaka** (kao: **Ko(d) divljake**) – duga livada i divljaka. selo Bojati. Pivska planina (181).
- Divljake** – livada u kojoj rastu kruške i jabuke divlje. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 181).
- Dokoljen** – „teren u podnožju Kozarice gde raste mirisni cvet dokoljen (narcis)“⁴. Selo Bezuje.– Pivska planina (s. 185).

- Dokoljenovo prisoje** – veliko prisoje u Zagorcu, u kome raste dokoljen (narcis). Sela Babići i Barni dô. Pivska planina (s. 185).
- Drača** – teško prohodna vala u kanjonu Komarnice. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 191).
- Drače** – krš i vrleti sa šumom. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 192).
- Drenovi dô** – vala koja se spušta u kanjon Sušice. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 192).
- Drenovo ramo** – greben i kom obrastao šumom. Selo Pišče. Pivska panina (s. 192).
- Drijen** – veća dolina i u njoj drenjak. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 192).
- Drijeni dô** – veća dolina i jedno drvo. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 192).
- Drijenjok** (kao: **Dô pod drijenjkom**) – manja dolina i drijenjok u njoj. Selo Bojati. Pivska planina (s. 184).
- Drijenjok** (kao: **Ko/d-drijenjka**) – doline i strane de raste drenovo drvo. Selo Bojati. Pivska planina (s. 215).
- Drva Krstova** (kao: **Krstova drva**) – brdo na kome su godinama stajala i satrulila Krstova drva. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 223).
- Dubrava** – strane i šuma, selo Borkovići. Pivska planina (s. 193).
- Dubrave** – strane i šuma u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 193).
- Dubrovnik** – strane i golo brdo (1820m), a niže je stijena visoka oko 50m. Selo Trsa. Pivska planina (s. 193).
- Dumača** – veća dolina čiji je jedan dio ograđivan i oran. Selo Unač (i Ercegova Strana). Pivska planina (s. 193).
- Dumača** – dubodolina. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 193).
- Dumača (2x)** – u oba slučaja riječ je o dubodolinama, livada. Selo Žeično. Pivska planina (s. 193).
- Dumača Ognjenovića** (kao: **Ognjenovića dumača**) – dubodolina. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 251).
- Dumače** – veće rupine sa osojnim stranama i dobrom travom za ispašu. Selo Boričje. Pivska planina (s. 193).
- Dumače** – veće, duboke doline, pašnjak. selo Babići. Pivska planina (s. 193).
- Dumače** – duboke doline u katunu. Selo Unač. Pivska planina (s. 193).
- Dumače** – veće doline i malo šume. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 193).
- Džever javor** – javor u strani. Selo Unač. Pivska planina (s. 306).

- Elda Obradova** (kao: **Obradova elda**) – ravan teren na kome je nekada sijana heljda, sada pašnjak. Selo Trsa. Pivska planina (s. 250).
- Eljdište** – njiva đe je uzgajana heljda. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 196).
- Eldišta** – veća vala, nekad orana. Selo Babići. Pivska planina (s. 196).
- Gaj** – strana i šuma. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** – strana i bukova šuma. Selo Bojati. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** – šuma u strani. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** – veliki gaj hrastove šume koja je jednim dijelom potopljena, a prostire se od Žute grede do u kanjon Pive. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** – osoje obraslo šumom. Selo Kulići. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** – veliki potes bukove šume. Selo Vojinovići. Pivska panina (s. 170).
- Gaj** – strana i malo bukove šume. Selo Vojvodići. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** (3x) – uvijek se radi o malo bukove šume u blagoj strani. Selo Šarići. Pivska planina (s. 170).
- Gaj** (kao: **Pod Gajem**, 2x) – doline, livada. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 266).
- Gaj** (kao: **Pod pod Gajem**) – manja ravan, livada. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 265).
- Gaj Aleksića** (kao: **Aleksića gaj**) – atrana obrasla bukovom šumom. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 143).
- Gaj Cicmilski** (kao: **Cicmlski gaj**, **Galov gaj**) – selo Kneževići. Pivska planina (s. 170).
- Gaj Galov** (kao: **Galov gaj**, **Cicmilski gaj**) – dolina, bukova šuma i ozidina. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 170).
- Gaj Milanovića** (kao: **Milanovića gaj**) – šuma u strani. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 242).
- Gaj Milanovića** (kao: **Milanovića gaj**) – veći potes dolina i malo šume. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 242).
- Gaj Stanojev** (kao: **Stanojev gaj**) – uvale i malo šume. Selo Boričje. Pivska planina (s. 289).
- Gaj Šivčića** (kao: **Šivčića gaj**) – strana i malo šume. Selo Boričje. Pivska planina (s. 307).
- Gaj Škiljevića** (kao: **Škiljevića gaj**) – osojna strana i šuma. Selo Boričje. Pivska planina (s. 309).
- Gaja** – „goli“ dolovi u kojima je nekad bilo šume. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 170).
- Gajevi** – livade. Selo Šćepan Polje. Piva (s. 170).

- Gajevi** – bukova šuma. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 170).
- Gajevi** (kao: **Kotarište pod Gajevima**) – veća dolina i kotar. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 220).
- Gajevi** (kao: **Dô pod Gajevima**) – manja dolina i bukova šuma. Selo Bojati. Pivska planina (s. 184).
- Gajevi (Ispod Gajeva)** – dolina, šuma i ozidina od zgrade. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 170).
- Gajići** – manje doline i malo ive. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 170).
- Garišta** – ravna dolina i vala, kvalitetna livada. Selo Žeično. Pivska panina (s. 170).
- Golubina jama/pećina** – jama bezdanica i pećina u kojima se legu ptice. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 172).
- Golubinova jama** – potes u Šenokosima: manje brdo i na njemu jama. Selo Šarići. Pivska planina (s. 172).
- Golubinjača pećina** – pećina pri vrhu „brijega“; kanjon Pive. Pivska planina (s. 172).
- Golubinja greda** – velika litica, stijena visoka oko 300 m. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 172).
- Gora** (kao: **Čair pod gorom**) – nekoliko doline pod Milogorom, livada. Selo Vojvodići. Pivska planina (s. 304).
- Gora** (kao: **Kotarište pod gorom**) – dolina i kotar. Selo Vojvodići. Pivska panina (s. 220).
- Gora** (kao: **Podmilogora/Podgora**) – zaselak Trse. Pivska planina (s. 267).
- Gora** (kao: **Podovi u Sumorovoj gori**) – zaravni. Selo Unač. Pivska planina (s. 267)
- Gora dugačka** (kao: **Dugačka gora**) – strma strana i šuma. Selo Boričje. Pivska planina(s. 193).
- Gora dedova/Đedovci** (kao: **Đedova gora**) – „(teren pripada Dubrovsku) – veći potes dolina i šuma koju koriste Bezujani, a za uzvrat, žitelji Dubrovska su dobili dozvolu od Bezujana da korste vodu u Radoševini“. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 194).
- Gora grlička** (kao: **Grlička gora**) – bukova šuma. Selo Kulići. Pivska planina (s. 177).
- Gora gusta** (kao: **Gusta gora**) – gusta šuma u vrhu planine Sokola. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s– 180).
- Gora jajna** (kao: **Jajna gora**) – šume (smrča i jela). Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 204).

- Gora mala** (kao: **Mala gora**) – osojna strana i šuma. Selo Pišče. Pivska planina (s. 234).
- Gora Peradova** (kao: **Peradova gora**) – strana obrasla crnom četinarskom šumom. Sela Kulići i Pišče. Pivska planina (s. 259). *NAPOMENA*: Toponim **Peradova gora** zabilježen je iznad kanjona rijeke Sušice. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:141).
- Gora pištova** (kao: **Pištova gora**) – dubodolina sa sitnom šumom. Selo Pišče. Pivska planina (s. 262).
- Gora Smailova** (kao: **Smailova gora/Smailov pod**) – manja zaravan i malo šume. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 286).
- Gora Šarića** (kao: **Šarića gora/Šuma**) – potes obrastao raznom šumom a najviše bukovom. Kompleks se prostire od Šarića do Šenokosa, Vrčića i sve do Barnog Dola. Ova velika šuma je bila vlasništvo sela, ali su je se mještani poslije Drugog svjetskog rata „dobrovoljno“ odrekli u korist države. Selo Šarići. Pivska planina (s. 307).
- Gora velika** (kao: **Velika gora**) – strana obrasla šumom. Selo Kulići. Pivska planina (s. 157).
- Gora žeičanska** (kao: **Žeičanska gora**) – veći potes dolina i bukova šuma. Selo Žeično. Pivska planina (s.197).
- Gorica** – strana i šuma poviše Kosmana. Selo Šarići. Pivska planina (s. 173).
- Gorje** (kao: **Međugorje**) – prisoje i malo šume. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 240).
- Govedarica** – brdo i strana poviše kanjona Komarnice, tu su bili torovi za stoku a sada – livada. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 172).
- Govedarnik** – omeđina od zadružne štale. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 172).
- Goveđa dolina** – duboka dolina sa gredama i škripom. Tu je dobra i kvalitetna trava, zbog koje se goveda često „lome“. Selo Šarići. Pivska planina (s. 172).
- Goveđa glavica** – brdo sa manjim zapodinama. Selo Boričje. Pivska planina (s. 172).
- Goveđa ravan** – veća zaravan. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 172).
- Goveđi dô** – dolina i manje brdo. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 172).
- Grab** (3x) – 1. livada, 2. strane i šuma, 3. kamp naselje na Brštanovici. Pivska planina (s. 176). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Grab**. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:148).
- Grakala** (kao: **Vlaka u Grakalima**) – duga vala i šuma. Selo Bezuje. Pivska planina (s.163).

- Graovište** – vala đe je bila njiva. Selo Nikovići. Pivska planina (176).
- Grm, Grmen** – česti su na Pivskoj planini toponimi sa osnovom *grm, grmen* (s.178): **Dugi grm** (Unač), **Džebin grm** (Kulići), **Žuti grm** (Kulići), **Vukosavin grmen** (Šarići), **Babin grmen** (Kneževići), **Cukov grmen** (Kneževići), **Grmov dô** (Nedajno), **Srđevi grmovi** (Borkovići).
- Grovište/Zagraovište** – strana, nekad orana. Selo Pišće. Pivska planina (s. 198).
- Gubava peć** – manja litica pored Pive (potopljeno). Kanjon Pive (s. 179).
- Gubavačko osoje** – strana i šuma. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 179).
- Gubavče** – vala i previja obrasla šumom. Selo Vojinovići. Pivska planina (179). *NAPOMENA*: Ispravka i dopuna toponima **Gubavč(e)** (1500). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:162).
- Ispašne doline** – više dolina, pašnjak. Selo Žeično. Pivska planina (s. 202).
- Ispašni dô** – manja dolina, pašnjak. Selo Žeično. Pivska planina (s. 202).
- Ivić** – dolina sa malo žbunja, pašnjak. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 201).
- Ivov dô** – veća, neravna dolina, livada. Selo Barni dô (s. 201).
- Ivova rupa** – dubodolina i malo šume. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 201).
- Ivova vlaka** – veća strana u Koritima đe raste iva. Selo Pišće. Pivska planina (s. 201).
- Ivovac** – veće brdo đe je bila karaula. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 201).
- Ivove glavice** – brežuljci i uvale. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 201).
- Izgoreli dočići** – dočići u kojima je u požaru izgorjela šuma. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 201).
- Izgoreline** – „potes na kome je, po predanju, bila prva kuća Kulića, koju su Turci zapalili 1805. godine, kada se na Kotarima Suljeman-paša potukao sa gornjohercegovačkim uskocima“. Selo Kulići. Pivska planina (s. 202).
- Jablan dô** – veća dolina. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 203).
- Jablan dola** – više dolina kod Jablan vrha. Sela: Unač i Šarići. Pivska planina (s. 203).
- Jablan dola** – tri doline, livada. Selo Trsa. Pivska planina (s. 203).
- Jablan doli** – livade u selu u kojima raste *jablan*, cvijet žute boje i lijepog izgleda. Selo Unač. Pivska planina (s. 203).
- Jablan krši** – krševite doline, teško prohodni teren. Selo Boričje. Pivska planina (s. 203).
- Jablan pod** – manji pod. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 203).
- Jablan pod** – ravan pod, livada. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 203).

- Jablan prisoje** – prisojna strana u kojoj raste žuti cvijet, jablan. Selo Bojati. Pivska planina (s. 203).
- Jablan vrg** – visoko brdo pored Lisine. Selo Šarići. Pivska planina (s. 203). *NAPOMENA*: PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:169 navode **Jablan vrh** u regionu sela Unač–Hercegova Strana. Možda se radi o istom toponimu.
- Jablan vrg mali** (kao: **Malli Jablan vrg**) – manje brdo poviše Milogore. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 236).
- Jablan vrg veliki** (kao: **Veliki Jablan vrg**) – brdo poviše Milogore. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 159).
- Jabukovac** – dvije doline i divljaka. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 203).
- Jabukovac** – prisojna strana i štala. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 203).
- Jagličina lokva** – lokva u Vojvodinom čairu. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 204).
- Jagodnja kosa** – blaga kosa, brdo i šuma. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 204).
- Jagodnja njiva** – strana, sada livada. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 204).
- Jagodnja prisoja** – prisojne strane, kosanica. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 204).
- Jagodnje brdo** – veće brdo, selo Dubljevići. Pivska planina (s. 204).
- Jagodnji dô** (2x) – 1. dolina, livada; 2. dolina, malo šume, pašnjak. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 204).
- Jagodnji vrg** – brdo oštrog vrha, golet. Selo Unač. Pivska planina (s. 204).
- Janjča greda** – veća stijena đe su „plandovali janjci“. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 206).
- Janjča korita** – doline đe su pokrivali snijeg i (iz korita) pojili „janjce“. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 206).
- Janje prodoli** – veći potes dolina đe su bili torovi i zakloni za stoku. Selo Jerinići. Pivska planina (206).
- Janje prodoli** – nekoliko manje doline iza Siljevca; tu su bili torovi, đe su „zimile ovce“. Selo Šarići. Pivska planina (s. 206).
- Janjila** – doline i štale; tu su „zimili i jagnjili ovce“. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 206).
- Janjilište** – strane đe su bile štale, u kojima su zimi zatvarali ovce. Selo Bojati. Pivska planina (s. 206).
- Janjilo** – šuma i livada, đe su bili torovi za ovce i jagnjad. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 206).

- Janjilo** – potes na kome su bile torine za ovce, teren je malo zaklonjen od vjetra Selo Boričje. Pivska planina (s. 206).
- Janjilo** – livade će su „metali“ ovcama. Selo Nedajno. Pivska panina (s. 206).
- Janjski rt** . grubo brdo, „samo kamen“. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 206). *NAPOMENA*: Možda je lokalitet nazvan po prezimenu. U selu postoje još i toponimi: **Janjica brdo**, **Janjina vlaka** i dr.
- Japija Miličića** (kao: **Miličića japija**) – kosa u šumi će je nekad bila složena drvena građa. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 242).
- Japija Vidakova** (kao: **Vidakova japija**) – zaravan će je Vidak bio složio građu za kuću, ali je nije iskoristio već je tu satrulila. Selo Šarići. Pivska planina (s. 160).
- Jarčišta** – livade sa dosta krša, nekad oran teren. Selo Boričje. Pivska planina (s. 206).
- Jarčišta** – strane i doline obrasle šumom i rastinjem, pašnjak i livada. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 206).
- Jarebinjska greda** – veća strana. Selo Pišče. Pivska planina (s. 206).
- Jasena** (u **Jasenoj**) – zaselak će su kuće Uščumlića. Selo Brijeg. Pivska panina (s. 207).
- Jasenica** – veći izvor će su bili mlini, od kojih se još uvijek vide ostaci, tragovi. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 207). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Jasenica** (Dubljevići). Sela Bezuje i Dubljevići se graniče, pa je moguće da se radi o graničnom lokalitetu (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:187).
- Jasenička luka** – manja zaravan, luka, sada zapušteno. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 207).
- Jasenički potok** – potok od izvora Jasenice do jezera. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 207).
- Jaseništa** – doline, livade izdijeljene po vlasnicima. Selo Unač. Pivska panina (s. 207).
- Jasenište** (2x) – 1. strana i malo jasena; 2. dolina u Kršinama. Selo Šarići. Pivska panina (s. 207).
- Jasenište** – dvije krševite doline i malo jasike, kosanica. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 207).
- Jasenište Nikolino** (kao: **Nikolino jasenište**) – doline i malo šume. Selo Unač. Pivska planina (s. 248).
- Jasenovaluka** – ravan. Selo Boričje. Pivska lanina (s. 207).

- Jasenova torina** – na samom vrhu Zmijinih krša dolinica đe su bili torovi u koje su zatvarali ovce. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 207).
- Jasičje** – velika vala obrasla jasikom, spušta se do rijeke. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 207).
- Jasičje** – livada i malo jasike. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 207).
- Jasičje** (kao: **Pećina u Jasičju**) – pećina duga oko 50 metara. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 261).
- Jasika** – dolina i drvo. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 207).
- Jasika** – manji dô i jasika, livada. Selo Šarići. Pivska planina (207).
- Jasika** – vala obrasla šumom, u kojoj je najviše smrčevine. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 207).
- Jasika u Omarinama** – dolina i malo jasike. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 207).
- Jasike** – manja dolina sa malo jasikovine i omeđinom od štale. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 207).
- Jasikova prodo** – vala i šuma, bukva i jasika. Selo Šarići. Pivska planina (s. 207).
- Jasikova ravan** – pašnjak. Selo Boričje. Pivska planina (s. 207).
- Jasikovac** – veće brdo (1430 m), tu su kuće Živkovića. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 207).
- Jasikovac** – bunar i okolo malo jasike. Selo Unač. Pivska planina (s. 207).
- Jasikovi pod** – manja zaravan ispod strane, sada zarasla u žbunju. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 207).
- Jastrebinjača/Jestrebinjača** – brdo obraslo smrčevom šumom. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 207).
- Javor** – duga vala i javor. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 203).
- Javor** – strana i zaravan, teren na kome sada nema drveta. Selo Babići. Pivska planina (s. 203).
- Javor** – ulaz u kanjon Sušice, teren obrastao javorom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 203).
- Javor** – veća strana obrasla šumom u kojoj se ističe jedan veći javor. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 203).
- Javor** – vala i javor, livada. Selo Boričje. Pivska planina (s. 203).
- Javor** (2x) – 1. strana i stari javor; 2. dolina i javorova šuma na Duboj. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 203).
- Javor** (kao: **Džever javor**) – v. **Džever javor** (Unač). Pivska planina (s.306).

- Javor** (kao: **Vlaka pod-javorom**) – duga vala i u njoj javor. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 163).
- Javor veliki** (kao: **Veliki javor**) – stari javor (drvo oko jedan metar u prečniku). Selo Bojati. Pivska planina (s. 159).
- Javorak** (3x) – uvijek je riječ o terenu sa javorovom šumom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 203).
- Javorak** – dolina i javorova šuma u Šarića gori. Selo Šarići. Pivska planina (s. 203).
- Javorak/Javorci** – livada i malo javorove šume. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 203).
- Javorci** (2x) – 1. brdo i šuma; 2. livada iza Javorova kraja. Selo Boričje. Pivska planina (s. 204).
- Javorci** – neravan teren, obrastao javorom. Selo Babići. Pivska planina (s. 204).
- Javorci** – nekoliko manje doline i malo šume. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 204).
- Javorić** – strana i malo javorove šume. Selo Bojati. Pivska planina (s. 203).
- Javorić** – dočić i drvo. Selo Unač. Pivska planina (s. 203).
- Javorići** – previja i malo javora. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 204).
- Javorje** – livade sa malo šume. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 204).
- Javorje** – strane u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 204).
- Javorov dô** – veći dô i javor. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 204).
- Javorov kraj** (2x) – 1. dolina i šuma u Šarića gori; 2. dolina i šuma iza Ublića, prema Vojvodićima. Selo Šarići. Pivska planina (s. 204).
- Javorov kraj/Javorovi kraj** – dolina i malo šume. Selo Boričje. Pivska planina (s. 204).
- Javorove dole** – nekoliko doline i malo šume. Selo Unač. Pivska planina (s. 204).
- Jazavčina** – dolina i strana, teren na kome se često viđaju jazavci. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 204).
- Jazavčina** (kao: **Pod Jazavčinom**) – manja zaravan obrasla žbunjem. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 265).
- Jazbine** – krš i šuma, pašnjak. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 204).
- Jazbine** – krševite i škarovite doline (teren pogodan za skrivanje lisica). Selo Jerinići. Pivska planina (s. 204).
- Ječmište** – strane i zapodine. Selo Pišče. Pivska planina (s. 209).

- Jejina pećina** – manja pećina u pašnjaku. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 208).
- Jelav** – brdo obraslo šumom. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 208).
- Jele** (2x) – 1. strana u selu; 2. strana u kanjonu, šuma i pećina đe je bio zbjeg za vrijeme Drugog svjetskog rata. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 208).
- Jele** – dubodolina i vale sa malo šume. Selo Unač. Pivska panina (s. 208).
- Jelenčin dô** (kao: **Gornji Jelenčin dô**) – veća dolina. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 175).
- Jelika** – veće brdo. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 208).
- Jelika** – brdo obraslo jelovinom. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 208).
- Jelika** – brdo poviše Ledenica. Selo Šarići. Pivska planina (s. 208).
- Jeljeno vrelo** – izvor u brijegu. Selo Boričje. Pivska planina (s. 208).
- Jelov dô** – doline i lijeska, pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 208).
- Jelova kosa** – brdo obraslo šumom. Selo Babići. Pivska planina (s. 208).
- Jelovi dolovi** – nekoliko doline. Selo Babići. Pivska planina (s. 208).
- Jelovi pod** – zaravan, livade. Selo Babići. Pivska planina (s. 208).
- Jelovo osoje** – strane obrasle jelom. Selo Šarići. Pivska planina (s. 208).
- Jelje** (2x) – 1. strana i točila u kanjonu Komarnice; 2. mlada smrčeva šuma. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 209).
- Jelje/Ljelje** – strana i listopadna šuma. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 209).
- Jelje malo** (kao: **Malo jelje**) – uvala nad kanjonom, obrasla jelom i bukvom. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 236).
- Jelje veliko** (kao: **Veliko jelje**) – brdo i uvala koja se spušta u kanjon Tare. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 160).
- Jeljenak** (kao: **Kod Jeljenka/Kod bunara**) – vala i u njoj bunar. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 215).
- Jerebinje** – mala uvala, kotlina. Selo Boričje. Pivska planina (s. 209).
- Jestrebinjača** – v. **Jastrebinjača**. (Crkvičko Polje). Pivska planina (s. 209).
- Ježev dô** – veća dolina. Selo Jerinići. Pivska planina (208).
- Ježeva greda** – veća greda, stijena. Selo Borkvići. Pivska planina (s. 208).
- Ježeva jama** – jama na Ježevom brdu. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 208).
- Junčeva poda** – manje zaravni u pašnjaku. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 210).
- Junčev dô** – dolina u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 210).

- Kalački bunar** – bunar u Kalačkom brdu. Sela Babići, Barni dô i Šarići. Pivska planina (s. 210).
- Kalačko osoje** – strana obrasla šumom. Selo Babići. Pivska planina (s. 210).
- Kalika** – dolina i drvo *kalika* (slično muginji). selo Jerinići. Pivska planina (s. 210).
- Kalikova dolina** – dolina i drvo (slično muginji). Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 210).
- Kalinovica** – strma, ali ravna strana. Selo Pišče. Pivska planina (s. 210).
- Kišeljače** – veća dolina i zaravan đe su kuće cizmilske. Selo Pišče. Pivska planina (s. 213).
- Kituljin tok** – točilo. Selo Boričje. Pivska planina (s. 213).
- Klačina, Klačine** – označavaju mjesta đe je „pečen klak“. Česti toponimi na Pivskoj planini, npr.: **Klačina, Klačine, Janina klačina, Mirkova klačina, Jankove klačine, Dulova klačina, Gilova klačina** (Crkvičko Polje, Borkovići, Unač, Nikovići, Bezuje, Trsa, Vojinovići, Nedajno, Podmilogora, Šarići, Brijeg, Pišče, Boričje i dr.).
- Klek mali** (kao: **Mali klek**) – veliko brdo, pašnjak. Selo Boričje. Pivska panina (236).
- Klek suvi** (kao: **Suvi klek**) – veliko brdo obraslo klekom. Selo Pišče. Pivska planina (s. 292).
- Klek suvi** (kao: **Suvi klek**) – brdo a pored su dubodoline, škripovi i školje, granica između Borkovića i Boričja. Sela Borkovići i Boričje. Pivska planina (s. 292).
- Klek veliki** (kao: **Veliki klek**) – visoko brdo, mjestimično obraslo žbunjem, pašnjak. Selo Boričje. Pivska planina (s. 159).
- Kleka** – njiva. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 213).
- Kleke** – brda i doline obrasle klekom. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 213).
- Kleke** – strane kod Bora obrasle klekom. Selo Šarići. Pivska planina (s. 213).
- Kleke** – strane na Velikom Treskavcu obrasle klekom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 213).
- Kleke Maksimove** (kao: **Maksimove kleke**) – strana obrasla klekom. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 234).
- Kleknata glavica** – brdo obraslo klekom. Selo Babići. Pivska planina, s. 214).
- Kleknati krš** – veće brdo obraslo klekom i na njemu veći krš. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 214).

- Kleknato brdo** – brdo i dolina obrasli klekom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 214).
- Kleknato brdo/Kneški vršak/Vršak** – brdo obraslo klekom (prema Nedajnom). Selo Kneževići. Pivska planina (s. 214).
- Klekovače** – doline obrasle klekom. Selo Babići. Pivska planina (s. 214).
- Kljenovac** – razveden i širok dô sa valama i dolinama. Selo Pišče. Pivska planina (s. 214).
- Kobileća dolina** – veća dolina u koju bačaju uginule konje. Selo Vojvodići. Pivska planina (s. 214).
- Kobileća dolina** – manja dolina. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 214).
- Kobilin dô** – dolina u katunu. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 214).
- Kobilski dô** – malo veća dolina – Selo Bojati. Pivska planina (s. 214).
- Kobilj dô** – veća dolina „đe su odbijali konje“. Selo Boričje. Pivska planina (s. 214).
- Kobilje doline** – nekolike doline; nekada orano, otuda i sada stepenast teren. Selo Unač. Pivska planina (s. 214).
- Kođa torina** – dvije dolinice do same šume. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 215).
- Kođi dô** – manja dolina. Selo Bojati. Pivska planina (s. 215).
- Kodi vrg** – veće brdo i krš, stijene, tu obično „vidaju koze“ (divokoze). Selo Borkovići. Pivska planina (s. 215).
- Kokošinje pećine** – manje 2–3 pećine u Govedaricama. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 216).
- Kokotova točila** – strmina i točila od stijene. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 216).
- Konopljište** – više toponima na području Pivske planine, u selima: Bezuje, Babići, Nedajno, Unač, Kneževići, Šarići, Podmilogora, Nikovići, Kulići. Sada su to doline, strane, pašnjaci, livade – na kojima je nekad uzgajana konoplja. Pivska planina (s. 217).
- Konjev dô** – dolina na terenu Čulanbegovine. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 217).
- Konjska dolina** – dolina u pašnjaku. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 217).
- Konjska prodo** – nekolike doline i malo šume. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 217).
- Konjski dô** – vala i u dnu zadolina. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 217).
- Konjski dô** – dolina, livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 217).

- Konjski katun** – krševite doline u katunu. Selo Boričje. Pivska planina (s. 217).
- Konjski tor** – zaravan a okolo šuma, pašnjak. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 217).
- Konjski torovi** – prisoje i vala, teren obrastao klekom. Selo Babići. Pivska planina (s. 217).
- Konjuška glavica** – brdo na kome stalno duva vjetar; tu konjii „laduju“. Selo Pišče. Pivska planina (s. 217). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Konjuška glavica** (Pišče). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:244).
- Konjušnica** – strana, livada i jedan dio pašnjak. Selo Kulići. Pivska planina (s. 217).
- Konjušnica Dušanova** (kao: **Dušanova konjušnica**) – krševita dolina đe su nekad bile štale. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 194).
- Konjušnice** – doline i zaravni đe su najčešće bili konji u katunu. Selo Boričje. Pivska planina (s. 217).
- Konjušnice (2x)** – 1. krševita dolina u Ledenicama; 2. dolina i stijena u planini, đe su bili neki zakloni za stoku. Selo Šarići. Pivska planina (s. 218).
- Konjušnice Danilo**ve (kao: **Danilove konjušnice**) – doline đe su bile štale. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 180).
- Koprivna dolina** – veći potes đe su kuće Vojinovića. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 218).
- Korijen** – strana, lokva koja ne presušuje, jer ima žicu („korijen“) izvorske vode. Selo Unač. Pivska planina (s. 218). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Korijen** (Unač). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:247).
- Korijenjača** – bunar i voda sa izvorskom žicom. Selo Bojati. Pivska planina (s. 218). *NAPOMENA*: dopuna objašnjenju toponima **Korjenjača** (Bojati). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:247).
- Korijenjača** – bunar u dolini, livada. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 218).
- Kosman** – veći potes četinarske šume iza Siljevca prema Jerinićima i Nikovićima. Sela: Šarići, Jerinići, Nikovići. Pivska planina (s. 219). *NAPOMENA*: veza: **Kosman** (Kneževići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:248). Vjerovatno se radi o istom lokalitetu.
- Košeni dô** – veća dolina, livada. Selo Trsa. Pivska planina (s. 220).
- Košutina brda/Brda** – veći potes brda. Selo Unač. Pivska planina (s. 152).
- Kovilje brdo** – brdo obraslo šumom. Sela Babići i Barni dô. Pivska planina (s. 215).
- Kotromanov dô** – uvala, livada. Selo Boričje. Pivska planina (s. 220).
- Kozarevine** – strana i malo šume. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 215).

- Kozarica** – veći potes strana u kanjonu, obrastao sitnom šumom. Taj teren je pogodan za ispašu koza. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 215).
- Kozarice** – veći potes dolina obrastao klekom. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 215).
- Kozine** (kao: **Pecikozine**) – dubodolina i u njoj škrip i veliki krš. Selo Bojati. Pivska planina (s. 261).
- Koža peć** – veća pećina u koju su sklanjali stoku. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 215).
- Kraguljeva prodo** – dolina (tu je kuća Boja Radovića). Selo Babići. Pivska planina (s. 221).
- Kravlja prodo** – šuma u strani. Selo Šćepan Polje. Pivska planina (s. 220).
- Krbulja mala** (kao: **Mala krbulja**) – manja, neravna dolina. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 234). *NAPOMENA:* U ovom slučaju toponim **Mala krbulja** je neproziran. U nekim krajevima Crne Gore sa *krbarar* i *krbulja* označavaju se stara, debela i kvrgava (krbava) stabla drveća.
- Krčevina** (4x) – riječ je o terenu koji je krčen. Selo Brjeg. Pivska planina (s. 223).
- Krčevina** – duga vala đe je krčena šuma. Selo Žeično. Pivska planina (s. 223).
- Krčevina** – krčen teren, livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 223).
- Krčevina** – strana đe je krčeno i orano. Selo Unač. Pivska planina (s. 223).
- Krčevina Suljova** (kao: **Suljova krčevina**) – strane đe je šećena šuma. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 292).
- Krčevine** – strana i krčena šuma. Selo Pišće. Pivska planina (s. 223).
- Krčevine** – strane i bukova šuma u pašnjaku, nekada krčeno. Selo Šarići. Pivska planina (s. 223).
- Krčevine** – vala, krčen teren. Selo Babići. Pivska planina (s. 223).
- Krčevine** – vale u kojima je krčena šuma. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 223).
- Krčevine** (kao: **Dole pot-Krčevinama**) – nekoliko dolinice. Selo Unač. Pivska planina (s. 185).
- Krčevine** – šuma koja je vremenom krčena, potes između Plani i Stanojeva gaja. Selo Boričje. Pivska planina (s. 223).
- Krčevine** – veći potes u Stranama koji je krčen. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 223).
- Krčevine male** (kao: **Male krčevine**) – livada đe je krčena šuma. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 235).

- Krčevine velike** (kao: **Velike krčevine**) – livada đe je krčena šuma. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 158).
- Krmeća vlaka** – vala u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 222).
- Krmećak** – pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 222).
- Krpeljovina** – zaravni đe su bile kuće. Selo Boričje. Pivska planina (s. 22).
- Kruševac** – vir na Komarnici. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 223).
- Kruševlje** (2x) – 1. teren krševit i strm; 2. livada i seoski put. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 223).
- Kruševo** – prvo naselje u kanjonu Pive đe su živjeli mještani Sela Borkovića, potopljeno. Pivska planina (s. 223).
- Krtolište** (3x) – uvijek njiva đe su sijali krompir. Selo Šarići. Pivska planina (s. 223).
- Kruška** – strana i kruška na putu prema Babićima. Selo Šarići. Pivska planina (s. 223).
- Kruška** – strane i drvo, livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 223).
- Kruška** – strane i drvo. Selo Brijeg. Pivska planina, s. 223).
- Kruška** (2x) – 1. strana i seoski put; 2. dolina i kruška. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 223).
- Kruška** (kao: **Kot-kruške**) – kruška kraj puta u Omaru. Sela Babići i Žeično. Pivska planina (s. 219).
- Kruška** (kao: **Pot-kruškom**) – vala i drvo. Selo Babići. Pivska planina (s. 269).
- Kruška** (kao: **Pot kruškom**) – dolina i kruška. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 269).
- Kruške** – dolina i nekoliko drveta. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 223).
- Kruške** – njive i livade, ima poneka kruška. Selo Boričje. Pivska planina (s. 223).
- Kruškov dô** – veća dolina i kruška. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 223).
- Kukavice** – vale i krševita kosa kraj šume, đe se često čuje kukavica. Selo Pišče. Pivska planina (s. 224). *NAPOMENA*: Dopuna objašnjenju toponima **Kukavice** (Pišče). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:278).
- Kukavičja greda** – strma strana i na njoj litica, stijena. Selo Boričje. Pivska planina (s. 224).
- Kulašev dô** – ravna, veća dolina. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 224).
- Kulaševa dolina** – manji dô i pod. Selo Kulići. Pivska planina (s. 224).
- Kulašnica** – dolina i krš. Selo Babići. Pivska planina (s. 224).

- Kumpijerište** (kao: **Vasovo kumpijerište**) – veća strana, orana. Selo Vojvodići. Pivska planina (s. 156).
- Kupinov rt** – izbočina obrasla kupinom. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 225).
- Kupus Mijov** (kao: **Mijov kupus**) – ravan dočić, nekad oran. Selo Šarići. Pivska planina (s. 241).
- Kupušnjak** – dolina u kojoj je uzgajan kupus. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 225).
- Kurozeb** – ždulo i krš na Treskavcu. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 225).
- Kusturin dô** – manji dô, livada; tu rste biljka *kusturica*. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 225).
- Laništa** – gudurav teren, đe su bile njive. Selo Boričje. Pivska planina (s. 227).
- Lanište** – livada, nekada su bile njive. Selo Vojinovići. Pivska panina (s. 227).
- Lanište** – ravan dio sela đe su kuće Koprivica. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 227).
- Lanište** – dva dola, nekada orana. Selo Pišče . Pivska planina (s. 227).
- Lanište** – bila njiva, sada pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 227).
- Lanište** (2x) – 1. dolina đe je sijan lan; 2. strane đe je uzgajan lan. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 227).
- Lanište malo** (kao: **Malo lanište**) – manja oranica. Selo Babići. Pivska planina (s. 237).
- Lanište Milutinovo** (kao: **Milutinovo lanište**) – dolina i pod. Selo Unač. Pivska planina (s. 243).
- Lanište Petrovo** (kao: **Petrovo lanište**) – dolina i pod. Selo Unač. Pivska planina (s. 260).
- Lanište veliko** (kao: **Veliko lanište**) – oranica u strani, nekad orano. Selo Babići. Pivska planina (s. 160).
- Laz** – obradiva, kvalitetna zemlja; djelimično potopljeno, prije potapanja bilo je naseljeno. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 226).
- Laz dugi** (kao: **Dugi laz**) – strana, livada. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 193).
- Laz Gusića** (kao: **Gusića laz**, još: **Gušića laz**) – luka pored vode, bila vlasništvo Gusića. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 180).

- Laz mali** (kao: **Mali laz**) – ravna livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 236).
- Laz ravni** (kao: **Ravni laz**) – livada. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 276).
- Laz veliki** (kao: **Veliki laz**) – livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 159).
- Lazine** (2x) – livade. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 227).
- Ležakovac** – zaravan na brdu đe planduju goveda; katun prema Drobnjacima. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 228).
- Lijećevine** – zaselak, tu je Titova pećina. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 228).
- Lijeska** – izvor. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 228).
- Lijeska velika** (kao: **Velika lijeska**) – veća vala i malo ljeskove šume. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 157).
- Lijeske** – doline i ljeskova šuma. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 228).
- Lipa** – veća dolina i velika lipa. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 229).
- Lipa** – strana, brdo i velika lipa. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 229).
- Lipa** – dolina i lipa. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 229).
- Lipa** (kao: **Kod lipe**) – dolina i jedna lipa. Selo Bojati. Pivska planina (s. 215).
- Lipa trostruka** (kao: **Trostruka lipa**) – strana i velika trostruka lipa, kanjon Pive. Pivska planina (s. 297).
- Lipe** – strane obrasle lipom, spuštaju se sve do vode. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 229).
- Lipe** – strane obrasle lipom. Selo Boričje. Pivska planina (s. 229).
- Lipov dô** – strane i mali dô u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 229).
- Lisa.stijena, Lisi.kamen, Lisa usov, Lisanski put, Lisina, Lisinska njiva** – na Pivskoj planini (Borkovići, Brijeg, Crkvičko Polje, Unač, Šarići i dr.). *NAPOMENA*: veza: **Lisac, Lisinj, Lisa**. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:312).
- Lisići dô** – prisoje i veća dolina, krševit teren pogodan za sklonište zvijeri. Sela: Pišče, Vojinovići, Kulići (sušedna–granična sela). Pivska planina (s. 229).
- Lisići krš** – veći krši i stijene, đe se sklanjaju lisice. Selo Pišče. Pivska planina (s. 229).
- Lisičija glava** – brdo između Bezuja i Dubljevića. Sela Bezuje i Dubljevići. Pivska planina (s. 229).

- Lisičija glava** (kao: **Dô za Lisičijom glavom**) – ravan dô. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 184).
- Lisičija glava** (kao: **Do pod Lisičijom glavom**) – veća dolina. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 184).
- Lisičija glava** (kao: **Jama za Lisičijom glavom**) – veća jama. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 205).
- Lisičija vlaka** – strma strana sa dosta krša. Selo Pišče. Pivska planina (s. 229).
- Lisičije jame** – vrletan teren i škripovi, đe se kriju lisice. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 229).
- Lisičije jame** – škarovit teren, đe se legu lisice. Selo Kulići. Pivska planina (s. 229).
- Lisičine** – krševite doline, livade. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 229).
- Lisičine** – škarovite doline, livade. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 229).
- Lisičine** – škarovite strane i žbunje; tu ima škripova đe se zavlače i skrivaju lisice. Selo Bezuje. Pivska planina (229).
- Lisičine** – vrtače u kojima se legu lisice. Selo Trsa. Pivska planina (s. 229).
- Lisičine** – nekolike doline, vrlo skrovite. Selo Kulići. Pivska planina (s. 229).
- Lisičine** – (kao: **Dô u Lisičinama**) – duboka dolina, livada. Selo Kulići. Pivska planina (s. 284).
- Lisičje doline** – v. **Lisije doline**. Selo Šarići. Pivska planina (s. 22).
- Lisije doline/Lisičije doline** – nekolike doline u Šarića gori. Škrapovit teren đe se skrivaju i legu lisice. Selo Šarići. Pivska planina (229).
- Lisnik** – strana obrasla bukvom, zimi su tu kresali list za stoku. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 229).
- Lisnik** – strane obrasle bukvom šumom na Žari. Tu su šekli šumu za stoku. Selo Šarići. Pivska planina (s. 229).
- Lisnik** – strana obrasla šumom, đe su slagali lisnik za stoku, kanjon Pive. Pivska planina (s. 229).
- Lisnik** – brdo poviše Krčevina. Selo Žeično. Pivska planina (s. 229).
- Lisnik** – doline obrasle lisatom šumom, tu su šekli šumu za stoku. Selo Babići. Pivska planina (s. 229).
- Livade** – duga vala, kosanica. Selo Unač. Pivska planina (s. 228).
- Livade** – ravan, livada. Selo Boričje. Pivska planina (s. 228).
- Lojanik** – veliko brdo. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 230).
- Lučeva prodo** – strane i malo bora. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 232).

- Lučinjak** – dubodolina. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 232).
- Lučnjak** – manja zaravan đe je uzgajan luk. Selo Šarići. Pivska planina (s. 232).
- Lučnjak** – vrt za luk. Selo Crkvičko Polje. Pivska panina (s. 232).
- Lučnjak** – strana i brdo. Selo Unač. Pivska planina (s. 232).
- Lukavina prodo** – strane niže Bobotova vrga. Sela Šarići i Unač. Pivska planina (s. 232). *NAPOMENA*: na str. 106 CICMIL-REMERIĆ R. smatra da su toponimi **Lukovina prodo**, **Lukavica**, **Lukavice** dobili ime po biljci luku (*Allium*), s tim što toponim **Lukovina prodo** u rječniku zove **Lukavina prodo**.
- Lukovi dō** – dubodolina, košeno i orano. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 232).
- Lunjeve doline** – više dolina i šuma. Selo Babići. Pivska planina (s. 232).
- Lunjevina** – vale i doline sa malo šume. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 232).
- Lupoglav** – strmo brdo u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 232).
- Ljelje** – ljeskov šumarak. Selo Crkvičko Plje. Pivska pania (s. 232).
- Ljelje/Jelje** –v. **Jelje/Ljelje**. Selo Brijeg. Pivska panina (s. 232).
- Ljeljenak** – visoko brdo povrh Milogore (1768 m). Sela: Nedajno, Podmilogora, Trsa, Unač. U Trsi se čuje i **Jeljenak**. Pivska planina (s. 232). *NAPOMENA*: Veza: toponimi **Ljeljenak** (u Donjem Unču) i **Ljeljenak** (Nikovići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 323).
- Ljeljenak** (kao: **Pod pod Ljeljenkom**) – pod u šumi. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 265).
- Ljeljenova lastva** – uzana lastva koja se spušta do same vode; tu je, na maloj zaravni bio savrdak. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 233).
- Ljeskov dō** – dolina i pašnjak. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 233).
- Ljeskov dō** – veća dolina. Selo Nikovići. Pivska panina (s. 233).
- Ljeskova vlaka/Ljeskovita vlaka** – vala obrasla lijeskom. Selo Žeično. Pivska panina (s. 233).
- Ljeskovac** – dva veća dola, čuje se **Gornji Ljeskovac**, **Donji Ljeskovac**. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 233).
- Ljeskovita vlaka/Ljeskova vlaka** – v. **Ljeskova vlaka**. Selo Žeično. Pivska planina (s. 233).
- Macine doline** – nekoliko doline, u njima raste iva – *maca*, kako kažu mještani. Selo Žeično. Pivska planina (s. 239).

- Mačija rupina/Mačkov dô** – dubodolina u pašnjaku. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 239).
- Mačja jama** – dolina i jama; za vrijeme rata mještani su tu bježali od Njemaca. Selo Babići. Pivska planina (s. 239).
- Mačkov dô** – v. **Mačija rupina** (Jerinići). Pivska planina (s. 239).
- Mačkova voda** – izvor. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 239).
- Maginjača** – veća dolina đe su kuće Bogdanovića. Selo Pišće. Pivska planina (s. 234). *NAPOMENA*: Toponim neproziran. U fitonimskoj literaturi naziv *maginja* veže se za usko mediteransku biljku *Arbutus unedo*, kao i za (vjerovatno greškom) *Prunus mahaleb*. Naziv *divlja maginja* je sinonimno ime za planinski polegli žbun *Arctostaphylos uva ursi*, što bi bilo najbliže piščanskom toponimu **Maginjača**.
- Makljeviti doli** – nekolike doline obrasle šumom. Selo Unač. Pivska planina (s. 234). *VEZA*: toponim **Makljeviti dô (Veliki i Mali)**, Unač. (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:337).
- Malinjak** – strana obrasla malinjakom. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 236).
- Maovi** – uzana, ravna i duga livada. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 237). *NAPOMENA*: Pri izučavanju porijekla naziva *Maovi* treba uzeti u obzir mogućnost vezivanja za *mah, ma', mahovina, ma'ovina*. Lokalitet je uzana i duga livada, vjerovatno i zašćenjena i nešto vlažnija, što odgovara staništu mahovina.
- Maslača** – dolina sa dobrom travom. Selo Kulići. Pivska planina (s. 238).
- Maslače** – dvije doline sa kvalitetnom travom, livada. Selo Kulići. Pivska planina (s. 238). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Maslače** (Kulići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:339).
- Masleni dô (Gornji masleni dô i Donji masleni dô)** – dvije veće doline. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 238).
- Maslovine** – doline u kojima raste trava *maslovina*. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 239).
- Medljen** – strana, kosanica. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 239).
- Medljen Bečkov** (kao: **Bečkov Medljen**) – strana nekada orana. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 147).
- Medljen Milanov** (kao: **Milanov Medljen**) – strana u Medljenu, pitomina. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 241).
- Medljen Radomanov** (kao: **Radomanov Medljen**) – strana, nekad orana. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 277).

- Medljenska lokva** – manja dolina i lokva. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 239).
- Medov dô** – veća dolina, livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 239).
U selu Brijeg postoji i **Medova greda** (velika stijena). Vjerovatno nazivi potiču od ličnog imena Medo.
- Međedine** – strane, nekad i orane, pašnjak. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 239).
- Međeđa ravan** – manja zaravan u kanjonu. Selo Boričje. Pivska planina (s. 240).
- Međeđa rupčina** – dubodolina i malo šume. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 240).
- Međeđe brdo** – brdo obraslo šumom. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 240).
- Međeđe brdo** – veće brdo kod Siljevca. Selo Šarići. Pivska planina (s. 240).
- Međeđe osoje** – strana obrasla šumom. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 240).
- Međeđi dô** – veća dolina i gusta šuma. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 240).
- Međeđi dô** – veća dolina. Selo Pišče. Pivska planina (s. 240).
- Međeđi dô** – veći dô u šumi. Sela Nedajno i Podmilogora. Pivska planina (s. 240).
- Međeđi dolovi** – doline a okolo krš. Selo Boričje. Pivska planina (s. 240).
- Međeđi kraj** – strane i doline obrasle šumom. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 240).
- Metljika** (2x) – 1. mali dô u Sumorovoj gori obrastao metljikom; 2. strana i jasika. Selo Unač. Postoji i toponim **Metljike** – strane i brezova šuma, Kanjon Pive. Pivska planina (s. 241). *NAPOMENA*: CICMIL-REMETIĆ R. 2010:103 smatra da su u pitanju toponimi nazvani po drvetu sličnom brezi, što može biti tačno, ali griješi kada tu biljku identifikuje sa latinskim nazivom *Tamarix africana* i *T. gallica*. Postoji toponim **Metljika** u Mratinju (PULEVIĆ V. SAMARDŽIĆ N. 2003:347).
- Mliječne lastve** – strmine u kanjonu, u koje stoka ipak zalazi. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 245).
- Mliječni dô** – doline, neravno tle u kanjonu. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 245).
- Mliječno korito** – uvala, koritasta strana. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 245).
- Močilo** – dubodolina đe su žene potapale konoplju. Selo Pišče. Pivska planina (s. 245).

- Močilo** – izvor u Mioči, sad potopljeno. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 245).
- Močilo** – izvor. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 245).
- Mrčava** – neravan, gudurast (gomrljav) teren u kanjonu Pive sa dosta šume, a najviše hrastove. Sela Vojinovići, Pišče. Pivska planina (s. 246).
- Mrčava** – teren obrastao gustom šumom. Selo Unač. Pivska planina (s. 246).
- Mukinja** – dolina i brdo đe raste drvo mukinja. Selo Unač. Pivska planina (s. 246). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Mukinja** (Unač). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:353).
- Mukinja** (kao: **Kod Mukinje**) – strana i drvo mukinje („ima plod sličan ribizli“). Selo Bojati. Pivska planina (s. 215).
- Mukinja** (kao: **Pod mukinjom/Milošev dô**) – veća, ravna dolina. Selo Bojati. Pivska panina (s. 266).
- Mukinja** (kao: **Pod mukinjom**) – dolina i drvo mukinje („ima sitne crvene grozdove kao ribizla“). Selo Pišče. Pivska planina (s. 266).
- Mukinja u Vranjevini** – manja dolina i njiva. Selo Unač. Pivska planina (s. 246).
- Nekosine** – doline, pašnjak. Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 248).
- Nekosine** – nekoliko krševite doline. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 248).
- Nekosine** – manje doline, nijesu košene. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 248).
- Ogorela glavica** – brdo i seosko groblje. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 251).
- Ogoreline/Ogorjeline** – krševite doline đe je bila šuma. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 251).
- Ogorjeline** – v. **Ogoreline** (Barni dô). Pivska planina (s. 251).
- Omar** – vala obrasla šumom. Selo Unač. Pivska planina (s. 254).
- Omar Babića/Omar** (kao: **Babića omar**) – veći potes dolina i brda obrastao četinarskom šumom. Selo Babići. Pivska planina (s. 145).
- Omar Mićelića** (kao: **Mićelića omar**) – doline obrasle smrčom. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 244).
- Omar okrugli** (kao: **Okrugli omar**) – gaj bukove šume u Dragaljevu. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 253).
- Omar** (kao: **Pod-Omarom**) – brdo na kome je kuća Ratka Raičevića. Selo Babići. Pivska planina (s. 266).
- Omarak** – zaravan i lokva. Selo Bojati. Pivska planina (s. 254).

- Omarak** (kao: **Dô pod Omarkom**) – manja dolina. Selo Bojati. Pivska planina (s. 184).
- Omarak** (kao: **Rupina pod Omarkom**) – veća, neravna dolina. Selo Bojati. Pivska planina (s. 283).
- Omarak Likića** (kao: **Likića omarak**) – nekoliko doline obrasle smrčom. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 228).
- Omarak Ploščića** (kao: **Ploščića Omarak**) – doline, nekada bila i lokva. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 264).
- Omarci** – šuma u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 254).
- Omarić** (4x) – riječ je o mladoj četinarskoj šumi, u dolu ili strani. Selo Šarići. Pivska planina (s. 254).
- Omarine Galove** (kao: **Galove Omarine**) – nekoliko doline i vale, livada. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 170).
- Omarine Kovačevića** (kao: **Kovačevića Omarine**) – nekoliko doline i poneki četinar, livada. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 214).
- Omarine Marine** (kao: **Marine Omarine**) – nekoliko dolina, livada. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 238).
- Omora** (kao: **Kod omorine**) (3x) – uvijek dolina i u njoj jedno drvo. Selo Šarići. Pivska planina (s. 215).
- Omora** (kao: **Pod kot-Slomljene omore=Momčilov pod**) – manji pod i omora. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 265).
- Omora** (kao: **Pod omorama**) – više dolina sa malo sitne raznovrsne šume. Selo Bojati. Pivska planina (s. 266).
- Omora gegina** (kao: **Gegina omora**) – šuma i pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 171).
- Omora Plaščića** – dolina i bilo omora, livada. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 264).
- Omora slomljena** (kao: **Slomljena omora**) – zaravan i dolina đe je bila omora koja se slomila. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 286).
- Omora suva** (kao: **Suva omora**) – vala. nema drveta. Selo Šarići. Pivska planina (s. 292).
- Omora Šulova** (kao: **Šulova omora**) – veća dolina i omora, bilo vlasništvo Šula Cicmila. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 311).
- Omora Čojove** (kao: **Čojove omora**) – brdo bez omora. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 299).
- Omora đedove** (kao: **Đedove omora**) – livada i malo šume. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 194).

- Omore mašine** (kao: **Mašine omore**) – nekoliko doline i malo smrčeve šume. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 239).
- Omore Miloševe** (kao: **Miloševe omore**) – veća dolina, livada. Selo Šarići. Pivska planina (s. 243).
- Omore Milušine** (kao: **Milušine omore**) – nekoliko doline i poneka omora. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 243).
- Omore Petrove** (kao: **Petrove omore**) – duga vala i dolina, Livada. Selo Šarići. Pivska planina (s. 260).
- Omore zajedničke** (kao: **Zajedničke omore**) – dvije veće, duboke doline izdijeljene na vlasnike, livada. selo Šarići. Pivska planina (s. 198).
- Omore zelene** (kao: **Zelene omore**) – visoke omore, teren niže širokog prisvoja. Selo Babići. Pivska planina (s. 199).
- Omorica** – strana i bukova šuma. Selo Trsa. Pivska planina 8s. 254).
- Omorić** – vrh brda Sokoline i na njemu drvo. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 254).
- Omorići** – vala i nekoliko omore. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 254).
- Omornjača donja**(kao: **Donja Omornjača**) – veći dô i malo šume. Selo Babići. Pivska planina (s. 188).
- Omornjača gornja** (kao: **Gornja Omornjača**) – manje zaravni i smrčeva šuma. Selo Babići. Pivska planina (s. 173).
- Opaljena glavica** – glavica i pašnjak. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 254).
- Opaljena glavica** (kao: **Dô za Opaljenom glavicom**) – veća dolina. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 184).
- Opaljene doline** – nekoliko doline i malo šume (teren na kome je nekad gorjela šuma). Selo Bezuje. Pivska planina (s. 254).
- Opaljani dô** – veća dolina. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 254).
- Orašje** – strana i lisnata šuma. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 255).
- Orašje/Orašlje** – veći proplanak i orasi (jedno stablo ima u prečniku oko 2 m) u kanjonu Komarnice. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 255).
- Orašlje** – v. **Orašje** (Bezuje). Pivska planina (s. 255).
- Orlić/Orlović** – brdo poviše samog kanjona. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 255).
- Orlina** – brdo poviše samog kanjona (tu slijeću orlovi i druge ptice). Selo Bezuje. Pivska planina (s. 355).

- Orlojevina** – brdo i velike grede na koje često slijeću orlovi. Selo Borkvići. Pivska planina (s. 255). *NAPOMENA*: dopuna objašnjenju toponima **Orlojevina** (Pišče). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:369).
- Orlov krš** – brdo i krš nad samim kanjonom Pive. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 255).
- Orlova brda/Orlovo brdo** – veće brdo, granica Babića i Žeična; veći potes, viši dio terena je: **Gornja Orlova brda**, a niži – **Donja Orlova brda**. Žeičani cio potes nazivaju **Orlovo brdo**. Sela Babići i Žeično. Pivska planina (s. 253).
- Orlova čeka** – velika, okrugla litica. Selo Boričje. Pivska planina (s. 255).
- Orlova lastva** – litica đe orlovi slijeću i prave gnjijezda. Selo Babići. Pivska planina (s. 255).
- Orlović** – v. **Orlić** (Nikovići). Pivska planina (s. 255).
- Orlovo brdo** – v. **Orlova brda** (Babići, Žeično). Pivska planina (s. 255).
- Orluja** – brdo visoko 1317 m, smješteno između Bezuja i Zabrđa. Sam vrh brda je oštar i više je golet, mada ima i malo bukove šume. Teren je pogodan za sklanjanje divljači; na Orluji se često viđaju i orlovi. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 255). *NAPOMENA*: Dopuna objašnjenju toponima **Orluja** (Bezue). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:371).
- Orluja** (kao: **Ispod Orluje**) – strana i podnožje brda. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 203).
- Orluja** (kao: **Pod Orlujom**) – strana niže Orluje. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 266).
- Osišta** – doline i zaravni. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 256).
- Oštrikovac** – veći potes livada, doline i strane. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 257).
- Oštrikovice** – strane i doline u Kosmanu, pašnjak. Sela Šarići i Barni Dô. Pivska planina (s. 257).
- Oštrikovice** – veći potes dolina, brda i dosta četinarske šume, pašnjak. Sela Nikovići i Jerinići. Pivska planina (s. 257).
- Oštrikovice** – livada i šuma. Sela Vojinovići i Pišče. Pivska planina (s. 257).
- Oštrikovice bojatske** (kao: **Bojatske Oštrikovice**) – brdo i doline obrasle klekom i šumom, pašnjak. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 150).
- Oštrikovice Đurišine** (kao: **Đurišine Oštrikovice/Oštrikovice**) – nekoliko doline. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 195).
- Otavne doline** – nekoliko doline, livada. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 257).
- Ovćena dolina** – manja dolina, orana. Selo Unač. Pivska planina (s. 251).

- Ovčeni dô** –veći dô, kotlina. Selo Kulići. Pivska planina (s. 251).
- Ovčeni dô** – manja dolina. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 251).
- Ovčeni do** – „dô gde je sejan ječam“. Selo Unač. Pivska planina (s. 251).
- Ovčeni doli** – dva dola, orano. Selo Unač. Pivska planina (s. 251).
- Ovčeni pod** – manja zaravan. Selo Kulići. Pivska planina (s. 251).
- Ovčeno brdo** – manje brdo, kosa. Selo Kulići. Pivska planina (s. 251).
- Ovčine** – sitne doline obrasle šumom, plandište; tu su šekli šumu ovcima, potes koji čine **Velike Ovčine** i **Male Ovčine**. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 251).
- Ovčine Male** (kao: **Male Ovčine**) – doline i malo šume, tu su ovce plandovale. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 235).
- Ovčine Velike** (kao: **Velike Ovčine**) – doline i malo šume đe su ovce plandovale. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 158).
- Ovčarnik** – zadružna velika zgrada za stoku. Sela: Pišče i Jerinići. Pivska planina (s. 251).
- Ovči rt** – duga strmina i kosa đe se u jesen ovce napasaju, kanjon Komarnice. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 251).
- Ovnovi** – livada, kosanica. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 251).
- Ovsene ograde** – strane đe je sijan ovas, sada livada i šuma. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 251).
- Ovsenište** (3x) – strane đe su bile njive i sijan ovas. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 251).
- Ovsišta** – strana i nekliko dočića; tu su sijali ovas. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 251).
- Pašača/Pasjača** – strane krševite i teško se kose pa više služe za ispašu. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 259).
- Palež** – dugo prisoje i brdo obraslo klekom. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 258).
- Palež** – nekolicke doline i strane obrasle šumom (nekada gorjelo). Selo Jerinići. Pivska planina (s. 258).
- Palež** – brdo obraslo šumom. Selo Žeično. Pivska planina (s. 258).
- Palež** – strana i kosa. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 258).
- Palež rajski** (kao: **Rajski palež**) – brdo obraslo šumom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 279).
- Paljevine** – doline i šuma. Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 258).
- Paljevine** – velika ravan, pašnjak. Selo Trsa. Pivska planina (s. 258).

- Paljevine** – strane obrasle šumom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 258).
- Paljevine** – visoravan, sada golet. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 258).
- Paljevine** – strane obrasle šumom, pašnjak. Selo Boričje. Pivska planina (s. 258).
- Paljevine** – šuma u pašnjaku (u svim selima radi se o terenu đe je šuma gorjela pa se podmladila i porasla, ili je, pak, teren ostao golet). Selo Brijeg. Pivska planina (s. 258).
- Paljevine** – (kao: **Jama u Paljevinama**) – strana i manja jama. Selo Šarići. Pivska planina (s. 205).
- Paljevine Miline** – (kao: **Miline Paljevine**) – dvije doline sa malo šume. Selo Šarići. Pivska planina (s. 242).
- Paljevski put** – seoski put prema Unču. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 258).
- Panje** – strane i bukova šuma, livada. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 258).
- Panjevi** . vala, krčen teren, oran. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 258).
- Panjevi** – dvije doline i malo šume. Selo Kulići. Pivska planina (s. 258).
- Panjevi** – doline i strane sa šumom, šuma je šečena pa ostajali panjevi na terenu. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 258).
- Panjevi** – šuma, pašnjak. Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 258).
- Paprat** – strana, njiva, teren sa dosta paprati. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 258).
- Papratna dolina** – dolina u kojoj raste paprat. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 258).
- Papratna ograda** – dočić u pašnjaku nekad orano. Selo Bojati. Pivska planina (s. 258).
- Papratna vlaka** – veća dolina. Selo Babići. Pivska planina (s. 258).
- Papratni dô** – dolina u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska plnina (s. 258).
- Pašćeća dolina** – manja vrtača. Selo Babići. Pivska planina (s. 259).
- Paši kraj** – selo Borkovići. Pivska planina (s. 221).
- Paši kuk/Kuk** – veći krš na brdu, nad kanjonom, tu je granica sa Borkovićima. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 259).
- Paleža** – vala i strmina sa malo šume, gornji dio su **Velika Paleža**, a donji: **Mala Paleža**. Selo Boričje. Pivska planina (s. 258).
- Pečurišta** – koritasta jaruga đe rastu pečurke. Selo Boričje. Pivska planina (s. 261).

- Pelinov kom** – veliko brdo i stijena, a niže – točilo. Selo Boričje. Pivska planina (s. 259. *NAPOMENA*: dopuna opisu toponima **Pelinov kom** (iznad Pirnog dola). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:3291).
- Pelinova gora** – strana i šuma; tuda vodi seoski put. Selo Boričje Pivska planina (259).
- Pelinjak** – „strane obrasle pelinovom travom“. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 259).
- Pijevčevi podi** – manje zaravni. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 261).
- Pirev dô** – veći dô će raste „čipac“, sitna trava. Selo Vojvodići. Pivska planina (s. 261).
- Pireva dolina** – veća dolina u kojoj najviše ima pirevine. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 261).
- Pirevci** – dvije–tri doline i prisoje će raste sitna trava. Selo Nikovići. Pivska planina (s. 261).
- Pirna varda** – brdo obraslo pirevinom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 261).
- Pirni dô** – uvala prema Boričju. Selo Pišče. Pivska planina (s. 261). *NAPOMENA*: Povezati sa **Pirni dô** (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:394).
- Pitomuša** (kao: **Dô pot-Pitomušom**) – dolina, više vala i drvo. Selo Babići. Pivska planina (s. 184).
- Pjevčje brdo** – brdo će rasti *pjevčiči*. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 262).
- Plandišta, Plandište** – česti toponimi na Pivskoj planinini (u selima: Bezuje, Unač, Šarići, Dubljevići, Tepca, Crkvičko Polje). Uvijek označavaju mjesta će stoka ljeti planduje/odmara (s. 262).
- Plavuljin dô** – dubodolina i omeđina. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 262).
- Pokosina** – strme strane poviše Crnovalji u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 267).
- Pokosine** – livada i malo šume. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 267).
- Praseća vlaka** – veća dolina, livada; tu su bile štale. Selo Pišče. Pivska planina (s. 270).
- Prekoša ravna** (kao: **Ravna prekoša/Lokvine**) – veći potes livada izdijeljen po vlasnicima. Ima više toponima sa ovom osnovom: **Andina Prekoša** (Unač), **Ravna Prekoša** (Unač), **Antov Prekoš** (Unač), **Vukašinov Prekoš** (Unač), **Danilov Prekoš** (Unač), **Lalov Prekoš** (Unač). Pivska planina
- Prokos** (2x) – 1. manji proplanci u šumi; 2. teren koji se prvi kosi za progon stoke. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 274).

- Prošće** – osojne vlačice, obrsle sitnom šumom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 274).
- Prošće** – osojne vlačice, obrasle sitnom šumom. Selo Bezuje. Pivska planina (s.274).
- Puštala** – brda i previje, prelaz od Kneževića prema planini i Šarićima. Sela Kneževići i Šarići. Pivska planina (s. 275).
- Ras** – nekoliko doline i veliki, stari hrast. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 279).
- Rasadnici** – dva toponima. Selo Bezuje. Pivska panina (s. 279).
- Rasata točila/Rasnata točila** – strme strane i točila u kanjonu Pive; tuda vodi put prema Plužinama. Selo Babići; čuje se i **Rasato točilo**, teren obrastao rastinjem. Kanjon Pive. Pivska planina (s. 279).
- Rasate Lukavice** – zaravan i izvor, dio Lukavica. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 279).
- Rasati dô** – ravna dolina. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 279).
- Rasati dô** – veća, ravna livada. Selo Šarići. Pivska panina (s. 279).
- Rasati dolovi** – nekoliko doline, livada. Selo Bojati. Pivska planina (s. (279).
- Raskos** – dô i previja. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 279).
- Rasovača** – veći potes dolina i malo šume. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 280). *NAPOMENA: CICMIL REMETIĆ R. 2010:108 smatra da su to „doline u kojima raste rasovača – trava širokog lista“.*
- Rasovača** – manja strana, kvalitetna zemlja. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 280).
- Rasovača Darina** (kao: **Darina Rasovača**) – livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 180).
- Rasovača donja** (kao: **Donja Rasovača**) – livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 189).
- Rasovače** – više dolina, livada. Selo Podmilogora. Pivska planina (s. 280).
- Rasovati krš** – dvozuba stijena. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 279).
- Rasovati rt/Rasovački rt** – greben obrastao šibljem. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 279).
- Rašće** – strane obrasle sitnom šumom: grab, jasen i sl. Kanjon Pive. Pivska planina (s. 280).
- Ražište** – dô i prisoje đe su uzgajali raž. Selo Babići. Pivska panina (s. 278).
- Ražište** – dvije doline đe su sijali raž. Selo Barni dô. Pivska planina (s. 278).
- Ražište** – ravan đe je sijana raž. Selo Trsa. Pivska planina (s. 278).

- Ražište** – dolina i strana, nekad je bila njiva. Selo Šarići. Pivska planina (s. 278).
- Ražište u Krčevinama** – strana, sada livada. Selo Unač. Pivska planina (s. 278).
- Ražovište** – dvije vale i strana. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 278).
- Repišta** – blage strane i malo šume, livada. Selo Boričje. Pivska planina (s. 280).
- Repišta** – proplanak u šumi. livada. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 280).
- Repište** – krševito brdo. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 280).
- Repište donje** (kao: **Donje repište**) – orana vala, tu j bio vrt. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 190).
- Repište Gornje** (kao: **Gornje repište**) – ravne dole, nekad orano. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 175).
- Repušice** – livade. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 280). *NAPOMENA*: CICMILI-REMETIĆ R. 2010:108 smatra da je naziv dat po biljci *repuh* (*Lappa, L. major*).
- Repuštine** – doline. Selo Borkovići. Pivska panina (s. 280).
- Risna glavica** – brdo u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska panina (s. 281).
- Rosulje** – doline, livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska panina (s. 281).
- Ruda dola** – nekoliko manje doline u kojima je „ruda trava“, veliki čipac. Sela Pišče i Trsa. Pivska planina (s. 281).
- Rudi krš** – veliki krš i busika, oštra trava. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 281).
- Rudi pod/Rudi podovi** – podovi obrasli busikom, livada. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 281).
- Rudina** – brdo i malo šume u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 282).
- Rudinska peć** – niže Rudinskog brda velika stijena u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 282).
- Rudina prodo** – dolina i šuma. Selo Pišče. Pivska planina (s. 282).
- Rudine/Rudina** – brdo i zaselak đe je bila stara škola, a sada spomenik – Spomen dom. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 282).
- Rudinice** – dolina, pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 282).
- Rudinski pas** – manji potes na Rudinskom brdu, kanjon Pive. Pivska planina (s. 282).
- Rudinsko brdo** – izbočine, brdo u kanjonu Pive. Pivska planina (s. 282).
- Rudo brdo** – manje brdo. Selo Pišče. Pivska planina (s. 282).

- Rudo polje** – podovi i vale obrasle gustom travom. Sela Vojinovići i Trsa. Pivska planina (s. 282).
- Runjavi krš/Runjevina** – manji prostor ali pun krša i malo sitne šume. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 282).
- Runjavi pod** – veća zaravan, livada, selo Nedajno. Pivska planina (s. 282).
- Runjevina** – v. **Runjavi krš** (Bezuje). Pivska planina (s. 282).
- Ružice** – visoko brdo (2092) sa dva vrha, blizu Kleka, veći vrh je **Velika Ružica**, a manji **Mala Ružica**. Selo Boričje. Pivska planina (s. 282). *VEZA*: toponim **Ružica** u Todorovom dolu (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:421).
- Ružiglavice** – sitne glavice i manje uvale. Selo Borkovići. Pivska planina. I za susjedno selo Dubljevići navodi se toponim **Ružiglavice**. Vjerovatno se radi o graničnom lokalitetu (s. 282).
- Ružin pod** – brdo, na vrhu je ravan, golet. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 282).
- Sijerkovina** – zaselak Dubljevića. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 284).
- Siljeva dolina/Sinjana dolina** – veća dolina u kojoj aste „trava *siljevina*“. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 285).
- Siljeva greda** – dolina i greda; u toj dolini raste „trava *siljevina*“. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 284).
- Siljeva lokva** – dolina na Siljevcu; tu je nekada bila lokva. Pivska planina (s. 284).
- Siljevače** – brdo i šuma prema kanjonu Sušice. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 285).
- Siljeve strane** – strane na Siljevcu. Na ovom terenu raste „bujna i sočna trava *siljevina*“, koju posebno vole ovce. Selo Šarići. Pivska planina (s. 285).
- Siljevi dô** – veća dolina na Siljevcu. Selo Šarići. Pivska planina (s. 285).
- Smrdan** – bunar koji je zapušten pa se voda ošeća. Selo Pišče. Pivska planina (s. 286).
- Smrdaš** (=Lojovina) – veći potes livada, dubodoline sa malo smrčeve šume i „pravljeni“ bunar. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 230).
- Smreka** – strane sa šumom i klekom. Selo Šćepan Polje. Pivska planina (s. 286).
- Smrekasta njiva** – strana sa šumom i žbunjem kleke. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 286).
- Smrekasti pod** – brdo i manja zaravan obrasla klekom. Selo Babići. Pivska planina (s. 286).

- Smrekasto brdo** – manje brdo obraslo klekom. Selo Babići. Pivska planina (s. 286).
- Smreke** – brdo obraslo klekom. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 286).
- Smreke** – strane obrasle smrekom, sela Barni Dô i Šarići. Pivska planina (s. 286).
- Sokoline** – strane i pješački put. Selo Babići. Pivska planina (s. 287).
- Sokolske strane** – strane i doline djelimično obrasle šumom, kuda vodi put prema Crkvičkom Polju. Pivska planina (s. 287).
- Sokolske vlake/Vlake** – strane brda Sokola, pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 287).
- Sokolski put** – plemenski put prema selima. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 287).
- Somina** – 1. ravna njiva, livada; 2. ogromna greda, „linja“ do rijeke u kanjonu Pive. Selo Pišče. Pivska planina (s. 287).
- Somina** (kao: **Njiva do Somine**) – veća zaravan, nekada orana. Selo Pišče. Pivska planina (s. 250).
- Srneća dola/Srndaćevića doline** – nekoliko veće i škarovite doline niže Vrščića. Čobani na tom terenu često viđaju srne. U Kneževićima ih zovu **Srneća dola**. Selo Šarići. Pivska planina (s. 288).
- Srnjev dô** – velika, krševita dolina. Selo Jerinići. Pivska panina (s. 288).
- Srnjevo prisoje** – strana u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 288).
- Stržje veliko** (kao: **Veliko stržje**) – zapodanjci obrasli visokim šibljem i hrastovinom. Selo Bezuje. Pivska planina. (s. 160 & 291). *NAPOMENA:* Na str. 160 stoji „Veliko stražje“, a na str. 291 „Veliko stržje“. U prvome slučaju radi se o slučajnoj grešci, jer se biljka zove *strž*, a ne *straž*.
- Strijemuša/crijemuša** – dolina u kojoj raste „trava *crijemuša*“. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 291).
- Šemena dolina/Šemina** – doline i uvale. Selo Boričje. Pivska planina (s. 293).
- Šeništa** – veća dolina u kojoj su sadijevali sijeno i gradili kotareve. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 293).
- Šeništa** (kao: **Savi šeništa**) – uzvišenje i livade. Selo Boričje. Pivska planina (s. 283).
- Šenište** – ravna livada đe su bili stogovi sijena. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 293).

- Šenište** – dubodolina i šuma; tu su bili kotari. Selo Babići. Pivska planina (s. 293).
- Šenište Užino** (kao: **Užino šenište**) – pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 300).
- Šenokos** (kao: **Prišenokos**) – doline i zaravni, tu su trpana sijena. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 273).
- Šenokosi** – veći potes dosta ravnih dolina i brda, pašnjak i lokva. Teren Šenokosa prostire se od Šarića gore do Ublića i Kneškog Šiljka. Selo Šarići. Pivska planina (s. 293).
- Šenokosi** – veći potes kvalitetnih livada. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 293).
- Šenjaci** – vlačica i brežuljci đe je sadijevano sijeno. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 293).
- Šenjajak** – dolina i vala đe je sadijevano sijeno. Selo Pišče. Pivska planina (s. 293).
- Šenjajak** – vale đe su sadijevali sijeno. Selo Trsa. Pivska planina (s. 293).
- Šeničište** – strana, kosa i malo šume, sada livada. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 307).
- Šeničište** – strana, nekada orana. Selo Kulići. Pivska planina (s. 307).
- Šeničište** – vala, nekada orana. Selo Pišče. Pivska planina (s. 307).
- Šeničište** (3x) – strane i zapodine đe je sijana pšenica, danas livade. Selo Unač. Pivska planina (s. 307).
- Šipčičevina** – vala, livada. Selo Žeično. Pivska planina (s. 308).
- Šipovačka pećina** – pećina pored Poklikova. Selo Pišče. Pivska planina (s. 308).
- Šipovik** – ravan dô, nekada oran. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 308).
NAPOMENA: CICMIL-REMETIĆ R. 2010:105 smatra da su toponimi Šipovik, Šipovački dô itd. dobili ime po biljci šipak.
- Šipak** – livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 308).
- Šljiva** (kao: **Ornica kot-Šljive**) – njiva u strani. Selo Unač. Pivska planina (s. 255).
- Šljiva Malinova** (kao: **Malinova šljiva**) – vala i lokva. Selo Unač. Pivska planina (s. 236).
- Šljive u Jamama** – strane i nekoliko drveta šljive. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 310).
- Šljivina dolina** – veća dolina i drvo, šljiva. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 310).

- Šljivov pod** – zaravan, livada. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 310).
- Šmanjkova rupina** – veća dolina obrasla šumom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 310).
- Štirne doline** – doline i malo lijeske, livada. Selo Žeično. Pivska planina (s. 310).
- Štirne doline** – manje doline prema Žeičnu. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 310).
- Štirne doline** – u selu Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 310).
- Šuma** – šuma u Podima. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 311).
- Šuma Lutova** (kao: **Lutova šuma**) – strane pod šumom. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 232).
- Šumari** – kose i sitna šuma. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 311).
- Šumatni rt** – kosa obrasla šumom. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 312).
- Šumeri** – šuma poviše Gladišta. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 311).
- Šumić** – strana i malo šume. Selo Bojati. Pivska planina (s. 311).
- Šušnjate glavice** – strmine obrasle žbunjem (u kanjonu Pive). Pivska planina (s. 311).
- Švrači dô** – mala krševita dolina, škarica. Selo Jerinići (s. 307).
- Teleća dolina** – dubodolina. Selo Bojati. Pivska planina (s. 294).
- Teleća ograda** – dolina, livada u kojoj je bila ograda, obično su tu zatvarali telad. Selo Trsa. Pivska planina (s. 294).
- Tisovi dô** – veća dolina obrasla šumom, ima i tisovine. Selo Šarići. Pivska planina (s. 294).
- Tisovina** – dio potesa Ljuti, na tom terenu raste tisovina. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 294).
- Tor** – obično manji ograđeni prostor u kome je zatvarana stoka. Na Pivskoj planini (kao izrazito stočarskom prostoru) česti su toponimi sa ovom osnovom: **Tor, Torina, Torine, Torinice, Torić, Torovi, Torovišta** i dr. (s. 296).
- Tovarni kuk** – manje proširenje na putu u kanjonu Komarnice, tu su sakupljali i tovarili drva za ogrijev a odatle ih „izgonili“ na konjima. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 294).
- Travni rt** – lastve obrasle travom, u kanjonu Pive. Selo Boričje. Pivska planina (s. 296).
- Trebljevine** – manje vale, strane i kose. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 296).
- Trešnja** – strana i drvo. Selo Babići. Pivska planina (s. 296).

- Trešnja** – dolina i drvo. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 296).
- Trešnja** (kao: **Ko/d trešnje**) – strana i trešnja. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 215).
- Trešnje donje** (kao: **Donje trešnje**) – strana u Ledenicama sa nekoliko stabala trešanja. Selo Šarići. Pivska planina (s. 190).
- Trešnje gornje** (kao: **Gornje trešnje**) – strane i drvo u Ledenicama. Selo Šarići. Pivska planina (s. 175).
- Trešnjice** – strane i manje drveće, pašnjak. Selo Kulići. Pivska planina (s. 296).
- Trešnjice** – doline, livada. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 296).
- Trnak** – ravna livada, orano. Selo Pišče. Pivska planina (s. 297).
- Trnova dolina** (kao: **Donja Trnova dolina**) – manja dolina, livada. Selo Kulići. Pivska planina (s. 189).
- Trnova dolina** (kao: **Gornja Trnova dolina**) – veća dolina, livada. Selo Kulići. Pivska planina (s. 174).
- Trnova luka** – ravna, plodna livada, a okolo dosta gloga. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 297). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Trnova luka** (Borkovići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:473). Zanimljivo je pominjanje biljke glog (*Crataegus*).
- Trnova luka** – krčeno u kanjonu, manja zaravan. Selo Boričje. Pivska planina (s. 297).
- Trnova vlaka** – veća vala u prisoju. Selo Bezuje– Pivska planina (s. 297).
- Trnoviti dočići** (2x) – u oba slučaja – manji i neravni dočići, livada. Selo Kneževići. Pivska panina (s. 297).
- Trnjci** – livade. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 297).
- Trnjaci** – brdo obraslo trnjem. Selo Babići. Pivska panina (s. 297).
- Vidrina jama (Vidruljina jama)** – dolina i jama, škrip. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 161).
- Vilina kolišta** – zaravni od Odraga prema Kosmanu (po narodnom vjerovanju, tu vile kolo igraju). Selo Kneževići. Pivska planina (s. 161).
- Vilina pećina** – stijena na uzvišenju, pored nje je pećina. Selo Boričje. Pivska planina (s. 161).
- Viž greda** – doline, kosanica. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 161). *NAPOMENA*: Naziv toponima **Viž greda** moguć je po travi *viš*, *viž*, *vis* (*Lasiagrostis calamagrostis* Link.).
- Voloder** – brdo, previja, kosa (po predanju, tu je ubijen vo). Selo Borkovići. Pivska planina (s. 165).

- Voznik** – mali široki seoski put kroz šumu. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 164).
- Voznik** – seoski put. Selo Kulići. Pivska planina (s. 164).
- Voznik** – brdo i seoski put. Selo Unač. Pivska planina (s. 164).
- Voznik Milin** (kao: **Milin Voznik**) – put, voznik u pašnjaku. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 242).
- Voznik Kokov** (kao: **Kokov voznik**) – seoski put za vuču ogrevnog drveta, voznik. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 216).
- Vrančevo ždrijelo** – veće ždrijelo, klanac kod Krsca. Selo Pišče. Pivska planina (s. 165).
- Vrančeva jama** – duboka jama u Vrančevom dolu. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 1165).
- Vranića pod** – manja zaravan, a niže je strana obrasla šumom, kanjon Pive. Pivska planina (s. 165).
- Vranovina** – njiva (potopljeno). Selo Borkovići. Pivska planina (s. 165).
- Vranovina** – teren obrastao šumom, livada. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 165).
- Vranja gora** – lokalitet sa malo šume. Selo Kulići. Pivska planina (s. 165).
- Vranjača** – strana i tri doline, izdijeljeno (**Miloševa Vranjača, Ristova Vranjača**). Selo Bojati. Pivska planina (s. 165).
- Vranjača** – izvor. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 165).
- Vranjače** – strane, strm teren. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 165).
- Vranje brdo** – brdo i na njemu lokva. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 165).
- Vranje stajšte** – dvije doline. livada. Selo Vojvodići. Pivska planina (s. 165).
- Vranjev dô** – dolina i malo bukove šume. Selo Žeično. Pivska planina (s. 165).
- Vranjeva vrata** – vlačica i put između Vranjeva brda i Vranjeva dola. Selo Žeično. Pivska planina (s. 166).
- Vranjevina** (kao: **Jama u Vranjevini**) – dolina i jama. Selo Unač. Pivska planina (s. 205).
- Vranjevina** (kao: **Škrip u Vranjevini**) – veći škrip, tu je bilo sklonište za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Selo Unač. Pivska planina (s. 309).
- Vranjevina Nikolina** (kao: **Nicolina Vranjevina**) – oranica i pod. Selo Unač. Pivska planina (s. 248).
- Vranjevina Vasilijeva** (kao: **Vasilijeva Vranjevina**) – oranica đe je kuća. Selo Unač. Pivska planina (s. 156).

- Vranjevo brdo** – brdo i prisoje. Selo Žeično. Pivska planina (s. 166).
- Vranjevo prisoje** – veća strana. Selo Žeično. Pivska planina 8s. 166).
- Vranji dô** – dolina, livada. Selo Kulići. Pivska planina (s. 166).
- Vranjska ornica** – vala, livada. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 166).
- Vrba** – bunar za pojenje stoke. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 166).
- Vrbačka pazišta** – strana obrasla šumom. Selo Unač. Pivska planina (s. 166).
- Vrt, Vrta, Vrtine, Vrtić, Vrtići Vrtište, Vrtovi** i dr. – mjesta koja se obrađuju, ili su nekada obrađivana. Česti toponimi s tom osnovom. Pivska planina (s. 168).
- Vučí dô** – neravna dolina u pašnjaku. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 168).
- Vučí dô** – jedna dolina, strana i potok, dosta krševit teren. Selo Boričje. Pivska planina (s. 168).
- Vučí dô** – veća dolina u pašnjaku kod Golubove jame. Selo Šarići. Pivska planina (s. 168).
- Vučí dô** – veća dolina. Selo Žeično. Pivska planina (s. 168).
- Vučí put** – pješačka staza u kanjonu Komarnice. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 169).
- Vučina** – veće brdo obraslo sitnom šumom, nekada su tu bili katuni. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 109).
- Vučja glavica** – manje brdo u pašnjaku (okolina je pogodna za sklonište vukova). Selo Bezuje. Pivska planina (s. 169).
- Vučja jama** – jama, u Škrapama. Selo Trsa. Pivska planina (s. 169).
- Vučja njiva** – manja njiva na vrhu brda. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 169).
- Vučja selišta** – nekolike doline pored Ublića, u planini. Selo Šarići. Pivska planina (s. 169).
- Vučja selišta** – veće doline, teren neravan, krševit i zgodan za skrivanje divljači. Selo Kneževići. Pivska planina (s. 169).
- Vučjak** – put u kanjonu Komarnice. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 169).
- Vučjak** – pjeskovita zaravan đe ima jazbina. Selo Bezuje. Pivska planina (169).
- Vučje brdo** – brdo poviše od Prljaške. Selo Pišče. Pivska planina (s. 169).
- Vučje doline** – više dolina, livade. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 169).
- Vučje doline** – nekoliko dolina sa dosta krša. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 169).

- Vučje doline** – više krševitih dolina. Selo Žeično. Pivska planina (s. 169).
- Vučje doline (Vuči doli)** – krševite doline u pašnjaku, pogodne za sklonište divljači. Selo Šarići. Pivska planina (s. 169).
- Vučje ždrijelo** – klanac na samom vrhu puta u Kapavici. Selo Šarići. Pivska planina (s. 169).
- Vučje ždrijelo** – manji klanac na putu prema Šarićima. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 169).
- Vučje ždrijelo** – usijek, klanac na seoskom putu. Selo Žeično. Pivska planina (s. 169).
- Vučje ždrijelo** – ždrijelo u Pećinama. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 169).
- Vučje ždrijelo** – ždrijelo pri vrhu kanjona Komarnice. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 169).
- Vuk** (kao: **Munivuk**) – brdo, katun. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 247). *NAPOMENA*: Toponim neproziran, dat radi komparacije.
- Vukodô** – ravna dolina niže od Zborne glavice. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 168).
- Vukodola** – veći potes dolova izdijeljen po vlasnicima, livade (**Nedića Vukodola, Radovića Vukodola**). Selo Borkovići. Pivska planina (s. 168).
- Zabranjenice** – veći potes livada u selu. Selo Babići. Pivska planina (s. 197).
- Zakos** – dio Polja, vlake, livade. Selo Trsa. Pivska planina (s. 198).
- Zakos** – livade, granica prema Trsi. Selo Unač. Pivska planina (s. 198).
- Zečarica** – nekoliko doline, livada. Selo Pišče. Pivska planina (s. 199).
- Zečarice** – strana i malo šume. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 199).
- Zečeva dolina** – dolina u kojoj je sijan kupus, zbog čega su je „poodili zečevi“. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 199). *NAPOMENA*: Dopuna opisu toponima **Zečeva dolina** (Borkovići). (PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:516).
- Zeči dô** – veća dolina sa malo šume. Selo Barni Dô. Pivska planina (s. 199).
- Zeči dô** – dolina, nekad orana. Selo Bojati. Pivska planina (s. 199).
- Zeči kamen** – v. **Zečija so** (Bezuje). Pivska planina (s. 200).
- Zečja dolina** – manja dolina sa malo šume. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 199).
- Zečja dolina** – manja dolina. Selo Dubljevići. Pivska planina (s. 199).
- Zečja lastva** – šumnate strmice, strane. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 199).

- Zečja sô** – kamen bijele boje, sitan i lako se drobi. Selo Nedajno. Pivska planina (s. 200).
- Zečija sô/Zeči kamen** – strane preko kojih vodi seoski put, tu ima sitnog, bijelog kamena, koji narod zove *zečija sô*. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 200).
- Zelen** – strane pored Tare. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 199).
- Zelendô** – veća dolina u Sumorovoj gori. Selo Unač. Pivska planina (s. 199).
- Zelena glavica** – manje brdo i poneki bor. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 199).
- Zelena podina** – zelena ravan na vrhu Prodanovica. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 199).
- Zelene podine** – ravan a okolo blaga uzvišica. Selo Boričje. Pivska planina (s. 199).
- Zeleni dô** – vale i dô, livada. Selo Trsa. Pivska planina (s. 199).
- Zlodô** – dolina u Vlakama; tu raste *čipac*, sitna, tvrda trava teška za košenje. Selo Šarići. Pivska planina (s. 200).
- Zlodô** – dolina. Crkvičko Polje. Pivska panina (s. 200).
- Zlokos Balandžića** (kao: **Balandžića zlokos**) – malo veći pod. Selo Unač. Pivska planina (s. 146). *NAPOMENA*: PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003:521 zabilježili su za selo Unač toponim **Zlokos**. Vjerovatno je da se radi o istom lokalitetu.
- Zlokos** (2x) – oba toponima označavaju manje zaravni sa sitnom travom, *čipcem*. Selo Kulići. Pivska planina (s. 200).
- Zlokosna prodo** – vala, livada sa slabom travom. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 200).
- Zminja krša/Zminji krši** – u selu Bezuje. Pivska planina (s. 224).
- Zminjaci** – krševita vala i škrip. Selo Jerinići. Pivska planina (s. 200).
- Zminjaci** – krševit teren, pašnjak. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 200).
- Zminjaci** – krševit i neravan teren, pašnjak. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 200).
- Zminjak/Zminjci** – zaravan i kosanica. Selo Vojinovići. Pivska planina (s. 200).
- Zova** – dolina i drvo. Selo Crkvičko Polje. Pivska planina (s. 200).
- Zovik** – gaz na Komarnici. Selo Borkovići. Pivska planina (s. 200).
- Zovine** – strane na kojima raste zova. Selo Bezuje. Pivska planina (s. 200).

Zukva – njiva u kojoj raste divlja jabuka, u narodu poznata kao *zukva*. Selo Pišče. Pivska planina (s. 200).

Žara – brdo u Gornjim Arinama đe su kuće Cicmila. Tu je granica državnog i privatnog pošeda. Na brdu je manja zaravan – Kolo. Tu deca igraju razne igre dok čuvaju i sačekuju stoku. Sa Žare, svojevrzne seoske, prije svega Cicmilske osmatračnice „puca“ izuzetan pogled na Durmitor, Čirovu pećinu i lijepo i prostrano selo Crnu Goru. Selo Šarići. Pivska planina (s. 196).

Žare – više dolina đe ima puno koprive. Selo Žeično. Pivska planina (s. 196).

Žare (u **Žarama**) – doline u kojima raste kopriva. selo Boričje. Pivska planina (s. 196).

Žitišta – strana i šuma, mještani ne pamte da je to nekad orano. Selo Brijeg. Pivska planina (s. 197).

Literatura

- BALDACCI, A. 1893: La stazione delle „Doline“. Studi di geografia botanica sul Montenegro e su gli altri paesi ad esso fintimi. Nuovo Gior. Bot. Ital. 25(3):137–151.
- BLEČIĆ V. 1958: „Šumska vegetacija i vegetacija stena i točila doline reke Pive“. *Glasn. Prir. Muz. B(11)*. Beograd.
- CAMAJ, M. 1987: „O slovenskim toponimima u titogradskoj Malesiji“. Zbor. Šeste Jugosl. Onom. Konf. SANU – Nauč. Skup, Knj. XXXVII, Odelj. Jez. Knjiž.7. Beograd.
- CAMAJ, M. 1995: *Onomastika Malesije*. Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet (doktorska disertacija – rukopis). Beograd.
- CICMIL-REMETIĆ, R. 2000: „Fitonimi i zoonimi u toponimiji durmitorskog sela Crne Gore“. *Jugoslovenski filolog*, Beograd (Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU), knj. LVI/3–4:1371–1380.
- CICMIL-REMETIĆ, R. 2003: „Toponimija durmitorskog sela Crne Gore“. *Onomatološki prilozi*, Beograd (Srpska akademija nauka i umetnosti), knj. XVI: 323–375.
- CICMIL-REMETIĆ, R. 2006: „Toponimi zoonimskog porekla na Pivskoj planini“. *Godišnjak za srpski jezik i književnost*, (Filozofski fakultet u Nišu), XX(8):487–493. Niš.
- CICMIL-REMETIĆ, R. 2010: *Toponimija Pivske planine*. SANU – Odbor za onomastiku (Biblioteka onomatoloških priloga), 1. Beograd.

- ČUPIĆ, D. 1976: „Onomastička istraživanja u Crnoj Gori“. Prva Jugosl. Onom. Konf. CANU, 2:169–172. Titograd.
- ČUPIĆ, D. 1983: „Onomastika Zagarača“. *Onomatološki prilozi*, 4: 345–387. Beograd.
- ČUPIĆ, D. & ČUPIĆ Ž. 1997: „Rečnik govora Zagarača“. *Srpski dijalektološki zbornik*, XLIV, str. IX–XX & 1–615. Beograd.
- ČUPIĆ, Ž. 1990: „Onomastika Lješkopolja“. *Onomatološki prilozi*, 11: 451–474. Beograd.
- DŽOGOVIĆ, A. 2009: „Onomastikon plavsko-gusinjske dijalekatske oblasti“. *Almanah – posebna izdanja*. Podgorica.
- FUKAREK, P. 1941: „O ’trećem’ arealu Pančićeve omorike u Drobnojaci“. *Šum. List*, 65(2):35–45. Zagreb.
- GILIĆ, S. 2004: *Rječnik bilja – Građa za hrvatsku fitonimiju*. Rijeka.
- HURM, A. 1959: *Njemačko-hrvatskosrpski rječnik*. Školska knjiga. Zagreb.
- IPLB (=Institut za proučavanje lekovitog bilja. Beograd) 1966: *Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova*. Beograd.
- KARADŽIĆ STEF., V. 1852: *Srpski rječnik*. Beč. (Reprint: Nolit, 1972, Beograd).
- MALY, K. 1933: „Materialien zu G. v. Beck’s Flora des ehemaligen Bosnien-Hercegovina“. *Glasnik Muz.* 45: 71–141. Sarajevo.
- OSTOJIĆ M., Đ. 2003: *Toponimija Drobnojaka*. Izdavačka kuća Draganić. Beograd.
- PEJOVIĆ, M. 1977/1978: „Mikrotoponimija sela Oraha u Lješanskoj Nahiji (građa)“. *Prilozi proučavanju jezika*, 13/14:179–186. Novi Sad.
- PEJOVIĆ, P. 1989: „Mikrotoponimija Ozrinića“. *Onomatološki prilozi*, 10: 559–606. Beograd.
- PEŠIKAN, M. 1985: „Imena iz lovcenskog sela Majstora“. *Onomatološki prilozi*, 6: 1–20. Beograd.
- PETROVIĆ, D. 1966: „Mikrotoponimija Nikšićkog polja“. *Prilozi proučavanju jezika*, 2:123–144. Novi Sad.
- PETROVIĆ, D. 1972: „Mikrotoponimija Gornjih Pješivaca i Broćanca“. *Prilozi proučavanju jezika*, 8:47–70. Novi Sad.
- PETROVIĆ, D. 1988: „Toponimija Kuča“. *Onomatološki prilozi*, 9: 1–163. Beograd.
- PIŽURICA, M. 1980: „Prilog Rovinskog srpskohrvatskoj geografskoj terminologiji“. Vtora Jugosl. Onom. Konf. MANU, s. 245–286. Skopje.

- PULEVIĆ, V. 2003: „Fitonimi *pelin*, *pelim* i *kaloper* u toponimiji Crne Gore“. *DANU – Doclea*, 4:227–145. Podgorica.
- PULEVIĆ, V. 2005: „O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom Srpskom rječniku“. Naučni skup Vuk Karadžić i Crnogorci. Zbornik radova. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Cetinje, s. 77–122.
- PULEVIĆ, V. 2010: „Prva dopuna fitotoponimiji i zootoponimiji Crne Gore“. *Lingua Montenegrina*, 5: 535–597. Cetinje.
- PULEVIĆ, V. 2010: „Građa za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore“. *Lingua Montenegrina*, 6: 487–578. Cetinje.
- PULEVIĆ, V. 2011: „Homonimi u fitonimiji i fitotoponimiji Crne Gore“. *Lingua Montenegrina*, 7: 303–311. Podgorica.
- PULEVIĆ, V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*. DANU – Posebna izdanja. Podgorica.
- ROHLENA, J. 1942: *Conspectus florum montenegrinae*. Preslia, 20/21. Praha.
- SIMONOVIĆ, D. 1959: *Botanički rečnik imena biljaka*. SANU – Posebna izdanja, Knj. CCCXVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Knj. 3. Beograd.
- STAMATOVIĆ, R. 1994: *Onomastika Zete – Sistem imena u Zeti*. „Filip Višnjić“(Beograd) & „Sabor Zete“ (Golubovci).
- STANIĆ, C. 1978: „Toponimi Škaljara i Mula“. *God. Pomor. Muz.*, 26: 131–143. Kotor.
- STANIĆ, C. 1979/1980: „Toponimi Prčanja“. *God. Pomor. Muz.*, 27/28: 157–169. Kotor.
- STANIĆ, C. 1987: „Toponimi Bogdašića, Mrčeva i Kavča“. *Boka*, 19: 247–260. Herceg Novi.
- STANIĆ, M. 1969: „Uskočka toponomastika“. *Onomastica Jugoslavica*, 1: 66–77. Ljubljana.
- STANIĆ, M. 1988: „Uskočka toponimija“. *Onomatološki prilozi*, 9: 179–252. Beograd.
- SUBOTIĆ, J. 1971: „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Ledenica – Boka Kotorska“. *Prilozi proučavanju jezika*, 7: 193–108. Novi Sad.
- SUBOTIĆ, J. 1972: „Prilog proučavanju mikrotoponimije Risna“. *Prilozi proučavanju jezika*, 8: 87–93. Novi Sad.
- SUBOTIĆ, J. 1973: „Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Krivošija (Boka Kotorska)“. *Prilozi proučavanju jezika*, 9: 155–168. Novi Sad.
- ŠEKULARAC, B. 2008: *Onomastikon Gornjih Sela*. Crnogorski P.E.N. centar. Cetinje.

- ŠILJAK, M. & DINIĆ, A. 1993/94: „*Botanički rečnik* Dragutina Simonovića – potreba revizije i dopune“. *Glasnik Prirodnjačkog muzeja*, 48(B): 199–202. Beograd.
- ŠULEK, B. 1879: *Jugoslavenski imenik bilja*. Zagreb.
- VAJS, N. 2003: *Hrvatska povijesna fitonimija*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- VUKOVIĆ, L. J. 1940: „Govor Pive i Drobnjaka“. *Južnoslovenski filolog*, XVII: 1–113. Beograd.

Vukić PULEVIĆ

**PHYTOTOPONYMS AND ZOOTOPONYMS IN
TOPONOMASTIC WORKS OF
RADOJKA CICMIL-REMETIĆ**

The paper presents a review of the monograph *Toponymy of Piva Mountain* by Radojka Cicmil-Remetić, published in Belgrade in 2010. Among some 5000 toponyms represented in the area, there are around 1000 with the status of phytotoponyms and zootoponyms. The author also points to some errors in taxonomical nomenclature/identification (Latin names), in line with which the phytonyms were named.

Key words: *phytotoponymy, phytonomy, zootoponymy, Montenegrin language*

UDK 792:929 Djurovic R.
Preliminarno saopštenje

Luka I. MILUNOVIĆ (Cetinje)
milmil@t-com.me

RAZGOVORI I POUKE
– Prepiska s profesorom Ratkom Đurovićem –

U ovome prilogu autor daje kratak osvrt na ličnost Ratka Đurovića, značajnoga crnogorskog teatrologa i kulturologa, i donosi korespondenciju koju je imao s Đurovićem. Prepiska koja se ovđe prvi put publikuje dragocjeno je svjedočanstvo izuzetne erudicije i Đurovićeve upućenosti u najsuptilnija pitanja crnogorske istorije i kulture.

Ključne riječi: *Ratko Đurović, teatrologija, Zetski dom, Cetinje*

With expression of gratitude and respect to Professor Ratko Djurovic, the correspondence with the author of this article has been published integrally, with no changes (actual remarks are given in footnotes). In these letters it is dominantly spoken about published works and their preparation, new titles of periodical editions, literature and sources for topics on cultural and economic past of Montenegro.

Prepisku s profesorom Ratkom Đurovićem pružam javnosti na uvid u ubjeđenju da u njoj sadržani podaci mogu biti od šireg interesa pri razmatranju pojedinih pitanja iz prošlosti Crne Gore. No, na samom početku želim da sasvim sažeto iznesem samo dva utiska koja su mi se i ranije, ali posebno tokom pripremanja ovoga materijala za objavljivanje snažno nametala.

Kada bi se neko makar i sasvim površno, iz puke znatiželje, zainteresovao za pitanja iz prošlosti crnogorskog glumišta, veoma bi teško mogao da mimoide radove profesora Ratka Đurovića.¹ No, kada želimo da konsultujemo ono što je profesor Ratko Đurović decenijama brižljivo otkrivao, naučno

---

¹ Obradeno 435 bibliografskih jedica i 35 bibl. jed. literature u: dr Dušan J. Martinović, „Portreti V“, Cetinje, 1995, str. 262, 267-288. Dopunjeno sa 20 bibl. jed. u: dr D. J. Martinović, „Portreti VII“, Cetinje, 2000, str. 257-258.

obrađivao i objavljivao srijećemo se, možemo slobodno reći, sa rijetkim paradoksom. S jedne strane, nije mali broj izvanrednih knjiga s predgovorima, komentarima, ili pogovorima profesora Ratka Đurovića, te njegovih radova u naučnim i stručnim časopisima, ili opštoj periodici u kojima je enciklopedijski sažeto, bogato argumentovano i precizno saopštavao svoja razmišljanja, analize i stavove. S druge strane, do skoro² nije bilo objavljene nijedne monografske publikacije koja bi sadržala samo njegove radove. Možda je to i zbog toga što je profesor Đurović cijeli radni vijek posvetio pisanju velike enciklopedije crnogorskog naroda, a da svom narodu napiše i objavi takvu publikaciju jednom samom čovjeku ipak nije dato.

Dolazimo i do ne tako česte osobine kod izuzetnih stvaralaca kakav je bio profesor Ratko Đurović. Kao rijetko ko, on je imao strpljenja i umještosti da na sve ljude oko sebe koji bi pokazali i najmanje interesovanje, nesebično prenese i sa njima podijeli sva svoja saznanja. I ne samo to – već i da uputi, podstakne i zainteresuje slušaoca na dalje sticanje saznanja iz raznih sfera, ali prije svega, iz oblasti kulture i kulturne istorije crnogorskog naroda. Umio je tako uspješno, sasvim nenametljivo, ali kontinuirano i uporno, da širi oko sebe prijetnost i zadovoljstvo od sticanja saznanja. Iz tog razloga uz njegovo ime sasvim prirodno, u punom i najplemenitijem značenju te riječi, pristaje atribut profesor.

On je to u najširem, pravom smislu, zaista i bio.

Profesora Ratka Đurovića imao sam čast i sreću da upoznam u vrijeme završetka radova na obnovi Zetskoga doma od posljedica zemljotresa. Uvijek sam sve kontakte s njim, neposredne i one putem pisama, doživljavao kao veoma značajnu privilegiju. Što vrijeme više prolazi, sve teže nalazim riječi kojima bih izrazio zahvalnost za podršku, pomoć, upute i sugestije koje mi je nesebično pružao. Zato profesora Ratka Đurovića uvijek pominjem sa pijetetom, te ojećanjem dubokog poštovanja i blagodarnosti.

Pri pripremi pisama i poruka za objavljivanje na tekstovima nijesu vršene ma kakve ispravke. Sva pisma poslata profesoru Đuroviću otkucana su na pisačkoj mašini i sačuvana kopija. Profesor Đurović je pisma pisao svojom rukom (iskreno se nadam da sam, prenijeto čitaocu, pravilno razumio u sačuvanim originalima), a poruke kazivao Danilu P. Popoviću koji ih je bilježio. Napomene uz epistolarije učinjene su u namjeri da čitaocu olakšaju praćenje izloženog, ali i sa željom da dodatno podstaknu na dalja interesovanja za pominjane teme.

---

² Ratko Đurović, „Teatrološki spisi“ / Milovan Radojević, Podgorica, 2006. Vidi: Luka Milunović, „Potrebna knjiga – dug profesoru“, „Arhivski zapisi“, XII / 2005, br. 1-2, str. 185-187.

I

Uvaženi Profesore,

Slobodan sam da Vam, poslije razgovora sa Miodragom Koljevićem, pošaljem koncept publikacije „1884 - godine pozorišta“, sa tekstom predgovora uz molbu za Vaše mišljenje.³

Namjeravam da pripreim za štampu tekstove i djelove tekstova iz „Crnogorke“ i „Glasa Crnogorca“ o aktivnostima Cetinjske čitaonice vezanim za pozorište, naravno, posebno za djelovanje Dobrovoljnog pozorišnog društva u toku 1884. godine. Vjerujem da bi ovakvu publikaciju valjalo imati uz otvaranje potpuno renoviranog „Zetskog doma“.

Pokaže li se namjera opravdanom, a publikacija dospije čitaocima u ruke, biću iskreno srećan ako sam i kao član Odbora za završetak radova i otvaranje „Zetskog doma“,⁴ time makar malo doprinio aktuelnom trenutku crnogorske kulture.

Unaprijed Vam se najtoplije zahvaljujem na trudi i pomoći.

Na Cetinju, 30. marta 1992. godine

Srdačno Vas pozdravljam

Dragi Luka,

Izvinjavam se što kasnim s odgovorom. U stvari, čekao sam da se utvrdi dan otvaranja Zetskog doma. Kolja mi je rekao da će to biti 19. avgusta o.g. Znači, imamo vremena da se sve pripremi kako valja: organizacija i program svečanosti, propaganda za održavanje, objavljivanje brošura i materijala o Zetskom domu itd.

Nadajmo se da će sve biti urađeno dostojno i Cetinja i ovog značajnog datuma crnogorske i jugoslovenske kulture.

³ Miodrag Koljević je 1992. godine bio na funkciji predsjednika Izvršnog odbora Opštine Cetinje (opštinska vlada). Monografska publikacija „1884 – Godina pozorišta : kroz „Crnogorku“ i „Glas Crnogorca“ / Luka Milunović, Cetinje, 1992, objavljena je kao izdavački prvijenac Javnoga preduzeća za informativno-izdavačku djelatnost „Cetinje“ krajem 1992. godine. Dio tiraža podijeljen je prisutnima dramskom kolažu koji je prikazan 19. decembra 1992. godine na svečanosti povodom upravo potpuno završenoga renoviranja i uređivanja Zetskoga doma od posljedica zemljotresa.

⁴ Izvršni odbor opštine Cetinje je početkom 1992 godine formirao *Odbor za završetak radova i otvaranje „Zetskog doma“*. U odboru je imenovano 60 ličnosti iz političkog, kulturnog i javnog života sa prostora bivše SFR Jugoslavije. Predsjednik odbora je bio Milo Đukanović, tada predsjednik Vlade Republike Crne Gore.

Bio sam slobodan da Tvoj tekst dam da pročita i Zoran Šoškić, koji je magistrirao sa temom o životu i radu Zetskog doma i koji, razumljivo, poznaje sve primarne i sekundarne izvore do danas o nastanku, razvoju i sudbini Zetskog doma. Obojica smatramo da je Tvoj tekst vrlo dobra podloga za jednu solidnu i zanimljivu informaciju o Zetskom domu. A učinilo nam se dobro da se objave autentične vijesti iz 1884, iz „Glasa Crnogorca“ i „Crnogorke“. Mi predlažemo da uz te već štampane, ali malo poznate vijesti idu i arhivska dokumenta iz iste godine, da bi se tako dobila što punija slika početka izgradnje i rada Zetskog doma. Od te arhivske građe je već nešto objavljeno, ali vjerujemo da bi se u cetinjskim arhivima mogao pronaći još poneki dokument koji dosad nije bio poznat. To bi bio dragocjeni prikaz i prilog obilježavanju ovog istorijskog datuma.

Dalje, predlažemo da dopuniš, u sintetičkom obliku, svoj predgovor, otprilike na način kako se pišu enciklopedijski članci.

Takođe bi trebalo dopuniti i literaturu, zapravo što više je kompletirati, da bi se vidjelo koliko se pisalo o ovom domu kulture i umjetnosti. Opazili smo da nedostaje priličan broj bibliografskih jedinica. Npr., iz Enciklopedije Jugoslavije, II izdanje, pod odrednicom „Crnogorci“, neke brošure koje su objavljene na Cetinju (A. Zadrima), veliki broj napisa u časopisima i listovima Crne Gore („Stvaranje“, „Pobjeda“, „Susreti“, „Bilten udruženja dramskih umjetnika Crne Gore“, materijal sa simpozijuma o pozorišnom životu i radu u Crnoj Gori); posebna edicija Sterijinog pozorja o crnogorskom pozorištu itd.

Ova literatura, svakako, može i tebi pomoći da dopuniš svoj predgovor.

Sa Tvojom publikacijom i sa feljtonom, koji će ovdje biti objavljen uoči samog otvaranja (vjerovatno u „Večernjim novostima“), a isto i sa štampanjem magistarskog rada Zorana Šoškića (80 strana, bez ilustracija), pa onda sa televizijskom emisijom - bila bi pokrivena potreba za informacijama o istorijatu Zetskog doma. I to sasvim kvalitetno.

Tvoj rukopis mogao bi se, sa nešto ilustracija, objaviti i kao specijali broj „Cetinjskog lista“ na dan otvaranja Doma. U sjećanju je ostao broj „Cetinjskog lista“ dan uoči prenosa i sahrane kralja Nikole. Posjetioci su ga razgrabili. Ovo kažemo zato što bi to bilo veoma efektivno. A i inače je „Cetinjski list“ u obavezi da jedna svoj broj posveti svečanom obilježavanju ovog datuma.

Eto tako, predlažemo da iz tvog rukopisa „Pobjeda“ objavi feljton o Zetskom domu, bar nekoliko dana prije svečanog otvaranja.

Ako bismo sve ovo ostvarili, a to nije baš mnogo ni teško, mogli bismo biti zadovoljni sa istorijsko-kulturnom prezentacijom Zetskog doma.

O svemu ovome, molim Te, razmisli, pa mi javi, a ja Ti stojim na raspolaganju, onoliko koliko znam i umijem.

Tvoje i Tebe, kao i Đoka⁵ i Kolju, srdačno pozdravljam

ćika Ratko

U Beogradu, 9. V '95.

P. S. Izvini što ovo nije prekucano. Daktilografkinja mi nije pri ruci.

R.

▣ ▣ ▣

Uvaženi profesore,

ćika Ratko,

Prije svega želim da Vam se najsrdačnije zahvalim na trudu oko teksta koji sam Vam poslao. Razumije se da mi je drago i da je za mene od naročitog značaja što ste sa mojim tekstom upoznali mr Zorana Šoškića. Vaša zapažanja, sugestije i primjedbe su mi veoma koristile, ali i ohrabrile, ako sam ih pravilno razumio, u nastojanju da publikacija, o kojoj sam tražio vaše mišljenje, ugleda svjetlost dana. Želio sam da što prije odgovorim na Vaše pismo, zahvalim Vam se i šire iznesem svoje gledište, ali me je u tom omeo smrtni slučaj u široj porodici, pa to činim tek sada.

Pripremajući publikaciju i pišući predgovor imao sam jedino na umu da govorim isključivo o događajima u 1884. godini, a koji su vezani za pozorište i to prvenstveno sa aspekta odnosa tada aktuelne periodike. Želio sam da podstaknem na razmišljanja. Koliko bi danas, kada se štampa toliko periodičnih publikacija, trebalo odvojiti prostora za pozorište, a koliko se to zapravo čini? Takođe mi je bila namjera da kroz objavljivanje tekstova iz „Glasa Crnogorca“ i „Crnogorke“ za 1884. godinu, kao i spiskova darodavaca priloga za „Zetski dom“, bar malo doprinesem afirmaciji tih ljudi, koji su na bilo koji način učestvovali u toj grandioznoj kulturnoj akciji druge polovine XIX vijeka u Crnoj Gori. Mislim da danas neće biti potpuno bez značaja ni to, što će poneko pročitati kako je tada njegov djed ili pradjed igrao neku ulogu ili dao prilog za „Zetski dom“. Polazeći od ovako definisanog pristupa, klonio sam se šireg ulaska u ova pitanja, tako da izneseni podaci, koji se ne odnose na 1884. godinu, treba da posluže tek kao nagovještaj okvira, više dakle, da zainteresuju, nego da pruže ma kakve odgovore.

Saglasno ovakvoj formi publikacije sam i sačinio priloženi spisak izvora i literature, dakle ne svega korišćenog, nego samo onoga na što se direktno

⁵ Đordije Vušurović je 1992. godine bio na funkciji predsjednika Opštine Cetinje.

naslanjaju činjenice iznijete u predgovoru. Razmišljao sam i o tome da bi možda prikladnije bilo da literaturu ne navodim na kraju, već uz tekst predgovora u fusnotama, iako to u ovakvim prilikama nije uobičajeno. Naravno konsultovao sam daleko širu literaturu od navedene koristeći se fondom Muzejskog odjeljenja Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“.

Poslije Vašeg pisma ponovo sam pregledao, koristeći bibliografije (Zagorka Vujanović: „Bibliografija časopisa SUSTRETI“, Cetinje 1977, 792 Pozorište, str. 22-26; STVARANJE 1976. br. 11-12: „Bibliografija Stvaranja 1946–1976“, 792 Pozorište, str. 1657–1660; STVARANJE 1977. br. 1; „Bibliografija Stvaranje 1976-1989“ 792 Pozorište, str. 15) posebno pojedine priloge: „Susreti“ 1954, br. 8–9 (N. S. Martinović). „Stvaranje“ 1951, br. 7–8 i br. 12 (R. Đurović). „Stvaranje“ 1954, br. 7–8 (čitav dvobroj). „Stvaranje“ 1966, br. 10 (Đ. Pejovića). „Stvaranje“ 1967, br. 7–8 (P. Golubović). „Stvaranje“ 1968, br. 2–3 (R. Rotković). „Stvaranje“ 1980, br. 7 (R. Đurović). Takođe sam pregledao: „Bilten UDUCG“ 1988, br. 1–3 i iz 1989, br. 4–5, „Pozorište“ Cetinje, 1947, br. 1–5 i iz 1948. br. 1–2, kao i „Pozorište“, Nikšić, 1955/56 br. 1-3 i publikaciju A. Zadrime, koja se odnosi na period između I i II svjetskog rata. U „Pobjedi“ sam pratio čitav niz članaka (autori: M. Jovićević, Marko Marković, M. Tripković, Vidoje Marković, V. Šakotić, D. Martinović...) i fejtone A. Zadrime, kao i B. Cimeše iz novembra 1987. godine, u kojemu su, recimo to uzgred kada je 1884. godina u pitanju, preuzeti djelovi mog članka objavljenog u „Cetinjskom listu“ 1984. godine. Naravno, pratio sam ovu temu i u „Istorijskim zapisima“, reviji „Ovdje“ i „Cetinjskom listu“.

Konsultujući „Opću enciklopediju Jugoslavije“, Zagreb, 1977. (3. izdanje) odrednicu CRNOGORCI, str. 139–152, stekao sam utisak da stavovi iz mog predgovora korenspondiraju sa ovim tekstom po pitanjima iz ovog domena. No, literature i izvora nikada dovoljno, a i dosta muke sa postojećim, jer se ne slažu često ni u faktima, a kamo li u ocjenama i zaključcima. Nameće se utisak da je sazrelo vrijeme za objavljivanje bibliografije radova iz ovog domena, naravno uz kritički osvrt na iznošene podatke i ocjene. Nažalost nijesam imao u rukama rad mr Šoškića, a sigurno su njime mnoge dileme i nedoumice odklonjene.

Sve ovo ističem da bih naglasio kako su moje ambicije ovom prilikom veoma skromne u odnosu na pitanja iz historijata crnogorskog pozorišta. Ograničavaju se prvenstveno na odnos aktuelne periodike prema događajima vezanim za pozorište i to samo u 1884. godini. Što se tiče Vaših sugestija i ukazivanja na mogućnost objavljivanja mog rada, ili njegovih djelova, u tekućoj periodici, potpuno sam saglasan, naravno ako za to bude postojalo interesovanje redakcije.

Dužan sam da Vam se još jedanput iskreno zahvalim na trudu, a slobodan zamoliti da ponovo obratite pažnju na moj rukopis, date sugestije i primjedbe, a najdraže bi mi bilo, ako bi bili raspoloženi da ovu publikaciju recenzirate. Mislim da ne treba isticati koliko bi to za mene bilo značajno i koliko bi mi pomoglo pri razgovorima sa izdavačima i sponzorima, koji su već započeti, ali njihov završni dio tek predstoji.

Nadajući se da mi nećete zamjeriti na ovolikoj slobodi prema Vama srdačno Vas pozdravljam.

Na Cetinju, 26. V 1992. godine

P. S. Vaše pozdrave sam prenio Kolji i Đoku, a oni Vas takođe srdačno pozdravljaju.

▣ ▣ ▣

Dragi Luka,

izvinjavam se što je tekst neprekucan.

Zamoli nekoga da ovo prekuca, pa i u moje ime zahvali.

Nadam se da je čitljivo (Inače, Danilo Popović⁶ čita moj rukopis bolje od mene).

Može se desiti da ti ova pismena ocjena koliko-toliko posluži. Dakako, odmoći neće!

Ako bude sve kako treba, mogao bi se njen dio objaviti u kolumni izdanja.

U Bgdu, 1. VII '92.

*Tvoje i Tebe
srdačno pozdravlja
ćika Ratko*

⁶ Danilo P. Popović bio je na funkciji šefa kabineta predsjednika opštine Cetinje. Pri pripremi ovog materijala za objavljivanje Danilo Popović mi je ljubazno pomogao pa je i ovo prilika da mu se iskreno zahvalim.

MIŠLJENJE I PREPORUKA

Luka Milunović: „1884 – ZETSKI DOM“⁷

1.) Ovaj rukopis predstavlja valjan doprinos crnogorskoj teatrologiji. Njegova vrijednost je, u prvom redu, u dokumentarnosti.

Prvi put su ovdje skupljene sve informacije iz 1884, početne godine kada se javlja ideja o podizanju doma pozorišne umjetnosti u tada slobodnom dijelu Crne Gore.

Sav budući razvoj i značaj Zetskog doma, u osnovi, izvire iz tih prvih radnji koje će omogućiti docniji kontinuirani pozorišni život na Cetinju i u Crnoj Gori, o čemu autor rukopisa govori u kraćem pregledu istorije Zetskog doma.

Koliki je značaj ove kulturno-umjetničke građe jasno je i po tome što se ona direktno odnosi na nepogovornu činjenicu da Zetski dom na Cetinju pripada kulturnoj baštini Crne Gore prvoga reda.

Njegovo otvaranje, četvrto u njegovoj istoriji, nosi pijetet istinske narodne tekovine, podjednako onako kako je to bilo i ranije: prvi put 1888, drugi put 1931. i treći put 1944. godine.

2) Zetski dom, kao kuća kulture i umjetnosti, posjeduje jednu jedinstvenost: podignut je i obnavljan do danas uvijek dobrim željama i bratskim priložima iz svih jugoslovenskih i nekih slovenskih krajeva i država. I po ovome Zetski dom ne pripada samo Crnoj Gori nego uopšte slovenstvu. U tome je sličan nekadašnjem crnogorskom brodiću „Slavljanin“ na kojem su se vijorile zastave svih slovenskih naroda i zemalja.

3) U dokumentima iz 1884. i sve ostalo je zasnovano i otvoreno ka perspektivi.

Prvo, da će se na sceni Zetskog doma izvoditi pozorišna djela počev od grčkih klasika preko umjetnički elokventnih domaćih i stranih dramskih radova, pa do savremenih teatarskih ostvarenja.

Zatim, da će njegovo osoblje – upravnici, glumci, reditelji, muzičari, tehničari, stalni ili na gostovanju, biti iz raznih jugoslovenskih područja, a neki i iz evropskih zemalja.

---

⁷ Tekst pod naslovom *1884 – Zetski dom* sa podnaslovom *iz recenzije* objavljen je (osim tačke 4) ispred *Predgovora* u okviru publikacije „1884 – Godina pozorišta“, / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 5–6, kao i faksimilno (tačke 2, 3 i 4) u okviru publikacije Ratko Đurović, „Teatrološki spisi“ / Milovan Radojević, Podgorica, 2006, str. 9, de u legendi uz faksimil stoji: *Autograf posljednjeg teksta R. Đurovića o istoriji crnogorskog teatra*.

I kao najbitnije, opšte umjetničkim i humanim određivanjem svoga položaja, Zetski dom ne samo da neće gubiti svoj nacionalni status i duh nego će se, s te strane i u tom pravcu, bogatiti i sve više postajati umjetnička i vaspitna kako matica tako i spona sa kulturama drugih naroda, što će učiniti da stalno korendira sa pitanjima i potrebama same Crne Gore.

Bez primarne godine 1884. i dokumenata koja ona donosi, ne bi se mogla shvatiti sva ljepota i poruke Zetskog doma, niti njegovo ponovno vraćanje u život i akciju, kao jednog od najvažnijih događaja u savremenoj kulturi Crne Gore.

4) Zbog izloženog i, nadam se, dovoljnog obrazloženja, predlažem da se ovaj rukopis kolege Milunovića objavi u grafičko-likovnoj obradi koja odgovara Zetskom domu u cjelini i posebno njegovom četvrtom datumu.

30. jun 1992.

Ratko Đurović

▣ ▣ ▣

Uvaženi profesore,

čika Ratko

Najsrdanije Vam se zahvaljujem na mišljenju i preporuci za publikaciju, koju sam pripremio, o pozorišnom životu na Cetinju 1884. godine. Vaše mišljenje mi zaista mnogo znači, a i značajno će mi pomoći u razgovoru sa mogućim izdavačima, pa se nadam da će ova publikacija ugledati svjetlost dana u vrijeme ponovnog otvaranja „Zetskog doma“. Što se same zgrade „Zetskog doma“ tiče radovi su zastali, a razlog je, ništa novo za vrijeme u kojemu živimo, sredstva. U pravcu prevazilaženja ovih problema očekuje se razumijevanje i pomoć Vlade Crne Gore. Nažalost, danas se obično „nema dovoljno vremena“ za pitanja iz domena kulture, osobito kada, bez obzira na značaj, iziskuju iole veća finansijska ulaganja. No, treba biti optimista, pogotovo zbog definisanog predloga u Nacrtu ustava Crne Gore, da Cetinje bude prijestonica, a Podgorica administrativni centar Republike.

Za očekivati je, ako Skupština Crne Gore prihvati ovakvo rješenje, da pitanja razvoja kulture na Cetinju, a time na pravi način, i u Crnoj Gori, budu značajnije prisutna na svim stepenicama vlasti i odlučivanja.

Još jedanput Vam se najiskrenije zahvaljujem na pomoći i podršci, srdačno Vas pozdravljam želeći dobro zdravlje i ličnu sreću

Na Cetinju, 14. VII 1992. g.

Sa poštovanjem

II

Uvaženi profesore
dragi čika Ratko,

Neizostavno je trebalo da Vam se i do sada javim. Iskreno da kažem „kretao“ sam nekoliko puta, ali me uvijek „zadržao“ po neki događaj o kojem sam smatrao da treba dopuniti javljanje Vama.

Neposredan povod da baš sada pišem je izlazak iz štampe „Pravilnika o hanovima“.⁸ Šaljući Vam primjerak ove publikacije nadam se od Vas ocjeni, koja bi za mene bila značajan oslonac u daljem angažovanju. Znajući za vaša široka angažovanja i interesovanja slobodan sam da Vam pošaljem fotokopiju teksta o „Lokandi“ koji sam objavio u „Turističkim novinama“.⁹

Uz ovo šaljem Vam i fotokopije tekstova o „1884 - godina pozorišta“, ili one u kojima se ova publikacija pominje. Ako ništa drugo, a ono ovi tekstovi pokazuju da ta knjiga ipak živi. Naknadno sam saznao da je ova publikacija korištena pri izradi nekoliko radova, a i za jednu emisiju o Zetskom domu, koja je prikazana na televiziji, ali o tome nijesam uspio pribaviti relevantne pokazatelje.

Eto toliko ovom prilikom od mene.

Uz nadu da ćemo se ovoga ljeta sresti, srdačno Vas pozdravljam

Na Cetinju, 22. VII 1994.

Sa poštovanjem

☞ ☞ ☞

Za Luku

- *Pročitati dnevnik popa Laza Popovića (informisati se kod Pavla Đonovića, kada ga je objavio u „Pobjedi“). Time će se uputiti u podatke o osnivanju prve krčme na Cetinju. O tome piše pop Lazo, koji je sa Perom Tomovim osnovao prvi han na Cetinju, na mjestu koje se zove „Na krčme“ danas je tu zgrada bivšeg Srpskog poslanstva. To je ujedno bila i prva kuća osim Manastira i Biljarde.*

- *Obrati pažnju na pisma Petra I i Petra II, spominju se konačenja i gdje se konačilo.*

- *Proučiti radove dr Miljana Radovića.*

---

⁸ „Pravilnik o hanovima“ (faksimilno izdanje) / Luka Milunović, Cetinje, 1994.

⁹ „Devet jezika za jednim stolom“, *Turističke novine*, XLI/1994, br. 1364, str. 28.

Kako mi je govorio o prednjem Ratko Đurović,
prilikom našeg susreta u Beogradu 15. avgusta 1994.

Danilo Popović

Dragi Luka,

U vezi sa tvojom temom o hanovima, neću ti biti od neke pomoći, ali tek toliko da se glasnem.

1) Prilično ima literature o ugostiteljstvu na području današnje Crne Gore, a samim tim, razumije se i na prostoru stare Crne Gore do 1918, odnosno do 1941, uključujući i Cetinje.

Evo nekoliko bibliografski jedinica iz te oblasti:

- *Pravilnik o hanovima (1905)*
- *Zakon o privatnom smještaju (1914)*
- *D. M. Jovović: O razvoju turizma u Crnoj Gori i Južnom Primorju, Kotor, 1939*
- *Turizam i ugostiteljstvo, Enciklopedija Jugoslavije, 1956, 2. sveska, str. 487-488*
- *Turizam i ugostiteljstvo, Enciklopedija Jugoslavije, 1984, 3. sveska, str. 12-15.*
- *M. Radović i B. Uskoković: Turizam „Godišnjak Ekonomskog fakulteta“, Titograd, 1977.*
- *M. Radović: Turizam, u monografiji „Crna Gora“, Beograd, 1976, str. 546–577.*
- *U istoj monografiji nalaze se i monografije opština u Crnoj Gori str. 619–969.*
- *R. Dragičević: Nekoliko starih podataka o turizmu u Crnoj Gori, „Pobjeda“, 1952, br. 92.*
- *R. Dragičević: O Cetinju i turizmu u Crnoj Gori, „Turizam“, 1964, br. 1.*
- *R. Medenica: Turizam u Crnoj Gori, „Zapisi“, 1928, br. 1-2.*
- *Turistička enciklopedija Jugoslavije, II sveska, Beograd, 1958.*
- *M. J. Pavlovitch: Guide de Cetigne, Marsei, 1901.*
- *Članci o Cetinju, Laza Popovića, Sima Popovića, Rovinjskog, Medakovića, i dr.*
- *Dubrovnik i Boka Kotorska s Južnim Primorjem, Dubrovnik, 1939.*
- *Durmitor, njegove ljepote i prirodna bogatstva, Nikšić, 1939.*
- *D. J. Martinović, Cetinje, Cetinje, 1977.*

- Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori*, (dvije knjige, 1971. i 1984).
- *Itd.*

Sem ovoga, potrebno je prelistati listove „Crnogorac“ i „Glas Crnogorca“, u prvom redu, a i ostale. Takođe, pogledati razne vodiče almanahe (npr. „Almanah šematizam Zetske banovine“, Sarajevo, 1931, zbornike (npr. „Cetinje i Crna Gora“ iz 1928).

2) Ponajveći broj podataka o ugostiteljstvu do I svjetskog rata dali su strani putnici, pa izvanjci u svojim putopisima, zapisima i memoarima o Crnoj Gori. Takvih svjedoka je veliki broj, ali to je za starije doba, i jedan izazov za tvoju, kao i za druge teme.

Sve bi to trebalo pročitati i krenuti od najstarijih dana, tj. ovo pitanje obraditi u njegovom razvoju, jer to nije samo privredno pitanje nego i pitanje crnogorskog gostoprimstva i dočekivanja uopšte jabanaca. Vojvodi Drašku postavljaju kao prvo pitanje kako su ga dočekali u Mlecima.

Što je sve o tome ostalo zapisano, čovjek se može obavijestiti i u bibliografijama na stranim jezicima koje izdaje Dušan Martinović (do sada je izašlo, čini mi se, 16 svezaka).

Potpuno bi trebalo ispitati period do Njegoša, kad se na Cetinju otvara prva krčma (popa Laza Jabučanina i Pera Tomova), pa onda period otvaranja „Lokande“, 1864, što su prelomne tačke u ovoj djelatnosti.

U stariji period ulaze: Cetinjski manastir, manastiri Stanjevići i Maine, pa Biljarda, a onda i privatni smještaji.

Kako se to pitanje rješavalo tada, a i kasnije, najbolje se možemo obavijestiti u zapisima putnika. Možda o tome govore i objavljeni dokumenti (pisma i druga prepiska, poslanice i sl), tj. ona dokumenta koja je objavljivao Jevto Milović.

Nezaobilazno je pogledati i dokumenta o izgradnji puteva po staroj Crnoj Gori, jer su oni usloveli i izgradnju hanova (Han Đuraškovića, Han Mašanovića, Han Zmajevića, Han Garančića, ... han i dr.)

3) Ne bi zgoroga bilo i proučiti sve ovo sa jezičke strane, jer to upućuje na nastanak tih ugostiteljskih objekata.

Na Cetinju je najstariji naziv krčma, pa se zbog toga nekada i dio Cetinja nazivao „Na krčmama“. Poslije ovoga dolaze turski nazivi: prvi je han, a to znači svratište i prenoćište, a tih hanova bilo je i u naseljima i na cestama. Da li je u podlovcenskoj Crnoj Gori bilo hanova, sa magazama, kao u Sarajevu: Toštihan, Marića han i drugi? Uopšte kako su izgledali ti crnogorski hanovi.

Da li su postojali musafirhanovi, ugostiteljske kuće, određene za putnike namjernike, kako je bilo u čitavom turskom carstvu, koje bilo isplepeteno mrežom razne vrste hanova? Drugi naziv je opet turski, a to je konak. Ova riječ je takođe označavala i jednodnevno putovanje – dan hoda od konaka do konaka. Treći naziv za ove ugostiteljske kuće je: mehana, a to znači kuća u kojoj ima pića, jer riječ han (hane) bukvalno znači „kuća“.

Od ovih riječi izvedeni su i nazivi: handžija, konadžija, konačar mehandžija.

Na Cetinju je dugo postojala Konakdžija ulica (mislim da je to današnja Ivanbegova). Ove riječi su ušle u rječnik Crnogoraca i zadržale su se do danas.

4) Na stvaranje ugostiteljskih objekata djelovala je takođe i mletačka Boka, uopšte Primorje, a kasnije i Austrija. Znači, ova radinost nastajala je pod uticajem i turskih i bokeljskim. Za ovo su dokaz termini koji su se upotrebljavali u ovom poslu.

Jedni termini su romanskog, a drugi turskog porijekla. Naprimjer: ćikara, cezva, ibrik, škudela, kužina, pjadela, pjat, pirun, teća, priganica, boca, tra-verza, šušta, oriz itd.

Znači počeci ugostiteljstva u Crnoj Gori značajno su obogatili njenu materijalnu kulturu, naročito u odnosu na namještaj, posuđe, alatke, nova jela, ponašanje, promet, novčarstvo.

Handžije su bili poznati ljudi, u odnosu na druge Crnogorce dobrostojeći. Veliki broj poznatih glavara držao je hanove, davali novac na dobit. Bile su čuvene i handžinke (npr. Jana popa Rista Boškovića, o kojoj su se pjevale pjesme). Zapravo, prvi trgovački kapital i prvi finansijeri su potekli iz toga sloja ljudi. O tome je pisao Mirčeta Đurović, kojeg si ti koristio. Treba obratiti pažnju na njegov izvanredni članak o stvaranju kamataškog, zelenaškog sloja poslije ratova 1876–78. god. I prvim crnogorskim parajlijama. Većinom su to bili vlasnici hanova, krčmi i mehana.

Boka se i u ovom pogledu razvijala nezavisno od podlovcenske Crne Gore, ali je bila u stalnim trgovačkim i ostalim vezama sa starom Crnom Gorom. I to bi trebalo proučiti.

Odnosno, trebalo bi, uz ostalo, utvrditi što je za Crnu Goru i njen razvoj uopšte ugostiteljstvo. Pomoglo je, svakako, da se njeno siromaštvo snizi i da se otvori prema svijetu.

Neosporno, lijepa tema, samo ako se produbi i pogleda sa svake strane.

5) Nesumnjivo je da je „Lokanda“ Vuletića prelomna tačka u ugostiteljstvu i uopšte u ovoj djelatnosti. O tome ima dosta literature. „Lokanda“ je kvalitetni skok. Inače, treba znati da je „Lokanda“ takođe svratište, da ta riječ to znači.

Luka I. MILUNOVIĆ

Kasnije su došle gostionice, kafane i hoteli, razvoj koji je išao paralelno sa ekonomskim razvojem Crne Gore. Itd.

Pozdrav čika Ratko

31. VIII '94.

Luka,

Izvini, molim te, mnogo je nečitko pisano,

Ali tu je Danilo Cuca, pa neka ti pomogne da ovo pročitate.

čika Ratko

P. S. Odista, ovoj temi nijesam mnogo vješt.

☞ ☞ ☞

Uvaženi profesore,
dragi čika Ratko

Prije svega, mnogo Vam hvala na pismu, za koje je malo reći da me je obradovalo. Posebno hvala na posvećenom mi vremenu i Vašem trudu, a naročito na sugestijama – uputima, koje sam ne jedanput pročitao i biće mi dragocjena pomoć i oslonac u radu na temi o hanovima.

Očigledno da tema, koju sam tek načio Pogovorom fototipskom izdanju „Pravilnika o hanovima“ zahtijeva mnogo: pažnje, rada i vremena. Pokušaću da, sada računam 1–2 godine, prikupim građu i pravim ispise o ovoj temi. Tada će se valjda preciznije moći kazati dokle sam stigao i šta bi dalje valjalo raditi. Naravno, uvijek se nadajući da ću uz rad od Vas dobijati za mene tako dragocjene sugestije. U toku ovog rada nastojaću da pojedine adekvatne nalaze obradim i objavim kao članke u „Turističkim novinama“, sa kojima sam već otpočeo korektnu saradnju (objavljen mi je tamo tekst o Lokandi, čiju sam Vam fotokopiju poslao, a upravo očekujem da u broju za septembar izađe moj tekst o hanovima i „Pravilniku“). U ovoj fazi rada naročito će me interesovati stanje u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka, naravno potpuno prihvatajući neminovnost uvodnog dijela, koji bi imao pretenziju da bar u naznakama (zbog oskudnosti primarnih i sekundarnih izvora) poveže pomenuti period sa ambijentom XV vijeka na tim prostorima.

Pored literature, koju sam i koju ću tek morati da konsultujem, napravio sam, na ovu temu, u Arhivu na Cetinju, izvode iz registara dokumenata za fondove Ministarstva unutrašnjih djela i Ministarstva inostranih djela Knjaževine-Kraljevine Crne Gore za period 1879–1914. (nažalost gotovi registri postoje samo za ova dva ministarstva). Sigurno ste zapazili da sam dokumenta iz fonda MUD, za period 1905/06. godine već koristio u Pogovoru „Pravilnika“. I ubuduće ću se naročito oslanjati na radove dr M. Đurovića, jer ne

bih želio da u bilo kom smislu dospijem na literarno-publicističke (putopisi, memoari, autobiografije...) ili pak istorijsko-hronološke (suva faktografija i bezlična historiografija) pozicije. Možda je ovo malo neskromno ambiciozan stav, ali pokušaću.

Koristim priliku da Vam pošaljem fotokopije do sada objavljenih kritika fototipskog izdanja „Pravilnika“, kao i tekst iz najnovijeg broja „Bibliografskog vjesnika“ (autor Dragica Šuković-Vojinović) o „1884 - Godini pozorišta“.¹⁰ Osjećam potrebu da Vam kada se sretnemo ispričam otkuda onako stroga primjedba u vezi pseudonima u mom tekstu. Inače, ja ovu temu neću napuštati. Konkretno, nadam se da ću u toku septembra mjeseca, za vrijeme mog godišnjeg odmora, završiti nešto duži tekst o pozorišnim aktivnostima u Crnoj Gori, koji bi ustvari bio, u neku ruku, nastavak onoga što sam do sada o toj temi već objavio. Time bih realizovao ranije postignuti dogovor sa urednikom, pa sa objavljivanjem ne bi bilo problema.

Toliko od mene ovom prilikom o radu i planovima.

Nadajući se da ću Vas uskoro sresti na Cetinju, najsrdačnije Vas pozdravljam.

Na Cetinju, 5. IX 1994. godine.

Sa osobitim uvažavanjem

P. S.

Danilo Popović mi je donio iz Beograda od Vas zabilješku o mogućoj literaturi za temu o hanovima,¹¹ na čemu Vam se takođe najtoplije zahvaljujem. Inače Cuca i ja vrlo Vas često u razgovoru pomenemo.

srdačno Vas pozdravljam.

III

Za Luku

- *Prema knjizi „Ko je ko u Francuskoj“ rođ. 16. II 1922. g. na Cetinju*
- *U knjizi „Prezimana u Francuskoj“ - Rosif je jevrejsko prezime Eške naziv*
- *Sva je prilika da je vanbračno dijete*

¹⁰ Radi se o prikazu: [Dragica Vojinović] „1884. Godina pozorišta kroz ‘Crnogorku’ i ‘Glas Crnogorca’“, *Bibliografski vjesnik*, XXII/1993, br. 2–3, str. 191–192.

¹¹ Upućujem na: Luka Milunović, „Značaj i funkcija hanova“, u zborniku radova sa naučnog skupa *Turizam u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XIX vijeka*, Cetinje, 1997, str. 189–206. Uporedi: Luka Milunović, „Prvijenci crnogorskog ugostiteljstva i turizma“, *Pobjeda*, LIV/1998, br. 11630–11640.

- *Knjige Osnovne škole*
- *Knjige Krštenih*
- *Možda je došla neka pogrešnica iz Dubrovnika i rodila na Cetinju.*
- *U Dubrovniku je u to vrijeme bilo dosta Jevreja. Vjerovatno ga je neko usvojio. Možda se kasnije nazvao Rosif, a do tada je imao naše prezime.*
- *Vidjeti 1912. i 1922. jer je diplomirao u Rimu matematiku prije 1941. Znači bliže je 1912-ta.¹²*

Dragi čika Ratko

Kako sam Vam obećao u toku našeg razgovora u Beogradu pregledao sam knjige rođenih u opštini Cetinje za godišta 1912–1922, i to 1912 i 1922 čitava godišta, a 1913–1921 za period januar–mart. Naravno, posebno sam vodio računa o datumu 16. II, odnosno 29. II tj. 1. III, ako je ovaj datum preveden sa starog kalendara, odnosno 3. II, ako je datum dobijen prevođenjem na stari (Julijanski) kalendar.

Nijesam našao da je u ovom periodu rođeno (uvedeno u knjige, tj. kršteno) dijete sa prezimenom Rosif, a takođe ne ni sa prezimenima Ružić, Rosić ili slično. Čak je i ime majke Ruža veoma rijetko. Našao sam ga, recimo i to, samo jedanput u toku 1912. godine.

Napominjem da sam sa posebnom pažnjom pogledao vanbračno rođenu djecu, a naročito za vrijeme okupacije 1916–1918. Nijesam našao da je neko vanbračno dijete rođeno (uvedeno u knjige – kršteno) navedenih datuma. Možda se ipak iza imena kog od ove djece krije budući režiser, ali to bi sada, na osnovu raspoloživih podataka bilo veoma teško pretpostavljati. Valjalo bi se zainteresovati za sudbine skoro sve te djece, što bi sobzirom na delikatnost i obim bio zaista dugotrajan posao.

Iskreno mi je žao što nijesam uspio značajnije pomoći da se napravi korak ka utvrđivanju identiteta Frederika Rosifa. Po datumima na koje sam posebno obraćao pažnju vidite da mi je Cuca predao zabilješke, koje ste mi uputili.

Srdačno Vas pozdravljam i ostajem spreman da Vam i dalje budem na ruci.

Na Cetinju, 10. X 1995. godine

---

¹² Radi se o Frederiku Rosifu, veoma značajnom francuskom filmskom režiseru, koji je po svom iskazu rođen u Crnoj Gori. Bilješku je zapisao Danilo Popović.

P. S.

Pretpostavljam da je neko već išao u katoličku crkvu na Cetinju radi konsultacije njihovih knjiga.

Ja ću krajem mjeseca ponovo ići u Beograd pa se nadam i radujem susretu sa Vama.

▣ ▣ ▣

Najsrdalnije zahvaljujem i pozdravljam

Bgd. 12. X '95.

ćika Ratko.

IV

Uvaženi Profesore,
Dragi ćika Ratko

Evo pred kraj ove godine od mene nekoliko riječi. Želim da Vašoj pažnji preporučim ova dva lista, koja Vam ovom prilikom šaljem, a nastala su poslije našeg, za mene, kao i uvijek, veoma prijatnog i za moj rad značajnog i postićajnog, susreta ovog ljeta kod Vas u Herceg Novom.

I

„Dani Skadarskog jezera“¹³ bez velikih ambicija, list je nastao kao nastojanje da se sačuva trag djelovanja istoimene društvene organizacije i pomoćne realizacija njenih ciljeva: skretanje pažnje što šire javnosti na vrijednosti Skadarskog jezera. Izlaziće povremeno, najviše 1–3 broja godišnje. Pripremamo drugi broj, koji će za centralnu temu imati program koji je ovog septembra realizovan na Žabljaku Crnojevića.

II

„Jezerki vrh“¹⁴ list je nastao sa većim ambicijama. Trebalo bi da pre-raste u časopis, prikladnijeg formata sa kolor koricama, koji bi na 2–3 tabaka izlazio dva puta godišnje sa veoma strogo odabranim tekstovima (strogo sa aspekta stručnosti). Najveći dio (80–90%) časopisa bio bi posvećan stručnim

¹³ Objavljene su četiri broja periodične publikacija „Dani skadarskog jezera“, sa podnaslovom: list društvene (zatim nevladine) organizacije (udruženja) *Dani Skadarskog jezera* i to: br. 1 (I/1997.), br. 2 (II/2000.), br. 3 (II/2000.) i br. 4 (III/2001.). Listovi su (format A4) imali od 12 (br. 1) do 20 (br. 4) stranica.

¹⁴ Izašla su sa samo dva broja periodične publikacije „Jezerki vrh“ sa podnaslovom: list (odnosno časopis) Nacionalnog parka „Lovćen“ : br. 1. (I/1997) kao list (A4, 16 str.) i br. 2 (II/1998) kao časopis (B5, 82 num. str.)

Luka I. MILUNOVIĆ

---

tekstovima o prirodnim vrijednostima, zaštiti prirode, ekologiji uopšte i turizmu, naravno u vezi sa prostorom Nacionalnog parka „Lovćen“ i podgorine Lovćena, ali bi se u manjem obimu našlo mjesta i za kulturno-istorijsku baštinu vezanu za ovo područje. O ovome, posebno sa aspekta obezbjeđivanja sredstava, tek treba da se izjasne nadležna ministarstva.

Toliko o ovim listovima uz napomenu da sam ih i jedan i drugi potpuno sam uredio: od likovno-grafičkih rešenja do korekture.

Vi već znate, da će mi biti veoma drago i navlaštito značajno za buduće angažovanje, ako nađete vremena, da mi saopštite mišljenje i sugestije u vezi ovih periodičnih publikacija i njihove perspektive.

Vas i Vaše sredično pozdravljam želeći puno zdravlja i sreće u novoj 1998. godini

Na Cetinju, 10. XII 1997. god.

sa poštovanjem

☪ ☪ ☪

Dragi Luka,

Zahvaljuem na pošiljci. Pionirski posao. Dobar rezultat.

Čestitam.

* Potrebna i omladinska stranica. Gorani kao saradnici, možda za njih korisnih tema. A možda i neki leksikonski kutak. Unuk me je pitao što je to Jezerski vrh? Kojeg je to jezera vrh? Pitao je zašto nema i geografske karte NP „Lovćen“. I, uz stručne članke, kao dodatak, poneka pjesma ili poetska proza posvećeno Lovćenu. Ili prema legendi priča. Ili „Lovćen u naučnoj i umjetničkoj literaturi“, „Njegoš i Lovćen“, „Bibliografija o Lovćenu“ i sl.

* Mnogo pozdrava

Bgd. 16. XII '97.

ćika Ratko.

☪ ☪ ☪

Uvaženi profesore,

Dragi ćika Ratko,

Hvala na lijepim riječima u povodu izlaska iz štampe listova „Dani Skadarskog jezera“ i „Jezerski vrh“, koje ste uputili meni uredniku-početniku. Zaista ste me ohrabрили za buduće pregnuća u ovom pravcu. Mislim da dobro

znate koliko uvažavam Vašu riječ i koliko su za mene dragocjene sugestije i prijedlozi koje uputite. Na tome Vam, naravno posebno zahvaljujem.

Neposredan povod da Vam se baš sada javim, pored razumije se obaveze da se zahvalim ne dopisnici, koju sam od Vas dobio, je i izlazak iz štampe broja 3. „Bibliografskog vjesnika“ za 1997. godinu u kome je moj rad o Društvu „Njogoš“. Ne znam da li dobijate redovno ovaj časopis pa Vam dostavljam separat sa mojim tekstom. Sada upravo prikupljam građu za nastavak ovog rada koji bi imao naslov „Društo Njogoš u Kraljevini Crnoj Gori“ (1910-1918).

Biće mi posebno drago ako nađete vremena da pogledate ovaj rad i uputite mi eventualno vaše sugestije, koja bi mi, kao i uvijek do sada bile od velike koristi.

Zahvaljujući Vam na trudu najsrdačnije Vas pozdravljam. Pozdravite i Vašeg unuka. Pitanja koja je postavio u vezi Jezerskog vrha su veoma interesantna.

Na Cetinju, 3. II 1998. godine

sa poštovanjem

*
* *

Porodica Ratka Đurovića
Beograd
Uvažena porodico Đurović

Molim Vas da povodom smrti vašeg oca i djeda mog poštovanog prijatelja dragog čika Ratka primite duboko i najiskrenije saučešće.

Sa neskrivenim ponosom ističem da sam imao privilegiju da se u susretu sa čika Ratkom, kojega sam visoko cijenio i poštovao i iskreno volio, bogatim saznanjima i oplemenjujem srdačnim ljudskim odnosom.

Dragog čika Ratka ću se uvijek sjećati sa osjećanjem dubokog poštovanja i zahvalnosti na pomoći i podršci koju mi je tako neobično pružao

20. VI 1998.

Luka Milunović sa porodicom

Luka I. MILUNOVIĆ

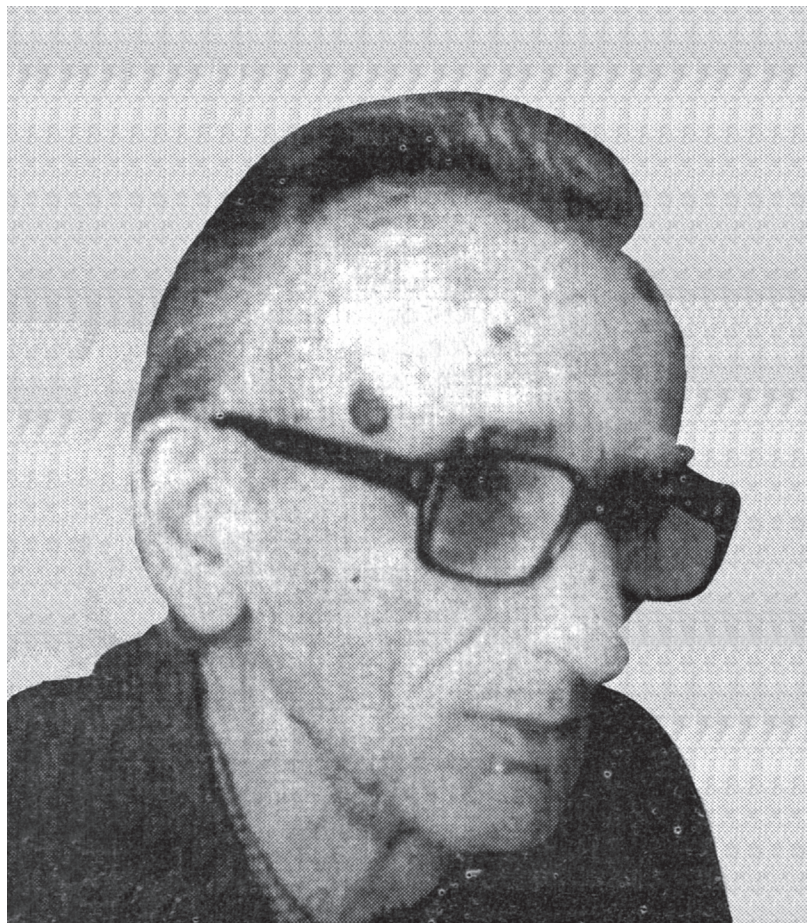

Luka I. MILUNOVIĆ

DISCUSSIONS AND LESSONS
– Correspondence with professor Ratko Đurović –

In this paper the author gives a brief overview of the personality of Ratko Đurović, prominent Montenegrin theatrologist and culturologist, and provides the correspondence he had with Đurović. The correspondence which is here published for the first time is a precious testimony of Đurović's exceptional erudition and insight into the most subtle issues of Montenegrin history and culture.

Key words: Ratko Đurović, theatrology, Zetski dom, Cetinje

Dragi Luka,
 izuzetno se žala je tebi
 neprerucao.
 Zamoli uesp da on preruca,
 va i u moje ime sabraci.
 Nadam se da je cistivo (inace,
 Danci Prowe eta moj rusovs
 boga od mene).
 More se desiti da ti ora pisnena
 ozeena koliko - koliko poluzi.
 Lasaro, odnosi neel!
 Ako bude se kara kiba, mo pas
 bi se gen dio obavit u volimni
 Adaya.

u Bpdu, 1. VII '92.

Tvoja i tebe
 Lrdarivo podrofe
 Uruka Tanka

PORTRETI

UDK 316.7(497.16):929 Draskovic C.
Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

adnan.cirgic@icjk.me

aleksandar.radoman@icjk.me

ČEDOMIR DRAŠKOVIĆ KAO MONTENEGRIST – povodom 65 godina rođenja –

U ovome radu dat je kratak osvrt na doprinos Čedomira Draškovića montenegristici. Bibliografija Čedomira Draškovića iznosi oko 1100 jedinica, od čega je 800 jedinica autorskih priloga Draškovićevih, a ostale jedinice čine literaturu o njemu. Kao što Draškovićeva bio-bibliografija govori o njegovoj društvenoj angažovanosti, koja je sva podređena obnovi crnogorske nezavisnosti i stvaranju neophodnih institucija u konačno obnovljenoj državi, tako i njegovi tekstovi svjedoče o potpunoj upućenosti u istoriju crnogorskih kulturnih prilika od srednjega vijeka do danas.

Ključne riječi: *Čedomir Drašković, istorija kulture, istorija pismenosti, Petar II Petrović Njegoš*

U Crnoj Gori uvijek je bilo, a osobito ih danas ima, naučnih i kulturnih djelatnika kojima bitku biju ambicije i rezultati. Naše javne nesuvislosti, osobito one s univerzitetskom karijerom, svakodnevno obasipaju crnogorsku javnost preko dnevnih i nedeljnih novina, preko „naučnih“ publikacija raznim izumima, dometima i odmetima svoje „montenegrstike“. Ispod ambiciozno postavljenih naslova čitalac, naravno, neće pronaći nikakve rezultate izvan propagande u ličnu korist autora teksta ili – u boljem slučaju – opštepoznate stvari koje se autoritativno postavljaju kao novi izum, negirajući pritom rezultate prethodnika. Gotovo da je postala moda predstavljati sebe začetnikom bez obzira na nerijetko dugu tradiciju prethodnika. Kod takvih nesuvislosti, nije potrebno ni naglašavati, u bitki ambicija i postignutih rezultata redovno su na gubitku rezultati.

Nasuprot njima, postoji u Crnoj Gori posve drugačiji soj kulturnih poslanika, nenametljivih, marnih pregalaca koji cijeli život posvećuju Crnoj Gori, njenome kulturnom nasljeđu i zapretanim riznicama njezine duhovnosti. Čedomir Drašković spada u to probrano društvo crnogorskih kulturnih i naučnih djelatnika. Draškovićevi rezultati uvijek su nadmašivali njegove ambicije. Ovaj prilog nastao je kao kratak osvrt na Draškovićev doprinos montenegristici, a u povodu 65 godina toga našeg značajnog javnog kulturnog djelatnika.

Čedomir Drašković rođen je na Čevu 1946. godine, đe je i završio osnovnu školu. Poslije svršene osnovne škole seli na Cetinje, đe je završio gimnaziju. Zatim upisuje *Istoriju jugoslovenskih književnosti i srpskohrvatski jezik* na Filozofskome fakultetu u Sarajevu. Iako vječito vezan za Sarajevo (što, uz kasniji angažman u Matici crnogorskoj, ističe kao dva najbitnija životna momenta), Drašković se vraća u svoju Crnu Goru i Cetinje, za koje će vezati čitav dalji višedecenijski angažman. U Centralnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ na Cetinju proveo je 35 godina – od pripravnika do direktora u tri mandata (1990–2004), zatim kao rukovodilac izdavačke djelatnosti, nakon čega je prešao u Maticu crnogorsku iz koje je 2010. godine pošao u zasluženu mirovinu.¹

Cetinje je nekad bio istinski crnogorski kulturni centar. U njemu su radili i stvarali poznati crnogorski naučni i kulturni radnici, kakvi su npr. Risto Dragičević, Niko Simov Martinović, Luka Vujović, Ratko Đurović, Dragoje Živković, Vojislav P. Nikčević i dr. (da ne pominjemo one iz nešto dalje prošlosti). No u potonjih pola vijeka kontinuirano teče rastakanje Cetinja u svakome pogledu, o čemu piše i Čedomir Drašković, jedan od potonjih crnogorskih javnih djelatnika koji nije napuštio Cetinje. Nije ga napuštio ni nakon studija u Sarajevu, ni kad su mu nuđene vrlo primamljive funkcije u Podgorici, ni kad je postalo sasvim jasno da je centar iz Cetinja pomjeren u Podgoricu.

Stamen, nepokolebljiv, oplemenjen onim gotovo iščezlim moralom klasičnih Crnogoraca, Čedomir Drašković ponekad djeluje kao da je zalutao u naše vrijeme. Njegova bibliografija nekoliko puta nadmašuje bibliografije brojnih crnogorskih samohvalisanju sklonih intelektualaca i javnih radnika, pa ipak – on se nikad ne nameće. Zahvaljujući tome moralu odbijao je funkcije s kojih nije mogao doprinijeti društvenome prosperitetu, podnio ostavku na mjesto rukovodioca odjeljenja izdavačke djelatnosti Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“ i dao otkaz nakon 35 godina rada u toj instituciji kad je praktično ta djelatnost onemogućena u njoj i sl. Pored stručnosti, erudicije, upućenosti u crnogorske kulturne prilike, upravo je i njegov građanski moral doprinio da postane član brojnih udruženja i institucija i njihovih stručnih tijela: član Mitropolitikoga savjeta Crnogorske pravoslavne crkve, član Matice

---

¹ Detaljnije biografske podatke o Čedomiru Draškoviću videti u: Nada Drašković, *Bio-bibliografija Čedomira Draškovića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

crnogorske, član Senata DANU, član Crnogorskoga PEN centra, član Savjeta za visoko obrazovanje, član Izdavačkoga savjeta Instituta za crnogorski jezik i književnost, član Redakcije međunarodnoga časopisa za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja *Lingua Montenegrina*, dugogodišnji urednik časopisa *Bibliografski vjesnik* itd. Uz to je dobitnik i *Trinaestonovembarske nagrade* prijestonice Cetinje (za 1999. godinu).

Zaljubljenik u Sarajevo, Čedomir Drašković odabrao je taj grad za odbranu svoje doktorske disertacije *Glas Crnogorca (1873–1922) – književnoistorijska studija s bibliografijom*, koju je vijeće Filozofskoga fakulteta u Sarajevu prihvatilo za odbranu bez obaveze polaganja usmenoga doktorskog ispita. No odbranu te disertacije prekinuo je raspad Jugoslavije i rat koji je nastupio u BiH. A kad već nije bilo uslova za odbranu u Sarajevu, Drašković nije imao želje da je brani pred onima koji su ga spriječili da je odbrani u Sarajevu.

Bibliografija Čedomira Draškovića iznosi oko 1100 jedinica, od čega je 800 jedinica autorskih priloga Draškovićevih, a ostale jedinice čine literaturu o njemu, što dovoljno svjedoči o vrijednosti autora o kojemu je riječ. Veliki broj njegovih bibliografskih jedinica nipošto nije potvrda kakve skribomanske ličnosti. Naprotiv. Riječ je o autoru koji je znao kad treba pisati i što treba pisati, koji je znao kad se treba oduprijeti naopakim projektima u crnogorskoj kulturi – bilo da su poticali od vlasti bilo od opozicije, autoru koji zna ukrstiti oštro polemičko pero s brojnim našim kulturnim i naučnim nesuvislostima, ali i autoru koji je znao makar i prigodnim tekstovima obilježiti propuštene jubileje nekadašnjih književnika, kulturnih radnika ili državnika koje je zaboravljala zvanična kulturna politika.² Kad bi se samo ti tekstovi skupili među

² Takvi su npr. njegovi tekstovi o Blažu Šćepanoviću, Njegošu, Trifunu Đukiću, Nikoli Škeroviću, Đorđu Lopičiću, Jovanu Pavloviću, Marku Dragoviću, Miloradu Medakoviću, Petru I, Simu Milutinoviću, Stevanu Peroviću Cuci, vladici Danilu, vojvodi Božu Petroviću, vojvodi Mirku, Vuku Karadžiću, Vuku Vrčeviću, Božu Novakoviću, Dimitriji Milakoviću, Mirku Mijuškoviću, Niku Roloviću, Stevanu Vrčeviću, Andriji Jovičeviću, Borislavu Miniću, Luki Vujoviću, Pavlu Miljaniću, Jovanu Ivaniševiću, Jovanu Miloševiću, Mihailu Vukotiću, Nikoli Punji Lopičiću, Božidaru Pejoviću, Radoju Roganoviću, Tomu P. Oraovcu, vladici Vasiliju, vojvodi Milošu Krivokapiću, Aleksandru Lesu Ivanoviću, Antoniju Baldačiju, Đordiju Petroviću, Filipu Kovačeviću, Filipu Markoviću, Jovanu Sundečiću, Jovu Ljepavi, knjazu Danilu, Krstu S. Krivokapiću, Lazu Kostiću, Mihailu Baću Pajkoviću, Milanu Kostiću, Stevanu Kačanskome, Stojanu Božoviću, vojvodi Iliji Đikanovu Zviceru, Novici Ceroviću, Peku Pavloviću, Dušanu Vuksanu, Jovanu Tomaševiću, Dionisiju Mikoviću, kralju Nikoli, Nikcu od Rovina, Savu Matovu Martinoviću, vojvodi Iliji Plamencu, vojvodi Mašu Đuroviću, vojvodi Miljanu Vukovu, vojvodi Petru Vujoviću, vojvodi Tomašu Miliću, Baju Sekuliću, Branku Draškoviću, Budu Tomoviću, Stanku Matanoviću, Petru Lubardi, Milanu Gvozdenoviću, Radovanu Đonoviću, Simu Matavulju, Simu Vujoviću Kodošiji, Vladimiru Popoviću Špancu, Nikoli Kosijeru, Mirku Gvozdenoviću, Radivoju Gvozdenoviću, Evgeniju Ljvoviću Nemirovskome, Ratku Đuroviću, Draganu Nikoliću, Božidaru Bobu Bogdanoviću, Ljubu Kapisodi, Novaku Jovanoviću, Božini Ivanoviću, Branku Tataru, Draganu Kujoviću, Vuku Miniću i dr.

korice jedne knjige, bila bi to obimna građa za izradu leksikona crnogorske kulture (u najširem smislu – od poezije do hirurgije). Pored navedene bogate bibliografije treba istaći da je Čedomir Drašković učesnik velikoga broja domaćih i međunarodnih naučnih simpozijuma, urednik brojnih monografija i zbornika te autor nekoliko izložbi koje je Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ organizovala u zemlji i inostranstvu (pri čemu je on i autor predgovora ili pogovora u katalozima koji su pratili te izložbe).

Od ne manjega značaja za crnogorsku kulturu jeste Draškovićev doprinos izdavaštvu. Njegova bibliografija broji impozantnih 70 bibliografskih jedinica izdanja koje Drašković potpisuje kao urednik ili član redakcije. Među tim izdanjima posebno se izdvajaju kapitalne knjige *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)* Nemirovskog, *Studije iz crnogorske istorije umjetnosti* Rajka Vujičića, *Cetinje kao feniks* Pavla Mijovića, *Grbovnik crnogorski* Božidara Šekularca i Aleksandra Samardžića, *Nacija s greškom* Živka Andrijaševića, *Jezikoslovne studije* Vojislava P. Nikčevića, *Skrivana strana istorije* Šerba Rastodera, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti* Adnana Čirgića, *Zetska dinastija Balšići* Josipa Jelčića, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka* Božidara Pejovića, *Njegoš i oko njega* Krsta Pižurice, *Mladi Njegoš* Vojislava P. Nikčevića, *Studije o Njegošu* Danila Radojevića, *Njegoš i Ljubiša* Milorada Nikčevića... Kao dugogodišnji urednik izdanja Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“, a potom i u Matici crnogorskoj i Institutu za crnogorski jezik i književnost, Drašković je inicirao izradu i uredio brojna izdanja bibliografskoga karaktera, poput bibliografija *Jugoslovenska izdanja Njegoševih djela* Nikole Rackovića i *Njegoš u crnogorskoj periodici 1967–2004*. Lidije Kaluđerović. Njegovim trudom i uredničkim pregnućem čitalačkoj javnosti se na nov način predstavio i komediografski opus značajnoga crnogorskog dramskog pisca Radivoja-Lole Đukića.

Jednoj se funkciji Čedomir Drašković posebno radovao – ne iz poslovičnoga crnogorskog šepurenja funkcijama (on se funkcija svakako odricao), već iz želje da dade puni doprinos njegošologiji i montenegristici. Riječ je o *Centru Njegoš*, koji je 2006. godine osnovan odlukom Vlade Crne Gore (*Službeni list*, br. 66/06). Za direktora *Centra* imenovan je Čedomir Drašković. Nažalost, taj projekat od kapitalnoga značaja za crnogorsku kulturu propao je gotovo i prije no je započet. U samome startu uz veliku medijsku kampanju suprotstavili su mu se upravo oni za koje se moralo očekivati da će s radošću pozdraviti njegovo osnivanje. O tome je Drašković pisao u tekstu *Nove priče i stare težnje*: „Krajem 2006. godine Vlada Crne Gore donijela je i ozvaničila Odluku o formiranju Javne ustanove Centar 'Njegoš'. Ta samostalna ustanova (koja (...) treba da objedinjava rad Biljarde, Mauzoleja na Lovćenu i Njegoševe rodne kuće na Njegušima) bavila bi se Njegošem na originalan, kompleksno-komparativan i infrastrukturno cjelovito utemeljen način. Za sve učesnike

s tim u vezi organizovanoga Okruglog stola na Pravnome fakultetu u Podgorici (organizator Ministarstvo kulture), to je ocijenjeno kao značajan iskorak – u civilizacijskom, kulturnom, naučnom, nacionalnom i državnom smislu. Izuzev za predstavnike CANU, Narodnoga muzeja Crne Gore i zvaničnoga predstavnika Sindikata kulture (!?), dok se predstavnici Filozofskoga fakulteta iz Nikšića nijesu odazvali pozivu. Oponenti toga projekta glasno su bobnjili (uz već ekspliciranu 'naučnu' ekspertizu iz CANU) – da je formiranje Centra 'Njegoš': 'nepotrebno', 'suvišno', 'dupliranje kapaciteta', 'razbijanje', a još češće i 'razaranje zdravog tkiva Narodnog muzeja'... Čak i 'kohabitacija eksponata' (i pored toga što je u startu nedvosmisleno jasno da kulturna baština može biti samo – državno dobro). Zatim se politikantski lamentiralo sa 'seljenjem muzeja', pa čak i 'ugrožavanjem ljudskih i radnih prava' (iako svi zapošljeni, neovisno od njihova prethodnog nerada, treba da ostanu onde đe su se zatekli), te da su radnici Narodnoga muzeja 'u latentnom štrajku' itd. i tsl. Dakle, niti jednoga stručnog i objektivnoga razloga protiv! Tako je umjesto dobro osmišljenih naučnoistraživačkih projekata iz njegošologije, umjesto stručne obrade i naučno utemeljenih kritičkih izdanja Njegoševih djela, umjesto organizacije naučnih simpozijuma o Njegošu i njegovu značaju za crnogorsku književnost i kulturu i sl. – Crna Gora odabrala nerad, osim pojedinih individualnih i vaninstitucionalnih doprinosa njegošologiji. Pored toga, umjesto *Centra Njegoš* na čelu s Čedomirom Draškovićem, dobili smo *Njegoševe dane*, pod pokroviteljstvom Filozofskoga fakulteta u Nikšiću, kao „simpozijum“ koji služi za ličnu promociju dviju profesorica toga fakulteta i njihovu negaciju oficijelne jezičke politike i zvanične crnogorske standardno-jezičke norme. Tako se potvrdila u Draškovićevim tekstovima uvijek prisutna misao da današnja Crna Gora nije dorasla svojoj prošlosti.

Kao što Draškovićeve bio-bibliografija govori o njegovoj društvenoj angažovanosti, koja je sva podređena obnovi crnogorske nezavisnosti i stvaranju neophodnih institucija u konačno obnovljenoj državi, tako i njegovi tekstovi svjedoče o potpunoj upućenosti u istoriju crnogorskih kulturnih prilika od srednjega vijeka do danas. Draškovićev tekst *Crnogorska pismenost – između fenomena i usuda*, nastao kao predgovor za katalog uz izložbu povodom pet vjekova Crnojevića štamparije, predstavlja gotovo enciklopedijsku sintezu o razvoju pismenosti i književnosti na crnogorskoj tlu od Andreacijeve povelje do XXI vijeka. Što je posebno značajno, taj tekst koji crnogorsku književnost i pismenost tretira kao samostalnu cjelinu – nezavisnu od susjedne srpske književnosti i pismenosti nastao je u doba kad je oficijelna nauka crnogorska bila u potpunosti odnarođena i „erdeljenovićevski“ uklapala Crnu Goru u šire „srpske“ okvire. Takav je i njegov tekst o Njegošu – *Njegoš kao „tragični junak kosovske misli“ u odnosu na „poetizovanje“ istorije i njeno savremeno nasilje*, nastao kao predgovor za katalog uz izložbu „Petar II Petrović Njegoš

– 150 ljeta potom“ (Podgorica, 2001), u kome pokazuje izvanrednu upućenost u cijeli spektar složenoga kompleksa Njegoševa života i djela (i njegove savremene zloupotrebe), rasvjetljavajući, lapidarno i precizno, brojne nedoumi- ce vezane za tu grandioznu ličnost crnogorske povijesti. Bio je on tada jedan od rijetkih (ako ne i jedini) direktora kakve državne institucije koji je otvoreno kritikovao stranputice oficijelne crnogorske kulturne politike i zalagao se za afirmaciju crnogorskoga jezika, crnogorske književnosti, Crnogorske pravoslavne crkve i cjelokupne crnogorske kulture.

Čedomir Drašković piše na razne teme, a sve ih objedinjava Crna Gora i njena kultura. Pored pomenutih, izuzetno je značajna njegova studija o Cetinjskoj čitaonici i njezinu značaju za crnogorsku kulturu, studija o Đevojačkome institutu i Bogoslovsko-učiteljskoj školi i devalviranome nacionalnom identitetu, brojni tekstovi o antidržavnoj djelatnosti Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, o svetosavlju u Crnoj Gori, o pustošenju i zapuštanju Cetinja kao doskorašnjega centra crnogorske kulture i seljenju iz njega temeljnih prosvjetnih institucija koje su selidbom gubile i crnogorski predznak (kakva je recimo Viša pedagoška škola, odnosno današnji Filozofski fakultet u Nikšiću) i dr. Osim toga Drašković se bavio i problemom „pećinskoga svetišta“ triju hrišćanskih relikvija za koje je planirano zdanje više Cetinjskoga manastira, problemom kulturne istorije u Crnoj Gori, mogućnošću revitalizacije crnogorske kulturne baštine; osmišljao je krucijalno značajne projekte iz oblasti mon- tenegristike – kakvi su npr. *Muzej knjige* na Cetinju, izrada *Istorije crnogorske književnosti* i *Rječnika crnogorskoga jezika*, izučavanje i reprintovanje starih rukopisnih knjiga crnogorskih koje su rasute po svijetu, izrada značajnih bibliografija i sl. Iz svih tih tekstova provijava kritičarski i polemički duh Draškovićeve – podjednako oštar i u polemici s vlastima i s opozicijom, sa stvarnim i samozvanim intelektualcima, „nezavisnim“ – kako se to danas „moderno“ kaže, s istoričarima i filozofima i dr.

Ubjedljiv u argumentaciji i superioran u polemici, Čedomir Drašković u svojim studijama i esejima, nenametljivo i eruditski sveobuhvatno, ispisuje dragocjene stranice hronike crnogorskih kulturnih prilika u prošlosti i sadašnjosti.

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN

**ČEDOMIR DRAŠKOVIĆ AS A MONTENEGRIST
- Celebrating 65 years of life –**

This paper presents a brief overview of Čedomir Drašković's contribution to Montenegristics. His bibliography includes around 1100 items, of which 800 items are Drašković's works, while the rest present the literature written about him. Drašković's bio-bibliography speaks of his social commitment, which is totally subordinated to restoration of Montenegrin independence and creation of necessary institutions in the country. At the same time, his texts testify to the complete knowledge of the history of Montenegrin cultural circumstances from the Middle Ages to the present day.

Key words: Čedomir Drašković, history of culture, history of literacy, Petar II Petrović Njegoš

UDK 821.163.4(497.16):929 Nikcevic M.
Stručni rad

Borislav JOVANOVIĆ (Mojkovac)
Crnogorsko društvo nezavisnih književnika
tiodor.j@t-com.me

**PROF. DR MILORAD NIKČEVIĆ I NJEGOVA
RECEPCIJA CRNOGORSKOGA KNJIŽEVNOG I
FILOLOŠKOG NASLJEĐA
Apologeta komparativističkoga književno-istorijskog i
kulturološkoga duha**

U stvaralaštvu dr Milorada Nikčevića montenegratika je dobila svoje prave, blagovremene i suštinske podsticaje ne samo na južnoslovenskome prostoru. U nedavnim, prijelomnim crnogorskim vremenima, njegov montenegristički, kosmopolitski i autoritativan glas vraćao je nadu zamućaljoj i uvijek istim nesrećama zadešenoj Crnoj Gori. Svoj je književnoistorijski, kulturološki i kriterijumski diskurs Nikčević pozicionirao upodobljavajući svoju naučnu detekciju savremenoj teoriji i metodologiji. Njegov je opus, naime, tako strukturalno umrežen – na nacionalnom i interkulturalnom planu – da ga je teško segmentirati. U klasičnom otkriva moderno, razdvaja trajno od onog što je bilo i ostalo efemerno; dodirima evropskoga bogati crnogorsku baštinu.

Ključne riječi: *Milorad Nikčević, montenegratika, istorija književnosti, jezikoslovlje, crnogorska književnost*

Doktor Milorad Nikčević, profesor na Sveučilištu „Josip Juraj Štrossmayer“ u Osijeku, atipična je naučna pojava, ne samo u crnogorskome već i u južnoslovenskome slavističkom arealu. Podrazumijeva se da takva profilacija čovjeka, koji je cio svoj radni vijek proveo van Crne Gore, prije svega ima za Crnu Goru više aspekata. I svaki bi zasluživao poseban osvrt. Ono što čini njegov naučni integritet i akademski identitet upečatljivim, prepoznatljivim, zapravo eminentnim i reputativnim, jeste što se, podjednako posvećen i seriozan, bavio montenegristikom, kroatistikom i slavistikom; odnosno, istorijom crnogorske književnosti, crnogorskoga jezika i crnogorske kulture, te hrvatskom književnom poviješću i kulturom, kao i slavistikom. Njegov je posebni doprinos na internacionalnoj jezičkoj mreži očitovan u promociji crnogor-

skoga jezikoslovlja – upravo kada je to bilo najpotrebitije. Paralelno s tim, Nikčević je inspirator i istrajni realizator povijesnog i plodonosnog projekta sagledavanja korjenitih spona i prožimanja crnogorske i hrvatske kulture: književnosti, jezika i istorije između Crnogoraca i Hrvata, odnosno, Hrvata i Crnogoraca.

Umjesto da bude, po svom pozivu, najstarija duhovna i nacionalna kategorija u njenom punom, podrazumijevajućem, izvornom i internacionalnom kapacitetu, montenegrizika je u Crnogoraca stara tek nešto više od dvije decenije. I još uvijek joj se ne da dâ diše. Zapravo, tek na prijelazu milenijuma montenegrizika je u svim svojim sferama postala *spiritus movens* nacionalnog i državnog buđenja Crnogoraca. Montenegrizika je, iako u svom povodu – individualnim pregalaštvom u vremenu povampirenja ideja tzv. velike podgoričke skupštine – iznijela iz asimilovanog/falsifikovanog crnogorskog nacionalnog bića impozantnu i neuništivu, multidisciplinarnu biblioteku koja jeste – i biće – od najuporišnijih tekovina naše duhovne i nacionalne samobitnosti. U njenom najširem značenju je montenegrizika iz korijena potkopala temelje načertanijevske „srboistike“ i „svetosavike“.

U stvaralaštvu dr Milorada Nikčevića montenegrizika je dobila svoje prave, blagovremene i suštinske podsticaje ne samo na južnoslovenskome prostoru. U nedavnim, prijelomnim crnogorskim vremenima, njegov montenegrizistički, kosmopolitski i autoritativan glas vraćao je nadu zamučaloj i uvijek istim nesrećama zadešenoj Crnoj Gori. Mi smo sredinom prošloga vijeka imali skromnu, no osobito značajnu plejadu istraživača crnogorske kulturne baštine – pogotovo iz grupe onih koji su na Cetinju pripadali njegošološkom, bibliotečkom, historiografskom, muzeološkom i arhivskom krugu. Ostavili su ti pregaoci nezaobilzne radove, naznake, podsticaje... No, njihova proučavanja uglavnom su enciklopedičnoga karaktera: interpretiranje i podešavanje već interpretiranog; ili, proučavanja eufemična, binarna, neutralna – limitirana ideološkim i tradicionalističkim kontekstom svjetonazora o nacionalnom identitetu Crnogoraca; bez novootkrivačkog zašeka u strukturu crnogorske istorije i kulture.

Milorad Nikčević je jedan od prvih iz novije generacije crnogorskih književnologa, filologa, paleologa, metodologa i kulturologa. Studijski se usavršavao u poznatim svjetskim univerzitetima. Ima respektabilnu međunarodnu slavističku reputaciju. Esencija svih njegovih tematizacija – njegova epistemološka, eruditivna i akribična vertikala – jeste blagovremeno prestrojavanje sa balkanskih (anahronih, autističkih, romantičarskih) diskursa na recentne, evropske, standarde – kako u metodološkoj, tako i u teorijskoj implementaciji. Otvarao je nove kritičke horizonte – doticaje civiliteta – inaugurirajući (još prije skoro četiri decenije) u svojim radovima raskid sa fol-

klorističkim, pravolinijskim i lekcijaškim tumačenjem crnogorskoga nasljeđa. Pogotovo kada je riječ: o postnjegoševskom i predvukovskom periodu; o uticajima istočnog i zapadnoevropskog književnog kruga na predmodernistički period crnogorske književnosti koji će dugo potrajati u lokalnoj, parohijalnoj, mitomanskoj i deseteračkoj inerciji „patriotskog“ otpora prema prijevodima, odnosno, upoznavanju sa zapadnoevropskom književnošću – iako je sva druga polovina 20. vijeka u zapadnoevropskim kulturama u znaku fundamentalne modernosti. *Nota bene*, jedan od danas svakako anonimnih crnogorskih autora s kraja pretprošloga vijeka predlagao je u listu *Onogošt* da se kao graničnik za suzbijanje stranih uticaja „u osnovnoj školi uvedu gusle“.

U Nikčevićevom znanstvenom i intelektualnom duhu apologetski dominira književno-istraživački diskurs analogan postmodernom, globalnom a metodološki i teorijski neinferiornom. Njegova je konstanta potreba za poredbenim, interaktivnim, interliterarnim, interjezičkim, univerzalističkim i sinergetskim proučavanjima različitih kultura, književnosti, jezika. Francuski filozof Elevation Emanuel, pobornik komparativizma kako na užem tako i na širem planu, govorio je: „Definicija vlastitog moguća je samo u dijalogu sa drugim“. Ne može se, naime, civilizacijsko dostignuće svoga naroda sagledavati bez šireg smještaja u svijet ili makar u Evropu. Bez drugih uticaja nije se razvila ni jedna kultura. Taj model komunikacije, to „more bez obala“, koji je jedini lijek za našu nepreglednu epsku pustoš, ugrađen je i u Nikčevićevu montenegristik: konkretno u proučavanje crnogorske književnosti 19. vijeka u čijem znaku su njegovi prvi književnoistorijski radovi. Književna davnina može se reotkriti samo ako u njoj ima funkcionalne blizine.

Pišući o Njogošu, Ljubiši, Mažuraniću, crnogorskoj klasičnoj narativi; o crnogorskoj baroknoj književnosti; o Crnojevića štampariji; o filološkim osnovama literature; o ključnim mjestima u crnogorskoj filologiji; o evropskom književnom kontekstu u crnogorskoj periodici druge polovine 19. i početka 20. vijeka; o dugotrajnom problemu naše književnosti, zapravo njenim transformacijama iz usmenjačkog konzervata u umjetničku književnu kulturu – u pismo magije, znakova, struktura i poetskog pluralizma – te o novijoj, najnovijoj, crnogorskoj literaturi... Nikčević je čvrsto na sve recentnijem stajalištu: iščitavanje književnosti istovremeno je i čitanje kulture jednoga naroda, a Crna Gora je u svim svojim istorijskim i kulturološkim impulsima „tranzitorij raskrižja Istoka i Zapada, te sveslovenske uzajamnosti“. Drugačije rečeno: nacionalna književnost ne može biti autistička; u protivnom, provincijalna je samoobmana.

Milorad Nikčević u svojim ogledima iz crnogorskoga književnog i drugog nasljeđa, istražujući „istraženo“, odnosno, nedovoljno istraženo, polemiše, pored ostaloga, s autorima koji su u svojim knjigama o izvanjcima i

inozemcima u Crnoj Gori druge polovine 19. vijeka, govorili romantičarskim ili stereotipnim, jednostranim pristupom. Nikčević im ne poriče značaj uspostavljanja elementarne kulturno-prosvjetne mreže – što je i nominalni povod njihovog dolaska po pozivu ili sticajem nekih drugih okolnosti. Međutim, misija mnogih učenih izvanjaca imala je za svoju suštinu idejne osnove „Načertanija“ iz 1844. godine, što će se izroditi u svojevrstan duhovni inženjering preinačavanja crnogorskoga identiteta. U njegovu etničku i ratničku personalnost, teokratsku harizmatičnost i osobitim istorijskim uslovima nametnutu viševjekovnu izolovanost, trebalo je infiltrirati ideju svesrpske pripadnosti. Prvo, zapravo, istinsko vanmanastirsko organizovano opismenjavanje Crne Gore, počinje sa srpskom došljačkom analfabetikom. Kralj Betajnove u istoimenoj drami Ivana Cankara stupa, zarad očuvanja vlasti, u savez sa Kastorom (predstavnikom crkve) po sistemu: „Meni tijelo, vama duše“. Knjaz/kralj Nikola svjesno ili nesvjesno, sticajem objektivnih i ličnih strategija, prihvata sličnu (prećutnu?) pogodbu. U slovenačkome nacionalnom kontekstu ta je distinkcija benigna, ali u crnogorskome pogubna: otvara koridor intenzivnoga slabljenja crnogorskoga nacionalnog i državnog imuniteta. Prihvaćen je importovani model školstva i svega onoga što podrazumijeva eliminisanje državno-kulturnog-tradicijskog identiteta jednoga naroda. Naime, nevjerovatno, ali tačno: u oskudnom Cetinju tokom skoro cijelog 19. vijeka boravila je duže ili kraće skoro cijela srpska elita počev od Sarajlije preko Medakovića, Karadžića, Milakovića, Bana, Matavulja, Kostića, Sundečića, do Pelagića i Zmaja... i mnogih drugih u raznoraznim visoko-činovničkim funkcijama uz crnogorske apanaže i počasti. A sve to, opet, pod egidom njihove navodne zanesenosti Crnom Gorom kao panjužnoslovenskom i panslovenskom uzdanicom. Njihov maestralno anticipirani, asimilativni, amputativni, načertanijevski učinak služi današnjim crnogorskim „izvanjcima“ kao arhivistika iz koje vade „dokumentaciju“ kojom potkrepljuju dnevno-ideološko mitomanstvo negiranja Crnogoraca. Iz aspekta hronologije zatiranja crnogorske nacionalne i državne samobitnosti radi se o suštinskoj – prijelomnoj – epohi, koja se poklapa sa vladavinama Njegoša, odnosno, knjaza/kralja Nikole; olako ili dvojno su prihvatili mentorstvo sa strane (Njegoš se naglo okrenuo kosovskom mitu, a knjaz Nikola Dušanovom carstvu.). Pogotovo, kad je riječ o etničko-nacionalnoj, kulturološkoj socio-povijesnoj i prosvjetnoj dimenziji. Nikčević, upravo, u tome razdoblju crnogorske istorije nalazi korijene monogenetskih strategija i sistemsko zamjenjivanje crnogorstva maglama velikospstva. Dok se Nikola I bavio malim i veljim ratovima, stvaranjem države – dotle je izvanjcima, odnosno, naučno-kulturnim operativcima i školstvenicima iz Dalmacije, Vojvodine i Srbije bilo prepušteno sve. Crnogorskome izvornom iskustvu nametana je kolonijalna kulturna frustracija. Krivotvoreno je sve što nije bilo u toj funkciji. Nije to bila plemenita sinteza prožimanja kultura i identiteta, no brahijalno asimilovanje Crnogoraca. Početkom 20. vijeka sve će imati katastrofalnu za-

vršnicu: kanibaliziranje crnogorske države i proćerivanje crnogorskoga suverena. I danas se ne može govoriti, kako se papagajski i gromopucateljno govori, o „asimilaciji Srba u Crnoj Gori“, već izričito o istorijskom i nezauzavljivom procesu deasimilacije Crnogoraca. Vraćanju na njihove nulte, pretgarašninovske pozicije. I nije to, nikakvo, stvaranje Nove Crne Gore – niti novogovorne, niti novonacionalne, niti antisrpske, već rekonstruisanje onog što je autentična crnogorska paradigma.

Svoj je književnoistorijski, kulturološki i kriterijumski diskurs Nikčević pozicionirao upodobljavajući svoju naučnu detekciju savremenoj teoriji i metodologiji. Njegov je opus, naime, tako strukturalno umrežen – na nacionalnom i interkulturalnom planu – da ga je teško segmentirati. U klasičnom otkriva moderno, razdvaja trajno od onog što je bilo i ostalo efemerno; dodirima evropskoga bogati crnogorsku baštinu.

I eto, u tim novim upitima našoj davnini, jednog od mogućih priloga za konačno mapiranje naučnoga rada dr Milorada Nikčevića. Kvintesencija njegovog života je njegovo naučno djelo. Crna Gora je u njemu vazda imala i ima siguran znanstveni i publicistički i glas i oslonac. To se ponajbolje videlo prethodnih dana kada se obnovila unitaristička hajka i zaludna posprda na crnogorski jezik – koji je bio i ostao iz glave cijela naroda.

Borislav JOVANOVIĆ

**MILORAD NIKČEVIĆ AND HIS RECEPTION OF THE
MONTENEGRIN LITERARY AND PHILOLOGICAL
HERITAGE
Apologete of comparative literary-historical and cultural
spirit**

It was in the works of Milorad Nikčević that Montenegristics got its real, timely and substantial incentives not only in the South-Slavic area. In recent, crucial times for Montenegro, his Montenegrin, cosmopolitan and authoritative voice returned hope to silenced Montenegro, always going through the same woes. Nikčević positioned his literary-historical and cultural discourse matching his scientific detection to contemporary theory and methodology. His body of work, namely, is structurally networked in such a manner – at both, national and intercultural field – that it is difficult to segment.

Key words: Milorad Nikčević, Montenegristics, history of literature, linguistics, Montenegrin literature

PRIKAZI

Milivoj SOLAR (Zagreb)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
milivoj.solar@zg.t-com.hr

**RECENZIJA RUKOPISA MARJANE ĐUKIĆ U POTRAZI
ZA ROMANOM**

Gledano u cjelini, autorica je uspješno ostvarila temeljnu zamisao: napisala je monografiju, obuhvativši golemo područje s poznavanjem relevantnih primjera te interpretacijama i analizama koje mogu zadovoljiti i stručnjaka, jer se ponekad oslanjaju na naratološke pojmove i uvide, ali ne prelaze u sofisticirani metajezik, pa ih može razumjeti i šira publika. Njezine su osnovne teze o prirodi romana, o njegovom francuskom podrijetlu i o karakteristikama koje mogu poslužiti određivanju žanra dobro obrazložene, a pozivaju se i na relevantne teoretičare i dobro izabrane primjere.

Ključne riječi: *Marjana Đukić, francuski roman, naratologija, srednji vijek*

Rukopis Marjane Đukić, naslovljen *U potrazi za romanom*, s podnaslovom *Francuski roman srednjeg, XVI i XVII vijeka*, ima ukupno 182 stranice kompjutorskog ispisa, a sastoji se od uvoda, naslovljenoga *Čitaocu* (2–10 str.), tri osnovna dijela, *Roman u srednjem vijeku* (11–70), *Roman u XVI vijeku* (71–92) i *Roman u XVII vijeku* (93–174) te *Bibliografije* (176–182). Dijelovi su podijeljeni na poglavlja, naslovljena prema manjim tematskim cjelinama, autorima ili djelima, a pridodate su i kronološke tablice za svako razdoblje. Temeljna je zamisao da se na analizi cjelokupnog korpusa te interpretaciji pojedinih djela upozori na značenje i važnost ranih francuskih romana, kojima je utemeljen žanr europskog romana, a koji i danas mogu izazvati i šire zanimanje publike.

Svojevrsni uvod, *Čitaocu*, objašnjava tako da je autoričina namjera pokazati kako se golem opus početaka romana može i mora uključiti u raspravu o poetici žanra. Upozorava se pri tome kako je roman u današnjem smislu oblikovan u srednjem vijeku i ranoj renesansi, jer je recepcija helenističkog romana, koji se ponekad smatra početkom suvremenog žanra, djelovala tek mnogo

kasnije. Nastanak romana autorica povezuje sa srednjovjekovnim mentalitetom i tadanjim narativnim žanrovima, pa se bez pretenzija da se prikloni nekoj postojećoj teoriji romana – koje uglavnom poznaje – navodi dvanaest manje ili više poznatih karakteristika prema kojima bi se mogla okvirno razumjeti priroda romana. To drži dovoljnim za eksplikaciju, analizu, pa i tumačenje.

Prvi dio počinje poglavljem *Formiranje romana*, u kojem se objašnjava značenje naziva „roman“, upozorava na srednjovjekovni mentalitet i žanrove koji ga izražavaju te nakon toga prelazi na analizu kurtoazije i tehniku kurtoaznog romana. Zatim se posebno poglavlje posvećuje *Tristanu i Izoldi*, kao tekstu koji i danas privlači čitatelje. Posebno se zatim razmatraju romani Kretjena de Troa, koji se pažljivo analiziraju, upozoravajući na utjecaj antike, ali i lokalne europske tradicije. Na kraju se navodi kronologija i analizira nekoliko ostalih predstavnika romana toga razdoblja. U epilogu tog dijela naglašava se kako je srednjovjekovni roman bitna etapa razvoja cjelokupnog žanra, te kako je upravo u njemu stvorena svojevrsna mitologija čije su teme i junaci, poput kurtoazne ljubavi i traganja za Gralom te Tristan, Morgan i kralj Artur, do danas prisutni i utjecajni u cjelokupnoj europskoj kulturi.

Drugi dio počinje kronologijom, zatim prelazi na raspravu o humanizmu i analizira tzv. viteške romane. Nakon toga se iscrpno analizira Rableov roman *Gargantua i Pantagruel*, a završava poglavljem *Kako je roman dobio lošu reputaciju*, u kojem autorica upozorava i na problematiku recepcije: „Dok su se stari romani najčešće čitali naglas, nove biblioteke su omogućile usamljeničko prepuštanje čarima romaneskne fikcije“ (str. 80).

Treći dio opet počinje kronološkom tablicom. Naglašava zatim utjecaj španjolske književnosti te opisuje nastanak pikarskog romana. Posebno poglavlje posvećuje romanu u doba baroka, pa analizira pastoralni roman, pojam i utjecaj precioznosti, komične romane te antiromane, opisujući i polemike koje su se oko toga razvile. Na kraju analizira i roman u doba klasicizma, upozorava na epistolarni i na memoarski roman, da bi završila eksplikacijom ranih teorija romana, naslovljenom *Napadi i odbrane*.

Opsežna bibliografija na kraju pokazuje autoričino dobro poznavanje ne samo francuske nego i evropske srednjovjekovne književnosti, kao i širokog područja novijih teorija romana.

Gledano u cjelini, autorica je uspješno ostvarila temeljnu zamisao: napisala je monografiju, obuhvativši golemo područje s poznavanjem relevantnih primjera te interpretacijama i analizama koje mogu zadovoljiti i stručnjaka, jer se ponekad oslanjaju na naratološke pojmove i uvide, ali ne prelaze u sofisticirani metajezik, pa ih može razumjeti i šira publika. Njezine su osnovne teze o prirodi romana, o njegovom francuskom podrijetlu i o karakteristikama

koje mogu poslužiti određivanju žanra dobro obrazložene, a pozivaju se i na relevantne teoretičare i dobro izabrane primjere. Opravdano se upozorava i na književnu vrijednost mnogih tekstova, kao i na njihovo kulturnopovijesno, ali i aktualno značenje. Opravdano se također naglašava i važnost recepcije, a povremeno pozivanje na suvremene teoretičare pokazuje kako autorica prati i razumije suvremene književnoteorijske rasprave, osobito one francuskih autora. Cijela je monografija pisana jasno i pregledno, obiluje i manje poznatim podacima, a tumačenja mogu čitaoca uputiti kako na srednjovjekovni mentalitet tako i na trajni utjecaj ranih romana, prisutan u cjelokupnom suvremenom književnom stvaralaštvu, od tzv. trivijalne književnosti do visoko sofisticirane postmodernističke proze.

Zbog svega toga smatram da rukopis u potpunosti zaslužuje da se objavi, jer podjednako može zadovoljiti stručnjake kao i širu publiku u doba kada srednji vijek i rana renesansa čini se opet izazivaju zanimanje.

Milivoj SOLAR

REVIEW OF *IN SEARCH FOR NOVEL* BY MARJANA ĐUKIĆ

On the whole, the author has successfully achieved her basic idea: she has written a monograph, covering a vast area, with knowledge of relevant examples and interpretations and analysis that can satisfy experts - as they sometimes rely on narratological concepts and insights, but do not cross into a sophisticated meta-language, which makes them understandable to broader audience as well. Her basic views of the nature of novel, its French origins and characteristics that can serve for establishing the genre are well-reasoned and rely on relevant scholars and well-chosen examples.

Key words: *Marjana Đukić, French novel, narratology, Middle Ages*

Tina VARGA OSWALD (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera

tvarga@ffos.hr

MILORAD NIKČEVIĆ – IZMEĐU HRVATSKE I CRNE GORE*

Ovaj rad prikaz je zbornika *Između dviju domovina: zbornik Milorada Nikčevića*. Naslovljen *Između dviju domovina: zbornik Milorada Nikčevića* zbornik je nastao u čast sedamdesete godišnjice života i četrdesetpete godišnjice znanstvenog rada prof. dr. sc. Milorada Nikčevića.

Na inicijativu brojnih kolega znanstvenika, prijatelja, poznavatelja i suradnika iz zemlje i inozemstva (Crne Gore, Srbije, Ukrajine, Bosne i Hercegovine, Njemačke) zbornik je posvećen temama proizašlim iz znanstvene djelatnosti prof. dr. sc. Milorada Nikčevića, kao i mnogim drugim srodnim književnopovijesnim, književnoteorijskim, povijesnim, jezikoslovnim, metodičkim pa i kulturološkim temama.

Ključne riječi: *Milorad Nikčević, povijest književnosti, povijest, jezikoslovlje, metodika nastave književnosti*

Naslovljen *Između dviju domovina: zbornik Milorada Nikčevića* zbornik je nastao u čast sedamdesete godišnjice života i četrdesetpete godišnjice znanstvenog rada prof. dr. sc. Milorada Nikčevića. Svečanost se obilježavanja uz prigodni kolokvij održala u Osijeku 27. svibnja 2011. godine pod pokroviteljstvom i (su)organizatorstvom mnogih institucija: Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Crnogorskog kulturnog društva „Montenegro-Montenegrina“ iz Osijeka, Hrvatskog-crnogorskog društva prijateljstva *Croatica-Montenegrina* iz Osijeka i Varaždina, Instituta za crnogorski jezik i književnost iz Podgorice te Savjeta za nacionalne manjine Vlade RH iz Zagreba. O slavljeniku i njegovom radu nakon pozdravnih riječi govorili su: mr. sc. Ernest Fišer, (*Croatica-Montenegrina*, Varaždin), prof. emeritus Stanislav Marijanović (Osijek), doc. dr. sc. Adnan Čirgić (Institut za

* *Između dviju domovina: zbornik Milorada Nikčevića*, priredili Milica Lukić i Jakov Sabljčić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera U Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2011., str. 703.

crnogorski jezik i književnost, Podgorica), Aleksandar Radoman, prof. (Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica), mr. sc. Vladimir Vojinović (Filozofski fakultet, Nikšić), izv. prof. dr. sc. Milica Lukić (Filozofski fakultet, Osijek) i dr. sc. Jakov Sabljčić (Filozofski fakultet, Osijek). Svečanost je bila popraćena prigodnim glazbenim programom, retrospektivnom izložbom profesorovih knjiga i znanstveno-stručnih radova te domjenkom za sve uzvanike. Također, ujedno je i predstavljena slavljenikova najnovija knjiga *Crnogorske filološke teme* objelodanjena 2010. godine u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost.

Na inicijativu brojnih kolega znanstvenika, prijatelja, poznavatelja i suradnika iz zemlje i inozemstva (Crne Gore, Srbije, Ukrajine, Bosne i Hercegovine, Njemačke) zbornik je posvećen temama proizašlim iz znanstvene djelatnosti prof. dr. sc. Milorada Nikčevića, kao i mnogim drugim srodnim književnopovijesnim, književnoteorijskim, povijesnim, jezikoslovnim, metodičkim pa i kulturološkim temama.

U uvodnom dijelu Zbornika nalazi se pjesma književnika Luje Medvidovića *Potvrda nadom i vjerom* s posvetom (Miloradu-Miši Nikčeviću) kojim autor želi odati priznanje, ali i duboko poštovanje prema čovjeku-znanstveniku koji *učini rodu glas*. Nakon *Predgovora* Milice Lukić, slijede dva teksta o dugogodišnjem prijateljevanju i znanstvenom radu s prof. dr. sc. Miloradom Nikčevićem. Riječ je o intimnim zapisima Ernesta Fišera *Znanstvenik i humanist s dvije domovine*, kao i osvrtu Stanislava Marijanovića *Milorad Nikčević – crnogorski znanstvenik u hrvatskom okrilju* na slavljenikov književni rad. Osim što je Milorad Nikčević redoviti sveučilišni profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Osijeku, književni povjesničar, teoretičar i književnik, autor brojnih knjiga proizašlih iz poredbenog istraživanja hrvatske i crnogorske književnosti, metodičar i metodolog, u tim tekstovima zapisano je i to, da je riječ o časnom i druželjubivom Čovjeku koji *stoji iza napisanog u svojim knjigama i ostvarenoga u svojim projektima* (S. Marijanović), o domoljubu dviju domovina, o prijatelju koji se *otprve nametnuo svojom toplom ljudskom neposrednošću i otvorenošću* (E. Fišer).

Zbornik se sastoji od pet zasebnih cjelina redom naslovljene: biografsko-bibliografski prilozi, članci o životu i radu prof. dr. sc. Milorada Nikčevića, članci iz književnosti, članci iz jezika i članci iz ostalih znanstvenih disciplina.

U prvom dijelu zbornika Jakov Sabljčić prikazao je biografski portret i cjelokupnu bibliografiju znanstvenog stvaralaštva prof. dr. sc. Milorada Nikčevića. Rođen 1941. godine u Stubici (Pješevici) u Crnoj Gori, najprije kao srednjoškolski profesor hrvatskog i ruskog jezika s književnošću, Milorad

Nikčević svoje je znanstveno napredovanje započeo još 1986. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku kao docent, a potom 1989. kao izvanredni profesor, zatim 1996. kao redoviti profesor i naposljetku 2001. godine kao redoviti profesor u trajnom zvanju. Razdoblje njegova znanstvena stvaralaštva sadrži 16 samostalnih knjiga, 21 uredništvo znanstvenih edicija, zbornika i monografija, tristotinjak znanstvenih izvornih, preglednih i stručnih radova u domaćim i inozemnim zbornicima i monografijama, časopisima, listovima i knjižicama sažetaka, kao i brojnih recenzija, osvrtu, prikaza o čemu svjedoči stotinjak bibliografija.

Drugi dio Zbornika *Članci o životu i radu prof. dr. sc. Milorada Nikčevića* sadrži nekoliko tekstova o znanstvenom doprinosu prof. dr. sc. Milorada Nikčevića međunarodnoj suradnji hrvatsko-crnogorskih veza na području jezika i književnosti. Riječ je o radu Adnana Čirgića *Doprinos Milorada Nikčevića jezikoslovnoj montenegristici* u kojemu autor daje sintetički prikaz na jezikoslovni rad Milorada Nikčevića u području montenegristike. Slijedi rad Milice Lukić *Milorad Nikčević – crnogorsko-hrvatske i hrvatsko-crnogorske filološke veze* o epistološkim i heremneutičkim dimenzijama Nikčevićeva znanstvenog rada. U radu Krsta Pižurice *Milorad Nikčević i Istorija crnogorske književnosti – romantizam, realizam i moderna* prikazuje se istoimeni Nikčevićev rukopis. Nadalje, Aleksandar Radoman Miloradu Nikčeviću pristupa kao povjesničaru crnogorske književnosti u radu *Milorad Nikčević kao proučavalac crnogorske književnosti XIX i početka XX vijeka*. Slijedi prikaz Radoslava Rotkovića monografije *O trećem dijelu Istorije crnogorske književnosti Milorada Nikčevića*. U radu *Znanstveni doprinosi međunarodnog projekta Kulture u doticaju* Jakov Sabljčić daje pregled i ocjenu iznimno bogate izdavačke produkcije u razdoblju trajanja projekta od 1994. do 2011. godine. Posljednji rad u ovoj cjelini Vladimira Vojinovića *Nikčevićovo tumačenje utjecaja usmene književnosti na pisanu crnogorsku književnost* pojašnjava metodologiju ranijih istraživanja Milorada Nikčevića usmene i pisane crnogorske književnosti.

U trećem, četvrtom i petom dijelu Zbornika nalazi se 27 znanstvenih izvornih, preglednih i stručnih radova iz područja književnosti, jezika i ostalih znanstvenih disciplina. Autori su u Zborniku raspoređeni u pripadajuće cjeline abecednim redosljedom.

Iz područja književnosti Vanda Babić u radu „*Musarum Chorus*“ *Vicka Zmajevića* predstavlja istoimenu zbirku pjesama kao književnu građu. U radu *Krležin barokni mimohod u slici društvene zbilje* Branka Brlenić-Vujić problematizira panonsku podlogu u Krležinom književnom stvaralaštvu. Miljenko Buljac analitički pristupa lirskom pjesništvu Milana Begovića u okviru književne teorije Paula Ricoeura u radu *Pjesništvo Milana Begovića – lirske*

sastavnice, oblici i mikrostrukture. Helena Dragić izdvaja feljtonistiku Veselka Tenžere kao etnološku, filološku, povijesnu i antropološku riznicu u radu *Filološka interpretacija feljtonistike Veselka Tenžere*. Iz područja etimologije slijedi rad Marka Dragića *Prvosvibanjski i filipovski običaji i ophodi u kulturnoj baštini Hrvata i u europskom kontekstu* u kojemu se nedvojbeno ukazuje na bogatstvo hrvatske unutar europske tradicijske kulture i civilizacije. U radu *Ambivalentnost Andrićeva djela kroz ideologijsku i književnoumjetničku suprotstavljenu bošnjačku i srpsku recepciju: apsolutna umjetnička magija i upitna književna istinitost nekih Andrićevih proza* Rašid Durić ukazuje na (ne) raskidivost umjetničke magije i književne istinitosti u Andrićevim proznim tekstovima kroz ambivalentne spojeve agnosticizma i stoicizma. Iz područja psihologije razmatra se utjecaj okoline na odrastanje nadarenog djeteta u radu *Odrastanje nadarenog djeteta u romanima o Harryju Potteru J. K. Rowling*. Autorice Željka Flegar i Marina Rukavina na temelju analize književnog djela zaključuju kako je nadarenoj djeci potrebna potpora okoline te ravnoteža između logike i emocija. Olga Kravec u radu „*Slovo o polku Igorevu*“ u istraživanju hrvatskih znanstvenika Ivana Esiha te Josipa Badalića donosi pregled dvaju znanstvenika i njihovog istraživanja o ukrajinskom spomeniku *Slovo o polku Igorevu*. U radu *Hvalospjevi Ilije Okrugića Srijemca crnogorskom knezu Nikoli I. Petroviću Njegošu i srpskom kralju Aleksandru Obrenoviću* u kojima Jasna Melvinger naglašava utjecaj srpske i crnogorske epske tradicije; stilska su sredstva poznata iz pučke usmene književnosti. Na dramskim predlošcima Tanje Radović očituje se *pomaknuta stvarnost* kao stilska konzistencija na koju ukazuje Sanja Nikčević u radu *Tanja Radović ili kako je multimarketing osvojio naše snove*. Kristina Peternai Andrić i Dejan Varga istražuju aspekte filma *Zaselak* u kojima se za oblikovanje identiteta pojedinca ističe kategorija znanja/moći i prostora prema književnom teoretičaru Michelu Foucaultu. U radu *Kritika o Jagodi Truhelki*, Ana Pintarić daje pregled književne kritike i recepcije cjelokupnog književnog stvaralaštva Jagode Truhelke. Na sličnosti i različitosti poetičkih odrednica triju književnika Josipa Kozarca, Ivana Kozarca i Joze Ivakića ukazuje Ružica Pšihistal u radu *Trojica iz vinkovačkoga Krnjaša*. Krešimir Šimić proučava polivalentni književni *Motiv zlatnog doba u hrvatskoj renesansnoj književnoj kulturi* na primjeru raznovrsnih generičkih djela. Autorice Zlata Šundalić i Ivana Pepić usporedno prikazuju dvije molitve: *Molitvu suprotiva Turkom* Marka Marulića i *Pejsen zuper Turke* Primoža Trubara. Istraživanje u radu *Jedna tema, jedan žanr i dvije književnosti* rezultiralo je spoznajom o neuobičajenom molitvenom obrascu – molitvom protiv nekoga. Željko Uvanović i Karolina Krajačić u radu *Parfemistički Quasimodo pretvoren je u filmski dopadljiv lik (roman Patrica Süskinda „Parfem“ (1985.) i istoimena filmska ekranizacija Toma Tykwera)* uočavaju visok stupanj kompatibilnosti spomenutog književnog predloška i filmske adaptacije. U radu *Od ideologije do mitologije u Zilahyjevu romanu Od abecede žirafe*:

posljednji prozor u svijet Tina Varga Oswald tumači zamjenu uloga *ideologije* i *mitologije* u kontekstu *fenomena* Srednje Europe prema književnom teoretičaru Jeanu-Francoisu Lyotardu.

Iz područja jezikoslovlja Branimir Belaj prikazuje odnos gramatike, značenja i jezične uporabe u radu *Gramatika i značenje*. U razmatranju teorijskog pitanja autonomnosti gramatike („jaka“ / „slaba“ autonomija) autor nudi argument u prilog tezi o „slaboj“ autonomiji. U radu *Bilješke o jeziku glagoljičnoga protestantskoga* Katekizma iz 1561. godine, Stjepan Damjanović analizira neke jezične pojedinosti u *Katekizmu* i nudi smjernice za daljnje istraživanje utemeljene na raspravi Franje Fanceva iz 1916. godine. Loretana Farkaš daje pregled slavonskih grafijskih prijedloga preporoditelja Šimuna Mecića i Lovre Bračuljevića. Autorica u radu *Grafijska pitanja u Šimuna Mecića i Lovre Bračuljevića* opovrgava kritike koje su bile usmjerene na djela slavonskih pisaca prema kojima je njihova grafija zastarjela i teško čitljiva. U radu *Istrorumunjske posuđenice u vodičkom govoru iz rječnika* Ribarićeve studije o istarskim dijalektima, Goran Filipi donosi riječi uz objašnjenja iz Ribarićeve rječnika i naglašava težinu i problematiku procjene njihovog podrijetla: istrorumunjskoga ili balkanskih Vlaha. Uz srodne pojmove iz drugih znanstvenih disciplina kojima ju suprotstavlja, Branko Kuna izdvaja *posvojnost* kao zasebnu jezičnu i izvanjezičnu kategoriju u radu *Posvojnost: jezična i izvanjezična kategorija*. Milica Lukić tematizira zajednički odsječak hrvatskog i crnogorskog nacionalnoga i kulturnog prostora u radu *Glagolitica croatica – motenegrina ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću*. Autorica u prilog filološkom i historiografskom istraživanju navodi sporazum *Konkordat* iz 1886. koji je bio od vitalnog značenja za hrvatske glagoljaše, kao i ekumensku ulogu dalmatinskog franjevca Šimuna Milinovića koju je preuzeo između Zapadne i Istočne crkve na crnogorskom prostoru. U radu *Jagićeva slavistička škola i Ukrajinci* Ljudmila Vasiljeva navodi ukrajinskog jezikoslovca i povjesničara Oleksandra Kolesa, ukrajinskog pjesnika, pripovjedača i filozofa Ivana Franka, dva ukrajinska jezikoslovca i slavista Kostu Kisilevskijevog i Ilariona Svjencickijevog na koje je posredno ili neposredno Vatroslav Jagić izvršio utjecaj u smjeru slavističke misli.

Iz ostalih znanstvenih disciplina na području povijesti Slaven Bertoša u radu *Migracijske poveznice između Izole i Pule u novom vijeku* analizira matematične knjige grada Pule s obzirom na doseljenike iz Izole. Rezultati istraživanja nedvojbeno dokazuju postojeći intenzitet međusobnih migracijskih kontakata unutar Mletačke Istre. Petar Strčić i Mario Dagostin donose život i djelo Radule Butorovića u radu *Prof. dr. sc. Radule Butorović (1918–2003) kao borac za nacionalno oslobođenje zapadne Hrvatske i hrvatski povjesničar*. U radu *Borba za kaptolsku imovinu u istarskoj Biskupiji Pićan nakon seljačkih po-*

Tina VARGA OSWALD

---

buna tijekom XVI., XVII. i XVIII. stoljeća Alojz Štoković povijesno prikazuje nekoliko urbara Pićanske biskupije s naglaskom na njezino imovno stanje.

Zbornik završava slikovnim i dokumentacijskim zapisima o životu i radu Milorada Nikčevića. Uz priznanje „Pečat Grada Osijeka za izuzetna ostvarenja u području znanosti“ iz 2003. godine, nalazi se i pjesma Ivana Jakšina Brajovića *Zemljo moja* s posvetom Miloradu Nikčeviću. Slijede podaci o autorima i kazalo imena.

Iz tih ukupno 36 radova u Zborniku koji se dotiču mnogih nesumnjivo Nikčevićevih najvećih duhovnih i materijalnih vrijednosti, moguće je zaključiti kako se smisao njegova znanstvenog djelovanja, njegov značaj i značenje, očituje prvenstveno kroz *čvrstu i neprijepornu nacionalnu opredijeljenost, ali i posvjedočenu ljubav za svoje dvije domovine – staru Crnu Goru i novu Hrvatsku* (E. Fišer). U tome leži nadahnuće, posebnost i veličina, nesebičnost i mudrost, književno i znanstveno mjesto Milorada Nikčevića – profesora i Čovjeka – kao pojedinca u užoj i široj akademskoj zajednici.

Nakana toga uistinu opsežnog Zbornika prije svega jeste dar i zahvalnost kolega, suradnika, prijatelja i poznavatelja Milorada Nikčevića. Raznolikost pristupa književnim, jezikoslovnim i inim temama u njihovim radovima još jednom potvrđuje slavljenikovu bogatu znanstvenu i kulturnu djelatnost.

Tina VARGA OSWALD

MILORAD NIKČEVIĆ – BETWEEN CROATIA AND MONTENEGRO

This paper is a review of the book *Between two homelands: Collection of Papers of Milorad Nikčević*. The *Collection* was published to celebrate seventy years of life of professor Nikčević, and 45 years of his academic work. Created at an initiative of a number of fellow scientists, friends, experts and colleagues from home and abroad (Montenegro, Serbia, Ukraine, Bosnia and Herzegovina, Germany), the *Collection* is devoted to issues arising from scientific activities of Nikčević, as well as to many other related literary-historical, literary-theoretical, historical, linguistic, cultural and methodological issues.

Key words: *Milorad Nikčević, history of literature, history, linguistics*

Goran DRINČIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica
gorandr@t-com.me

STUDIJE O JEZIKU INTERNETA
Prikaz knjige *Internet lingvistika: vodič za studente*

U ovome radu dat je kratak osvrt na prvo izdanje knjige *Internet lingvistika: vodič za studente* autora Dejvida Kristala. Uz osnovne podatke o autoru, iznose se glavne karakteristike knjige i navode neke teme o kojima se u njoj diskutuje.

Ključne riječi: *Dejvid Kristal, internet lingvistika, semantika, pragmatika*

U martu 2011. godine u izdanju izdavačke kuće Rutlidž iz štampe je izašla knjiga pod nazivom *Internet lingvistika: vodič za studente* autora Dejvida Kristala. Na ukupno 179 strana, u okviru devet zasebnih poglavlja, autor nastavlja svoje bavljenje teorijskim, deskriptivnim i praktičnim okvirima analize jezika novih vidova elektronske komunikacije – prevashodno interneta i jezika SMS poruka. Za razliku od ranijih tematski bliskih naslova u kojima se uglavnom bavio identifikovanjem i opisom jezičkih varijeteta u okviru komunikacije posredstvom interneta¹, uspostavljanjem osnovnih teorijskih i metodoloških postavki u datoj oblasti autor ovim izdanjem daje veliki doprinos samom razvoju internet lingvistike kao zasebne naučne discipline u okviru nauke o jeziku. Upoređujući sadašnju fazu u razvoju internet lingvistike s razvojem pragmatike kao zasebne istraživačke discipline tokom osamdesetih godina prošloga vijeka, autor već u uvodu ističe da je upravo dobar opis ono što je trenutno najpotrebnije jeziku interneta².

Autor naslova, akademik, istraživač, pisac, urednik i profesor Dejvid Kristal, jedan je od najvećih autoriteta u oblasti jezika uopšte. Do danas je

---

¹ Dva izdanja naslova *Jezik i internet* (2001. i 2006).

² De god nalazimo jezik, kaže Kristal u uvodnom dijelu *Internet lingvistike* (p. 1), nalazimo i lingviste. Jer, to je ono što lingvisti rade, pronalaze, opisuju i analiziraju manifestacije jezika. Iz toga razloga, kada se sretnemo s najvećom jezičkom bazom podataka koju je svijet ikad vidio, logično je očekivati i lingviste koji će tu bazu podataka proučavati. I to je ono što se dešava. Kao rezultat, razvija se internet lingvistika.

napisao i priredio više od 120 knjiga, među kojima i renomirane enciklopedije u izdanju Univerziteta u Kembridžu – *Enciklopedija jezika* i *Enciklopedija engleskog jezika*, te naslovi kao što su *Enciklopedijski rječnik moderne lingvistike*, *Smrt jezika*, *Engleski kao svjetski jezik*, *Budućnost jezika* itd., kao i više stotina naučnih i stručnih radova iz oblasti transformaciono-generativne gramatike, tekstualne i kliničke lingvistike, semantike, pragmatike, fonetike, fonologije, stilistike, leksikografije itd. U više nego bogatom naučnoistraživačkom radu bavio se, kao što je već rečeno, i fenomenom jezika interneta, a kao rezultat tih istraživanja nastala je i najnovija studija.

U prvome poglavlju pod nazivom *Lingvističke perspektive*, autor govori o samom pojmu internet lingvistike, te onome na šta se on odnosi. Govori se i o terminološkim nedoumicama u oblasti te izazovima za istraživače toga korpusa koji se između ostaloga ogledaju u činjenici da internet sadrži više pisanoga materijala nego sve svjetske biblioteke zajedno. Tu je i žanrovska različitost koja umnogome otežava donošenje opštih sudova o jeziku interneta koji je, nastavlja se u drugom poglavlju, po svojim karakteristikama različit i od pisanoga jezika i od govora te čini potpuno novi medij komunikacije.

Naredno, treće poglavlje sadrži analizu tehnoloških i sociolingvističkih karakteristika jezika društvene mreže *Twitter*. Navode se i analiziraju problemi sa kojima se istraživači susreću prilikom vršenja lingvističke analize i to na polju metodologije, sadržaja, gramatike, i pragmatike, kao i različiti statistički i drugi podaci čijim se interpretiranjem otvara prostor za različita lingvistička, sociolingvistička i psiholingvistička istraživanja.

U sljedećem poglavlju pod nazivom *Jezičke promjene* autor se vraća opštijim temama i bavi se pitanjem koje je u centru pažnje istraživača još od nastanka interneta i njegove nagle popularizacije – da li i u kojoj mjeri internet mijenja jezik kojim govorimo i pišemo? Analizirajući načine inovativne upotrebe jezika na internetu na polju leksike, ortografije, gramatike, grafologije i pragmatike, autor iznosi svoje viđenje datoga procesa. Govori se, između ostaloga, i o internet filterima za onemogućavanje pisanja neželjenih riječi, rangiranju rezultata pretrage na pretraživačima te različitim jezičkim stilovima prisutnim u domenu interneta.

Internet predstavlja dom svih jezika, kaže Kristal u petome poglavlju. Ta činjenica dakako predstavlja radikalni otklon od početaka interneta kao potpuno engleskog medija. Uprkos činjenici da 80% prostora danas zauzima deset najzastupljenijih jezika, internet, nastavlja autor, zahvaljujući svome višjezičkom karakteru te uspostavljenim politikama i tehnologijama, igra bitnu ulogu u očuvanju jezičkoga diverziteta zaštitom manjih i ugroženih jezika.

Šesto, sedmo i osmo poglavlje bave se primijenjenom internet lingvistikom, forenzičkom analizom te teorijskim osnovama internet lingvistike. Raspravlja se o internet pretraživačima, klasifikaciji dokumenata, reklamiranju, polisemiji i dvosmislenosti kao problemu u pronalaženju traženih informacija te centralnoj ulozi semantike u rješavanju toga problema. Diskutuje se i o sinhronijskoj i dijahronijskoj perspektivi internet lingvistike, ulozi lingvističke analize u forenzici itd. Identifikujući potencijalne oblasti i modele istraživanja, posljednje, deveto poglavlje sadrži smjernice za dalja istraživanja autora u oblasti jezika, lingvistike i novih medija komunikacije.

Kristal u novoj knjizi, kao i obično, piše vrlo jasno, sažeto i jednostavno. Svojim prepoznatljivim, lako prijemčivim stilom autor uspijeva da čitaocima približi jezičku i lingvističku stranu interneta. Knjiga je, po riječima autora, namijenjena onim ljudima koji već poznaju osnovne postavke i metode u lingvistici, ali i domen interneta, odnosno onima koji su zainteresovani za odnos između njih. I zaista, oni koji se interesuju za datu korelaciju u naslovu *Internet lingvistika: vodič za studente* pronaći će vrlo zanimljivo i korisno štivo.

Goran DRINČIĆ

INTERNET LANGUAGE STUDIES
(A review of *Internet Linguistics: A student Guide*)

This paper presents a brief review of the first edition of *Internet Linguistics: A Student Guide* by David Crystal. Along with basic information about the author, the book's main features and some of the topics discussed in it are summed up and briefly reviewed.

Key words: *David Crystal, Internet Linguistics, Semantics, Pragmatics*

ARHIVA

A. A. ŠAHMATOV

**PRILOG ISTORIJI AKCENATA U SLOVENSKIM
JEZICIMA***

Ovaj rad objavljen je kao separat iz *Zbornika Odjeljenja za ruski jezik i književnost Carske akademije nauka*, tom III (1897. g.), knjiga 1, Sankt Peterburg, 1898, str. 1–34. Svoja zapažanja o istoriji akcenata u slovenskim jezicima Šahmatov potkrepljuje primjerima koje je zabilježio u crnogorskim govorima, a budući da je riječ o jednom od prvih dijalektologa koji se bavio proučavanjem crnogorskih govora, prevođenje ove studije od velikoga je značaja za crnogorsku dijalektologiju.

Ključne riječi: *akcentologija, dijalektologija, crnogorski govori*

U XIX t. *Arhiva za slovensku filologiju (Archiv für Slavische Philologie)*, str. 564–581, izašao je članak g. Rešetara pod naslovom „Neuere Ansichten über das Wesen und die Entwicklung der serbokroatischen Accentuation“. Veći dio toga članka posvećen je kritičkoj ocjeni onih teza i zaključaka do kojih sam ja svojevremeno došao u tri članka o srpsko-hrvatskom akcentu objavljenih u *Ruskom filološkom vjesniku*. Bilo mi je veoma drago da se upoznam sa zapažanjima istaknutoga poznavaoa srpsko-hrvatskoga jezika. Pritom me uopšte nije iznenadilo to što je on na moje radove odreagovao veoma negativno, jer sam se i sam odrekao mnogih pretpostavki i zaključaka izloženih u njima. Moj članak o Berliću je bio odštampan 1888. godine, članak o Stuliju 1890. godine: od tada sam o mnogo čemu promijenio mišljenje i preradio ga. U petoj glavi mojega članka o Kiržaniću, objavljenome prije dvije godine, izložio sam sve preko čega se nijesam usuđivao poći u svojim istraživanjima o srpsko-hrvatskome i opšteslovenskome akcentu. Zbog toga i nijesam smatrao mogućim da ponovim u tome mojem trećem članku mnoge

---

* Tekst je objavljen kao separat iz *Zbornika Odjeljenja za ruski jezik i književnost Carske akademije nauka*, tom III (1897. g.), knjiga 1, Sankt Peterburg, 1898, str. 1–34. Prevela ga je Dragana Kalezić, a priredila i prilagodila strukturi časopisa Jelena Šušanj. Posebnu zahvalnost dugujemo Bojani Aleksić na pomoći u pribavljanju originalnoga teksta.

zaključke koji su izloženi u prvome članku – o Berliću, i nijednom nijesam pomenuo o rezultatima svojih zapažanja o akcentima Stulija. Ja sam se u potpunosti odrekao svojih zaključaka u vezi s akcentima zagonetnoga Stulija, ali smatram da će se istraživači vremenom još jednom vratiti određivanju sistema akcentuacije učenoga Dubrovčanina i možda zaista riješiti pitanje u pravcu koji je ukazao g. Rešetar (str. 571). Što se tiče Berlića, s radošću sam primijetio da g. Rešetar prepoznaje u njegovim tezama gotovo istu snagu kakvu im i ja pridajem. Jednako se uglavnom slažemo i u vezi sa značenjem akcenata Kiržanića. Zbog toga me malo iznenadilo da g. Rešetar smatra moje zaključke neosnovanim i to zato što su oni zasnovani na nepouzdanome materijalu koji ne zaslužuje povjerenje. Bilo bi mi prijatnije da se uvaženi istraživač osvrnuo direktno na razmatranje mojih zaključaka i pokazao njihovu unutrašnju neosnovanost, ostavljajući po strani taj, po njegovu mišljenju nepouzdan, materijal na kojem su oni zasnovani. Takav odnos prema mojim tezama bio bi tim prije ispravniji, jer do njih nijesam uopšte došao na osnovu podataka izvučenih iz gramatika Berlića i Kiržanića i Stulijeva rječnika. Do tih pretpostavki doveli su me radovi Karadžića, Daničića, Budmanija, Mazinga, Fortunatova, Leskina i drugih. Nasuprot tome, sam sebe prekorijevam što sam se trudio da pročitam kod starih gramatičara to što oni možda ne donose, za obrazloženje zaključaka do kojih sam dolazio teoretskim putem.

Odlučio sam da ovđe dam manje ili više kompletan izvještaj o tim zaključcima na kojima sam se, proučavajući srpsko-hrvatske akcente, trenutno zaustavio, i o onim putevima koji su me doveli do tih zaključaka.

- I -

Upoređivanje čakavskoga i štokavskog akcenatskog sistema pokazuje 1) da se mjesto čakavskog akcenta podudara s ruskim, dok se u štokavskim govorima ono pomjerilo za jedan slog bliže početku riječi (upor. čak. *nogà*, rus. *ногà*, ali štok. *нога*; čak. *rūkà*, rus. *рукà*, ali štok. *рука*; čak. *lopàta*, rus. *лопàта*, ali štok. *лопата*); 2) da čakavskome uzlaznom akcentu na dugome samoglasniku odgovara u štokavskim govorima silazni akcentat (čak. *kràlj*, ali štok. *крáль*, čak. *mlàtiš*, ali štok. *млâтѣш*).

Nesumnjivo je da je u objema tim osobenostima čakavski akcentat arhaičniji od štokavskoga. Da je mjesto akcenta čakavskih govora starije od štokavskoga, očito je iz navedenoga njegova podudaranja s mjestom akcenta u ruskome jeziku. Da je uzlazni akcentat u *kràlj*, *mlàtiš*, stariji od silaznog akcenta u *крáль*, *млâтѣш*, dokazuje se ponovo poređenjem s ruskim jezikom, đe *корòль*, *молòтѣшѣ*, proističu od opšteslovenskih *korľь*, *molťiši* s uzlaznim, a ne sa silaznim akcentom (upor. *орò*, *олò*, a ne *òро*, *òло*). Na taj način dobijamo osnovu za tvrdnju da štokavske akcente treba pripisivati čakavskim ili

takvim praštokavskim vrstama koje su se u suštinskim crtama podudarale s čakavskim akcentima.

Nažalost, još uvijek nema sistematskoga istraživanja o čakavskim akcentima: nema nikakve sumnje da se među pojedinim čakavskim govorima zapažaju manje ili veće značajne dijalekatske razlike. Prema tome, bez obzira na sumnje g. Rešetara, smatram da među čakavskim govorima postoje takvi u kojima se ne razlikuju akcenti ´ (uzlazni) i ^ (silazni) na dugome slogu: upor. kod Nemanjića u njegovu *Čakavischesch-Kroatische Studien* upotreba jednoga znaka ´ za svaki akcenat na dugome samoglasniku. Tako je, sudeći po Mažuranićevim navodima (*Slovnica Hèrvatska*), na kratkim slogovima u čakavskim govorima poznat samo jedan akcenat ` (*bõga* i *vodà*, *gospodìna*): međutim, zbog razlikovanja dvaju akcenata na dugim slogovima (*drùga*, ali *brādè*, *klobùk*), očekivali bismo da u čakavskim govorima nađemo razne akcente u riječima kao što su *boga*, *boka*, *goda* itd. i u riječima kao *voda*, *gospodina*, *dvora* itd.

U praštokavskim govorima nesumnjivo su se razlikovale dvije vrste akcenata ne samo na dugim, već i na kratkim slogovima: to se jasno vidi iz toga da savremeni štokavski *pykàv*, *brādè*, *lonàma*, *vòda* ni u kom slučaju ne mogu poticati od praštokavskih *pykâv*, *brādê*, *lonâma*, *vodà*, tj. od izgovora s tim istim akcentima koje imaju i koje su imale riječi kao *pyky*, *vòdy*, *bõga* itd. Pretpostavka praštokavskoga izgovora *pykâv*, *vodê*, *brādê* sa silaznim akcentima naišla bi prije svega na poteškoće u savremenome čakavskom izgovoru *rukâv*, *vodé*, *brādè* s uzlaznim akcentom, a gore smo videli da je čakavski uzlazni akcenat na dugome slogu stariji od štokavskoga, njemu odgovarajućega silaznog akcenta. Osim toga pretpostavka praštokavskoga izgovora *pykâv*, *vodê*, *vodà*, *lonâma* protivurječila bi osnovnoj karakteristici praštokavske akcentuacije, po kojoj su akcenti ^ i ` bili nedopustivi na nepočetnim slogovima riječi. U postojanje pak takve glavne karakteristike akcentuacije uvjerava nas pod 1) okolnost da su i u savremenome štokavskom izgovoru ^ i ` poznati isključivo na početnim slogovima riječi, pod 2) to da su u položaju koji nije na početnom slogu ^ i ` u praštokavskoj (kao i u još ranijoj, koja je njoj prethodila) epohi nestajali, pri čemu je akcenat dobijao sušedni slog: upor. opštesrpsku izmjenu *na nõgu*, *u gõru*, *za vòdu*, *na rùke*, *u mēso*, *bez drùga* u *nà nogu*, *ù goru*, *zà vodu*, *nà rùke*, *ù mēso*, *bèz drùga*¹ (štok. *nà nogu*, *ù mēso*, *bèz drùga* itd., čak. *nà svitu*, *zà nogi*, *và goru*, *zà ruku* itd.). Na kraju, kao treće, ta osnovna karakteristika štokavske, i reću ću štoviše – srpsko-hrvatske akcentuacije objašnjava nam štokavsko pomjeranje akcenta: praštok. *rukâv* (upor. čak. *rukâv*) promijenilo se u **rukâv* pod uticajem toga opšteg zakona po kojem je ´ (uzlazni akcenat) prešao u ^ (silazni akcenat), upor. štok. *krâľ*, *mlâmũu* umj.

¹ Znakom ` ovdje i niže označavam drugu vrstu akcenta na kratkom slogu.

praštok. *králj, mlátīš*; ako u savremenome štokavskom nemamo *рукâв* (kao *кpâль*), već *рyкâв*, to se na potpuno zadovoljavajući način objašnjava time da je akcenat $\hat{}$ bio nedopustiv u štokavskoj kao i u praštokavskoj epohi na nepočetnim slogovima riječi: prijelaz **рукâв* u *рyкâв*² u štokavskoj epohi u potpunosti je jednak prelasku *na rûku* u *nà rûku* u praštokavskoj epohi. Ali s obzirom na to da promjenu *rukâv, vodé, nogóm* itd. u *рyкâв, вòдê, нòгòм* treba prije svega uporediti s prelaskom *vodà, nogà, lopàta* u *вòда, нòга, лòпата*, moramo neminovno zaključiti da je izgovor *vodà, nogà, lopàta* bio isti takav prelazni izgovor između *vodà, nogà, lopàta* i *вòда, нòга, лòпата* kao što su gore navedeni *рукâв, водê* bili prelazni između *rukâv, vodé* i *рyкâв, вòдê*, pri čemu su se *vodà, lopàta* izmijenili u *вòда, лòпата* iz istoga razloga iz kojega su *na nõgu, u vòdu* prelazili u *nà nogu, ù vodu*, tj. zbog osnovne karakteristike srpsko-hrvatske akcentuacije, koja ne trpi akcenat $\hat{}$ na nepočetnome slogu riječi. Stoga je neophodno zaključiti da, kao što štok. *рyкâв, вòдê, нòгòм* ukazuju na praštok. *rukâv, vodé, nogóm*, tako i *вòда, нòга* ukazuju na praštok. *nogà, vodà* s tom vrstom kratkoga akcenta kojemu je na dugome samoglasniku odgovarao akcenat $\acute{}$. Nadalje zaključujemo o štokavskoj promjeni $\grave{}$ u $\hat{}$, analognoj promjeni $\acute{}$ u $\hat{}$, koja se jasno izvodi iz upoređivanja štokavskoga *кpâль, рyījex, нyишêм* itd. sa čakavskim *králj, gréh, pišem*.

Eto razloga što u praštokavskoj epohi treba razlikovati na kratkim slogovima akcente $\grave{}$ u $\hat{}$, a na dugim akcente $\acute{}$ i $\hat{}$.

S obzirom na dobijeni rezultat, a naročito na paralele koje smo usputno morali napraviti između srpsko-hrvatskoga i ruskoga akcenta, teško me okriviti za pokušaj da prenesem dalje istraživanje o uzajamnim odnosima i o porijeklu akcenata na tlo opšteslovenskoga jezika. Tim prije sam u pravu da to uradim jer pod 1) ruski jezik jasno ukazuje na to da su se u opšteslovenskome jeziku razlikovali uzlazni i silazni akcenat na dugome slogu, uporedi rus. *кòрòль* s praštok. i čak. *králj*, ali rus. *гòрòд* s praštok. i čak. *grád*, pod 2) češki jezik svojim količinskim odnosima dovodi do istoga zaključka o iskonskoj razlici u akcentima, koji se razlikuju u srpsko-hrvatskome jeziku: tako riječima *králj, súd, pišêš, mlátīm* i dr. odgovaraju *král, soud, pišeš, mlátīm*, nasuprot tome, riječima *drûg, sâd, zlâto* itd. odgovaraju *druh, sad, zlato* s kratkim samoglasnicima, pod 3) ruski jezik pokazuje da prijenos akcenta u spojevima kao *na ruku, za vodu* (upor. praštok. *nà rûku, zà vodu*) datiraju još od opšteslovenske epohe: uporedi rus. *nà руку, zà воду, нà друга, нà Бога, нyи домъ* itd.

S obzirom na te paralele, a naročito na navedeni prijenos akcenta u ruskome jeziku, iz kojega se jasno vidi da su i u opšteslovenskome jeziku u riječima *vodq* i *pero* na kratkome samoglasniku *o* bile različite vrste akcenata,

² Ovdje $\grave{}$ označava akcenat drugačiji od $\grave{}$ na slovima latinske abecede (upor. niže).

možemo sa sigurnošću zaključiti da su već u opšteslovenskome jeziku bile poznate navedene četiri vrste akcenta, pri čemu su se ˆ i ˆ srijetali samo na početnim slogovima riječi, dok su se ˘ i ˙ upotrebljavali i na početnim i na ostalim slogovima; u položaju na ostalim slogovima ˆ i ˆ su nestajali, a akcenat se prenosio na prethodni slog.

Neposredni je zadatak istraživača da odredi čime je to bila uslovljena razlika akcenata na dugim i kratkim slogovima. Što se tiče dugih slogova, razlika akcenata na njima izložena je istaknutim istraživanjima F. Fortunatova i A. Leskina u direktnoj vezi s razlikom u samome kvalitetu dužine. Fortunatov je u IV tomu *Arhiva za slov. filologiju* (*Archiv f. Sl. Ph.*) objavio članak „Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen“: u njemu je očigledno dokazao da su se u opšteslovenskim skupinama *or, ol, er, el* razlikovale dvije vrste akcenta, koje odgovaraju dvijema vrstama akcenta u savremenome litvanskom jeziku. Tamo će ruski jezik ima *òpo, òlo, èpe*, srpski jezik – *pâ, lâ, pê, ľê*, češki – *ra, la, ře, le*, u litvanskome jeziku nalazimo *ār, āl, ēr, ēl* s uzlaznim akcentom; tamo pak će ruski jezik ima *opò, olò, epè*, srpski – *pā, lā, pē, ľè*, češki – *rá, lá, lí, ří*, u litvanskome jeziku nalazimo *ár, ál, ér, él* sa silaznim akcentom. Te dvije vrste akcenta Fortunatov otkriva u opšteslovenskim spojevima *ɔr, ɔl, ɛr, ɛl* sa slogotvornim *r* i *l*. Leskin je u svojim *Untersuchungen üb. Quantität und Betonung* iskoristio zaključke Fortunatova, koje je veoma temeljito uopštio, ukazavši na to da su te dvije vrste akcenata bile poznate na svim glasovnim skupinama i dugim samoglasnicima opšteslovenskoga jezika: odnosi koji se zapažaju između srpskoga *zláto* i češkoga *zlato* rasprostiru se i na slučajeve kao srp. *zýba* pored češ. *zuba*; na isti način odnosi poput srp. *kráva* pored češ. *kráva* zapažaju se i u riječima kao što su *sláva, ľuna, vjěra* itd. pored češ. *sláva, lípa, víra*. Određujući karakter opšteslovenskih akcenata, na osnovu podataka koje pružaju ruski i srpski jezik Leskin prihvata da su u opšteslovenskome jeziku riječi kao *zaba, zolto, druga* itd. imale silazni akcenat, a riječi kao *korva, lipa, slava, sila* uzlazni akcenat. Ja se u potpunosti slažem s generalizacijama koje je napravio Leskin, a još prije njega Fortunatov (on ih još uvijek nije objavio), i prihvatam, prema posljednjem, da su u litvanskoslovenskome jeziku dugi samoglasnici imali dvije vrste dužine ne samo pod akcentom, nego i u neakcentovanim slogovima: pojava različitih akcenata na dugim samoglasnicima bila je uslovljena razlikom u kvalitetu dužina tih samoglasnika.

Tako nas istraživanja Fortunatova i Leskina dovode do gorenavedenoga zaključka o tome da je opšteslovenski jezik na dugim samoglasnicima poznao akcente ˆ i ˙ . Imajući u vidu sve izloženo o pojavama prijenosa akcenta, treba da pretpostavimo da su na kratkim slogovima u opšteslovenskome jeziku bile poznate takođe dvije vrste akcenta ˆ i ˘ . Potpuno opravdano smatramo da opšteslovenskim akcentima ˆ i ˘ odgovaraju u praštokavskim i savremenim

štokavskim govorima iste te dvije vrste akcenata: upor. ` opšteslov. *drúga*, *zólto*, *gořda* i štok. *dpýza*, *zlámo*, *zpáda*; opšteslov. *nõga*, *võda*, *bõga* (ti su akcenti posvjedočeni ruskim *nà nozu*, *nò vodu*, *òm Boza*) i štok. *nõzy*, *vody*, *õdza*. Da do opšteslov. akcenta ´, očigledno, u jednome nizu slučajeva njemu odgovara u praštokavskim govorima ´ (štokavsko ^): upor. opšteslov. *kórlb*, *móltiši*, *píšeši*, *já* (češ. *já*) i praštok. *krájl*, *mlátiši*, *píšēši*, *já* (kod Berlića *já*); u drugome nizu slučajeva tome istom opšteslov. akcentu odgovara u praštokavskim govorima ` (štokavski ^): upor. navedene gore opšteslov. *kórva*, *lípa*, *síla*, *vřbra* i praštok. *kráva*, *lípa*, *síla*, *vjera* (da je u praštok. bio upravo taj akcenat, a ne ` dokazuju spojevi kao *na krávu*, *za vjèru*, ne *nà kravu*, *zà vjeru*). Poređenje praštok. *kráva*, *lípa* itd. sa češ. *kráva*, *lípa* jasno ukazuje na to da se skraćivanje samoglasnika (a ne promjena akcenta) desilo već na srpskoj (a ne na opšteslovenskoj) osnovi. Prema tome, treba pretpostaviti da se u jednome položaju dugi samoglasnik pod akcentom ´ skraćivao u praštokavskoj epohi, u drugome položaju čuvao se bez promjena: niže ću što bliže objasniti te različite uslove, a zasad ću primijetiti da pojava akcenta ` na samoglasniku koji se skratio (*kráva*, *síla* itd.) ukazuje na ekspiratorni karakter toga akcenta. Skraćivanje samoglasnika u jezicima s muzičkim akcentima jednako je gubljenju njegove muzikalne visine: i eto, akcenat tako niskoga sloga nije ` već ` , tj. ne muzikalno-ekspiratorni akcenat kakav je bio akcenat ` , već čisto ekspiratorni ` . – Gore smo navodili da je akcenat ` bio poznat već u opšteslovenskome jeziku i postojao je tamo zajedno s akcentom ^ : navodio sam opšteslov. *però* pored *võda*, *bõga*. Međutim, oblast rasprostiranja opšteslovenskoga ` nije se ograničavala položajem na iskonsko kratkim samoglasnicima (kakvi su bili samoglasnici *o*, *e*, *ɔ*, *ɔ*): pod jednim opštim uslovom ` je postajao akcenat kako kratkog tako i iskonsko dugog samoglasnika. A upravo se dugi samoglasnik pod akcentom ´ skraćivao kad mu je prethodio drugi slog, kada se nije nalazio na početku riječi: na opšteslov. *lopàta*, *vodà*, ne *lopáta*, *vodá* ukazuju i srp. (praštok.) *lopàta*, *vodà* i češ. *lopata*, *voda* s kratkim samoglasnicima. Na isti način skraćivao se dugi samoglasnik pod akcentom ^, ako zbog nečega akcenat riječi (prema osnovnome zakonu) nije mogao da se prenese na prethodni slog (v. niže): opšteslov. *poràbь* *posàda*, (umj. *pòrqbь*, *pòsada*, iz *poràbь*, *posàda*), upor. praštok. *porùb*, češ. *porub*, rus. *поруб*, *посàда*. Isto tako kratki samoglasnik promijenio je svoj akcenat ` u ` , kad mu je prethodio drugi slog, i akcenat riječi nije mogao prema opštem zakonu da pređe na njega: opšteslovenski *prītòka*, *nāròdь*, upor. praštokavski *nāròd*, rus. *притòк*, *нарòд*. Osim toga akcenat ` nalazio se na iskonsko kratkim i skraćenim dugim samoglasnicima na početku višesložnih riječi: opšteslov. *jàgoda*, *sýnovi*, *màtere* dokazuju se češkim *jagoda*, *mateře*, srpskim *jàgoda*, *màteru*, *сiновu* (nom. mn.); opšteslov. *jèzero*, ne *jèzero* dokazuje se praštokavskim *u jèzeru* (upor. štok. *ý jezepy*, a ne *ÿ jezepy*). Niže ću navesti niz primjera koji potvrđuju ovde navedene odnose, a zasad ću se osvrnuti na zaključke do kojih smo došli.

U opšteslovenskome jeziku bio je, izgleda, pored muzičko-ekspiratornih akcenata " , ^ i ´, i čisto ekspiratorni akcenat ` . Muzičko-ekspiratorni akcenti su prema opštemu zakonu bili poznati samo na jednosložnim riječima (*já, trî*) i na početnome slogu dvosložnih riječi (*bõga, drûga, sláva*). U položaju pak iza drugog sloga akcenti " i ^ nestajali su, a akcenat riječi prenosio se na prethodni slog (*nà boga, bèz drûga, l̂pota*, akuz. uz nom. *l̂potà*). Uostalom, pod određenim uslovima, kad o takvome prijelazu nije moglo biti riječi, akcenti " i ^ bivali su zamijenjeni akcentom ` uz prethodno skraćivanje akcentovanoga samoglasnika (*posàda, nāròda*). Muzičko-ekspiratorni akcenat ´ isto tako poslije skraćivanja samoglasnika zamjenjivao je akcenat ` u položaju koji nije na početnome slogu (*vodà, lopàta*). Na početku višesložnih riječi muzičko-ekspiratorne akcente zamjenjivao je ekspiratorni akcenat, poslije prethodnoga skraćivanja dugoga samoglasnika (*màtere, jèzero, sỳnovi*). I tako, samo na jednosložnim riječima i na prvom slogu dvosložnih riječi bili su poznati u opšteslovenskome jeziku muzičko-ekspiratorni akcenti; svi ostali slogovi trebalo je da imaju ekspiratorni akcenat. Istraživač nema pravo da se ograniči samo tim zaključcima: uslovi u kojima su mogle nastati razmatrane pojave toliko se jasno objašnjavaju da pružaju osnovu za dalje zaključke o tome kako su upravo nastajale različite vrste opšteslovenskoga akcenta.

Kad se zaustavimo na pojavama koje su izazvale s jedne strane promjenu *na vòda, na drûga* u *nà voda, nà drûga*, s druge prijelaz *vodá, lopàta* u *vodà, lopàta*, vidimo uticaj sloga ispred akcenta na muzičko-ekspiratorne akcente sljedećega sloga; taj je uticaj bio toliko jak da je izazivao čak nestajanje muzičko-ekspiratornih akcenata, pri čemu je ekspiratorni akcenat završio na prethodnome slogu; dok je u položaju ispred akcenta ´ uticaj sloga ispred akcenta izazvao skraćivanje dugoga samoglasnika pod tim akcentom. Odakle je mogao pozajmiti takvu snagu slog ispred akcenta, čime je bio uslovljen toliki njegov značajni uticaj?

Nastajanje muzičko-ekspiratornih akcenata " , ^ i ` iz nekih drugih vrsta akcenata pripada nesumnjivo opšteslovenskoj epohi: iz još starije epohe opšteslovenski jezik dobio je potpuno drugačije vrste akcenata, što se tako jasno otkriva iz opisanih pojava skraćivanja samoglasnika pod akcentom i prijenosa akcenta, pojava nesumnjivo prilično kasnijega porijekla. Ako pretpostavimo da su prvobitno akcenti opšteslovenskoga jezika bili muzički, tj. da je akcentovani slog bio najviši slog riječi, onda je pojava novih vrsta akcenata, koje smo izveli najprije na osnovu pojava u srpskome jeziku, bila očigledno izazvana tendencijom da se spoje u akcentu muzički element s ekspiratornim – da se pojača akcenat. Vjerovatno je ta pojava bila posljedica muzičkoga slabljenja krajnjih slogova riječi: otpadanje krajnjih suglasnika, promjena *o* u položaju ispred završnih *t* i *s* u *ʔ* (Fortunatov, *Archiv f. Sl. Ph.*, XII) ukazuju na osoben karakter krajnjih slogova, koji se razlikuje od karaktera drugih

slogova riječi, svjedoče o slabljenju tih slogova, o njihovu gubitku prvobitne visine. S obzirom na to, u osnovu pretpostavke koju niže razvijamo o nastanku opšteslovenskih vrsta akcenata unosim dvije sljedeće teze: 1) nastajanju novih vrsta akcenata prethodilo je slabljenje krajnjih slogova riječi, 2) novi akcenti razlikovali su se od starih svojom većom ekspiratornom snagom. Dalje izlaganje o razvoju opšteslovenskih akcenata sastoji se u opisivanju tih složenih odnosa koji su nastali usljed susreta starih muzičkih s novim ekspiratornim elementima. S jedne strane slabljenje krajnjih slogova izazvalo je njihovo skraćivanje i na samoglasniku koji je izgubio visinu pojavljivao se, umjesto prethodnih muzičkih akcenata, ekspiratorni akcenat. Tako su se pojavile u opšteslovenskome jeziku vrste: *vodà, hvālà, popà, vīnù, però, gnězdò* itd. – S druge strane, slabljenje krajnjih slogova izazvalo je muzičko pojačavanje prethodnih neakcentovanih slogova: to se dešavalo kako u odnosu na slogove koji su prethodili akcentu (kad se akcenat nalazio na krajnjem slogu), tako i na slogove koji su slijedili za njim (akcenat se nalazio na trećemu slogu ili slogu koji je udaljeniji od kraja riječi). U položaju ispred akcenta nastajalo je muzičko pojačavanje s uzlaznim karakterom, dok je u položaju poslije akcenta pojačavanje imalo silazni karakter. Vjerovatno je to bilo uslovljeno odnosima još iz prethodne epohe, kad su u jeziku preovladavali muzički akcenti: visina pojedinih slogova išla je u pravcu prema akcentovanome slogu crescendo, dok je posle akcenta išla diminuendo. Označavajući pojačavanje s uzlaznim karakterom sa [˘] i ^{˘˘} (na kratkim i dugim slogovima), a visinu sa silaznim karakterom sa [˘] i ^{˘˘} (na kratkim i dugim slogovima), vidimo da su gorenavedene riječi zvučale kao *vòdà, hvàlà* itd.; dok su riječi kao *jagoda, olovo, synovi*, đe je akcenat pripadao prvome slogu riječi, počeli da zvuče *jagòda, olòvo, synòvi* s akcentom na starome mjestu.

Konačno, slabljenje krajnjih slogova izazvalo je, kako smo videli, ekspiratorno jačanje akcentovanih slogova: akcentovani slog počeo se niže izgovarati, ali jače no ranije: muzički akcenti promijenili su se u muzičko-ekspiratorne. Muzički akcenat kratkoga sloga promijenio se u akcenat koji je jednak savremenome srpskom [˘] ; muzički akcenat dugoga sloga s prvom vrstom dužine koji je imao, može se pretpostaviti, uzlazno-silazni akcenat, promijenio se u muzičko-ekspiratorni silazni akcenat [˘] ; na kraju muzički akcenat dugoga sloga s drugom vrstom dužine, koji je vjerovatno imao uzlazni karakter, promijenio se u uzlazni muzičko-ekspiratorni akcenat [˘] (tako su se pojavili umjesto *bògà, drùgà, bràtà* – *bòga, drùga, bràta*).

No takva promjena akcenta dešavala se samo u slogu koji je neposredno prethodio završnim slogovima riječi, u pretposljednemu slogu riječi. Na trećem i daljem od kraja slogu nijesu mogle nastati nove vrste akcenata zbog tih promjena kojima se, kako smo videli, podvrgao pretposljednji slog riječi. Taj se slog zbog slabljenja krajnjega sloga riječi muzički pojačao, dobio sila-

zni muzički karakter. Takav akcenat često se nalazio na mjestu prethodnoga muzičkoga silaznog akcenta, dijelom je pak padao na prvobitno neakcentovani slog: u oba slučaja on je bio viši od prethodnoga muzičkog akcenta i zbog toga prethodni susret $\acute{}$ i $\grave{}$ bio je nedopustiv; prvobitno je u riječima tipa *đlŏvo, jǎgŏdā* akcenat prvoga sloga riječi bio viši od akcenta drugoga sloga, ali kad se usljed slabljenja krajnjih slogova visina akcenta pretposljednega sloga povećala, $\grave{}$ bili su viši od $\acute{}$ koji su im prethodili. Ovdje se susrijećemo sa sljedećom osnovnom karakteristikom opšteslovenske akcentuacije toga njezina najkasnijega perioda, kad su u njoj počeli da se razvijaju ekspiratorni elementi: akcenat $\acute{}$ nikad se ne gubi pred muzičkim akcentom sljedećega sloga, čak i da je on viši od njega, gubeći pod uticajem toga sljedećeg sloga svoj muzički karakter, pa ipak on se čuva na starome mjestu kao ekspiratorni akcenat $\grave{}$ (zakon C). Eto zašto je i u tome slučaju *đlŏvo, jǎgŏda* trebalo da se promijene u *đlŏvo, jǎgŏda*. – Za drugu osnovnu karakteristiku opšteslovenske akcentuacije treba priznati uticaj novonastalih u njemu muzičkih akcenata $\acute{}$ (v. gore) i $\grave{}$ na gubitak visine, kompletno slabljenje svih njima prethodećih slogova (zakon B): pojava *jagodāmi* umj. prvobitnoga *jǎgŏdāmī* izazvalo je slabljenje sloga *go*, slabljenje i skraćivanje sloga *ja*, na kojem se (prema zakonu C) pojavio ekspiratorni akcenat: *jǎgodāmi*. Isto tako u *sŷnovī*, koje se promijenilo u *synŏvi*, gubio je visinu i skraćivao se slog *sy*, i na njemu, umjesto očekivanoga ekspiratorno-muzičkog akcenta $\acute{}$, zamjene staroga uzlazno-silaznog akcenta, pojavljivao se ekspiratorni akcenat $\grave{}$: *synŏvi*. Na taj način prvobitne vrste *donŏsŏmъ, lopātāmī, porǎbomъ* u potpunosti su se promijenile u *donŏsŏmъ, lopātāmī, porǎbŏmъ*: uz to muzičko slabljenje sloga – nosioca starog akcenta – izazvalo je jačanje sloga koji mu je prethodio i na njemu se prema tome opštem zakonu (zakon D), koji smo videli prilikom nastajanja vrsta *vŏdā, vīnŏ*, pojavljivao muzički akcenat uzlaznoga karaktera: *dŏnŏsŏmъ, lŏpātāmī, pŏrǎbŏmъ* itd.

Promjena muzičkih akcenata u ekspiratorno-muzičke na pretposljednemu slogu trosložnih i višesložnih riječi izazvala je niz pojava na kojima ćemo se i zaustaviti. Slog je, pojačavši se ekspiratorno, dobivši umjesto muzičkog akcenta muzičko-ekspiratorni, time u određenoj mjeri gubio svoju prethodnu visinu, slabio u određenoj mjeri u muzičkome smislu. To je slabljenje akcentovanih slogova izazvalo jačanje prethodnih slogova; upor. pojava uzlaznih muzičkih akcenata u slučajevima koje smo gore naveli: *vŏdā, lŏpātāmī* itd. Takvi su muzički akcenti nastajali i u slogovima koji su prethodili novim muzičko-ekspiratornim akcentima $\acute{}$, $\acute{}$ i $\acute{}$. Tako zapažamo sljedeću interesantnu pojavu u opšteslovenskoj akcentuaciji: stari muzički akcenti uzlazni i uzlazno-silazni ustupaju mjesto ekspiratornim i muzičko-ekspiratornim akcentima; ali jezik, konzervativan kao i uvijek, teži da sačuva te akcente, i oni nastaju na slogovima koji prethode starome mjestu akcenta; uzlazni muzički akcenti pre-

nose se jedan slog bliže početku riječi, ustupivši svoje mjesto novim akcentima ekspiratornoga karaktera. Tako umjesto *vodá, perǒ, lopátamī* nastaju *vǒdà, pǐrǒ, lǒpátami*; takođe umjesto *poněšě* (3. l. aor.), *pohvâlq* (akuz.), *lopátà, na drùga, za gǒrǎ* itd. pojavili su se: *pǒněse, pǒhvâlq, lǒpáta, nǎ drùga, zǎ gǒrǎ*.

Tako su nastali u jeziku susreti $\acute{}$, $\grave{}$ s kasnijim muzičko-ekspiratornim akcentima $\grave{}$, $\hat{}$ i $\acute{}$. No ti se susreti nijesu mogli zadržati u jeziku bez izmjena: oni su bili u potpunoj protivrječnosti s odnosima dobijenim iz starije epohe. U tome najstarijem periodu, kako smo videli, uzlaznom muzičkom akcentu odgovarao je pak silazni muzički akcent u narednome slogu: na taj način jezik je poznavao s jedne strane spoj $\acute{\grave{}}$, kad glavni akcent ($\acute{}$) nije dolazio na završnome slogu riječi, s druge strane na kraju riječi bio je poznat akcent $\acute{}$, tj. iza uzlaznoga muzičkog akcenta moglo je uslijediti potpuno spuštanje glasa (pauza, ćutanje). U najnovijemu periodu, u uslovima sličnim tome posljednjem nalazili su se uzlazni muzički akcenti u položaju ispred ekspiratornoga akcenta, pošto je i u tome slučaju iza njega slijedilo potpuno spuštanje glasa (upor. *древня vodá, perǒ* s novim *vǒdà, pǐrǒ*); ali susreti $\acute{}$ sa sljedećim muzičko-ekspiratornim akcentima suštinski su protivrječili starim odnosima, koji su dozvoljavali iza $\acute{}$ samo silazne muzičke akcente. Eto zbog toga je trebalo da akcenti $\grave{}$ i $\hat{}$ pri susretu s prethodnim $\acute{}$ prijeđu u muzičke akcente silaznoga karaktera: zaista, *pǒněse, zǎ gǒrǎ, pǒhvâlq, nǎ drùga, prìgǒdǎ, nǎvâlq* prešli su u *pǒněse, zǎ gǒrǎ, pǒhvâlq, nǎ drùga, prìgǒdǎ, nǎvâlq*. Ali te vrste zbog gorenavedenoga zakona C, prema kojemu uzlazni akcent nije ustupao mjesto silaznome, i s obzirom na osnovno svojstvo koje je okarakterisalo novu epohu opšteslovenske akcentuacije i zahtijevalo izmjenu muzičkih akcenta u ekspiratorne ili muzičko-ekspiratorne, mijenjali su se nadalje u *pǒněse, zǎ gǒrǎ, pǒhvâlq, nǎ drùga, prìgǒdǎ, nǎvâlq* (upor. savr. štok. *пǒнесе, зǎ гору, пǒхвала, нǎ дрѹга, прѹгода, нǎвала*). Izmjena *pǒněse* (umj. *pǒněse*, a to umj. *poněšě*) u *pǒněse* u potpunosti analogno gorenavedenoj promjeni *ǒlǒvo* u *ǒlǒvo*; *prìgǒdǎ* (umj. *prìgǒdǎ*, a to umj. *prìgǒdǎ*) prešlo u *prìgǒdǎ*, isto kao što je *jǎgǒdǎ* prešlo u *jǎgǒdǎ*. Očigledno, u položaju ispred $\acute{}$ akcenti $\acute{}$ trebalo je nužno da ustupe mjesto akcentu $\grave{}$ (uz potpuno snižavanje sloga pod tim akcentom); $\acute{}$ uvijek su prelazili u $\grave{}$ zbog toga što $\acute{}$ nije mogao izgubiti svoju muzičku visinu, pošto je bio zaštićen položajem ispred sljedećega neakcentovanog sloga.

Ni susret $\acute{}$ s muzičko-ekspiratornim akcentom $\acute{}$ jezik nije trpio, pod uticajem toga starog odnosa koji je zahtijevao nakon akcenta $\acute{}$ ili potpuno spuštanje glasa ili muzičko-silazni akcent na sljedećemu slogu. Muzičko-ekspiratorni akcent $\acute{}$ nije mogao prijeći u muzičko-silazni akcent zbog svojega uzlaznog karaktera: eto zašto je slog pod tim akcentom trebalo da se skрати i izgubi svoju visinu; na mjestu $\acute{}$ nastajao je ekspiratorni akcent: *lǒpáta*,

kòl̂bno, zǎbáva prelazili su u *lòpàta, kòl̂bno, zǎbàva* (upor. praštok. *lopàta, koljèno, zǎbàva*).

Prethodnim izlaganjem pojašnjavaju se neki opšti zakoni opšteslovenske akcentuacije: gore smo ih formulisali i ukazivali na njihovu primjenu. Ovde ćemo ih ponoviti još jedanput.

A. Uzlazni muzički akcenat u narednome slogu bio je praćen ili silaznim muzičkim akcentom (postepenim slabljenjem glasa) ili iznenadnim spuštanjem glasa (pauzom, ekspiratornim akcentom). Na tome zakonu bio je zasnovan i stari i najnoviji sistem opšteslovenskih akcenata: upor. spojeve $\acute{s}$ $\grave{s}$, kao i položaj akcenta $\acute{s}$ na kraju riječi – u najstarijoj epohi; spojeve $\acute{s}$ $\grave{s}$ - u najnovijoj epohi.

B. Novonastali uzlazni i silazni muzički akcenti u položaju ispred ekspiratornoga akcenta i ispred krajnjega sloga riječi uticali su na skraćivanje i na gubljenje visine svih slogova koji su im prethodili. Eto stoga se u opšteslovenskome jeziku dužina samoglasnika čuvala samo pod akcentom ($\acute{}$ i $\grave{}$), u položaju ispred ekspiratornoga akcenta $\grave{}$ (pod uzlaznim muzičkim akcentom) i u položaju u preposljednjemu slogu riječi, koji slijedi iza akcenta (pod silaznim muzičkim akcentom).

C. U kasnijoj epohi života opšteslovenskoga jezika, kad se dešavalo jačanje akcenata, promjena muzičkih akcenata u ekspiratorno-muzičke i ekspiratorne, $\acute{s}$ u položaju ispred $\grave{s}$, nezavisno od staroga ili novoga svojeg porijekla prelazio je poslije prethodnoga skraćivanja samoglasnika, ako je on bio dug, u ekspiratorni akcenat $\grave{}$: tako se izmijenilo staro $\acute{s}$ u *jǎgòdā* (odatle *jǎgòda*); isto tako se izmijenilo novo $\acute{s}$ u *prǐgòdǎ* (odatle *prǐgòdǎ*).

D. Pojava ekspiratornoga ili muzičko-ekspiratornog akcenta na bilo kojem slogu izazivala je podizanje prethodnoga sloga, koji je dobijao uzlazni muzički akcenat. Na taj način promjene uzlaznih i uzlazno-silaznih muzičkih akcenata u ekspiratorne i muzičko-ekspiratorne praćene su prijenosom uzlaznih akcenata na prethodni slog. Tako su nastali *vòdà, vǐnò* i vrste koje su se podvrgle daljim izmjenama, kao *pòněse, pòhvàlǎ, lòpàta*.

Radi pojašnjenja gorenavedenih zaključaka te radi sistematičnijega pregleda cjelokupne ovde izložene teorije opšteslovenskih akcenata, objasniću pojave koje smo razmotrili u obliku posebnih teza i priložiću im opis još niza pojava, koje su bile direktna posljedica osnovnih zakona koje smo upravo izložili.

1. U dalekoj epohi života opšteslovenskoga jezika njegovi su akcenti bili u potpunosti muzički. U pravcu prema akcentovanome slogu podizanje slogova riječi odvijalo se crescendo; iza akcenta slijedilo je postepeno spu-

štanje slogova riječi. Eto stoga je akcenat imao ili uzlazni ili uzlazno–silazni karakter: uzlazni akcenat dobijao je kratki slog i dugi slog s onim kvalitetom dužine koji smo imenovali drugom vrstom (*pròsò, brátà*); uzlazno-silazni akcenat dobijao je dugi samoglasnik s prvom vrstom dužine (*drúgā*).

2. U kasnijoj epohi muzičkome slabljenju, gubitku muzičke visine bili su podvrgnuti krajnji slogovi riječi. To se odrazilo 1) na zamjenu muzičkih akcenata krajnjega sloga, koji je izgubio visinu i skratio se, ekspiratornim akcentima; 2) na muzičko pojačavanje preposljednjega sloga u riječi; 3) na jačanje akcenta riječi, tj. na promjeni starih muzičkih akcenata u muzičko-ekspiratorne i ekspiratorne akcente.

3. Muzički akcenti krajnjega sloga usljed skraćivanja i slabljenja toga sloga, promijenili su se u ekspiratorni akcenat `: *però, perâ, vodâ* itd. prelazili su u *però, perà, vodà*. Pritom se uzlazni muzički akcenat prenosio na prethodni slog, koji se povisio usljed gubitka visine sloga koji je slijedio iza njega – krajnjega sloga u riječi: *pěro, pěrà, vòdà, hvàlà* itd. (zakon D). Ispred takvoga muzičkog akcenta gubili su visinu i skraćivali se svi prethodni slogovi (zakon B): *kràsòtâ, širínâ* itd.

4. Ekspiratorno jačanje krajnjih slogova uticalo je i na promjenu muzičkih akcenata u mizičko-ekspiratorne u jednosložnim riječima: ovde se nijesu pojavili ekspiratorni akcenti zato što samoglasnik u takvome položaju nije gubio ni visinu ni dužinu: *tò* se promijenilo u *tò*; *trí* u *trî* (upor. prijenos akcenta u rus. *nâ mpu*); *tý, já, mý* prelazili su u *tý, já, mý* (upor. dij. čak. *já, tý, mý* s uzlaznim akcentom).

5. Slabljenje krajnjih slogova odrazilo se na muzičko podizanje prethodnoga, preposljednjeg sloga u riječi. O pojavi uzlaznoga muzičkog akcenta ispred akcentovanoga krajnjeg sloga prema zakonu D – rečeno je gore. Ali i ispred neakcentovanoga krajnjeg sloga trebalo je da se podigne neakcentovani preposljednji slog: na njemu se pojavio silazni akcenat (upor. zakon A), ili se pak silazni akcenat koji je ranije postojao podvrgavao podizanju: umj. *jâgòdâmî* dobijalo se *jagodâmi*, umj. *jâgòdâ – jagòda* s povišenjem [˘]. Slogovi koji su prethodili takvim silaznim muzičkim akcentima podvrgavali su se slabljenju i skraćenju prema zakonu B: *gòlâbьтъ* prelazilo je u *golâbьтъ* (upor. srp. *gâvrânovi s gâvrâna*); po tome je *jâgòdâmî* prelazilo u *jâgodâmi*, pri čemu se na samoglasniku koji se skratio i izgubio visinu pojavio akcenat `.

6. Prema zakonu C, akcenti [˘] i [˘] ispred silaznih muzičkih akcenata sljedećega sloga, u težnji da se pojačaju, nijesu mogli prijeći u muzičko-ekspiratorni akcenat, već je trebalo da se promijene u ekspiratorni akcenat `: *jâgòda, ðlòvo, slâvâmi* prelazili su u *jâgòda, ðlòvo, slâvâmi*; *donòšòмъ, lopâtâmi* prelazili su u *donòšòмъ, lopâtâmi*, odakle dalje *dònòšòмъ, lòpâtâmi* (zakon D).

7. Slabljenje krajnjih slogova riječi izazivalo je jačanje akcenata na pretposljednjim slogovima; umjesto muzičkih akcenata na njima je trebalo da se pojave muzičko-ekspiratorni. Takvi su se akcenti čuvali bez promjene samo u početnim slogovima dvosložnih riječi: *bŏgà, drŭgā, brátà* prelazili su u *bŏga, drŭga, bráta*.

8. U slogovima koji prethode takvim akcentima, trebalo je prema zakonu D da nastanu muzički uzlazni akcenti: *poněse, pohváli, písârⁱa, lopáta* prelazili su u *pŏněse, pŏhváli, písârⁱa, lŏpáta*. Takve nove vrste akcenata protivurječile su zakonu A, koji je zahtijevao iza uzlaznoga muzičkog akcenta ili muzički silazni akcenat ili ekspiratorni slog. Eto zašto su se $\grave{}$ i $\acute{}$ promijenili u silazne muzičke akcente $\grave{}$, $\acute{}$, koji po svojem uzlaznom karakteru nije mogao prijeći u silazni muzički akcenat ($\grave{}$), prelazio je poslije skraćnja i gubitka visine samoglasnika u $\grave{}$; umjesto *lŏpáta* dobijeno je *lŏpàta*, a umjesto *pŏněse, písârⁱa, pŏhváli, bĕz drŭga, nà bŏga* – *pŏněse, pŏhváli, písârⁱa, bĕz drŭga, nà bŏga*. Po zakonu C, $\grave{}$ je ispred sljedećega akcenta $\grave{}$ prelazilo u ekspiratorni akcenat, i na taj način nastajali su *pŏněse, pŏhváli, písârⁱa, bĕz drŭga, nà bŏga*.

9. Na taj način dobijeni odnosi u cijelome nizu slučajeva bili su narušeni u opšteslovenskome jeziku, usljed zamjene kratkoga samoglasnika dugim pod uticajem neke analogije. Takva zamjena mogla se desiti u položaju samoglasnika ispred muzičkoga uzlaznog akcenta, u njegovu položaju pod tim akcentom ($\grave{}$), i na kraju u položaju samoglasnika pod ekspiratornim akcentom $\grave{}$.

10. Prema zakonu B, ispred akcenata $\grave{}$ i $\acute{}$ dužina samoglasnika bila je nedopustiva. Ako je pod uticajem neke analogije slog ispred toga muzičkog akcenta dobijao dužinu, uzlazni muzički akcenat prenosio se na taj dugi samoglasnik, a slog koji je slijedio iza njega gubio je visinu i skraćivao se ako je bio dug; pri čemu se na njemu, prema zakonu A, pojavio ekspiratorni akcenat. Tako je u riječima složenim s prijedlozima dugi samoglasnik zamijenio kratki samoglasnik prijedloga pod uticajem brojnih oblika u kojima su prijedlozi *nā, īz, prī* itd. čuvali svoju dužinu; pritom i prvobitno kratki samoglasnici prijedloga postajali su dugi. Prvobitno *zaslŭgà, porŏdà, zadrŭgà* itd., promijenivši se u *zāslŭgà, pŏrŏdà, zādrŭgà*, prelazili su zatim u *zāslŭga, pŏrŏda, zādrŭga* itd. Upor. akcenat savremenih štokavskih riječi kao *на́ука, зало́га, зэдру́га, зάбава, на́рука*, čak. *prīlika*, rus. *прпуро́да, пору́ка, погóда, замѣна, позоло́та* itd. – Takođe probijanje dužine u prijedloge dešavalo se u glagolima složenim s prijedlozima: *zalŏmiši, naučíte* (upor. proste *lomiši, učíte*) promjenom u *zālŏmiši, nāučíte* prelazili su u *zālŏmiši, nāučíte*. Odavde u savremenome štokavskom, đe glagoli u s njima složenim prijedlozima ima-

ju pravilno kratke samoglasnike: *зълomиши, научите* (pri prostim: *лomиши, учите*).

11. Ako se dužina pod uzlaznim muzičkim akcentom pri susretu sa sljedećim muzičko-ekspiratornim akcentima, pod uticajem nekih analogija, nije mogla skratiti (kako je to zahtijevao zakon C, upor. pojavu opisanu u t. 8), neskladan spoj $\acute{z}$ sa sljedećim $\grave{z}$ i $\acute{z}$ eliminisao se potpunim gubljenjem visine i skraćivanjem sloga pod muzičko-ekspiratornim akcentima, tj. u tome slučaju jezik pribjegava drugome načinu eliminisanja spojeva uzlaznoga muzičkog akcenta s muzičko-ekspiratornim akcentima (upor. prvi način u pojavi umj. $\acute{z}$ i $\grave{z}$ ili $\acute{z}$ – $\acute{z}$, odakle je $\acute{z}$, drugi način u pojavi umj. $\acute{z}$ ili $\acute{z}$ i $\acute{z}$ – $\acute{z}$ ili $\acute{z}$). I tako umj. $\acute{z}$ (ako se on nije mogao skratiti) i $\grave{z}$ ili $\acute{z}$ pojavilo se $\acute{z}$. Tako umj. *ná vòdq, zǎ drùga, íz gòrda, prǐ dòmь* itd., ako je dužina prijedloga bila zaštićena analogijom slučajeva že su prijedlozi bili dugi, pojavljivali su se *ná vòdq, zǎ drùga, íz gòrda, prǐ dòmь*, upor. dijalekatski ruski izgovor *на вòду, на зòру, на зèмлю, на рýку*. Tako su se mijenjali *nǎròďь, nǎsǎďь, zǎvòrtь, nǎbòrь* u *nǎròďь, nǎsǎďь, zǎvòrtь, nǎbòrь*, upor. štok. *národ, náсад, závrat, náбор*, čak. *zǎkòn, pòtrès, pòròd*, rus. *зарòк, залив, приход, нанòс, паук* itd.; pravilnu izmjenu (sa skraćivanjem prijedloga) nalazimo u čak. *nàuk, nàrod* (uz *nǎròd*), *zàlog, pàuk*, štok. *ùсток, ýток, ýтор*, rus. (malorus.) *zámit, zálim, záмах, záлив, náнос, nápid* itd. Isto tako različito se mijenjalo *prǐlika*, ak. jed: ako je prijedlog mogao skratiti svoju dužinu, pojavilo se *prǐlika* (upor. čak. *prǐlika*), ako se pak dužina čuvala – *prǐlika* (čak. *prǐlika*). Na taj način niz slučajeva navedenih u t. 9 može se odnositi i na ovo: pitanje se svodi na to da li u objašnjavanju savremenih akcenata riječi ženskoga roda poći od akcenata nominativa ili akuzativa: *prǐlikǎ* i *prǐlika* jednako su kao rezultat davali *prǐlika*, ako se dužina prijedloga nije skraćivala.

12. Ako se pod uticajem analogije dugi samoglasnik pojavio na mjestu kratkoga pod akcentom $\grave{z}$, onda je akcenat samoglasnika bio muzičko-ekspiratorni $\acute{z}$. Zakoni opšteslovenske akcentuacije pritom nijesu se narušavali osim u slučaju ako se $\acute{z}$ nalazilo na prvome slogu riječi: tako, pod uticajem *pǐsǎti, pǐšǎ, – pǐšǎši, pǐšǎte* trebalo je da se promijene u *pǐšǎši, pǐšǎte*, uporedi savr. čak. *pǐšǎš, pǐšǎte* s uzlaznim akcentom; *hvǎlǐte, ljúbǐmь* mijenjalo se u *hvǎlǐte, ljúbǐmь* pod uticajem *hvǎlǐti, ljúbǐti*, upor. čak. *hvǎlǐte, ljúbǐte* s uzlaznim akcentom. Riječi *rǎzòrь, ùgòňь* (upor. čak. *ùgon: quod mihi delectationi est*), *nǎròďь* (čak. *nàrod*), *nǎbòrь, rǎzǔmь* itd. promijenili su se u *rǎzòrь* (štok. *pázor*), *ùgòňь* (štok. *ýгон*), *nǎròďь* (čak. *národ*), *nǎbòrь* (čak. *nábor*), *rǎzǔmь* (čak. *rázum*) itd.

13. Ako se $\acute{z}$ umjesto $\grave{z}$, zbog ovđe navedenoga razloga, pojavilo na završnome slogu riječi, spojevi $\acute{z}$ i $\acute{z}$ nijesu mogli biti dopustivi pod dejstvom zakona A. Takvi spojevi gubili su se, videli smo, gubljenjem visine i skraći-

vanjem sloga s akcentom ´, pri čemu su ´ i ´ prelazili u ´ i ´ (upor. *lǒpàta* umj. *lǒpáta*). Ali ako se slog pod akcentom ´ nije mogao skratiti, susreti ´ i ´ eliminisali su se potpunim nestajanjem ´ i ´ u slogu ispred ´, što je bilo jednako gubitku visine i skraćanju toga sloga. Tako je 3. l. jed. *lǒmì, trǎbì* promijenilo kratko *i* u dugo pod uticajem *ī* u *hòdī, nòsī: lǒmí, trǎbí* prelazili su u *lomí, trǎbí*. Naročito je rasprostranjena bila vrsta ´ na završnome slogu riječi u riječima koje su izgubile krajnje *ǃ* i *ǂ*, u najkasnijim slovenskim narječjima: upor. praštok. *junák, rukáv, písár*, umjesto *junàk, rukàv, pīsàr*, pod uticajem zavisnih padeža, đe se u sufiksu sačuvao dugi samoglasnik.

14. Ako je dužina dospijevala na mjesto akcentovanoga ` u sredini riječi, spoj ´´, suprotno zakonu A, a koji se nije izgubio skraćivanjem sloga pod akcentom ´ (upor. *lǒpàta*, umj. *lǒpáta*), gubio se putem izmjene ´ u uzlazni muzički akcenat, usljed čega je nestajao taj akcenat na prethodnome slogu, a sljedeći je slog pod uticajem zakona A dobijao ekspiratorni akcenat. Tako *lomíte*, pod uticajem *lǒmì* (v. gore) te oblika poput *nòsīte*, mijenjalo se u *lǒmíte*, odatle *lomítè* (upor. štok. *ломіме*, rus. dij. *ломимè*). Mora se primijetiti da je jezik, eliminišući oblike *lomí* i *lomíte*, pribjegao jednome opštem sredstvu: povišenju sloga pod akcentom, izmjeni muzičko-ekspiratornog akcenta ´ u muzički ´, usljed čega je prethodni slog gubio visinu i skraćivao se, ako je bio dug. Ali takav muzički akcenat mogao se zadržati samo u slogovima koji nijesu bili na kraju, pošto se na sljedećem slogu pojavio ekspiratorni akcenat, a u tome periodu života opšteslovenskoga jezika svaka je riječ trebalo da ima ili ekspiratorni ili muzičko-ekspiratorni akcenat; u završnome slogu iz istoga razloga muzičko-uzlazni akcenat, ne gubeći svoj uzlazni karakter, prelazio je u muzičko-ekspiratorni akcenat.

15. Pod uticajem analogije srodnih ili sličnih oblika, akcenti ` i ´ često su ustupali mjesto drugim vrstama akcenata, i to upravo muzičko-ekspiratornim ` i ^, a ` pored toga čak i muzičkome akcentu ˇ. To što u većini slučajeva đe je bila stara alternacija u akcentu između kraja riječi i pretposljednje sloga, u skladu s akcentima ´, na prvome slogu dvosložnih riječi nalazili su se akcenti ` i ^ na istome tom slogu u srodnim oblicima (*bǒka – bǒkù, hvàlq – hvàlà*), izazvala je pojavu ` i ^ umj. ` i ´ u slučajevima kao *mǒsto* umj. *mǒsto* pod uticajem *mǒstà, čàsa* umj. *čàsa* pod uticajem *čàsǒ* (lok. jed.), upor. akcenat *nà mesto* u savr. čak. (Mikuličić, po rukopisnim primjedbama prof. Brandta, 110, 137), *óm uacy* u savr. ruskome. Na isti način oblici 3. l. jed. aor. *òrà, lòmī, hvàlī* (umj. *hvàlī*), koji su nastali neposredno iz *ǒrà, lǒmí, hvàlī* (umj. *ǒrà, lǒmì, hvàlì* pod uticajem oblika 1. l. jed. *ǒràhǃ* itd. umj. *ǒràhǃ*, upor. niže), prelazili su u *òrà, lòmī, hvàlī* pod uticajem *ǒràšè, lǒmiste, hvàliste*, eto zašto u savr. štok. nalazimo *ǒpā – ýzopā, xǒālū – nǒxǒālū* (pored *ǒpacmo, xǒánuue*). – Niz riječi tipa *prigǒda, pǒtvǒra, ùpǒra, òtǒka* itd. uticao je na izmjenu riječi kao *prǒslàva, sǒsǒda* (čak. *sūsèda*), *nǒvǒra* (čak. *nevèra*),

òrspràva (rus. *посправа*) itd. u *pròslàva*, *sàsšda*, *něvbra*, *òrspràva*, odakle dalje prema opštemu zakonu dolazi *pròslàva*, *sàsšda*, *něvbra*, *òrspràva*, upor. štok. *прòслава*, *сүсједа*, *нєвјера*, *рəсправа*.

16. Videli smo da je prema opštemu zakonu nove slovenske akcentuacije nakon uzlaznih muzičkih akcenata trebalo da slijede ekspiratorni akcenti. Ako se pak između [˘] i samoglasnika sljedeće riječi nalazila grupa suglasnika koja je zbog svojega izgovora zahtijevala ekspiratorno naprezanje, akcenti [˘] nijesu mogli sačuvati svoj muzički karakter, već je trebalo da pređu u ekspiratorne akcente: pojava dva ekspiratorna akcenta na riječi eliminisala se gubitkom akcenta završnoga sloga. Takve su grupe samoglasnika umekšani suglasnici koji su se pojavili usljed promjene suglasnika ispred narednoga *j*: *kòžžà*, *stòržžà*, *dùššà*, *gòrğd' à* itd. promijenili su se u *kòžža* (štok. *кòжа*, češ. *kùže*) *stòržža*, *dùšša* (čak. *dùša*), *gòrğd' a* (čak. *gràja*). Pod uticajem dužine u oblicima akuzativa i drugih padeža (*stòržžà*, *dùššà*), umjesto [˘] moglo se pojaviti [˙]: *stòržža* (upor. čak. *stràža* s uzlaz. akcentom, štok. *спр̀ажа*), *gòrğd' a* (čak. *gràja*, što. *gràđa*) itd.

17. Videli smo u tački 16 da se *kòžža* pojavilo umj. *kòžžà*, poslije izmjenne [˘] u [˙] i gubitka akcenta na završnome slogu. Smatram da je takav gubitak ekspiratornog akcenta nagrađivan svaki put produženjem samoglasnika i pojavom na njemu muzičkoga silaznog akcenta prema zakonu A. Gorenavedene riječi zvučale su *kòžžà*, *stòržžà*, *gòrğd' à*; isto tako i *sùššà*, *žèğd' à* (pri *žèğd' à*, upor. čak. *žèja*). Vjerovatno je produženje i muzičko pojačavanje samoglasnika bilo uslovljeno gubitkom muzičkoga karaktera prethodnoga sloga: *kòžžà* je prelazilo u *kòžžà*. Isto takvo produženje završnoga samoglasnika dešavalo se u slučajevima gubitka njegovog ekspiratornog akcenta pod uticajem analogije: *vòrtà*, *ústà*, *vínà* nom. mn. mijenjali su se u *vòrtà*, *ústà*, *vínà*, pod uticajem sheme razrađene u nekim riječima srednjega roda, po kojoj je u jednini akcentat bio na završnome, a u množini na slogu koji mu je prethodio (uporedi rus. *ворòта*, *вìна*, čak. *vràta*, *ústa*). Takvu pretpostavku u dovoljnoj mjeri objašnjava dijalekatska pojava dugih samoglasnika na kraju riječi u srpsko-hrvatskome jeziku; takve samoglasnike nalazimo u starome jeziku (sudeći po spomenicima) i u savremenim govorima; tako u govoru Berlića a u nom. mn. u riječi srednjega roda uvijek je dugo: *ústà*, *písmà*, *vrátà*, a zato i *nebesá*, *vremená* itd.

18. Treba primijetiti da u periodu kad su se u opšteslovenskome jeziku dešavale ovđe opisane pojave, akcentat [˘], a u periodu koji mu je neposredno prethodio akcentat [˙] imali su ne samo iskonsko kratki samoglasnici (*o*, *e*, *ɔ*, *ɛ*), već i samoglasnici *y* (*ɨ*) i *i*, koji su se skratili tek kasnije u položaju ispred neslogovnog *i*. Tako su se pojavili opšteslov. *mÿià*, *liià*, *biìà*, *krÿià* itd. pored *mÿiti*, *liti*, *bíti*, *kríti*. Upravo na takav izgovor tih oblika ukazuje

sudbina akcenta pri njihovu spajanju s prijedlozima. Štok. *їзбїѣш, прдлїѣ, ѣмїѣ, нївїѣш*, rus. dij. (malorus.): *пони́бѣ* (Квитка II, 195), *ни́дїбѣтцѣ* (II, 66), *рози́нѣтцѣ* (I, 143), *оби́льлѣ* (II, 26) itd. jasno ukazuju na opšteslovensko *izbijěši, ùtǔje*, koji potiču od *izbǔješi, ùtǔje*. Ruski akcenti *изобьѣшь, обольѣтъ* pojavili su se pod uticajem akcenta I. I. jed. *изобьѣю, обольѣю*, a taj je akcent izazvan analogijom oblika kao *возьму́* uz *возьмешъ, пойдѣу* uz *поидетъ*; isto tako se pojavilo dijalekatsko *умьѣю* umj. *умою́*, a odatle *мьѣю* umj. *мою́*, kao *бьѣю* umj. *бїю́*.

19. Ostaje mi da kažem još samo nekoliko riječi o uticaju na izmjenu akcenata, izazvanom gubitkom slogovnoga karaktera samoglasnika *ъ* i *ь*. Ostavljajući po strani pitanje može li se taj gubitak pripisati opšteslovenskoj periodu, ili se on pak desio u pojedinim slovenskim jezicima, primijetiću da se prije svega on odrazio na produženje samoglasnika pretposljednega sloga. Pritom je akcentat *ˆ* zamjenjivao akcentat *ˆ*: *bǔgъ, dǔmъ* promijenili su se u *bǔgъ, dǔmъ* (upor. štok. *бǔг, дǔм*). Akcenti *ˆ* i *ˆ* očigledno su takođe prelazili u *ˆ*: *brátъ, rákъ, dǔdъ* promijenili su se u *brátъ, rákъ, dǔdъ* (zato je u češkom *brat*, ne *brát, rak, děd*). Što se tiče riječi koje su izgubile na kraju akcentovane *ъ, ь*, muzički akcenti *ˆ* prethodnih slogova prelazili su u muzičko-ekspiratorni akcentat na dugome slogu (*ˆ*): *pǔpъ, umj. pǔpъ, grǔhъ* umj. *grǔhъ*. Ako je pretposljednem slogu prethodio još drugi slog, novonastali spojevi *ˆ* sa akcentima *ˆ* i *ˆ* gubili su se prema opštemu zakonu: *ˆ* (iz *ˆ* i *ˆ*) prelazili u *ˆ* i *ˆ*, upor. *ǔbrázъ* (rus. *образ*) uz *ǔbrázъ* (pod uticajem *ǔbráza*); štok. *чǔвјек* (uz *чǔвјек – чǔвјєка*), *цѣцјєд* itd.; *ˆ* i *ˆ*, kad se *ˆ* nije moglo skratiti, prelazilo je u *ˆ*: *junákъ* itd.

Praštokavski govori sačuvali su akcente opšteslovenskoga jezika gotovo bez promjene. Uostalom, akcentat *ˆ* (muzičko-ekspiratorni) promijenio se pod određenim uslovima u *ˆ* (ekspiratorni). Određujući te uslove vidimo da je *ˆ* zamijenio *ˆ* samo u jednome položaju u riječi, i to upravo na prvome slogu dvosložnih riječi: *bráta, ráka, sláva, sito* umj. *bráta, ráka, sláva, sito*. Uz to ipak nalazimo *ládja, grádja, súša, stráža, vráta* itd. Razlika u sudbini akcenta kod *bráta* i *vráta, sláva* i *stráža* objašnjava se time što je u riječima *bráta, sláva* iza akcenta *ˆ* slijedio kratki slog, a u riječima *vráta, stráža*, prema tački 17, dugi. Prema tome, određujući uslove promjene *ˆ* u *ˆ* u praštokavskim govorima, vidimo da se ona dešavala u prvome slogu dvosložnih riječi, ako je iza njega slijedio kratki slog; imajući u vidu da je u riječima kao *rázor* slog iza *ˆ* imao silazni muzički akcentat, može se tačnije odrediti uslov promjene *ˆ* u *ˆ* i reći da se *ˆ* izmijenilo u *ˆ* ispred kratkoga neakcentovanog sloga. Zar se ne vidi u toj pojavi asimilacija akcentovanoga sloga prema sljedećem neak-

centovanom? Asimilirajući se prema njemu, akcentovani slog gubio je visinu, skraćivao se i dobijao ekspiratorni akcenat `.

Skraćivanje ´ u ` izazvalo je skraćivanje ´ u ´ tamo đe se ´ nalazilo u alternaciji sa ` iz ´. Tako je pojava *màslo*, *žito* izazvala *máslà*, *žità*; *čàsa* umj. *čása*, *pràga* umj. *prága* izazvali su *časù*, *prágù*, umj. *časù*, *prágù* (upor. savr. štok. *màcna*, *žùma*, *čàcy*, *npàzy*). Pojava ` umj. ´ na početnome slogu dvosložnih riječi odrazila se i na prijelaz ´ u ` u srodnim jednosložnim oblicima: prijelaz *bràta*, *mràza*, *plàča*, *sira* u *bràta*, *mràza*, *plàča*, *sira* izazvalo je *bràt*, *mràz*, *plàč*, *sir* umj. *brát* itd.

Savremena štokavska akcentuacija znatno se razlikuje od praštokavske i opšteslovenske. U praštokavskoj akcentuaciji zapažamo značajnu raznovrsnost u akcentima: pored čisto muzičkih akcenata ´´ i ´´ nalazimo muzičko-ekspiratorne ´, ^, ´ i u potpunosti ekspiratorni `. U štokavskim govorima nastala je tendencija da se zamijeni ekspiratorni akcenat više muzičkim ´, a akcenat ´ takođe više muzičkim ^: umjesto četiri akcenta jezik je težio da dobije dva akcenta ´ i ^. Zaista na jednosložnim riječima i prvom slogu dvosložnih i višesložnih dobijene su dvije vrste akcenta: umj. *bõga* i *bràta* pojavilo se *bõga* i *bràta*, umj. *drùga* i *píšëm* – *drùga* i *píšëm*. Ali pojavljivanje ´ i ^ na slogovima koji nijesu početni izazvalo je pojave u potpunosti slične onima koje su postojale u opšteslovenskome jeziku: kao prvo, slog ispred ^ dobijao je uzlazni muzički akcenat (*junák*, koji se promijenio u *junák*, prelazio je u *júnák*). Kao drugo, vrste ´´ i ´´, kao i ´´ i ´´, koje nijesu dopustive po zakonu A, trebalo je da promijene ´ i ^ u silazne muzičke akcente (upor. sličnu pojavu u opšteslovenskome), a prethodni je slog, slabeći, dobijao na sebi muzičko-ekspiratorne akcente novoga tipa koje ćemo odmah prema Vuku predstaviti znacima ` i ´: *rúkà*, *võdà*, *junák* prelazili su u *rúkà*, *võdà*, *júnák*, odakle je *pykà*, *võdà*, *júnák*.

Na taj način u štokavskoj epohi na početnome slogu riječi i na jednosložnim riječima umjesto četiri praštokavska akcenta ´´ i ´´ ^ sačuvala su se samo dva posljednja. Na nepočetnim slogovima umjesto ` i ´ pojavili su se muzički akcenti ´´ i ´´; zbog toga su muzički akcenti ´´ koji su im prethodili prešli u muzičko-ekspiratorne ` i ´.

U pojedinim štokavskim govorima nove vrste akcenata bile su podvrgnute daljim izmjenama. Mnogi od njih vjerovatno su izgubili muzičke akcente u položaju iza muzičko-ekspiratornih ` i ´: to se može zaključiti iz zapažanja gospode Kovačevića i Rešetara. Ali u veoma brojnim govorima ti

muzički akcenti sačuvani su: to je dalo osnovu L. Mazingu da govori o akcentu na dva sloga u srpskim govorima. Smatram da su rasprave o tome ko je od posmatrača, Kovačević i Rešetar ili Mazing i Floršjuc, koji mu se približio (o kome znam iz kritike Rešetara, odštampane u *Archiv.f. Sl. Ph.* XIX, 580–581), u pravu, a ko od njih griješi – besplodne. Očigledno, razlike u rezultatima do kojih su oni došli zavise od razlika u govorima koje su istraživali. Ja tim prije insistiram na takvom objašnjenju mimoilaženja između tih istraživača jer svi oni, sudeći po tome što mi o njima znamo, imaju izvanredan sluh i muzički su obrazovani.

S obzirom na to da dosad imamo vrlo malo podataka u vezi s akcentima pojedinih srpsko-hrvatskih govora, odlučio sam da ovđe navedem nekoliko svojih zapažanja o govorima Crnogoraca. Na samome početku smatram za neophodno da se ogradim da se ne mogu pohvaliti istančanošću sluha, mada sam u pojedinim slučajevima razlikovao akcente ` i ` (znak Vuka), ^ i ´, ali u svojim zapisima razlikovao sam samo dvije vrste akcenta: akcenat kratkoga i akcenat dugoga samoglasnika.³ Na taj su se način moja zapažanja svodila uglavnom na određivanje mjesta akcenta. Često bih čuo na riječi dva akcenta, što sam i zabilježio u primjerima koje sam niže naveo. Ponekad mi se dugi slog (koji na sebi nema ekspiratorni akcenat) činio pod akcentom, no detaljnija provjera otkrila je samo to da je on viši od prethodnog akcentovanog sloga. Mene je naročito iznenadilo preovladavanje čakavskoga mjesta akcentuacije, i sve navedene primjere de mjesto akcenta odstupa od štokavskoga provjerio sam po dva i po tri puta.

1. Od Andrije Gordaševića iz Čeva u Katunskoj nahiji uspio sam da, između ostaloga, zapišem niz riječi i uz njegovu pomoć da akcentujem neke tekstove. Akcenat na krajnjem kratkom otvorenom slogu u potpunosti je stran Gordaševiću; on govori: *но̀га, с̀ело, п̀еро, ж̀ена, с̀естра, слоб̀ода, вис̀око, д̀ј̀еца, о̀ца* (gen.), *мо̀гло* itd. Ali pri zatvorenosti krajnjega sloga, Gordašević ima čakavsko i rusko mjesto akcenta: *кул̀ук, ор̀аг (òрах), мѐђ̀ед, кукур̀уз, л̀евор̀ук, домаз̀ет, ду̀гу̀ла̀ст, об̀ра̀з, пам̀ук, пар̀ип, јѐзик, злоч̀ест, пашен̀ог, зуб̀а̀ст, губ̀ер, голуб̀а̀ст, голобр̀ад, дан̀ас, но̀ћа̀с, вечер̀ас, јесен̀ас, от̀а̀ц* itd. Izuzetak je samo *па̀ун* (код Вука *па̀ун*), ali, možda Gordašević govori *па̀ун*, upor. *па̀ук* kod Vuka. U riječi *дом̀а̀ћ̀ин* nekoliko puta sam čuo dva akcenta. Ako kratkome krajnjem slogu prethodi dugi slog, onda se tu takođe razlikuju krajnji otvoreni i zatvoreni slogovi; pored *на дв̀ору, ста̀бло, гла̀ва, јуна̀ци, по риј̀еци, вѝно, на гла̀су, на̀ћи, Ра̀да* itd. nalazimo *с̀а̀в̀ј̀ет, л̀ун̀ѐж, л̀ончѝћ*; uostalom riječ *на̀ро̀д* se uvijek čuje s akcentom na prvome slogu; nepostojano *а* krajnjega sloga, uz prethodnu dužinu, nikad na sebi nema akcenat: *шѝпак, су̀дац, ја̀рам* i dr.; *ва̀рош*, izgleda, treba shvatiti kao *ва̀рош*

³ Niže akcenat kratkoga sloga obilježavam znakom ` , akcenat dugoga sloga znakom ´.

(kod Vuka *вáрош*). – Krajnji dugi slog čuva staro mjesto akcenta: *од горé, с водóм, од землѣ, грацкí, држí, држé, чи́у, текú, мушкá* (nom. ž. r.), *плетém, читám, уздár, стражáр, настíр, мојóм, косíјер* (sic!), *петдесét, шездесét, једнóм, јунáк, петáк* (*пét нáрá*, а пятница [дан у недељи – prim. prev.] – *пéтак*), *седлám* itd. Tek se poneđe чује друго мјесто акцента: *поздóвү* 3. l. mn., *учí, гүби* 3. l. jed. Ali ако крајњем дугом слогу претходи други дуги слог, акцент изгледа пада на први од тих слогова: *од Рíјéке* (уосталом крајње *e* у gen. jed. учинило ми се кратким). – У словима у средини заража се уобичајено чакавско мјесто акцента; тако при кратком слогу који претходи акценту налазимо: *онáмо, тонүти, рукáма, судíја, удáрац, батíна, кужíна, кобíла, кулатáст, љубáзан, кумбүра, куђéља, домаћíна* (gen. mn.), *дубодóлина, дубóкí, ливáда, лисíца, пиенíца, ковачíца, господарíца, тамнíца, трпéза, парíпче, хвалíша, делíја, мамүза, гостíоница, вјенчáти, терезíје, потүрица, чутүра, читáју, постéља, омлáдина, од очíју, налází, производí, трговíнóм* (код Vuka *трговíна*), *четíри, пордóица, Цетíње* itd. Уз претходни дуги слог: *сүдíли, зáкóну, челáдета, түжíти, гáсíти, гүлíти, пíсáти, прíглáвак, свétóсти, млáдóња, трíдесét, крáљéвство, нáрóда, прíлíка, прíлóзима, нáрнүти* itd. Изузесí су веома рíјетки: *гүсјеница* умјесто очекиваногá *гусјеница, гáтати* умј. *гáтати, сачүвали* умј. *сачүвáли, влáдали* умј. *влáдали, нáхија* умј. *нáхија, скáкавац* умј. *скакáвац, пóдаде* умј. *пóдаде*. Каткад сам чуо два кратка акцента на два суседна слога: *рукáма, стрáжáра, стáрјéшина*. – Дуги слог у средини рíјечи под акцентом: *подгóрје, начéше, отíћи, лежáше, творéње, хотéћи, јеванђéље, безүмье, учáху, домáћи, зимүшиñ, назíвáј, ужíвáнñ, примóрáн, осүђенóга, плетéње, држáње, ђевóјка, магáрца, четвóртí, плодíмсе, туђозémка*; понекад сам чуо два акцента: *òтíћи, прímóрци, үзéти, òтéти, прòклéти, нáчéше*. Често послíје дужíне слога пíјесам чуо акцент претходногá слога: упоредо с *крáвáр, пòслүг, үздүж, чéгрст, гòспòд, ждрéбáд, скáдрáни, јáвòр* itd., при чему ми се дужíна чíнила под акцентом, примíјетио сам *сунáшце* (умј. *сүнáшце*), *буквáра, проклéто, пекáр, пипүн, дарóвнñ, уздáх, желүд, желүда, женíнство, матерíнство* (умј. *мáтерíнство*). У слједећим рíјечима примјечíвао сам дужíну, али ми се чíнило да је неакцентована: *бүдém, лáбүд, мòлэ, ùстí, пьүјү, прéђóм, ùзгнáн, љétòс* í др.

2. Од Душана Vukotíца из Čева између осталогá записао сам слједеће рíјеци:

Нòга, жéна, рúка, вíно. – Огáњ, чобáн, одмòр, објèд, товáр, чобанíн, међèд, вечерáс, парíп, али пáун, гүбер, рúчак. – Господáр, настíр, плетém, држíм, петдесét. – Држáти, велíки (код Vuka *вèликí*), *вјенчáти, вечерáске, гранíца, тољáга, друкчíје, ожíца, аљíне, огñíло, чорбíца, талагáна, отишáо* í *отишá* (код Vuka *òтишáо*), *тонүти, трговíна*

(kod Vuka *трговина*), *пљувати*, *грмуша* itd.; ali *губера*, *старјешина*, *гусјеница*, *подаде*, *посвојити*, *сјекира*; s dvostrukim akcentom čuo sam *тољага*, *постеља*, *вечера*, *телета*. – *Писати*, *повратити*, *лупежа*, *лончића*, *тужити*, *тражити*, ali *питати*, *сивоња*, *младоња*, *журити*, *гасити*, *давати*, *гатати*; s dvostrukim akcentom čujao sam: *лупежа*, *жмурити*, *тужити*, *тражити*, *шетатице* i dr. U *мелуд* (*жёлуд*), *пекар*, *кравар*, *скадрани* uopšte nijesam čuo akcenat prvoga sloga; ali pored *јавор*, *послушан*, *мазање*, *сјећање*, s neakcentovanom dužinom kako mi se učinilo, u *јаблан*, *челад*, *јазавца* dužina mi se učinila akcentovanom.

3. Od Šćerana Roganovića iz Cusa.

Вода, *глава*. – *Йорган*, *козлац* (neka trava), *огањ*, *корет*, *качамак*. – *Зубун*, *челé* (gen. jed.), *држé*, *стојí*, *одлетé*. – *Магаре*, *магарац*, *мјезинац*, *корито*, *лопата*, *коприва*, *мајкина душица* (trava), *јегуља*, *поздвì мени тога чобана*, *несрећа*, *сестрица*, *мљечика*, *вечера*, *мòлим вас на трпезу*, *кашика*, *жерáva*, *мрћава*. – *Челáдета*, *тражиò*, *лужити*, *лупежа*; ali uporedo *млатити*, *тражити*, *писати*, *сивоња*, *лончића*. – Два akcenta čuo sam u *четири*, *телета*, *мòлìтва*, *младòња*, *питати*. Umj. *òпáки*, *неòпрáна*, *òблáци* čuo sam *опáки*, *неопрáна*, *облáци* (i *òблáци*). Umj. *ријéка*, *звìјезда* – *ријека*, *звìјезда*, što ukazuje i na *глава*, *рука*, *вино* umj. *глава*, *рука*, *вино*.

4. Od Ane Đurašković iz Njeguša (učiteljica u Nikšiću; ima izvandredno istančan sluh).

Сèло (ali *сèла*), *ријека*, *рука*; između izgovora *ријеку* i *ријека* primjećuje se razlika; u *ријека* završni se slog izgovara visoko, u *ријеку* on je nizak. – *Иезик*, *зубат*, *голобрад*, *пашенòг*, *отáц* (ä mijenja stare њ, њ), *отишá*, *ражáњ*, *огањ*, *посá*, *међèд*, *чобан*, *парìп*, ali *пáун* (jasno sam čuo dugo у), *губер*, *чучег*. – *Делија*, *гусјеница*, *грмљèти*, *мезìмац*, *мамузе*, *постáратисе*, *парìпче*, *терезìје*, *тражина*, *сјекìра*, *омодрѝти*, *чобану*, *чобанѝца*, *ломìти*, *постеља*, *пану̀че*. – *Плетéм*, *водòм*, *од горé*, *држìм*, *читáм*, *педесéт*, *господáр*, *пастìр*, *туђìнка*, *држáње*, *ђевóјка*, *плетéње*. – Меđутим, uporedo i: *четìриста* (umj. о̀екѝванòга четìрѝста), *òмладина*, *чуту̀ра*, *однèсý*; *гү̀лити*, *жмү̀рити*, *дáвити*, *тра̀жити*, *пìтати*, *млáтити*, *поврáтити*, *млáдоња*. Veoma često г̀да Đurašković ima u riječi dva akcenta: *но̀ћа̀с*, *стрáжáра*; *дáвати*, *лупèжа*, *писати*, *омлáтити*. Два akcenta čuo sam i u riječima kao *пекáр*, *пìпун*, *узду̀ж*, *уздáх*, *ска̀дáрка*, *ска̀дрáни*, *кравáр*, *маза̀ње*.

5. Pero Kostić iz Hercegovine (živi u Nikšiću) ima nesumnjivo štokavske akcente, ali i kod njega sam mogao pozitivno da primijetim u mnogim rije-

A. A. ŠAHMATOV

čima dva akcentovana sloga: *уздàти, нòбјèћи, лòмìти, зр̀му̀ша, зр̀м̀љèти, злòчèст, јесèнàс, нòћàс, зуб̀àтта* (sic!).

S obzirom na nedovoljnost odrađenih zapažanja, a naročito zbog toga što se pri slabome poznavanju živoga srpskog govora ne mogu osloniti na svoj sluh, uzdržavam se od bilo kakvih zaključaka u vezi s tim u kakvom su odnosu ovđe opisane vrste akcenata prema čakavskoj i štokavskoj akcentuaciji.

A. A. ŠAHMATOV

**A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF ACCENTS
IN SLAVIC LANGUAGES**

This paper was published as an offprint from the *Proceedings of the Department of Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences*, Volume III (1897), Book 1, St. Petersburg, 1898, pp. 1-34. Šahmatov supports his observations on the history of accents in Slavic languages by examples he noted in Montenegrin speech patterns (Čevo, Njeguši), and since he is one of the first dialectologists to have studied Montenegrin speech patterns the translation of this study is of great importance for Montenegrin dialectology.

Key words: *Accentology, Dialectology, Montenegrin speech patterns*

UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* prvjenstveno objavljuje originalne rezultate filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, i to one radove koji se publikuju prvi put, ali i preliminarna saopštenja, pregledne naučne radove i stručne radove.

Pored toga, Redakcija objavljuje i recenzije i prikaze knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova. Odabir ponuđenih rukopisa za objavljivanje te klasifikaciju odabranih radova Redakcija časopisa zasniva na ocjeni recenzentata.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili nekom drugom slovenskome jeziku, kao i na engleskome jeziku.

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegovog dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan.

Rad treba da ima sažetak od oko 250 riječi i ključne riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Autor predlaže kategorizaciju rada, a konačnu odluku, nakon recenzentskoga postupka, donosi Redakcija časopisa.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

SADRŽAJ

Miomir ABOVIĆ Dihotomija pravilno/nepravilno u jeziku u svijetlu savremenih pogleda na standardni jezik	3
Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ Eufemizacija sportskoga diskursa na korpusu crnogorskih dnevnih novina	11
Goran DRINČIĆ Grafološki uzusi u diskursu internet četova: neografija kao vid sajberkulture	21
Indira SMAJLOVIĆ Analiza prijedložno-padežnih izraza srednjovjekovnoga bosanskohercegovačkog epigrafikona	29
Jasmin HODŽIĆ Glagolske dopune glagolskom predikatu	51
Senka MARINČIĆ Njemačke povratne konstrukcije s pasivnom dijatezom i njihove hrvatske prijevodne realizacije	65
Adi MASLO Metaphor in preposition usage – on the translation of english prepositions	83
Milorad NIKČEVIĆ Jedinstvo prostora i duhovnoga zavičaja Crne Gore i Boke Kotorske	97
Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ Retorika i stilistika u pismima i poslanicama crnogorskih vladika Danila, Save, Vasilija i Petra I Petrovića Njegoša	127

LINGUA MONTENEGRINA 8/2011.

Stevan KONSTANTINOVIĆ & Slavka GLUŠČEVIĆ Pripovedni svet Tadije Erakovića	151
Ivan BOŠKOVIĆ Pjesma o udaji Jelene kćeri crnogorskoga kneza Nikole za Viktora Emanuela sina talijanskoga kralja mjeseca listopada god. MDCCCXCVI Jurja Kapića (1861-1925)	161
Vera BLAŽEVIĆ Hrvatska i crnogorska folklorna baština i književnost u doticaju	201
Jakov SABLJIĆ & Antonija VRANJEŠ Novo čitanje mita u romanu <i>Labud</i> Lucije Stamać	231
Tina VARGA OSWALD Nogomet i hrvatska kratka proza	243
Nenad IVIĆ Iščašena čudovišta ili teorijsko uho	259
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ Odbijanje pravila i neprihvatanje autoriteta: prolegomena za feminističku teoriju kroz perspektivu Julije Kristeve (II)	287
Nina SIRKOVIĆ Virginia Woolf: eseji o književnicama	295
Selma RALJEVIĆ Modernizam u književnoj Americi	309
Zaneta SAMBUNJAK Njemački književni poticaji u <i>Alexisu Sorbasu</i> Nikosa Kazantzakisa	321
Manjola NASI On his time: temporal structuring of Eliot's poetry	333

GRADA

Vukić PULEVIĆ
Fitotoponimi i zootoponimi u toponomastičkim radovima Radojke
Cicmil-Remetić 345

Luka I. MILUNOVIĆ
Razgovori i pouke 421

PORTRETI

Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN
Čedomir Drašković kao montenegrinist 445

Borislav JOVANOVIĆ
Prof. dr Milorad Nikčević i njegova recepcija crnogorskoga književnog i
filološkog nasljeđa 453

PRIKAZI

Milivoj SOLAR
Recenzija rukopisa Marjane Đukić *U potrazi za romanom* 461

Tina VARGA OSWALD
Milorad Nikčević – Između Hrvatske i Crne Gore 465

Goran DRINČIĆ
Studije o jeziku interneta 471

ARHIVA

A. A. ŠAHMATOV
Prilog istoriji akcenata u slovenskim jezicima 477

TABLE OF CONTENTS

Miomir ABOVIĆ The Correct/Incorrect Dichotomy In The Light Of Modern Views Of The Standard Language	3
Kristina PALAJSA-BACKOVIĆ Euphemization In Sports Discourse: Montenegrin Dailies	11
Goran DRINČIĆ Graphical Features Of Internet Chatgroups Discourse: Neography As Cyberculture	21
Indira SMAJLOVIĆ Analysis Of The Prepositional Phrase Epitaphs Of Medieval Bosnian Tombstones	29
Jasmin HODŽIĆ Verbal Predicate Structure: Verb Complements	51
Senka MARINČIĆ German Reflexive Constructions With Passive Diathesis And Their Croatian Translation Equivalents	65
Adi MASLO Metaphor In Preposition Usage – On The Translation Of English Prepositions	83
Milorad NIKČEVIĆ Unity Of Space And Spiritual Homeland Of Montenegro And The Bay Of Kotor	97
Nela SAVKOVIĆ-VUKČEVIĆ Rhetoric And Style In Letters And Epistles Of Montenegrin Bishops Danilo, Sava, Vasilije And Petar I Petrović Njegoš	127

LINGUA MONTENEGRINA 8/2011.

Stevan KONSTANTINOVIĆ & Slavka GLUŠČEVIĆ Narrative World Of Tadija Eraković	151
Ivan BOŠKOVIĆ Poem On The Marriage Of Jelena, Daughter Of Montenegrin Prince Nikola And Victor Emanuel, Son Of The King Of Italy In October MDCCCXCVI By Juraj Kapić (1861–1925)	161
Vera BLAŽEVIĆ Croatian And Montenegrin Folklore Heritage And Literature In Contact	201
Jakov SABLJIĆ & Antonija VRANJEŠ New Interpretation Of Myth In The Novel <i>Swan</i> By Lucija Stamać	231
Tina VARGA OSWALD Football And Croatian Short Prose	243
Nenad IVIĆ Dislocated Monsters Or Theoretical Ears	259
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ Resisting The Rules And Not Accepting The Authority: Prolegomena For The Feminist Theory Through The Perspective Of Julia Kristeva (II)	287
Nina SIRKOVIĆ Virginia Woolf: Essays On Women Writers	295
Selma RALJEVIĆ Modernism In Literary America	309
Zaneta SAMBUNJAK German Literary Motive In <i>Alexis Sorbas</i> By Nikos Kazantzakis	321
Manjola NASI On His Time: Temporal Structuring Of Eliot's Poetry	333

MATERIAL

- Vukić PULEVIĆ
Phytotoponyms And Zootoponyms In Toponomastic Works Of Radojka
Cicmil-Remetić 345

- Luka I. MILUNOVIĆ
Discussions And Lessons 421

PORTRAITS

- Adnan ČIRGIĆ & Aleksandar RADOMAN
Čedomir Drašković As A Montenegrin 445

- Borislav JOVANOVIĆ
Milorad Nikčević And His Reception Of The Montenegrin Literary And
Philological Heritage 453

REVIEWS

- Milivoj SOLAR
Review Of *In Search For Novel* By Marjana Đukić 461

- Tina VARGA OSWALD
Milorad Nikčević – Between Croatia And Montenegro 465

- Goran DRINČIĆ
Internet Language Studies 471

ARCHIVE

- A. A. ŠAHMATOV
A Contribution To The History Of Accents In Slavic Languages 477

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@icjk.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Sanja Orlandić

Prijelom
Dejan Stanić

Štampa
Grafo Bale

Tiraž
500

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)